

**KÖKTÜRK ve UYGUR DÖNEMİ ESERLERİNDEKİ
DEĞERLER VE BU DEĞERLERE İLİŞKİN
ÖĞRETMEN ADAYLARININ GÖRÜŞLERİ**

Fatma ALBAYRAK

**Doktora Tezi
Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı
Prof. Dr. Osman MERT
2017
(Her Hakkı Saklıdır)**

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYAL BİLİMLER VE TÜRKÇE EĞİTİMİ ANA BİLİM DALI
TÜRKÇE EĞİTİMİ BİLİM DALI

KÖKTÜRK VE UYGUR DÖNEMİ ESERLERİNDEKİ DEĞERLER VE
BU DEĞERLERE İLİŞKİN ÖĞRETMEN ADAYLARININ
GÖRÜŞLERİ

(Values in the Works of Kopturk and Uighur Periods And Opinions of The
Prospective Teachers About These Values)

DOKTORA TEZİ

Fatma ALBAYRAK

Danışman: Prof. Dr. Osman MERT

ERZURUM

Ocak, 2017

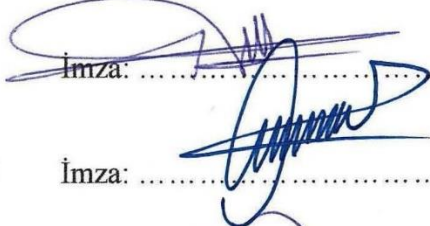
KABUL VE ONAY

Prof. Dr. Osman MERT danışmanlığında, **Fatma ALBAYRAK** tarafından hazırlanan “**KÖKTÜRK VE UYGUR DÖNEMİ ESERLERİNDEKİ DEĞERLER VE BU DEĞERLERE İLİŞKİN ÖĞRETMEN ADAYLARININ GÖRÜŞLERİ**” başlıklı çalışma 19/01/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı’nda Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : **Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ**

İmza:

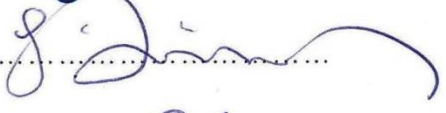
Danışman : **Prof. Dr. Osman MERT**

İmza:

Jüri Üyesi : **Doç. Dr. Adnan KÜÇÜKOĞLU**

İmza:

Jüri Üyesi : **Doç. Dr. Kerim GÜNDOĞDU**

İmza:

Jüri Üyesi : **Doç. Dr. M. Abdullah ARSLAN**

İmza:

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

19/01/2017

Prof. Dr. Mustafa SÖZBİLİR

Enstitü Müdürü

TEZ ETİK VE BİLDİRİMİ

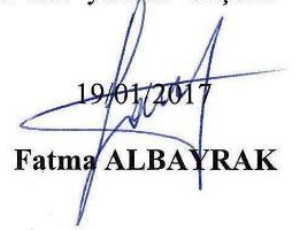
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Doktora tezi olarak sunduğum “Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerindeki Değerler ve Bu Değerlere İlişkin Öğretmen Adaylarının Görüşleri” başlıklı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla doğrularım.

Tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü eğitim öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- ☒ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

19/01/2017

Fatma ALBAYRAK

ÖZET

DOKTORA TEZİ

KÖKTÜRK VE UYGUR DÖNEMİ ESERLERİNDEKİ DEĞERLER VE BU DEĞERLERE İLİŞKİN ÖĞRETMEN ADAYLARININ GÖRÜŞLERİ

Fatma ALBAYRAK

Danışman: Prof. Dr. Osman MERT

2017, 549 sayfa

Bu çalışma, Eski Türkçe'nin Köktürk ve Uygur Dönemlerine ait eserlerde yer alan sosyal değerleri analiz etmek ve bu değerlerin günümüzde algılanma düzeyini ortaya koyabilmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu amaç çerçevesinde çok yöntemli desenlenen araştırmada, keşfedici sıralı karma desen benimsenmiştir.

Çalışmanın nitel boyutu doküman incelemesi yöntemiyle tasarlanmış; bu çerçevede Eski Türkçe Dönemi eserleri arasından İslamiyet öncesi dönemi temsilen seçilen Orhun Yazıtları, Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları (Şine Us, Tes, Tariat), Irk Bitig, Huastuanift, Altun Yaruk (Birinci Kitap, Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi), İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Daşakarmapathāvadānamālā (Çaştani Bey Hikâyesi, Dantıpalı Bey Hikâyesi) adlı eserler, Schwartz'ın Değer Ölçeği'nde listenen on temel değer ve alt değerlere göre incelenmiştir. İnceleme sırasında eserlerde yer alan değer ifadeleri tespit edilmiş, bunun için nitel veri toplama tekniklerinden "Doküman Analizi" kullanılmıştır. Çalışmanın nicel boyutu ise tarama modelinde tasarlanmış; incelenen eserlerden hareketle "Eski Türkçe Dönemi Eserlerindeki Sosyal Değerlerin Türkçe ve Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni Adaylarının Görüşlerine Göre Değerlendirilmesine İlişkin Anket Formu" oluşturulmuştur. Bu ankette hem Schwartz Değer Ölçeği'ndeki değerlerin önemine, günümüzde nasıl algılandığına hem de ETD eserlerinden hareketle oluşturulan değer tanımlarına ve eserlerde değerlerin aktarımı ile ilgili tespit edilen süreçlere yönelik maddelere yer verilmiştir. Anket formu, 2016-2017 eğitim öğretim yılında öğrenim gören 427 Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adayına uygulanmıştır. Araştırma neticesinde elde edilen nitel veriler İçerik Analizi Yöntemi, nicel veriler ise Mann-Whitney ve Kruskal Wallis testleri ile analiz edilmiştir.

Araştırma sonucunda ETD eserlerinin sosyal değerler bakımından oldukça zengin kaynaklar olduğu; eserlerde yer alan değerlerin çoğunlukla günümüzde de karşılığının bulunduğu; eserlerden hareketle oluşturulan görüşlere Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının büyük oranda katıldığı tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe Dönemi, Köktürkler, Uygurlar, Sosyal değerler, Schwatrz Değer Ölçeği, değerler eğitimi.

ABSTRACT

DOCTORAL DISSERTATION

VALUES IN THE WORKS OF KOKTURK AND UIGHUR PERIODS AND OPINIONS OF THE PROSPECTIVE TEACHERS ABOUT THESE VALUES

Fatma ALBAYRAK

Supervisor: Prof. Dr. Osman MERT

2017, 549 pages

This study was carried out in order to analyze the social values in the ancient monuments of Kokturk and Uighur Periods of Old Turkish and to reveal the perception level of these values today. In accordance with this purpose; exploratory sequential mixed pattern has been adopted in the research patterned as a multi modal.

The qualitative dimension of the work was designed by the method of document examination; within this framework, The works chosen on behalf of the Pre-Islamic Period among the works of Old Turkish Period, Orhun Inscriptions, Uighur Period Inscriptions (Shine Us, Tes, Tariat), Irk Bitig, Huastuanift, Altun Yaruk (First Book, Prince and Hungry Pars Story), Good and Bad Prince Story, DPKAM (Chashtani Bey Story, Dantipali Bey Story) were examined according to ten basic values and subvalues in Schwartz's Value Scale. During the examination, the value statements expressed in the works were determined and for this, "Document Analysis" was used as qualitative data collection techniques. The quantitative dimension of the work is designed in survey model; starting from this point of view, "Questionnaire Form on the evaluation of the Social Values in the works of Old Turkish Periods according to the views of Turkish - Turkish Language and Literature Teachers Candidates" was created. In this questionnaire, both the importance of the values in the Schwartz Value Scale, the ways in which it is perceived today, the definitions of values created by the action of ETD works, the process oriented substances related to the tranfer of values have been included. The questionnaire was applied to 427 Turkish and Turkish Language and Literature teachers who received educated in 2016-2017 education year. Qualitative data obtained from the research were analyzed by Content Analysis Method and quantitative data were analyzed by Mann-Whitney and Kruskal Wallis tests.

As a result of the research, It has been determined that ETD works are very rich sources of social values, the values in the works are available in the present day, Turkish and Turkish language and literature teacher candidates have participated to the views moved in concert with the works.

Key Words: Old Turkish Period, Kokturks, Uighurs, Social Values, Schwatz Value Scale, Values Education.

ÖN SÖZ

Türk tarihi ve kültürünün en eski ve önemli belgeleri arasında yer alan Eski Türkçe Dönemi eserleri, ait oldukları dönemin tarihî kaydı niteliği taşıması dolayısıyla dönem halklarının yaşantısını pek çok açıdan yansıtmaya özelliğine sahiptir. Devlet idareciliğinden yaşanan siyasi gelişmelere, halkın yaşam biçiminden inançlarına kadar çok yönlü bilgi edinmemizi sağlayan bu eserler, aynı zamanda toplumların kimliklerini oluşturan öğelerden ‘değerler’ açısından da önemli kayıtlardır.

Eski Türkçenin Köktürk ve Uygur Dönemlerine ait eserlerde yer alan değer tanımlarını, değer ifade eden bölümleri ve değerlerin bireylere kazandırılması sürecinde izlenen yolları tespit ederek söz konusu değerlere ilişkin Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının görüşlerini ortaya koymayı konu alan bu araştırma “Giriş”, “Kuramsal Çerçeve”, “Yöntem”, “Bulgular”, “Sonuç ve Öneriler” olmak üzere beş bölüme ayrılmıştır. “Giriş” bölümünde araştırmanın problemi, amacı, önemi, varsayımları, sınırlılıkları açıklanmış; çalışma boyunca kullanılan terimlere ait tanımlara yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünü oluşturan “Kuramsal Çerçeve”de değer kavramı ile kültür, ahlak, norm gibi toplumların temel yapı taşlarını belirleyen kavramlar üzerinde durulmuş; değerler ile ilgili olarak ileri sürülen çeşitli teoriler ve bu kapsamda oluşturulan değer sınıflamalarından bahsedilmiş; bireyin doğumundan itibaren tüm yaşamı boyunca etkili olan, davranışlarına yön veren değerlerin eğitim sürecindeki yerinden ve değer aktarımında en önemli kaynaklardan olan tarihî ve edebî eserlerden bahsedilmiştir. Bu çerçevede çalışma kapsamına alınan Eski Türkçenin Köktürk ve Uygur Dönemlerine ait toplam 13 eser hakkında genel bilgilerle birlikte, değerler, değer psikolojisi ve sosyolojisi gibi alanlarda yapılan çalışmalar ile yurt içinde ve yurt dışında yapılan değerler eğitimi, tarihî, kültürel ve edebî eserlerin değer eğitimi açısından incelenmesini konu edinen araştırmalara yer verilmiştir.

Üçüncü bölümü araştırmanın modeli, incelenen dokümanlar ve çalışma grubu, veri toplama araçları ve verilerin toplanması ile elde edilen verilerin analizi ve yorumlanması sürecinin açıklandığı “Yöntem” oluşturmaktadır. Eski Türkçenin Köktürk ve Uygur Dönemlerine ait eserlerdeki sosyal değerlerin, değer tanımlarının ve değerlerin eğitim sürecindeki ve günümüz yaşantısındaki yeriyle ilgili bilgilerin bulunduğu “Bulgular” bölümünde ise Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının bahse konu eserlerde yer alan değerlerle ilgili tanım ve görüşlere yönelik algılarına ilişkin

bulgular sunulmuştur. Çalışmanın son bölümünü oluşturan “Sonuç ve Öneriler” bölümünde de araştırma bulgularından hareketle ulaşılan sonuçlara ve bu sonuçlardan hareketle yapılan önerilere yer verilmiştir.

Çalışmalarım sırasında başta desteğini esirgemeyen danışmanım olmak üzere çalışmanın eğitim boyutuyla ilgili yönlendirmeleriyle destek sağlayan Prof. Dr. Erdoğan KÖSE, Doç. Dr. Kerim GÜNDOĞDU, Doç. Dr. Adnan KÜÇÜKOĞLU ve Yrd. Doç. Dr. Adnan TAŞGIN’a; fikirleriyle çalışmama yeni boyutlar kazandıran kıymetli hocam Doç. Dr. Bayram BAŞ’a; çalışmanın başından sonuna kadar ihtiyaç duyduğum her anda yanımda olan çok sevgili arkadaşım ve meslektaşım Arş. Gör. Nilüfer SERİN’e; çalışmanın ana kaynakları olan eserlerin düzenlenmesinde destekçim olan kıymetli öğrencilerim Zagarperenlei TUMENBAYAR ve Arailyım ARMAN’a; çalışmanın genel kontrolü ve biçimsel planlamasında yardımcı olan Arş. Gör. Ceyhun OZAN’a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, çalışmam sırasında iki yıl süreyle Moğolistan Devlet Üniversitesi Türkoloji Bölümünde birlikte görev yaptığım hocam Prof. Dr. Battulga TSEND başta olmak üzere anlayışları ve destekleri için tüm çalışma arkadaşlarıma; araştırma verilerinin elde edilmesi sürecinde ölçme aracının uygulanması sırasında yardımcı olan meslektaşlarıma ve araştırmada katılımcı olan tüm öğretmen adaylarına; ayrıca sabrı, ilgisi ve desteği için başta kardeşim Fatih ALBAYRAK olmak üzere kıymetli aileme ve doktora öğrenimim sırasında maddi olarak beni destekleyen Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumuna (TÜBİTAK) teşekkürlerimi sunarım.

Erzurum – 2017

Fatma ALBAYRAK

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI	i
TEZ ETİK VE BİLDİRİMİ	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖN SÖZ	v
TABLolar DİZİNİ	xiii
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	xv
GRAFİKLER DİZİNİ	xvi
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xix

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ	1
1.1. Problem	1
1.2. Amaç	5
1.3. Önem.....	6
1.4. Varsayımlar.....	8
1.5. Sınırlılıklar	8
1.6. Tanımlar	9

İKİNCİ BÖLÜM

2. KURAMSAL ÇERÇEVE VE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR.....	13
2.1. Çalışılan Konu ile İlgili Kuramsal Çerçeve	13
2.1.1. Değer kavramı	13
2.1.2. Değerlerin özellikleri ve işlevleri	26
2.1.3. Kültürel yapının bir bileşeni olarak değerler	34
2.1.4. Değer-eğitim ilişkisi ve değerler eğitimi	42
2.1.5. Türk Eğitim Sisteminde değerler.....	50
2.1.6. Değer eğitiminde kültür eserleri yoluyla değer aktarımı.....	62
2.1.7. Değer eğitimi bakımından Türk kültür eserleri	67
2.1.7.1. Eski Türkçe Dönemi Türk kültür eserleri.....	67
2.1.7.1.1. Köktürk Dönemi ve eserleri.....	68

2.1.7.1.2. Ötüken-Uygur Dönemi ve eserleri.....	71
2.1.7.1.3. Uygur Dönemi ve eserleri.....	75
2.1.7.1.3.1. Manihaist çevrede oluşan eserler.....	78
2.1.7.1.3.2. Budist çevrede oluşan eserler	83
2.2. Çalışılan Konu ile İlgili Yapılan Araştırmalar	95
2.2.1. Yurt içinde yapılan çalışmalar	95
2.2.2. Yurt dışında yapılan araştırmalar	107

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. YÖNTEM.....	111
3.1. Araştırmanın Modeli	111
3.2. Araştırma Grubu ve Veri Kaynakları.....	112
3.3. Veri Toplama Araçları ve Verilerin Toplanması	119
3.4. Verilerin Analizi ve Yorumlanması	137

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. BULGULAR VE YORUM.....	140
4.1. Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerindeki Değerlerin Mevcut Durumu İle İlgili Bulgular	140
4.1.1. Güç değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular	140
4.1.1.1. Sosyal güç sahibi olmak değeri ile ilgili bulgular	144
4.1.1.2. Otorite sahibi olmak değeri ile ilgili bulgular.....	150
4.1.1.3. Zengin olmak değeri ile ilgili bulgular	157
4.1.1.4. Toplumdaki görünümünü koruyabilmek değeri ile ilgili bulgular	159
4.1.1.5. Sosyal saygınlık değeri ile ilgili bulgular	160
4.1.2. Başarı değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular	168
4.1.2.1. Başarılı olmak değeri ile ilgili bulgular	172
4.1.2.2. Yetkin / muktedir olmak değeri ile ilgili bulgular	176
4.1.2.3. Hırslı olmak değeri ile ilgili bulgular	179
4.1.2.4. Sözü geçen biri olmak değeri ile ilgili bulgular.....	182
4.1.2.5. Zeki olmak değeri ile ilgili bulgular	185
4.1.3. Hazcılık değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular ...	197
4.1.4. Uyarılma değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular .	198

4.1.4.1. Heyecanlı bir yaşam sahibi olmak değeri ile ilgili bulgular	201
4.1.4.2. Değişken bir hayat yaşamak değeri ile ilgili bulgular	201
4.1.4.3. Cesur olmak değeri ile ilgili bulgular	201
4.1.5. Özyönelim değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular.....	208
4.1.5.1. Yaratıcı olmak değeri ile ilgili bulgular.....	211
4.1.5.2. Merak duyabilmek değeri ile ilgili bulgular	211
4.1.5.3. Özgür olmak değeri ile ilgili bulgular	212
4.1.5.4. Kendi amaçlarını seçebilmek değeri ile ilgili bulgular.....	213
4.1.5.5. Bağımsız olmak değeri ile ilgili bulgular	214
4.1.5.6. Kendine saygısı olmak değeri ile ilgili bulgular.....	215
4.1.6. Evrenselcilik değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular.....	215
4.1.6.1. Açık fikirli olmak değeri ile ilgili bulgular.....	221
4.1.6.2. Erdemli olmak değeri ile ilgili bulgular.....	221
4.1.6.3. Sosyal adalet değeri ile ilgili bulgular	227
4.1.6.4. Eşitlik değeri ile ilgili bulgular	232
4.1.6.5. Dünyada barışı istemek değeri ile ilgili bulgular.....	236
4.1.6.6. Güzel bir dünya değeri ile ilgili bulgular.....	236
4.1.6.7. Doğayla bütünlük içinde olmak değeri ile ilgili bulgular	243
4.1.6.8. Çevreyi korumak değeri ile ilgili bulgular.....	244
4.1.6.9. İç huzur değeri ile ilgili bulgular	247
4.1.7. İyilikseverlik değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular.....	247
4.1.7.1. Yardımsever olmak değeri ile ilgili bulgular.....	252
4.1.7.2. Dürüst olmak değeri ile ilgili bulgular	257
4.1.7.3. Bağışlayıcı olmak değeri ile ilgili bulgular	260
4.1.7.4. Sadık olmak değeri ile ilgili bulgular	264
4.1.7.5. Sorumluluk sahibi olmak değeri ile ilgili bulgular	268
4.1.7.6. Gerçek dostluk değeri ile ilgili bulgular	277
4.1.7.7. Olgun sevgi değeri ile ilgili bulgular	277
4.1.7.8. Manevi bir hayat değeri ile ilgili bulgular	282

4.1.7.9. Anlamalı bir hayat değeri ile ilgili bulgular	285
4.1.8. Gelenekselcilik değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular.....	288
4.1.8.1. Alçakgönüllü olmak değeri ile ilgili bulgular.....	293
4.1.8.2. Dindar olmak değeri ile ilgili bulgular	293
4.1.8.3. Kendine düşen hayatı kabullenmek değeri ile ilgili bulgular	309
4.1.8.4. Geleneklere saygılı olmak değeri ile ilgili bulgular	311
4.1.8.5. Ilımlı olmak değeri ile ilgili bulgular	321
4.1.8.6. Mahremiyete - özel hayata saygı değeri ile ilgili bulgular	321
4.1.9. Uyum değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular.....	321
4.1.9.1. Kibar olmak değeri ile ilgili bulgular	325
4.1.9.2. İtaatkâr olmak değeri ile ilgili bulgular	325
4.1.9.3. Ana babaya ve yaşlılara değer vermek değeri ile ilgili bulgular	332
4.1.9.4. Kendini denetleyebilmek değeri ile ilgili bulgular	335
4.1.10. Güvenlik değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular	337
4.1.10.1. Ulusal güvenlik değeri ile ilgili bulgular	342
4.1.10.2. Toplumsal düzen değeri ile ilgili bulgular.....	353
4.1.10.3. Temiz olmak değeri ile ilgili bulgular	360
4.1.10.4. Aile güvenliği değeri ile ilgili bulgular	360
4.1.10.5. İyiliğe karşılık vermek değeri ile ilgili bulgular	362
4.1.10.6. Bağlılık duygusu değeri ile ilgili bulgular	362
4.1.10.7. Sağlıklı olmak değeri ile ilgili bulgular	362
4.2. Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinde Yer Alan Değerlerin Bireylere Kazandırılmasına Yönelik Süreçlere İlişkin Bulgular.....	363
4.2.1. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin düz anlatım yoluyla bireylere kazandırılmasına yönelik bulgular	363
4.2.2. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin tecrübe paylaşımı yoluyla bireylere kazandırılmasına yönelik bulgular	365
4.2.3. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin örnek olay gösterme yoluyla bireylere kazandırılmasına yönelik bulgular	367

4.2.4. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin toplumca kabul gören emir ve yasakları açıklama yoluyla bireylere kazandırılmasına yönelik bulgular	369
4.2.5. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin rol model olma yoluyla bireylere kazandırılmasına yönelik bulgular	370
4.2.6. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin öyküleme yoluyla bireylere kazandırılmasına yönelik bulgular	374
4.3. Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinde Yer Alan Değerlerle İlgili Görüşlere Yönelik Bulgular	376
4.3.1. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin önem düzeyine ilişkin görüşlerle ilgili bulgular.....	376
4.3.2. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin günümüzde algılanma düzeyine ilişkin görüşlerle ilgili bulgular.....	382
4.3.3. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değer tanımlarına ilişkin görüşlerle ilgili bulgular	388
4.3.4. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik eğitim süreçlerine ilişkin görüşlerle ilgili bulgular.....	394

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	398
5.1. Sonuç ve Tartışma.....	398
5.1.1. Nitel verilerin analizi ile ulaşılan sonuçlar	399
5.1.2. Nicel verilerin analizi ile ulaşılan sonuçlar	418
5.2. Öneriler	422
KAYNAKÇA	426
EKLER.....	459
EK 1. ETD Eserlerindeki Sosyal Değerlerin Türkçe - Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni Adaylarının Görüşlerine Göre Değerlendirilmesine İlişkin Anket Formu	459
EK 2. Uzman Değerlendirme Formu.....	465

EK 3. Araştırma Bulguları İçerisinde Yer Verilemeyen Tablolar	486
EK 4. Verilere İlişkin Normallik Değerleri ve Normallik Testi Sonuçları.....	506
EK 4. İzin Mailleri	516
EK 5. İncelenen eserlere ait görüntüler	517
ÖZ GEÇMİŞ.....	527

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 3.1. İncelenen Eserlerin Ait Oldukları Dönem ve İnanç Çevrelerine Göre Dağılımlarına İlişkin Bilgiler	114
Tablo 3.2. İncelenen Eserlerin Türlerine ve Özgün-Çeviri Eser Olma Durumlarına İlişkin Bilgiler	115
Tablo 3.3. Araştırmaya Katılan Türkçe ve Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni Adaylarına İlişkin Demografik Bilgiler	117
Tablo 3.4. Araştırmaya Katılan Türkçe ve Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni Adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerini Daha Önce Okuma Durumlarına İlişkin Bilgiler	118
Tablo 3.5. Schwartz Değer Ölçeği'nde Yer Verilen Değer Kodları ve Açıklamaları	123
Tablo 3.6. Kapsam Geçerlik Oranları İçin Minimum Değerler	130
Tablo 3.7. Değer Kodlarına İlişkin Kapsam Geçerlik Oranları.....	131
Tablo 4.1. Güç Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadeler Dair İstatistikî Bilgiler	142
Tablo 4.2. Başarı Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler İle İlgili Tespit Edilen İfadeler Dair İstatistikî Bilgiler	170
Tablo 4.3. Hazcılık Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadeler Dair İstatistikî Bilgiler	198
Tablo 4.4. Uyarılma Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadeler Dair İstatistikî Bilgiler	199
Tablo 4.5. Özyönelim Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadeler Dair İstatistikî Bilgiler	209
Tablo 4.6. Evrenselcilik Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadeler Dair İstatistikî Bilgiler	219
Tablo 4.7. İyilikseverlik Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadeler Dair İstatistikî Bilgiler	250
Tablo 4.8. Gelenekselcilik Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadeler Dair İstatistikî Bilgiler	291
Tablo 4.9. Uyum Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadeler Dair İstatistikî Bilgiler	323

Tablo 4.10. Güvenlik Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadelere Dair İstatistikî Bilgiler	340
Tablo 4.11. Cinsiyet Değişkeni Bakımından Değerlerin Önem Düzeyine İlişkin Mann-Whitney U Testi Sonuçları	378
Tablo 4.12. Sınıf Düzeyi Değişkeni Bakımından Değerlerin Önem Düzeyine İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları	379
Tablo 4.13. Yaş Değişkeni Bakımından Değerlerin Önem Düzeyine İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları	381
Tablo 4.14. Cinsiyet Değişkeni Bakımından Değerlerin Günümüzde Algılanma Düzeyine İlişkin Mann-Whitney U Testi Sonuçları.....	384
Tablo 4.15. Sınıf Düzeyi Değişkeni Bakımından Değerlerin Günümüzde Algılanma Düzeyine İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları	385
Tablo 4.16. Yaş Değişkeni Bakımından Değerlerin Günümüzde Algılanma Düzeyine İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları	387
Tablo 4.17. Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinde Yer Alan Değerlerin Bireylere Kazandırılmasındaki Süreçlere Yönelik Görüşlere İlişkin Frekans, Yüzde, Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri	394
Tablo 4.18. Cinsiyet Değişkeni Bakımından Değerlerin Bireylere Kazandırılmasına Yönelik Süreçlere İlişkin İlişkin Mann-Whitney U Testi Sonuçları.....	395
Tablo 4.19. Sınıf Düzeyi Değişkeni Bakımından Değerlerin Bireylere Kazandırılmasına Yönelik Süreçlere İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları.....	396
Tablo 4.20. Yaş Değişkeni Bakımından Değerlerin Bireylere Kazandırılmasına Yönelik Süreçlere İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları	397

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 2.1. Toplumsal yapıda sosyal değerlerin yeri	24
Şekil 2.2. Kültürün öğeleri	36
Şekil 2.3. Kültür, tutum, davranış ve değer ilişkisi	39
Şekil 2.4. Değer merkezli bütünleşik bir kültür modeli	40
Şekil 3.1. Schwartz Değer Kuramı'ndaki değer tipleri ve ana değer grupları arasındaki ilişkilerle ilgili model	121

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 4.1. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu	
Dönemlere Göre “Güç” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı.....	143
Grafik 4.2. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu İnanç	
Çevrelerine Göre “Güç” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı	143
Grafik 4.3. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu	
Dönemlere Göre “Başarı” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı	171
Grafik 4.4. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu İnanç	
Çevrelerine Göre “Başarı” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı	171
Grafik 4.5. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu	
Dönemlere Göre “Uyarılma” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı	200
Grafik 4.6. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu İnanç	
Çevrelerine Göre “Uyarılma” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı.....	200
Grafik 4.7. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu	
Dönemlere Göre “Özyönelim” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı..	210
Grafik 4.8. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu İnanç	
Çevrelerine Göre “Özyönelim” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı .	210
Grafik 4.9. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu	
Dönemlere Göre “Evrenselcilik” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş	
Sıklığı	220
Grafik 4.10. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu İnanç	
Çevrelerine Göre “Evrenselcilik” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş	
Sıklığı.....	220
Grafik 4.11. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu	
Dönemlere Göre “İyilikseverlik” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş	
Sıklığı.....	251
Grafik 4.12. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu	
İnanç Çevrelerine Göre “İyilikseverlik” Değeri ile İlgili İfadelerin	
Geçiş Sıklığı.....	251
Grafik 4.13. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu	
Dönemlere Göre “Gelenekselcilik” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş	
Sıklığı.....	292

Grafik 4.14. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu İnanç Çevrelerine Göre “Gelenekselcilik” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı.....	292
Grafik 4.15. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu Dönemlere Göre “Uyum” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı	324
Grafik 4.16. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu İnanç Çevrelerine Göre “Uyum” Değeri ile İlgili İfadelerin Sıklığı	324
Grafik 4.17. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu Dönemlere Göre “Güvenlik” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı ...	341
Grafik 4.18. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu İnanç Çevrelerine Göre “Güvenlik” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı ..	341
Grafik 5.1. Orhun Yazıtlarında (Bilge Kağan Yazıtı / Köl Tigin Yazıtı / Tonyukuk Yazıtları) - [Köktürk Dönemi Eserlerinde] Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları	404
Grafik 5.2. Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında (Şine Us Yazıtı / Tes Yazıtı / Tariat Yazıtı) - [Ötüken Uygur Dönemi Eserlerinde] Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları.....	405
Grafik 5.3. Irk Bitig’de Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları.....	406
Grafik 5.4. Huastuanift’te Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları	407
Grafik 5.5. Altun Yaruk’ta (Birinci kitap / Üç Prens ile Aç Pars Hikâyesi) Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları	408
Grafik 5.6. İyi ve Kötü Prens Öyküsü’nde Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları.....	409
Grafik 5.7. DPKAM’da (Çaştani Bey Hikâyesi / Dantipali Bey Hikâyesi) Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları.....	411
Grafik 5.8. Uygur Dönemi Eserlerinde (IB / HU / AY / İKPÖ / DPKAM) Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları.....	412
Grafik 5.9. Tengricilik-(Kök) Tengri İnanç Çevresinde Oluşturulan Eserlerde Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları	413
Grafik 5.10. Manici İnanç Çevresinde Oluşturulan Eserlerde Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları	414

Grafik 5.11. Burkancı İnanç Çevresinde Oluşturulan Eserlerde Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları	415

KISALTMALAR DİZİNİ

<i>ABD</i>	Amerika Birleşik Devletleri
<i>akt.</i>	Aktaran
<i>ARGE</i>	Araştırma ve Geliştirme
<i>ATAİDEM</i>	Atatürk Üniversitesi İnsani Değerler Eğitimi Uygulama ve Araştırma Merkezi
<i>AY</i>	Altun Yaruk
<i>B</i>	Batı
<i>BK</i>	Bilge Kağan Yazıtı
<i>çev.</i>	Çeviren
<i>D</i>	Doğu
<i>DBY</i>	Değer Boyutlandırma Yaklaşımı
<i>DED</i>	Değerler Eğitimi Dergisi
<i>DEDÖP</i>	Düşünme Eğitimi Dersi Öğretim Programı
<i>DEM</i>	Değerler Eğitimi Merkezi
<i>DKDM</i>	Dört Katlı Düşünme Modeli
<i>DPKAM</i>	Daśakarmapathaavadānamālā
<i>ed.</i>	Editör
<i>ETD</i>	Eski Türkçe Dönemi
<i>EDAM</i>	Eğitim Danışmanlığı ve Araştırma Merkezi
<i>EVS</i>	European Values Study (Avrupa Değerler Araştırması)
<i>G</i>	Güney
<i>GD</i>	Güneydoğu
<i>HU</i>	Huastuanift
<i>IB</i>	İrk Bitig
<i>İKPÖ</i>	İyi ve Kötü Prens Öyküsü
<i>K</i>	Kuzey
<i>KGO</i>	Kapsam Geçerlik Oranları
<i>KT</i>	Köl Tigin Yazıtı
<i>MEB</i>	Millî Eğitim Bakanlığı
<i>MÖ</i>	Milattan Önce

<i>OY</i>	Orhun Yazıtları
<i>ÖUY</i>	Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları
<i>Skr.</i>	Sanskritçe
<i>SVS</i>	Schwartz Values Survey (Schwartz Değerler Ölçeği)
<i>ŞU</i>	Şine Us Yazıtı
<i>T</i>	Tes Yazıtı
<i>TI</i>	Tonyukuk Yazıtı Birinci Taş
<i>TII</i>	Tonyukuk Yazıtı İkinci Taş
<i>TA</i>	Tariat Yazıtı
<i>TDEDÖP</i>	Türk Dili ve Edebiyatı Dersi Öğretim Programı
<i>TDK</i>	Türk Dil Kurumu
<i>TDÖP</i>	Türkçe Dersi Öğretim Programı
<i>TT</i>	Türkische Turfantexte
<i>UNESCO</i>	Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü
<i>Uyg.</i>	Uygurca
<i>vb.</i>	ve benzer(ler)i
<i>vd.</i>	ve diğer(ler)i
<i>vs.</i>	vesaire
<i>WVS</i>	World Values Survey (Dünya Değerler Araştırması)
<i>YDEP</i>	Yaşayan Değerler Eğitimi Programı
<i>YÖK</i>	Yüksek Öğretim Kurulu

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

Bu bölümde araştırmanın konusu tanıtılmış, problemi tartışılarak tanımlanmış, ilgili alanyazına ait bir derleme sunulmuş, araştırmanın amaçları ifade edilmiş, araştırmanın önemi belirtilmiş ve araştırmaya dair önemli kavramlar açıklanmıştır.

1.1. Problem

İnsanı insan yapan şeyin / şeylerin ne olduğu sorusu geçmişten günümüze sorulagelmıştır. Bireysel özellikler ve ihtiyaçlardan başlayarak toplum yapısına ulaşmış bir grubun üyesi olmanın gereklerine kadar insanın kendisini tanımlamak istediği her koşulda değerler de yer alır. İnsanoğlu, “insan” olmanın gereklerini sorgularken aynı zamanda bir arayış içerisindedir. Bununla birlikte içinde bulunduğu zamana ayak uydurmaya çalışırken bir yandan da geçmişten getirdiği her türlü birikim çerçevesinde kendi konumunu belirlemeye çalışmaktadır.

Felsefeden psikolojiye, sosyolojiden eğitim bilimlerine kadar pek çok farklı disiplinde bahsi geçen “değer” kavramı, genel anlamıyla, *toplumda zaman zaman aynen korunarak zaman zaman da çeşitli değişme ve yenileşmelere tabi tutularak geçmişten günümüze gelen ve davranışların şekillenmesinde etkili olan birtakım nitelikler bütünü*nü ifade eder. Fiziki şartların, imkânların da şekillendirdiği bu tanımlama sürecine yaşantılar, hisler, hayaller, birikimler, gelenekler gibi tüm manevi unsurların dâhil edilmesi kaçınılmazdır.

Öznel olan değer duygusu, doğuştan değildir; sonradan toplumsal yaşamın bir getirisi olarak kazanılır. İnsanoğlunun toplumsal bir varlık olması dolayısıyla değer duygusunun da insanın bir varlık koşulu olduğu söylenebilir. Öte yandan insanın doğuştan getirdiği ama belli bir olgunluk yaşıyla kendini gösteren, iyiyi kötüden ayırma yetisi dediğimiz vicdan ya da aynı anlamda olmak üzere ahlaksal yargı gücü, değer duygusu için sağlam bir temel oluşturur (Soykan, 2004, s. 52). Toplumun bir üyesi olarak kişiye has nitelik ve özellikleri belirleyen tüm maddi ve manevi göstergelerin oluşturduğu

‘kimlik’ ve bunun ailede başlayıp burada alınan eğitim ve kültür ile toplum ve çevreyle olan ilişkilerle karşımıza çıkan şekli olan ‘toplumsal kimlik’in (Tepecik, 2011) oluşumunda değerlerin rolü büyüktür.

Toplumsal kimlikte dil, kültürel anlaşıma, aidiyet duygusu, görevler, sorumluluklar ve paylaşma hissi önemlidir. Toplumsal kimliğin altında üretilen her türlü maddi ve manevi değerin toplumun yaşama biçimine uydurulması kimlik için önemli bir gösterge olarak ele alınabilir. Toplamlar kimlik tanımıyla yaptıkları üretimler, uygarlık birikimleri ve dünya üzerinde bıraktıkları her türlü insanlık izleriyle farklılık yaratmak isterler (Tepecik, 2011). Bu farklılıkları görebileceğimiz en önemli unsurlar da toplumların dünya üzerinde bırakmış oldukları eserlerdir. Bir başka deyişle geçmiştekilerin bırakmış oldukları miras, onların kendi kültür dairelerinde oluşturdukları toplumsal kimliklerini ve değerlerini ortaya koymaktadır.

“Türk kültürünün gelişme ve değişme aşamalarını bünyesinde barındıran eserler, vücuda getirildikleri dönem ile günümüzü birbirine bağlayan kültürel kodların da başında gelmektedir. Bu nedenle her biri sosyal ve kültürel bir “değer” olarak algılanan bu eserlerin nesillere tanıtılması, aktarılması ve bireylere kazandırılması gerekmektedir.” (Mert, Alyılmaz, Bay & Akbaba, 2009, s. 3). Dolayısıyla toplumun yazılı kaynaklarından hareketle sahip olduğu kültürü ortaya koymak ve de kendisine özgü değerler sistemini tespit edebilmek mümkündür. Edebî metinler, her yönüyle toplumun kendini ifade vasıtası olması dolayısıyla da incelenmeye değerdir.

Eski Türkçe Dönemi eserleri, Türk yazı dilinin ve edebiyatının başlangıcından günümüze kadar ulaşan tüm dil yadigârlarının olduğu gibi Türk milletinin dili, edebiyatı, tarihi, yaşayışı, inanışı, değerleri ve Türklerle sosyal, kültürel, dinî, siyasi, ticari ve askerî ilişkide bulunan milletlerle ilgili önemli bilgileri taşıyan belgeler olarak son derece önemli bir yere sahiptir.

Bugün, Türk dili tarihi ve edebiyatının da başlangıcını oluşturduğu kabul edilen Eski Türk yazı dili farklı bölgelerde, ayrı dinlere mensup Türkler tarafından çeşitli yazı dilleri kullanılarak meydana getirilmiştir. Eski Türk Yazı Dili Dönemi; VIII. yy.’dan itibaren Moğolistan, Yenisey, Talas ve Koçkor, Batı Türkistan ile Kafkaslar, Anadolu, Balkanlar ve Avrupa Bölgeleri’nde (Alyılmaz, 2007), bazıısı taş bazıısı ağaç gibi maddeler üzerine yazılmış yazıtların oluşturulduğu Köktürk Dönemi ile başlayan, Köktürk ve

Manihaist Uygurların oluşturduğu çoğu Budist edebî, tıbbi ve çeşitli yazılı belgeleri kapsayan Uygur Dönemi ile devam eden ve X. yy.'dan itibaren Müslüman olan Karahanlıların başlangıç olarak Uygur daha sonra da Arap yazısını kullanarak eserlerini kaleme aldığı Karahanlı Dönemlerini kapsayan bir dönemdir. Üç ayrı döneme ait gibi görünmelerine ve aralarında ağız farkları olmasına rağmen bu dönemlerde oluşturulan eski dil yadigârları, aslında aynı lehçenin ürünüdür. Farklı coğrafyalara, alfabe değişikliklerine, din ve kültür farklılıklarına rağmen bunlar birbirinin yani aynı yazı geleneğinin devamıdır ve bu sebeple Eski Türk yazı dili adı altında incelenebilirler (Banguoğlu, 1964, s. 80).

Köktürk Kağanlığı Dönemi'nin kağanları ve vezirinin ağzından 'Türk bodun'un yaşadıklarının, geleneklerinin, düşüncelerinin ve yöneticilerin halk için özveriyle yaptığı savaşların, idari işlerin kısacası yaşam öykülerinin kaydedildiği belgeler niteliğindeki Orhun Yazıtları, yalnız tarihî olarak değil dönemin yaşantısını, geleneklerini, değerlerini yansıtan unsurlara sahip olması açısından da büyük değer taşımaktadır. Bu bakımdan incelendiğinde yazıtların kendine özgü, çok güçlü ve âdeta şiirsel anlatım yolları vasıtasıyla ait olduğu dönemden günümüze pek çok bilgiyi aktardığı fark edilmektedir. Bir kısmı Türk kağan ve kumandanları, bir kısmı ise halk tarafından vücuda getirilmiş olan yazıtlar, hem Türk yazı dilinin ve edebiyatının başlangıcından günümüze kadar ulaşan dil yadigârları olarak hem de Türk milletinin dili, edebiyatı, tarihi, yaşayışı, inancı, değerleri ve Türklerle sosyal, kültürel, dinî, siyasi, ticari ve askerî ilişkide bulunan milletlerle ilgili önemli bilgileri taşıyan belgeler olarak son derece önemlidir.

II. Köktürk Kağanlığı Dönemi'nde yapılan mücadeleler sırasında Uygurların bir kısmı, Köktürk hâkimiyetine son vererek Ötüken Uygur Kağanlığı'nı kurarlar. Köktürk Dönemi'nde olduğu gibi Uygur Dönemi'nde de kağanların yazıt dikme geleneğinin devam ettiği; döneme ait yazıtlarda Türk kağan ve kumandanlarının hem tarihî hadiselerden hem de kendi bilgi ve tecrübelerinden hareketle topluluklara ve gelecek nesillere birlik bütünlük mesajları verdikleri görülür (Mert, 2009). Bütün bunlarla birlikte yazıtlarda dönem inançlarından, geleneklerinden ve değerlerinden izler olduğu da muhakkaktır.

Ötüken Uygurlarının yanı sıra Turfan Bölgesinde Manihaist ve Budist Uygurlardan kalan nazım, nesir yahut nazım-nesir karışık türlerdeki eserler de Uygur

Dönemi'ni her yönüyle temsil eden eserler olmuştur. Ayrıca Hristiyan ve Müslüman Uygurlara ait sınırlı sayıda eser olduğu da yapılan çalışmalarda ortaya konulmuştur. Genel olarak Uygur Dönemi eserleri; toplumda yaşanan göçlerin, coğrafi ve sosyal değişikliklerin, yaşam biçiminin ve dünya görüşünün yavaş yavaş değişmesinin izlerini taşımakla birlikte dinî ve tercümeyle dayalı bir nitelik arz etmektedir. Dönem içerisinde yaşanan tüm değişimlerin izlerini taşıyan eserler arasında en dikkat çekici olanlardan biri Manihaist Uygur edebiyatının nesir türünde oluşturulan ve Köktürk Alfabesi'yle yazılan Irk Bitig adlı fal kitabı ile Huastuanift adlı uzunca tövbe duasıdır.

Budist Uygurlara ait metinler de oldukça zengindir. Yeni dinin kabulüyle değişmeye başlayan değerleri ve yeni inanışları ortaya koyan, gerek özgün gerekse tercümeyle dayalı, aynı zamanda nazım, nesir ve de nazım-nesir karışık şekillerde pek çok eser oluşturulmuştur. Türkolog Reşit Rahmeti Arat ile Peter Zieme'nin büyük çoğunluğunu yayımladığı çok sayıda manzum eser ve manzume parça bulunmaktadır. Altun Yaruk adlı eser, bugün bilinen dört nüshası ile dönemin önemli Turfan metinleri arasında sayılmaktadır (Arat, 1987, s. 411).

Budist Uygurlar; viyanalar, sutralar ve abidarmalar ile bunların dışında sayılan mektuplar, hukuk belgeleri gibi eserlerden oluşan nesir edebiyatına da sahiptirler. Yukarıda bahsi geçen Altun Yaruk adlı eser, Uygurca en hacimli sudur sayılmaktadır. Beş Balıklı Şingku Şeli Tutung tarafından Çince'den Uygurca'ya çevrilmiş olan eser; Burkancılığın esaslarını, felsefesini ve Buda'nın menkıbelerini anlatır. İçinde çatikler ve şiir örnekleri de bulunmaktadır (Akar, 2010, s. 114).

Sudurlar içerisinde yer alan ve Uygurların “çatik” dediği tür; Buda'nın hayatını anlatan; Burkancılıktaki tenasüh inancına göre canlıların bazen Tanrılar âleminde, bazen cinler âleminde, bazen insanlar veya hayvanlar âleminde, nirvanaya ulaşmaya kadar devam eden yeniden doğuşlarını konu edinen eserlerden oluşur (Ercilasun, 2006, s. 244). Dönem yaşantısını, kültürünü ve değerlerini en iyi yansıtan çatiklerden birisi İyi ve Kötü Prens Öyküsü (Prens Kalyanamkara ile Papamkara Hikâyesi)'dir. Gansu vilayetlerindeki Bin Buda mabetlerinde bulunan eserde, iyi yürekli bir şehzadenin bütün canlılara yardım etmek ve canlıların birbirlerini öldürmelerine engel olmak üzere çok değerli bir mücevheri ele geçirmek için çıktığı maceralı yolculuk anlatılır (Ercilasun, 2006, s. 244).

Doğudaki Manihaist-Budist kültür merkezlerinde Uygurca da bir yazı dili olarak varlığını sürdürmüştür (Akar, 2010, s. 138). Din değişikliğiyle birlikte gerek yeni dinin kabulünün gerektirdiği birtakım değerlere uyum süreci gerekse öncesinde yaşanan kültürün devamlılığı, dönem dili ve eserlerinde Türk kültür tarihi açısından önemli gelişmelerin yaşanmasına yol açmış; o dönemden günümüze kalan kültürel birikimin çeşitliliğine ve zenginliğine zemin oluşturmuştur.

Genel olarak tarih boyunca vücuda getirilen kültür varlıkları vasıtasıyla kültürünü yaşatmayı başarabilen Türk toplulukları, başlangıcından itibaren zengin bir edebiyat oluşturmuştur. Yalnız yukarıda verilen İslamî Öncesi Dönem'e ait eserler dikkate alındığında bile görülmektedir ki yaşantılar çerçevesinde oluşturulan her bir değer eserlere işlenmiştir. Dolayısıyla toplumun yazılı kaynaklarından hareketle sahip olduğu kültürü ortaya koymak ve de kendisine özgü değerler sistemini tespit edebilmek mümkündür. Edebî metinler, her yönüyle toplumun kendini ifade vasıtası olması dolayısıyla davranış eğitiminde kullanışlı birer malzemedirler ve bu malzemenin işlenip eğitim sistemine kazandırılması gerekir.

Yapılan çalışmalar incelendiğinde bu tarz çalışmaların özellikle son dönem eserlerinde yoğunlaştığı buna karşın tarihin ilk dönemlerinden günümüze dek uzanan süreçte geçmişten getirilen ve toplumun özünü oluşturan değerlerin yansıtıldığı temel eserlerin barındırdığı değerlerin tespitine yönelik dönemin tamamını yansıtan kapsamlı bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu eksiklik araştırmanın temel problemini oluşturmaktadır.

1.2. Amaç

“Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerindeki Değerler ve Bu Değerlere İlişkin Öğretmen Adaylarının Görüşleri” adlı bu çalışma ile Türk kültür tarihinin İslamiyet öncesi dönemde vücuda getirilmiş eserlerinde yer alan değerleri analiz etmek ve bunları günümüz öğretmen adaylarının görüşlerine göre değerlendirmek amaçlanmıştır.

Bu çerçevede çalışmada aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmış ve sonuçlar doğrultusunda öneriler sunulmuştur:

1. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerindeki değerlerin mevcut durumu nedir?

- 1.1. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerler nelerdir ve nasıl tanımlanmaktadır?
2. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik süreçler nelerdir?
3. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerle ilgili görüşler nelerdir?
 - 3.1. Öğretmen adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin önem düzeyine ilişkin görüşleri nelerdir?
 - 3.2. Öğretmen adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin günümüzde algılanma düzeyine ilişkin görüşleri nelerdir?
 - 3.3. Öğretmen adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değer tanımlarına ilişkin görüşleri nelerdir?
 - 3.4. Öğretmen adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik süreçlere ilişkin görüşleri nelerdir?

1.3. Önem

Günümüzde oldukça hızlı bir toplumsal dönüşümün yaşandığı toplumlar; sosyal, kültürel, ekonomik, siyasal vb. yönlerden çeşitli gelişmelere tanıklık etmektedirler. Bu gelişmelerden en çok etkilenen alanların başında eğitim gelmektedir. Bu durumda sağlıklı kişiliğe sahip ve toplumsal değerlere bağlı bireyler yetiştirilmesi, millî bütünlüğün oluşması, yeni yetişen nesillerin sosyal hayata uyumunun sağlanması, sosyal ve kültürel değişimlerin milletin menfaatlerine uygun olarak yönlendirilmesi, kültür erozyonunun engellenmesi için eğitim öğretimde değer kazanımının sağlanması ve kültür aktarımı yapılması gereklidir.

“Dinamik kültür değerlerinin içinde doğan ve yetişen bireyler zamanla, eğitim yolu ile bu değerlere süreklilik ve zaman zaman da değişim kazandırarak çağın gereklerine uygun ve geleceğe dönük yeni değerler üretirler. Böylece eğitim, bireylere bilgi ve beceri kazandırmanın ötesinde, toplumun yaşamasını ve kalkınmasını devam ettirebilecek ölçüde ve nitelikte değer üretmek, var olan değerlerin dağılmasını önlemek, yeni ve eski değerleri bağdaştırmak sorumluluğu taşır” (Aslan, 2007, s. 2). Bahse konu

değerler, eğitim yoluyla öğrencilerin davranışlarını etkiler. Bireylerde düşünce, duygu ve ahlaki tutumlar geliştikçe çocuklara ve gençlere verilen eğitim de belli bir düzey kazanır ve gelişir. Eğitim ve öğretimin en temel işlevlerinden biri bireylere toplumsal yaşamda gerekli olan temel bilgi, beceri ve değerleri kazandırmaktır.

Toplumların değişen beklenti ve istekleri, insanların yaşam tarzlarının ve anlayışlarının yenilenmesiyle şekillenir. Bir toplumu diğerlerinden ayıran sahip olduğu millî, ahlaki, tarihî, kültürel, sosyal, estetik ve sanatsal değerleri okullarda bireylere kazandırmak için öğretmen, ders kitabı, yardımcı kitaplar ve dergiler vasıta olabilir. Dolayısıyla değerlerin nesilden nesile aktarılmasında, kurum olarak okullara büyük görevler düşmektedir.

Alanyazında değer eğitimiyle ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde genellikle belli ve sınırlı dönemlerde var olan değerlerin tespiti ve öğretmen ile öğrencilerin değerler konusundaki algıları üzerinde odaklandığı görülmektedir. Oysa bir sistem olarak değer eğitime yaklaşılmaması ve konunun her yönüyle ele alınması gerekmektedir.

Değer eğitim sürecinin net bir şekilde ortaya konulduğu çalışma sayısı sınırlıdır. Dolayısıyla toplumun geçmişten günümüze tüm yaşantısını mevcut şartlar içerisinde inceleyerek tespit etme, bunları içerisinde bulunan zamanın koşullarına uyarlama, yine bunların topluma kazandırılması için var olan kanalları etkili bir şekilde kullanma ve bu kanallardan biri olan eğitim öğretim sistemine aktarma bilinciyle sistematik çalışmalar ortaya konulmalıdır.

Bu araştırmada, Eski Türkçenin Köktürk ve Uygur Dönemlerine ait eserlerinde yer alan değerleri, değer tanımlarını ve değerlerin bireylere kazandırılma süreçleriyle ilgili diğer hususları analiz etmek ve bunların, yetiştirecekleri bireyler aracılığıyla geleceği inşa edecek olan günümüz öğretmen adaylarının görüşlerine değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bundan hareketle çalışmada, Türk toplumunun yazıyla takip edilebilen en eski dönemlerinden itibaren sahip olduğu değerler, dönem eserleri yoluyla tespit edilmiş ve bu yolla, bugünün de temelini oluşturan değer sistemi yaşanan dönem şartları itibarıyla ortaya konmaya çalışılmıştır.

Türk tarihi ve kültürünün en eski ve önemli belgeleri arasında yer alan eserler üzerinde gerçekleştiriliyor olması dolayısıyla da çalışma, gerek Türk kültür tarihi gerekse Türk eğitim tarihi açısından da faydalı bilgiler sunmaktadır.

Ayrıca, incelemeler yoluyla elde edilen verilerden hareketle oluşturulacak olan ölçme aracı yoluyla öğretmen adaylarının Türk kültürüne ait değerler ve bu değerleri taşıyan eserlerle ilgili farkındalık düzeyleri artırılmış olacaktır. Ek olarak, eserlerde yer alan değerlerin eğitim öğretim yoluyla toplum yaşantısına kazandırılmasının yanı sıra bunların hazırlanacak programlara yansıtılması ve ders kitaplarına kaynaklık edecek metinlerin seçiminde kullanılmasının da faydalı olacağı düşünülmektedir.

1.4. Varsayımlar

Bu çalışmada;

- Araştırmanın nitel bölümünde araştırma evrenini oluşturan Orhun Yazıtları (Köl Tigin Yazıtı, Bilge Kağan Yazıtı, Tonyukuk Yazıtları), Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtları (Şine Us Yazıtı, Tes Yazıtı, Tariat Yazıtı), Irk Bitig, Huastuanift, İyi ve Kötü Düşünceli Prens Öyküsü, Altun Yaruktan parçalar (Birinci Kitap, Üç Prens ile Aç Pars Hikâyesi), DPKAM (Çaştani Bey Hikâyesi, Dantıpalı Bey Hikâyesi) adlı, Köktürk Dönemi kağanlık ve kumandanlık yazıtları ile Uygur Dönemi Manicilik ve Burkancılık muhitinde oluşturulmuş farklı türlerdeki eserlerin dönemi temsil etmesi bakımından yeterli olduğu;
- Çalışma grubundaki öğretmen adaylarının araştırmaya hiçbir etki altında kalmadan ve istekli bir şekilde katıldıkları;
- Hazırlanan veri toplama araçlarının çalışmanın amaçlarına uygun olduğu varsayılmıştır.

1.5. Sınırlılıklar

Bu çalışma;

- Eski Türkçe Dönemi'nin İslamiyet Öncesi evresini oluşturan Köktürk ve Uygur Dönemlerine ait, söz konusu dönemleri inanç, kültür, yaşam ve en önemlisi değerler açısından temsil ettiği bilinen; Tengricilik-(Kök)Tengri Dini, Manihaizm ve Budizm inanç sistemleri çerçevesinde oluşturulan kağanlık ve kumandanlık yazıtları, fal kitabı, tövbe duası, çatik (Burkancılığa ait kısa hikâyeler) türündeki toplamda 13 eser ile,

- Araştırmanın amacına uygun olarak geliştirilen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerindeki sosyal değerlerin öğretmen adaylarının görüşlerine göre değerlendirilmesine ilişkin ölçme aracıyla,
- Araştırmanın nicel bölümünde çalışma grubunu oluşturan 8 farklı üniversiteden (Atatürk Üniversitesi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Uludağ Üniversitesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Erzincan Üniversitesi, Ordu Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi) araştırmaya dâhil edilen 427 Türkçe ve Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni adayı ile sınırlıdır.

1.6. Tanımlar

Değerler Eğitimi: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) tarafından değerler eğitimi; “Çocukların ve gençlerin pozitif değerleri keşfedip geliştirmeleri ve kendi potansiyellerine göre ilerlemeleri için yürütülen eğitimsel gayretler” olarak tanımlanmaktadır (www.livingvalues.net).

Schwartz Değer Ölçeği: Schwartz’ın (1992) bireysel değerlerle ilgili olarak geliştirdiği ölçek, “Schwartz Değerler Ölçeği-SVS (Schwartz Values Survey)” adıyla tanınır. Ölçek iki ekseninde yer alan dört üst boyut ile bunları oluşturan on değer boyutundan oluşur. Söz konusu on değer boyutu; özyönelim, başarı, iyilikseverlik, güç, uyarılma, uyum, güvenlik, gelenekselcilik, evrenselcilik, hazcılık değerlerinden oluşur ve bunlar, tanımlayıcı hedefleri doğrultusunda oluşturulan 57 alt madde içerir.

Tengricilik - (Kök)Tengri Dini: Geleneksel Türk Dini olarak da bilinen, yeryüzünü kubbe gibi saran ve ona hâkim olan gökyüzünün Tanrı’nın makamı, bulunduğu yer olarak kabul edilen ve adeta Tanrıyla özdeşleştirilen (Mert, 2009, s. 58) inanç sistemidir. Gömeç’e (1998) göre, “bugün Şamanlık olarak bilinen, fakat bizim din adamlarından dolayı Kamlık diyebileceğimiz, eski Türk dini veya Kök(Tengri) Dini ile Saha (Yakut) ya da Altay Türk inancının bir olduğunu söylemek mümkün değildir... Türklerin eski inancı Kök(Tengri) itikadıdır. Kök(Tengri) bozkır kavimleri inancında tek yaratıcı olarak görünmekte ve din sisteminin merkezinde yer almış bulunmaktadır. Bütün Türk boylarında kurban sunulan en yüksek kutsal varlık Kök(Tengri) olmuştur. Tanrı tam iktidar sahibidir. Aynı zamanda semavi mahiyeti olduğu için Kök(Tengri) adı ile

zikredilmiştir. İlim adamları Kök(Tengri) inancını doğrudan doğruya bütün Türklerin ana kültürü olarak vasıflandırmıştır” (Gömeç, 1998; Gömeç, 2006; Mert, 2009).

Manicilik¹: “Mani tarafından kurulan ve gnostik dinlerin en mükemmel örneklerinden biri olarak görülen Manihaizm, dualist doktrinlerin bütün özelliklerini ihtiva eder. Bu, antikozmik bir düalizm olup İrani olmaktan ziyade Budist ve Hristiyanı etkileri de içeren semitik bir düalizmdir. Diğer bütün dinlerde olduğu gibi bu dinin de teori ve pratiğinin amacı, insanın ve buna dayalı olarak da dünyanın kurtuluşunu sağlamaktır. Hristiyanlık başta olmak üzere Mazdaizm, Zurvanizm, Budizm vb. dinlerden birçok unsurları içine alan Manihaizm’i, Hristiyanlık’ın heretik bir mezhebi olarak kabul etmek mümkün değildir” (Güngör, 2016, s. 193). “Manihaizm, insanlığı iki büyük kategoriye ayırır. Birincisi seçkinler, yani Manicilik’in din adamlarıdır. Bunlar da kendi aralarında çeşitli mezheplere bölünürler; başta en yüksek başkan bulunur, taşrada ise bölge başpsikoposları vardır. Bu gruptan dinin istediği şeyler evlenip aile kurmamak, oruç tutmak, et yememek ve içkiden uzak durmaktır. İkinci gruptakilere dinleyici adı verilir. Manihaizm’in manastır dışı inananlarından olan dinleyiciler, aile kurabilme hakkına sahiptirler ve öldükten sonra seçkinlerden biri olarak yeniden doğacaklarına inanırlar” (Mert, 2009, s. 88).

Burkancılık²: MÖ VI. yüzyılda Hindistan’da ortaya çıkan, sonrasında Hindistan’ın dışında MÖ III. yüzyılda yayılmaya başlayan; Baktriya ve Gandhara’da mekân tutan ve ardından Orta Asya’ya, Çin’e, 372’den sonra Kore’ye uzanan (Gong

¹ Uygurların Manihaizm’i tanıması Talas Savaşı’nın ardından Çin’de çıkan karışıklıklar dolayısıyla Çin’in Uygurlardan yardım istemesiyle başlar. Böğü Kağan, orada Mani rahipleriyle tanışır ve bu rahiplerden dördüyle Uygur başkentine dönerek Maniheizm’i kabul eder. Kağan maiyetiyle Karabalgasun’a döndükten sonra, Uygur Devleti’nin Manihaizm’i resmen kabul edip etmeyeceği konusunda tartışmalar başlar. Devlet yönetiminden yüksek birinin başkanlığında bu yeniliğe karşı çıkan güçlü bir muhalefet ortaya çıkar. Buna rağmen Mani rahiplerinden Ruiy-şi’nin grubu kağanı ikna ederek bu direnci ortadan kaldırır ve Kağan da tebasının Manihaizm’i kabul etmesi için bir ferman yayınlar. Bu süreç, III. Karabalgasun Yazıtı’nda da anlatılmaktadır (Mert, 2009, s. 88-89).

² Yüeciler MS I. yüzyılın ortalarında Sind ve Pencap, sonra da bütün Kuzey Hindistan’ı ele geçirerek Kuşan hanedanını tesis etmeleri sonrasında, İç Asya’da ve hatta Çin’de Budizmin yayıcıları olmuşlardır. Kuşan Kralı, I. Kanışka Dönemi’nde (MS II. yüzyılın başlarında) Budizm, Gandhara ve Baktriya’dan Harezmi ve Sogdiana’ya geçmiştir. Ancak Batı Türkistan’da Budizm, Sasanilerin desteklediği Zerdüştilik ve Mani dini karşısında pek tutunamamış; Doğu Türkistan’ın yerleşik çevrelerinde kendine daha uygun muhitler elde etmiş; Budist külliyeler Çin’e doğru uzanan kervan yolları boyunca dikilerek, faaliyetlerini asırlarca sürdürmüşlerdir. Güneye doğru uzanan kervan yolu üzerinde Hoten ve Miran, kuzeye giden yol boyunca ise Tumsuk ve Kuça şehirlerinde, III - IV. yüzyıllardan itibaren kurulmaya başlayan “Vihara” (Türkçe “Vihar”) denilen Budist manastırlarında “Toyin” denilen Budist rahipler, bu dinin propagandalarını yapmışlardır. Türkler, Buda heykellerine “Burkan” ve tapınaklarına da “Burkan evi” demişlerdir (Günay & Güngör, 2015, 144).

Fang-zhen, Yan Ke-jia, 1998'den *akt.* Abudukelimu, 2006, s. 41) ve nihayetinde Tibet'e yerleşmesi ancak VIII. yüzyılda gerçekleşen (Günay & Güngör, 2015) inanç sistemidir. Burkancılık miladın ilk yüzyılında Kuşan Devleti'nde (Hindistan'ın kuzeybatısı) en parlak devrini yaşamıştır. Sonraki dönemlerde ilk mezhebi olan Hinayana (küçük sal)'nın karşısında yeni bir mezhebi türemiş ve buna da Mahayana (büyük sal) denilmiştir. Coğrafi yayılış alanına göre bu iki mezhebe kuzey (Mahayana) ve güney (Hinayana) Burkancılığı da denilmektedir. Büyük sal ve küçük sal adlandırmaları bu iki mezhep arasındaki ayrılığa işaret etmektedir. Burkancılıkta, acılarla dolu olan bu dünya büyük bir ırmağa benzetilir. Güney Burkancılığına göre herkes tek başına sala binerek karşı kıyıya (Nirvana) geçer; bunlar rahip veya rahibedirler. Yeni mezhepte ise canlı varlıklara karşı büyük bir acıma duyulur ve elde ettiği Nirvana'dan vezgeçen bodhisattva, canlı varlıkları salına doldurur, karşı kıyıya geçirir ve en son varlık da kurtulmadan Nirvana'yı kabul edemeyeceğine dair ant içer (Tekin, 1976, s. 21).

Sutra / Sudur: Budist Kanon'un Uygurcada en yaygın kitaplarından olan sutra'nın sözlük anlamı 'ip, sicim; kuşak, bağ; öğreti, yasa, kural, öğreti kitabı' olup (Ölmez, 2004, s. 131) "Uygurca'da *nom*, *nom sudur*, *nom bitig* ve *sudur* şeklinde kullanılır. Bu mukaddes kitap türünde, gerek tarihî Burkan'ın ve gerekse bütün burkanların verdikleri veya vermiş olduklarına inanılan vaazları bir araya toplanmıştır. Sudurlarda önce vaazın verildiği yer tasvir edilir. Sonra müritler bir bir soru sorar. Burkan da bu soruya dayanarak vaazını verir. Çok defa vaaz manzum olur. Bazen nazari olarak soruya cevap verilir. Bazen de burkanlardan birinin hayatıyla ilgili bir masal anlatılarak soru cevaplandırılır. Vaaz bittikten sonra dinleyicilerden iki kişi konuyu kendi aralarında tartışır. Sonuca ulaşamazlarsa tekrar burkana soru sorarlar. Böylece vaaz sürüp gidebilir" (Tekin, 1965'ten *akt.* Ercilasun, 2008, s. 242-243).

Tövbe Metinleri: Uygurcada tövbe yoluyla günahlardan arınmayı anlatan metinlerdir. Metinlerin çoğu küçüktür (Ölmez, 2004, s. 133).

Jataka / Çatik: Budizm'e ait dinî masallardandır. Jataka (Uyg. çatak ~ çatik)larda 1) "Tanrı"= Uyg. Tengri = Skr. deva; 2) "İnsan"= Uyg. yalangok = Skr. manuşya; 3) "Hayvan"= Uyg. yılka = Skr. tiryagyoni; 4) "Aç ruh"= Uyg. prit ~ pirit = Skr. preta; 5) "Cehennem(lik)"= Uyg. tamu < Sogd, tmw = Skr. naraka; 6) "Cin"= Uyg.

asur = *Skr.* asura âlemlerinde, yani beş veya altı varlık şekillerinde (*Uyg.* altı yol'da) Burkan'ın başından geçen olaylar anlatılır (Sertkaya, 2004, s. 81).

İKİNCİ BÖLÜM

2. KURAMSAL ÇERÇEVE VE İLGİLİ ARAŞTIRMALAR

2.1. Çalışılan Konu ile İlgili Kuramsal Çerçeve

2.1.1. Değer kavramı

Sosyal bir varlık olarak yalnız yaşaması çoğunlukla mümkün olmayan insanın doğumundan ölümüne kadar geçen süre içerisinde kendini tanıması ve bilmesi, kâinatın var oluş sırlarını ve gerçeklerini ortaya çıkarması, varlıkların birbirleri ile ilişkilerini anlamlandırabilmesi için “Neyi, niçin yapmalıyız?” sorusuna cevap bulması gereği kaçınılmazdır. Beşerî bir varlık olarak özüne ulaşması ve gerçek anlamda insan olabilmesini sağlayan, duygu, düşünce ve davranışlarına yön veren birtakım ölçütler bulunmakla birlikte hayatın amacını, davranış ilkelerini ve önceliklerini başlangıçta zihin dünyasında inşa eden insanın, dünyasını şekillendiren en temel kavramlardan biri değerlerdir.

İnsanı insan yapan şeylerin ne olduğu sorusu, önce bireysel özellik ve ihtiyaçlar ardından da toplumsal bir varlık olarak insanın ait olduğu sosyal yapı gereği sorgulanmalıdır. Fiziki şartların, imkânların da şekillendirdiği bu tanımlama sürecine yaşantıların, hislerin, hayallerin, birikimlerin, geleneklerin vb. tüm manevi değerlerin dâhil edilmesi gerekmektedir. Nitekim “doğrudan doğruya yaşantı içinde filizlenen ürünler ve üretimler, yani insanın tamamen kendi eseri olan olgular hep bir amaç, niyet ve değer taşır” (Köktürk, 2006b, s. 21).

Öncelikle özne yani bir birey olarak insanın değerlere sahip bir varlık olarak değerlendirilmesi gerekir. Mengüşoğlu, insanı ‘değerleri duyan bir varlık’ olarak tanımlar ve değer duygusunu insanın bir varlık koşulu olarak görür. İnsan günlük yaşamında değer kavramı üzerine konuşmasa da değerlere göre eylemlerde bulunur. (Mengüşoğlu, 1971). Buna göre, insanların sahip olduğu tutum ve davranışların belirlenip yönlendirilmesi konusunda değerler önemli bir fonksiyona sahiptir.

Yaşamda oldukça etkili olan ve çok farklı yönlerden bireyin hem kendini hem de kendisiyle birlikte pek çok rol üstlendiği toplumu, o toplumu var eden kültür, gelenek, inanç sistemleri gibi üzerinde uzlaşmış, “bir” olunmuş pek çok unsurla eşdeğer öneme sahip değer kavramının gerçekte ne olduğunun ortaya konulması sorunsal hâline gelmektedir. Söz konusu kavramla ilgili olarak başlangıcından itibaren çeşitli alanlarda yapılan çalışmalarda ortaya konulan farklı tanımlamalar mevcuttur.

Değer kavramının tanımlanması noktasında kimi araştırmacılar “inanç”, kimileri “kriter” (ölçüt) olma kavramını, kimileri de “ihtiyaç” kavramını esas alırlar. Değerleri ‘inanç’ı esas alarak tanımlayan düşünürlere göre değerler veya sosyal değerler, aslında inançtan veya inançlardan ibarettir. Değerleri, ölçüt (kriter)leri esas alarak tanımlarken onun bir kriter olma özelliğinden yola çıkan düşünür ve sosyologlar da vardır. Değerin ihtiyaç esasında tanımlanması hususunda da insanda değerlerin oluşumu ile ilgili çok çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Örneğin Epikür ve ondan çok sonra gelse de onun paralelinde düşünen Mill, Bentham gibi filozoflar, insan fiil veya davranışlarını (eylem değerlerini) haz ile temellendirmişlerdir. Pery, psikolojik bakış açısına bağlı olarak değeri, ilgi (interest) ile aynı kavram olarak görür. H. Z. Ülken, Moslow gibi bazı düşünürler de sosyal değerleri ihtiyaç kavramıyla temellendirmeye çalışmışlardır (Sarı, 2013).

“Değer” kavramı, aslında çok yönlü ve karmaşık bir anlama sahiptir (Morris, 1956, s. 9). Geçmiş dönemlerde, ilk sosyal bilimciler “değerler”den, genellikle, terimin Latince kökenine bağlı olarak söz etmişlerdir (Case, 1944 [1939], s. 36). Buna göre, “değer” kavramı Hint-Avrupa dil grubunun “güç” anlamına gelen “wal” kökünden türetilmiştir. İlk türetme şekli güçlü olmak anlamında Latince “valere” sözcüğü iken, daha sonraları değer anlamında “valor” deyimini türetilmiş ve yerleşmiştir. Batı dillerine de esas itibarıyla bu kökten geçmiş olup Fransızcada “valeur”, İtalyancada “valore”, İngilizcede “value”, “worth”, Almancada “wert” deyimini ile ifade olunmaktadır (Bilgin, 1995, s. 83; Hançerlioğlu, 1976, s. 275). Ancak, ilk sosyolojik tanımın, *The Polish Peasant*’a yazdıkları “Metodolojik Not”ta Thomas ve Znaniecki’den gelmiş olduğu söylenebilir: Bir değer, “bazı sosyal grupların üyelerinde bulunan deneysel bir içeriğe sahip herhangi bir referans noktası ve eylemin amacına ilişkin bir anlamdır. Dolayısıyla, bir gıda maddesi, bir çalgı aleti, bir madeni para, bir şiir parçası, bir üniversite, bir efsane, bilimsel bir teori” bir toplumsal değer olabilir (akt. Korkmaz, 2013, s. 53).

Türkçe Sözlük'te (Türk Dil Kurumu [TDK], 2011, s. 607) ilk anlamıyla “bir şeyin önemini belirlemeye yarayan soyut ölçü, bir şeyin değdiği karşılık, kıymet” olarak yer almakta; ayrıca “bir ulusun sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik ve bilimsel değerlerini kapsayan maddi ve manevi öğelerin bütünü” anlamını da taşımaktadır. Aynı kökten gelen “değerli, değer vermek, değerlendirmek... vb.” sözcükler / sözcük grupları da benzeri şekilde bir şeyin özünü, önemini, nitelik ve niceliğini belirleme amaçlı kullanılan kavramları oluşturmaktadır. Ancak tüm bunlarda ortak nokta şudur ki “bütün değer biçmelerimizin temelinde düşünceler, inançlar, ilkeler ya da ölçütler vardır ve bunlar olaylara bakışımızı peşinen belirler ve şekillendirirler; seçim ve tercihlerimize, kararlarımıza, eylemlerimize, tutumlarımıza, kısaca nasıl davranmamız ve yaşamamız gerektiğine dayanaklık ederler” (Tüzer, 2015, s. 383).

Değerler, belirli bir süreklilik taşıyan ve bireyin genel karakterini biçimlendiren unsurlar olarak da tanımlanabilmektedir (Coombs Richardson & Tolson, 2005). “İnsanların davranışlarını yönlendirmede ve belirlemede, diğer insanları ve olayları değerlendirmede kullandıkları ölçütler; ideal ve arzu edilen davranış ve yaşam biçimlerini ifade eden, belirli somut koşulları ve nesneleri aşan üst düzey kavramlar veya doğru kararlara varılmasında bireylere yardımcı olan genel ilkeler gibi çeşitli şekillerde ele alınabilen değerler, aynı zamanda tutumların, ideolojilerin, ahlaki yargıların ve çeşitli davranışların önemli belirleyicileri olarak düşünülmektedir” (İmamoğlu & Aygün-Karakatipoğlu, 1999).

Amerikalı psikolog Rokeach, değerler için “Alternatif davranış biçimleri arasından seçim yapmak ve bunları değerlendirmek için kullanılan normatif standartlardır.” demiştir. “Rokeach’a göre değerler, belirli davranışların yahut sonuçların, kişisel ya da toplumsal olarak kabul edilebilir olup olmadığını işaret eden sürekliliği olan inançlardır” (Rokeach, 1973, s. 3). Rokeach (1973), insanların değerleri ile ilgili olarak birtakım varsayımlar ileri sürmüştür:

1. Değerler, değer sistemleri içinde örgütlenmiştir.
2. Her birey bir değere ve değerler sistemine sahiptir.
3. Bir insanın sahip olduğu değerlerin toplam sayısı görece azdır.
4. Herkes aynı değere farklı derecelerde sahiptir.

5. İnsanın sahip olduğu değerler, kültürün, toplumun, kurumların ve bireylerin kişiliğinin bir ürünüdür (*akt. Yılmaz, 2008, s. 50*).

S. Schwartz, H. Melech, Lehmann G., Burgess, A., Haris M. ve Owens V. (2001), kültürler arası bir örneklem üzerinde yaptıkları araştırmada değerleri, ‘önem düzeyleri değişebilen, insanların yaşamında rehberlik eden prensipler, arzu edilir ve durumlar üzeri amaçlar’ olarak tanımlamışlardır (Lyons 2003’ten *akt. Balcı & Yanpar-Yelken, 2010, s. 82*). Schwartz, değerlerin içeriğini belirleyici çalışmalar yapmış ve deneye dayalı çalışmalarda sıklıkla kullanılan değer kategorileri oluşturmuştur. Söz konusu değer kategorileri Schwartz Değer Ölçeği olarak günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir.

Türkiye’de değerler konusunda çok sayıda çalışma yapan sosyal psikolog Güngör’e (2000) göre değer, bir şeyin arzu edilebilir ve edilemez olduğu hakkındaki inançtır. Değerler içerisinde yer alan normların öğrenilmesi ve benimsenmesi, toplum içinde yaşayan bireyin sosyalleşmesiyle mümkün olmaktadır. Sosyalleşmeden kastedilen ise insanın biyolojik bir varlık olmasının yanında sosyal bir varlık olması ve toplumun bir üyesi hâline gelmesidir. “İnanç itibarıyla değer, dünyamızın belli bir kısmıyla ilgili idrak, duygu ve bilgilerimizin terkibi (bileşimi) demektir. Fakat değer, inancın spesifik (özellikli) bir şekli olması itibarıyla, ondan daha yukarıda zihin organizasyonudur. Şöyle ki, bir değer bir tek inanca değil, bir arada organize olmuş bir grup inanca tekabül eder. İnsanlara yardımcı olmanın iyiliği hakkındaki inancımız bizim insan ilişkileriyle ilgili hayat tecrübelerimizden doğmuştur ve bunun içinde birden fazla inancın katkısı vardır” (Güngör, 2000, s. 28).

Çalışma alanını “benlik ve kimlik üzerinde sosyal ve kültürel etkiler” olarak tanımlayan Bacanlı’ya (2002) göre, hemen hemen her bilimsel disiplin, hatta bilim dalı değer kavramını kendi felsefesi açısından değerlendirerek onu tanımlama yoluna gitmiştir. Değerler kişisel ve toplumsal olarak ele alınabilir. Kişisel değerler insanlara neyin iyi, yararlı, önemli, kullanışlı, güzel, istenir, yapıcı vb. olduğunu söyler. Değerler insanların ortak insani sorunlarına çözüm bulmalarına yardım eder. Zamanla, insan gruplarının gündelik yaşamlarında önemli buldukları, geleneklerin kökenleri hâline gelirler. Değer, toplumsal açıdan ele alındığında bir kültürün, bir toplumun bireylerinin

paylaştığı tercihleri, istenirlikleri ifade eder. Burada vurgulanan daha çok ortaklık ifadesidir (Bacanlı, 2011).

En genel tanımıyla “değerler; neyin iyi, neyin kötü olduğu konusundaki yargılarımızdır. Beğenilerimize göre tercih ettiğimiz şeyler olmaktan çok bireyin çevresi ile etkileşimini sağlayan az çok kesin ve sistematik fikirlerdir” (Veugelers & Vedder, 2003). İnsanı değerlere sahip ve değerleri doğrultusunda hareket eden bir varlık olarak ele aldığımızda, değerlerin bilişsel, duyuşsal ve psikomotor boyutlarından bahsetmek gerekir. Bilişsel boyutuyla, değerlerin farkına varma, kavrama ve nerede kullanılacağını bilmeyi; duyuşsal boyutuyla, iyi-kötü gibi olumlu veya olumsuz yargılar ve duyguları kapsarken psikomotor boyutu ise bilişsel ve duyuşsal olan diğer boyutlarda oluşan öğrenmelerin davranışa yön vermesini kapsamaktadır. Değerin psikomotor boyutunda bir sonuç alınabilmesi için yani değerın davranışa dönüşebilmesi için bilişsel ve duyuşsal olan diğer yönlerin tamamlanması gerekmektedir. İnsan hayatının, her alanında bulunan ve tüm yönlerini etkileyen, yönlendiren olgular olan değerler, bireysel olarak karar vermede standart, güdü veya davranış yaptırımı olarak, toplumda siyasi ve ideolojik tercihlerde, sosyal yargıda bulunmada ve gruba uyumda kullanılmaktadır (Akbaş, 2006).

“İnsan” olma ve bir topluluğa aidiyet noktasında herhangi bir varlığa yahut çevresini saran tüm varlıklara karşı davranış şeklini tespit edebilme durumunda bilinçli ya da bilinçsiz biçimde değerlerinden bağımsız yaşayamayacak olan insanın sosyalleşmesi, bir başka deyişle “bir topluluğa üye olma sürecinde sosyokültürel çevreyle sürekli etkileşim hâlinde olması ve bu sebeple gelişiminin her zaman bağlamsal ve zamansal boyutlar içermesi de kaçınılmazdır (Kağıtçıbaşı, 2000). Bir başka deyişle dünyaya gelişinden itibaren davranış tercih ve eylemlerinde birtakım ölçütleri olan ve bu tercihlerde tamamen bağımsız olamayan insan aynı zamanda yaşamını sürdürebilmesi için toplum denilen gruba ait olma zorunluluğu noktasında da tamamen bağımsız değildir. İnsanın topluma aidiyeti noktasında da belirleyici faktörlerden birini yine değerler oluşturmaktadır.

Birtakım ihtiyaçlar doğrultusunda etkileşim hâlinde olan, belli bir coğrafi mekânda yaşayan ve belli bir sayıdaki insanın özellikle de ortak bir geçmişe ve kültüre sahip insanların bir araya gelerek oluşturdukları toplumsal birlikteliklerde ortak kimlik oluşturma esastır. “Ortak kimlik ya da biz kimliği denildiği zaman bir grubun yarattığı ve

üyelerinin özdeşleştiği imge anlaşılmaktadır. Ortak kimlik, söz konusu bireylerin özdeşleşmeleriyle ilgili bir konudur. Kendi başına bir ortak kimlikten söz edilemez. Kendini bu kimlikte tanımlayan bireylerin varlığı ölçüsünde var olur. Grup üyelerinin bilincindeki canlılığı ölçüsünde ve onların düşüncesi ya da eylemini etkilediği ölçüde güçlü ya da zayıftır.” (Assmann, 2015, s. 142). Bu hususta, bir topluluğa üye olarak dünyaya gelen bireyin yetişmesi ve topluma aidiyetinin oluşması sürecinde toplumun diğer üyeleriyle etkileşiminde rol oynayan önemli faktörlerden biri olarak da karşımıza değerler çıkmaktadır. “Kişilerin bir arada yaşayabilmeleri için birtakım değerlere sahip olmaları gerekir. Birey, sahip olduğu değerler sayesinde sosyal yaşamını biçimlendirir, diğer insanlar arasında varlığını gösterebilir. Kendinde bulunan değerler aracılığıyla, bulunduğu toplumdaki veya gruptaki diğer bireylerin davranışlarını yorumlayabilir veya tahmin edebilir” (Dökmen, 2000, s. 3).

Değerler bir toplumun iç dinamiklerini oluşturur, ödül/ceza sisteminin doğmasına vesile olur. Her davranışın bir değeri olduğundan, başka bir deyişle, her değer, davranışların ayarını belirlediğinden bir araya gelen değerler bir sistem olarak denetim, baskı ve yöneltme, yüceltme mekanizması meydana getirir. Bir toplumun değerler sistemi yoksa veya bu sistem tahrip edilmişse; o toplum en güçlü sosyal kontrol mekanizmasını yitirmiş demektir (Fichter, 2006). Gerek birey gerekse toplumun bir parçası olarak insanoğlu, zaten var olan ve yaşamın şekillendirilmesi ile ilgili hususlarda karşısına çıkan değerleri anlamakla yükümlüdür. Değerleri anlamak, kendisini ve kendisi gibi diğer bireylerle birlikte oluşturdukları sosyal yapıyı, toplumsal kimliğini anlamak anlamına gelmektedir.

Nihai anlamda denilebilir ki değer; yapıp edileni “önemli”, “anamlı” kılan şeydir. Değerlerin, eyleme yüklenmesinin gerekçesi olarak “Niçin yapmalı?” sorusuna bir yanıt olarak alınması söz konusudur. Tüm değer tanımlamalarında üzerinde buluşulan ortak kanı; değerlerin insanların kararlarını şekillendiren, birey için neyin en önemli olduğunu, niye var olduğunu gösteren ölçütler niteliğinde olmasıdır.

Felsefî bir problem olarak değer konusunun ortaya çıkışının izlerini Sofistler ve Sokrat’a kadar geri götürmek mümkündür. Bununla birlikte değer felsefesine en fazla önem veren ilk filozof Eflatun’dur. Eflatun, *Symposium*’da aşk’ı; *Menon*’da fazilet’i; *Kritias* ve *Küçük Hippias*’ta ahlak değerini; *Lysis*’te dostluk’u; *Lakhes*’te cesaret’i;

Phaidros'ta güzellik'i inceler; *Timaios*'da bütün değerleri bir manevi  lem içinde toplamaya çalışır. Eflatun'dan itibaren filozoflar değer problemini 'iyi', 'kötü', 'gaye', 'doğru', 'fazilet', 'hakikat' ve 'gerçeklik' gibi değişik başlıklar altında tartışmışlardır (R. Kılıç, 2012, s. 84).

“Hemen hemen bütün kadim kültür ve medeniyetlerde cevabı aranan en büyük soruları, temelde varlık (ontoloji), bilgi (epistemoloji) ve değer (aksiyoloji) alanlarına özgü kabul etmek mümkündür. Felsefe tarihine bakıldığında olgular ile değerler arasındaki ilişkinin (karşıtlığın) kökeninde değerlerin kaynağı probleminin olduğu görülmektedir. “Değerler sırf insanın kurgusundan veya tutum ve duygularının dışavurumundan mı ibarettir yoksa değerlerin insanın ötesinde olgusal bir temeli var mıdır?” sorusu düşünürleri meşgul etmiştir. Hume, *İnsan Doğası  zerine* adlı eserinde olgu ile değer arasında kapatılması mümkün olmayan bir boşluk olduğunu ifade etmiştir. Moore da aynı çizgide ilerleyerek bu iki alan arasında birbirine geçişin olmadığını savunmuş ve değer bildiren bir ifadenin doğal veya doğaüstü olgu bildiren bir ifadeden çıkarılmasını doğalcılığın yanılığı olarak tanımlamıştır. Bu noktada belki de en sert tavrı Wittgenstein, “Dünyanın içinde her şey nasılsa öyledir, her şey nasıl olup bitiyorsa  yle olup biter; içinde hiçbir değer yoktur; olsaydı bile hiçbir değer taşımazdı.” şeklindeki ifadeleriyle koymuştur” (akt. Tüzer, 2015, s. 384-385).

Sadece olguları kabul edip değerleri yok ya da anlamsız sayan mantık i pozitivistlerin karşısında Nietzsche yer alır. Ona göre hayatın  z  değer koymaktır. Bireyler dünyayı değerler ortaya koyarak yaratır. Kısaca her ne varsa değerden ibarettir... Nietzsche'nin izinden giden postmodernistler de gerçekliği çoğunlukla dile ve kültüre göreli kılmışlardır. Bir başka ifadeyle, yorumsuz hiçbir saf tecrübe mümkün değildir. Dünya tecrübemiz daima tarihselliğimiz, zamansallığımız, dilimiz, inançlarımız, kavramlarımız, arzularımız vs. tarafından hem biçim hem de içerik olarak belirlenir ve koşullanır... Düşünürlerin bahse konu olduğu üzere değerler ve olgular mevzusundaki karşıt görüşlerine   z m  Kant ortaya koymuştur. ‘Algısız kavramlar boş, kavramsız algılar k rd r.’ hükmünün gereği bilgi ne sadece zihinde ne de olguda temellenir. Özetle hayat denilen şey ne sadece olgudadır ne de sadece değerde. Bu ikisinin birliği hayatı doğurmaktadır (Tüzer, 2015, s. 385-386).

“Etik, estetik, eğitim ve dinde değerler konusuyla ilgilenen aksiyoloji, felsefî bir disiplin olarak insan davranışlarını incelemekte ve bu davranışların dayandığı temel ilkeleri ve değerleri araştırmaktadır. Değer yargılarının özünü ve niteliklerini araştıran bir ahlak disiplini olan *aksiyoloji*, bu yönüyle değer felsefesi olarak da bilinir” (Yılmaz, 2008, s. 45). “*Aksiyoloji* (değer bilim); “Herhangi bir şeyin ederi, bedeli nedir?” sorusunu inceler (Kıllıoğlu, 1988, s. 377-378). Değer felsefesi olarak da bilinen aksiyoloji, insanın yaşamı boyunca vardığı birçok yargının kaynağı olan değerler sistemiyle de ilgilenir. Aksiyolojinin başlıca problemleri değerlerin var olup olmadıkları, eğer varsalar ne tür bir varlığa sahip oldukları, değerlerin yapısı, öznel mi nesnel mi veya başka türden mi oldukları, değerlerin kaynağı ya da bir değeri değer yapan şeyin ne olduğu türünden problemlerdir” (Yılmaz, 2008, 45).

Geleneksel felsefe dallarından etik ve estetik günümüz felsefesinde artık aksiyolojiye dönüşmüştür. Etik, insanların ahlaki değerlerini sorgular, estetik ise güzelin bilimidir. Neyin etik, neyin estetik olduğunu açıklamamanın oldukça güç olmasından hareketle aksiyoloji bireylerin davranışlarının temelini oluşturan değerleri araştırır. Ahlak; felsefenin doğruluk, adalet, güzellik, iyilik ve insanla ilişkili değerlerden oluşan önemli bir alanıdır. İnsan, bir değer olarak, değerlerin aynı zamanda öznesidir” (Kıllıoğlu, 1988, s. 377-378). “Aksiyoloji iki alana yayılır: Ahlaki değerlerle ilgilenen etik alanı ve doğa ya da sanat güzelliklerini inceleyen estetik alanı. Ahlak, doğru davranışlara temel olacak değerlerle ilgilenirken; estetik, hayal gücü ve yaratıcılığa dayanan doğa ve sanatın güzellikleriyle ilgilenir. Dolayısıyla, estetik değerler yanlıdır, subjektiftir ve ölçülüp değerlendirilmesi en zor olan değerlerdir” (Yılmaz, 2008, 45).

Felsefede ‘kişi olmak’ deyimini, sahip olunan ortak ve temel özelliklerin kullanılmasına dayalı bir boyut olması dolayısıyla bir değer olarak ortaya konulmaktadır. Ayrıca ‘kişi olmak’ sürecinde bireysel ve toplumsal değerlerin önemli katkısı olduğu; bunların insanın kişileşmesi sürecinde zorunlu ve önemli bir rolü bulunduğu ileri sürülür. Bireyin değerleri kazanması, onlarla kendini biçimlendirmesi ve kişiliğini oluşturması ile ilişkili bu süreç kişi olma sürecidir. Dolayısıyla değer kendisi ‘kişi olma’da bir değer olarak ortaya çıkmaktadır (Gökalp, 2014, s. 124). Genel olarak filozoflarca değer, ferdin kişi olması için gerekli unsur olduğu yönünde uzlaşmıştır. Değer, bilinçli tecrübe olarak kişiliğin bir vasfıdır ve kişilik olmadan değer yoktur.

“Kendi öznelliği içinde insan, eylemlerini neye göre ve ne şekilde gerçekleştirebileceğini açıkça düşünmelidir. İnsan için ‘iyi olan şeyin ne olduğu’ ve ‘yaşamın hangi ölçütlere göre düzenleneceği’ sorunuyla karşı karşıya kalma zorunluluğu, ahlak denilen ve ‘iyi ve güzel olan nitelikler bütünü’nün bir sonuç olarak ortaya çıkmasına vesile olur. Ahlak, aslında bir sonuç olmaktan ziyade bir başlangıç noktası kabul edilebilir. Çünkü genel kanı eylemlerin belirli ahlaki kurallar dâhilinde gerçekleştiği yönündedir” (Altuner, 2008).

“İyi yaşam nedir?”, “Doğru-yanlış nedir?”, “Nasıl yaşamalıyım?” gibi soruları cevaplamaya çalışan ahlak, insanın kendisi ve çevresindekilerle olan ilişkilerinin tümüdür. Bunun sonucunda olan davranışlar ve tutumlar sahip olunan değerlerle çözüme kavuşur (Bayram, 2009).

“Kişiler kendilerini sahip oldukları değerlerle tanımlar, kendilerini kendi değer sistemleri içerisinde ifade ederler. Sahip olunan değerler sistemi kişinin düşünce ve eylemlerini etkiler, bir davranışı diğerine tercih etmede önemli rol üstlenir, davranışların kaynaklarını oluşturur ve ölçütlerini belirler. İnsanın eylemleriyle değerler arasında sıkı bağlantı vardır. Değerler, insan davranışlarını, insanın eylemlerini yönetirler. Bundan dolayı bir olayın nasıl meydana geldiğini, hangi sebeplerle gerçeklik bulduğunu, yani arka planını tespit etme ve anlamada, o olayın içinde yer alan insanların tutum ve davranışlarını yönlendiren değerleri tespit etme ve anlama oldukça önemlidir” (Akot, 2013, s. 56-70).

“Ahlak, insanlar arasındaki ilişkileri düzenlemek için konmuş kurallar bütünüdür. Ahlaki olarak kötü davranış, diğer insanların zararına olacak şekilde davranmaktır. Ahlaki olarak iyi davranış ise, başka insanların hoşlanacağı ve insanlar arasında iyi geçinme imkânları yaratacak olan davranıştır. Ahlak insanlar arası ilişkilerin, yani toplum hayatının gerektirdiği davranışlarla ilgili bir kavramdır” (Güngör, 1998). Diğer bir yönüyle de insanların olgulara yüklediği değer yargılarına göre tekrar ederek kazandığı alışkanlıkları, huylar olarak tarif edilir. Bu sebeple insanların değer yargıları değiştikçe buna bağlı olarak ahlakları, alışkanlıkları, huyları yani karakterleri değişmektedir. Bu da kişilik ve kimlik değişimini beraberinde getirmektedir (Oktay, 2007).

İnsanın doğuştan getirdiği, ama belli bir olgunluk yaşıyla kendini gösteren, iyiyi kötünden ayırma yetisi dediğimiz vicdan ya da aynı anlamda olmak üzere ahlaksal yargı

gücü, değer duygusu için sağlam bir temel oluşturur. Ne var ki vicdan da insanın yargı oluşturmada tek başına yeterli değildir. Vicdanın güvenilir bir muhakeme yapabilmesi için bilgiyle ve estetik beğeniyle desteklenmesi gerekmektedir (Soykan, 2004, s. 52). Değer-ahlak ilişkisi söz konusu olduğunda bahsedilmesi gereken diğer kavramlar etik ve normlardır. Etik, C. Yıldırım'ın *Çağdaş Felsefe Sözlüğü*'ndeki karşılığıyla, “değerler kuramının (aksiyoloji) yaşam normlarına ilişkin dalıdır. İnsan ilişkilerinde iyi ile kötü, doğru ile yanlış, sorumluluk ile sorumsuzluk nitelermelerinin geçerlik ölçütlerini belirlemeye, yerleşik davranış kurallarını irdeleyerek saplantı ve ön yargılara açıklık kazandırmaya yönelik kavramsal çözümlemelerdir”. Yine, Yıldırım'ın tanımında, “amaç, yol göstermek değil, ahlak sorunlarına kavramsal açıklık getirmek, ileri sürülen değişik görüş ve öğretileri irdeleyerek değer yargılarının değerlendirilmesinde geçerlik ölçütlerini belirlemektir” (Yıldırım, 2000, s. 9). Diğer bir deyişle etik, insanın kendisiyle ve toplumsal yaşamıyla ilgili davranış sorunlarını ele alan, değerler felsefesi açısından inceleyen kuramsal ahlak felsefesi alanıdır.

“Ahlaki değerler; olgu-değer ilişkisi, değerlerin varlığı, yapısı, kaynağı, değeri değerli kılan şeyin ne olduğu gibi sorular değerler felsefesiyle ahlak felsefesinin ortak konularıdır. Yunanca “axia” (değer) kelimesinden gelen ve aksiyoloji olarak anılan değerler felsefesi veya değer teorisi ise değerlerin yapısını, ölçütlerini ve metafiziksel statüsünü araştırır” (Cevizci, 2002, s. 250-251).

Değerler ve normlar, bir toplumda insanların tutum, davranış, kanaat ve beklentilerinin zeminini oluştururlar. Normlar aynı zamanda kültürün belirlediği yerleşik davranış kurallarıdır. Her kültürde toplumsal düzeni sağlayan, bireylere yol gösteren, doğru ve yanlış, olumlu ve olumsuz belirleyen kurallar, standartlar ve fikirler bulunur. Böylece normlar belirli bir toplumda yaşayan insanların ne şekilde hareket edeceğine ilişkin kuralları oluştururlar. “Normlar ve değerler arasındaki en temel farkı, değerlerin soyut ve genel kavramlardan meydana gelirken normların ise belirgin ve yol gösterici olmaları oluşturur. Toplumun bütünleşmesini sağlayan değerler, toplumsal normları da etkiler. Değerlerin günlük yaşam en etkili olduğu durumlardan biri, normların şekillendirilmesinde rol oynamalarıdır. Değerlerin normları şekillendirmesi hususunda bahsedilmesi gereken, normların oluşma sürecinde toplumun değerlerinin ön plana çıkmasıdır. Örneğin; eğer bir toplum demokrasiye değer veriyorsa, insanların

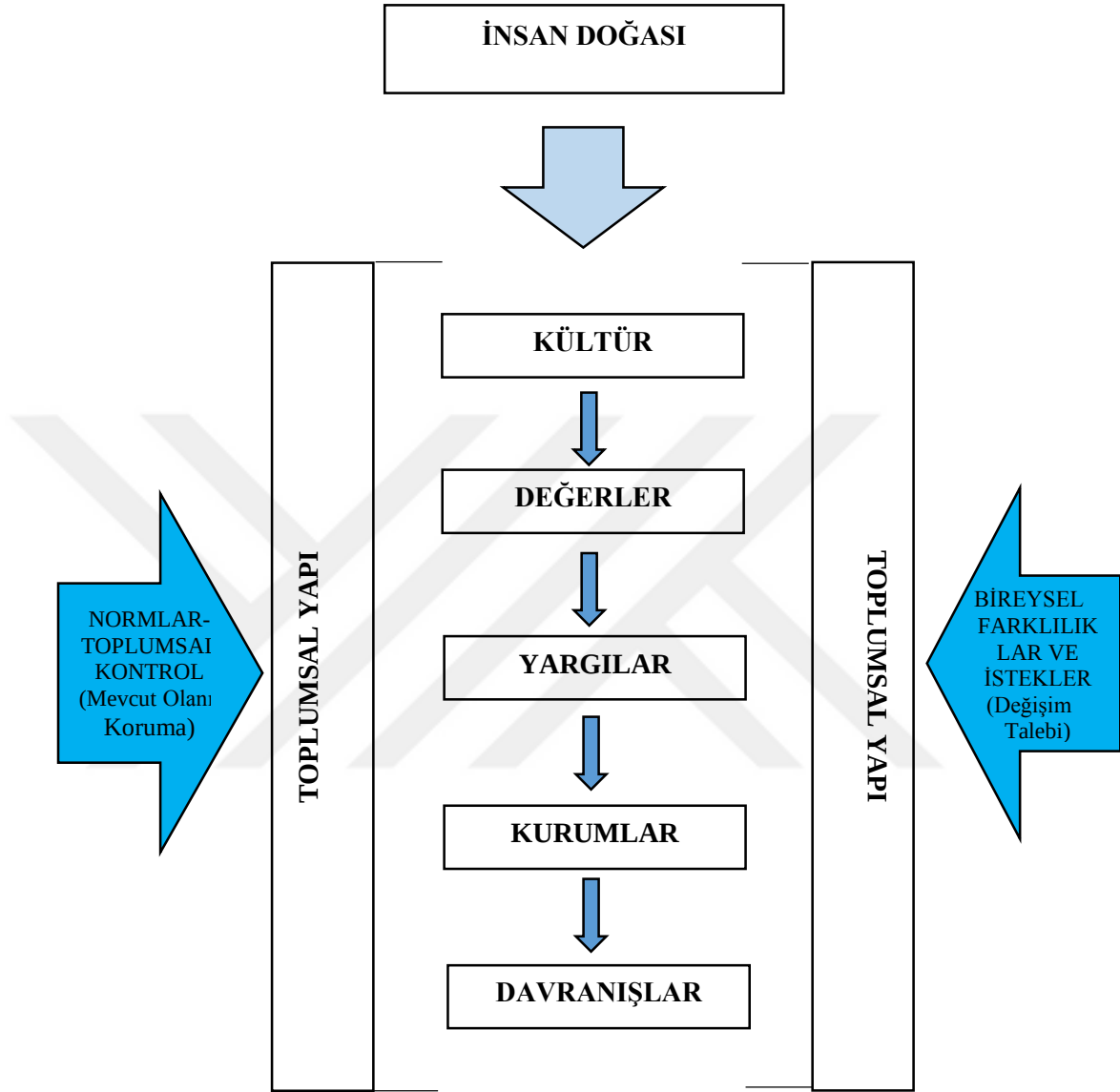
hürriyetlerini koruyan normlar, eğer bir toplum çok çalışmaya değer veriyorsa, tembelliği cezalandıran normlar oluşturur” (Hechter, 1993, s. 3).

Sosyolojik açıdan değer kavramını ise toplumun, bireyin, hedeflerin, sosyokültürel nesnelerin önemliliği üzerindeki değerlendirmeye dayalı ölçütler olarak tanımlamak mümkündür (Fichter, 2006). “Bu bakış açısına göre ele alındığında değerler yalnızca bir grup üyesinin belli önermeleri kabulü olmayıp, aynı zamanda her bir üyenin sosyalleşme sürecinde içselleştirmekte olduğu kişisel bağlılıkları olarak da kabul edilmelidir” (Özensel, 2004, s. 744).

Toplumsal yaşamda sosyal roller, değerlerin ifade edildiği temel mekanizmaları oluşturur. Böylece, talep edilen eylemler yerine getirilirken rollerin toplumsal karşılığı da değerler sayesinde anlam kazanmış olur. Değerlerin kişiler aracılığı ile eylemlere dökülmesi onların tamamen bireyselliğini ve öznelliğini ifade etmezken bu aynı zamanda bireyin mensubu olduğu toplumun analizinde en önemli unsur oluşturmaktadır. Ayrıca belirtmek gerekir ki bireylerin ve toplumların hafızasında yer eden yapı taşları olarak değerler, toplumun oluşumu ve devamında bütünlük ve tutarlılık sergilerler.

Üzerinde uzlaşılmış olan toplumsal ‘iyi’ ve ‘doğru’yu oluşturan birtakım davranış kurallarının bütünü olma özelliği ile her zaman sosyal yapıda hayat bulacak olan değerler, toplumları oluşturan bireylerin hayatında sosyal bir denetim mekanizmasının oluşmasını sağlayacaktır. “Her toplumsal yapı, birçok açıdan farklı olan iki tür baskı altındadır. Bunlardan biri normlar ve toplumsal kontrol, diğeri ise toplumsal yapıda değişim isteğini yansıtan bireysel farklılıklar ve beklentilerdir. Birinci baskının amacı değişim taleplerine karşı çıkarak toplumsal yapının mevcut hâlinin devamını, ikincisinin amacı ise, bireysel istekler ve beklentiler doğrultusunda yapının değişimini sağlamaktır. Bu taleplerden birincisinin tek başına etkili olması toplumsal yapının canlılığını yitirmesine, âdeta donmasına, ikincisinin etkili olması ise toplum hayatını anlamlı kılan sosyal bağların kaybolmasına neden olacaktır. Toplumsal yapılar, bu iki tür baskıya karşı farklı sosyal refleksler geliştirmiştir. Ancak her yapı, her iki baskının taleplerini belli düzeylerde karşılayacak şekilde bir denge oluşturmaktadır. Bu süreçte, kültürün normatif yönü olarak ortaya çıkan sosyal değerler bir taraftan normların ve toplumsal kontrolün ana öğeleri iken diğeri taraftan değişim isteğinin de belirleyicisi konumundadırlar. Toplumun değerlere bağlılığı devam ettikçe mevcut yapı değişim isteklerine direnir, değerlere

bağıllık zayıfladığında ise toplumsal yapıda sosyal değişim başlar. Bu tespitler aşağıdaki Şekil 2.1 üzerinde özetlenebilir” (Yazıcı, 2014, s. 221):

Şekil 2.1. Toplumsal yapıda sosyal değerlerin yeri (Yazıcı, 2014, s. 221)

“Değerler, bazı araştırmacılarca sosyolojinin bir dalı olarak kabul edilmektedir. Bu kabule göre bir sosyoloji dalı olarak “değerler sosyolojisi” ortaya çıkmıştır. Değerler sosyolojisinin konusu, “değerlerin sosyolojik analizi”dir. Bu çerçevede, değer kavramının tanımı, değerlerin kaynağı, değer türleri, değerler arası ilişkiler, değerlerin işlevleri, değer farklılaşması, değer çatışması ve özellikle değer değişimi gibi konu başlıklarını inceleyen değerler sosyolojisinin diğer önemli ilgi alanları ise cinsiyet, yaş, yerleşim çevresi (kentleşme), eğitim düzeyi, gelir düzeyi, toplumsal sınıf, toplum türü ve

din(darlık) gibi değişkenlerle değerler arasındaki ilişkilerin incelenmesidir” (Korkmaz, 2013).

Değer kavramını her disiplinin farklı bir bakış açısıyla yorumlaması, bunlardan bazılarının değerleri bireysel düzeyde incelerken bazılarının da toplumsal bir olgu olarak algılaması değerlerin sınıflandırılması konusunu da etkilemiş, araştırmacıların farklı farklı sınıflandırmalar yapmasına yol açmıştır.

Güngör (1998) değer çeşitlerini “ahlaki, ekonomik, siyasi, dinî, estetik, sosyal, bilimsel” olmak üzere yedi kategoride toplamıştır. Güngör’e (1993, s. 29) göre değer sınıflandırmasında varlığı mümkün olan bütün değerler bir kimseye verildiği zaman onların bir sıralaması yaptırılınca, şahsın en yukarıya koyduğu değer onun diğer değerlerden daha kıymet verdiğidir. Yani bu sınıflandırmada asıl olan öznedir. Genel kanaatin “mutluluk için çalışmak” değeri olduğunu belirten Güngör, bütün diğer değerlerin bu yolda birer vasıta hükmünde olduğunu belirtmektedir. Demokrasi, ilim, adalet gibi değerler genel mutluluğu sağladıkları müddetçe değerlidir.

H. Z. Ülken (2001, s. 359-361) değerlerin, öz karakterleri bakımından üçe ayrıldığını bildirmiştir. İlk olarak içkin değerler bulunmaktadır. İçkin değerler, bilinç verileridir. Bunlar teknik, sanat ve bilgi değerleridir. İçkin değerler, ikinci değer grubu olan aşkın değerlere giden bir vasıta. Süleymaniye Camisi’ne bakıldığı zaman eser, bir aşkın objeyi temsil eder. Lakin ilk bakışta bize görünen kubbesi, minaresi gibi maddi boyutudur. Bir müzik kompozisyonu aşkın objeyi temsil eder ama önce bir ses dalgası olarak görülür. İçkin değerlerin ardından aşkın değerler gelmektedir. Bu değerlerde bilinç verileri, yani içkin değerler bir vesiledir. İki insan arasındaki ilişkide yazılmış bir sözleşmeye, gençlik hatıralarına, verilmiş sözlere sadık kalınır ki bu sözler ve yazılar bilinç verileridir. Asıl olan birbirine göre aşkın olan iki varlıktır, “bağlanış”tır. Ahlaki, dinî değerler aşkın değerlerin içerisinde. Üçüncü değer grubu ise normatif değerlerdir. Bunlar aslında değer değil, ancak bütün değerlerin ölçüleridir. Bu değerlerin görevi başka değerleri birbirleriyle karşılaştırmak ve ölçmektir. Normatif değerler, iktisadi, hukuki, lisani değerlerdir.

2.1.2. Değerlerin özellikleri ve işlevleri

Tüm değer tanımlamaları ve değerlerle ilgili geçmişten günümüze düşünürler ve değer araştırmacılarının ileri sürdüğü görüşler ve sınıflamalar esas alındığında değerlerin taşıdığı özellikler şu şekilde sıralanabilir:

Değerlerin sürekliliği:

Uzun bir zaman dilimi içerisinde üzerinde uzlaşmış olan pek çok faktörün oluşturduğu sosyal yapının bir parçası olarak birey, dünyaya gözlerini açmasından itibaren söz konusu yapı içerisinde kişisel gelişiminin ilk adımlarını atmaya başlar. Etrafında sürekli iletişim hâlinde olduğu tüm varlık, kişi ya da kişiler, onun kendisini tanımlama sürecinde pay sahibidir. Dolayısıyla duygu ve düşüncelerini şekillendiren, eylemlerine yön veren her türlü toplumsal kod, gelişim süreci içerisinde bilincinde yer almaya başlar. Toplumu oluşturan her birey, kendisinden öncekilerden miras aldığı kültür, gelenek, değer sistemi gibi yapıları dönemin şartları içerisinde geliştirip kendisinden sonrakilere aktarma işlevini yerine getirir.

Millet ya da daha başka türden ortak bilinç taşıyan bir sosyal grup, mensuplarını içsel bağlarla birbirine bağlamadan köklü bir beraberlik oluşturamaz. Ortak ideler etrafında toplanmış bir toplulukta bireysel farklılıkların yanında, en temelde ortaklık görülür. Eylemler ve tercihler şekil ve içerik olarak değişebilir ama asıl önde gelenleri, genel çizgisi itibarıyla ortak ruhu gözetir. Böyle bir toplulukta her bir birey, bütünü oluşturan ve tamamlayan, aynı zamanda da bütünün ruhunu kendi içinde hisseden ve taşıyan bir parçadır (Köktürk, 2006b, s. 269).

Toplumun temel dinamiklerini oluşturan unsurlardan biri olarak değerlerin süreklilik taşıması aslında bireylerin bilinçlerinde yer etmesiyle başlar ve nesiller boyu devam eder. “Değerler süreklilik taşımadıklarında, bilinçlerin iç yapısını ve eylem dinamiklerini oluşturamazlar. Başka bir deyişle, onların değer olma fonksiyonları ortadan kalkar.” (Köktürk, 2006b, s. 33). Değerlerin kuşaktan kuşağa aktarılması aile, okul, arkadaş çevresi, iş çevresi ve kitle iletişim araçları ile sağlanmaktadır. Bu araçlarla toplumlar, gruplar ve kurumlar pek çok sosyal değeri bünyesinde taşır, geliştirir ve yeni kuşaklara aktarırlar.

Değerlerin inançlarla ilgili olması:

Değerler inançlardır. Ancak tümüyle nesnel, duygulardan arındırılmış fikir niteliği taşımazlar. Etkinlik kazandıklarında duygularla iç içe geçerler (Schwartz & Bilsky, 1987). Bireyin amaçlarıyla ve bu amaçlara ulaşmada etkili olan davranış biçimleriyle ilişkilidir. “Davranışların, insanların ve olayların seçilmesini ya da değişimini yönlendiren standartlar olarak işlev görürler. Taşıdıkları anlama göre kendi aralarında sıralanırlar. Sıralanmış bir değerler kümesi, değer önceliklerini belirleyen bir sistem oluşturur. Kültürler ve bireyler sergiledikleri değer öncelikleri sistemleriyle betimlenebilirler. Ek olarak, değerler değişime açık yapılardır; özellikle de zaman içinde ortaya çıkan gereksinimleri karşılamak için değer önceliklerinde değişiklikler olabilir” (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000).

Din adı altında toplanan bütün inanç sistemleri değer kavramıyla doğrudan ilgilidir. İnsanların huzuru ve refahı için onları hakikate ve iyiye ulaştırmayı amaçlayan dinler, ister vahiy kaynaklı olsun isterse beşeri ve kültürel kodlarla teşekkül etmiş olsun kişilerin kanaatlerini ve davranışlarını gizil yahut gözlemlenebilen biçimde etkiler.

Dinler içeriği itibarıyla bireyleri yaşam, sonsuzluk, saadet, ölüm ve sonrası gibi çoğu metafizik konular hakkında düşünmeye sevk eder. İçeride dönmeyi, yeni davranış kalıpları geliştirmeyi ve manevi yönden ilerlemeyi sağlayarak değerlerin özüne belirli anlam yüklemeleri yaparlar. Çeşitli unsurlara kutsiyet izafe ederler, dünyayı ve sonrasını esas alan düzenlemeler içerirler, maddi ve manevi birliği tesis ederler. Bu yönüyle dinler insanları ve değer yargılarını tesiri altına alırlar (Turna, 2011, s. 16).

Değerlerin davranışların oluşumu ve değerlendirilmesinde ölçüt olması:

“Değerler, bir sosyal grubun veya toplumun kendi varlık, birlik, işleyiş ve devamını sağlamak için üyelerinin çoğunluğu tarafından doğru ve gerekli oldukları kabul edilen, onların ortak duygu, düşünce, amaç ve çıkarını yansıtan genelleştirilmiş temel ahlaki ilke veya inançlardır” (Erdoğan, 1976, s. 115; Kızılcıkel & Erjem, 1996). Dolayısıyla insan hayatının gayeleri ve bireylerin kendileri de dâhil olmak üzere diğer insanları ve olayları nitelendirmek, eylemlerini seçmek ve meşrulaştırmak için kullandıkları ölçütler (Schwartz, 1992, s. 1) olma özelliğine sahip olan sosyal değerler, “neyin doğru, neyin yanlış, neyin iyi, neyin kötü, neyin güzel, neyin çirkin, neyin adil

olduğu konusunda genel yargılara varma olanağı tanınırlar. Toplum yaşamında hemen her şey, bu değerlere göre algılanır. Böylelikle bireyler yaşamın anlamını öğrenirler.” (Güven, 1999, s. 163). “Bundan dolayı, tutumları toplumsal değerlerle tanımlamak gerektiği gibi; toplumsal değerleri de, karşıt olarak, tutumlar, kişisel tercih ve güdülerle tanımlamak gereği ortaya çıkmaktadır” (Anar, 1983, s. 10).

Davranışların, insanların ve olayların seçilmesini ya da değişimini yönlendiren standartlar olarak değerler, “sosyal eylemin ve düşüncenin hedefi veya nesnesi değildir. Değerler aslında aranan şeyin kendisi değil, fakat aranan şeyleri önemli kılan özelliklerdir. Kişiler değerleri, hedef ve nesnelerin yolunu işaret eden normlar ve ölçütler olarak kullanırlar.” (Fichter, 2006, s. 175).

M. Aydın’a (2011, s. 42) göre, soyut olan değerlerin, fert ve toplum hayatında sırayla, yargılar, normlar, kurumlar ve eylemler şeklinde dışlaştıkları / somutlaştıkları kabul edilmektedir. Değerlerin somutlaşması sürecinde, birey bir uçta değerlerin diğer uçta eylemlerin yer aldığı bir olgular dizini ile karşılaşır ve değerler fiilen şu aşamalardan sonra gerçekleşir / somutlaşır:

- a. Değerlerin soyutluktan çıkıp ilk biçimleniş yeri yargılardır. Bir şeyin iyi, güzel, yararlı gibi kavramlarla ifade edilişi değerlerin yargılaşmasını gösterir.
- b. Değerlerin dışlaşmasının ikinci aşaması normlardır. Yani değerler kurallaşarak dışlaşırlar ve davranış ölçüsü olurlar.
- c. Değerlerin dışlaşmasının üçüncü aşaması, kurumsallaşmayı sağlamalarıdır.
- d. Değerlerin fonksiyonunu icra etmek üzere dışlaştığı dördüncü ve son alan insan eylemleridir. Şüphesiz değerlerden beklenen, eylemlere yansımalarıdır (M. Aydın, 2011’den akt. Yazıcı, 2014).

Değerlerin ortak paylaşım ölçütleri niteliği taşıması:

Toplumda üzerinde uzlaşılması dolayısıyla çoğunluk tarafından paylaşılan, toplumun iyiliğine ve refahına yönelik kabul edilen, ideal ortak paylaşım ölçütleri olan değerler, bireyler arasında birlik ve dayanışmayı bozacak eğilim ve davranışları olumlu karşılamaz. Toplumsal değerler, toplumun bütünü ya da toplumsal grup üyeleri tarafından bilinir, benimsenir ve bunlara toplumun çoğunluğu tarafından uyulur. Toplumsal değerlerin bir kısmı, birçok toplum ya da ulus tarafından benimsenebilir. Bu nedenle, bazı

toplumsal değerler evrensel özellik gösterir. Örneğin, 10 Aralık 1948 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilen “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi” ile ortaya konulan değerler evrensel niteliktedir (Göz, 2014). Değerler aynı zamanda insan hayatında denge unsurunu koruyarak toplumu oluşturan bireylerin birlikte yaşamasına imkân tanır.

Değerlerin tarihselliği:

İnsan tarihsel bir varlık olduğundan, o kendini bile ancak kendi tarihsel dışlaştırmalarından hareketle yine kendine giden bir yol açıp tanıyabilir. İnsanın ne olduğunu, ona ancak kendi tarihi söyler. O, ne olduğunu ve ne istediğini, ancak kendi varlığının binlerce yıllık gelişimi içinde; kendi total varlığının derinliklerinden kopup gelen yaşama deneyimlerinden bilebilir. İşte bu önerme, yani insanın neliği gereği “tarihsel varlık olduğu” önermesi Dilthey felsefesinin de temel önermesidir. Artık geçip gitmiş olan “tarihsel zaman”dan bugüne kalan, insanın üretimleri, dışa vurdukları olduğuna göre, insanı ve kültürü anlamaya bunlardan başlamak; ama onları da insani varoluşun tüm unsurlarını içinde taşıyan ürünler olarak görmek gerekir (Köktürk, 2006b, s. 175).

“Toplumsal değerler, toplumların tarihsel gelişim sürecinde oluşur. Birey toplumsal değerleri, içinde doğduğu toplumda hazır bulur. Değerler, bir toplumdaki bireyler ve gruplar tarafından benimsenen, ‘değerli’ kabul edilen düşünceler, kurallar, uygulamalar ve maddi unsurlardan oluştuğundan; maddi ve manevi niteliklere de sahiptir. Kültürel dünya olarak da adlandırılan olgular ve değerler evreni, kısa zamanda oluşmaz. Kültürel yapı unsurlarının, değerlerin ve davranış biçimlerinin sayısız bilinçte yer alabilmesi için belli bir zamanın geçmesi gerekmektedir. Yaşanmış zaman dilimi kendi içinde kültürel olguları da taşımıştır. Kültür dünyasında olup bitenler bir başka deyişle kültür dünyasının unsurlarının gelişimi, yenilenmesi vb. tarih içinde vuku bulur” (Köktürk, 2006b, s. 18).

Ortak dünya; yani “bireylerin içten, gönüllü zihinsel katılımıyla oluşan, içinde kendimizi sorumlu hissettiğimiz, ona kendimizden bir şeyler kattığımız ve ondan bir şeyler aldığımız değerler bütünü ancak uzun bir tarihsel süreçte oluşur. Çünkü gerçekleşmesi belki en zor şey, çok ve çeşitli eğilimlere sahip olan öznel bilinçlerin belirli

“düşünsel merkezler” etrafında uzun süreli, hatta bazen ayrılmaz birliktelikler oluşturabilmesidir. Ortak değerler diye adlandırdığımız, her biri farklı etki gücüne sahip değerlerin yaygın biçimde ve özellikle de yönlendirici değerler niteliğinde kabulü, dıştan bir gücün zorlamasıyla gerçekleşmez (Köktürk, 2006b, s. 279). Ortak değerler etrafında birleşerek bahsi geçtiği üzere ayrılmaz birliktelikler oluşturan bireylerin her dönemde kendilerinden önceki nesillerden almış oldukları her türlü değeri içinde bulundukları zamanın gereklerine göre düzenleyip kendilerinden sonraki nesillere aşılması dolayısıyla yüzyılları aşıp gelen bir döngü gerçekleştirilmiş olmaktadır.

Değerlerin toplum düzeninin sağlanması ve sürdürülmesinde etkili olması:

Değerler, toplumsal yapının oluşturulması, düzenin sağlanması ve sürdürülmesinde önemli bir güce sahiptir. Toplum yaşantısı içerisinde oluşturulan ve yasallaştırılan kanunlar toplumsal değerlerden güç alırken bunun yanı sıra toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde de değerler yer alır. Bir davranışın genel anlamda olumlu olarak kabul edilmesi, kabul görmüş olan toplumsal değerlerle uyum içinde olmasına bağlıdır. Ayrıca, toplumda nelerin yapılmasının uygun görüldüğünü, nelerin benimsenip nelerin olumsuz karşılandığını göstererek toplumsal hayatın düzeninin sağlanması ve sürdürülmesi için gerekli kontrolün oluşturulmasında kilit unsurlardandır.

Bireye sosyal yaşamından ideal düşünme ve bunlara göre davranma formlarını öğretmesi yoluyla değerler, toplumda uzlaşmış davranış formlarına ters düşecek durumlardan uzaklaşmasına yardımcı olmaktadır.

Toplum düzeninin işleyişi ve toplumun sağlıklı bir yapıya kavuşması için belirlenmiş olan kurallar da içinde değerleri barındırır. İçinde yaşadığı toplumun kurallarına uyum sağlamayı öğrenen birey, aynı zamanda o toplumun gereği olan toplumsal değerlere sahip olmasıyla da kurallara uyum sağlamaktadır. Bu durumda değer duygusuna sahip birey, toplumun kurallarına uymakta zorluk çekmeyecektir.

Değerlerin bağlı olduğu kültürlere göre değişmesi:

“Her toplum var olabilmek için değerlere gereksinim duyar ve değerler toplumsal kültürü özgünleştirerek diğer kültürlerden ayırt eder, yani “biz” ve “onlar” ayrımını hem oluşturur hem de bunun süreklilik kazanmasını sağlar” (Yapıcı, Kutlu & Bilican, 2012, s.

42). “Bu yönüyle değerler, bir toplumun kültürünü, diğer toplumların kültürlerinden ayıran ve millî sınırlarla çizilmiş toplum yapısı içindeki bireylerin dağılmasını önleyen, millî birliği pekiştiren ve sosyal dayanışmayı sağlayan faktörlerdir” (Seyyar, 2003, s. 99-100).

Çeşitli yaşantılar yoluyla fark edilen deneyimler, aslında insan ilişkileri alanındaki kültürel anlam sistemlerini yansıtan kültürler arası değişkenliği anımsatır. Bir başka kültürel bağlamda yaşayan birey kültüre duyarsız kalamaz; sudaki balık örneğinde olduğu gibi insan ancak kendi kültüründen dışarı çıktığı zaman kültürü fark eder, bundan da önemlisi bunu gerçekten fark ettiği zaman artık ona duyarsız kalamaz. İşte tüm bu farklılıklar, benliğin aile ve ondan hareketle sosyokültürel çevrede oluşması ve her birey için bu bağlamlarda meydana gelen farklılıklar, bize insan gerçekliğinin de önemli ölçüde anlaşılması için ipuçları sunmaktadır (Kağıtçıbaşı, 2000, s. 22-23).

Değerler aynı zamanda ait oldukları kültürlerin içinde bile ayrılık gösterebilirler. Farklı iki toplum aynı değere sahip olabilir ama o değere verdikleri önem derecesi farklı olabilir (Reboul, 1995, s. 365-366).

Değerlerin dil ve sembollerle aktarılması:

Kültürün en temel taşıyıcısı olan dili incelerken salt dilsel yapılarla yetinilmez. Bir sembol hazinesi olan dilde bir ruh, yani kültür barınmaktadır. İşte bu olguların incelenmesi, kültürel dilbilimsel özellikle de anlam bilimsel boyutunu teşkil eder. Bu bağlamda halkın meydana getirdiği sanat ürünleri kültürün önemli bileşenlerini oluşturur. Kültürel bildirimler belli bir dille, belli bir ruhla ve belli bir dilsel söyleyiş biçimiyle ortaya konur. İki bin yılı aşan bir gelenek içinde, eski metinlerin araştırılmasını üstlenmiş olan bir etkinlik olarak filoloji eserlerin özgün formunun korunmasının yanında, onların estetik niteliklerinin ve anlam bağlamlarının içerdiği mesajların açığa çıkarılması işini de üstlenmiştir (Köktürk, 2006b, s. 17). Söz konusu eserlerin içerdiği anlam bağları içerisinde belki de kültürün en önemli yapı taşlarından biri olarak kabul edilebilecek olan değerlerin olması kaçınılmazdır.

Sosyal yaşantıların ürünleri olan halk eserleri, yine kendisini vücuda getiren halkın özünde yer alan tüm manevi değerleri de yansıtmaya özelliğine sahiptir. Bir

toplumun konuştuğu dil ve toplumun sahip olduğu ortak sembolleri, o toplumdaki grupların ve kurumların ortak değerlerini yansıtırken aynı zamanda yaşatır.

Değerlerin bireysel ve toplumsal olabildiği gibi evrensel de olabilmesi:

Değerlerin değişime açık olduğu görüşüne karşılık bazı değerlerin evrensel olduğu, hangi çağda olursa olsun, her kültürde birtakım değerlerin var olduğu görüşü de ileri sürülmektedir. Fichter'e göre, "sosyal bilimciler değişmeyen ve mutlak değerleri incelemezler. Bunlar daha çok filozof, teolog ve etikçilerin analiz konusudur." (Fichter, 2006, s. 167).

Güvenç (1999, s. 102), antropologların son zamanlara kadar toplumların ideal davranışlarıyla ilgilendiklerini belirttikten sonra, "Mademki kültürün idealleştirilmiş değerleri vardır; onların da simgesel, düşünsel işlev ve süreçlerin evrenselliğini gösteren benzerliklere sahip olması gerekir." sonucuna varmaktadır.

Sosyal, kültürel ve ekonomik bakımdan kırılan bir toplumsal yapı her türden etkiye açıktır. Küreselleşmenin değerleri, kırılan kültürel-toplumsal yapıları kolaylıkla etkisi altına alabilir. Kendi çözümlerini üretebilen ve dış etkilerin kayıtsız şartsız belirleyiciliğine direnme gücüne sahip olan kültürler, olsa olsa tarihsel köke sahip millî kültürler olabilir. Gerçekten küreselleşmeye karşı en büyük direncin millî kültür bilincine sahip ortamlarda gerçekleştiğini görmekteyiz. Küreselleşme millî kültürlerle uzlaşmadığı için, küreselci anlayışla millî kültür bilinci merkezli anlayışlar arasında yoğun kavgalar yaşanmaktadır. Tarihsel kültürler yüzlerce yıldır kazandıkları birikimle, yeni durumlara karşı kendi formlarını üretebilirler (Köktürk, 2006b, s. 26).

Küreselleşme sürecinin öncülüğünü üstlenen Amerikan kültür coğrafyasının yol açtığı kültürel farklılaşmaya Batı toplumlarının kendine özgünlüğünü tehdit eden yaşam ve tüketim biçimindeki Amerikanlaşmaya ve kitleleşmeye nasıl karşı durulabileceği yani "kültürel şizofreni içine düşen geri kalmış kültürler" kadar tehdit altında olmadıkları hâlde, kendi kültürel dokularının aşınmasına karşı kültürel birliğin sağlanması yoluna gidilmektedir. Çok kültürlülük kültürel bütünleşme gibi kavramların yanında Avrupalı olmak gibi kavramlar, hem bu toplumların özgünlüğünü koruyabilme hem de köklerdeki müşterekliklerden hareketle yeni bir üst kültür oluşturma imkânları aranmaktadır (Köktürk, 2006b, s. 35).

Tüm bu özellikleriyle gerek bir birey olarak gerekse diğer insanlarla belli şartlar ve uzlaşmalarla bir araya gelerek oluşturduğu sosyal grubun bir üyesi olarak insanoğlunun yaşamında bilinçli ya da bilinçsiz attığı her adımda bir şekilde etkisi hissedilen değerlerin yerine getirdiği önemli işlevler bulunmaktadır.

Fichter’a (2006, s. 156-157) göre bu işlevler şu şekilde sıralanabilir:

1. Değerler, kişilerin ve birlikteliklerin sosyal değerinin yargılanmasında, hazır birer araç olarak kullanılırlar. Tabakalaşma sistemini olanaklaştırırlar. Bireyin çevresindekilerin gözünde “nerede durduğunu” bilmesine yardım ederler.
2. Değerler kişilerin dikkatini istenilir, yararlı ve önemli olarak görülen maddi kültür nesneleri üzerinde odaklaştırırlar. Çok değerli bir nesne her zaman birey veya grup için “en iyi” olmayabilir. Fakat o nesnenin sosyal olarak değerli görülmesinin, o nesne için çaba gösterilmesine yol açtığı da bir gerçektir.
3. Her toplumdaki ideal düşünme ve davranma yolları, değerler tarafından işaret edilir. Sosyal olarak kabul edilebilir davranışın âdeta şemasını çizer. Böylece kişiler de hareket ve düşüncelerini “en iyi” hangi yolda gösterebileceklerini kavrayabilirler.
4. Değerler, kişilerin sosyal rollerini seçmesinde ve gerçekleştirmesinde rehberlik eder, ilgi yaratır, cesaret verir. Böylelikle kişiler de çeşitli rollerin gerekliliklerinin ve beklentilerinin birtakım değer içeren hedefler doğrultusunda işlemekte olduğunu kavramış olurlar.
5. Değerler, sosyal kontrol ve baskının araçlarıdır. Kişileri törelere uymaya yöneltir, “doğru” şeyleri yapmaya yüreklendirir. Değerler ayrıca onaylanmayan davranışları engeller, yasaklanmış örüntülerin neler olduğuna işaret eder ve sosyal ihlallerden kaynaklanan utanma ve suçluluk duygularının kolayca anlaşılabilmesini sağlar.
6. Değerler, dayanışma araçları olarak da işlevde bulunurlar. Kişiler aynı değeri güden kişilere doğru çekimlenirler. Ortak değerler, sosyal dayanışmayı yaratan ve sürekli kılan en önemli faktörlerden biridir.

2.1.3. Kültürel yapının bir bileşeni olarak değerler

Kavram alanı olarak oldukça geniş olan kültürün tanımlanması konusunda bir o kadar farklı görüş söz konusudur. Smith (2005, s. 15-16) ve Çukur'un (2007, s. 37) aktarımına göre bu tanımları altı ana temada toplamak mümkündür: Tüm sosyal hayatta bilgi, inanç, sanat gibi öğeleri içeren *betimleyici tanımlar*; kültürü kuşaklar arası aktarılan bir miras olarak gören *tarihsel tanımlamalar*; kültürü bir topluluğun “yaşam tarzı” ya da davranış ve eylemlerini biçimlendiren ortak kurallar veya değerler bütünü olarak kabul eden *normatif tanımlamalar*; çeşitli toplumsal öğeler ve kurumlar arasındaki güç, üretim yöntemleri, otorite ve hiyerarşi gibi niteliklerin dinamik ilişkisine odaklanan *yapısal tanımlamalar*; kültürü, bireylerin veya bir grup insanın karşılaştıkları sosyal ya da fiziksel sorunları çözmede ortaya koydukları araçlar olarak ele alan *psikolojik tanımlamalar* ve son olarak kültürel süreçlerin oluşma ve değişime uğrama nitelikleri üzerinde duran *genetik tanımlamalar*.

Tüm bu tanımlamaların öncesinde kültür kavramının kökeni ile ilgili olarak kabul gören yaygın görüşe göre Latince “cultura” sözcüğünden türemiş olan kültür kavram işaretinin Türkçe karşılığı “ekin”dir. Bugün kültür olarak tanımlanan içeriğin ekin ya da ürün kökeninden gelmesi, bir yaşam biçimine işaret etmektedir. Bu yaşam biçimi, tarihsel süreç içinde tarım ekonomisine denk gelmektedir (Doğan, 2007, s. 10). “Cultura” sözcüğü, XVIII. yüzyılın sonunda Voltaire tarafından insanın zekâ kapasitesinin gelişmesi ve geliştirilmesi anlamında kullanılmıştır. 1793 tarihli bir Alman dili sözlüğünde “cultur” biçiminde kullanılmış olan (Güvenç, 1999) sözcük Türkçede “kültür” biçimine dönüşmüştür.

Kültürün antropolojik tanımı, sosyal antropolojinin kurucusu kabul edilen ve antropolojide Evrimci Yaklaşım'ın ilk temsilcisi olan E.B. Tylor'un (1832-1917) 1871'de yapmış olduğu, kültürün “bilgi, inanç, ahlak, hukuk, gelenek ve insanın bir toplumun üyesi olarak edindiği her türlü yetenek ve alışkanlıkları içeren karmaşık bir bütün” şeklindeki tanımına büyük ölçüde dayanır ve bu tanım uzun yıllar rakipsiz kalmıştır. Günümüzde kabul gören anlayışa göre insana ilişkin olgular her zaman bir kültür çerçevesi içerisinde gerçekleştiğinden, hiçbir insan içinde bulunduğu kültürden bağımsız davranamaz. Buna göre “kültür, bireylerin ait oldukları toplumsal grup ve yapı içinde şekillenen özgün yaşama biçim ve alışkanlıklarının, ruhsal ve toplumsal algı

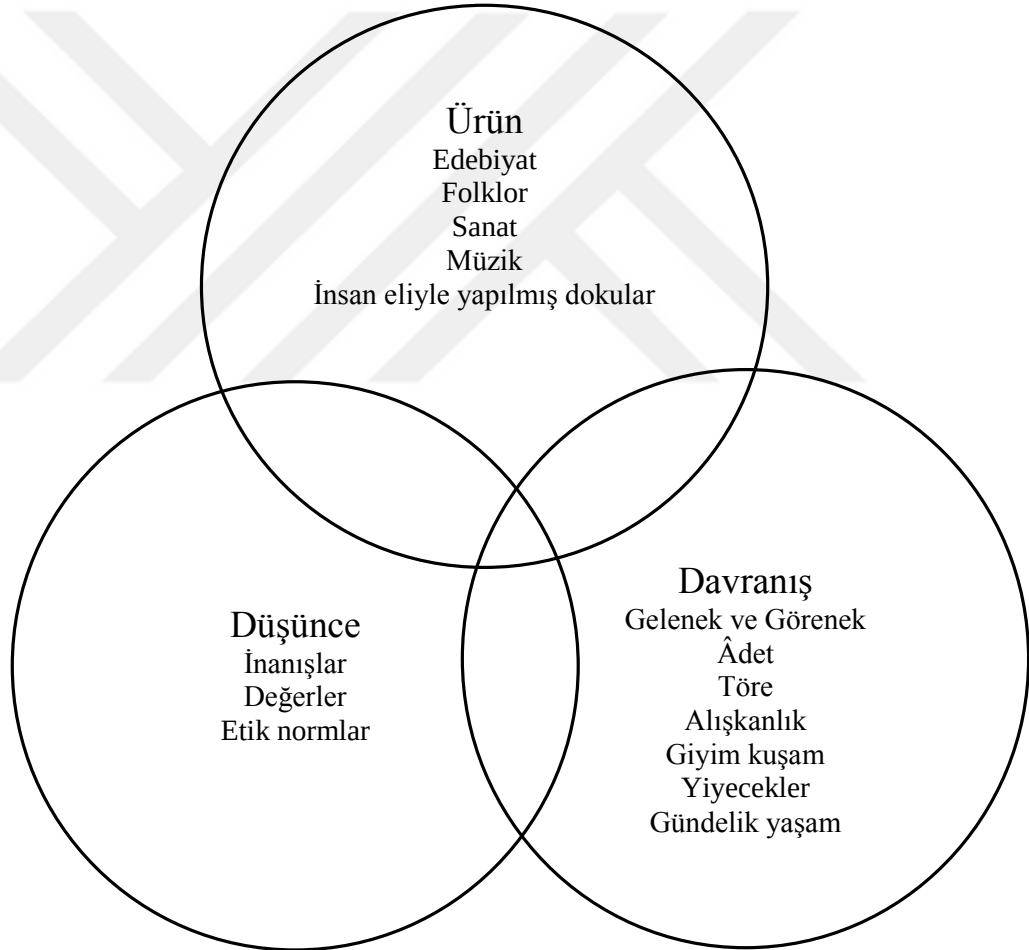
yoluyla ortaya koyduğu imgesel, düşünsel ve toplumsal bir sürecidir” (Doğan, 2007, s. 43).

Son zamanlarda pek çok antropolojik ve psikolojik araştırma, benlik kavramı ve onun farklı kültürel ortamlardaki gelişimi üzerine yoğunlaşmış durumdadır. Özellikle sosyal yeterlik ve aileden gelen amaç, inanç ve değerleri içeren yeterlik anlayışı benlik gelişiminde etkilidir. Boas’ın psikolojik temaları antropolojide kullanmasının devamı olarak gelişen Kültür ve Kişilik Akımı ile birlikte 1920’lerin sonu ve 1930’larda başlayan süreçte antropologlar kültürle kişilik arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir (Kağıtçıbaşı, 2000, s. 92-93). Benliğin kültürel ortamda yapılandırılması, sosyalleşme süreci üzerinde doğrudan etkilidir. Bunun nedeni de çocuk yetiştirme ve sosyalleşmenin amaca yönelik olmasıdır. Bu amaç, kültürel açıdan değer verilen yetişkin özelliklerinin yetişen insanda oluşturulması ve etkin benliğin geliştirilmesidir (Kağıtçıbaşı, 2000, s. 103). İnsan, bir toplumun mensubu olarak yaşamaktayken kültürel bir zeminde bulunmaktadır. Belli bir toplumdan söz etmek, mensuplarının aynı kültürel zemine ayak bastığı bir kitleden söz etmek demektir. En alta ise en genel ortak zemin olarak insan olma zemini vardır. “İnsan kendi çağının evrensel kültürünün olduğu kadar kendi ulusal kültürünün de bir ürünüdür. Aynı insan, kendi çağ ve kültür çevresini dönüştürme, miras olarak devraldıklarına, bu mirasa belki de örneği hiç görülmemeyen yeni nitelik ve yeni renkler katma imkânına her zaman sahiptir” (Özlem, 1986’dan akt. Köktürk, 2006b, s. 290).

Özelde bireyi genelde ise toplumu ve tüm insanlığı merkeze alan ve “kültür denilen bilgi, eylem ve değer okyanusu” (Köktürk, 2006b, s. 7), bünyesinde pek çok ögeyi de barındırmaktadır. Bir başka deyişle kültür insanın ortaya koyduğu, içinde insanın var olduğu tüm gerçeklik ve insanlar arasındaki her çeşit etkileşim, her türlü yapıp yaratma alışkanlıkları, bütün maddi ve manevi yapıt ve ürünlerden oluşur. Buna göre “kültür” deyimiyse insan dünyasını taşıyan, yani insan varlığını gördüğümüz her şey anlaşılabilir. Kültür, doğanın insanlaştırılma biçimi, bu insanlaştırmaya özgü süreç ve verimdir. Kültür, insanın kendini kendi evinde duymasını sağlayacak bir dünya ortaya koymasıdır. Buna göre kültür, böylesi bir dünyanın anlam-varlığına ilişkin tüm düşünülebilirlikleri içerir: insan varoluşunun nasıl ve ne olduğudur kültür. İnsanın nasıl düşündüğü, duyduğu, yaptığı, istediği; insanın kendisine nasıl baktığı, özünü nasıl gördüğü; değerlerini, ülkülerini, isteklerini nasıl düzenlediği, bütün bunlar hep kültürün öğeleridir. İnsanın ne tür bir yaşama biçemi, ne tür bir var olma programı, ne tür bir eylem-kalıbı benimsediği

kültürdür. Teknik, ekonomi, hukuk, estetik, bilim, devlet, yöntem, insanın meydana getirdiği her şey kültüre girer” (Uygur, 1996).

Kültür konusunu sosyolojik çalışmalarının merkezi yapan Turhan’a (1997, s. 48) göre “kültür; bir toplumun sahip olduğu maddi ve manevi değerlerden teşekkül eden öyle bir bütündür ki, toplum içinde mevcut her nevi bilgiyi, alakaları, itiyatları (alışkanlıkları), değer ölçülerini, umumi tutum) görüş ve zihniyet ile her nevi davranış şekillerini içine alır. Bütün bunlar, birlikte, o toplum mensuplarının ekserisinde ortak olan ve onu diğer toplumlardan ayırt eden hususi bir hayat tarzı oluşturur.” Buna göre kültür, iç içe geçmiş, birbirlerine işlevsel ve tarihsel bağlarla bağlanmış bileşenlerden oluşur. Tomalin ve Stempleski (1993) kültürü ürün, düşünce ve davranış olmak üzere üç ögeye ayırmıştır:

Şekil 2.2. Kültürün öğeleri (Tomalin ve Stempleski, 1993)

Şekil 2.2’ye göre ürünün alt öğeleri edebiyat, folklor, sanat, müzik ve insan eliyle yapılmış dokular; düşüncenin alt öğeleri inanışlar, değerler ve etik normlar; davranışın

alt ögeleri de gelenek ve görenekler, âdet, töre, alışkanlık, giyim kuşam, yiyecekler ve gündelik yaşamdan oluşmaktadır.

Kültürün bileşenleri ve kültürü oluşturan temel ögelerle ilgili yapılan açıklama ve sınıflamalar da göstermektedir ki kültür bir yönüyle paylaşılan değerler ve anlamlar sistemidir. Kültür, aynı zamanda insan topluluklarının önem göstermesi gereken kavramları belirler. Belli bir grubun üyesi olarak bireyler, yaşamdaki farklı olaylar ve durumlar karşısında benzerî hareket etmelerini sağlayan inanç ve değerleri paylaşmaktadır. Verimli, istikrarlı ve etkili bir etkileşim için insanların, ortak şekilde paylaştıkları bir anlamlar sistemi olmalıdır (Hoecklin, 1995, s. 24-25). Söz konusu anlamlar sistemi içerisinde en temel olanlardan biri, üzerinde toplum üyelerinin uzlaştığı değerlerdir. Değerler bu yönüyle, olayların ve davranışların anlamları üzerinde ve toplumun diğer üyelerinin, toplum içinde ne şekilde davranabileceklerini öngörmeye yönelik uzlaşılmış ortak görüşleri oluşturmaktadır.

Güvenç'e (1999) göre kültürü oluşturan ögeler; varsayımlar, değerler, inançlar, davranışlar ve sembollerdir. Varsayımlar, kültürel ögelerin özünü oluşturmaktadır. Bireylerin inanç ve değerleri varsayımlara dayalı olarak oluşmaktadır. Daha sonra bütün bunlar o kültürel yapı içerisindeki davranışların ve sembollerin kaynağını oluşturmaktadır. Buna göre kültürün bir toplumdaki paylaşılan ögeler ile ilgili olduğu söylenilebilir. Bu anlamda kültür toplumdaki her konuyu etkileyen kapsayıcı bir bütündür. Değerler de bu bütün içerisinde şekil alırken aynı zamanda bütünü yönlendirici etki etmektedir.

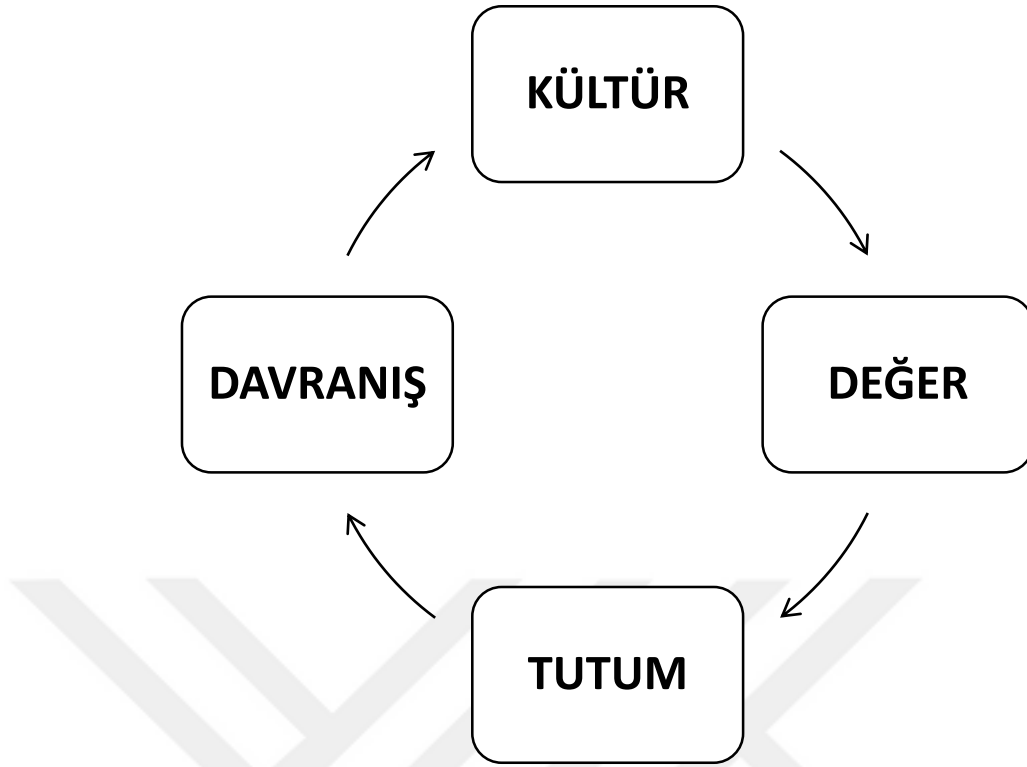
Bir başka deyişle değer, kültürden bağımsız olarak düşünülmemesi gereken bir olgudur. Kültür; paylaşılan değerler, ideolojiler, inançlar ve yaşantıların bütünüdür. Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içerisinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunların oluşturulması ve sonraki nesillere iletilmesinde kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü olarak da kabul edilen kültür, değerler ile birlikte gelenekler, görenekler, normlar gibi birbirine bağlı ögelerden oluşan bir bütündür. İster maddi ister manevi denilsin, tüm kültür unsurları değer içerir. Değer de manevi, zihinsel bir şey, bireylerin anlaşip uzlaşmalarıyla geçerlilik kazanan bir anlamlılık ve önemlilik yargısıdır. Kültür unsurlarını kültür unsuru yapan, bu tür bir anlam yükleme olduğuna göre, maddi diye adlandırılıp bu anlamdan yani değerden

soyutlanabilecek ve soyutlandığı zaman da kültür unsuru olmaya devam edecek bir nesne yoktur. Diğer yandan değer, sindiği şeyi kültür nesnesi hâline getiren bir hazine olduğuna göre, bu hazine bireylerin bilinçlerinde ve bu bilinçlerin toplamından oluşan ortak hafızada barındığından, toplum da -deyim yerindeyse- hazine sandığı gibi iş görmüş olur. Toplum kültürün geçici barınağı değil, üretildiği bir yer olmanın ötesinde, kültürün ona sirayet etmesiyle oluşmuş bir bütünlüktür. Kültürden soyutlanmış bir toplum tasarımı kabul edilebilir değildir. O kendi var oluşunu doğrudan doğruya değere borçludur (Köktürk, 2006b, s. 326).

Değer ve kültür kavramlarının bu denli iç içe geçmiş olmasından hareketle değer temelli kültür araştırmaları yapılmaya başlanmıştır. Rickert, Dilthey ve Weber tarafından formüle edilen idealist kültür anlayışına göre doğa ve doğal gerçeklik değerlerden bağımsız, bir aracıyla kavranmayan, kendiliğinden var olma, kendi kendine oluşma, gelişme ve değişme niteliği olan, doğrudan algılanabilen ve açıklanabilen bir durumdur. Kültür ise, doğanın zıddı olan, doğa nesneleri gibi algılanamayan ancak zihin yoluyla anlaşılabilen, insanın kendi değerlerine bağlı olarak kendi eylemine karşılık gelen bir durumdur. Kültür nesneleri değerlere yüklenen anlamlarla ilişki kurularak kavranabilmektedir. Kültür alanında değerden bağımsız bir nesne yoktur ve kültür değerlere yüklenen araçlar yoluyla anlaşılabilen bir gerçekliktir (Özlem, 2001, s. 41-42).

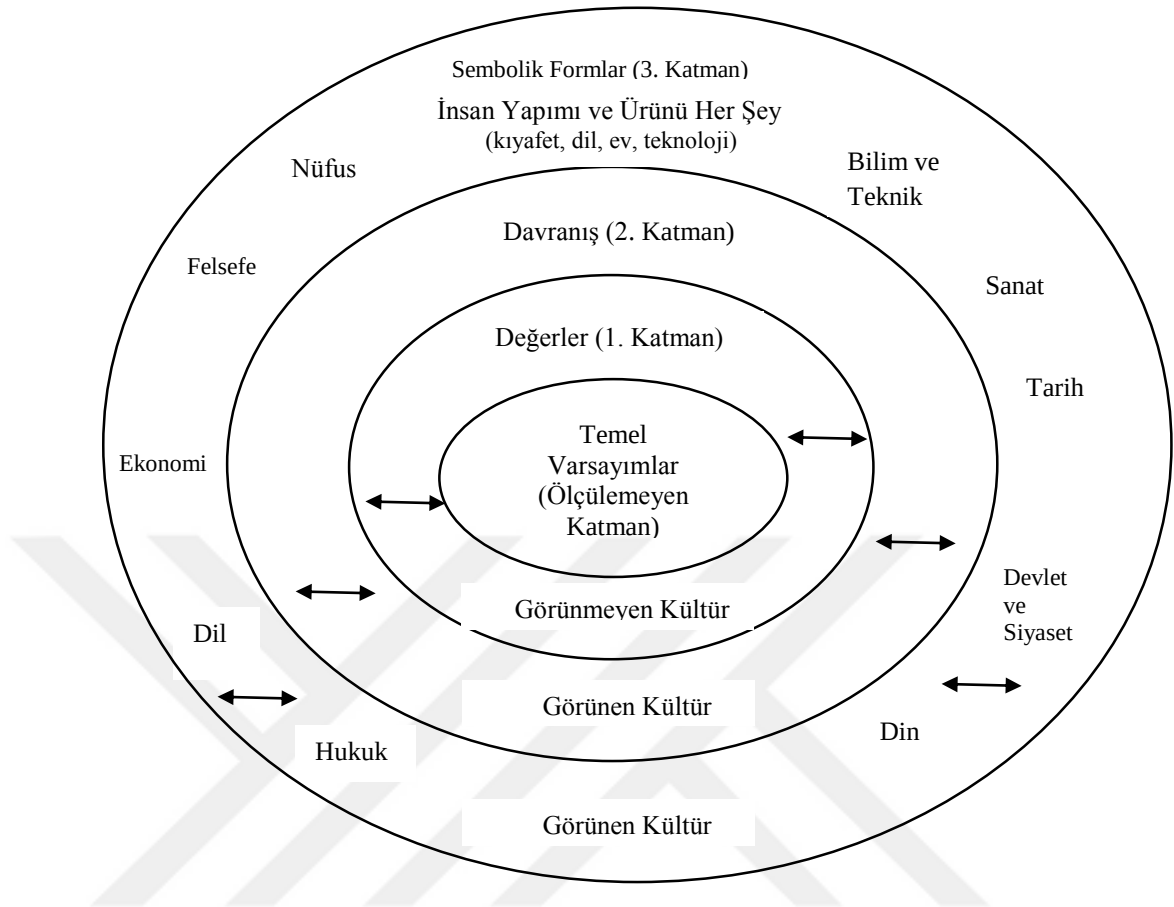
“Kültürü öğelerine göre tanımlayan kuramı geliştiren Cassirer (1982) ise konuya, ‘İnsan nedir?’ sorusuyla başlamaktadır. ‘İnsan bir simgeleştiren varlık’, ‘kültür de bir simgeler evrenidir.’ Bu yaklaşıma göre, bilgi edinimi veya algılanması kültürel ve toplumsaldır. İnsan doğa ürünü değil, kültür ürünü bir varlıktır ve doğayı kültürel simgeler yoluyla tanıyabilmektedir” (Cassirer, 1982’den akt. Özlem, 2000, s. 161-162).

Hofstede (2001), Triandis (1973), Schwartz (2006) gibi çağdaş araştırmacılar tarafından öne çıkarılan ve kültürü katmanlar hâlinde gören yaklaşıma göre “insan gelişimi her zaman kültürün içinde gerçekleşmekte” ve “hiçbir insan içinde bulunduğu kültürden bağımsız” davranmamaktadır. Buna göre kültür, Şekil 2.3’teki gibi toplumsal davranışı etkilemektedir:

Şekil 2.3. Kültür, tutum, davranış ve değer ilişkisi (Adler, 1991, s. 16)

Erkenekli (2013), “*Toplumsal Kültür Araştırmaları İçin Değer Merkezli Bütünleşik Bir Kültür Modeli Önerisi*” başlıklı çalışmasında, Trompenaars ve Hampden-Turner (1999) tarafından geliştirilen dört katmanlı kültür modeli ile Cassirer’in kültür öğelerini birleştirerek Şekil 2.4’deki modeli geliştirmiştir:

Şekil 2.4. Değer merkezli bütünsel bir kültür modeli (Erkenekli, 2013)

Şekil incelendiğinde görülmektedir ki bu modelin üçüncü katmanında sembolik formlar; ikinci katmanında davranış; birinci katmanında değerler ve en alt çekirdek katmanda hiçbir şekilde ölçülemeyen temel varsayımlar ve inançlar yer almaktadır.

Kültürün var oluşu kısa bir sürede gerçekleşmez. Tarihsel süreçte vücut bulan olgulardan beslenen, bir başka deyişle ‘geçmiş dönemde filizlenmiş bir kültür, daha sonraki dönemlere hiçbir şey iletmeyen, kendi zamanında deyim yerindeyse konuşup sonra sessizliğe gömülen ve sanki hiç var olmamış bir niteliğe bürünen yaşanmışlık dönemi değildir. Toplum geleceğe atılımla, gelecekte var olma iradesiyle yüklüdür. Bu irade ise yeni kuşakların yetiştirilmesi fiilinde âdetâ ete kemiğe bürünür. Toplumda yeni kuşakların yetiştirilmesi hadisesi ve yetiştirme biçimi, önceki eğitim yöntemleri ve içeriğinin izini taşır. Yeni kuşakları hayata hazırlarken onlara öğretilen iyi kötü, doğru yanlış, onlara önerilen davranış kalıpları ve onlardan istenen davranış biçimleri, hep kendimizden, dolayısıyla da bunların hepsini biz kurmadığımız için bizden öncekilerden

kaynaklanır. Yetiştiren kuşağın yaptığı şey, kendine yansıyor kendinde şekillenmiş olan bu “önceki”ni sonraki kuşağa yansıtmaktır’ (Köktürk, 2006b, s. 273). Kültür adı verilen kavram her ne kadar “şimdi” içerisinde canlılık kazansa da “şimdi”den anlaşılması gereken ‘geçmişin taşıdıklarıyla gelecek tasarımının buluşma alanıdır. Geçmiş, değerler barınağı; şimdi, bu değerlerin aktarıldığı zaman dilimi; gelecek ise bu aktarımın amacının yöneldiği henüz bilinmeyen zaman parçasıdır’ (Köktürk, 2006b, s. 295).

Bu noktada bahse değer diğer bir kavram ise gelenektir. Çok uzun bir geçmişe sahip olması dolayısıyla toplumda yer edinen, kuşaktan kuşağa aktarılan ve yaptırım gücü olan kültürel kalıntılar, alışkanlıklar, bilgi, töre ve davranışlar olarak bilinen gelenekler de bahse konu zaman parçası üzerinde etki sahibidir. “Geçmişten bugüne ulaşan bir akış varsa onun ilk çıkış noktası ve bireylere ulaşma yolu ilk planda gelenekle gerçekleşir. Ortak ruhun tarihsel süreçteki seyahati olarak gelenek, kültürel üretim formlarının tümünde kendini gösterir. Bu üretimin içinde yer alan diğer unsurlar gelenekle bağlarını koparmaz.” (Köktürk, 2006b, s. 279-280).

“Kendilerini tanımlamak için geçmişe ihtiyaç duyan toplumlar, sadece geçmişini yaşatarak yaşar. Çünkü her grup geçmişinde kendisi ile ilgili bilinç ve açıklamayı bulur. Grup üyelerinin bu ortak varlığı ne kadar zenginse, grup da o kadar birlik ve bağlılık içindedir” (Assmann, 2015, s. 142). Bugün bu gerçekliğin farkına varan toplumlarda düşünürleri, bellek ve hatırlama furysı meşgul etmektedir. Bugünün kültürünü geçmişin “ardıl kültürü” olarak kavrayan tutum, geçmiş kültürü hatırlama ve geçmişi anlama çabasını yaygınlaştırmıştır (Assmann, 2015, s. 17-18).

Zaman zaman birbirinin yerine kullanılan ancak birbirinden farklı anlamlar içeren kültür ve medeniyet kavramlarının birbirinden ayrılması hususunda da değerler önemli bir işleve sahiptir.

Aydınlanma döneminde kentlerde yaşayanların işlenmiş ve incelmış yaşama biçimlerinin, kırsal kesimde yaşayanların yontulmamışlıkları ve işlenmemişlikleri karşısında üstünlüğü ön yargısını ifade etmek üzere civilite (kentlilik) terimi ortaya konmuş ve bu kavram yaygınlaşmıştır. “Civilite” teriminin Türkçeye önce Arapça “kent” anlamına gelen “medine” sözcüğü ile bağıntılı olarak “medeniyet” şeklinde geçtiği, daha sonra da ilk yerleşik Türk kavmi olan Uygurlara atfen “uygarlık” teriminin kullanıldığı görülür” (Özlem, 1993, s. 111-112).

Her medeniyet bir değerler sistemidir. İnsan; inanan, düşünen ve tesir eden bir varlık olduğu için, bütün medeniyetlerin temelinde bir inanış, düşünce ve hareket sistemi vardır (Ülken, 1953, s. 13). Geçmişten günümüze yeryüzündeki farklı toplumların ve kültürlerin yapısını incelediğimizde bunların tek tip ve durağan olmadıkları görülür. Her kültür ve medeniyet farklı değerlere göre inşa edilmiştir. Medeniyetleri birbirinden ayıran şey, aralarındaki değer farklılıklarıdır.

2.1.4. Değer-eğitim ilişkisi ve değerler eğitimi

Amaçları arasında insanlara yol göstermek, yeteneklerini keşfetmeleri konusunda yardımcı olmak, onları maddi ve manevi açıdan geliştirmek, millî ve manevi değerleri kazandırmak gibi amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilen eğitimin her kademesinde değerlerin aktarılması ön plana çıkmaktadır.

Salt bilgi aktarımının aksine yaşantılar yoluyla nesli yetiştirmeyi hedefleyen eğitimde değerlerin aktarımı da yine yaşantılar yoluyla gerçekleştirilebilmektedir. Nitekim “bilginin doğruluğu ya da yanlışlığı tartışılabilir ve sonucunda ortaya bir yargı konulabilir. Oysa değer, tartışılabilir ve sonuçta ortaya konulan fikir her ne olursa olsun doğru ya da yanlış gibi net bir şekilde ortaya konulamaz, bunun aksine benimsenir yahut reddedilir. Bu durum aslında değer-eğitim ilişkisini ortaya koymaktadır. Değer yargısı, öznenin sahip olduğu değeri nesneye yüklenmesi olduğunu göz önüne alırsak bunun için ilk önce öznenin bir değere sahip olması gerekir. Bu doğrudan değer eğitimi problemidir (Soykan, 2004, s. 52). Değerler hayatla doğrudan ilişkili olması ve insanın insanca yaşama çabasına yardımcı olması bakımından her çağda eğitimin hem konusu hem amacı olmuştur (Aydın, 2010, s. 6).

Eğitim, geçmiş tecrübe ve birikime dayanarak geleceği görmek ve planlamak, aynı zamanda geçmişteki birikimi gelecekte daha kullanışlı hâle getirebilmektir. Geçmişteki birikim en kapsamlı biçimde kültürde kendini gösterir. “Din, hukuk, devlet, ahlak, bilim, dil edebiyat, sanat, ekonomi ve teknik vasıtalar kültür objeleridir ve nakledilebilir mülkiyetlerdir. Kültür olgusu olmanın kıstası, onlara sinmiş olan değerlerin toplumun üyeleri tarafından geçerli kabul edilmesidir. Bu geçerlilik talebi ve gereği toplumun sonraki kuşaklarını da kapsar. Dolayısıyla yansıyan ya da nakledilen şey, aslında ‘değerler’dir” (Köktürk, 2006b, s. 274).

Kültürün canlılığı ve akıcılığı, bütün bunların nakledilmesi işinin en net biçimde gözlemlendiği eğitimde, yani yeni kuşakları eğitime işinde kendini gösterir. Nakledende dile gelen kültürel öteki öznenin zihin dünyasına taşınınca, yeniden canlılık kazanır. Sayısız bilinçlerin onu yeniden üretimi, bu soyut mevcudiyeti sürekli kılar. Yeni bir bireyin yetiştirilmesi, bilfiil gerçekleşen kesintisiz bir süreçtir ve canlı bir ruhsal varlığın, henüz form kazanmamış bu yeni ruhsal varlığa şekil verme çabasını anlatır (Köktürk, 2006b, s. 276-277). “Bir insanı içinde yaşadığı toplumun ve kültürün bir üyesi hâline getiren süreç “ham insan tabiatının yoğrulması”dır. Bu yoğrulma işi, öğrenme aracılığıyla gerçekleşir. Başka bir ifadeyle eğitim, insanın öğrenme yolu ile sonradan kazanmış olduğu birtakım davranışların dâhil olduğu bir yoğrulma işidir. Bunda kültürün büyük payı vardır. Çünkü öğrenimin çoğu ilgili toplum tarafından tayin ve kontrol edilir” (Erdentuğ, 1982, s. 373).

Gelişim aşamalarına göre farklı seviyeler olan toplumlar kendilerine özgü bir anlayışla insan yetiştirmeye çalışmaktadırlar. Bu süreçte, toplumsal anlayışa uygun bireyler yetiştirmek için kullanılacak en temel kurum eğitimidir. Eğitime yön veren ise kültürdür. Her toplum kendi özünü, kültürünü koruyarak varlığını devam ettirme isteğinde olduğundan, bu özün korunmasında eğitim öne çıkmaktadır. Günümüzde eğitimin en önemli işlevi koruma, değiştirme ve geliştirme işlevidir. Eğitim, bir taraftan toplumun sahip olduğu çeşitli bilgileri korurken diğer taraftan da bunları sistemli bir şekilde geliştirerek kullanılacak hâle sokar (Akyüz, 1991, s. 157).

“Sosyal bir varlık olan birey içinde yaşadığı sosyal ortamlarla birlikte şekillenir. Bu süreçte birçok kurum devreye girer. Bireyin toplumsallaşmasında rol oynayan kurumlar aynı zamanda onun kişiliğinin oluşmasında etkilidir. Bunlar içerisinde öncelikli olan ise eğitimidir. Eğitim aracılığıyla bireylerin değişen ortamlara uygun bilgi ve becerilerle donatılması önemlidir. Gerçekleştirilmeye çalışılan değişim sürecinde toplumsal yapıyı oluşturan unsurların dikkate alınması, değişimin yönünü belirlemede etkili olmaktadır. Toplumun temel dinamiklerinin, kültürel unsurların, değerlerin dikkate alınması değişimin başarısında etkili olmaktadır. Bunun yapılmasında ise eğitim ve dolayısıyla eğitim kurumları birinci derecede rol oynar” (Özkan, 2011, s. 338).

Eğitimin amaçları arasında yer alan toplumun değer yargılarının bir sonraki nesle aktarılması, programların hazırlanması ve bu değerlerin aktarılması konusunda

eğitimciler önemli rol oynamaktadırlar. Bu sebeple hangi değerlerin aktarılacağı, ne şekilde aktarılacağı, eğitimcilerin bunu gerçekleştirirken nasıl davranacağı belirlenmelidir. Değer eğitiminin de temel konularından biri hâline gelen ve üzerinde önemle durulması gereken nokta, hangi değerlerin aktarılacağı konusudur. Bu konuda öncelikli olarak yapılması gerekenlerden biri, eğitim yoluyla bireylere kazandırılacak olan değerlerin kültürel birikim içerisinde aranmasıdır. Nitekim “değerler, toplumun tarihî birikimi ile ortaya çıkan; toplumun tamamı tarafından kabul gören; toplumun varlık, birlik ve devamının sebebi olarak görülen; tasvip ve teşvik gören; korunan kabulleniş ve inanışlardır. Değerler ve normlar, kültürel kimliğin şekillenmesinde etkili olan kültür unsurlarıdır” (Tural, 1992, s. 29). Dolayısıyla değer, “kültür” kavramıyla da yakından ilgilidir.

Konuyla ilgili pek çok çalışmaya imza atan araştırmacılardan olan C. Kavcar da eğitim, değerler ve kültür ilişkisine bu açıdan bakarak şunları ifade etmektedir:

“En geniş ve genel anlamıyla eğitim, çocuk olsun, genç olsun, yaşlı olsun, insanlarda sosyal hayata ve çağa uygun tutum ve davranış değişikliği sağlamaktır. Eğitimin işlevi topluma sağlıklı bir biçimde uyum yapabilmeleri için insanları etkilemektir. Bu etkileme, geçmişteki sosyal ve ulusal değerleri tanıtip benimsetme, bugünün gerçeklerini gösterme ve geleceğe dönük değerler, hüneler kazandırma yoluyla olur. Çağdaş eğitimin amacı, dünü koruyarak yarını güven altına almaktır... Kısacası eğitimden beklenen üç esas; dünü tanıtmak, bugünü kavratma ve yarına hazırlamadır” (Kavcar, 1999, s. 1).

Eğitimleri süresince; öğrencilere duyuşşsal kazanımlardan mahrum bir eğitim verilmesi toplumu oluşturan fertlerin, değer, tutum vb. kazanımları elde etmelerinde sorun yaşamalarına sebep olacaktır. Dolayısıyla, toplumsal bütünlüğün sağlanması ve belli ilkeler doğrultusunda yeni bir neslin yetiştirilmesi güçleşecektir. Bu durum, kültür aktarımı ve değerler eğitiminin okullarımızda sistemli ve etkili bir biçimde yapılması zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır. Bu ise; ancak değerler eğitimi ile ilgili kavram ve konuların öğretmenler tarafından içselleştirilmesi ile gerçekleştirilebilir.

Kirschenbaum’a (1994, s. 14) göre değer eğitimi, değer geliştirmeye yardımcı olur. Kişinin tatmin edici hayat kurmasına hizmet eder. Değer eğitiminin doğasında başkalarına yardımcı olma vardır. Daha geniş anlamıyla, eğitim kurumlarında oluşturulan

bilgi, beceri, tutum ve değerlerin aktarılması aracılığıyla diğer bireylere yardım etmeye çalışır.

Değer eğitimi kavramı, uygulamada yurttaşlık eğitiminin ve ahlak değerlerinde eğitimi vurgularken, bu kavrama yakın anlamda kullanılan, psikolojik, ahlaki, sosyal ve kültürel gelişimi içeren karakter eğitimi kavramı erdemler, tutumlar ve kişisel niteliklerin gelişimi üzerine eğitimi vurgular (Halstead & Taylor, 2000).

Kale (2004), değerler eğitiminin süreç merkezli, aktif, deneysel, somut problem çözümlerine dayalı müfredat programı ve böyle bir eğitim anlayışını çok iyi bilen eğitimciler sayesinde mümkün olacağını savunmaktadır. Kale (2004, s. 319), değerler eğitiminin amacını ise şu sözlerle açıklamaktadır:

“Bireyleri evrensel (etik) ve kültürel değerlere ve bunların önemine ilişkin bilinçlendirmek, demokratik tutumlarla, hoşgörüyle çok kültürlülüğü ilişkilendirmek, naturalist bir hümanizmi vurgulamak, tüm değerleri insanın varlık şartları ve olanaklarını geliştirme ölçütüyle değerlendirmek, etik değerlere ilişkin somut problemlerden hareketle hayatı bilgiye ve/ veya bilgiyi hayata dönüştürmek.”

Önemli hususlardan biri de değer eğitiminin amacına ulaşması için neler yapılması gerektiğidir. Grand Rapids (1970’den *akt.* Dilmaç, 1999, s. 5), değer eğitiminin hedefine ulaşabilmesi için çeşitli önerilerde bulunmuştur:

1. Bireysel değer sistemlerinin aydınlatılmasında öğrencilere yardım için birçok strateji ve materyal geliştirilmelidir.
2. Yeni fikir ve materyalleri etkili kullanmaları için öğrencilere tecrübeli eğitimciler rehberlik etmelidir.
3. Değer kavramının kurulması için çeşitli teoriler geliştirilmelidir.
4. Çeşitli konularda değerlerle ilgili biyografiler derlenmelidir.
5. Öğrencilere başkalarına nasıl daha iyi hizmet edileceğini öğretmek için diğer insanlarla birlikte olabilecekleri ortamlar sağlanmalıdır.
6. Değer eğitimiyle ilgili araştırmalar hakkında birçok insana bilgi verilmelidir.

Son zamanlarda bir hayli popüler olan “değerler eğitimi” oldukça yeni bir kavram olmasına rağmen geçmişte “ahlak eğitimi” ve “karakter eğitimi” gibi adlar altında verilen eğitimin güncel ve geliştirilmiş şeklidir (Sancak, 2011, s. 16).

Değerler eğitiminin geçmişinin 1920’li yıllarda Amerika’da yapılan karakter eğitimi çalışmalarına dayandığı görülmektedir (Elbir & Bağcı, 2013, s. 1323). Karakter eğitimi “insanların temel etik değerleri anlaması, onları önemsemesi ve onlar doğrultusunda davranması için onlara kasıtlı olarak yapılan çabalar” (Lickona, 1991) anlamında kullanılmaktadır. Yetişen yeni nesle temel insanî değerleri kazandırma, değerlere karşı duyarlılık oluşturma ve onları davranışa dönüştürme konusunda yardımcı olma gayretlerinin tamamı olarak da tanımlanabilir (Kaymakcan & Meydan, 2016, s. 186). “Bugünkü anlamda ABD’de ilk olarak T. Lickona (1991) tarafından sistemleştirilmiştir. Bu yaklaşımda temel ahlaki değerlerin öğretilmesinde okul ve öğretmenin daha etkin ve doğrudan rol almaları gerektiği vurgulanmaktadır. Uygulamada ise iyi karakteri sembolize eden temel değerler saptanmış ve bu değerlerin kazandırılması için okul ve sınıfta uygulanması gereken yöntemler gösterilmiştir. Önerilen yöntemler tüm okul yaşamı ile birlikte veli ve çevresel faktörleri de içine alan geniş bir yelpaze oluşturmaktadır” (Ekşi, 2003).

“Karakter eğitiminde temel amaç, bireyin küçük yaşlardan itibaren daha anlayışlı, ilgili, ahlaki değerleri olan, üretken, sonraki gençlik zamanlarında kapasitelerini en iyisini yapmak için kullanan, doğru şeyler yapan ve hayatın amacını anlayarak yaşayan bireyler yetiştirmektir” (Battisitch & Hong, 2003’ten akt. Güven, 2014). Bu yaklaşımın öncülerinden Lickona (1991) karakter eğitimi ile ilgili şunları ileri sürmüştür:

“Toplumda şiddet, uyuşturucu kullanımı, cinsel taciz vb. yıkıcı davranışlar artmıştır. Bu olumsuz davranışların giderilmesi için organize çaba gerekmektedir. Çünkü iyi karakter kendiliğinden gelişmez. İyi karakter ahlaki değerleri anlama, onları içselleştirme ve onlar doğrultusunda davranmayı kapsamaktadır. Bu yaklaşımda iyi karakteri sembolize eden temel değerler saptanmış ve bu değerlerin kazandırılması için okul ve sınıfta uygulanması gereken yöntemler önerilmiştir. Belirlenen temel değerlerden bazıları şunlardır: Dürüstlük, sözünde durma, doğruluk, bağlılık, saygı, kendini kontrol, iyilik, kibarlık, sorumluluk vb.dir. Bu değerlerin kazandırılması için Lickona (1991) okul ve sınıf içinde kullanılabilecek 12 strateji önermiştir. Bu stratejilerden üçü tüm okulu, dokuzu da sınıf içi etkinlikleri kapsamaktadır. Tüm okulu kapsayan stratejiler, öğrencileri sınıfın dışında da koruma ve önemseme, okulda pozitif bir değerler kültürü yaratma ve aile ve çevreyi de karakter eğitiminin bir parçası olmaya davet etmedir. Öğretmenlerin sınıflarında bireysel olarak kullanabilecekleri stratejiler ise

şunlardır: Etik kılavuz, bakıcı ve model olarak öğretmen, herkesin birbirine saygı duyduğu ve önemseydiği bir sınıf ortamı yaratma, ahlaki disiplini sağlama, demokratik bir sınıf ortamı oluşturma, değerleri eğitim programının bir parçası olarak öğretme, kubaşık öğrenmeyi kullanma, vicdanları geliştirme, okuma, yazma, araştırma, tartışma gibi etkinliklerle etik değerler hakkında bilişsel boyutu geliştirme ve çatışma yönetimini öğretme” (Lickona, 1991).

“1930’lu yıllarda karakter eğitimine gösterilen ilgi düşüş göstermiş ve bu ilgisizlik 1960’ların ikinci yarısına kadar sürmüştür. Ancak 1960’lı yılların sonuna doğru hem eğitimciler hem de halk tarafından değerlere gösterilen ilgide canlanma görülmüş, değer eğitimi önem kazanmıştır” (Leming, 1997; Kirschenbaum, 2000). 1970’li yıllarda da Rokeach, Simon, How, Raths, Harmin, Kirschenbaum, Kolberg gibi isimler ön plana çıkmıştır (Elbir & Bağcı, 2013, s. 1323). Suparka ve Johnson (1975) bu yıllarda değerler eğitimi alanında yaşananları önceden eğitimle uğraşanların bu alana ilgilerine oranla “patlama” olarak ifade edebileceğimizi belirtir. Bu yıllarda değerlere gösterilen ilgi sadece eğitimcilerle de sınırlı kalmamıştır. Psikologlar, sosyal psikologlar, din adamları hatta siyasetçiler değerler ve eğitime ilgi göstermiştir (Kaymakcan & Meydan, 2016, s. 140).

Kirschhenbaum’un (1994, s. 3-6’dan *akt.* Ulusoy & Dilmaç, 2012, s. 55) belirttiği üzere, 1900’lü yıllardan başlayarak ahlak ve değer eğitiminin yöntem ve amaçları üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Değer ve ahlak eğitimi İkinci Dünya Savaşı sonunda geleneksel metotlarla sürdürülmüştür. 1960’tan sonra geleneksel rol ve değerler sorgulanmaya başlanmıştır. 1960-1970 yılları arasındaki değer eğitimi ile ilgili gelişmeler popüler bir sloganla “insanın gücü” olarak adlandırılmıştır. Bu dönemde değerlerin öğretimi ve öğretmenin modeliği yerine öğrenciyi kendi değerlerini açıklamaya cesaretlendirme, ahlaki muhakeme yapabilme ve değer analizi becerisini geliştirmeye çalışmışlardır. 1980’den sonra toplum eleştirmenleri, veli grupları, dinî liderler ve siyasi partilerin çoğu yeniden geleneksel değerlere dönmüş; bunun sonucunda saygı, sorumluluk, öz disiplin, aile, vatan sevgisi ve başkalarına hizmet gibi değerler ön plana çıkmıştır. 1980-1990 yılları arasında muhafazakârlık ve geleneksel değerlere bağlılığın ön plana çıktığı görülmektedir. “1990’lı yıllara bakıldığında, toplumdaki ahlaki değerlerin öneminin azaldığı görülürken, bireylerin uyumu ile ilgili değerler ön plana çıkmıştır. Yaşanan ciddi gençlik sorunları ve sosyal yapıdaki bozulmalar değerlerin kazanımını tekrar gündeme

getirmiştir. Bu olumsuz gelişmelerin olması nedeniyle de aileler, eğitimciler ve toplumun liderleri pozisyonunda olanlar, okullardaki ahlaki eğitimi tekrar vurgulamaya başlamışlardır” (Demircioğlu & Tokdemir, 2008, s. 73).

Değerler eğitimi pek çok ülkede kendisine duyulan ihtiyacın bir sonucu olarak farklı isimler altında projelendirilerek uygulanmaktadır. Avrupa ülkelerinde entegrasyon kaygısının da yönlendirmesi ile vatandaşlık eğitimi uygulamaları ön plana çıkmıştır. Bu doğrultuda Avrupa Konseyi 1997-2005 yılları arasında *Demokratik Vatandaşlık Eğitimi Projesi* yürütmüştür. Proje kapsamında Avrupa ülkelerinde vatandaşlık eğitiminde yeni anlayışlar konusunda farkındalık oluşturmak amaçlanmıştır. Bu yeni anlayış, vatandaşlığın değer boyutuna ve haklarla birlikte toplumsal sorumluluklara vurgu yapan bir anlayıştır. Proje kapsamında broşürler, eğitim paketleri hazırlanmış, eğitim toplantıları düzenlenmiş ve 2005 yılı “Avrupa’da Eğitim Yoluyla Vatandaşlık Yılı” ilan edilmiştir (Kaymakcan & Meydan, 2016).

Amerika Birleşik Devletleri’nde, “1960’ların ortalarında Sidney Simon ve arkadaşları tarafından geliştirilen Değer Açıklama Yaklaşımı, 1970’lerin başlarında Kohlberg ve arkadaşları tarafından geliştirilen ve uygulanan Adil Topluluk Okulları gibi yaklaşımlar ile telkine dayalı değer öğretimine alternatif öğretim yolları geliştirilmiştir. 1980’lerden itibaren akademik başarı ve öğrenci davranışlarındaki olumsuzlukları giderme arayışlarının bir sonucu olarak “karakter eğitimi” adıyla gelişmiştir. 1980’lerden sonra vatanseverlik, aile, sorumluluk ve güven gibi geleneksel değerlere dönüş başlamış, 1992 yılında ise Lickona tarafından karakter eğitimi akımına yeniden dikkatler çekilmiştir” (Kirschenbaum, 1995; Lickona, 1992; Yüksel, 2005).

İlk olarak Piaget tarafından ortaya atılan ve Kohlberg tarafından geliştirilen Ahlaki Muhakeme Yaklaşımı, bu açıdan önemlidir. “Kohlberg, yaptığı araştırmalar sonucunda insanların altı yargı aşaması geçirdiklerini belirtmektedir. Bu altı aşama ise, “Gelenek öncesi düzey”, “Geleneksel düzey”, “Gelenek sonrası düzey” olmak üzere üç ana evrede meydana gelmektedir. Bu üç düzey, çocuk ya da yetişkinin “doğru” olarak ya da “ahlaki davranış” olarak neyi algıladığına ve bunu nasıl belirlediğine göre sıralanmıştır. Diğer dönem kuramlarında olduğu gibi, her bir düzey kendinden önceki düzeye dayanmakta, kendinden sonraki döneme temel oluşturmaktadır. Ancak aynı kişi, bazı zaman ve durumlarda bir aşamada davranış gösterirken, bir başka zaman ve durumda

da başka bir aşamada davranış gösterebilmektedir. İçinde yaşanılan toplum, evrensel hiyerarşik basamakları kapsayan ahlaki gelişimi hızlandırabilir, yavaşlatabilir ya da tamamen durdurabilir” (Argyle, 2000; Çiftçi, 2003).

Kohlberg’in değerler eğitimi ile ilgili ortaya koyduğu bu yaklaşımda önemli adımlardan biri de Adil Topluluk Okulları’dır. Bu okulların amacı, okulun ve toplumun arzu ettiği değerleri öğrenciye kazandırmak ve kazandırılan bu değerlerin sürdürülmesini sağlamaktır (Dilmaç, 2007, s. 40). Kohlberg’i adil topluluk okullarını kurma düşüncesine sevk eden etkenlerin başında Ahlaki Muhakeme Yöntemi’nin çocuklarda ahlaki düşüncüyü geliştirebileceğini ancak düşüncelerini hayata aktarma noktasında yöntemin eksik kaldığını ve ahlaki muhakeme süreçlerinin öğretmenin yanlış iradesiyle bir telkin sürecine dönüşme riskinin bulunduğunu fark etmesi olmuştur. Bir diğer etken de ABD okullarının yoğun olarak bireyselliği ve bireysel başarıyı temel almasının toplum kültürüne zarar vermeye başladığını fark etmesidir (Power, 2002’den akt. Kaymakcan & Meydan, 2016).

Adil Topluluk Yaklaşımı, kuralların okuldaki tüm personelce birlikte alındığı, sorumlulukların paylaşıldığı demokratik okul sürecinin yaşandığı bir yaklaşımdır (Sarı, 2007). Adil topluluk okulunun temelini adalet, eşitlik ve demokrasi oluşturmaktadır. Bu okullarda kararların tümü ahlaki tartışmalar ve katılımlı proje grupları ile alınır (Yüksel, 2005). Bu okullardaki sistemin kalbi okul meclisleridir. Düzenli olarak yapılan okul meclis toplantılarında demokratik kurallar çerçevesinde okulun yönetsel süreçlerinin ele alınması sağlanmaktadır. Bu ana meclis dışında disiplin komitesi, danışma grubu, küçük grup toplantıları, sınıf içi ahlaki müzakere grupları ve personel-öğrenci danışma kurulları gibi çeşitli yardımcı kurullar bulunmaktadır (Sandra, 2008).

Bu okullarda demokratik toplum değerleri tecrübeye dayalı olarak kazandırılmaya çalışılır. Okulda değerlerin herkes tarafından yaşatıldığı ideal bir okul oluşturulmaya çalışılır ve herkesin katıldığı düzenli toplantılar yapılır. Bu sayede öğrenciler hem erkenden sorumluluk almış olurlar ve hem de değerleri dayanışma içerisinde kazanmış olurlar.

Günümüzde de karakter eğitimi programı adı verilen ve resmî ya da özerk kurumlar tarafından hazırlanan programlarla hem farklı derslerin konuları ile bütünleşik olarak hem de program dışı etkinliklerle okullarda karakter eğitimi sürdürülmektedir.

İngiltere'de ise öğrencilerin duyuşsal ve davranışsal becerilerini geliştirmek ve okullarda disiplin sorunlarını çözmek amacıyla 1997 yılından itibaren Kişisel, Sosyal ve Sağlık Eğitimi/ Personal, Social and Health Education (PSHE) programı yürürlüğe girmiştir. Bu programda ders konuları ile vurgulanması istenen değer ve tema arasında ilişki kurulmaktadır. Temel amaç öğrencilerin ahlaki gelişimini sağlamak, vatandaşlık ve din eğitimi vermektir. Değerler eğitimi ulusal eğitimin temel amaçları doğrultusunda ve sistemli bir şekilde modelleştirerek uygulamaya koyan ülkelerden biri de *Avustralya*'dır. 2003 yılında değerler eğitimi çalışma programı başlatılmış, 2005 yılında ise Avustralya Okulları İçin Değerler Eğitimi Çerçevesi yayınlanmıştır. Bu çalışmalar 2006 ve 2008 yıllarında yürütülen Değerler Eğitimi Okul Projeleri: İyi Örnekler programları ile uygulamaya geçirilmiş, tecrübe ve materyal paylaşımları sağlanmıştır. Geleneksel olarak Şintoizm, Budizm ve Konfüçyanizm dinlerinin şekillendirdiği değerler sistemine sahip Japonya'da ise ahlak eğitimi (moral education) dersi okutulmaktadır. Bu ders ile dört ana tema çerçevesinde toplamda yetmişden fazla değer ve tutum öğrencilere kazandırılmaya çalışılmaktadır. Ayrıca diğer dersler ve ders dışındaki etkinlikler de ahlak eğitiminde kullanılmaktadır (Kaymakcan & Meydan, 2016).

Bu ülkelerin dışında da pek çok ülke ahlak ve değerler eğitimine önem vermekte ve farklı yöntemlerle uygulamaktadır. Bu da her coğrafyada değerler eğitimine olan ihtiyacın giderek arttığını göstermektedir.

2.1.5. Türk Eğitim Sisteminde değerler

Eğitim, ruh ve karakteri şekillendirerek, fert ve millete değerler kazandırmaktadır. Milletlerin yaşayış ve düşünüşüne ait bütün değerlerini tarihî süreç içerisinde nesilden nesle aktararak ve de geliştirerek sürdürdüğü çalışmaların en büyüğü eğitim çalışmalarıdır. Bugün eğitim sistemimizin amacı öğrencilerimizin, küreselleşme sürecinde meydana gelebilecek bütün gelişme ve değişmelere uyum sağlayabilecek, millî değerlere saygı duyarken aynı zamanda evrensel değerleri de benimseme konusunda sorun yaşamayacak, sağlıklı, dengeli, gelişmiş bir kişiliğe ve karaktere sahip bireyler olarak yetişmelerini sağlamaktır.

Kültürel birikimi yansıtan değerleri geliştirmeyi hedef alan anlayış, öğretim programlarına da yansıtılmıştır. Temel değerlerin kazandırılması amacı, Türk Millî

Eğitim Temel Kanunu ve ders programlarının amaçları incelendiğinde açıkça görülür. Temel Kanun'un başlangıcında millî eğitimin amaçları sayılırken ahlaki, manevi değerleri benimseyen, beden, zihin, ahlak, ruh ve duygu bakımından dengeli ve sağlıklı şekilde gelişmiş bir kişiliğe ve karaktere sahip kişiler yetiştirmekten bahsedilmektedir.

Bir eğitim sisteminin başlıca amacı, sağlam bir kişiliğe sahip, alanında iyi eğitilmiş, içinde yaşadığı toplumun değerlerini benimsemiş bireyler yetiştirerek o ülkenin huzuruna ve refahına katkı sağlamaktır. Bunun için her ülkenin eğitim politikalarıyla belirlemiş olduğu amaçlar vardır ve bu amaçlar genel hedefler olarak eğitim sisteminde yer alır (Güngör, 2000, s. 103). Türk millî eğitim politikalarında da hedef olarak belirtilmiş olan; toplumun ihtiyacı olan bilinçli, sağlam, kültürlü, değerlerine sahip özellikle de Türk millî eğitiminin amaçlarında vurgulanan hedeflere ulaşmada ve toplumu oluşturan kişileri bu doğrultuda yetiştirme konusunda eğitim sistemi çok önemli bir yere sahiptir (Ulusoy, 2007).

Millî Eğitim Bakanlığı, değerler eğitimi konusunun okullarda nasıl yürütüleceğiyle ilgili bir genelge yayımlayarak hem değerlere verdiği önemi göstermekte hem de eğitimcilere rehberlik görevini vermektedir. Bu genelgede değerler eğitimi şöyle izah edilmektedir: “Toplumsal hayatı oluşturan, insanları birbirine bağlayan, gelişmeyi, huzur ve mutluluğu sağlayan, risk ve tehditlerden koruyan, ahlaki, insani, sosyal, manevi değerlerimizin tüm bireylere kazandırılmasında en önemli etken eğitimidir. Bu kazanımlarımızın öğrencilere aktarılması da değerler eğitimi oluşturmaktadır” (MEB, 2010a).

Millî Eğitim Bakanlığı yayımladığı bu genelgeye ek olarak değer eğitimine yönelik etkinlik örneklerine de yer vermiştir (MEB, 2010a):

1. Büyük öğrencilerin küçük öğrencilere dersler ve okul içi etkinliklerde rehberlik yapmalarını sağlayacak programların rehber öğretmenler eşliğinde oluşturulması
2. Alt sınıflardaki öğrencilere yönelik olarak “Nasıl iyi, doğru, hoşgörülü ve başarılı olursun?” konulu bir mektubun yazılması
3. Okulda rol model olma, yaratıcı etkinlikler vb. faaliyetlerde bulunan öğretmenlerin diğer sınıflarda etkinlik yapmasının sağlanması
4. Bir spor karşılaşmasında oyuncuların ve seyircilerin centilmence

davranışlarının ön plana çıkarılması

5. Gönüllülük esasına göre öğretmen, öğrenci ve diğer okul personelinin müzik, şiir, tiyatro vb. yeteneklerini gösterebilecekleri ortamlar oluşturularak yeteneklerin taltif edilmesi
6. Bütün paydaşlar (okul idaresi, öğretmen, öğrenci, aile vb.) arasında karşılıklı güven, hoşgörü ve dürüstlük ilkelerine dayanan bir sözleşme yapılması, her türlü iletişimde olumlu ve güler yüzlü davranılması
7. Öğrencilerin çözmek istedikleri sorunları kâğıda yazmaları ve öğretmen rehberliğinde seçilen sorunların çözümüne yönelik beyin fırtınası yapılması
8. Öğrencinin kendisinin ve arkadaşlarının iyi örnek gösterilebilecek davranışlarını sınıf ortamında paylaşması ve her bir iyi örneğin sınıf panosuna yerleştirilecek ağaca yaprak olacak şekilde yapıştırılması
9. Her öğrencinin sınıfındaki arkadaşlarının takdir ettiği veya beğendiği davranışlarını yazılı veya sözlü olarak sınıfla paylaşmasının sağlanması
10. Bütün sınıflarda öğretmen ve öğrencilerin sınıf içinde uyulması beklenen davranışlar listesini birlikte belirlemesi ve bu listenin sınıfın uygun bir yerinde ilan edilmesi
11. Ders etkinlikleri kapsamında tarihe damgasını vuran kişilerin insanlığa katkıları konusunda senaryo yazılması
12. Değerlerimizin gelişimine hizmet etmiş şahsiyetler - fikir insanlarının araştırılması ve sınıfla paylaşılması
13. Toplum hizmeti çalışmalarını tanıma ve bu çalışmalarda bulunma
14. Resim, şiir, kompozisyon, öykü, film, seyahat, tiyatro, drama etkinlik günleri vb. yarışmalar yapılması
15. Sevgi, barış, hoşgörü, yardımlaşma ve dayanışma konulu şarkıları içeren konserler düzenlemesi
16. Değerlerimizi konu alan panel, konferans, açık oturum, seminer, şiir dinletileri ile okul gazetesi çıkarılması, afiş ve slogan hazırlanması
17. Geliri yardım kuruluşlarına verilmek üzere kermes (yiyecek, içecek, ve teknoloji tasarım dersinde yapılan ürünlerin satılması), yardım organizasyonları, doğum günü ve özel günlerde ziyaretler düzenlenmesi
18. Değerlerimiz konusunda paylaşımı ve katılımı sağlamak amacıyla bir web

sayfası oluşturulması

Türkçe, Türk Dili ve Edebiyatı, Sosyal Bilgiler, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Düşünme Eğitimi gibi sosyal içerik bakımından daha ağırlıklı olan derslerin programlarında da millî değerlerin aktarımının açıkça yer aldığı görülmektedir.

Türkçe Dersi Öğretim Programı’nda değerler:

Türkçe Dersi (1-8. Sınıflar) Öğretim Programı’nın (MEB, 2015c, s. 4) temel yaklaşımı “Türkçe Dersi Öğretim Programı ile basılı ve elektronik ortamlarda dinlediklerini ve okuduklarını anlayan, kendilerini yazılı ve sözlü olarak ifade eden; eleştirel, yansıtıcı ve yaratıcı düşünen, millî, manevi ve evrensel değerlere duyarlı bireyler yetiştirilmesi amaçlanmıştır.” şeklinde ifade edilmiştir.

Programın genel amaçlarında da millî değerlere vurgu yapılmıştır:

Madde 12: Millî, manevi, ahlaki, tarihî, kültürel, sosyal, estetik ve sanatsal değerlere önem vermelerini sağlamak; millî duygu ve düşüncelerini güçlendirmek,

Madde 13: Türk ve dünya kültür ve sanatına ait eserler aracılığıyla millî ve evrensel değerleri tanımalarını sağlamaktır (MEB, 2015c, s. 5).

Öğrenme alanları bölümünde ise “okuma öğrenme alanıyla öğrencilerin yazılı metinleri doğru, akıcı bir biçimde okuyabilmeleri, okuduklarını değerlendirip dönemin zihniyetini, kültürel, ekonomik, sanatsal, siyasi, ahlaki vb. değerleri nasıl yansıttığının farkında olarak okumayı bir alışkanlık hâline getirmeleri amaçlanmıştır” ifadesine rastlanmaktadır (MEB, 2015c, s. 6).

1. sınıf düzeyi için verilen tema ve konu örneklerinde de yine değerlere yer verildiği görülmektedir. Örneğin “Biz ve Değerlerimiz” teması altında dostluk, vefa, sadakat, merhamet, saygı, sevgi, paylaşma, dayanışma, yardımlaşma, arkadaşlık, sözünde durma, çalışkanlık, dürüstlük gibi değerlere konu olarak yer verilmiştir.

Kazanımlar incelendiğinde ise farklı sınıf seviyelerinde değerlerle ilgili kazanımlara yer verildiği görülmektedir:

3. Sınıf Kazanımları

Okuma (Anlama)

T3.2.5. Metnin vermek istediği mesajı veya değerleri belirleyerek bunların nasıl aktarıldığını açıklar.

8. Sınıf Kazanımları

Okuma (Anlama)

T8.2.25. Kurgu metinler ile anonim eserleri karşılaştırır.

Kurgu metinlerin; geleneksel masallar, kahramanlar, temalar, inançlar veya değerlerden nasıl yararlandığını veya etkilendiğini fark etmesi sağlanır.

Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi Öğretim Programı'nda değerler:

Türk Dili ve Edebiyatı dersi de değer öğretimi açısından önemli derslerden biridir. Dersin programında da tarih boyunca edebiyatın, içinde olduğu toplumun duygu, düşünce, inanç ve kültürel değerlerinin aynası ve taşıyıcısı olduğundan bahsedilmektedir. Ayrıca dil ve edebiyat eğitiminin, ait olduğu medeniyet ve kültür değerlerinin edebî eserler vasıtasıyla yeni nesillere aktarılmasını sağladığının, bundan dolayı her toplum, dil ve edebiyat eğitimi kendi kültürel temellerini, değişim ve gelişimini dikkate alan özgün bir bakış açısıyla yapılandırması gerektiğinin altı çizilmektedir (MEB, 2015a).

Millî Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu'nun 2015 yılında yayımladığı *Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı*'nın Genel Amaçları'nda ise değerlerle ilgili şu maddeye yer verilmiştir: “Türk edebiyatına ait eserler aracılığıyla millî, manevi, ahlaki, kültürel ve evrensel değerleri tanımları ve benimsemeleri amaçlanmaktadır (MEB, 2015a, s. 3).”

Programda değerlerin öğretilmesine yönelik amaçlar arasında millî, manevi, ahlaki, kültürel ve evrensel değerlerin kazandırılması vurgulanmış; fakat hangi değerlerin öğretiminin hangi sınıf düzeyinde yapılacağı açıkça belirtilmemiştir. Öğretmenlerin bu konuda açıkça aydınlatılmaması hangi değerlerin öğretilmesine daha çok önem verilmesi gerektiği konusunda kafa karışıklığına sebep olmaktadır. Bu durum Türk Edebiyatı Öğretim Programı amaçlarının uygulanmasında sıkıntılar yaratmaktadır.

Türk Dili ve Edebiyatı ders kitaplarına alınacak metinlerin sağlaması gereken niteliklerden birisi olarak da değerlerin altı çizilmiştir: “Metinlerde Türk milletinin

bölünmez bütünlüğüne; millî, manevî, kültürel ve ahlaki değerlerine aykırı unsurlar yer almamalıdır” (MEB, 2015a, s. 19).

Kazanımlarda da değerlere yer verilmiştir:

Eleştirel Okuma

Metindeki değerleri, içinde yaşadığı toplumun değerleriyle karşılaştırır.

Açıklama: Metindeki toplumsal ve kültürel değerlerle içinde yaşanılan toplumun değerleri karşılaştırılır.

Düşünme Eğitimi Dersi Öğretim Programı’nda değerler:

Son dönemde “yaratıcılık”, “problem çözme”, “üretkenlik”, “hoşgörü”, “demokratik duyarlılık”, “insan hakları” gibi kavramlar çerçevesinde düşünme yetisini eğitmeye yönelik Düşünme Eğitimi (Dewey), Çocuklar İçin Felsefe (Lipman), Altı Şapkalı Düşünme Tekniği (De Bono) gibi başlıklar altında çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu yolla, bir yandan bireye karşılaşılabilecek sorunlarla baş edebilme yeterliliğinin kazandırılması, öte yandan da çağın popüler değerlerinin üretilmesi amaçlanmıştır. Bütün bu amaçların ötesinde bireyin mutlu, erdemli ve değer duygusuna sahip bir kişi olabilmesi; insanlığın temel sorunları karşısında duyarlılık oluşturabilmesi, düşünme gücünün aktif hâle gelmesine bağlıdır. Sokrates’in ifadesiyle hayatı sorgulayabilmenin, Kant’ın deyişiyle kendi aklını kullanma cesareti gösterip özerk bir birey olabilmenin yolu da öncelikle düşünme yetisinin eğitilmesi ve aktif hâle getirilmesinden geçer. Günümüzde ise özellikle düşünme eğitimi söz konusu olduğunda, daha çok, yukarıda sözünü ettiğimiz değerleri karşılayacak şekilde “eleştirel düşünme”, “yaratıcı düşünme”, “analitik düşünme” ve “yansıtıcı” düşünme” biçimlerinden söz edilmektedir. Özellikle 1970’li yıllardan sonra, Batı kültüründe düşünme eğitimi üzerinde önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların, yaratıcı ve eleştirel düşünme becerileri çerçevesinde, üretime, problem çözmeye, birlikte yaşama kültürü oluşturmaya, insan hak ve özgürlükleri konusunda duyarlılık geliştirmeye odaklandığı görülmektedir. Bu değerler, çağdaş eğitim uygulamalarının da temel hedefleri arasındadır (MEB, 2016).

Düşünme Eğitimi Dersi (7-8. Sınıflar) Öğretim Programı’nda (MEB, 2016) değere özel bir önem verildiği görülmektedir. Programın vizyonu; farklı bakış açılarını deneyebilen, başka görüşlere açık, kendine özgü bir perspektif oluşturabilen; insanlığın

sanatsal, felsefi ve bilimsel birikimine karşı ilgili; gelişmeleri anlama ve yorumlama yetisine sahip; empati ve duyarlılık gücü olan; karşılaştığı sorunlar karşısında alternatif çözümler üretebilen; yaşadığı kültür ve değer ortamı konusunda farkındalığı bulunan ve nihayetinde bütün bu yeterlilikleri gösterecek şekilde eleştirel, yaratıcı, analitik ve yansıtıcı (reflective) düşünebilen bireylerin yetişmesine katkı sağlayacak bir anlayış/yönelim oluşturabilmektir (MEB, 2016, s. 1).

Düşünme Eğitimi Dersi Öğretim Programı'nın genel amaçlarından biri de "düşünme eyleminde yerel/kültürel ve evrensel değerleri gözetmektir." (MEB, 2016, s. 6).

Düşünme Eğitimi Dersi Öğretim Programı temalar, kazanımlar, değerler ve kavramlar çerçevesinde bütünleştirici bir anlayışla hazırlanmıştır. Buna göre verilen her bir ünitenin altında öğretilmesi amaçlanan kazanımlar, değerler ve kavramlara yer verilmiştir. Öğrencilerin ünite sonunda kazanması gereken değerler şunlardır:

7. sınıf: Hayata anlam ve değer verme, düşünmeye karşı duyarlılık, fiziksel, kültürel ve sosyal çevreye duyarlılık, sorumluluk bilinci, sorgulayıcı olma, düşünme sevgisi, ilişkilerine özen gösterme, iyimserlik, üretkenlik, gelişime açıklık, bilme sevgisi, sabırlı olma, özgün olma, kendine saygı, farklı düşüncelere saygı duyma, hoşgörülü olma, tahammüllü olma, kültüre saygı, inanca saygı, hayata bağlılık.

8. sınıf: Hayata olumlu bakma, erdemli olma, azimli olma, gelişimin sürekliliğine inanma, öz güven, özgür olma, sorumluluk, hakkaniyet, eleştirel olma, gerçeğin peşinde olma, özgün olma, yaratıcı olma, esnek olma, planlı olma, tutarlı olma, mantıklı olma, nezaketli olma, kendini sorgulama, ölçülü olma, umutlu olma, tarihe saygı, kültürel değerlere duyarlılık.

Eğitim programlarında vurgulanmasının yanı sıra değerler, alan sınırlaması aranmaksızın, öğretmenlerin sınıf içindeki öğrenme ortamını düzenleyişinde, etkinliklerini uygulayışında, öğretim stratejisinde, içerik seçiminde, sınıf içinde izin verdiği ya da pekiştirdiği davranışlarda, öğretim stilinde, disiplin uygulamalarında, öğrencilerine yönelik tutum ve davranışlarında yer almaktadır (Veugelers & Vedder, 2003). Ayrıca bir bütün olarak okul ortamı ve okul içi etkileşim alanları değerler için bir sosyalleşme ortamı sunmaktadır. Değer algısının öğretmenlerin hayat görüşü, değer

öğretimindeki pratikleri ve mesleğe yönelik tutumları üzerinde önemli etkilerinin olması beklenir.

Son yıllarda ülkemizde okullarda yapılan çalışmaların dışında da değerler eğitimine yönelik çalışmaların sayısı oldukça artmıştır. Bunlardan biri 28-29 Mayıs 2010 tarihinde Millî Eğitim Bakanlığı tarafından İstanbul’da düzenlenen Değerler Eğitimi Uluslararası Konferansı’dır. Konferansta konuşan Millî Eğitim Bakanı Nimet Çubukçu, manevi gelişimin, maddi gelişimin çok gerisinde kalmasının kaygı verici bir gelişme olduğunu; insanlığın geleceğinin adalet, barış, eşitlik, hukukun üstünlüğü, çalışkanlık ve iyilik gibi değerlerin üzerinde yükseleceğini vurgulamış, bu kapsamdaki önemli çalışmalardan biri olan ‘Vizyon 2023’ çalışmasından bahsetmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı sempozyumun ardından ilk adım olarak “Değerler Eğitimi Genelgesi” yayımlamıştır. Daha sonra XVIII. Millî Eğitim Şurası’nda değerler eğitimi, “Spor, Sanat, Beceri ve Değerler Eğitimi” başlığı altında özel bir komisyon aracılığıyla gündeme alınmış; değerler eğitimiyle ilgili verilen 53 öneriden 13’ü kabul edilmiştir (MEB, 2010b).

Millî Eğitim Bakanlığı tarafından düzenlenen bu konferansın öncesinde de değerler eğitimi adı altında 2004 yılından itibaren farklı kurumlar tarafından çeşitli toplantılar düzenlenmiştir. 2004 ve 2012 yıllarında Değerler Eğitimi Merkezi, 2011 yılında Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi, 2013 yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2014 yılında Atatürk Üniversitesi, 2015 yılında ise Kırıkkale Üniversitesi tarafından sempozyumlar düzenlenmiştir. Kuramsal yapıya katkı sunmak ve değerler eğitiminde iyi örnekleri ön plana çıkarmak amacıyla düzenlenen bu sempozyumlara birçok üniversiteden akademisyenler katılmış ve değerler eğitimine çeşitli katkılarda bulunulmuş, yeni bakış açıları sunulmuştur.

Millî Eğitim Bakanlığınca desteklenen *Ayın Değeri* adlı proje millî eğitim müdürlüklerine ve bağlı okullara yerel şartlara bağlı olarak farklı etkinlikler sunmalarına fırsat vermektedir. Millî eğitim müdürlüklerince il düzeyinde oluşturulan komisyonlar ayın değeri kapsamına alınacak değeri ve bu kapsamda yapılabilecek örnek çalışmaları belirler. Ayrıca millî eğitim müdürlüğü bünyesinde faaliyetlerini sürdüren proje ekibinden bir personel de bu çalışmaların koordinasyonunu sağlamakla görevlendirilir. Millî eğitim müdürlüklerince ay sonunda okullardan “ayın değeri” kapsamında yapılan etkinlikler ile ilgili değerlendirme raporu istenmekte ve bir sonraki ayın değeri

seçildiğinde bu değerlendirmeler de göz önünde bulundurulmaya çalışılmaktadır. Dahası MEM’ce belirlenen ayın değeri ile ilgili sitelerinde farklı seviyeye hitap edebilecek ve farklı disiplinlerce kullanılabilecek materyaller yayımlanmaya çalışılmaktadır (Karasu, 2014, s. 223).

Son yıllarda ülkemizde yapılan çalışmalardan biri de UNESCO tarafından desteklenen ve “*Yaşayan Değerler Eğitim Programı (YDEP)- Living Values Educations*” adı altında 1995 yılında Birleşmiş Milletlerin 50. yıl dönümü kutlamaları için hazırlanan uluslararası bir projedir. Uluslararası boyutta eğitimcilerin ortaklaştığı “Yaşayan Değerler Eğitimi” adı verilen bu eğitim projesinde demokrasi, adalet, özgürlük gibi evrensel değerlerin öğrencilere kazandırılmasında telkin yolu değil, ‘etkinlik temelli’ yaklaşımlar yaygın olarak kullanılmıştır. Ayrıca değerler eğitimine yönelik öğretmenler ve farklı yaş grubundaki öğrenciler için materyaller geliştirilmiştir. “Daha iyi bir dünya için değerlerimizi paylaşalım” yaklaşımından yola çıkan proje; iş birliği, özgürlük, mutluluk, dürüstlük, sevgi, alçakgönüllülük, barış, saygı, sorumluluk, sadelik, hoşgörü, birlik olarak 12 evrensel değere odaklanmıştır (Cihan, 2014, s. 433). Bu çerçevede, bazı okullarda bu çalışmalara, anne babaların da katılımını sağlamak amacıyla veli toplantıları ve seminerleri yapılmaktadır. Öğrencilere yönelik yapılan çalışmalarda; okulda her ay için bir değer belirlenmekte ve o ay içinde bu değer işlenmektedir. Bazen ayın değerini yaşama biçimi ya da mesleği ile temsil edebilecek ünlü konuklar davet edilerek sınıf seviyelerine göre sohbet toplantıları düzenlenmektedir. Her sabah hazırlanma saati olarak adlandırılan 10 dakikalık sürede sınıf öğretmenleri sınıflarında o ayın değeri hakkında sorular sorarak öğrencilerin düşünüp tartışmalarına ortam hazırlanmaktadır. Yaparak, yaşayarak öğrenmenin etkisi düşünülerek öğrencilerin drama yoluyla değerleri özümsemeleri sağlanmaya çalışılmaktadır. Ayın değeri ile ilgili kısa hikâyelerin sınıfta okunması, resim yapmaları, kompozisyon yazmaları sağlanmaktadır. Ayın değeriyle ilgili duvar gazeteleri çıkarılmaktadır. Öğretim yılı başında veya her ay başında öğretmenler toplantı yapıp programla ilgili uygulama önerileri alınmaktadır (http://hotamisilkokulu.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/42/19/955137/dosyalar/2014_03/06125659_herkesngrevolarakdeerleretm.pdf)

Yaşayan Değerler Eğitimi Programı’nın amaçları ise şu şekilde belirtilmiştir (Yazıcı, 2006, s. 519-520):

Değerler ve Kendimiz

(Kişisel, sosyal ve duygusal becerileri geliştirmek)

Amaç- 1- Gençlerin değer aktiviteleri içerisinde yer almalarını sağlamak; değerlerin keşfi hakkında ilgi hissinin uyandırmak ve içsel bir ilgi yaratmak.

Amaç- 2- Kendi fikirleri ve yaratıcılıkları vasıtasıyla evrensel değerleri tanımlamak.

Amaç- 3- Değerlerin her birinin anlamını yansıtmak ve bu değerler hakkında düşünmek.

Amaç- 4- Hoşlanılan bir değerın uygulanması ve bu değerın geliştirilmesi için baskısız yöntemlerle kendi kendilerine değerlerin geliştirmelerini sağlamak.

Amaç- 5- Hoşlandıkları ve ilgili oldukları değerlerin farkında olma seviyelerini artırmak.

Amaç- 6- Değer temelli hareketlerin teşhis edilmesi ve uygulanması vasıtasıyla barışçıl, sevgi dolu, onurlu ve iş birliğine dayalı davranışların artırılmasını sağlamak.

Amaç- 7- Farklı bir şey yapabilirim inancını ve bireyin kendi kendisine duyduğu saygıyı artırmak.

Amaç- 8- Faal duyguların anlaşılması ve olumsuz davranışların ayrılması vasıtasıyla olumlu seçimler yapılmasını artırmak.

Amaç- 9- Sahip oldukları düşünce, onur kavramı ve kişisel doğruları sebebiyle diğerleri tarafından kendisine uygulanabilecek yersiz baskı sonucunda oluşabilecek kırılganlığı azaltmak.

Amaç-10- Sorumlulukları ve davranışları oluşturan amaçları olumlu yönde ifade edebilme yeteneğini artırmak.

Amaç- 11- Sanatsal ifadeler vasıtasıyla değerler hakkındaki düşüncelerin ve duyguların güçlenmesini sağlamak ve bu duygu ve düşünceleri yaratıcı bir şekilde ifade etmek.

Değerler ve Diğerleri

(Kişiler Arası İletişim Becerilerini Geliştirmek)

Amaç- 12- Alternatif olumlu davranışları inşa etmek ve olumsuz sosyal davranışların etkisinin azaltılması için duyarlılığı ve farkındalığı artırmak.

Amaç- 13- İletişim becerilerinin öğrenilmesi ve değerlerin uygulanmasının öneminin anlaşılması vasıtasıyla kişiler arası olumlu sosyal becerileri geliştirmek.

Amaç- 14- İhtilaflı konularda barış dolu ve olumlu metotları inşa etmek.

Amaç- 15- Diğer kültürlerin anlaşılmasını sağlamak ve hoşgörüyü artırmak.

Değerler, Toplum ve Dünya

(Saygı, Güven ve Ortak Amaçlar Esasına Dayalı Daha Büyük Bir Toplum Olunmasına Katkıda Bulunmak)

Amaç- 16- Değerlerin toplum ve dünya ile ilgili pratik uygulamaları hakkında düşünmek.

Amaç- 17- Hoşgörüsüzlüğü artıran sebeplerin ve metotların ortaya çıkmamasını sağlamak.

Amaç- 18- Toplumda ortaya çıkan yozlaşmanın sebeplerinin neler olduğunun farkında olmak, sosyal sorumluluk ve sosyal adalet duygusunun bilişsel farkındalığının artırılmasını sağlamak.

Amaç- 19- Ekolojik sorumluluğun ve çevresel farkındalığın artırılmasını sağlamak.

Amaç- 20- Dünyada ve büyük toplum kuruluşlarının ilişkilerinde mevcut olan değerleri öğrenmek.

Millî Eğitim Bakanlığı ayrıca okul öncesi, ilköğretim ve ortaöğretimde görevli öğretmenler, rehber öğretmenler ile eğitim yöneticilerinin rehberliği ve desteğiyle ders içi ve ders dışında değerler eğitime yönelik faaliyetler gerçekleştirilmesini istemektedir. Kültürel ve evrensel değerlerin sınıf veya branş öğretmenleri tarafından ders konuları anlatılırken geçirilmeyerek, üzerinde titizlikle durulması gerektiği üzerinde durmaktadır. Değerler konusunda ARGE birimi tarafından hazırlanan ön test ve son testlerin okullarda belirlenen örneklem gruplar üzerinde uygulanacağı ve sonuçların değerlendirileceği, değerler konusunda olumlu gelişmeler gösteren, yaşitlarına örnek olan öğrenci veya sınıfların okul yönetimi tarafından sosyal ödülle (alkış, teşekkür, övgü vb.) ödüllendirileceği ve yıl içindeki görevlerde (23 Nisan'da temsilî olarak göreve gelme gibi) bu öğrencilere öncelik verileceği de yine okullara bildirilmiştir (MEB, 2013).

Millî Eğitim Bakanlığının yaptığı çalışmaların yanı sıra değerlerle ilgili farklı çalışmalar da yürütülmektedir. Bu konuda araştırmalar yapan kurumlardan biri *Eğitim Danışmanlığı ve Araştırma Merkezi (EDAM)*'dir. 2000 yılı Eylül ayında faaliyete geçen merkez, amacının özgün bir eğitim düşüncesi ve pratiği geliştirmek, eğitim alanında ülkemizde yaşanan sorunlara çözüm üretmek, eğitim alanında hizmet üreten birey ve kurumlara bilgi ve deneyim sağlamak olduğunu ifade etmiştir. *EDAM Değerler Eğitimi ve Karakter Eğitimi* alanlarında pek çok özel öğretim kurumuna odaklı danışmanlık hizmeti vermektedir. *Değerler Eğitimi ve Karakter Eğitimi* alanlarında sürdürülen faaliyetlere destek çerçevesinde *EDAM Karakter Okulu Kitaplığında* yüzden fazla çeşitte kitap yayımlamıştır (<http://edam.com.tr/danismanlik/>). Değerler eğitimi öğretmenlerden idari personele, anne babadan servis sürücüsüne uzanan, öğrenciyle muhatap olan her bireye çeşitli düzeylerde sorumluluk yükleyen bir çalışmadır. Bu anlayışla, Karakter Okulu Programı kapsamında aileler için, öğretmenler için ve öğrenciler için çeşitli ürünler hazırlanmıştır. Onar kitaptan oluşan Değerler Eğitimi Öyküleri, Değerler Eğitimi Öğretmen Kitabı seti, Değerler Eğitimi Öğrenci Çalışma Kitapları öğretmenlerin bir yandan kendi derslerini işlemeye devam ederken bir yandan da karakter eğitime/değerler eğitime katkıda bulunmalarını sağlayacak etkinlik örnekleri içermektedir (<https://www.edam.com.tr/urunler/yayinlar.aspx?id=327&t=perese%C2%AE-degerler-egitimi-ogretmen-kitabi-9-saygi>).

EDAM'ın yanı sıra değerlerin eğitimi konusuna akademik düzeyde katkı yapmak amacıyla Ensar Vakfı bünyesinde 2003 yılı Ocak ayında faaliyetlerine başlayan *Değerler Eğitimi Merkezi (DEM)*, değerler ve eğitimi konusunda araştırmalar, proje ve atölye çalışmaları, seminer ve sempozyum organizasyonları, süreli yayın, kitap ve sanal yayın faaliyetleri, burs programları, kütüphane derlemesi gibi birçok alanda çalışmalarını yürüten bir kurum olarak adından söz ettirmektedir. 2003 yılı başında yayın hayatına başlayan Değerler Eğitimi Dergisi (DED)'nin temel amacı, “eğitimin temel hedeflerinden biri olan değerler eğitimi alanına yerel ve uluslararası bilimsel katkılar sağlamaktır” (<http://ded.dem.org.tr/tr/tanitim>). Ayrıca merkez değerler ve eğitimi konulu bir kütüphane kurarak araştırmacıların istifadesine sunmayı amaçlamaktadır (<http://www.dem.org.tr/tr/hakkimizda/kurumsal>).

Bunlara ek olarak belirtmek gerekir ki son birkaç yılda değer eğitimi ayrı bir disiplin olarak ele alan çalışmaların artmasıyla birlikte doğrudan doğruya değer eğitimi ile ilgili çevrimiçi dergiler yayımlanmaya başlanmış, ayrıca değerler eğitimi merkezleri açılmıştır. Bunlardan biri Atatürk Üniversitesi bünyesinde faaliyetlerine devam eden *Atatürk Üniversitesi İnsani Değerler Eğitimi Uygulama ve Araştırma Merkezi (ATAİDEM)*’dir.

Hem Millî Eğitim Bakanlığı’nın hem de çeşitli kurumların yapmış olduğu çalışmalar değerlere ve değerler eğitimine verilen önemin artmakta olduğunu göstermektedir. Fakat günümüzde değerlerde yaşanan yozlaşma, insanların birbirlerine duydukları saygı ve güvenin azalması, her geçen gün artan şiddet olayları ülkemizde değerler eğitiminin yeterli olmadığını göstermektedir. Nitekim yapılan birçok çalışma bu tespiti doğrulamaktadır. Çeşitli araştırmalarda değerler eğitiminin başarısız olmasının sebepleri şu şekilde ifade edilmiştir: Değerler eğitiminin Millî Eğitimin Genel Amaçları arasında yer almasına rağmen özelde değerlerin nasıl kazandırılacağına programda açık bir şekilde belirtilmemesi, öğrencilerin daha çok bilişsel yönüne hitap eden ve o yönde bir gelişmeyi teşvik eden buna karşılık davranışsal yönünü ihmal eden bir eğitim anlayışının yıllardır uygulanmakta olması, üniversitelerin eğitim fakültelerinde öğretmenleri yetiştiren bölümlerde değerler eğitimi ile ilgili ders bulunmaması ve geleceğin öğretmenleri olan öğrencilerin değer yargıları ve değer eğitimi konularında yeterince eğitimsel bilgiye sahip olmaması. Bütün bu tespitler ülkemizde değerlerle ilgili

daha fazla ve planlı çalışmaya gereksinim olduğunu ortaya koymaktadır (Kumbasar, 2011, s. 64).

2.1.6. Değer eğitiminde kültür eserleri yoluyla değer aktarımı

Bilinen en eski yazılı kaynaklarından başlayarak bir dilin söz varlığı incelendiğinde, o dilin ait olduğu toplumun değişik dönem ve coğrafyalardaki yaşam biçimleri, tarih boyunca yaşadıkları, inanç ve gelenekleri ile değerleri hakkında önemli bilgilere ulaşılması mümkün olmaktadır. Toplumun kimliğini ortaya koyan da yine dildeki kavramlar / kavram işaretleri, deyim, atasözü ve çeşitli anlatım kalıplarıdır. Dolayısıyla bir milletin dil aracılığıyla biriktirdiği ürünler, o milletin kültürünü kuşaktan kuşağa aktarma yoluyla devamlılık sağlayacaktır.

Kültür dünyasının anlamları soyut bir şey olarak değil, ürünlere / eserlere sinmiş biçimde mevcut olurlar. Bu çerçevede de, en önemli kültürel üretim olarak dil karşımıza çıkmaktadır (Köktürk, 2006b, s. 257-258). Kültürel yapıdan beslenen dil, manasını kalıcılığının da sağlandığı metinlerde bulur. Dolayısıyla dilin canlılık kazanması, zengin ve güçlü bir şekilde kullanım imkânı bulması ve taşıdığı değerleri aktarması yoluyla metinler de kültürler arası iletişimi sağlayan unsurlar içerisinde yerini almaktadır. Kültür yapısı içerisinde üretilen “sanatsal formlar bir kere üretilmekle bir kuşaktan diğerine kalan miras hâline gelir. Bu miras yüzyılları kapsayabilir. Her çağ geçmişteki formlardan bazılarını devralır ve gelecek çağlara aktarır. Bu devralma ve aktarımın en canlı kanıtı dilde görülür. Dilin keşfedilen ifade imkânları, bireyler onları kullandığı ölçüde canlılığını sürdürür ve dil yapısının zenginleştirici bir unsuru olur. Dilsel ürünler, kültürel hafızanın anlam bakımından yoğun öğeleri, o toplumun yaşamış deneyimlerini üzerinde düşünmek ve yol göstericiliklerinden yararlanmak üzere, muhafaza eder.” (Köktürk, 2006b, s. 280).

Son yıllarda metinlerin kültürler arası etkileşimde etkin bir işlev üstlendiği düşüncesi önem kazanmaya ve farklı yaklaşımlarla desteklenmeye başlamıştır. Waldmann’a (1999) göre yazınsal metinler, kültürün bireylere sunduğu muhteşem bir zenginliktir. Böylelikle şimdiye değin bilinmeyen duygu dünyaları yakından tanınır, yeni duygusal ve estetik deneyimlerle karşılaşılır, denenmemiş bireysel ve toplumsal imkânlar

sorgulanır, deneyimlerimiz gelişip zenginleşir. Bu nedenle yazınsal metinler kültür aktarımında önemli öğelerden biri olarak kabul edilebilir (Keskin, 2010, s. 36).

Tüm zamanların gerçekten büyük sanat eserleri bizi etkiler. Onlarda karşılaştığımız şey, taklit veya tekrar değildir. Onlarda dünyanın yeni bir yoldan ve yeni bir açıdan kavranışı görülür. Mesela destan sadece geçmiş olayları dile getirip insan hafızasında tekrarlamaktan ibaret olsaydı, kronolojiden farkı kalmazdı. Onlarda, gelip geçici gibi olanın sonsuz kalıcılığı kendini gösterir. Büyük eserler, var olan ve sonra süzülerek hiçliğe karışan ruh hâllerini anlatmaz. Onlar “olan” ve “varolan”lardır. Bize o güne kadar tanımadığımız “yeni”nin bilgisini açarlar ve bu yeni de ilham kaynağımız olur. Cassier’e göre kültür unsurlarının başka kültürde dıştan aktarımı, aktarım yapılan kültürde yeniden doğuş değildir. Gerçekten yeniden doğan kültür hem aşamaları hem de taşıdığı nitelikler bakımından öncekinden farklıdır. Yeniden doğan kültürde eskinin derinlemesine kavranışı, eskinin bakış açısıyla yeninin kendine özgü sentezi oluşur. Eski, tekrar tekrar keşfedilir. Bu süreçte özdeş olan şey, eskiyi yeniden keşfeden herkes tarafından, eskinin yararlanılan eşsiz bir güç kaynağı olarak hissedilmesidir (Köktürk, 2006b, s. 262-263).

Pek çok alan için zengin bir malzeme içeren eserler, eğitim öğretim için de büyük bir önem taşımaktadır. Değer aktarımı, tarihin farklı dönemlerinde oluşturulan, milletlerin yaşayışlarının tanıkları olan ve sosyal ve kültürel birikimi sağlayan eserler aracılığıyla gerçekleştirilebilir. Bu hususta öncelikli olarak yapılması gereken, bir toplumun geçmişten günümüze getirdiği her bir eseri hem kendi şartları içerisinde hem de günümüz şartlarıyla karşılaştırmalı olarak incelemek; içlerinde barındırdıkları kültürel hazineyi açığa çıkarıp farklı disiplinler açısından günümüze kazandırmaktır. Nitekim “tüm kültür eserleri, kültürün gerçek barınağı olan bilinç içeriğinin, somut bir formda dışa vurulmasıdır. Toplumu karakterize eden şey, yeni kuşakların arka arkaya yetişmesi anlamında bir devamlılıktır. Her toplum yetiştirdiği bireyleri, kendisini geleceğe taşıyacak özneler olarak görür. Kültürü karakterize eden de onun tarihsel sürekliliği, yaşama dünyasında cisimleşerek bilinçten bilince akıcılık niteliğidir. Birey bu akış ve süreklilikte zorunlu halka değildir. O kültürü taşımanın ve toplumu geleceğe götürmenin kendi iradesi ve isteğine bağlı olduğunu, geçmişin mirasını hem kendi yaşama dünyasını şekillendirmek hem de kendinden sonrakileri yetiştirmek için taşıması gerektiğini bilir (Köktürk, 2006b, s. 267-268).

“Edebiyat eserleri hem bireysel hem de toplumsal hayatla ilgili olarak iyiye, güzele, doğruya yönelme ve yeni değerler kazandırma yolunda telkinlerde bulunur, insanları bunlar doğrultusunda eğitir” (Kavcar, 1999, s. 6). Yeni nesillere sunulacak metinlerin ait olduğu milletin değerlerini yansıtmaları çok önemlidir. Çünkü genç birey bu değerlerle davranışlarına tutarlılık kazandıracak, kişiliğine yön vererek karakterini oluşturacaktır. Halk bilimi ürünlerinin oluşması sürekliliği ve nakledilerek bugüne gelme süreci, hep kültürel katılımı, o kültürün bir mensubu, yaşatıcısı ve taşıyıcısı olarak tabii kültürel bilince sahip olmakla gerçekleşmektedir. Bu sebeple, kolektif bilincin ürünü sayılan halk bilimi ürünlerinde, tümüyle kendimizi ve kendi kültürelliğimizi buluruz. Kolektif ile anlatılmak istenen ortak yaşantıda paylaşılan ve katılımı zenginleşen, fertleri aynı zeminde buluşturan öğelerdir. Ürünlerin mesajları ferdiliğimize değil, kültürelliğimize ait unsurları içerir. Halkbilim ürünlerinin arka planındaki tasarım, sayısız bilincin kabulleriyle belirlenmiş olan değerler, kodlar vb. derin anlamlardan oluşur. Fert buna duygusal / düşünsel olarak katılmakta, bu süreç içinde ürünü zenginleştirmektedir (Köktürk, 2006a, s. 203).

“Millete ait değerler, edebî metinlerle yaşatılır ve geleceğe aktarılır. Bu nedenle ana dili öğretiminde temel materyal olarak kullanılan metinlerin özellikle değer aktarımında önemi çok büyüktür” (Özbay & Karakuş Tayşi, 2011, s. 24). Metinlerin eğitimde kullanılabilmesi için öncelikle gerçek ve derin analizlerinin yapılması gerekmektedir. Halk bilimi ürünlerinin ve bunlar üzerindeki yapısal incelemelerin, derleme ve katalog çalışmalarından ibaret kalmaması için, ürünlerin derin analizi ile özünün yakalanması, değerler sistematığının kurulması gerekir. Dolayısıyla destan, halk hikâyesi gibi (kolektif vicdan)da ortaya çıkan sözlü ürünlerin farklı açılardan ele alınıp incelenmesi zorunlu bir ihtiyaç olarak görülmektedir.

Araştırmacıların millî değer yargılarını incelemeye yönelip, halk davranışları arasında sistematik bir münasebetin olduğunu düşündükleri, manevi kültür öğelerinin psikolojik bir anlam taşıdığı ve tasvir edilen kahramanların muayyen bir devirde toplumun inandığı temel kıymetleri temsil ettiklerini belirttikleri, halkın metafiziği olan kültür değerlerinden analitik tarzda sonuca gidilebileceğini ifade ettikleri görülmektedir (Köktürk, 2006a, s. 205-206).

Metinler yoluyla dil öğretiminin çalışma alanlarından birini metnin konusu ile bireyin yaşantıları arasında ilişkiler kurarak öğrencinin kişisel ve sosyal değerlerini geliştirme oluşturmaktadır. Türkçe dersi dil becerilerini geliştirirken araç olarak kullandığı metinler toplumsal kabullere, ortak değerlere dayanmaktadır ve değerlerin öğretimini içermektedir. Hem uygun değerlerin seçimi hem de seçilen değerlerin aktarımında metinlerden yararlanma önemli bir eğitim öğretim gerçeğidir. Örneğin; Türk masal, destan ya da efsane kahramanının (Keloğlan'ın, dağları delen Ferhat'ın, Dede Korkut'un ve onun Deli Dumrul'unun ...) başta sabır, anlayış (ya da us) ve alçakgönüllülük gibi özelliklerini ayırt etmemiz ve bu özellikleri James Bond vb. Batılı kahraman tipinin yakışıklılık, güçlülük, savaşçılık, acımasızlık ve kurnazlık gibi özellikleriyle karşılaştırdığımızda, iki kültür örüntüsü arasındaki fark (Köksal, 2005, s. 91) görülecektir.

Edebî metinler, sanat zevki ve anlayışıyla kültür değerlerini hayatın gerçekliğinden hareketle somutlaştırır. Bunlar, insanın estetik zevkinin gelişmesine ve mensubu bulunduğu toplumun değerlerini benimsemesine hizmet eder. Ayrıca bireylere edebî metinler aracılığıyla estetik zevk kazandırmanın yanında onların, tarihî akış içinde Türk kültürünü, düşüncesini ve zevkini metinlerde belirlemeleri; bunların edebî metinlerle nasıl ifade edildiklerini sezmeleri; mahallî ve yerli olandan evrensel olana açılacak bilgi ve becerileri kazanmaları beklenmektedir (Kurudayıoğlu & Çakıcı, 2013, s. 48).

Ek olarak belirtmek gerekir ki tarihsel miras olarak kültürün kaynakları, sadece anonim diye adlandırılan, kaynaklarda tescil edilmemesi ve bireyler tarafından içten ve yaygın biçimde benimsenmesi nedeniyle gerçekten kültürel dünyanın mülkiyeti olmuş olan üretimlerden ibaret değildir. Toplumdaki kanaat önderlerinin, bilge kişilerin yazılı veya sözlü üretimleri yanında onların anlam dolu eylem biçimleri de kültüre kaynaklık eder (Köktürk, 2006b, s. 280). Bu tarz eserlerin de bahsi geçtiği üzere değerler analizi yöntemiyle incelenmesi ve alana kazandırılması gerekmektedir.

Tüm bunlardan hareketle denilebilir ki dil ile düşünce, dil ile kültür arasındaki ilişki, geçmişte topluma bilgi, değer, davranış, ahlak eğitimi vermek için oluşturulan ve kullanılan eserler ile bunların tarihteki yeri dikkate alınarak Türk dilinin başlangıcından günümüze her dönemi ayrı ayrı incelenmeli; özellikle yazılı kaynaklarla takip edilebilen

dönemlerdeki kültürel zenginlik her yönüyle günümüze taşınmalıdır. Nitekim “kültürel üretimlerin kendi zamanlarını aşıp gelecekte de var olmasının nedeni, hazır içeriği birinden diğerine taşıyarak değil, birinin etkinliğini diğerinin etkinliği vasıtasıyla ateşleyerek ‘ben’ ile ‘sen’ arasında aracıya dönüşmesidir. Ona kendi zamanından katılan özne, onu kendi ağına ve kendi çağının duygusal-düşünsel atmosferine çeker. Artık onu ilk oluşturan, birey olarak tarihsel bir hatıra olur; ama eser, gelecek zamanlarda da yaşamaya devam eder (Köktürk, 2006b, s. 277).

Bir başka deyişle “her yaşama ortamı ve zamanı aynı olmadığına göre, değişen zaman ve mekânlarda, üretimler, formel anlamda vasıtalık niteliğini taşımaya devam eder; fakat vasıtası oldukları anlam dünyası ve bu dünyada önemli görülenler hep aynı içerikte değildir. Anlamlılık ve önemliliğin öncelikle bir değer yoluyla kurulduğunu ve bundan dolayı anlam ve önemliliğin anlaşılmasının, değerlere dönüp bakmadan belirsiz kalacağını söyleyebiliriz. Değeri de bireyler kurduğuna göre, bireylerin tercih değişimi ile değer ve anlam alanında farklılaşmalar başlar.

Şöyle de söylenebilir: Bireylerin kendi zamanlarının yaşama dünyasında egemen anlayış, önemli ve anlamlı görülenler, önceki zamanların tıpkıbasım gibi aynısı olmaz. Dede korkut Hikâyelerinden Bamsı Beyrek Hikâyesini ele alalım. Bamsı Beyrek’in eş seçiminde birtakım kıstasları vardır. Bu kıstaslar eserde anlatıldığı biçimiyle bugün de geçerli kabul edilip kullanılabilir şeyler değildir. Ama bu kıstasların arkasındaki anlam ve önemlilik, eş seçiminde dirayetin, denkliğin ve eş değerliliğin önemi, daha sonraki dönemler gibi bugün de geçerli sayılıp kabul görebilir. Yani değer ve anlam dünyasının tamamen akıcı ve değişken olduğu sonucuna varmak, çok kolay verilmiş bir yargı olur. Bu farklılaşmanın yönü, boyutları ve niteliği topluma, etki ağına ve çağa bağlıdır. Bu bakımdan da kültürel üretimlerin anlaşılmasında dile getirilen ifadenin bağlamı öne çıkar. Bu eserlerin üretiminde de “değer” ve “anlam” en başta etkili olan faktördür.” (Köktürk, 2006b, s. 261-262).

2.1.7. Değer eğitimi bakımından Türk kültür eserleri

2.1.7.1. Eski Türkçe Dönemi Türk kültür eserleri

C. Alyılmaz'ın (2004a) verdiği bilgilere göre; Türk yazı dilinin Eski Türkçe Dönemi üzerinde araştırma yapan bilim adamlarından G. Abdurrahmanov-A. Rüstemov V-X. yüzyılları; A. Caferoğlu, T. Tekin – M. Ölmez, K. Eraslan, T. Gülensoy bu dönemin VI – XI. yüzyılları; T. Banguoğlu, M. Ergin VI – XII / XIII. yüzyılları; K. Erimer VIII – XIII. yüzyılları; V. M. Nadalyaev ve diğerleri ise VII – XIII yüzyılları kapsadığını kaydetmektedir. Anılan bilim adamlarının bir kısmı Eski Türkçe Dönemi içine yalnız Köktürk ve Uygur Dönemlerini dâhil ederken, diğer bir kısmı, bu dönemin sınırlarını (ortak söz varlığını ve gramer özelliklerini dikkate alarak) Karahanlı Türkçesini de içine alacak şekilde genişletirler.

Türk kültür ve uygarlığı açısından son derece önemli bir yer teşkil eden, Türk milletinin askerî ve siyasi tarihi hakkında değerli bilgiler içeren ve Köl Tigin, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk Yazıtlarından oluşan Orhun Yazıtları, II. Köktürk Kağanlığı Dönemi'nin yazılı kaynakları arasında hacim bakımından Eski Türkçe Dönemi'nin dil yadigârları arasında ilk sırada yer alsa da yazıt metinlerinde geçen ifadelerin sanatsal değeri ve söz varlığı unsurlarına göre kendisinden önceki dönemde de işlenmiş ve gelişmiş bir dil döneminin olduğunun göstergesi kabul edilmektedir (Aksan, 2000).

Eski Türkçe Dönemi'nin ilk evresi olan Köktürkçe Dönemi'nin ardından Uygur ve Karahanlı Türkçesi Dönemlerinde de dönemin tarihî ve kültürel yaşantısına tanıklık eden çok sayıda yazılı eser vücuda getirilmiştir. Bu eserler, hem konuları hem de söz varlığının çeşitliliği ve zenginliği bakımından Köktürk Dönemi'nden ayrılıklar göstermekte; Türk boylarının Uygur Dönemi'nde Manihaist, Budist, Hristiyan; Karahanlı Dönemi'nde ise İslam kültür ve medeniyetinin etkisinde vücuda getirdiği bir kısmı telif bir kısmı tercüme bir kısmı da adaptasyon türünde olan eserlerden oluşmaktadır (Alyılmaz, 2004a).

Eski Türkçe Dönemi'nin son evresini oluşturan dönemde, Türk halklarının yeni bir inanç sistemi olan İslamiyet'i kabul etmeleri dolayısıyla, çalışmamıza konu olan değerler ve değer eğitim sistemlerinin, başlangıç dönemlerini oluşturan Köktürk, Ötüken Uygur ve Uygur Dönemlerinden farklı bir yönde gelişmesi dolayısıyla Karahanlı

Türkçesi Dönemi eserleri çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır. Bunun yerine, Eski Türkçe Dönemi'nin ilk evrelerini oluşturan Köktürk ve Uygur Türkçesi Dönemi eserleri içerisinde yer alan; ait oldukları dönemi inanç, kültür ve değerler bakımından temsil eden eserler çalışma kapsamına alınmıştır. Bir başka deyişle, çalışmanın temelini oluşturan Eski Türkçe Dönemi eserleri, inanç temelli farklılıkları aza indirebilme ve başlangıç dönemlerini daha ayrıntılı şekilde analiz edebilme amacıyla dönem halklarına en çok nüfuz ettiği düşünülen eserlerden oluşturulmuş, buna karşın söz konusu dönemin yaşam biçimi ve değerler bakımından farklı bir doğrultuda gelişen Karahanlı Dönemi (İslami Dönem) eserleri çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır.

2.1.7.1.1. Köktürk Dönemi ve eserleri

Farklı araştırmacılarca yıllar boyunca menşei bakımından çeşitli araştırmalar yapılarak farklı görüşler ileri sürülen Köktürklerin kim olduğu ve soylarının nereye dayandığı bahsinde kabul gören görüşlerden biri, 542 yılına kadar Altay Dağlarının güney eteklerinde yaşıyor oldukları ve Çin kaynaklarından elde edilen bilgilere göre tarihlerinin Hunlara dayandığıdır. Köktürklerin Juan-Juanları bozguna uğratıp tarih sahnesinde yer almadan önceki durumları hakkında çok fazla bilgi olmamakla birlikte 542 yılında tarih sanhesinde yer aldıklarını bildiren bilgiler CS 27'de kayıtlı bulunan Yü Wen-tse'nin biyografisinde (Yü Wen-tse bio'dan *akt.* Taşağıl, 2012) yer almaktadır. Bahsi geçtiği üzere 542 yılından itibaren güçlenmeye başlayan Köktürkler, Bumin Kağan hükümrânlığında Batı Wei Hükümrânlığı ile de ilk resmî ilişkilerini başlatmışlardır. 552 yılında Juan-juanlara karşı başlatmış oldukları saldırıyı zaferle sonuçlandıran Bumin Kağan, İl kağan unvanını almış ve resmen I. Köktürk Kağanlığı'nı (542-582) kurmuştur (Taşağıl, 2012). Sonraki dönemlerde doğuda ve batıda olmak üzere (582-630) iki ayrı kolda gelişmeye devam eden devlet, 630-681 yılları arasında bağımsızlığını kaybetmiştir. Bu durum Orhun Yazıtlarında da tarihî bir kayıt olarak yer almaktadır. Yaklaşık elli yıllık bir 'fetret devri'nin ardından, 682 yılında Kutlug Kağan tarafından II. Köktürk Kağanlığı (682-744) kurulmuştur. En yakın yardımcısı Bilge Tonyukuk ile birlikte ekonomik ve askerî anlamda güçlenmeye önem vererek Çin'e karşı bağımsızlığın adımlarını atan Kutlug Kağan, kendilerine bağladıkları Dokuz Oğuzlarla birlikte yaptıkları akınlarla Çin'deki esarete bir son vermiş, halkını ve topraklarını kurtarıp yeniden devlet kurabilmiştir. Devletin kurulmasıyla birlikte elli bir yıl süren Çin hâkimiyeti ve karışıklık

döneminden sonra Doğu Köktürk Devleti'nin son hükümdarı İl Kağan soyundan gelen Kutlug, başarılı savaşlarının ardından bağımsızlığı yeniden elde edebilmiştir. Kutlug Kağan'ın hükümdarlık unvanı İlteriş'tir (Taşağıl, 2012).

Aşina / Ashinas / A-shi-na boyunun kontrolündeki Türk boy ve topluluklarının I. ve II. Köktürk Kağanlığı Dönemlerinde (özellikle de Bilge Tonyukuk'un danışmanlığındaki Bumin Kağan, İlteriş Kağan, Kapagan Kağan ve Bilge Kağan dönemlerinde) her türlü zorluğa ve sıkıntıya rağmen bilge ve savaşçı kağanları ve kumandanları sayesinde hem kendi topraklarında hem de sonrasında elde edilen topraklarda büyük itibar kazanmışlar; güçlü ve saygın bir devlet olarak tarih sahnesinde yer almışlardır (Alyılmaz, 2015, s. 18).

Aynı zamanda vücuda getirdikleri Türk dilinin ve edebiyatının en eski, en köklü ve en ciddi tanıkları olan dikili taşlara, kayalara, taşbabalara, sikkelere, mühürlere, heykellere, süs ve kullanım eşyalarına kazıdıkları eserler, hem kültürün hem de tarihin en önemli hazinelerinden sayılmaktadır. Söz konusu dönem eserleri arasında içerik bakımından en kapsamlı eserler olması dolayısıyla başta yer alan Orhun Yazıtları; tarih, kültür, sanat, halk bilimi, dil, hukuk gibi araştırma alanlarına konu olurken aynı zamanda içerdikleri sosyal değerlerle hem eğitim bilimleri hem de toplum bilimleri için önemli kaynaklar oluşturmaktadır.

Orhun Yazıtları:

Türk kültür ve uygarlığı açısından son derece önemli olan Orhun Yazıtları, II. Köktürk Kağanlığı Dönemi'nde diktirilmiş Köl Tigin, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk Yazıtlarından oluşmaktadır. Türk milletinin askerî ve siyasi tarihi hakkında değerli bilgiler içeren Orhun Yazıtları, Türk halkının VIII. yüzyıla kadar geliştirdiği değer sistemi konusunda da günümüze önemli bilgiler taşımaktadır.

Köl Tigin Yazıtı:

731 yılında ölen Köl Tigin adına ağabeyi Bilge Kağan tarafından inşa ettirilen bir anıt mezar kompleksi içinde yer alan yazıt, bugün Moğolistan'ın Arhangai adlı aymag sınırları içerisinde, devrinin en kutlu mekânlarından biri olan Höşöö Tsaıdam bölgesinde bulunmaktadır. Dört cepheli gri bir granit blok üzerine yazılmış olan Köl Tigin Yazıtı'nda güneydoğu, güneybatı, kuzeydoğu ve kuzeybatı yönlerine bakan dört pah bulunmaktadır.

Kaplumbağa şeklinde bir kaide üzerine oturtulan yazıtın doğu ve batı yüzlerindeki “tepelik” kısımlarında, “kurttan süt emen çocuk” tasvirlerine yer verilmiştir. Yazıtın doğu yüzünde 40; güney ve kuzey yüzlerinde 13'er satır Köktürk harfli Türkçe metin bulunmaktadır. Yazıtın batı yüzünde ise Tang İmparatoru Xuanzong (712-756)'un Köl Tigin'in ölümü dolayısıyla gönderdiği evrenin düzeninden, Çinliler ile Türkler arasındaki tarihî ilişkilerden, barışın öneminden, Köl Tigin'in saygın kişiliğinden ve Tang İmparatoru Xuanzong'un Köl Tigin'in ölümünden duyduğu üzüntüden bahseden Çince mesajına yer verilmiştir (Alyılmaz, 2004b; Alyılmaz, 2005).

Bilge Kağan Yazıtı:

Bilge Kağan'ın vefatının ardından 735 yılında oğlu Tengri Kağan tarafından kendisi için bir anıt mezar külliyesi inşa ettirilmiştir. Günümüzde Moğolistan'da Arhangai adlı aymag sınırları içerisinde kalan Höşöö Tsaıdam bölgesinde, Köl Tigin anıt mezar külliyesinin 1 km güneyinde bulunan Bilge Kağan anıt mezar külliyesi içerisinde kağanın kendi adına diktirilmiş olan yazıt da bulunmaktadır. Dört cepheli olan yazıtın doğu yüzünde 41, kuzey ve güney yüzlerinde 15'er satır Köktürk harfli Türkçe metin bulunmaktadır. Bu metinlerin büyük bir kısmının hazırlayıcısı (mesajın ilercisi / vericisi / hatip) Köl Tigin Yazıtı'nda olduğu gibi Bilge Kağan'dır. Bilge Kağan Yazıtı'nın metni, (bazı ayrıntılar ve Köl Tigin'in ölümünden sonraki olayların anlatıldığı cümleler bir tarafa bırakılırsa) Köl Tigin Yazıtı'nın metniyle ortaktır. Bilge Kağan'ın ölümünden önce, (daha sonra) adına diktirilecek yazıtın metnini hazırlamış olması kuvvetle muhtemeldir. Yazıtın güney yüzünün 10. satırının ortalarına kadar Bilge Kağan'ın sözleri devam eder. Bundan sonraki satırlarda (10 - 15. satırlar) ise yazıtı diktiren Tengri Kağan'ın sözleri yer alır. Tengri Kağan anılan satırlarda, babasının ölüm tarihi, yoğ töreni tarihi ve yoğ törenine katılanlar hakkında bilgi verir. Bilge Kağan Yazıtı'nın pahlarında da Köktürk harfli Türkçe cümlelere yer verilmiştir. Güneydoğuya bakan pahta Bilge Kağan'ın yaptığı savaşlarla ilgili cümleler; güneybatıya bakan pahta ise yazıtın yazıcısı Yollug Tigin'e ait ifadeler bulunmaktadır (Alyılmaz, 2004b; Alyılmaz, 2005).

Köl Tigin Yazıtı'nın batı yüzünde olduğu gibi, Bilge Kağan Yazıtı'nın batı yüzünde de Çince bir taziye metnine yer verilmiştir. Ancak bu yüzdeki Çince satırlar, Köl Tigin Yazıtı'ndakilere oranla daha azdır. Bilge Kağan Yazıtı'nın batı yüzünün tepeliğinde, (kurttan süt emen çocuk tasvirlerinin hemen altındaki kısımda) Köktürk

harfli Türkçe bir metne yer verilmiştir. Metinde, Tengri Kağan, babası Bilge Kağan'ın ölümünden duyduğu üzüntüyü dile getirmektedir (Alyılmaz, 2005).

Bilge Tonyukuk Yazıtları:

Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları ile aynı dönemde dikilmiş olmaları ve aynı konuları içermelerinden dolayı Orhun Yazıtları içinde anılan Bilge Tonyukuk Yazıtları, Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarından yaklaşık 360 km uzakta; günümüzde Moğolistan'da Tola / Tuul Irmağı'nın yukarı yatağındaki Bayan-Tsokto bölgesindeki bir anıt mezar alanında bulunmaktadır. Bilge Tonyukuk Yazıtları, II. Köktürk Kağanlığı Dönemi'ne damgasını vuran şahsiyetlerden büyük vezir, danışman, komutan, Boyla Baga Tarkan Bilge Tonyukuk'un bizzat kendisi tarafından diktirilmiş dört cepheli iki yazıttan ibarettir. Yazıtların ikisinin de altında kaide yoktur (Alyılmaz, 2005).

Bilge Tonyukuk Yazıtlarının birincisinde 35; ikincisinde 27 satır (yukarıdan aşağıya doğru yazılmış) Köktürk harfli Türkçe metin bulunmaktadır. Birinci yazıtın batı yüzünde (yazıtın başlangıç / giriş cümlelerinin bulunduğu yüzde) Bilge Tonyukuk'un mensup olduğu boyun damgası kazılıdır. Bilge Tonyukuk Yazıtlarında da tıpkı Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında olduğu gibi Köktürk Dönemi'ne ait tarihî hadiseler anlatılır; birlik bütünlük mesajları verilir. Kutlug İltiş Kağan, Kapgan (Bögü) Kağan ve Bilge Kağan Dönemlerinde gerçekleşen tarihî hadiselerin anlatıcısı (mesajın ileticisi / vericisi, hatip) bu sefer Bilge Tonyukuk'tur (Alyılmaz, 2005).

2.1.7.1.2. Ötüken-Uygur Dönemi ve eserleri

“Çin kaynaklarında “*Huei-ho, Huei-hu, Wei-wu-er, Wei-wu*”; Tibetçede ise “*Ho-yo-hor*” şeklinde aktarılan “Uygur” adı eski Türk yazıtlarında ilk olarak Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu cephesinde “Uygur İlteberi”nin adı dolayısıyla 716 yılındaki olaylar anlatılırken geçer” (Mert, 2009, s. 15).

“Uygur” kelimesinin anlamı ve etimolojisiyle ilgili birtakım görüşler öne sürülmüştür (Mert, 2009, s. 15-16; Doğan & Usta, 2014, s. 17): “Çince’de “*şahin gibi hızla saldıran, orman halkı*” şeklinde açıklanan “Uygur” kelimesi hakkında Dîvânü Lügâti't-Türk'te “*Beş şehirli vilayetin adı. Zülkarneyn, Türk hakanı ile barıştan sonra bu şehirleri yaptırmıştır. ...Bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine*

muhtaç olmazlar; çünkü bunların elinden av kurtulmaz, istedikleri zaman avlanıp yiyebilirler.” bilgisi yer almaktadır. Ebu’l Gazi’de “uymak”, “yapışmak” fiillerine dayandığı bildirilmiştir. Thomsen ise “Uygur” adının “uy-“ fiilinden “uyanlar, ittifak edenler” şeklinde düşünülmemesi gerektiğini, dolayısıyla kelimenin “ud-“ fiilinden “Udgur” şeklinde değerlendirilmesinin uygun olacağını belirtmiştir. J. Nemeth de “Uygur” kelimesini, “uy-/uğ-“ “izle-, uy-“ kökünden hareketle “*takip et-, uy-; isyan etmeyen*” şeklinde açıklamaya çalışmıştır. Hamilton ise “uy-“ fiilini “*bağlaşmak; akraba olmak, müttefik olmak*” olarak anlamlandırmış ve “On Uygur” adının da “*On Müttefikler*” anlamına geldiğini belirtmiştir.”

745 yılında bozkırda hâkimiyet elde edinceye kadar çeşitli Türk devletleri birlikleri içerisinde yer alan Uygurların, ilk olarak V. yüzyıl başlarından itibaren Tölis birliği içerisinde yer aldıkları görülürken VIII. yüzyılın ortalarına kadar II. Köktürk Kağanlığı idaresi altında Ötüken’in kuzeyinde yaşadıkları tarihî kayıtlarda yer almaktadır (Doğan & Usta, 2014, s. 17-18).

II. Köktürk Kağanlığı birliği içerisinde yaşadıkları dönemlerde diğer boylarla mücadele içerisinde olan Uygurlar, 743 yılında Basmıl ve Karluklarla birleşerek Köktürlere karşı düzenledikleri seferde başarılı olarak bölgede yeni bir devlet kurmuşlardır. Bu yeni devlette, Uygurlar sol (doğu), Karluklar sağ (batı) yabguluğu teşkil ederler. Ancak Basmların kağanlığını kabul etmeyen Uygurlar, Karlukların da yardımıyla Basmıl kağanını öldürürler ve Uygur Yabgusu, *Kutlug Bilge Kül Kağan* unvanını alır. Böylece Ötüken Bölgesinde Uygur Kağanlığı kurulmuş olur (Almas, 2013; Çandarlıoğlu, 2002; Çandarlıoğlu, 2003; Doğan & Usta, 2014; Ercilasun, 2008; İzgi, 1986; Mert, 2009; Taşağıl, 2002; Sertkaya, 1995). Kutlug Bilge Kül Kağan’ın kuruculuğunu yaptığı Ötüken-Uygur Kağanlığı, onun halefi Moyun Çor Kağan döneminde bölgesinde bir hayli etkin konuma gelmiştir. Öyle ki 751 tarihli Talas Savaşı’nda Müslüman Arap ordularına yenilen Çin’in iç işlerinde Türklerin etkisi söz konusu olmuştur. Çin’e verilen desteğin en büyüğü Uygurların kudretli hanı Böğü Kağan zamanında olmuştur. Çin’de 762’de Şı-Çav-i liderliğinde ortaya çıkan isyanı bastırmak üzere yardıma giden Böğü Kağan orada Mani rahipleriyle tanışmıştır. Seferinden Mani rahiperiyle birlikte geri dönen Böğü Kağan’ın Manihaizm’i resmî din olarak kabul etmesi döneme damgasını vuran olaylardan biri olarak kabul edilmektedir (Doğan & Usta, 2014; Ercilasun, 2008; Gömeç, 2003; Gömeç, 2015; Mert, 2009; Şen, 2015; Taşağıl, 2002).

Tüm bu tarihî olaylar çerçevesinde merkezî yönetimin el değiştirmesi ile Köktürk Dönemi'nden Uygur Dönemi'ne geçiş süreci yaşanırken Köktürk yazı kültürü de yaygınlaşarak devam etmiş; yeni yönetimle gelen yeni dönemde de Köktürk harfli yazıt dikme geleneği sürdürülmüştür (Mert, 2009). Kendilerinden önceki dönem eserlerinde olduğu gibi Ötüken-Uygur Kağanlığı Dönemi'nde de vücuda getirilen yazılı eserler gerek dönemin resmî tarihî kaydı olması gerekse dönemin sosyal yaşantısını ortaya koyan ifadeler içermesi ile Türk siyasal yaşamı, Türk dili, Türk töresi, kültürü... gibi pek çok alanda çalışma konusu olabilecek zengin bir içeriğe sahiptir.

Şine Us Yazıtı:

Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi'nin en kapsamlı yazıtı olarak bilinen Şine Us (diğer adıyla Moyun Çor Kağan) Yazıtı günümüzde Moğolistan'da Arhangai aймаğın Hairhan sumu ile Bulgan aймаğın Saihan sumu sınırlarının kesiştiği bölgede, Şine Us Gölü'nün kuzeyinde bulunmaktadır. Başkanlığını G. J. Ramstedt'in yaptığı Fin-Ugor bilim ekibi tarafından 1909 yılı yazında bulunan yazıt, “anıtı dikildiği / bulunduğu bölgedeki su ya da dağın adından hareketle adlandırma geleneği çerçevesinde”, “Şine Us Yazıtı” olarak adlandırılmıştır. Yazıtın kuzey yüzündeki ifadelerden hareketle G. J. Ramstedt tarafından “Selenge taşı” olarak da nitelendirilen ve yapıldığında kaplumbağa kaide üzerine oturtulmuş olan yazıt, tarihî süreçte devrilerek iki parçaya ayrılmıştır. Yazıtın dört yüzeyinde de Köktürk harfli metin bulunmaktadır. Yazıtın giriş niteliğinde olan kuzey yüzünde 12, doğru yüzünde 12, güney yüzünde 12 satır ana metin ve 4 satır da ekleme ile batı yüzde 10 satırlık Köktürk harfli metin bulunmaktadır (Mert, 2009).³

Mert (2009) yazıtın muhtevası ile ilgili şu bilgileri verir: “Önce geçmişle ve atalarının yaşadığı coğrafyayla ilgili bilgiler veren Moyun Çor, ardından da babası Köl Bilge Kağan zamanında “halkım” olarak nitelendirdiği Dokuz Oğuzları bir araya getirmesini, babasının kendisini kutsal yöne / doğruya Binbaşı olarak görevlendirmesini ve Köktürklerle, Ozmış Kağan'la mücadelelerini aktarır. Ozmış Kağan'ın iktidara gelişini ve onunla mücadelelerini anlatan Moyun Çor, ardından da Üç Karlukların kendilerine karşı kötü niyetler beslediğini ve On Oklara sığındıklarını ifade eder. 747 yılında babasının öldüğü bilgisini veren Moyun Çor, Türk tarihi kadar Türk kültürü hakkında da çok değerli bilgiler aktarır. Yazıtta ayrıca akraba boyları bir araya getirme çabaları

³Ayrıca bk. Aydın, 2007; Azzaya, 2013; Battulga, 2005; Bold, 1990; Sertkaya, Alyılmaz, & Battulga, 2001.

kapsamında Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlara yaptığı seferleri, onların gösterdiği direnci ayrıntılı bir şekilde anlatan Moyun Çor, ardından da Çık-Kırgız ittifakıyla olan mücadelelere yer verir. “Akraba boyları bir araya getirme politikası” çerçevesinde Tatarlarla yaptığı mücadeleleri anlatan Moyun Çor, *istikrarın sağlanmasının ardından* iki oğluna “Yabgu” ve “Şad” unvanı verdiğini; onları Tarduş ve Tölis boylarına yönetici olarak görevlendirdiğini belirtir. Ayrıca Tes Başı bölgesinde (Kasar’ın batısında) ve Öngüz Başı’nda (Iduk zirvesinin batısında) Yabaş ve Tokuş Irmakları’nın kavuştuğu yerde bir yıl arayla iki yazıt diktirdiğini belirtir. Yazıtta ayrıca Moyun Çor’un Karlukları kontrol altına alma süreci, Soğdlulara ve Çinlilere Selenge’de Bay Balık’ı yaptırması ve bölgedeki boyları kontrol altına alma çabaları anlatılmaktadır.”

Tes Yazıtı:

İlk olarak 1915 yılında B. Y. Vladimirtsov tarafından bulunmasına rağmen izin verilmediği için yayımlanamayan yazıt, 1976 yılında S. G. Klyaştorıny, S. Harcaubay ve A. Oçir’den oluşan Sovyet-Moğol bilim ekibi tarafından Moğolistan’ın Hövsgöl aймаğının Tsagaan Uul sumunda, Abdrant vadisindeki Nogoön Tolgoı adlı bölge yakınlarında bulunmuştur. Tes Irmağı’nın sol kıyısında yarısı toprağa gömülü şekilde ortaya çıkarılan anıt, bulunduğu yerden hareketle “Tes Yazıtı” olarak adlandırılmıştır. Geniş olan batı ve doğu yüzlerinde 6’şar, dar olan güney ve kuzey yüzlerinde 5’er satır Köktürk harfli metin bulunan yazıtta, Orhun Yazıtlarında olduğu gibi önce geçmiş dönemlere dair bilgiler aktarılır; ardından da ait olunan dönemin olayları “kahraman anlatıcı bakış açısı” ile ele alınır (Mert, 2009).⁴

Tariat Yazıtı:

Tariat Yazıtı’nın ilk parçası, 1956 yılında Moğol Arkeolog Ts. Dorjsüren tarafından Moğolistan’da Arhangai aймаğa bağlı Tariat Sumun merkezinin batı tarafında toprağa dikili olarak bulunmuştur. Birinci parçanın bulunmasının ardından H. Lubsanbaldan, M. Şinehüü, B. Bazılhan ve S. G. Klyaştorıny’dan oluşan Moğol-Sovyet bilim heyeti 1969 yılında ilk parçanın bulunduğu alanda kazı çalışmalarına başlamış ve önce yazıtın kaplumbağa kaidesine ulaşılmıştır. 1970 yılında bölgede kazı çalışmalarına devam eden N. Ser-Odjav ve V.V. Volkov ise yazıtın diğer iki parçasını da çıkarmıştır.

⁴ Bold, 1990; Bold, 2006; Gömeç, 1997; Klyaştorıny, 1986; Şinehüü, 1980; Tekin, 1989.

Üç parça olan yazıtta doğu ve batı yüzlerinde 9’ar, kuzey ve güney yüzlerinde de 6’şar olmak üzere toplam 30 satırlık metin bulunmaktadır (Mert, 2009).⁵

Mert (2009) yazıtın muhtevası ile ilgili şu bilgileri verir: “Yazıtın doğu yüzü, Moyun Çor’un ağzından Köktürk ve Uygur tarihinin kısa özetiyle başlar. Geçmişe dair tarihî bilgileri verirken, yaşadıkları coğrafi bölgeyi de belirten Moyun Çor, ardından da kağan olarak atanmasını, 28 yaşında iken Köktürk Kağanlığı’nı karıştırmasını ve bozguna uğratmasını anlatır. Köktürklerle olan mücadeleye de değinen Moyun Çor, bu süreçte Köktürk Kağanlığı’nın gösterdiği dirençten ve Dokuz Tatarlarla olan ilişkiden bahseder. Kağanlık içinde yer alan diğer boylarla da mücadelesini anlatan Moyun Çor, Tanrı’nın lütfuyla halkın kendisini ve eşini nasıl kağan ve katun atadığını ve hükümdarlık otağını kurmasını anlatır. 752 yılında Ötüken’in ortasında yayladığını, hükümdarlık çadırını burada kurdurduğunu ve buraya bir de yazıt diktirdiğini ifade eden Moyun Çor’un “çevredeki halkların kendisine hizmet ettiği”ni söylemesinden bu dönemde istikrarı büyük ölçüde sağladığı anlaşılmaktadır. Hüküm sürdüğü coğrafyayı da anlatan Moyun Çor, bölgedeki ırmakların ve kollarının adlarını belirterek hareket yolları, ekonomik faaliyetleri ve yaşam biçimleri konusunda da değerli bilgiler sunmaktadır.”

Yazıtın doğu, güney ve batı yüzünün 5. satırına kadar konular Moyun Çor’un ağzından anlatılırken, batı yüzün 6-9. satırları ve kuzey yüzdeki mesajlar yazıtın yazıcısı olduğunu belirten Bilge Kutlug Tarkan Sengün’ün ağzından aktarılmaktadır. Yazıtın bu bölümünde Moyun Çor’a bağlı 60 boy olduğunu belirten Bilge Kutlug Tarkan Sengün, bunların en önemlilerini büyükten küçüğe doğru kumandanlarının rütbelerini de belirterek sıralamaktadır. Yazıtın kuzey yüzünün 5. satırda da yazıtı yazan ve yapanın Bilge Kutlug Tarkan Sengün olduğu bilgisi yer almaktadır (Mert, 2009).

2.1.7.1.3. Uygur Dönemi ve eserleri

820’li yıllardan itibaren zayıflamaya başlayan Ötüken-Uygur Kağanlığı ekonomik sorunların da başgöstermesiyle iyice zayıflamış, 840 yılında Kırgız saldırılarına maruz kalmıştır. Saldırıları sonucunda daha fazla dayanamayan Uygurlar, kağanlık merkezi olan

⁵ Bold, 1990; Bold, 2002; Gömeç, 1996b; Sertkaya, Alyılmaz, & Battulga, 2001; Şinehüü, 1975; Şinehüü, 1980; Tekin, 1983.

Ötüken’i terk etmek zorunda kalmış; güneye ve güneybatıya göç etmişlerdir (Taşağıl, 2002).

Uygur hâkimiyetinin Ötüken’de son bulmasından sonra atayurttan ayrılmak zorunda kalan Ötüken-Uygurları, kendilerinden önce atalarının ve üzerinde kardeşlerinin yaşadıkları bölgelere (özellikle Tarım Havzası’na, Turfan’a, Beş Balık’a, Kaşgar’a, Hoço’ya, Kuça’ya, Korlaa’ya, Komul’a ...) göç etmişlerdir (Alyılmaz, 2015, s. 204).

Uygurlar başlıca iki bölgede varlık gösterebilmişlerdir. Buna göre Uygurların bir bölümü Gansu bölgesine yerleşerek burada Gansu Uygur Devleti’ni; bir kısmı ise Beşbalık ve Turfan bölgelerine göç ederek Koço Uygur Devletini kurar. Gansu Uygurları günümüzde Çin’e bağlı Gansu eyaletinde Sarı Uygurlar adıyla yaşarken, Koço Uygurları yine Çin sınırları içindeki Uygur Özerk Cumhuriyeti’nde varlıklarını sürdürmektedir (Gömeç, 2015).

Hun ve Köktürk Dönemi tarihî kayıtlarına göre Uygurların çok eski dönemlerde de Gansu’da bulundukları, kalabalık kitleler hâlinde bölgeye yerleştikten sonra da Çin ile münasebetlerini sürdürdükleri görülmektedir (Gömeç, 2015, s. 150). Gansu Bölgesi Uygurları bölgede güçlü bir askerî varlık gösterememiş önce Çin’de bir hanedan kuran Kitanların daha sonra da 1028’de Tangutların nüfuzu altına girmişlerdir. 1036’ya kadar Tangutlar, Kuzeybatı Gansu’daki bütün şehirleri ele geçirmiş, 1226’da Gansu Uygurları Cengiz Han’ın hâkimiyetine boyun eğmişlerdir (Doğan & Usta, 2014; Ercilasun, 2008; Gömeç, 2015).

840 yılındaki dağılmanın ardından Uygurların diğer bir kolu da başlangıçta yalnız Turfan ve Beş Balık bölgelerine yerleşmişlerdir. Ayrıca Çin sınırında çeşitli sıkıntılar yaşayan diğer Uygur kabileleri de batıya geçmiş ve Turfan bölgesine giden Uygurlara karışmışlardır. Çin kaynaklarında Turfan Uygurları için “Hsi-chou” Uygurları da denilmektedir. Bunun sebebi de T’ang sülalesi zamanında Kao-ch’ang olarak bilinen şehrin 460 yılında Çin’in bir eyaleti hâline gelmesi ve adının Hsi-chou yani Koço olarak değişmesidir. Turfan Uygurları bugün de Doğu Türkistan Uygur Özerk Bölgesi’nde yaşamaktadırlar (Gömeç, 2015; İzgi, 1987).

Uygur Kağanlığı Dönemi Türk siyasi tarihinin olduğu kadar Türk kültür ve edebiyatının da en parlak dönemlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Zira bu dönemde Uygurlar, çok büyük şehirler kurmuşlar, diğer devletlerle ticari ilişkilerde bulunmuşlar,

birçok konuda onları etkilemiş ve onlardan etkilenmişlerdir. Ötüken Uygurları Dönemi'nde dünya siyasetinde hâkim ve nazım bir rol oynayan Uygurlar, Turfan Uygurları Dönemi'nde de kültür ve medeniyet bakımından dünyada ilk sıralarda yer alacak bir güç olarak Moğol devrine kadar hüküm sürdürmüşlerdir (Tekin, 1976).

Uygurların dil ve edebiyatta oldukça ileri düzeyde gelişme gösterdikleri tarihî belgelerle kanıtlanmıştır. Uygur Dönemi'nden önceki (Kök)Türk Dönemi'ne ait metinlerin hemen hemen hepsinin Türk runik yazısıyla yazılmış olması, bir anlamda eski Türk çağında Runik yazısı Türklerin asıl kullandığı alfabe değerinde olduğuna işaret ederken, Uygur Dönemi'nde oluşan yeni din çevreleri (Manihaizm, Budizm) yeni alfabeleri de peşinden getirmiştir. Aynı dönemde Hristiyan olan Türklerin Uygur alfabesi yanında Süryani alfabesini de kullandıkları elde mevcut olan metinlerden anlaşılmaktadır. Orta-Asya'da Türk dil ve kültürünün inkişafını uzun zaman üzerlerine almış olan Uygurlar, bahse konu dinî ve içtimai sebepler dolayısıyla, Run, Brahma, Tibet, Süryani, Soğd, Uygur, Mani gibi birçok alfabe sistemlerini kullanmışlardır. Millî kültür ihtiyacını karşılamak için Uygurlarca, devrine göre, benimsenen bu alfabeler, şüphesiz, Türk dil ve edebiyatının inkişafına vasıta olmuşlardır. Bunlardan, bilhassa (Kök)Türklerle ait olan Run harfleri, Uygurlarca pek az kullanılmış, Brahma, Tibet ve Süryani alfabeleri de onların arasında Uygur alfabesi kadar revaç bulmamıştır. Uygurlar başlıca Soğd, Uygur ve Mani alfabelerini kullanmışlardır (Barutcu-Özönder, 2002, s. 485; Caferoğlu, 1984, s. 162).

Uygurlar, Köktürk Dönemi'nden itibaren dinî, siyasi ve ticari alışverişte bulundukları Soğdlardan ticari yeteneklerle beraber, inanç sistemi ve Soğd alfabesinin işlek bir türünden oluşan alfabeyi de devralarak geliştirmiş ve resmî alfabeleri yapmışlardır. Uygur alfabesi, IV-XVII. yüzyıllar arasında Doğu Türkistan, Harezm ve Altın Ordu bölgelerinden İstanbul'a kadar uzanan bir coğrafyada kullanılmıştır. Ayrıca çeşitli kaynaklara göre, Uygur alfabesinin kullanımıyla birlikte kitap basma sanatı Uygurlar tarafından keşfedilmiştir. Kâğıt üzerine baskıda tek harf kalıpları ilk kez Uygurlar tarafından kullanılmıştır (Çandarlıoğlu, 2004, s. 43-44).

Çoğunlukla Şincan Uygur Özerk Bölgesi'nde Tarım, Koço Bölgelerine yerleşen Uygurlar burada Budizmle, Manihaizmle ve Hristiyanlıkla tanışmışlar ve bu dinlerle ilgili pek çok eseri kendi dillerine çevirmişlerdir. Söz konusu çeviri eserleri IX. yüzyıldan

başlayıp XIV. yüzyılın sonlarına değin tarihlendirmek mümkündür. Bu dönem bir bütünlük oluşturmayıp çeşitli evreler içermektedir. Başlangıçta daha çok Soğdca'dan, Toharcadan ve Çinceden yapılan çeviriler son dönemde yerini Çinceden ve Tibet Budizmi'ne ait eserlerden yapılan çevirilere bırakmıştır. Çin'in Şincan Uygur Özerk Bölgesi'nde Turfan şehri çevresinde çeşitli mağaralarda, Dun-huang Mağaralarında ve Gansu'da bulunan bu eserler XIX. yüzyılın sonlarında ve esas olarak XX. yüzyılın ilk çeyreğinde çeşitli uluslardan arkeologlar tarafından ortaya çıkarılmıştır. Bahse konu eserler, temelde beş ülkenin müzelerinde ve kütüphanelerinde bulunmaktadır: Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Çin. Bunların dışında Japonya, İsveç, Finlandiya, Türkiye, Kore ve ABD'de de az sayıda Uygurca metin bulunmaktadır (Ölmez, 2004, s. 129).

Uygurlardan günümüze Manihaist felsefe etkisiyle kaleme alınmış dinî metinler (İki Yıldız Nom, Huastuanift vd.); runik harfli Irk Bitig (fal kitabı); Budizm etkisinde gelişmiş geniş bir külliyat (Altun Yaruk, Sekiz Yükmek, Maytrisimit, Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi (İyi ve Kötü Düşünceli Prens Öyküsü), Üç İtigsizler, ... vd.); "Hristiyan azizlerini ele alan kısa metin parçaları ve İncil'den yapılmış çeviri parçalarından oluşan Hristiyan inancı çevresinde oluşturulan eserler ile çeşitli din dışı metinler ulaşmıştır. Yaygın adıyla hukuk belgeleri olarak anılan günlük yaşama ilişkin belgeler ile tıbbi, astronomiye ilişkin diğer metinler, çeşitli mektuplar, harman kaldırmaya ait metinler... din dışı Uygur külliyatını oluşturmaktadır" (Ölmez, 2004, s. 135).

2.1.7.1.3.1. Manihaist çevrede oluşan eserler

Yukarıda bahsi geçtiği üzere, Manihaizmle tanışmaları Ötüken-Uygur Kağanlığı Dönemi'nde gerçekleşen Uygurların vücuda getirdiği Manihaist çevreye ait metinler, Budist çevreye ait metinlerle mukayese edilemeyecek kadar azdır. Manihazim'i kabulün ardından 840'larda Uygurların Doğu Türkistan'a göç etmesine kadar geçen seksen yıl içerisinde Manici çevreye ait eserlerin ilk örnekleri verilmiştir. Günümüzde büyük çoğunluğu Avrupa kütüphanelerinde bulunan Manihaist el yazmaları; inançla ilgili metinler, ilahiler, dualar, günah çıkarma ile ilgili deyişler, ilmi haller, öğüt risaleleri, mektuplar, tefsirler, tarihî ve mitolojik türden masallar, duvar resimleri ve minyatürlere olmaktadır. Bahse konu eserlerin çoğu Mani yazısıyla yazılmış olmakla birlikte Uygur yazısıyla da yazılanlar vardır (Şen, 2015, s. 37).

Alyılmaz (2015), Manihaist çevrede oluşan eserleri dört grupta değerlendirir: “1. Böğü Kağan’ın Mani rahipleriyle görüşmelerini ve konuşmalarını konu alan eserler, metin parçaları, 2. Manihaist / Manici tövbe duaları (Kışanti Kılğuluk Bitigler), 3. İki Yıltız Nom (İki Kök Kanunu / İki Kök Kitabı), 4. Fal kitapları (Alyılmaz, 2015, s. 212).

1902 ve 1914 yılları arasında Alman bilim adamları tarafından Orta Asya İpek Yolu üzerinde bulunan Turfan bölgesi şehirlerine yönelik gerçekleştirilen dört keşif gezisiyle birlikte yapılan arkeolojik kazılarda, farklı dillerde yazılmış çok sayıda Manihaist metin ortaya çıkarılmıştır. Manihaizm alanındaki çalışmalara yeni bir yön veren bu “Turfan Keşifleri” sonucu ortaya çıkarılan metinler ise “Turfan Metinleri” olarak anılmaya başlanmıştır. Turfan bölgesinde yer alan antik şehirlerden biri olan Dunhuang’da bulunan ve Soğdca metinlerden tercüme edilen Manihaist geleneğe ait Uygurca metinler, genellikle kozmolojik, kozmogonik ve eskatolojik konuları açıklamaya yöneliktir. Aynı zamanda Mani’nin kanonik kitaplarına (Hayat İncili, Şapuragan, Mektuplar Kitabı) ait bazı bölümleri ve Manihaist tarihe ilişkin birtakım hikâyeleri de içerisinde barındırır (Baran-Tekin, 2011, s. 122-123).

Eski Uygur Türkçesine çevrilen Manici metinler içinde yer alan masallar, Le Coq tarafından *Manichaica* dizisinde yayımlanmıştır. Yine Uygurların özgün yazın ürünleri olan dua ve ilahi metinleri de R. R. Arat’ın hazırladığı *Eski Türk Şiiri* adlı kitapta yayımlanmıştır. Ayrıca Manihaist çevrede vücuda getirilen eski Uygur Türkçesi metinleri P. Zieme tarafından *Berliner Turfantexte* dizisinin dördüncü kitabı olarak toplu hâlde yayımlanmıştır (Şen, 2015, s. 38).

Dönem eserleri arasında, Böğü Kağan’ın Manihaizm’i kabul edişini anlatan metin ilk kez W. Bang tarafından *TT II*’de yayımlanmış; burada metnin çeviri yazısına, Almancaya aktarımına, metne dair açıklamalara ve metnin tıpkıbasımlarına yer verilmiştir. 1962’de Ş. Tekin, Uygurların Mani dinini kabul edişini anlattığı bir makalesinde metnin Türkçeye aktarımını yaparak dönem üzerinde değerlendirmelerde bulunmuştur (Özbay, 2014, s. 22).

Manici çevreye ait Uygur eserleri arasında nazım türünde olanlar da bulunmaktadır. Manici edebiyatta nazım *Hint*. “şlok” ve *T*. “takşut” sözcükleri ile de karşılanmıştır. Ayrıca “*küg*” sözcüğü de şiir ve nazım için kullanılmıştır. *Soğd*. “*baş*” ve “*başık*” sözcükleri de Manici edebiyatta ilahi manasına gelmektedir. Manici çevreden

kalma 8 şiir bilinmektedir. Sertkaya (2004) tarafından yayımlanan şiirler; ilahi (Tan Tanrı), İlâhi (parlak, güçlü, bilge Tanrı), Mehdiye (Aprın Çor Tigin), Şiir (Aprın Çor Tigin), Şiir (Aprın Çor Tigin), Ölüm tasviri, Cehennem tasviri, Büyük ilahi (Mani için), Hükümdar’a Arz’dan parçalar olarak adlandırılmıştır (Sertkaya, 2004, s. 37-44). Eserlerde dikkate değer diğer bir nokta, Aprın Çor Tigin adlı şairdir. Şair, adı bilinen ilk Türk şair kabul edilmektedir (Ercilasun, 2008).

İrk Bitig:

İrk Bitig adlı fal kitabı, Köktürk harfleriyle kitap şeklinde yazılmış ve günümüze kadar ulaşabilmiş Eski Türkçe Dönemi’ne ait bir eserdir. Doğu Türkistan’da Bin Buda Mağaralarındaki el yazmaları deposunda bulunan İrk Bitig’in yazılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak dil ve yazım özellikleri eserin IX. yüzyıl başlarından kalma olduğunu göstermektedir (Tekin, 2004, s. 13).

Tek nüshası British Museum’un Elyazmaları Bölümü’nde 8212 numara ile kayıtlı olan İrk Bitig sarı, kaliteli, kalın bir kâğıt üzerine yazılmıştır. 65 falın kısa yorumlarını içeren ve 57 yapraktan oluşan kitap 13,6 X 8 cm ölçülerindedir. Varakları alt kısmından zamkla yapıştırılmış olan kitap, ciltli değildir. Çok fazla okunduğundan dış yaprakları ve sayfa kenarları oldukça yıpranan eserde Türkçe metin 104 küçük sayfadan oluşmaktadır. 101. sayfada eserin adı İrk Bitig (Fal Kitabı) olarak belirtilmiştir (Tekin, 2004, s. 13-15).

Eserin telif olduğu yönde gittikçe güçlenen görüş mevcuttur. Yazmanın ketebe kaydında eserin kaynağı konusunda açık bir bilgi bulunmamaktadır. Hamilton’un ve Zieme’nin düzeltmeleriyle yazmanın ketebe kaydı şöyle yorumlanmıştır: “Bars yıl ekinti ay biş yigirmike taygüntan manıstandakı kiçig dı[n]tar burua guruşd içimiz isig saşun itaçuk üçün bitidim” / “*Kaplan yılının ikinci ayının on beşinde, Tayguntan manastırından (ben) hakir dindar Murwa Hurşid (bunu) ağabeylerim İsig Sangun (ve) İt Açuk için yazdım.*” (Kaya, 2008). Tekin (2004), aynı bölümü şu şekilde yorumlamış ve Türkçeye aktarmıştır: “Bars yıl, ekinti ay, bir yigirmike Tay-gün-tan manıstantakı kiçig di[n]tar burua guru eşid[ip] içimiz isig Sangun İtaçuk üçün bitidim” / “*Kaplan yılı(nda), ikinci ayın on beşinde, Taygüntan Manastırında, (ben) genç dindar (mürüt), mürşit kâhinden işitip, ağabeyimiz aziz Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım.*” Yıldırım, Aydın & Alimov’un (2013) ise bölümle ilgili yorum ve aktarımı şöyledir: “bars yıl ekinti ay beş yegirmike taygüntan manıstantakı kiçig deñtar burua guru eşidip eçimiz isig saşun itaçuk

üçün bitidim” / “Leopar yılı(nda), ikinci ayın on beşinde Taygüntan manastırındaki (ben) hakir rahip, mürşit kâhinden (bunları) işitip ağabeyimiz aziz General İtaçuk için (bu kitabı) yazdım.” (Yıldırım, Aydın & Alimov, 2013, s. 378).

Ketebe kaydında eserin çeviri olduğuna dair bir bilginin olmaması, onun telif olabileceğini düşündürmektedir. Tekin (2004), metnin sanatkârane bir deyişle kaleme alınmasından hareketle eserin çeviri olamayacağını söylemektedir. Ona göre eser, Eski Uygurcanın “ny Mani diyalekti” ile yazılmıştır (Kaya, 2008; Tekin, 2004).

Esere adını veren “*Irk*” sözcüğü, fal karşılığı olarak kullanılmıştır. “*Irk Bitig*”, “*Fal Kitabı*” anlamına gelmektedir. *Irk Bitig*’ten başka eski Uygur Türkçesi metinlerinde de fal anlamına gelecek şekilde “*ırk*” ifadesine rastlanmaktadır. Turfan metinlerinde ‘*ırk*’ kelimesi ‘*işaret, rumuz, falcı*’ anlamlarına gelirken, ‘*ırklamak*’ kelimesi de ‘*falcıdan sormak*’ anlamında kullanılmaktadır.” Sözcük, Dîvânu Lügâti’t-Türk’te ise “*ırk: kâhinlik, fal, yürektekini dışarı çıkarma*” ve “*ırkla-: kâhinlik etmek, ırk (fal)a bakmak*” şeklinde yer almaktadır. Kaşgarlı Mahmut, “*ırk*” sözcüğünü “*falcılık, kâhinlik ve bir kimsenin gönlündekini bilmek*” şeklinde açıklarken, “*ırkladı*” sözcüğünü ise “*kam ırkladı = şaman kâhinlik etti, ırka baktı*” şeklinde açıklamaktadır. Abdülkadir İnan, “*ırk*” sözcüğünün “*ırım*” kelimesi ile bağlantılı olabileceğini, Oğuz Kağan Destanı’nda geçen “*Irkl Ata*”nın falcı veya kâhin anlamında kullanılmış olabileceğini ifade etmekte ve Altay bölgesi şamanlığında kamlardan başka “*ırimci*” adı verilen ve gaipten haber veren kişilerin de aynı kavram ile bağlantılı olabileceğini, aynı zamanda kelimenin Şamanizmle bağlantılı olduğunu da belirtmektedir (Gültekin, 2014).

T. Tekin ve M. Erdal’a göre; eserdeki yazım yanlışları ve eksiklikler Eski Türk runik alfabesi ile yazılmış olan bu metnin müellifin elinden çıkma orijinal yazma olmadığını göstermektedir. Kitap, büyük bir olasılıkla Uygur alfabesi ile yazılmış bir nüshadan istinsah edilmiş olmalıdır (Tekin, 2004).

C. Kaya’ya (2008) göre ise, *Irk Bitig* adlı yazmayı düzenleyen kişi, bunu herhangi bir başka nüshadan istinsah etmemiştir. Bunu ağızdan duyarak yazmış, bu arada bazı ihtimalleri atlamış, bazılarını ise birden çok kere yazmıştır. *Irk Bitig*, yabancı bir dilden çeviri olsaydı, o zaman kaynak eserin uzun bir süre tekâmül geçirip en sonunda da çeviriye değer olarak kabul edilmesi, bu süre içinde de eser içindeki düzensizliklerin ortadan kalkması gerekirdi. Falların kendi içinde bir sıraya tabi tutulmamış olması ve bazı

fallarda yargının bulunmaması, Irk Bitig'in henüz müsvedde aşamasında olduğunu, eserin eldeki nüshası bir kopya değil, henüz son şekli verilmemiş orijinal telif bir nüsha olduğunu göstermektedir (Kaya, 2008, s. 6-7). Klyāṣṭornīy (2002), bu fal metinlerinin bir destanın parçaları olduğunu düşünmüş ve hatta eser metni üzerinden bu destanı yeniden kurgulama denemesi yapmıştır (Kaya, 2008, s. 6-7).

Eserin hangi inanç çevresine ait olduğu, dinî bir metin olup olmadığı konusunda çok çeşitli görüşler mevcuttur. S. Malov, Irk Bitig'in Şamanist dünya görüşü çerçevesinde oluşturulduğunu kabul eder. Metnin estetik yapısına, mazmununa, ayrıca her falın başında verilen dairecilere değinmeyen V. Thomsen, Irk Bitig adlı eserde Manihaist dünya görüşünün olduğunu bildirir. Bu eserin Mani dininin tesiriyle oluştuğunu kaydeder. Aynı fikre A.von Gabain de katılır. O da eseri, Mani metni olarak kabul eder. H. N. Orkun da eserde dine ait unsurlar bulunmakla birlikte dinî bir eser olmadığını bildirir. F. Bayat ise bu fikrin doğru olmadığını, Irk Bitig'in, Uygurların Mani inancına sahip oldukları dönemde oluşmasından ötürü bu hatanın yapıldığını bildirir. Şen ise, eseri Manihaist çevrede oluşturulmuş olsa bile din dışı metin olarak kabul eder (Şen, 2015, s. 40).

Eser, her biri ayrı bir fal olarak yorumlanan 65 paragraftan meydana gelmiştir. Her falın başında siyah mürekkeple çizilmiş küçük daireler vardır. Her faldaki daireler üç dizi hâlinedir. Her dizide sayıları 1-4 arasında değişen daireler vardır. Böylece her fal, üç rakamlı bir sayı ile numaralanmış gibidir. Örneğin, bir paragrafın başındaki dizide 2, ikinci dizide 2, üçüncü dizide 4 daire varsa bu fal 2 2 4 numaralı faldır. Falına bakmak isteyen insan, muhtemelen dört yüzünden her biri bir sayıya işaret eden aşık kemiğini üç defa atmak suretiyle kaç numaralı falın kendisine isabet ettiğini tespit eder (Orkun, 1938'den *akt.* Ercilasun, 2008, s. 232).

Irk Bitig'de fallarda yer alan kişilerin, hayvanların, olayların, durumların, adlandırmaların, benzetmelerin doğru olarak anlaşılması dolayısıyla bu fallarla neye gönderme yapıldığının doğru olarak kavranmasıyla, eserin ait olduğu dönemin sosyal yaşantısına dair pek çok bilginin de elde edileceği kabul edilmektedir. İyi ve kötünün karşıtlığı çerçevesinde, temelde ikilikler üzerinde kurulu bu fal kitabında yer alan ifadeler; toplumsal iyi ve toplumsal kötü / toplumsal olarak istenen veya toplumsal olarak kaçınılanın tasvir edilmesi ve insanların inşa edilen söz konusu düzen içerisindeki tutum

ve davranışlarının bu doğrultuda şekillendirilmesinde ideolojik bir araç hâline gelmiştir (Seçkin, 2015).

Huastuanift:

Huastuanift, Uygurlara ait bir tövbe duasıdır. Eser, ışık ve karanlık arasındaki savaşı başlar. On beş bölümden oluşan metnin her bir bölümü önce bu bilgilere dayalı kuralların sunulması, ardından bunların ihmal durumunda işlenmesi mümkün olan günahların belirtilmesi ve son olarak da bunlardan kurtulmak için tövbe edilmesiyle son bulan bir sırayı takip eder. Manihaist inancın içerisinde yer alan oruç, namaz, zekât gibi temel ibadetlere, dinin gerekliliklerine (on emir) ve uzak durulması emredilen durumlara (on günah) ilişkin bilgilendirici bir metin olma özelliğine sahiptir (Baran-Tekin, 2011).

A. Stein eseri, 1906 yılında İpek Yolu'nda Turfan civarında yaptığı araştırmalar sırasında bulmuştur. Yirmiden fazla nüshası bulunan Huastuanift'in fragmanları bugün Berlin, St. Petersburg ve Londra'da saklanmaktadır. En bütünlüklü metin Londra'daki Stein nüshasıdır. Eser üzerinde Radloff, Le Coq, W. Bang, J. P. Asmussen, P. Zieme gibi bilim adamları çalışma yapmıştır (Özbay, 2014). Türkiye'de eser üzerinde ilk çalışmayı S. Himran (1941) yapmıştır. Metni, Le Coq'un İngilizce tercümesinden Türkçeye aktarmıştır. B. Özbay (2014), eserin Almanya, İngiltere ve Rusya olmak üzere üç farklı ülkede olan tüm fragmanlarını bir araya getirerek daha önceki okuma ve yorumlarla birlikte, çevirisini yapmış ve yayımlamıştır.

2.1.7.1.3.2. Budist çevrede oluşan eserler

Türklerin Burkan dinini ne zaman kabul ettikleri veya bu din ile ne zaman yakından temasa geçtikleri kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Çin kaynakları, Türklerin Burkan dini ile olan münasebetleri hakkında kısa da olsa bir bilgi vermektedir. “Hunların doğudaki boyları Budizmi siyasî nedenlerle ve özellikle de Çin'in kültürel etkisine karşı kendi kültürlerini korumak için kabul etmişlerdir. Zira MÖ II. yüzyılda Hunlarda (Kök)Tanrı / “Gök Tanrı” inancının olduğu görülmektedir” (Tanyu, 1980, s. 17-18). Büyük Asya Hun İmparatorluğu'ndan sonra Türk tarih ve kültürünün en büyük mirasçıları olan (Kök)Türklerde (552-745) de (Kök)Tanrı inancı mevcuttur. Fakat Doğu Hunları gibi, (Kök)Türklerin de kısa bir süre Budizmi siyasî nedenlerle kabul ettikleri bilinmektedir (Güngör, 2002, s. 269).

Çin kaynaklarına göre, büyük Türk hükümdarı Bumın Kağan'ın ikinci oğlu Mukan Kağan, bir Burkan manastırının yazıtında dine inanmış bir mümin, ama yalnız bir mümin olarak zikrediliyor. Mukan'ın küçük kardeşi T'o-po Kağan zamanında Hui-lin adında bir Burkan rahibi, Ts'i Hanedanı tarafından Türklere yollanır. Rahip, hükümdara Burkan dinini kabul ederse boyunun huzur ve rafaha kavuşacağını söyler ve hükümdarı, bir manastır kurmaya zorlar ise de rahibin bu çabaları olumlu sonuç vermez. T'o-po, Ts'i hükümdarına, karşılığında birkaç Burkan metni alabilmek için hediyeler yollar; bunun üzerine Ts'i hükümdarı Nirvana-sutra'yı bütün yabancı dilleri bilen Liu Şi Ts'ing'e, Türkçeye çevirttirerek hükümdar T'o-po'ya gönderir... Bu gelişmelerin ardından Çin'deki siyasi karışıklıklardan dolayı asıl vatani olan Kapişa'ya dönmek zorunda kalan bir rahibi Türk topraklarından geçerken T'o-po Kağan alıkoyar. On yıl kadar kalan bu misafirlerin, Burkan dininin propagandasını yapmış olmaları muhtemeldir (Tekin, 1976, s. 21-23). Mukan (552-572) ve To-pa (Tatpar) Kağan'ın (572-581) bu dini bir yandan Çin Konfüçyanizminin, diğer yandan da Bizans'tan ilerleyen Hristiyanlığın kültürel nüfuzunun önüne geçmek için kabul etmiş olabileceği de düşünülmektedir (Güngör, 2002, s. 269).

Nitekim *Xiao Ming Di* isimli Çin kaynağında Mukan Kağan Dönemi'nde (553-572) Budizmin kabul edildiği belirtilmektedir. Başka bir Çin kaynağına göre ise Tatpar Kağan Dönemi'nde (572-581) Budizm kabul edilmiş hatta *Mahâparinirvâna Sûtra* isimli eser Tatpar Kağan'a sunulmuştur. Bu eserin Çince yazıldığı ve sonradan Soğdca'ya tercüme edildiği düşünülmektedir (A. Kılıç, 2012, s. 86).

I. Köktürk Kağanlığı Dönemi'nin en önemli eserlerinden Bugut Yazıtı'nda Mukan Kağan (553-572) ve Tatpar Kağan (572-581) Dönemlerinde Budizm'in (Kök)Türkler arasında kabul gördüğüne, kağanların yönetim anlayışını derinden etkilediğine dair önemli bilgiler bulunmaktadır (Alyılmaz, 2003a, s. 11-21; Tezcan, 2001).

Ayrıca Köktürk hükümdarı Bilge Kağan'ın da hükümet merkezini bir duvarla çevirip Burkan ve Lao-tse için tapınaklar kurdurmak istediğinde veziri Tonyukuk tarafından engellendiği bilinmektedir (Tekin, 1976, s. 21-23). Tonyukuk'un kağana verdiği yanıt şu şekildedir: “Çinliler bizden sayıca yüz defa fazladır. Eğer biz buna rağmen onlara karşı gelecek isek, muhakkak çayır ve suyu izlememiz, av ile geçinmemiz

ve çadırlarda oturmamız gerekir. Güçlü olduğumuz zaman ilerleriz; aksi hâlde geri çekilir saklanırız. Çinli askerler gerçi çoktur ama her yerde savaşımazlar. Duvarlarla çevrili şehirlerde oturdukları için ani hareket edemezler ve bir saldırıya uğrayınca hemen esir olurlar. Ayrıca Burhan ve Lao-tse dini insanı yumuşak ve zayıf yapar.” (Tekin, 1976, s. 23).

840 yılından sonra Gansu’ya gelip yerleşmiş olan Uygurların bir kısmı burada Burkancılığı daha yakından tanımışlar ve bu din uzun zaman Uygurlar arasında varlığını korumayı başarmıştır. IX. yy’dan itibaren de artık yerleşik hayata tamamıyla alışan Uygurlar vaha şehirlerinde çok eskiden beri tanıdıkları Burkancılık ile daha yakından ilgilenme fırsatını bulmuşlardır. Burkancılığın iki mezhebinden Mahayana mezhebinin Uygurlar arasında daha yaygın olduğu bilinmektedir. Hinayana mezhebine ait metinler oldukça azdır. Bunlar arasında Maytrisimit bulunmaktadır (Tekin, 1976, s. 24-27).

Uygur edebiyatının büyük bir bölümünü Budist çevrelerde yazılmış olan metinler oluşturur. Bunların arasında Budizm ilkelerinin yer aldığı çeşitli eserlerin çevirileri de mevcuttur. Bu çeviri edebiyatı iki bakımdan önemlidir. İlki, bugün artık kayıp olan ve başka şekillerde muhafaza edilmiş olan birçok metin sadece Uygur Türkçesine olan çevirileriyle günümüze ulaşmıştır. İkincisi, bu eserler Türk dilleri tarihinin ve eski Türk kültür tarihinin paha biçilmez hazineleridir (Vásary, 2007, s. 149-150).

Budist Uygur Edebiyatı ürünleri hem nazım hem de nesir türündedir. Burkancı edebiyatta şiir sayısı oldukça fazladır. Şiir kavramı için Türkçe *koşug* ve *takşut*; Sankritçe *şlok* ve *padak* terimleri kullanılır. Şiirler değişik türlerdeki dinî metinler içerisine serpiştirilmiş olabileceği gibi müstakil yazmalar hâlinde de bulunabilmektedir. Uygurlara ait şiir türündeki eserler R. R. Arat tarafından *Eski Türk Şiiri* adlı kitapta toplu olarak işlenmiştir. Bu eserdeki 25 şiirin mısra sayısı 1400’ü bulmaktadır. P. Zieme de 1985’te *Berliner Turfantexte* dizisinin on üçüncü kitabı olarak Uygurlardan kalan manzumeleri derlemiş, 60 parça yayımlamıştır. Hemen hemen tamamı dinî ve pek çoğu özgün, bir kısmı ise tercüme olan Burkancı şiirde nazım birimi çoğunlukla dördlüktür; ancak zaman zaman sekizliklerden meydana gelen şiirler de görülür. En önemli ahnek unsuru mısra başı kafiyesidir. Yer yer mısra sonu kafiye de rastlanmaktadır. Ahenk bakımından dikkat çekici bir başka özellik de kıtaların son mısralarda tekrar edilen ek, kelime veya kelime

gruplarıyla birbirine bağlanmasıdır (Doğan & Usta, 2014; Ercilasun, 2008; Sertkaya, 2004; Şen, 2015).

Budist Uygurlardan kalan eserler temel olarak *Tripitaka* “Üç Sepet” (Çin. Sānzāng = Uyg. samtso ~ üç erdini ~ üç agılık) adı verilen kitap külliyyatından oluşmaktadır (Özbay, 2014, s. 39). Uygur edebiyatının nesir türündeki eserleri, genel olarak vinayalar, sudur / sutralar, abhidharma / abidarmalar, çatikler / jatakalar (anlatılar / masallar / hikâyeler), tövbe duaları, büyü metinleri ve diğerlerinden oluşmaktadır (Doğan & Usta, 2014; Ercilasun, 2008; Ölmez, 2004; Şen, 2015). Vinayalar; rahip ve rahibelerin gündelik yaşamını düzenleyen kuralları içeren ve sayıca çok olmayan türdür. *Karmavâcana* adlı eser, manastır kıyafetinin kullanılışına dair bir metindir. *Pravâranâ*, bir Burkan rahibinin yağmurlu bir mevsimde çekildiği inzivayı anlatır. Bu metin *İnsadi-Sutra* içinde tespit edilmiştir (Doğan & Usta, 2014, s. 27; Ercilasun, 2008, s. 242).

Sutralar / sudurlar; Uygurcada *nom*, *nom sudur*, *nom bitig* ve *sudur* şekillerinde kullanılır. Kavram karşılığı “*öğreti, yasa, öğreti kitabı*” olan bu türden metinlerde vaaz mekânı betimlendikten sonra Buda’nın öğrencilerinden biri bir soru dile getirir. Sorunun cevabı aynı zamanda Buda’nın vaazıdır. Anlatımda nesir türünün yanında zaman zaman nazımdan da faydalanılabilir (Şen, 2015). Uygurcaya çevrilmiş en hacimli sudur *Altun Yaruk*’tur.

Uygurcaya sonradan eklenen uydurma sutralar da çevrilmiştir. Bunların başında *Sekiz Yükmek* adıyla bilinen ve TT dizisinin altıncı kitabı olarak yayımlanan sutra gelmektedir. Metnin bir bölümü Radloff tarafından *Kuan-si-im Pusar* adıyla yayınlanmıştır. “Ses İşiten İlah” adıyla da bilinen eser, *Asıl Dinin Nilüfer Çiçeği* adlı sudurun bir bölümüdür (Ercilasun, 2008, s. 243; Sertkaya, 2004, s. 131).

Abhidharma / abidarmalar; Burkancılığın metafizik yönünü işleyen eserlerdir. Kuru, sıkıcı, ağır bir ifadeye sahip olan bu tür eserler, Türkçenin o dönemde ilim ve felsefe dili olarak da kullanıldığını ve dilin imkânlarının zenginliğini ortaya koyması açısından önemlidir. *Abidarim Kunlig Koşavarti Şastir* adlı Çince den tercüme edilmiş bu türde hacimli bir eserdir. Birinci bölümünün Üç İtigsizler kısmı S. B. Özönder tarafından işlenmiştir (Ercilasun, 2008).

Uygur Edebiyatının diğer bir türü olan çatikler / jatakalar; geçmişteki Buda ve Buda adaylarının başından geçen olayları konu alan masal türünde eserlerdir. Daha çok

tek başlarına bir kitap değil de sutralar gibi değişik kitapların içerisinde yer alırlar. Bu masallar belirli bir kalıp çerçevesinde ele alınmaktadır. Kalıp, bir öğrencinin (titsi), ustasına (bahşı) soruları ve ustasının da öğrencisine bir öykü aracılığıyla verdiği cevaplar şeklinde kurulmuştur. Tek başına bu tür masalların / hikâyelerin başında *Daśakarmapathāvadānamālālar* (=DPKAM) gelmektedir (Ölmez, 2004, s. 130). Budizm'deki ruh göçü inancına göre canlılar pek çok kez dünyaya gelirler. Tanrı, insan, cin, hayvan suretlerinde gerçekleşen yeniden doğuşlar Nirvana'yı hak edecek işler yapıncaya dek sürer. Buda'nın bizzat kendisi de birçok defa dünyaya gelmiştir. İşte çatikler, Burkanların bu makama erişmek için yapmış oldukları fedakârlıkların olağanüstü motiflerle işlendiği masallardır (Şen, 2015, s. 31). *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi* adıyla ünlene *Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin (iyi ve Kötü Düşünceli Prens / İyi Düşünceli Şehzade ile Kötü Düşünceli Şehzade)* adlı eser, en tanınmış çatiklerden biridir. Altun Yaruk içerisinde de bazı çatikler yer almaktadır. Bunlar arasında en çok tanınan *Üç Prens ile Aç Pars Hikâyesi*'dir.

Budist Uygur nesri arasında tövbe yoluyla günahlardan arınmayı anlatan dua metinleri de yer almaktadır. Tövbe eden yalnız kendisi için değil bütün canlılar için bağışlanma (kşanti) diler. Uygurcaya çevrilen küçük çapta pek çok tövbe duası bulunmaktadır. Bunlar arasında Çin İmparatoru'nun karısının işlediği günahların bağışlanması için yazdırdığı "*Hayırseverliğin Doğru Yolu Üzerine Günah Çıkarma Yasası*" adlı eser oldukça uzundur. Eserin Berlin'deki nüshalarını "*Kşanti Kılğuluk Nom Bitig*" adıyla Jens Wilkens neşretmiştir (Şen, 2015).

Hinduizm'de insanları kötü alışkanlıklarından kurtarmak için geliştirilen Tantracılık akımının etkisiyle Budist Uygur metinleri içinde *dhârani* (Uyg. *darni*) adı verilen büyü metinleri de yazılmıştır. Bunların yanında *Küentso (Hüen-Tsang) Biyografisi* olarak bilinen, Çinli bir Burkan rahibin 630-645 yılları arasında Türkistan üzerinden Hindistan'a yaptığı seyahati anlatan seyahatname ve biyografi türünde bir eser de Uygur Dönemi'nin diğer edebî türlerinin örneklerinden kabul edilmektedir (Doğan & Usta, 2014).

Eski Uygur Dönemi'nde Budist çevreye ait metinlerin çoğunluğu çeviri niteliğinde olmakla birlikte çok az bir kısmı da telif eserlerden oluşur. Tripitaka adlı Budist çevreye ait külliyyatın içinden Uygurcaya çoğunlukla Sutralar çevrilmiştir.

Vinayalardan çevrilen eser olup olmadığı ise bugün için bilinmemektedir (Ölmez, 2004, s. 130).

Altun Yaruk:

Eski Uygurca ile yazılmış en eksiksiz Budist belgesi niteliğindeki Altun Yaruk, 10 kitap (Uyg. tegzinç) ve 31 bölümden (Uyg. bölük) oluşmaktadır (Çağatay, 1945; Kaya, 1994). Rus Türkolog Sergey Malov tarafından Çin'in Gansu bölgesinin Suzhou şehri yakınlarında bir Budist tapınağında bulunan "Altun Yaruk", "Altın Işık" anlamına gelmektedir. Sanskritçe adı *Suvarna-prabhasa-uttamaraja sutra*; Çince versiyonunun adı 金光明最勝王經 *Jin Guangming Zuisheng Wang Jing*, Uygurca çevirisinin adı ise *altun önglüg yaruk yaltrıklıg kopda kötrülmüş nom iligi* "Altın renkli, parlak ışıklı, en üstün sutra hükümdarı" olan eser, VIII. yüzyılda Yi Jing tarafından Çinceye, XI. yüzyıl başlarında⁶ da Beş Balıklı Singku Seli Tutung tarafından Çince'den Uygur Türkçesine tercüme edilmiştir. Buda'nın hayatına ait menkıbeleri ihtiva eden ve Budistlerce mukaddes sayılan Altun Yaruk'un Çince ve Uygurca çevirilerinin dışında Tibetçe ve Moğolca çevirileri de bulunmaktadır (Shimin, 2002, s. 1455; Uçar, 2015).

Bire bir tercümeden ziyade özgün bir uyarlamayı andıran eser, Burkancılığın ilkelerini, felsefesini ve Buda'nın menkıbelerini ihtiva eder. Eserde ayrıca şiirler de yer almaktadır.

Farklı tarihlerde gerçekleştirilen çeşitli bilimsel araştırmalar sırasında esere ait parçalar elde edilmiştir. Karahan'ın (2013) verdiği bilgilere göre; 1910 yılında, Altun Yaruk'a ait 397 yaprak el yazması Çin'in Gansu eyaletinin Winshugu bölgesinde, Rus bilim adamı Malov tarafından bulunmuş; Rusya'da Saint Petersburg Bilimler Akademisinin Doğu Dilleri (Asya) Bölümünde koruma altına alınmıştır. Bu nüsha dışında Altun Yaruk'a ait bazı yazma parçaları ise İsveçli arkeolog F. Bergman tarafından Çin'in kuzey batısında 1927-1935 yılları arasında yapılan bilimsel gezi sırasında bulunmuştur. İkinci yazmaya ait yapraklar Stockholm Halk Müzesindedir. Esere ait bir

⁶ Eserin çeviri tarihi ile ilgili farklı görüşler mevcuttur. Eser nüshalarında çeviri bilgeileri yer almamaktadır. Yalnızca Hüan-Tsang Seyahatnamesi'nde yer alan bilgilerden hareketle mütercim'in yaşadığı dönem hakkında fikir yürütülebilmektedir. Gabain'e göre X. yüzyılın ikinci çeyreğinde çevirinin yapılmış olması ihtimaldir. Chia-sheng ise çevirinin daha geç bir çağda yapılmış olabileceğini ileri sürer. Bu görüşlerden hareketle C. Kaya, eserin müterciminin Hsüan-tsang Seyahatnamesi'ni de çeviren kişi olmasını da dikkate alarak, X. yüzyılda çevirinin yapılmış olabileceğini düşünür (Kaya, 1994, s. 13-14).

diğer nüsha ise Çin'in Sincan (Xinjiang) Bölgesinde faaliyetlerini devam ettiren Alman arkeoloji ekibi tarafından Turfan ve civarında bulunmuştur. Bunlar Mainz koleksiyonunda ve Berlin-Branderburg Bilimler Akademisindedir. Tamamına yakını bulunmuş olan eserin en hacimli nüshası, Petersburg'da muhafaza edilenidir. Bu nüsha, Uygurca Altun Yarukların en yenisidir. 1687 yılında Dun-huang'da (Gansu) Sarı Uygurlar tarafından aslına sadık kalınarak tahta baskı tekniğiyle bastırılmıştır. Petersburg'daki yazmaların tamamı, basma Uygur harfleriyle dört cilt olarak Radloff-Malov (1913-1917) tarafından yayımlanmıştır. Bunun dışında Radloff, Petesburg'da bulunan parçaları Uygur harfleriyle tıpkıbasım ve transkripsiyonunu Almanca çevirisi ile yayımlamış ancak hatalarını fark edip dağıtımını durdurmuştur. Radloff'un ölümünden sonra 1930'da Malov, bu eksik tercümeyle ilaveler yaparak eseri yeniden yayımlamıştır. Petersburg nüshası 1687'de istinsah edilmiş olmasına rağmen, dil özellikleri bakımından VIII-X. yüzyıllar Uygurcasına sadık kalındığı gözlenmektedir Almanların buldukları Altun Yaruk'a ait nüshalar ise ilk olarak Müller tarafından, birkaç örnek hâlinde Çincesiyle karşılaştırılarak yayımlanmıştır (Karahan, 2013, s. 278).

Türkiye'de Altun Yaruk ile ilgili ilk önemli yayın, R. R. Arat (1936) tarafından *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Uygur Devrine Ait Dil Örnekleri: Altun Yaruk* adlı çalışmayla gerçekleştirilmiştir. Böylece Türkiye'de Altun Yaruk'a ait ilk metin yayını R. R. Arat tarafından gerçekleştirilmiştir. 1945 yılında Saadet Çağatay tarafından *Altun Yaruk'tan iki parça: I. Küü Tav'ın canlıları öldürdüğünden dolayı gördüğü ceza II. Üç Prensle Pars Hikâyesi (Prens Mahasatvi)* adıyla yapılan çalışma ise ilk çeviridir. Çağatay (1945), kitabın giriş kısmında Altun Yaruk, yazarı, dili, nüshaları, yayınlar, bölüm başlıkları ve içerikleri hakkında detaylı bir incelemede bulunmuştur. Çağatay'ın dışında Ş. Tekin, O. F. Sertkaya, M. Ölmez, C. Kaya, E. Uçar, Ö. Ayazlı, E. Çetin de bahse konu eserle ilgili çalışmalar yapmışlardır.

Prof. Dr. C. Kaya danışmanlığında Uygurca Altun Yaruk'a ait belgeler yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır. Bu tezlerde Altun Yaruk'a ait Uygur harfli belgelerin harf çevirimi, yazı çevirimi yapılmış ve R-M nüshasındaki paralelleriyle aralarındaki nüsha farkları gösterilmiş; dizinleri hazırlanmıştır. Çalışmalarda, belgelerin orijinallerinin tıpkıbasımları da eklidir (Karahan, 2013). Eserin üçüncü bölümünü M. Ölmez (1991) işlemiş; E. Uçar (2009) beşinci bölümü ve Ö. Civelek Ayazlı (2009) altıncı bölümünü

doktora tez çalışması olarak hazırlamıştır. E. Çetin (2012) eserin yedinci bölümünü kitap olarak yayımlamıştır.

Altun Yaruk Birinci Kitap:

S. Çağatay tarafından 1945 yılında yayımlanan Altun Yaruk'un bu bölümü birinci kitap olarak kabul edilmiştir. Çağatay (1945, s. 12), bu kısmın "Altun Yaruk"un yalnız Leningrad nüshasında mevcut olduğunu, Berlin nüshalarında olmadığını belirtir. Bu durumdan hareketle, bölümün aslında Altun Yaruk'a ait olmayan, eserin dağılmasına hizmet eden bir mehdiye ait olduğunu düşünür (Çağatay, 1945).

Budizm'in esas kaidelerinden olan canlıları öldürmenin büyük bir günah sayılması üzerine kurgulanmış olan eserin muhtevası, Çağatay (1945, s. 13-14) tarafından şu şekilde açıklanmıştır: "Şir şehrin beyi, kızının düğünü münasebetiyle pek çok hayvanı öldürür ve cezalandırılır. Cezasından derin bir imanla tövbe ettikten sonra kurtulan bey, öldürmüş olduğu hayvanlar dünyasından kurtulup insan dünyasına döner. Kurtuluşuyla birlikte benzeri günahı işleyen Künçing adlı bir Bey'in karısı için de benzeri durumlar söz konusu olmaktadır."

Eserin Uygur toplumu içerisindeki nüfuzu ve onlar üzerinde ne derece etkili olduğunun işareti, tercüme olduğu hissini vermeyecek derecede iyi işlenmiş bir dille hazırlanmış olmasıdır. Ayrıca eserde anlaşılmayan hiçbir ifade hemen hemen bulunmamakta, Budizm'e ait akidelerin diğer yabancı dillere nispeten samimi bir dille uzun uzadıya anlatılması da Budizm'in Uygurlar içerisinde derinden etkili olduğunu göstermek için yeterli kabul edilmektedir (Çağatay, 1945).

Üç Prens ile Aç Pars Hikâyesi:

"Üç Prensle Aç Pars (Prens Mahasatvi) Hikâyesi", "Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi" gibi adlarla da anılan eser, XII. yy'a ait olan Çince *Suvarna* adlı eserden çevrilmiştir (Çağatay, 1945, s. 19).

Hikâyede "Budizm'in Mahayana mezhebinin *"insanlar kendilerinden önce canlıları kurtarmalı ilkesi"* çerçevesinde şehzade Mahasattva'nın, yavruladıktan yedi gün sonra yaralanan ve yiyecek bulamadığından yavrularını yemek üzere olan bir kaplana kendisini yem olarak sunması anlatılır.

AY içerisinde X. kitapta (tegzinç) yer alan Üç Prens ile Aç Pars Hikâyesi R. R. Arat (1936) tarafından yapılan *Türk Dili Üzerine Araştırmalar, Uygur Devrine Ait Dil Örnekleri: Altun Yaruk* adlı çalışmada kısa bir giriş ile hikâyenin R-M 607/08-616/10 arasındaki kısmının yazıçevrimi yapılmıştır (Çağatay, 1945; Ölmez, 1991).

Daha önce S. Çağatay'ın yayımladığı Altun Yaruk'taki Aç Pars Öyküsü, M. Ölmez danışmanlığında Z. Gulcalı (Ahmet) tarafından, yeni okumalarla yüksek lisans tezi olarak hazırlanmış, ardından *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars Hikâyesi"* adıyla kitap olarak yayımlanmıştır (Ahmet, 2009; Gulcalı, 2015).

İyi ve Kötü Prens Öyküsü:

Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi adıyla ünlenen Edgü Ögü Tigin ile Ayıg Ögü Tigin (*İyi ve Kötü Düşünceli Prens / İyi Düşünceli Şehzade ile Kötü Düşünceli Şehzade*) adlı eser, Budist Uygurlara ait çatik türünde hazırlanmış eserlerden biridir.

Aslı Çince olan ve X. yy'da Uygurcaya çevrildiği tahmin edilen eser, Çin'in Gansu bölgesindeki Binbuda Mağaralarında bulunan binlerce el yazmasından biridir. Paul Pelliot yazmayı 1908 yılında bulmuş ve diğerleriyle birlikte Paris'e getirmiştir. Eserle ilgili ilk yayın Bibliotheque Nationale Kütüphanesine getirilişinden sonra Cl. Huart tarafından yapılmıştır. Eser, bahsi geçen kütüphanede Pelliot Chinois 3509 kayıt numarası ilse saklanmaktadır (Doğan & Usta, 2014, s. 33). 20 yapraktan oluşan bir defter görünümünde olan eserin el yazması, yaprakları ortadan kıvrılmış ve deri bir bağla birbirine bağlanmış vaziyettedir. Uygur yazısıyla yazılmış olan eser, bazen 7, bazen de 8 satırlık arkalı önlü 80 sayfadan oluşmaktadır (Hamilton, 2011, s. 1).

Eserde iyi yürekli bir prensin bütün canlılara yardım etmek ve canlıların birbirlerini öldürmelerine engel olmak üzere çok değerli bir mücevheri ele geçirmek için çıktığı maceralı yolculuk anlatılmaktadır. Gemilerle yapılan yolculukta karşısına çıkan bin bir türlü zorluğu yenen iyi yürekli prens mücevheri elde eder. Ancak bu sefer de kötü yürekli kardeşi, iyi yürekli prensin gözlerini oyarak çalar. Bu durumun ardından devam eden hikâye nihayetinde iyi yürekli prensin Buda olması ile son bulur.

Hikâye adından ötürü ilk bakışta iki kardeşin mücadelesini anlatıyormuş gibi izlenim uyandırıyor olsa da aslında konusu dinî bir karakter taşımaktadır. Eserde hem kendi hem de halkı ve tüm canlılar için iyiyi, güzeli, doğruyu, mükemmeli, ebedî

mutluluğu arzulayan bir prensin bunu gerçekleştirme uğrunda çektiği sıkıntılar gözler önüne serilmektedir. Bütün canlılara ebedî mutluluk getirecek olan ölümsüzlük incisi / mücevherine ulaşmanın güçlüğü ile gerçek Bodhisatvalık mertebesine ulaşmanın güçlüğü arasındaki bağı hissettiren eserde, Burkancılığın esaslarının derinlemesine işlendiği görülmektedir. Hikâye bu özelliği ile de bir öğreti kitabı niteliği taşır (Alyılmaz, 1998, s. 1).

Eser üzerinde E. Cahavannes, A. Von Gabain, J. Hamilton, P. Zieme, P. Pelliot gibi araştırmacılar çalışma yapmışlardır. H. N. Orkun (1940), eserin Pelliot baskısına göre Türkçeye çevirisini yapmıştır. *Prens Kalyanamkara Papamkara Hikâyesinin Uygurcası* adlı çalışması TDK tarafından yayınlanmıştır.

DPKAM (Daśakarmapathāvadānamālā):

Daśakarmapathāvadānamālā (DPKAM) adlı eser, Budist Uygur Edebiyatının diğer örnekleri gibi sutralar içerisinde yer alanların aksine tek başına masala ve öykülere ayrılan kitap türündeki örneklerinin başında gelmektedir. Bu öykülerden ilki *U II* (s. 20-24)'de yayımlanmıştır. Bunu *U III* ve *U IV*'teki öyküler izler (Ölmez, 2004, s. 130).

Daśakarmapathāvadānamālā adlı eserde yer alan çatikler, Ugu Küşen (Tohar B) dilinden çeviridir (Elmalı, 2009, s. 3). “*On (kötü) davranış yollarının zincirleme hikâyesi*” anlamına gelen *Daśakarmapathāvadānamālā*; Budizm’in *Vaybajıkı* mezhebine ait bir din dersi kitabından yapılmış bir çeviridir. Eser Ugu Küsen (Toharca B) dilinden Toharca (Toharca A) ve sonra Toharcadan da Uygurcaya çevrilmiştir. Eseri Uygur Türkçesine çeviren kişi *Sılazın Prasnıki*'dir. Eserin çeviri tarihi esere ait belgelerde geçmemektedir. Fakat en geç XI ve XII. yüzyıllarda çevrildiği düşünülmektedir. DPKAM hikâyelerinde öğretmen öğrencilerine Buda'nın değişik doğumlarını ve Buda'nın var oluşuna giden yolda on korkunç günahı nasıl kendini koruduğunu anlatmaktadır. Hikâyelerdeki her “iş” hoca ile öğrenci arasında geçen giriş diyalogundan, *avanada*'dan, kapanış diyalogundan ve cehennem tablolarından oluşur. Bu on bölüm kendi içerisinde ayrı bir hikâyeden oluşmakla birlikte ana hikâyeye de bağlanmıştır. Esere ait nüsha kalıntıları Berlin (85 belge), Petersburg (80 belge) ve Hami'de (16 belge) korunmaktadır (Elmalı, 2009).

Eser, “on günah”a atfen on bölümden meydana gelmiştir: *Canlı bir varlığı öldürmek, başkasının malını çalmak, zina yapmak, yalan söylemek, iftira etmek, küfür*

ve kaba sözler söylemek, ikiyüzlülük yapmak, aç gözlülük ve kıskançlık yapmak, öfkelenmek, aykırı fikirde olmak (Elmalı, 2009).

Eserde yer alan çatikler arasında en çok bilinenleri Çaştani Bey Hikâyesi, Dantıpalı Bey Hikâyesi ve Maymunlar Beyi Hikâyesi'dir. Eserler üzerine ilk çalışmayı Alman Türkolog K. Müller yapmıştır. Metinlerin transkripsiyonu ve Almancaya çevirisini yapan Müller'in yarım kalan çalışmasını açıklamalar ekleyerek A. Von Gabain 1931 yılında *Uigurica IV* içerisinde tamamlamıştır. Bu çalışmaların Türkçeye çevirisini 1945 ve 1946 yıllarında S. Himran yayımlamıştır. Önce, 1945 yılında Çaştani Bey Hikâyesi'ni "*Çaştani Bey Hikâyesi Prof. F. W. K. Müller tarafından başlanmışken ölümünden sonra Dr. A. Von Gabain tarafından tamamlanıp 1931'de bastırılan Uigurica IV – A*" adıyla yayımlar. Ardından 1946 yılında Dantıpalı Bey Hikâyesi, Maymunlar Beyi Hikâyesi ile Mukaddes Tavşan Hikâyesi'ni "*Uygurca Üç Hikâye Prof. F. W. K. Müller tarafından başlanmışken ölümünden sonra Dr. A. Von Gabain tarafından tamamlanıp 1931'de bastırılan Uigurica IV – B, C, D*" adıyla yayımlar.

M. Elmalı, 2009 yılında tamamladığı doktora tez çalışmasını *Daşakarmapathaavadānamālā* üzerine hazırlamış; çalışmasında giriş, metin, çeviri, notlar, dizin ve tıpkıbasıma yer vermiştir (Elmalı, 2009). Elmalı, 2016 yılında aynı eser üzerine *Daşakarmapathaavadānamālā* adlı bir kitap yayımlamıştır. Çatikler üzerine yapılan diğer bir çalışma da Ü. Ö. Demirci'nin 2014 yılında yayınladığı *Eski Uygurca Dört Çatik* adlı kitabıdır. Çalışmada Çaştani Bey Çatiği, Maymunlar Beyi Çatiği, Dantıpalı Bey Çatiği ve Mukaddes Tavşan Çatiği incelenmiş; söz konusu eserlerle daha önce yapılmış olan neşirler incelenerek ilgili çatiklerin transliterasyon ve transkripsiyonu yapılmıştır. Çalışmada ayrıca ilgili bölümlerin yapılan diğer çalışmalarla karşılaştırılmasına, Türkçeye aktarımlarına, açıklamalara, dizin-sözlük bölümüne, kelimelerin etimolojisine ve tıpkıbasımlara yer verilmiştir (Demirci, 2014).

Çaştani Bey Hikâyesi:

Daşakarmapathaavadānamālā içerisinde yer alan çatiklerden olan Çaştani Bey Hikâyesi'nin XI. yüzyılın ikinci yarısı -en geç XI. yüzyıl sonu XII. yüzyıl başlarında yazılmış olabileceği ileri sürülmüştür (Ağca, 2006'dan akt. Elmalı, 2009).

Çaştanî Bey Hikâyesini önce F. W. K. Müller, Von le Coq'un transkripsiyonuna dayanarak tercüme etmiş, ancak çalışmasını bastırma imkânı bulamamıştır. Eseri, A. von

Gabain daha sonra ele geçen Budizmle ilgili yeni metinlerle zenginleştirerek *Uigurica IV-A* adıyla 1931’de yayımlamıştır. Bu çalışmayı Türkçeye çeviren S. Himran ise bahsi geçtiği üzere tercümesini 1945’te TDK yayınları arasından yayımlatma imkânı bulmuştur.

Hikâye önce Sangadas adlı biri tarafından Ugu-küşen dilinden Tohari diline, bu dilden de Şilazin adlı biri tarafından Türkçeye çevirilmiştir. Hikâyede, Budizm inancıyla kaleme alınmış diğer Uygur hikâyelerinde olduğu gibi yer yer eksik satırlar bulunmaktadır. Toplam satır sayısı 318’dir. Eser, Türk dili açısından önemli olduğu kadar, belli bir dönemdeki Türk inancını aksettirmesi ve ihtiva ettiği konunun verdiği mesajlar açısından da önemlidir. Hikâyede, ülkesi insanların başına türlü hastalık ve musibetler getiren şeytanlara karşı irfanı, yüksek ahlâkı ve benzersiz fazileti ile savaşan Çaştani Bey’in mücadele, ızdırıp ve sabır örneği sergilenmiş ve sonunda Çaştani Bey’in Nirvana’ya yükselmesine yer verilmiştir (Kaya, 2002).

Dantıpalı Bey Hikâyesi:

Daśakarmapathaavadānamālā içerisinde yer alan diğer bir çatik de Dantıpalı Bey Hikâyesi’dir. DKPAM hikâyelerinde öğretmen öğrencilerine Buda’nın değişik doğumlarını ve Buda’nın var oluşuna giden yolda on korkunç günahı nasıl kendini koruduğunu anlatmaktadır. Tüm eserde asıl önemli şey bu olduğu için *Dantıpalı Bey Hikâyesi*’nde bu durum *Dantıpalı*’nin ağzından şu şekilde ifade edilir: “*Ben bu dünyada (var olduğum sürece) canlıları, canlı öldürmekten ve diğer on günahın işlenmesinden alıkoyacağım, onlara engel olacağım*” (Ehlers, 1987, s. 21’den akt. Elmal, 2009).

Hikâyede, emrindeki geyikleri zalim Dantıpalı Bey’den kurtarmaya çalışan bir geyikler beyinin yaşadıklarını konu almaktadır. Dantıpalı Bey bir gün bir grup geyikle karşılaşır ve onları öldürmek ister. Geyiklerin başı olan geyikler beyi ise onları kurtarmak için kendini feda eder; Dantıpalı Bey, onun başını kılıcıyla keser. Tam o anda ortaya Dantıpalı Bey’in sağ eli bileğinden kopar ve ardından çıkan alevler Bey’i yutar.

F. W. K. Müller’in, Von le Coq’un transkripsiyonuna dayanarak tercüme ettiği eser, sonrasında da A. von Gabain tarafından 1931’de yayımlanmıştır. Bu çalışmayı Türkçeye çeviren S. Himran ise, bahsi geçtiği üzere tercümesini 1946’da diğer iki çatik (Maymunlar Beyi Hikâyesi ve Mukaddes Tavşan Hikâyesi) ile birlikte “*Uygurca Üç Hikâye*” adıyla TDK yayınları arasından yayımlamıştır.

2.2. Çalışılan Konu ile İlgili Yapılan Araştırmalar

Değerler ve değerler eğitimi üzerine odaklanılan çalışmalar incelendiğinde, araştırmacıların genel olarak değer kavramı, değerlerin birey ve toplum yaşantısındaki yeri, değerler sosyolojisi, değerlerin diğer sosyal disiplinlerle ilişkisi vb. konularında; değer eğitimi alanında ise değer kazanımları, öğretimi ve algılarına ilişkin konular üzerinde yoğunlaştığı görülmüştür. Yurt içinde ve yurt dışında gerçekleştirilen çoğu çalışmanın, genellikle karakter eğitimi, ahlak eğitimi, öğrenci ve öğretmenlerin değer tercihleri, duyuşsal amaçların kazanımı, insan, değer programları ve karakter eğitimi programlarının gruplar üzerindeki etkileri, sosyal değerlerin tarihî kaynakları inceleme yoluyla tespiti, öğretim programlarının değerler açısından incelenmesi ve ders kitaplarının değer eğitimi ve aktarımına uygunluğunun araştırılması kapsamında olduğu görülmüştür.

İlgili çalışmalar pek çok türde hazırlanmış olup, bunların ağırlıklı olarak son yıllarda artan lisansüstü tez çalışmaları ile kitaplar ve makalelerden oluştuğu görülmüştür. Bunlarla birlikte yapılan çalışmalar arasında sempozyumlarda bildiri olarak sunulanlar da mevcuttur.

2.2.1. Yurt içinde yapılan çalışmalar

Değer kavramı, sosyal değerlerin tespiti, değerlerin toplum yaşantısındaki yeri ve özellikle değer-kültür ilişkisi gibi değer kavramının ilişkili olduğu pek çok alanda çalışmalar yapılmıştır. Bahse konu çalışmalar başlangıçta kültür tarihi, sosyal antropoloji, sosyoloji ve psikoloji gibi disiplinler çerçevesinde yapılırken son yıllarda değerler psikolojisi ve sosyolojisinin ayrı olarak gelişme göstermeye başlamasıyla araştırmacılar tarafından disiplinler arası çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.

90'lı yıllarda değerler araştırmacısı ünlü sosyal psikolog Schwartz ile birlikte çalışmalar yapan Ç. Kağıtçıbaşı Türkiye'de değer kavramına dikkat çeken isimlerden biri olmuştur. "*Kültürel Psikoloji, Kültür Bağlamında İnsan ve Aile* (1998)" adlı kitabında insan gelişimi, benlik gelişimi ve bunun bağlamını oluşturan aile olgusunu incelerken değer kavramına da vurgu yapmıştır. Sonraki dönemlerde de değer algıları, değerlerin birey ve toplum yaşantısındaki yeri gibi konuları ele alan yurt içinde ve yurt dışında pek çok çalışma gerçekleştirmiştir. Schwartz ve arkadaşları tarafından geliştirilen değer

envanterinin Türk toplumunda uygulanışı, envanterin uygulanabilirliği hususlarında da farklı çalışmalar gerçekleştirmiştir. Kuşdil, Kağıtçıbaşı ile birlikte hazırladıkları *Türk Öğretmenlerinin Değer Yönelimleri ve Schwartz Değer Kuramı* (2000) başlıklı çalışmasında kültürler arası geçerliliği hesaplanmış olan Schwartz değer listesinin 183 Türk öğretmene uygulanması ve öğretmenlerin aile tanımları ve dinsel yönelimlerinin değerlerle olan ilişkisini incelemiştir.

Türkiye’de değerler ve değerler psikolojisi alanında yapılan çalışmalar söz konusu olduğunda akla gelen diğer bir isim de özellikle değerler psikolojisi üzerine hazırlamış olduğu çalışmalarla bilinen sosyal psikoloji profesörü Erol Güngör’dür. Ahlak psikolojisi, kültür değişimleri, değerler, ahlaki değerler ve ahlaki gelişme gibi konularda çeşitli eserlere sahip olan yazarın özellikle profesörlük tezi olarak hazırlamış olduğu “*Değerler Psikolojisi Üzerine Araştırmalar*”dan (2000) bahsetmek gerekir. Bu çalışmasında Güngör, ahlak değerleriyle ilgili görüş ve teorilere yer vermiş; ayrıca değerler psikolojisi alanında yapmış olduğu bir araştırmanın basamaklarını ayrıntılı olarak dikkatlere sunmuştur. Çalışmasının son bölümünde de özellikle yurt dışında yapılmış çalışmalarla ilgili bir bibliyografyaya yer vermiştir.

Dil, kültür ve ahlak felsefesi çalışmalarıyla tanınan Prof. Dr. B. Akarsu’nun “*Değişen Dünya Değişen Değerler*” (2006) adlı çalışmasında XX. yüzyılda bilim ve teknolojiye ilişkin değişimlerle insan yaşamında ve toplumsal yaşamda değerler dünyasının da birden bire değişmesine dikkat çekmiş, yeni gelişmeler karşısında etik sorunu, kimlik sorunu yenedünya düzeni olarak sunulan küreselleşme sorunu gibi gelişmeler karşısında toplumu ele almıştır.

Prof. Dr. Ö. Göçgün ise “*Kültürel Değerler, Sosyal ve Psikolojik Yansımalarla İnsanın Dünyası*” (2012) adlı kitabında insan odaklı çeşitli yazıları derlemiş; bu yazılarda insanı yakından ilgilendiren sosyal, kültürel, edebî, tarihî, hukuki, mesleki, psikolojik, sosyolojik ve güzel sanatlarla ilgili çeşitli konulara değinirken, kendine güvenden hayatla uzlaşmaya iyimser olmaktan empatiye kadar pek çok hususu moral değerler ekseninde dikkatlere sunmuştur.

Bilim ve kültür felsefesi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan M. Köktürk, *Kültürün Dünyası Kültür Felsefesine Giriş* (2006b) adlı kitabında insana kendini gerçekleştirme imkânı ve ortamı sunan kültür kavramından hareketle kültürü bilimsel

yoldan olduğu kadar felsefi açıdan da kavratmak amacıyla ele aldığı hususlarda değerler ve değerlerin birey ve toplum yaşantısındaki yeri ile kültür–değer ilişkisine değinmiştir. Bir başka çalışması olan *Kültür Bilimi Yazıları* (2006a) adlı kitabında kültür bilimleri ve kültür felsefesi nitelikli çalışmaları derlemiştir. Kültür bilimlerindeki teori eksikliği ve metodik sorunlara değinirken aynı zamanda halk bilimi alanına ilişkin örnek bir çalışmayla birlikte bu alandaki gerçekleri ortaya koyarken sık sık değer-kültür-toplum ilişkisine değinmiştir.

Değer kavramı, toplumsal değerler, değer ve kültür ilişkisi bağlamında özellikle Türk toplumunun kültürel ve sosyal değerlerini analiz etmeye yönelik yapılmış çalışmalardan da bahsetmek gerekir. Bu çalışmalar arasında ünlü Türk edebiyat tarihçisi ve yazar Prof. Dr. M. Kaplan’ın hazırlamış olduğu *Türk Milletinin Kültürel Değerleri* (1987) adlı kitabından bahsetmek gerekir. Kaplan çalışmasında, dil, edebiyat, tarih, musiki, plastik sanatlar, şehirler, doğal güzellikler ve kültür hazineleri örnekleminde Türk toplumunun değerlerini gözler önüne sermiştir.

1992 yılında Türk Kültürüne Hizmet Vakfı tarafından çeşitli alanlarda çalışma yapan bilim insanlarının çalışmalarının derlemesi olarak iki cilt hâlinde yayımlanan “*Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*” adlı serinin ilk cildi başlangıcından Osmanlı Dönemi’ne kadar teması altında, ikinci cildi ise Osmanlı İmparatorluğu Dönemi teması altında hazırlanmıştır. Çalışmanın birinci cildinde insani değerler ve adalet, İslam öncesi Türk devletlerinde insani değerler ve hukuk, İslam öncesi Türk devletlerinde sosyokültürel yapı ve İslam’da insan hakları ve adalet, Müslüman Türk devletlerinde insani değerler ve hukuka saygı, Müslüman Türk devletlerinde siyasi hukuki yapı ve insan hakları başlıkları altında verilmiştir. İkinci cildinde ise devlet yönetim sisteminin kaynakları, sosyokültürel yapı, tebaa ve toplum düzeni, devletlerarası sistem ve dış ilişkiler bağlamında Osmanlı toplumunun değerleri ortaya konulmuştur.

Türk toplumunun değerleri üzerine yapılmış çalışmalardan biri de Dr. M. S. Aydın tarafından “*Devlet, Demokratik Değerler ve Eski Türkler*” adıyla 2011 yılında yayınlanmıştır. Genel olarak devlet ve yönetim kavramlarının açıklanmasıyla başlayan çalışmada özellikle Türk topluluklarının en eski devirlerinde tespit edilen demokratik öğeler, Eski Türk devletlerinin temel düzeni esasında ele alınmıştır. Çalışmada eski Türk

devlet geleneğinde demokratik değerleri oluşturan hürriyet, eşitlik, egemenlik gibi kavramlar vurgulanmıştır.

Yurt içinde değerler eğitimi ile ilgili yapılan çalışmalara baktığımızda da son yıllarda artarak devam eden bir grafik karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmaları bibliyografik olarak tanıtan araştırmalar da mevcuttur (Elbir & Bağcı, 2013; Baş & Beyhan, 2012; Güçlü, 2015). Baş ve Beyhan (2012) yaptıkları çalışmada; değer eğitimi konusunda yapılan çalışmaların sıklıkla yüksek lisans tezi olarak daha dar kapsamlı ele alınmış olduğunu, tezlerin yapıldığı ana bilim dalları incelendiğinde ise en çok Eğitim Programları ve Öğretimi Ana Bilim Dalı'nda olmakla birlikte sırasıyla Eğitim Teftişi, Yönetimi, Planlaması ve Ekonomisi Ana Bilim Dalı ile Sosyal Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalı, ardından Sınıf Öğretmenliği Ana Bilim Dalı, Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı, Eğitimde Psikolojik Hizmetler Ana Bilim Dalı ve Tarih Eğitimi Ana Bilim Dalının listede yer aldığını ortaya koymuştur.

Değer eğitimi, özellikle de eğitim öğretimde değerlerin yeri konusunda yapılan çalışmalar arasında son yıllarda ağırlık kazanan kitap çalışmalarından bahsetmek gerekir. Yılmaz (2008), Dilmaç (2012), Ulusoy ve Dilmaç (2012), Yaman (2014) gibi araştırmacılar yaptıkları çalışmalarda, değer kavramından hareketle sosyal değerlerin eğitim ve öğretimdeki yerine, değer eğitiminde gündeme gelen yeni yaklaşımlara, değer öğretimindeki temel süreç ve ilkelere açıklık getirmişlerdir.

Gündoğdu, Çelik, Hancı-Yanar, Turgut-Kahyalıoğlu ve Gürel-Dönük (2017) tarafından yapılan çalışmada, 2000-2016 yılları arasında Türkiye'de yayınlanan karakter ve değer eğitimi çalışmalarının güncel durumunu ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu çalışma kapsamında, Türkiye Akademik Ağ ve Bilgi Merkezi (ULAKBİM) ve Akademik Sosyal Bilimler Dizini veritabanlarında endekslenen 272 makale ile Yükseköğretim Kurulunda listelenen 122 tez, içeriği analiz edilerek yayın yılı, yazar numarası, araştırma tasarımı, araştırma konusu, araştırma amacı, veri toplama araçları ve veri analizi programından oluşan sınıflandırma kriterlerine dayanan "Makale / Tez Sınıflandırma Formu"na göre incelenmiştir. Araştırma sonucunda, yüksek lisans tezi sayısının ağırlıklı olarak doktora tezi sayısından daha yüksek olduğunu (93 yüksek lisans, 29 doktora tezi) ve ilköğretim bölümünde yapılan araştırmaların öncelikli olduğu ortaya konulmuştur. Araştırma kapsamına alınan 272 makalenin çoğunun uluslararası hakemli dergilerde

yayınlanmış ve bunların çoğunun bir ya da iki yazar tarafından yazılmış olduğu; karakter ve değer eğitimi üzerine yapılan çalışmaların yaklaşık on yıl öncesine dayandığı ve sayılarının arttığı ortaya konulmuştur. Yine bahse konu araştırma ile incelenen çalışmaların amaçlarına göre; en yüksek yüzdeli ve en çok araştırma konusu olarak ölçme algıları, tutum ve görüşler oluşturmaktadır. Araştırma yöntemleri ile ilgili olarak; araştırma çalışmalarının yarısından çoğunda nitel yaklaşım uygulanırken, en çok tercih edilen araştırma tasarımının belge analizi olduğu görülmüştür. Buna göre, en sık kullanılan veri toplama araçları belgelerdir ve incelenen örnek gruplar için en yaygın ders konuları ders kitapları ve edebî metinlerdir.

YÖK Tez Veri Tabanında “değerler” anahtar kavram işaretiyle yapılan tarama sonucunda çıkan Değerler Eğitimi merkeze alan lisansüstü çalışmaları incelediğimizde bunların en sık çalışılana en az çalışılana kadar aşağıdaki konular üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir:

- Kurumların, öğretmenlerin, öğretmen adaylarının, velilerin ve öğrencilerin değer algılarını, değerlere karşı tutumlarını ve değerler hakkındaki görüşlerini almaya yönelik yapılan çalışmalar,
- Türk dilinin çeşitli dönemlerine ait geçmişten günümüze MEB’in özellikle yakın döneme ait olan edebî, dinî ve kültürel eserlerde; okullarda okutulması için tavsiye ettiği 100 temel eserde, atasözlerinde, halk şiirlerinde, şarkılarda ve türkülerde, çizgi filmlerde, hadislerde ve dinî kitaplarda değer tespiti yapan çalışmalar,
- Çeşitli branşlarda hazırlanmış olan eğitim öğretim programlarında değer eğitimi unsurlarının belirlenmesi; değer eğitimi açısından program eksiklikleri, bu programların değer kazandırma konusundaki etkililiğinin karşılaştırılması üzerine yapılan çalışmalar
- Çeşitli branşlarda ders öğretim aracı olarak kullanılan ders kitaplarındaki değerlerle ilgili kavramların ve bu kitaplardaki değer kazanımlarının incelenmesi ve bunların öğrenci gelişimine etkisi üzerine yapılan çalışmalar,
- Değer eğitiminde uygulanan yöntem ve yaklaşımlar ile bunların etkililiği, örnek uygulamalar ile durum çalışması türünde yapılan çalışmalar,
- Değerler ölçeği geliştirmeye yönelik çalışmalar.

Bunlar arasında en fazla yapılan kurumların, öğretmenlerin, öğretmen adaylarının, velilerin ve öğrencilerin değer algıları, değerlere karşı tutumları ve değerler hakkındaki görüşlerini almaya yönelik yapılan çalışmalar 100'den fazla iken, yapılan mevcut 2 çalışma ile değerler ölçeği geliştirmeye yönelik çalışmalar en az yapılan çalışma türünü oluşturmaktadır.

Bahse konu çalışmalar ilk olarak 1990'lı yılların başında görülmeye başlanırken geçen zaman içerisinde ağırlık kazanmış, özellikle son iki yılda oldukça fazla sayıda yüksek lisans ve doktora tezi çalışması yapıldığı tespit edilmiştir.

Yurt içinde yapılan araştırmalar incelendiğinde bunların önemli bir bölümünün öğrencilerin ve öğretmenlerin değerler eğitimi ile ilgili görüş ve düşüncelerinin belirlenmesini amaçlayan (Akbaş, 2004; Balcı & Yanpar-Yelken, 2010; Baydar, 2009; Fidan, 2009; Keskin, 2008; Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000; Mert ve diğerleri, 2009; Tokdemir, 2007; Uçar, 2009; Ulusoy, 2007; Yıldırım, 2009...) araştırmalar olduğu görülmektedir.

Farklı branşlarda görev yapan öğretmenlerin yahut farklı eğitim öğretim kademelerindeki öğrencilerin görüşlerini alma yoluyla hazırlanan çeşitli çalışmalar mevcuttur. Bunlar arasında yer alan örneklerden biri Akbaş (2004) tarafından hazırlanmıştır. Akbaş; ilköğretim 8. sınıf öğrencilerinin, ilköğretim okulları genel hedeflerinde belirtilen değerlere ulaşma düzeylerini, öğrenci ve öğretmen görüşlerine göre değerlendirmiş ve öğretmenlerin değer eğitimi konusundaki görüşlerini almıştır. Çalışmada; cinsiyetin, sosyoekonomik düzeyin, değerlere ulaşma düzeyinde farklılıklara neden olduğu ortaya konulmuştur. Ayrıca değer öğretiminde öğretmenlerin sözel iletişime dayalı bir yol takip ettiğini, okul aile iş birliğinin olmadığını da çalışmasında belirtmiştir.

Bahçe (2010) "*Hayat Bilgisi Öğretiminde Değerlerin Kazandırılma Düzeylerinin Öğretmen Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi*" adlı çalışmasında; Hayat Bilgisi öğretiminde değerlerin kazandırılma düzeylerinin öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi amacıyla 2009–2010 eğitim öğretim yılında Yozgat ili Sarıkaya ilçesinde farklı okullarda görev yapan sınıf öğretmenleri üzerinde çalışmıştır. Sınıf öğretmenlerinin en az 1 öğretim yılı boyunca Hayat Bilgisi dersini vermiş olmaları ölçütüyle seçtiği grup üzerinde çalışan Bahçe, çalışmasının verilerini öğretmenlerle

yapılan yarı yapılandırılmış görüşmeler yoluyla toplamıştır. Öğretmen görüşme formu iki bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm kişisel bilgilerin elde edilmesi amacıyla hazırlanmıştır. İkinci bölüm ise; Hayat Bilgisi öğretiminde değerlerin kazandırılma düzeyleri hakkında öğretmen görüşlerini belirlemeye yöneliktir.

Tokdemir (2007) ise, tarih öğretmenlerinin değer ve değer eğitimi hakkındaki görüş ve düşüncelerini tespit etmek ve değer eğitime yönelik öğretmenlerin neler yaptıklarını ortaya koymak için bir araştırma yapmıştır. Araştırmada betimsel analiz yöntemi kullanılmış ve öğretmenlere açık uçlu sorulardan oluşan bir anket uygulanmış, bir kısım öğretmenle de yarı yapılandırılmış görüşme yapılmıştır. Araştırmaya göre öğretmenler değer eğitime karşı olumlu tutum geliştirmişlerdir. Ancak öğretmenlerin değerlerin eğitim ve öğretiminde yeterli teorik bilgiye sahip olmamakla beraber değer eğitime karşı olumlu tutum içinde oldukları belirlenmiştir. Değerlerin öğretiminin eğitim öğretimin önemli bir parçası olduğu görüşünde olan öğretmenler, değer eğitimi okul dışı çevresel faktörlerin ve medyanın problem olduğunu, ayrıca eğitim programlarının yetersiz olduğunu belirtmişlerdir.

Sosyal değerler üzerine yapılan çalışmalardan bazıları da farklı eğitim öğretim basamaklarında öğrenim gören öğrencilerin değer algıları ve değer kazanımları üzerinedir. Söz konusu çalışmaların genel olarak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Hayat Bilgisi, Sosyal Bilgiler, Tarih, Vatandaşlık ve İnsan Hakları Bilgisi dersleri üzerinde yoğunlaştığı, buna ek olarak da sınırlı sayıda Türkçe dersi ile ilgili olduğu tespit edilmiştir.

Öğrenciler üzerine hazırlanan çalışmalardan biri Bolat, Balcıoğulları ve Dikbaş (2007) tarafından makale türünde hazırlanan çalışmadır. “İlköğretim Sosyal Bilgiler Programı’nda yer alan değerlerin ilköğretim altıncı sınıf öğrencileri tarafından ne derecede içselleştirildiğinin belirlenmesi”nin amaçlandığı bu çalışmada, ilköğretim altıncı sınıf öğrencilerinin programda belirlenen bilimsellik, doğal çevreye duyarlılık, sorumluluk, yardımseverlik, kültürel mirasa duyarlılık, hak ve özgürlüklere saygı ve çalışkanlık değerlerini içselleştirme düzeyleri ve öğrencilerin değerleri içselleştirme düzeylerinin sosyoekonomik düzeye göre farklılık gösterip göstermedikleri sorularına cevap aranmıştır. Araştırmanın bulgularına dayanılarak ulaşılan sonuçta sosyoekonomik düzeye göre öğrencilerin Sosyal Bilgiler Programı’nda yer alan değerleri içselleştirme

düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir. Farkın kaynağını belirlemek amacıyla yapılan Scheffe testi sonucunda üst sosyoekonomik düzeydeki öğrenciler ile orta ve alt sosyoekonomik düzeydeki öğrencilerin içselleştirme düzeyleri arasında, üst sosyoekonomik düzeydeki öğrencilerin lehine anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca orta sosyoekonomik düzeydeki öğrenciler ile alt sosyoekonomik düzeydeki öğrencilerin içselleştirme düzeyleri arasında orta sosyoekonomik düzeydeki öğrencilerin lehine anlamlı farklılık olduğu belirlenmiştir.

Dılmaç (1999) tarafından yapılan bir başka çalışmada ise, ilköğretim dördüncü ve beşinci sınıf öğrencilerinden oluşan deney ve kontrol grubu olarak belirlenen ve Çocuk Esirgeme Kurumunda kalan iki öğrenci grubuna araştırmacı tarafından 36 oturumluk olarak hazırlanan insani değerler programı ve “Ahlaki Olgunluk Ölçeği” uygulanmıştır. Araştırmanın sonucu uygulanan programın öğrencilerin ahlaki olgunluk düzeyini geliştirici düzeyde olduğunu göstermektedir. Ancak sonuç bölümünde, bu çalışma sadece belirli bir gruba uygulanmış olduğu için destekleyici çalışmaların yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Bununla birlikte İnsani Değerler Eğitimi Programı’na katılan öğrencilerin ahlaki gelişim düzeylerinde kız veya erkek oluşlarına göre ve 4 veya 5. sınıfta olmalarına göre bir farklılık olmadığı belirlenmiştir.

Sosyal değerler üzerine hazırlanan çalışmalardan bazıları da eğitim öğretim programlarında ya da ders kitaplarında değerler ve değer kazanımlarının yeri ile ilgilidir. Çoğunu bildiri şeklinde hazırlananların oluşturduğu bu çalışmalara Akbaş (2006) tarafından yapılan “*Yeni İlköğretim Programları’nın Değer Eğitimi Boyutunun İncelenmesi*” adlı araştırma örnek gösterilebilir. Akbaş (2006)’ın çalışmasında, ilköğretim programlarının değer eğitimi boyutu incelenmiş, karşılaştırmalar yapılmış ve programlardaki değer boyutlarının ders kitaplarına ve öğretmen kılavuz kitaplarına etkisi değerlendirilerek, değerlerin ders kitaplarına ve öğretmen kılavuz kitaplarına nasıl yansıdığının belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla Sosyal Bilgiler, Hayat Bilgisi, Fen ve Teknoloji, Türkçe ve Matematik Öğretim Programlarının değer boyutu incelenmiştir. Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programı’nın değer boyutunun incelenmesi için, Hayat Bilgisi Dersi Öğretim Programı’nda yer alan kişisel nitelikler ve değerler belirlenmiş, bu değerler sonucunda öğrencilerin hangi davranışları kazanması gerektiği belirlenmiştir. Değerler dersin kazanımlarıyla da ilişkilendirilmiştir. Bunun sonucunda değerlerin temalarla ve konularla ilişkili olduğu, ancak bazı değerlerin öğrenme alanlarıyla

ilişkilendirilmediği, her tema için bir değer belirlenmediği ve bir değer üzerinde ne kadar durulacağını belli olmadığı görülmüştür.

Ulusoy (2005), çalışmasında tarih ders kitaplarında amaca uygun şekilde hazırlanan okuma parçaları ile öğrencilere ahlaki değerlerin kazandırılabilmesi görüşünü ileri sürmüştür. Eleştirel ve yapıcı bir yaklaşım içinde ahlak konularının işlenebileceğini, böylece öğrencilere iyilik, doğruluk, dürüstlük, hak, adalet vb. değerlerin kazandırılacağını; sevginin, saygının, erdemin, ahlaklı olmanın yüceliğinin kavranacağını; empatik düşünme becerilerinin geliştirileceğini ifade etmektedir. Araştırmaya katılan Tarih öğretmenleri değer eğitiminde kullandıkları etkinliklerle ilgili soruya %50 oranında örnek olay olarak kategorize edilen cevabı vermişlerdir. Araştırmada öğretmenlerin %60'ı Tarih derslerinde öğrencilere ahlaki değerlerin kazandırılabilmesini belirtmiştir.

Sezer (2005) ise çalışmasında Türk Millî Eğitim sisteminin kendi değerlerini, ders kitaplarında öğrencilere aktarıp aktarmadığını belirlemeyi amaçlamıştır. Bu amaç çerçevesinde belirlenen değerlerin ders kitaplarında, 1. sınıftan 5. sınıfa kadar sınıflara, yayınevlerine ve basım yıllarına göre farklılaşıp farklılaşmadığı sorusuna cevap aranmıştır. Araştırma tarama metoduyla yapılmış ve araştırmanın sonucunda ders kitaplarında ancak birkaç değere ağırlık verildiği, belirlenen değerlerin çoğuna ders kitaplarında %1–5 arasında değişen oranlarla rastlandığı görülmüştür. İncelenen değerlerin 1, 2 ve 3. sınıflarda daha çok aile ve doğa kavramıyla ilgili, 4 ve 5. sınıflarda ise bilgi, sanat gibi soyut kavramları içine alan değerlerle ilgili olduğu görülmüştür. Yurt sevgisi ve Türk milletini yücelten Türk büyükleri ile ilgili değerler ise bütün sınıflarda yoğun olarak işlenmiştir. Tarihî eserler, tutumluluk, sanatçılar ve bilginleri içine alan değerler ise bütün sınıflarda yok denecek kadar az işlenmiştir.

Karagöz (2009), araştırmasında ilköğretim 6 ve 7. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki değerleri incelemeyi; bu değerlerin metinlerdeki dağılımlarını ve oranlarını tespit etmeyi amaçlamıştır. Araştırma, 2006–2007 eğitim öğretim yılında Muğla ilinde ilköğretim öğrencilerine okutulan ders kitapları üzerinde yapılmıştır. 6 ve 7. sınıflarda okutulan metinler ve metinlerde geçen değerler veri olarak kabul edilmiştir. İnceleme sonucunda, ders kitaplarında en çok çalışkan olma, zorluklar karşısında yılmama, yaratıcı/yapıcı olma, sabırlı olma, canlıları sevmek, yardımsever olma, öğrenmeye meraklı ve istekli

olma, çalışma bilincini taşıma, yapıcı eleştirel düşünceye sahip olma, vatansever olma, bireysel/toplumsal sorunları tanıma ve çözebilme, araştırmacı olma ve okuma alışkanlığı kazanma değerlerinin olduğu tespit edilmiştir. Ders kitaplarında ağırbaşlı olma, bayrağa saygılı olma, kanunlara itaat etme, misafirperver olma ve tarihî eserlerimizi koruma/sevme değerlerine ise yer verilmediği belirlenmiştir.

Sosyal değerler ile ilgili olarak, edebî eserlerdeki değerleri içerik analizi yöntemiyle tespit etmeye yönelik çalışmalar da yapılmıştır. Sosyal değerlerin tarihî kaynakları inceleme yoluyla tespiti hususunda yapılan çalışmalar son dönemde oldukça artmıştır. Çoğunluğu bildiri yahut makale türünde hazırlanan bu çalışmalar son dönemlerde tez çalışması türünde de artış göstermiştir. Atasözlerindeki, halk ozanlarının şiirlerindeki, hikâyeler ve romanlardaki, 100 Temel Eser'deki, bazı tarihî eserlerdeki değerlerin tespiti amaçlı incelemeler gerçekleştirilerek kültürümüzde var olan değerler, günümüze özellikle de günümüz eğitim sistemine kazandırılmaya çalışılmıştır.

Çinemre (2011), “*Türk Atasözlerindeki Dinî ve Ahlaki Motiflerin Eğitim-Öğretim Ortamında Kullanılması*” adlı çalışmasında dinî ve ahlaki atasözlerimizden bazı örnekler vererek bunların eğitim ve öğretim ortamına nasıl aktarılabilceğini araştırmıştır. Üç bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümünde kısaca atasözleri hakkında bilgi verilmiş, ikinci bölümünde bazı atasözlerinden örnekler verilerek bir anlam analizi yapılmış ve son bölümde de bu atasözlerinin eğitim öğretim ortamına nasıl aktarılabilceğinden bahsedilmiştir. Bulut (2011), *Atasözlerinin Değerler Eğitimindeki Yeri* adlı çalışmasında bireylere kazandırılmak istenen değerleri ve bunlara erişimde başvurulabilecek atasözlerini belirlemiş; atasözlerinin değer eğitimi konusunda fayda sağlama durumu üzerinde durmuştur. Atasözlerinin değerler eğitimindeki yeri ile ilgili olarak yapılan bir diğer tez çalışması Kalaça’ya (2013) aittir. *Türk Atasözlerinde Değerler Eğitimi* başlıklı tezinde atasözlerinin bireylere kazandırılmak istenen değerleri ifade etmede ve bunları açıklamada uygun kaynaklar olduğu vurgulanmıştır.

Bağcı (2013), çocuk edebiyatı ürünleriyle çocuklar için yazılmış eserlerin değerler eğitimi bağlamında karşılaştırmasını yapmıştır. Toplam 44 kitap inceleyen araştırmacı, güdümlü olarak yazılmış eserlerin değerler eğitimi konusunda eksiksiz ve kusursuz olmadığı sonucuna varmıştır. Bağcı’ya göre bu eserlerin birbirlerine göre üstün yanları olmakla birlikte, eksik yanları da bulunmaktadır.

Değerler eğitimi verilmesinde değiş ve semahların da kullanılabileceğini belirten Kova (2014), TRT repertuvarında bulunan değiş ve semahların müzikal analizini yapmış ve bunları değerler eğitimi açısından incelemiştir. Çalışmasında değiş ve semahların etimolojisini, anlamını, kökenini ve özelliklerini açıklamış; eserleri seyir-makam bağlamında müzikal incelemeye tabi tutmuştur. Bu inceleme ve sonuçların tablolar hâlinde verildiği araştırmada değiş ve semahlardan seçilen 18 eser değerler eğitimi açısından incelenmiştir.

Emer (2014), *Safahat'ta Değer Eğitim Unsurları* adlı yüksek lisans tezinde M. Akif Ersoy'un Safahat adlı eserindeki değerleri tespit etmeyi amaçlamıştır. Bu tespit yoluyla Asım'ın neslinin hangi değerlere sahip olması gerektiğini ve değerler eğitimi açısından eserin ifade ettiklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Eserde değerleri ifade eden anahtar sözcükleri, beyit ve dörtlük türündeki bölümleri tespit etmiştir. Sonuç olarak söz konusu eserin sosyal hayatta sahip olunması gereken değerler bakımından zengin olduğu fikrine ulaşmıştır. Aynı eseri değerler eğitimi açısından inceleyen bir başka çalışma da Biçer'e (2013) aittir. Biçer, Mehmet Akif Ersoy'un bahse konu eserinin değer eğitimi açısından zengin içeriğe sahip olduğu sonucuna varmıştır. Ona göre elde edilen bu sonuçtan hareketle Mehmet Akif Ersoy'un Safahat adlı eseri Türkçe öğretimi sürecinde değer eğitimi konusunda yararlanılacak kaynaklar arasında olmalıdır. Safahat adlı eseri Türkçe ve değerler eğitimi açısından inceleyen bir başka araştırmacı ise Moğul'dur (2012). Safahat'ın Millî Eğitim Bakanlığı tarafından belirlenen 100 Temel Eser arasında yer aldığını belirten Moğul, araştırması sonunda eserde bilimselliğin ve çalışkanlığın sıkça vurgulandığı sonucuna ulaşmıştır.

Sosyal değerler ile ilgili olarak, edebî eserlerdeki değerleri içerik analizi yöntemiyle tespit etmeye yönelik çalışmalar arasında özellikle lisansüstü tez çalışması olarak hazırlananların genellikle Türk edebiyatının yakın dönem yazar ve şairlerinin eserlerini incelediği görülmüştür. Bunlar arasında R. N. Güntekin'in romanları (Salar, 2011), Y. Kadri Karaosmanoğlu'nun eserleri (Aydoğdu, 2011), T. Buğra'nın hikâyeleri (Erol, 2014), A. H. Tanpınar ve Oğuz Atay'ın eserleri (Öncü, 2015) gibi Yeni Türk Edebiyatı sahası şair ve yazarlarının eserleri; Y. Ural'ın eserleri (Karagöz, 2015), M. Mungan'ın kurmaca eserleri (Aydoğdu, 2016) gibi günümüz şair ve yazarlarının eserleri de yer almaktadır. Ayrıca yine değer eğitiminde çocuk edebiyatı eserlerinden faydalanma hususunda yapılan çalışmalar arasında G. Dayıoğlu'nun hikâyeleri (Gürsoy-Tavuş,

2015), Y. Bahadıroğlu'nun çocuk romanları (Emirhan, 2016; Katı, 2015), M. İzgü'nün romanları (Kumbasar, 2011), A. Gürman'ın çocuk edebiyatı eserleri (Yardimciel, 2015), F. H. Dağlarca'nın çocuk şiirleri (Eryeşil, 2015) gibi eserlerden bahsetmek gerekir.

Türk dili, tarihi ve kültürünün daha eski dönemlerine ait eserlerin değerler ve eğitimi açısından incelenmesi bahsinde de, yakın dönem eserlerine oranla daha az olmakla birlikte, doküman incelemesi çalışmaları mevcuttur. Sümbülzade-i Vehbi'nin XVIII. yy. eseri Lütüyye-i Vehbi'si (Güler, 2015), Mevlana'nın Mesnevi'si (Çomaklı, 2015; Durmuş; 2011) ile mensur eserleri (Akkaya, 2013), Gülşehri'nin Mantıku't-Tayr'ı (Çakın, 2014), Emîr Unsurü'l-Maâli Keykâvus'un Kabusname'si (Okutan, 2015) üzerine yapılmış olan çalışmalar bunlardan birkaçıdır.

Halkın, sözlü edebiyat ürünleriyle birlikte yazılı olarak da geleneklerini, törelerini, inançlarını, danslarını, oyunlarını vb. kültürel özelliklerini yansıttığı halk edebiyatı ürünleri olarak kabul edilen eserler de taşıdıkları değerler açısından incelenmeye değer bulunmuş ve bu eserler değerler ve değerler eğitimi açısından incelenmiştir. Bunlar arasında Dede Korkut Hikâyeleri (Deveci, Belet ve Türe, 2013; Özbay & Karakuş-Tayşi, 2011; Susar, 2015), Hz. Ali Cenkmeleri (Güden, 2013), Nasreddin Hoca Fıkraları (Demirtaş, 2012), Yusuf ü Züleyha Kıssası (Büyükbingöl-Yağcı, 2012) gibi eserlerle ilgili yapılmış çalışmalar mevcuttur.

Görüldüğü üzere Türk toplumunun millî benliğini oluşturan, tüm kültürel unsurlarıyla birlikte dönemden döneme aktardığı yahut başlangıç dönemlerinde yaşantının inanç, coğrafya gibi etkenler ekseninde değişmesiyle benimseyip zamanla yitirdiği değerleri içeren eserlerin değerler bakımından incelenmesi ve bunların günümüz şartlarında yaşatılabilir olanlarının günümüz eğitim sisteminde kullanılabilirliğinin tespitine yönelik çalışmalar, eserlerin ait oldukları dönem itibarıyla geçmişe doğru gidildikçe azalmaktadır.

Bu noktada Türk tarihinin yazıyla takip edilebilen başlangıç dönemlerine ait eserler ihmal edilmiş durumdadır denilebilir. Yukarıda bahsi geçen iki kitap dışında bugüne dek yapılan çalışmalar arasında en dikkat çekici olanlardan biri Mert ve diğerleri (2009) tarafından hazırlanan *“Orhun Yazıtlarındaki Toplumsal Değerlerin Öğretmen Adayları Tarafından Algılanma Düzeyi Üzerine Bir İnceleme”* adlı çalışmadır. Bahse konu çalışmada, Orhun Yazıtlarında yer alan değerlerin öğretmen adayları tarafından

nasıl algılandığı belirlenmek istenmiştir. Araştırmada, veri toplama aracı olarak Orhun Yazıtları'nda yer alan değerlerin listelenmesi yoluyla beşli likert tipinde hazırlanan anket formu kullanılmıştır. Güvenirlik ve geçerlik çalışması yapılan anket formu öğretmen adaylarına uygulanmış ve elde edilen veriler değerlendirilmiştir. Verilerin analizi sonucunda cinsiyet ve bölge değişkenlerine göre öğretmen adaylarının değerlere ilişkin görüşlerinin çok fazla farklılaşmadığı, adalet, doğruluk ve vatanperverlik değerlerinin ise öğretmen adayları tarafından diğer değerlerden daha önemli görüldüğü tespit edilmiştir.

2.2.2. Yurt dışında yapılan araştırmalar

Değerler ve değer eğitimi ile ilgili yurt dışında yapılan çalışmalar da genel olarak değer kavramı, uluslararası değer kavramı tanımlamaları ve değer araştırmaları, değer-ahlak-kültür ilişkisi gibi konular ekseninde yoğunlaşırken değer eğitiminde de son dönemde karşılaştırmalı ve belirli kitleler üzerinde uygulamalı yapılan değer algılarının ölçüldüğünü, kültürler arasında değer kazanımları ve değer eğitiminde yeni yaklaşımlar üzerinde durulduğunu söylemek mümkündür. Özellikle farklı kitlelere ait değer tasvirleri yapılırken doğu batı ekseninde karşılaştırmalı olarak toplumları inceleyen çalışmaların, değerlerin aktarımından davranış gelişiminde değerlerin rollerine kadar geniş bir yelpazede gerçekleştirildiği görülmektedir. Ayrıca son dönemlerde uluslararası geçerliği olan değer ölçeği geliştirme ve bunları farklı toplumlara uygulama yoluyla ortak değerler ve yerel değerler ayrımını net çizgilerle ortaya koyma eğilimindeki çalışmaların sayısı artmıştır.

Daha önce bahsi geçtiği üzere değer kavramı ve değerlerin varlığı, özellikleri, sınıflandırılmaları gibi çalışmalar başlangıçta felsefeciler, sosyologlar tarafından yapılmaya başlanmış, sonraki yıllarda psikologlar, eğitimciler ve konuya ilgi duyan diğer araştırmacılarca farklı toplumlarda değerlerin varlığı ve algılanışı, değerlerin genç nesillere aktarımı konusundaki faaliyetler, uluslararası geçerli değer ölçeği geliştirme vb. türden çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.

Değerleri gerek örgüt kültürü oluşturma gerekse kültürel yapının önemli bir bileşeni olma bakımından ön plana çıkaran ve bu konuda oluşturdukları yaklaşımlar ve sınıflandırmalarla adı ön plana çıkan araştırmacılar arasında Allport, Rokeach, Schwartz ve arkadaşları, Hofstede, Spranger gelmektedir. Bahsi geçen araştırmacıların

sınıflandırmaları ve uluslararası geliştirdikleri değer ölçekleri günümüzde tüm dünyada, sosyoloji, psikoloji, eğitim bilimleri gibi çeşitli alanlarda yapılan araştırmalarda kullanılmaya devam etmektedir. Ayrıca yine bahsi geçtiği üzere XX. yüzyılın sonlarında başlayan *Dünya Değerler Araştırması (World Values Survey / WVS)*, *Avrupa Değerler Araştırması (European Values Study)* gibi uluslararası kapsamlı değer araştırmaları da konunun geniş kitlelere taşınması ve yapılan çalışmaların sistematikleşmesi açısından önem taşımaktadır. Uluslararası yapılan ve günümüzde de güncelliğini koruyarak devam eden çalışmalardan biri de *Yaşayan Değerler Eğitim Programı (YDEP)- Living Values Education* adı altında yürütülen çalışmadır.

Değer araştırmaları ve değer eğitimi konusunda dünya çapında yapılan yayın faaliyetleri de oldukça fazladır. M. Leicester, C. Modgil ve S. Modgil (2005) tarafından *Education, Culture and Values Spiritual and Religious Education* başlıklı 6 ciltten oluşan bir seri yayımlanmıştır. Bu seri, eğitim, kültür ve değerler teması çerçevesinde hazırlanmıştır. Eğitimde değer algılarının temel olması özellikle de kültür bağlamında eğitimde değer sorunlarının kaçınılmazlığı noktasından hareketle çalışmaya başlanmıştır.

Serinin I-III. ciltleri eğitimde değer çeşitliliği ile ilgilidir. I. cildin başlığı *Eğitim Sistemleri*'dir. Teoriler, politikalar ve örtük değerler konusundadır. Serinin girişi olan bu ciltte daha çok kültürle ilgili kuramsal bir çerçeve çizildikten sonra dünya çapında devlet politikaları düzeyinde değerler ele alınmıştır. II. cilt ise *Kurumsal Sorunlar; Öğrenciler, Okul ve Öğretmen Eğitimi* başlıklıdır. Kurumsal düzeyde değerler ve kültür ilişkisinin ele alındığı dünyanın dört bir yanından katılımcı üzerinde yapılan bu çalışmada "Belirli bir alanda bütün bir okul yaklaşımını ne oluşturmaktadır?" sorusuna cevap aranmıştır. III. ciltte ise *Sınıf Sorunları: Uygulama, Pedagoji ve Müfredat* başlığı altında sınıf, öğretim programları ve öğrenci deneyimlerine odaklanılmıştır.

Serinin IV, V ve VI. ciltleri ise değerler eğitiminde çeşitlilik ile ilgilidir. IV. ciltte, *Ahlak Eğitimi ve Çoğulculuk* başlığı ile ahlak eğitimi üzerine odaklanılmıştır ve kültürel çoğulculuk bağlamında ahlaki gelişimden bahsedilmiştir. V. cildin başlığı *Maneviyat ve Din Eğitimi*'dir. Bu ciltte din ve manevi gelişim ayrı ele alınmış; eğitim, program ve kaynaklar hususunda çeşitli yaklaşımlar dikkatlere sunulmuş; ayrıca toplu ibadetler önemli bir konu olarak ele alınmıştır. VI. cilt, *Siyaset, Eğitim ve Vatandaşlık* başlıklarını ihtiva etmektedir. Çeşitli ülkelerde yapılan araştırma örnekleri ile demokratik eğitim de

dâhil olmak üzere insan hakları, vatandaşlık, ulusal kimlik ve eğitim gibi noktalarla ilgili bilgiler verilmiştir.

J. M. Halstead ve M. J. Taylor (1996) tarafından yapılan bir başka çalışma *Values in Education and Education in Values* adıyla yayınlanmıştır. Bu kitap iki bölümden oluşmaktadır. *Values in Education* (Eğitimde Değerler) başlığını taşıyan bölümde liberal değerler ve liberal eğitim, ahlaki ve manevi değerler, toplumsal değerler ve eğitim, demokratik değerler ve siyasi eğitimin temelleri, sanat ve sağlık gibi çeşitli alanlarda değerler gibi konularda yazılmış ayrı bölümler bulunmaktadır. *Education in Values* (Değerler (içinde) Eğitim) adı verilen ikinci bölümde ise öğrencilerin ahlaki ve kültürel deneyimleri, vizyon, değerler ve erdemler, okulların misyonu ve ebeveynlerin algıları, çocukların kişisel gelişiminde değerlerin etkisi gibi konulara yer verilmiştir.

G. Haydon (2007), *Values for Educational Leadership* adlı kitabında Değerler ve Değerlerin Eğitim Liderliği İçindeki Yeri, Eğitim Amaçları ve Ahlaki Amaçlar, Bireysel Liderlik, Eğitimde Vizyon, Okul Ahlakı ve Kültür, Toplum ve Demokrasi'den oluşan altı bölüme yer vermiştir. Londra Üniversitesi tarafından sunulan bir Uygulamalı Eğitim ve Yönetim kursu çerçevesinde kullanılan çalışma, değerlerin akademinin ayrılmaz bir parçası olmasından hareketle yapılmıştır.

J. Da. Hunter (2000), *The Death of Character: Moral Education in an Age Without Good or Evil* adlı çalışmasında karakter eğitimi programlarının temelindeki asıl bunalımı insanların neden ahlaklı olması gerektiği boyutundaki anlam boşluğunda aramıştır. Virginia Üniversitesinden Profesör Hunter, karakter eğitimi programlarının, örneğin, öğrencilere dürüst ve güvenilir olmanın yalancı ve sahtekâr birisi olmaktan daha iyi olduğunu öğrettiğini; ama bu ahlaki tavrı doğrulayacak, bu inancı besleyecek metafiziksel anlam tedariki yapamadığını ifade etmektedir. Çalışma esasında, şu temel soruya cevap aramaktadır: “Ahlaki değer ve doğrulara ve bunlara hayat veren kurumlara hiç de sıcak bakmayan modern hayatın bulunduğu ortamda hayatımızı nasıl düzene sokabiliriz?” Hunter, çocukların ahlak eğitimi yetişkinlerin ahlak dünyalarının bir aynası olarak görmektedir.

Sosyal değerlerle ilgili olarak yurt dışında yapılan diğer araştırmalar incelendiğinde bunların bir bölümünün öğrenci, öğretmen ve yöneticilerin değerler eğitimi ile ilgili görüş ve düşüncelerinin belirlenmesini amaçlayan (Revell, 2002;

Thornberg, 2008; Witherspoon, 2007) araştırmalar olduğu görülmektedir. Yapılan çalışmaların bir bölümünü de (Chandler, 2005; El Hassan & Kahil, 2005; Germaine, 2001) değerler eğitiminin ilköğretim öğrencileri üzerindeki etkilerini inceleyen araştırmalar oluşturmaktadır (Yalar & Yanpar Yelken, 2011, s. 38).

Chandler (2005) tarafından yapılan “*The Effect of Character Education Program on Elementary Students Prosocial Competence*” (Karakter Eğitimi Programı’nın İlkokul  ğrencilerinin Toplum Yanlısı Davranış Yeterliliği  zerindeki Etkileri) adlı doktora tez çalışmasında beşinci sınıf  ğrencilerinin toplum yanlısı davranış yeterliliğinde Karakter Eğitimi Programı’nın etkililiğinin araştırılması amaçlanmıştır. Bir ilköğretim okulunda 116 beşinci sınıf öğrencisine 18 haftayı aşkın olarak bir karakter eğitimi programı uygulanmıştır. Sosyal yeterlilik ve antisosyal davranışları ölçen bir sosyal yeterlilik anketi, okul sosyal davranış  l eği  ğrencilere uygulanmış ve öğretmenler tarafından  n testler ve son testler olarak değerlendirilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre karakter eğitimine katılmaları sonucunda istatistiksel olarak öğrencilerin cinsiyet ve son test sonuçları arasında değişikler olduğu g r lm ştir. Kız  ğrenciler hem  n testlerde hem de son testlerde erkek öğrencilerden yüksek puan almışlardır.

Thornberg (2008) tarafından yapılan “*The Lack of Professional Knowledge in Values Education*” (Değerler Eğitiminde Mesleki Bilgi Eksikliği) adlı çalışmada öğretmenlerin değer eğitimi ile ilgili bakış açılarını incelemek için çok az araştırma yapıldığı belirtilerek öğretmenlerin değerler eğitimi uygulamalarındaki algılarının incelenmesi ve onların bu konudaki profesyonelliklerinin araştırılması amaçlanmıştır. Bu araştırma için 13 öğretmenle görüşme gerçekleştirilmiş ve bu görüşmeler karşılaştırmalı analizle incelenmiştir. Araştırma sonucunda öğretmenler arasında değer eğitimi alanında profesyonel bilgi eksikliğinin olduğu ortaya çıkmıştır.

Yurt içinde yapmış olduğu çalışmalarla değerler konusuna dikkat çeken Kağıtçıbaşı’nın uluslararasıda yapılan değer araştırmalarına Türkiye’yi de d hil ettiği Türk toplumunun değerlerini ortaya koyan karşılaştırmalı çalışmaları mevcuttur (Kağıtçıbaşı, 1970; 1981; 1982a; 1982b).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. YÖNTEM

Çalışmanın bu bölümünde araştırmanın modeli, incelenen dokümanlar, araştırma evreni ve örnekleme, veri toplamada kullanılan araçlar ile uygulama sürecinin detayları ve toplanan verilerin analiz yöntemleri dikkatlere sunulmuştur.

3.1. Araştırmanın Modeli

Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan sosyal değerlerle ilgili olarak öğretmen adaylarının görüşlerinin araştırıldığı bu çalışma, hem nicel hem de nitel araştırma yöntemlerinden oluşan karma bir araştırmadır. Karma araştırma yaklaşımı, nicel ve nitel verilerin tek bir çalışma ya da çalışma dizisi içerisinde toplanması, çözümlenmesi ve bağdaştırılmasıdır (Creswell & Plano Clark, 2011). Genel düzeyde karma yöntem, nicel ve nitel yaklaşımları birleştirmesi ve her iki yaklaşımın sınırlılıklarını en aza indirmesi sebebiyle tercih edilir; pratik düzeyde, karmaşık bir yaklaşım sunması nedeniyle ilgi çekicidir; işlemsel düzeyde ise araştırma sorularının daha iyi anlaşılabilmesi için faydalı bir yaklaşımdır. Eğer araştırmacının nitel ve nicel verilere ulaşma olanağı var ise en ideal yaklaşımdır (Creswell, 2003).

Bu çalışma kapsamında Creswell (2013, s. 16) tarafından oluşturulan keşfedici sıralı karma desen benimsenmiştir. Keşfedici sıralı yaklaşımda araştırmacı bir nitel araştırma ile başlar ve katılımcıların bakış açılarını keşfeder. Daha sonra veri analizi gerçekleştirilir ve elde edilen bilgiler ikinci basamakta, yani nicel aşamayı oluşturmada kullanılır. Nitel aşama, inceleme altındaki örnekleme en uygun ölçme aracını yapılandırır, takip eden nicel aşamada kullanılmak üzere uygun araçların belirlenmesinde ya da devam çalışması olarak yapılacak bir nicel araştırmada incelenmesi gereken değişkenleri belirlemek amacıyla kullanılabilir.

Araştırmanın nitel bölümü, doküman incelemesi olarak tasarlanmıştır. Verilerin teker teker okunması yoluyla oluşturulan kod ve kategorilere dayalı olarak araştırma sonuçlarının sunulmasını sağlayan araştırma yöntemi, nitel araştırma yöntemidir.

(Merriam, 1998, s. 58). Araştırma nitel bölümünün verileri doküman incelemesi yoluyla toplanmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu ya da olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır. Doküman incelemesi, bir araştırma problemi hakkında belirli zaman dilimi içerisinde üretilen dokümanlar ya da ilgili konuda birden fazla kaynak tarafından ve değişik aralıklarla üretilmiş dokümanların geniş bir zaman dilimine dayalı analizini olanaklı kılmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2005).

Araştırmanın nicel bölümü ise tarama modelinde tasarlanmıştır. Tarama modeli, geçmişte ya da hâlen var olan bir durumu, olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan ve araştırmaya konu olan olay, birey veya nesneleri, kendi koşulları içinde olduğu gibi tanımlamaya çalışan araştırmalarda (Karasar, 2006, s. 77) kullanılır. Tarama deseni, bir evren içinden seçilen bir örneklem üzerinde yapılan çalışmalar yoluyla evren genelindeki eğilim, tutum veya görüşlerin nicel olarak betimlenmesini sağlar (Creswell, 2013). Bu yöntemle, daha önceden incelenen dokümanlarda tespit edilen bulgulardan hareketle ölçme aracı geliştirilmiş ve öğretmen adaylarının görüşlerine başvurulmuştur. Bu çerçevede Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde tespit edilen değer tanımlarına ve değerlere yönelik öğretmen adaylarının görüşlerini en uygun biçimde betimleyebilmek amaçlanmıştır.

3.2. Araştırma Grubu ve Veri Kaynakları

Karma araştırmalar hem nicel hem nitel araştırma yöntemlerini içinde barındırdığından dolayı araştırmanın verilerinin toplandığı gruplar ya da dokümanlar içinde ayrı ayrı açıklamaların yapılması gerekmektedir.

Araştırmanın nitel bölümünü oluşturan veri kaynakları ile ilgili açıklamalar aşağıda yer almaktadır:

İnceleme amaçlı seçilenler; Köktürkçe Dönemi'ne ait kağanlık ve kumandanlık yazıtlarından Orhun Yazıtları; Ötüken-Uygur Dönemi'ne ait kağanlık ve kumandanlık yazıtlarından Şine Us, Tes ve Tariat Yazıtları; Uygur Dönemi'ne ait dönemi hem sosyal ve kültürel hem de inanç bakımından temsil edebilen Manicilik ve Burkancılık muhitinde oluşturulmuş farklı türlerdeki İrk Bitig, Huastuanift, İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Altun Yaruk'tan parçalar (Birinci Kitap, Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi), Daşakarmapathaavadānamālā (DPKAM)'da yer alan iki çatiktir (Çaştani Bey Hikâyesi,

Dantıpalı Bey Hikâyesi). Bahse konu eserler Köktürk ve Uygur Dönemlerinin farklı evrelerinde, farklı dine ve yaşayışa sahip topluluklarca oluşturulmalarına rağmen birbirinin devamı niteliğinde olan ve başlangıcından itibaren Türk toplum yaşantısını, kültürünü ve değerlerini yansıtan hacimli eserler olmaları dolayısıyla incelemeye alınmıştır. Bu noktada belirtmek gerekir ki söz konusu eserler, doğrudan doğruya Türk topluluklarının kağan ve kumandanları tarafından hazırlanan nutuk, tarih vesikası niteliğinde olan yazıtlardan, sonraki dönemlerde dinî yaşantının çeşitlenmesiyle birlikte çeviriler aracılığıyla topluma kazandırılan Manihaist ve Budist dinî eserler ile bu çerçevede yazılmış olan fal kitabı ve çatık adı verilen kısa hikâyelerden seçilmiştir. Böylelikle hem toplumun kendine has niteliklerini ortaya koyduğu özgün eserleri ile dönemi yansıtan, hem de çeşitli kültür aktarımları ve yaşantı değişimi yoluyla topluma kazandırılmaya çalışılan farklı görüşleri içeren eserler (Alyılmaz, 2003b; Alyılmaz, 2015; Barutcu-Özönder, 2002; Caferoğlu, 1984; Çandarlıoğlu, 2004; Doğan & Usta, 2014; Ercilasun, 2008; Ölmez, 2004; Sertkaya, 2004; Şen, 2015; Tekin, 1976) çalışma kapsamına alınmıştır.

Bahse konu eserlerin incelenmesi aşamasında T. Tekin (2010) tarafından yayımlanan *Orhon Yazıtları*; O. Mert (2009) tarafından yayımlanan *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Şine Us, Tes Tariat*; T. Tekin (2004) tarafından yayımlanan *İrk Bitig*; S. Himran (1941) tarafından yayımlanan *Huastuanift*; J. R. Hamilton tarafından yayımlanan ve V. Köken (2011) tarafından Türkçeye çevrilen *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*; S. Çağatay (1945) tarafından yayımlanan *Altun Yaruk'tan İki Parça*; Ü. Ö. Demirci (2014) tarafından yayımlanan *Eski Uygurca Dört Çatik* adlı eserlerde yer verilen metinlerden yararlanılmıştır.

Araştırmada incelenen eserlerin ait oldukları dönem ve inanç sistemlerine göre dağılımları aşağıdaki gibidir:

Tablo 3.1.

İncelenen Eserlerin Ait Oldukları Dönem ve İnanç Çevrelerine Göre Dağılımlarına İlişkin Bilgiler

ESER ADI	ESER İÇERİSİNDE YER ALAN VE İNCELENEN BÖLÜMLER	TARİHLENDİRİLDİKLERİ DÖNEMLER	AİT OLDUKLARI İNANÇ ÇEVRELERİ
ORHUN YAZITLARI	Bilge Kağan Yazıtı	II. KÖKTÜRK KAĞANLIĞI DÖNEMİ (732-735 yılları arası)	Tengricilik
	Köl Tigin Yazıtı		
	Tonyukuk Yazıtları		
ÖTÜKEN- UYGUR DÖNEMİ YAZITLARI	Şine Us Yazıtı	ÖTÜKEN UYGUR KAĞANLIĞI DÖNEMİ (743-840 yılları arası)	Tengricilik
	Tes Yazıtı		
	Tariat Yazıtı		
IRK BİTİĞ	(eserin tamamı)	UYGUR DÖNEMİ (IX. yy başları)	Manicilik*
HUASTUANİFT	(eserin tamamı)	UYGUR DÖNEMİ	Manicilik
İYİ VE KÖTÜ PRENS ÖYKÜSÜ	(eserin tamamı)	UYGUR DÖNEMİ (X. yy)	Burkancılık
ALTUN YARUK	Birinci Kitap	UYGUR DÖNEMİ (XIII. yy – IX. yy) (Eserin orijinal metinlerinden yalnız Leningrad nüshasında yer alan bu bölüm Berlin nüshasında yoktur. Yani aslında Altun Yaruk’a ait olmadığını sonradan eklendiğini gösterir (Çağatay, 1945, s. 12)).	Burkancılık
		UYGUR DÖNEMİ (XII. yy’a ait olan Çince <i>Suvarna</i> adlı eserden çevrilmiştir (Çağatay, 1945, s. 19)).	
		UYGUR DÖNEMİ (XI. yy sonları ile XII. yy başları (Elmalı, 2009, s. 4)).	
Daşakarmapathaa vadānamālā (DPKAM)	Çaştani Bey Hikâyesi	UYGUR DÖNEMİ (XI. yüzyılın ikinci yarısı (Ağca, 2006’dan akt. Elmalı, 2009, X); Elmalı (2009), eserin en geç XI. yüzyıl sonu XII. yüzyıl başlarında yazılmış olabileceğini bildirmiştir.)	Burkancılık
	Dantupali Bey Hikâyesi		

Araştırmada incelenen eserlerin türlerine ve özgün-çeviri eser olma durumlarına göre dağılımı aşağıdaki gibidir:

Tablo 3.2.

İncelenen Eserlerin Türlerine ve Özgün-Çeviri Eser Olma Durumlarına İlişkin Bilgiler

ESER ADI	TÜRÜ	ÖZGÜN-ÇEVİRİ ESER OLMA DURUMLARI
ORHUN YAZITLARI	Kağanlık ve kumandanlık yazıtı, tarih vesikası	Özgün (Dönem kağan ve kumandanlarının ağzından kaydedilmiş vesikalar niteliğinde)
ÖTÜKEN-UYGUR DÖNEMİ YAZITLARI	Kağanlık ve kumandanlık yazıtı, tarih vesikası	Özgün (Dönem kağan ve kumandanlarının ağzından kaydedilmiş vesikalar niteliğinde)
IRK BİTİĞ	Fal kitabı	Dil ve üslup özelliklerine göre içerik bakımından özgün kabul edilmekle (Tekin, 2004, s. 15) birlikte Uygur Alfabeti'yle yazılmış bir nüshadan istinsah edildiği görüşü mevcuttur (Erdal, 1977; Tekin, 2004, s. 17).
HUASTUANİFT	Tövbe duası	Çeviri*
İYİ VE KÖTÜ PRENS ÖYKÜSÜ	Hikâye	Çince'den çeviri Tibetçe nüshası da bulunmaktadır.
ALTUN YARUK	Sutra (Dinî vaazlar, Buda'nın vaazları ve hayat hikâyeleri)	Birinci Kitap, Tibetçeden Uygurcaya çevrilmiştir. Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi Çince <i>Suvarnaprabhasa</i> adlı eserden çevrilmiştir.
Daśakarmapathaavadānamālā (DPKAM)	Çatik (jataka – masal - kısa hikâye)lerden oluşan sutra	Daśakarmapathaavadānamālā adlı eserde yer alan çatikler, Ugu Küşen (Tohar B) dilinden çeviridir (Elmalı, 2009, s. 3).

Araştırmının nicel bölümünü oluşturan araştırma grubu için ilgili açıklamalar aşağıda yer almaktadır.

Araştırma evrenini Atatürk Üniversitesi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Uludağ Üniversitesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Erzincan Üniversitesi, Ordu Üniversitesi,

Dokuz Eylül Üniversitesi ve Abant İzzet Baysal Üniversitesi olmak üzere toplam 8 üniversitedeki Türkçe öğretmenliği ve Türk dili ve edebiyatı öğretmenliği bölümlerinde öğrenim gören toplam 3080 Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adayı oluşturmaktadır. Araştırmada tüm evrene ulaşmanın güçlüğü dolayısıyla örneklem alma yoluna gidilmiştir. Araştırmanın çalışma grubu seçiminde çalışmaya gönüllü olarak katılmak isteyen ve kolay ulaşılabilir öğretmen adaylarının bulunması sebebiyle uygun örneklem yöntemi kullanılmıştır. Uygun örneklem yönteminde önemli olan nokta, örneklem seçiminin kolay ulaşılabilen, yapılacak çalışmaya uygun ve elverişli olmasıdır (McMillan & Schumacher, 2010). Uygun örneklem yöntemi, zaman, para ve iş gücü kaybı az olan bir örneklem yöntemidir (Büyüköztürk, Kılıç-Çakmak, Akgün, Karadeniz & Demirel, 2014).

Araştırmanın örneklemine 2015-2016 eğitim öğretim yılı yaz döneminde Atatürk Üniversitesi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Uludağ Üniversitesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Erzincan Üniversitesi, Ordu Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi ve Abant İzzet Baysal Üniversitesi olmak üzere 8 farklı üniversiteden araştırmaya dâhil edilen toplamda 427 Türkçe - Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adayı oluşturmaktadır. Örneklem büyüklüğü evrenin yaklaşık %14'ünü oluşturmaktadır. Evrenin 3000 olması durumunda .05 sapma miktarı için yeterli örneklem büyüklüğü sayısının 341 olduğu (Büyüköztürk, 2014) ve bu araştırma için veri toplanan örneklem sayısının da 427 olması yeterli örneklem büyüklüğüne ulaşıldığını göstermektedir.

Araştırmaya katılan Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının demografik özelliklerine ilişkin bilgiler Tablo 3.3'te gösterilmiştir.

Tablo 3.3.

Araştırmaya Katılan Türkçe ve Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni Adaylarına İlişkin Demografik Bilgiler

Değişken	Grup	f	%
Cinsiyet	Kız	278	65.1
	Erkek	149	34.9
	Toplam	427	100.0
Sınıf	1. Sınıf	36	8.4
	2. sınıf	65	15.2
	3. sınıf	150	35.1
	4. sınıf	176	41.2
	Toplam	427	100.0
Yaş	17-19	47	11.0
	20-22	304	71.2
	23-25	62	14.5
	26 ve üzeri	14	3.3
	Toplam	427	100.0
Sosyoekonomik Düzey	0-1500 ₺	174	40.7
	1501-3000 ₺	177	41.5
	3001-4500 ₺	49	11.5
	4501-6000 ₺	15	3.5
	6000 ₺ ve üzeri	12	2.8
	Toplam	427	100.0

Araştırma grubunun cinsiyet değişkeni bakımından dağılımı gösteren Tablo 3.3. incelendiğinde 278 (%65.1)'inin kız, 149 (%34.9)'unun erkek olduğu; sınıf değişkeni bakımından dağılımı incelendiğinde 36 (%8.4)'sının 1. sınıf, 65 (%15.2)'inin 2. sınıf, 150 (%35.1)'sinin 3. sınıf ve 176 (%41.2)'sının 4. sınıf olduğu; yaş değişkeni bakımından dağılımı incelendiğinde 47 (%11.0)'sinin 17-19 yaş aralığında, 304 (%71.2)'ünün 20-22 yaş aralığında, 62 (%14.5)'sinin 23-25 yaş aralığında ve 14 (%3.3)'ünün 26 ve üzeri yaşta olduğu; sosyoekonomik düzey değişkeni bakımından 174 (%40.7)'ünün ailesinin 0-1500 ₺ gelir düzeyinde, 177 (%41.5)'sinin ailesinin 1501-3000 ₺ gelir düzeyinde, 49 (%11.5)'unun ailesinin 3001-4500 ₺ gelir düzeyinde, 15 (%3.5)'inin ailesinin 4501-6000 ₺ gelir düzeyinde ve 12 (%2.8)'sinin 6000 ₺ ve üzeri gelir düzeyinde olduğu anlaşılmaktadır.

Araştırmaya katılan Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemlerine ait eserleri daha önce okuma durumuna ilişkin bilgiler Tablo 3.4’te gösterilmiştir.

Tablo 3.4.

Araştırmaya Katılan Türkçe ve Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni Adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerini Daha Önce Okuma Durumlarına İlişkin Bilgiler

Köktürk ve Uygur Dönemlerine Ait Eserlerini Daha Önce Okuma Durumu	f	%
Orhun Yazıtları	229	29.0
Hiçbiri	147	18.6
Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtları	106	13.4
İyi ve Kötü Prens Öyküsü	103	13.0
Altun Yaruk	76	9.6
İrk Bitig	66	8.4
Huastuanift	25	3.2
Diğer	25	3.2
Çaştani Bey Hikâyesi	8	1.0
Dantıpalı Bey Hikâyesi	5	0.6
Toplam	790	100.0

Tabloya göre, çalışma grubunda yer alan öğretmen adaylarından 280 (%65.6)’inin Köktürk ve Uygur Dönemlerine ait eserlerden en az birini okuduğu, 147 (%34.4)’sinin ise Köktürk ve Uygur Dönemlerine ait eserlerden hiçbirini okumadığı görülmektedir. Eserlerin okunma durumları incelendiğinde “Orhun Yazıtları”nı 229 (%29), “Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtları”nı 106 (%13.4), “İyi ve Kötü Prens Öyküsü”nü 103 (%13), “Altun Yaruk”u 76 (%9.6), “İrk Bitig”i 66 (%8.4), “Huastuanift”i 25 (%3.2), “Çaştani Bey Hikâyesi”ni 8 (%1) ve “Dantıpalı Bey Hikâyesi”ni 5 (%0.6) öğretmen adayının okuduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 25 öğretmen adayı da bu eserler dışında Köktürk ve Uygur Dönemlerine ait eserlerden bazılarını okuduklarını belirtmişlerdir. Araştırmaya katılan öğretmen adaylarının eserleri okuyup okumama durumununun doğrudan araştırma sonuçlarını etkileyen bir değişken olmaması dolayısıyla tüm öğretmen adayları çalışma kapsamına alınmıştır.

3.3. Veri Toplama Araçları ve Verilerin Toplanması

Araştırmada kullanılan veri toplama araçları aşağıdaki gibidir:

1. Schwartz Değer Ölçeği
2. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerindeki sosyal değerlere ilişkin görüş belirleme formu
3. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik süreçlere ilişkin görüş belirleme formu

1. Schwartz Değer Kuramı ve Değer Ölçeği

Schwartz'a göre "değerler, bir bireyin veya sosyal birimin hayatında rehber prensipler olarak hizmet gören, önemce farklılık sergileyen, istenilen durumlar ötesi hedeflerdir". Bu tanımda geçen hedefler aşağıdaki gibidir:

1. Bazı sosyal birimlerin çıkarlarına hizmet ederler.
2. Eylemleri motive edebilirler, eyleme yön ve duygusal yoğunluk verirler.
3. Yargılama ve eylemi doğrulamak için standart fonksiyonu görürler.
4. Baskın grup değerleri için sosyalleşme ve bireylerin özel öğrenme deneyimleri vasıtası ile elde edilebilirler.

Schwartz'ın kuramındaki temel varsayıma göre değerleri birbirlerinden ayıran en önemli özellik, ifade ettikleri güdüsel amaç tipidir; dolayısıyla, tüm kültürlerde rastlanma olasılığı en yüksek olan değerler, insan doğasının evrensel gerekliliklerini (biyolojik gereksinimler, uyumlu bir toplumsal etkileşim için gerekli olan koşullar gibi) bilinçli amaçlar biçiminde simgeleyen değerler olmalıdır (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000). Schwartz'a (2009, s. 2) göre değerlerin özellikleri şu şekilde sıralanmaktadır:

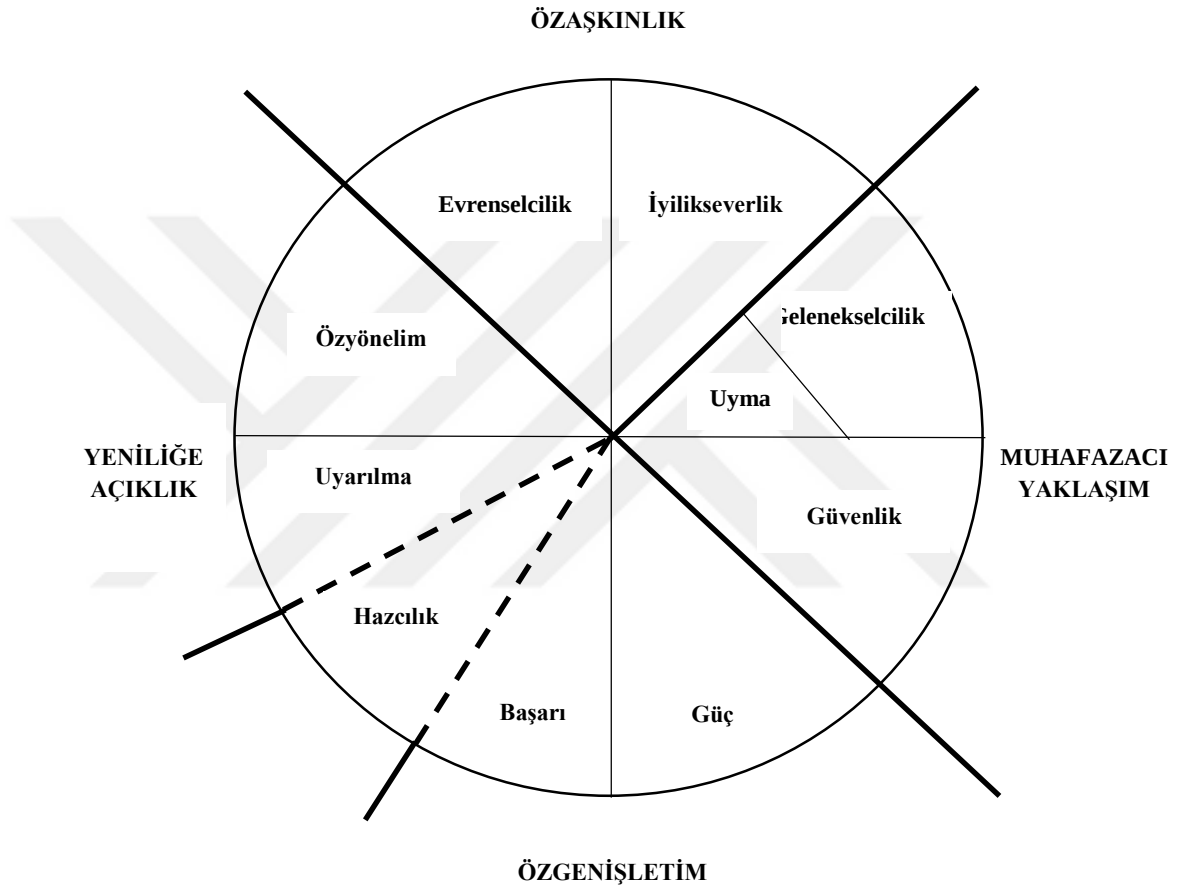
1. Değerler ayırt edilemez şekilde inanışlarla bağlantılıdır. Değerler harekete geçirildiğinde duygularla kaynaşır. Bağımsızlığın kendileri için önemli bir değer olduğunu varsayan insanlar, bağımsızlıkları tehdit edildiğinde uyarılırlar. Bağımsızlıklarını kaybettiklerinde hayal kırıklığına uğrarlar ve bağımsızlıklarını kazandıklarında mutlu olurlar.
2. Değerler, eylemi harekete geçiren arzu edilen hedeflere karşılık gelirler. Kendisi için sosyal düzen, adalet ve yardımseverliğin önemli olduğunu kabul eden insanlar bu hedeflerin arkasından gitmek için harekete geçerler.

3. Değerler belirli eylem ve durumlara yayılırlar. Örneğin sadakat; okulla, sporla, iş yeriyle, arkadaşlarla, aileyle veya yabancılarla ilgili olabilir. Bu özellik değerleri genellikle özel nesne, eylem ve durumlara karşılık gelen daha dar norm ve davranış gibi kalıplardan ayırt eder.
4. Değerler standartlar ve kriterler gibi hizmet görürler. Değerler; eylemlerin, politikaların, insanların ve olayların seçiminde ve değerlendirilmesinde rehberlik ederler. İnsanlar benimsedikleri değerlere göre neyin iyi, neyin kötü, neyin yasal, neyin yasa dışı olduğuna karar verirler.
5. Değerler birbirlerine göre önem açısından derecelenirler. İnsanlar başarıya mı yoksa adalete mi, yeniliğe mi yoksa gelenekselliğe mi önem verirler? Bu hiyerarşik özellik değerleri norm ve davranışlardan ayırır.
6. Çok sayıda değerın bağıl önemliliği eylemleri yönlendirir. Herhangi bir tavır ya da davranış birden fazla değeri gerektirir. Örneğin kiliseye gitmek, gelenek, uyumluluk ve güvenlik değerlerini, hazcılık ve uyarıcılık değerleri karşısında öne çıkarır.

Schwartz ve Bilsky (Schwartz, 1992; Schwartz & Bilsky, 1990) tarafından yukarıda ortaya konulan kuramsal çerçeve içinde yürütülen araştırmalarla, Rokeach'ın listesi temel alınmak üzere, yazında var olan çeşitli değerlerden yola çıkılarak 56 değer tespit edilmiştir. Bu çerçevede aralarında Türkiye'nin de olduğu 54 ülkeden büyük çoğunluğunu öğretmenler ve üniversite öğrencilerinin oluşturduğu 44000 kişiden veri toplanmıştır. Öğretmenler toplumsallaşma süreci içerisinde temel kültürel değerlerin aktarıcıları oldukları varsayımıyla, araştırmanın hedef kitlesi olarak seçilmişlerdir (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000). Yapılan analizler sonucunda 56 değer, evrensel nitelik taşıdığı düşünülen 10 değer öbeğinde toplanmıştır. Araştırmanın 54 ülkede yapılması, geliştirilen değer ölçeğinin kültürler arası geçerliliğinin saptanmasına olanak sağlamıştır. Daha sonra, Schwartz 2001 yılında yaptığı çalışmada, listedeki değer sayısını 57'ye yükseltmiştir (Perrinjaquet ve diğerlerinden 2005'ten akt. Karalar & Kiracı, 2010). Kullanılan 57 değerden 45'inin farklı kültürlerde yüksek düzeyde bir anlamsal benzerlik gösterdiğini belirlemiştir (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000).

Schwartz'ın değer kuramında değerler, üç evrensel ihtiyacın bilişsel temsilleri olarak kavramsallaştırılmıştır. Bunlar, bireyin biyolojik ihtiyaçları, sosyal etkileşimlerini düzenlemeyle ilgili ihtiyaçları ve grup ve toplumsal gereklilikleri yerine getirmeyle ilgili

ihtiyaçlarıdır. Her birey ve grup davranışlarını açıklamak, aralarındaki eş güdümü sağlamak ve bu davranışlarını gerekçelendirmek amacıyla, ilgili ihtiyaçların bilişsel temsilleri olan değerleri kullanır. Schwartz, üç evrensel ihtiyaçtan hareketle, birbirine benzer veya farklı güdüsel altyapıdaki değerleri içeren ve dinamik bir yapı içinde birbirleriyle ilişkili bir süreklilik gösteren on değer tipi kurgulamıştır (Schwartz ve diğerlerinden akt. Karalar & Kiracı, 2010).

Şekil 3.1. Schwartz Değer Kuramı'ndaki değer tipleri ve ana değer grupları arasındaki ilişkilerle ilgili model

Şekle göre, 10 değer tipi iki temel güdüsel çatışma ekseninde yer almaktadır. Birinci eksenin bir kutbunda bireysel yenilik arayışı, bağımsız düşünme ve davranma yönelimini içeren Uyarılma ve Özyönelim değer tipleri konumlanmıştır. Karşı kutupta ise bireysel isteklerin toplumsal normlara ve geleneklere göre sınırlandırılması, bireysel ve toplumsal istikrarın korunması yönelimini içeren Uyma, Gelenekselcilik ve Güvenlik değerleri yer almaktadır. Bu iki kutup, Yeniliğe Açıklık - Muhafazacılık boyutunu tanımlamaktadır. İkinci eksen ise, bireysel başarı ve baskınlık güdüsünü yönlendiren Güç

ve Başarı değerlerinin, yakın olunan başkaları, dış gruptaki kişiler ile doğanın esenliği yönelimini ifade eden Evrenselcilik ve İyilikseverlik değerlerinin çatışması üzerine kurulan Özgenişletim - Özaşkınlık boyutudur. Hazcılık değerlerinin ise hem Yeniliğe Açıklık hem de Özgenişletim kutuplarındaki değer tipleri ile ortak güdülerini temsil ettiği ve her iki değer tipi grubuyla da ilişkili olduğu öngörülmüştür (Schwartz ve diğerlerinden akt. Karalar & Kiracı, 2010).

Psikoloji yazınının yanı sıra konu ile ilgili felsefi ve dinsel yazından da yararlanan Schwartz'ın (1992) belirlediği 10 temel değer tipi ve bunlarla ilişkili olduğu saptanan 57 alt değer aşağıdaki tabloda, açıklamalarıyla birlikte dikkatlere sunulmuştur. Değer kodlarının tam karşılığı ve açıklamaları, bulgular kısmında daha ayrıntılı olarak verilecektir. Tabloda italik olarak yazılmış olan değerler ise “kültürler arası karşılaştırmalarda tutarlı sonuçlar vermediği saptanan değerleri (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000) işaret etmektedir. Değer kodlarının açıklamaları bölümünde, Schwartz'ın günümüzde web sayfası üzerinden katılımcıların baskın değerlerini belirleyebilmek amacıyla gerçekleştirdiği *Self-Assessment 2.2: Identifying Your Dominant Values*⁷ başlıklı çevirim içi bir anket çalışmasında farklı kültürlerden katılımcıların değerleri daha net anlayabilmeleri amacıyla yapılmış olan değer tanımlamaları esas alınmıştır. Bu çalışmada katılımcılar için değerlerin önem düzeyinin belirlenmesi amacıyla -1,0,1,2,3,4,5,6,7 arasında rakamlar ile puanlanan değerler iki ayrı liste hâlinde sıralanmıştır. -1 bireyler için karşıt görüş içeren, negatif değerleri puanlamak için; 7 ise bireyin hayatında temel bir ilke olarak yüksek öneme sahip değerleri puanlamak için kullanılmıştır. 0 birey için değerlerin bir yol gösterici ilke olarak geçerli olmadığı, yani değerlerin hiç önemli olmadığı anlamına gelir. 3, değerlerin önemli olduğu anlamına gelir. 6 ise değerlerin çok önemli olduğu anlamına gelir.

Tablo 3.5'te Türkiye Türkçesine çevrilen Schwartz Değer Ölçeği'nde yer verilen değer kodları ve açıklamaları (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000) dikkatlere sunulmuştur:

⁷ Bahse konu anket çalışmasının çevirim içi ulaşım linki şöyledir:
http://highered.mheducation.com/sites/0073381225/student_view0/chapter2/self-assessment_2_2.html.

Tablo 3.5.

Schwartz Değer Ölçeği'nde Yer Verilen Değer Kodları ve Açıklamaları (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000)

<i>Değerler</i>	<i>Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler</i>	<i>Değer Kodlarının Açıklamaları</i>
GÜÇ (Power) Toplumsal konum, insanlar ve kaynaklar üzerinde denetim gücü	-Sosyal Güç Sahibi Olmak	Başkaları üzerinde kontrol gücüne sahip olmak, baskınlık
	-Otorite Sahibi Olmak	Toplumda yol gösterici, lider, komuta edici olmak
	-Zengin Olmak	Maddi mal varlığı sahibi ve güçlü olmak; para sahibi olmak
	-Toplumdaki Görünümü Koruyabilmek	Toplumdaki duruşunu, “yüsünü” koruyabilmek
	- <i>Sosyal Saygınlık</i>	<i>İnsanlar tarafından benimsenme; saygı görme</i>
BAŞARI (Achievement) Toplumsal standartları temel alan kişisel başarı yönelimi	-Başarılı Olmak	Hedeflerine ulaşmak
	-Yetkin/Muktedir Olmak	Becerikli, üretken, yetkili ve etkili olmak
	-Hırslı Olmak	(Amaçları doğrultusunda) sıkı çalışmak, tutkulu olmak
	-Sözü Geçen Biri Olmak	İnsanlar ve olaylar üzerinde etki sahibi olabilmek
	- <i>Zeki Olmak</i>	<i>Akıllılık, mantıklı düşünebilme, bilgelik</i>
HAZCILIK (Hedonism) Bireysel zevke, hazzı yönelim	-Hayattan Tat Almak	Yemek yemek, eğlenmek, cinsellik vb. günlük eylemlerden keyif almak
	-Zevk (Haz)	Zevk, arzuların tatmini, haz duyma
	-İsteklerine Düşkün Olmak	Rahatına önem vermek, hoşlandığı şeyleri yapmak
UYARILMA (Stimulation) Heyecan ve yenilik arayışı, aksiyon	-Heyecanlı Bir Yaşam	Heyecan verici deneyimler yaşamak
	-Değişken Bir Hayat	Meydan okuma, yenilik ve değişim ile dolu bir yaşam
	-Cesur Olmak	Gözüpek, yiğit olmak; macera arayan, risk alabilen olmak
ÖZYÖNELİM (Self-Ditection) Düşünce ve eylemde bağımsızlık	-Yaratıcı Olmak	Benzersiz olmak, hayal gücüne sahip olmak
	-Merak Duyabilmek	Her şeyle ilgilenmek, keşfedici olmak
	-Özgürlük	Düşünce ve eylemlerinde özgürlük
	-Kendi Amaçlarını Seçebilmek	Kendi amaçlarını seçme hakkına sahip olmak
	-Bağımsız Olmak	Kendine güvenen ve kendi kendine yeten biri olmak
	- <i>Kendine Saygısı Olmak</i>	<i>Kişinin kendi değerlerine inancı olması</i>

Tablo 3.5. (Devamı)

EVRENSELÇİLİK (Universalism) Anlayışlılık, hoşgörü ve tüm insanların ve tüm doğanın iyiliğini gözetmek	-Açık Fikirli Olmak	Farklı fikir ve inancılara karşı hoşgörü olma
	-Erdemli Olmak	Bilgelik; hayata karşı olgun bir anlayış sergilemek, iyi davranışlar sergilemek
	-Sosyal Adalet	Haksızlıkları düzeltme, güçsüzleri koruyup kollama
	-Eşitlik	Herkes için eşit fırsatlar
	-Dünyada Barışı İstemek	Savaş ve çatışmaların olmadığı bir dünyayı dilemek
	-Güzel Bir Dünya	Doğa ve güzel sanatlarla iç içe bir dünya
	-Doğayla Bütünlük İçinde Olmak	Doğayla bir bütün oluşturma
	-Çevreyi Korumak	Doğayı korumak
	-İç Huzur ⁸	Kendisiyle barışık olmak
İYİLİKSEVERLİK (Benevolence) Kişinin yakın olduğu kişilerin iyiliğini gözetmesi ve geliştirmesi	-Yardımsever Olmak	Başkalarının refahı için çalışmak, duyarlılık
	-Dürüst Olmak	Doğru ve samimi olmak
	-Bağışlayıcı Olmak	Af dileyenleri bağışlayıcı olmak
	-Sadık Olmak	Ait olduğu topluluğa ve yakınlarına (arkadaşlarına) sadık olmak; vefakârlık
	-Sorumluluk Sahibi Olmak	Güvenilir, sorumluluklarını yerine getiren olmak
	-Gerçek Dostluk	Yakın, sıkı (destekleyici) arkadaşlık
	-Olgun Sevgi	Derin duygusal ve ruhsal yakınlık duyma
	-Manevi Bir Hayat	Maddi esaslar yerine manevi duygu ve düşüncelerin baskın olması
	-Anlamlı Bir Hayat	Hayatta bir amacı olmak

⁸ Bu değer, 2001 yılında yapılan çalışmada eklenen 57. değerdir. (Perrinjaquet ve diğerleri 2005'ten akt. Karalar & Kiracı, 2010).

Tablo 3.5. (Devamı)

GELENEKSELÇİLİK (Tradition) Kültürel ya da dinsel töre ve fikirlere saygı ve bağlılık	-Alçakgönüllü Olmak	Mütevazı olmak, kendini geri planda tutmak
	-Dindar Olmak	Dinî inançlarına sıkı sıkıya bağlı olmak
	-Kendine Düşen Hayatı Kabullenmek	Hayatın kendine sunmuş olduğu şartları kabul etmek, boyun eğmek, kadercilik
	-Geleneklere Saygılı Olmak	Geçmişten kalan kültür öğelerini korumak ve yaşatmak
	-İlimli Olmak	Duygu ve eylemlerde aşırılıktan kaçınmak
	-Mahremiyete - Özel Hayata Saygı	Bireylerin kendi özel yaşantılarına saygı duyma; gizlilik hakkı
UYUM (Conformity) Başkalarına zarar verebilecek ve toplumsal beklentilere aykırı olabilecek dürtü ve eylemlerin sınırlandırılması	-Kibar Olmak	Nezaket, incelik sahibi olmak; görgülü olmak
	-İtaatkâr Olmak	Söz dinleyen, saygılı, yükümlüklerini yerine getiren olmak
	-Ana Babaya ve Yaşlılara Değer Vermek	Anne-babaya ve büyüklere saygı göstermek
	-Kendini Denetleyebilmek	Öz disiplin sahibi olmak; kendine hâkim olabilmek; kötülüklere ve günahlara karşı direnç göstermek
GÜVENLİK (Security) Toplumda var olan ilişkilerin ve kişinin kendisinin huzuru ve sürekliliği	-Ulusal Güvenlik	Düşman (unsurlar)a karşı ulusun korunması
	-Toplumsal Düzen	Toplum düzeninin istikrarı
	-Temiz Olmak	Temizliğe özen göstermek
	-Aile Güvenliği	(Aileden olan) sevdiği kişilerin güvenliğini istemek
	-İyiliğe Karşılık Vermek	(Yapılan iyiliklere karşı) borçlu kalmaktan kaçınma
	-Bağlılık Duygusu	Aidiyet duygusu; başkalarını dikkate alarak hislerine yön verme, dikkate alma
	-Sağlıklı Olmak	Fiziksel ve ruhsal olarak sorunlu olmamak

Tabloda yer verilen değerlerin tanımlayıcı hedefleri ve içerdiği alt değerlerin açıklaması ise şu şekildedir (Schwartz, 1992, s. 5-11 ve Schwartz, 2009, s. 3-6'dan *akt. Göldağ, 2015*):

1. Özyönelim: Bu değer tipinin tanımlayıcı hedefi, bağımsız düşünce ve eylemdir (seçme, oluşturma ve araştırma). Özyönelim kontrol ve üstünlük (ustalık) için organizmayla ilgili ihtiyaçlardan, özerklik ve bağımsızlığın iç etkileşim gereksinimlerinden türetilmiştir.
2. Uyarılma: Uyarılma değerleri optimum seviyede hareketliliği muhafaza etmek için değişiklik ve uyarım için olduğu varsayılan organizmayla ilgili ihtiyaçtan türetilmiştir. Bu ihtiyaç muhtemelen özyönelim değerlerinin altında yatan ihtiyaçlarla ilgilidir. Uyarılma değerlerinin motivasyonel hedefi, heyecan, yenilik ve hayata meydan okumadır.
3. Hazcılık: Organizmik ihtiyaçlardan ve onları tatmin etmekle ilgili zevklerden türemiştir. Bu değer tipinin motivasyonel hedefi, bireyin kendi kendini memnun etmesi ve duygusal olarak yüceltmesi olarak tanımlanabilir.
4. Başarı: Bu tip değerın tanımlayıcı hedefi, sosyal standartlara göre yeteneğın gösterilmesi vasıtası ile kişisel başarıdır. Başarı değerleri baskın kültürel standartlar dolayısıyla da sosyal onayın elde edilmesi açısından kabiliyetlerin gösterilmesini vurgular.
5. Güç: Güç değerleri, evrensel gereksinimlerin birden fazla tipinden kaynaklanmaktadır. Sosyal kurumların fonksiyonu görünürde bir derece statü farklılaşmasını gerektirir. Güç değerlerinin ana hedefi, sosyal statü ve prestijın elde edilmesi, insanlar ve kaynaklar üzerine hâkimiyet ve kontroldür (Otorite, zenginlik, sosyal güç, kamu imajının muhafazası, sosyal kabul).
6. Güvenlik: Bu tip değerin motivasyonel hedefi, toplumun, ilişkilerin, kendinin güvenliği, uyumu ve tutarlılığıdır. Güvenlik temel birey ve grup gereksinimlerinden türer. Güvenlik birey ve grup güvenliği olarak ikiye ayrılabilir. Bu ayrım güvenliğin, sağlık gibi bireysel bir çıkara mı yoksa ulusal güvenlik gibi kolektif bir çıkara mı hizmet etmesine bağlıdır.
7. Uyuma: Bu tip değerin tanımlayıcı hedefi, diğerlerini üzecek, zarar verecek ve beklentilerini veya normlarını ihlal edecek eylem, eğilim ve dürtülerini

kısıtlamaktır. Bu değer, eğer etkileşim ve grup fonksiyonu uyumlu bir şekilde işleyecekse sosyal olarak tahripkâr olacak eğilimleri bireylerin engelleme gereksiniminden türer. Uyma değerleri, yakındaki diğer kişilerle etkileşimde kısıtlamayı vurgular (İtaat, öz disiplin, kibarlık, büyüklere ve ebeveynlere saygı).

8. Gelenekselcilik: Bu tip değerın tanımlayıcı hedefi, bireyin kültür ve dininin sağladığı fikir ve gelenekleri kabul etme, uygulama, saygı göstermedir. Bu değerler, grup üyeleri tarafından değer verilen gelenek ve görenek olarak kutsallaşır. Geleneksel davranış modları grup bütünlüğünün tek varlık olarak ifadesinin ve onun hayatta kalmasının varsayılan garantörleri olurlar.
9. İyilikseverlik: Bu tip değerın motivasyonel hedefi, bir kişinin sıklıkla kişisel ilişkilerde olduğu kişilerin refah ve huzurunu geliştirmesi ve korumasıdır (Yardımcı, sadık, affedici, adil, sorumlu, gerçek arkadaş, olgun biri). Uyma ve iyilikseverlik değerlerinin her ikisi de iş birlikçi ve destekleyici sosyal ilişkileri desteklemektedir. Fakat iyilikseverlik değerleri içselleşmiş bir motivasyonel temel sağlarken, uyma değerleri, negatif çıktılardan kaçınmak için iş birliğini destekler.
10. Evrenselcilik: Evrenselciliğin motivasyonel hedefi, bütün insanlar ve doğanın refahı için, anlayış, takdir, hoşgörü ve korumadır. İnsanlar ana grubun dışındakilerle irtibata geçtiklerinde ve doğal kaynakların kıtlığı ile yüz yüze kalındığında grup ve bireylerin hayatta kalma ihtiyaçlarından ortaya çıkar. İnsanlar farklı olanları kabul etmeme veya onlara adil davranmamanın hayatı tehdit edici bir mücadeleye, doğal çevreyi korumamanın da kendi hayatının bağlı olduğu kaynakların tahribine yol açtığını fark ederler.

2. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerindeki sosyal değerlere ilişkin görüş belirleme formu

“Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerindeki Sosyal Değerlere İlişkin Görüş Belirleme Formu”nın hazırlanması için öncelikle Eski Türkçe Dönemi’nin Köktürk, Ötüken-Uygur ve Uygur Dönemlerine ait sosyal değerleri tespit edebilmek amacıyla bahse konu dönemlerde vücuda getirilen, dönem halklarının tarihî, kültürel, sosyal vesikaları niteliğinde olmalarının yanında halkların yaşantısı çerçevesinde (Alyılmaz,

2003b; Alyılmaz, 2015; Barutcu-Özönder, 2002; Caferoğlu, 1984; Çandarlıoğlu, 2004; Doğan & Usta, 2014; Ercilasun, 2008; Ölmez, 2004; Sertkaya, 2004; Şen, 2015; Tekin, 1976) değerlerini de genel olarak yansıttığı bilinen eserler incelemeye alınmıştır.

İnceleme sırasında doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde araştırma kapsamındaki olgularla ilgili yazılı materyaller incelenmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2005). Eserlerde yer alan sosyal değerlerin analizinde ölçüt olarak Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, Harris ve Owens'in (2001) geliştirmiş olduğu değer ölçeği kullanılmıştır.

Doküman incelemesi sırasında öncelikle, araştırma kapsamına alınan her bir eserdeki Schwartz Değer Ölçeği'nde sıralanmış olan 10 ana değer ile bunların alt değerlerine uygun olduğu düşünülen değer tanımları ve değer içeren ifadeler tespit edilmiş, bu ifadelerin içerdiği değerler sıralanmıştır.

Tüm eserlerde yer alan değer tanımlamaları ve değer ifade eden bölümlerin sıralanması esnasında ölçüt alınan Schwartz Değer Ölçeği'nde bire bir karşılığı olmayan ancak söz konusu dönem yaşantısında mevcut olan ve eserlere yansıtılan değerler ayrıca tespit edilmiş, eserlerin oluşturulduğu dönem ile kültür ve inanç çevresi esas alınarak tanımlanmıştır. Bu hususta ek olarak belirtmek gerekir ki eserlerde doğrudan doğruya değer ifade etmeyen ancak toplumun sosyal yaşantısında var olan birtakım gelenek, inanç, norm vb. üzerinden vurgu yapılarak değer ifade edilen bölümler de ayrıca tespit edilmiştir.

Tüm eserlerin bahsi geçtiği şekilde doküman incelemesi yöntemiyle incelenmesi aşamasının akabinde tespit edilen tüm değer türleri sıralanmış ve istatistiki verilere ulaşılmıştır. Söz konusu veriler üzerinden dönem eserlerinin tür, dönem, ait oldukları inanç ve özgün yahut çeviri olup olmama durumlarına göre karşılaştırmalı istatistiksel verileri çıkarılmış, bu sayede eserlerde vurgulanan değerlerin geçiş sıklıkları belirlenmiştir. Bu şekilde tespit edilen veriler araştırmada kullanılan Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerindeki Sosyal Değerlerin Türkçe ve Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni Adaylarının Görüşlerine Göre Değerlendirilmesine İlişkin Anket Formunun (EK-I) geliştirilmesi aşamasında kullanılmıştır.

Tespit edilen değer tanımlarının, değer ölçeğindeki değer kodlarına ve bunların karşıladığı düşünülen değer tanımlamalarına uygunluğunu tespit etmek için Lawshe

(1975) tarafından geliştirilen teknik (kapsam geçerlik oranları) kullanılmıştır. Uzman görüşlerine dayalı nitel araştırmaların nicel çalışmalara dönüştürülmesinde kullanılan söz konusu tekniğin (Yurdugül, 2005) 6 aşaması bulunmaktadır. Bu aşamalar aşağıdaki gibidir (Yurdugül, 2005, s. 1):

- a) Alan uzmanları grubunun oluşturulması,
- b) Aday ölçek formlarının hazırlanması,
- c) Uzman görüşlerinin elde edilmesi,
- d) Maddelere ilişkin kapsam geçerlik oranlarının elde edilmesi,
- e) Ölçeğe ilişkin kapsam geçerlik indekslerinin elde edilmesi,
- f) Kapsam geçerlik oranları/indeksi ölçütlerine göre nihai formun oluşturulması.

“Lawshe tekniğinde, en az 5 en fazla ise 40 uzman görüşüne ihtiyaç vardır” (Yurdugül, 2005, s. 2). Her bir madde uzman görüşleri “madde hedeflenen yapıyı ölçüyor”, “madde yapı ile ilişkili ancak gereksiz” ya da “madde hedeflenen yapıyı ölçmez” şeklinde derecelendirilmektedir. Kapsam geçerliğinin yanı sıra benzer şekilde maddenin anlaşılabilirliği, hedef kitleye uygunluğu vb. amacıyla da uzman görüşleri derecelendirilebilir. Buna göre, uzmanların herhangi bir maddeye ilişkin görüşleri toplanarak kapsam geçerlik oranları elde edilir. Kapsam geçerlik oranları (KGO), herhangi bir maddeye ilişkin “Gerekli” görüşünü belirten uzman sayılarının, maddeye ilişkin görüş belirten toplam uzman sayısına oranının 1 eksiği ile elde edilir. Bu tekniğe göre hesaplama yapılırken aşağıdaki formül kullanılır (Yurdugül, 2005, s. 2):

$$KGO = \frac{NG}{N/2} - 1$$

Yukarıdaki formülde “KGO maddenin kapsam geçerlik oranını göstermek üzere, NG maddeye “gerekli” diyen uzman sayısını, N ise maddeye ilişkin görüş belirten toplam uzman sayısını göstermektedir” (Yurdugül, 2005, s. 2). Kapsam geçerlik oranları +1 ile -1 arasında değerler alır. Eğer 0 ve negatif değerler elde edilmişse o madde direkt elenir (Yurdugül, 2005). Kapsam geçerlik oranlarının istatistiksel olarak anlamlılığı Tablo 3.6’da gösterilen minimum değerler üzerinden belirlenir.

Tablo 3.6.

Kapsam Geçerlik Oranları İçin Minimum Değerler

Uzman Sayısı	Minimum Değer
5	.99
6	.99
7	.99
8	.78
9	.75
10	.62
11	.59
12	.56
13	.54
14	.51
15	.49
20	.42
25	.37
30	.33
35	.31
40	.29

p= .05 (Lawshe, 1975)

Tablo 3.5'e göre bu araştırma açısından anlamlılık düzeyi .56'dır. Buna göre veri toplama aracını oluşturmak üzere hazırlanan toplam 53 maddenin uzman grubu tarafından değerlendirileceği "Uygun", "Düzeltilmeli" ve "Uygun Değil" kategorilerinden meydana gelen bir form oluşturulmuştur (EK-II). Oluşturulan form uzmanlara dağıtılarak kendilerinden bahse konu maddelerle ilgili değerlendirme yapmaları istenmiştir. Yapılan uygulama sonucunda elde edilen değerler Tablo 3.7'deki gibidir:

Tablo 3.7.

Değer Kodlarına İlişkin Kapsam Geçerlik Oranları

Değer Kodu	Değer Tanımı	Kodun ve Değer Tanımının Tespit Edildiği Eser	KGO
BAŞARI Başarılı Olmak	“Başarıyı takdir etmek ve başarılı kişi / kişileri ödüllendirmek gerekir.”	KT B	0,67
	“Başarılı olmak için yılmadan adım adım ilerlemek gerekir.”	ŞU D 3-4	0,83
BAŞARI Hırslı Olmak	“Amaca ulaşmak için geceli gündüzlü çalışmak gerekir.”	BK GD	1
BAŞARI Yetkin / Muktedir Olmak	“Herkes kendi kaderi üzerinde güç sahibidir.”	IB / 66 Hatime (Kolofon)	0,83
BAŞARI Zeki Olmak	“Akılsızca, bilgisizce kötü niyetli kişilere, şeytana uymak isyan ve hata doğurur.”	HU T.II. D. 178, I. T.II. D. 178,iv, 2	0,83
	“Bir toplum arkadan vurularak hile ile yok edilmek istendiğinde bunu yapan kişi, güçlü veya güçsüz de olsa başarıya ulaşabilecektir.”	TI B 4-5-6	0,83
	“Bilgelik vasfı olmayan devlet yöneticileri ve yardımcıları halkı felakete sürüklerken, bilge devlet yöneticileri ve yardımcıları halkı huzura kavuşturur.”	KT D 3	1
EVRENSELÇİLİK Açık Fikirli Olmak	“Devlet yönetiminde yönetici ve idarecilerin halkın görüşünü dikkate alması, onların görüşlerine de yer verilmesi gerekir.”	TA G 4-5-6	-0,16
EVRENSELÇİLİK Sosyal Adalet	“Devlet yöneticilerinin savaşta yenik düşen halka adaletli davranması, onların haklarını elinden almaması gerekir.”	ŞU D 2-3	1
EVRENSELÇİLİK Doğayla Bütünlük	“Doğayla iç içe yaşam mutluluk verir.”	IB 51 / 3-3-4	1
	“İnsanın üzüntüleri de sevinçleri de doğayla bütündür.”	IB 52 / 2-1-3	-0,5
EVRENSELÇİLİK Erdemli Olmak	“Kötü düşünceli olmak, söylenmeyecek sözler söylemek, günahlar işlemek yoluyla bireyler kendilerine kötülük ederler.”	HU T.II,D.178,iii, 2	0,67
	“Doğada yaşamını sürdüren her türlü canlıya eziyet etmekten, onları öldürmekten kaçınmak erdemdir.”	HU T.II,D.178,iii, 2	0,67
EVRENSELÇİLİK Çevreyi Korumak	“Toprağı işlemek, avcılık yapmak canlıların ölümüne sebep olur, çevreye zarar verir.”	İKPÖ I / II	0,67
	“Canlıları öldürmenin bedeli ne kadar ağır ise, öldürmemenin sevabı da o kadar fazladır.”	AY 21 / 5-10-15	0,67

Tablo 3.7. (Devamı)

GELENEKSELÇİLİK Geleneklere Saygılı Olmak	“Bağımsızlığını kaybeden toplumlar ana dili koruma, ana dilde isim ve unvanlar kullanma geleneğini de yaşatamazlar.”	KT D 7-8	0,83
	“Geleneklere, emir ve yasaklara sözüyle, gönlüyle, vücuduyla ve tüm benliğiyle bağlı olmayanlar yanılacaklardır.”	HU T.II,D.178,iii, 2	1
	“Atalardan miras kalan vatan toprağına bağlılık, vatani koruyup kollamayı gerektirir.”	TA D 1-2-3-4	0,83
	“Binlerce yıllık devlet mirası olan sembollere, armalara sahip çıkmak ve onları devam ettirmek gerekir.”	TA B 2-3	0,83
GELENEKSELÇİLİK Dindar Olmak	“Yürekten dilenen dilekler Tanrı tarafından kabul edilir.”	IB 47 / 4-1-1	1
	“Diriltirse Tanrı diriltir, öldürürse Tanrı öldürür; ölüm de yaşam da Tanrı’ dandır.”	HU T.II,D. 178,iii,I.	1
	“Bu dünyada yaptığımız iyilikler, öldükten sonra(ki yaşamda) rahatlık, ahiret selameti sağlar.”	KT GD	0,67
GÜÇ Sosyal Saygınlık	“Toplumdaki saygınlık, Tanrı’dan gelen baht ile elde edilebilir.”	IB 2 / 4-4-4	0,83
	“Zayıf yöneticilerin aldığı kararlar ile yanlış devlet politikaları, bey olmaya layık evlatların kul, hanım olmaya layık evlatların cariyeye olmasına sebep olur.”	BK D 7	0,83
	“Tanrı’nın lütfettiği, baht verdiği kişiler devlet yönetiminde saygın bir yere sahiptir.”	TA B 1-2	1
GÜÇ Sosyal Güç Sahibi Olmak	“Devlet yöneticileri gerektiği durumlarda dizlilere diz çöktürerek başlılara baş eğdirerek sosyal güçlerini artırabilirler.”	BK D 3	1
	“Devletini ayakta tutabilen, güçlendiren yöneticiler, kendilerine yaraşır mevki ve makamları hak ederler.”	IB 28 / 1-2	1
GÜÇ Sosyal Güç Sahibi Olmak	“Devlet yönetimine ve otoritesine tabi olmayan halklar cezalandırılmalıdır.”	ŞU D 8	0,83
GÜÇ Toplumdaki Görünümünü Koruyabilmek	“Vatani müdafaa söz konusu olduğunda kaçmak toplumdaki olumlu görünümü bozacaktır.”	TII B 2	1
GÜÇ Zengin Olmak	“Devleti ve onun kurumlarını, varlık ve zenginlik ayakta tutar.”	İKPÖ VIII-IX	0,67
GÜVENLİK Aile Güvenliği	“Babanın yokluğunda anne aileyi koruyup kollayandır.”	KT D 30	0,83

Tablo 3.7. (Devamı)

GÜVENLİK İyiliğe Karşılık Vermek	“Yapılan iyilikler karşısında her ne olursa olsun değerbilir olmak gerekir.”	İKPÖ A kalıntısı 8-9-10-11	0,83
	“Ulusal güvenlik için komşu ülkelerle ilişkileri iyi tutmak gerekir.”	KT G 4-5	1
GÜVENLİK Ulusal Güvenlik	“Devletin bekası için, en üst kademesinden en alt kademesine kadar tüm devlet teşkilatı çalışmalı, gerekli önlemleri almalıdır.”	TA K 2	0,83
	“Kendi devlet yönetimine sadık olmayanlar başka milletlerin esiri olmaya mahkûmdur.”	TI B 1-2-3-4	0,83
	“Toplumda belli bir sürede oluşmuş düzeni bozmamak gerekir.”	IB 59 / 3-2-3	0,67
GÜVENLİK Toplumsal Düzen	“Dış güçlerin hilekâr ve sahtekâr davranışları neticesinde ortaya çıkan kışkırtmalar devlet düzenini sarsar, toplumsal düzeni bozar.”	KT D 6-7	0,67
	“Halkın güvenliği ve toplumsal düzenin bozulmaması için organize olma, ekip ruhu gerekir.”	ŞU K 2-3-4	0,83
	“Halkın ateş ve su gibi birbirine düşmesi, birbirine düşman olması toplumsal düzeni bozar.”	BK D 22-23	0,83
İYİLİKSEVERLİK Olgun Sevgi	“Gerçek sevgi Tanrı katında da değer kazandırır.”	HU T.II,D.178,iii, 2	0,83
	“Bir baba evladının gönlünü kırmamak için tüm mal varlığını feda edebilmelidir.”	İKPÖ VIII	0,67
İYİLİKSEVERLİK Sorumluluk Sahibi Olmak	“Aileye karşı sorumluluk duyarak çalışmak, mutluluk getirir.”	IB 30 / 3-2-4	0,83
	“Devlet yöneticileri halkı doyurmakla, koruyup kollamakla, zenginlik ve refaha ulaştırmakla yükümlü oldukları için gece gündüz demeden çalışmalıdır.”	KT D 26-27-28	0,67
İYİLİKSEVERLİK Sorumluluk Sahibi Olmak	“Toplumda liderlerin merhametlilik, bilgililik, beceriklilik gibi vasıflara sahip olması sorumluluk sahibi olmasını da gerektirir.”	DPKAM DBH Mainz 92 TIU 84-18 Ön 626 (02)-637 (13)	-0,16
İYİLİKSEVERLİK Bağışlayan Olmak	“Devlete tabi olmayan, isyancı halk kitlelerine karşı bağışlayan değil, cezalandırıcı olmak gerekir.”	ŞU D2-3	0,83
İYİLİKSEVERLİK Anlamlı Bir Yaşam	“Hayatı sevinciyle, korkusuyla, tüm heyecanlarıyla yaşamak için bahtı açık olmak gerekir.”	IB 36 / 1-1-4	0,67
İYİLİKSEVERLİK Yardımsever Olmak	“Hasislik edip başkalarını düşünmekten, onlarla paylaşımda bulunmaktan, zekât vermekten kaçınmak, tövbe etmek gerekir.”	HU T.II,D.178,iii, 2	0,67
İYİLİKSEVERLİK Dürüst Olmak	“İnsanları aldatmak, hile yapmak tövbe etmeyi gerektirir.”	HU T.II,D.178,iii, 2	0,83

Tablo 3.7. (Devamı)

UYARILMA	“Devlet yöneticilerinin akıllı olmalarının yanı sıra yiğit, alp olmaları da beklenir.”	KT D 3	1
Cesur Olmak	“Ülke düşman işgali altındayken korkmadan savaşmak, vatani müdafaa etmek gerekir.”	TII B 5-6-7	0,83
UYUM	“Kim anne babasının gönlünü kırarsa, o kişi cehennemliktir (günahkârdır), evlattan sayılmaz.”	İKPÖ XI-XII	0,83
Ana Babaya Yaşlılara Değer Vermek			
UYUM	“Ucunda ölüm bile olsa devlet büyüklerinin buyruklarına itaat etmek gerekir.”	AY XXI-XXII- XXIII	0,83
İtaatli Olmak			
UYUM	“Kendini bilen insanın hata yaptığını, günah işlediğini fark ettiğinde pişmanlık duyarak tövbe etmesi beklenir.”	HU T.II,D.178,iii, 2	0,83
Kendini Denetleyebilmek			

Tablo 3.6’ya göre araştırmaya katılan uzmanlar ilgili değer koduna göre tespit edilen 2 değer türünde (evrenselcilik, iyilikseverlik) toplamda 3 değer tanımlamasının uygun olmadığı yönünde görüş belirtmişlerdir. Dolayısıyla söz konusu maddeler araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır. Diğer maddeler, bu araştırma için minimum anlamlılık düzeyi olan .56’nın üzerinde olduğundan araştırma kapsamında kullanılmıştır.

Uzman görüşleri doğrultusunda nihai şekli verilen ve 50 maddeden oluşturulan veri toplama aracı, öğretmen adaylarının görüşlerini belirlemek üzere “Kesinlikle Katılmıyorum” (1), “Katılmıyorum” (2), “Kısmen katılıyorum” (3), “Katılıyorum” (4), “Kesinlikle Katılıyorum” (5) cevaplama seçeneklerinden oluşan 5’li Likert tarzındadır.

Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değer tanımlarına ilişkin görüşleri tespit edebilme amaçlı oluşturulan veri toplama aracında; önceden doküman inceleme yöntemiyle incelenmiş olan Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde tespit edilen tüm değer tanımları ve değer ifade eden bölümler Schwartz Değer Ölçeği’nde yer verilen ana değer ve alt değerler sıralamasına göre geçiş sıklığı en yüksek olandan en aza doğru sıralanmıştır. Ardından, eserlerde rastlanılan tüm değer türlerinden en az 1 olmak üzere geçiş sıklığı yüksek olan 1 ila 4 ifade seçilmiş; bu ifadelerden hareketle değer tanımlamaları yapılmış; oluşturulan toplamda 53 ifade anketin maddelerini teşkil etmiştir. Söz konusu maddeler, 1 Eski Türkçe, 4 Türkçe Eğitimi, 1 Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi, 4 Eğitim Bilimi ve 2 Sosyoloji uzmanına incelenmek üzere sunulmuştur (EK-II).

Sonraki aşamada *Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerindeki sosyal değerlerin önem düzeyine yönelik görüşlerini* almak üzere Schwartz Değer Envanteri'nde tanımlanan toplam 57 değere ait önemli olup olmama düzeyini belirleyici maddeler “Hiç Önemli Değil” (1), “Önemli Değil” (2), “Orta Derecede Önemli” (3), “Önemli” (4), “Çok Önemli” (5) cevaplama seçeneklerinden oluşan 5’li Likert tarzında hazırlanmıştır. Likert tipi ölçme araçlarında “bireylere, bir dizi tutum ifadesi sunulur, bireyler de bu ifadelere, genellikle ‘tamamen katılıyorum’, ‘katılıyorum’, ‘kararsızım’, ‘katılmıyorum’ ve ‘hiç katılmıyorum’ şeklinde 5 kategoride tepkide bulunur (kendine uyanı seçer); birey burada yargıcı olarak ifadeleri değerlendirmez, kendi tutumunu yansıtır” (Erkuş, 2012, s. 78).

Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerindeki sosyal değerlerin günümüzde algılanma düzeyine yönelik görüşlerini almak üzere Schwartz Değer Ölçeği'nde tanımlanan toplam 57 değere ait algılanma düzeyini belirleyici maddeler “Günümüzde Kesinlikle Geçersizdir” (1) “Günümüzde Geçersizdir” (2), “Günümüzde Orta Derecede Geçerlidir” (3), “Günümüzde Geçerlidir” (4), “Günümüzde Kesinlikle Geçerlidir” (5) cevaplama seçeneklerinden oluşan 5’li Likert tarzında hazırlanmıştır.

3. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik süreçlere ilişkin görüşleri belirleme formu

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde rastlanan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik süreçlere ilişkin öğretmen adaylarının görüşlerini tespit etmek üzere oluşturulan veri toplama aracı ise “Kesinlikle Katılmıyorum” (1), “Katılmıyorum” (2), “Kısmen katılıyorum” (3), “Katılıyorum” (4), Kesinlikle Katılıyorum” (5) cevaplama seçeneklerinden oluşan 5’li Likert tarzında hazırlanmıştır.

Veri toplama araçlarının geçerlik ve güvenirliği

Dünyada değişik toplumlarda uygulanan Schwartz’ın Değer Ölçeği’nde listelenen değerlerin Türkçeye çevrilmesi ile geçerlik ve güvenirliği Kuşdil ve Kağıtçıbaşı’nın (2000) yaptığı çalışmaya göre sağlanmıştır. Sosyal psikoloji uzmanı olan Kuşdil ve Kağıtçıbaşı tarafından yapılan çalışmada (2000) ana boyut ve değer tipleri ile her bir değer tipi içerisinde yer alan değerlerle ilgili olarak kullanılan Türkçe adlandırmalar esas alınmıştır. Söz konusu adlandırmaların, değerlerin üç sosyal psikoloji uzmanının ortak

çalışmasıyla İngilizceden Türkçeye çevrilmesi yoluyla gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Değer listesi; Güç, Başarı, Uyarılma, Hazcılık, Özyönelim, Evrenselcilik, İyilikseverlik, Gelenekselcilik, Uyma ve Güvenlik değer tipleri boyutlarında toplanmıştır. Bu değer tipleri ise Yeniliğe Açıklık, Muhafazacı Yaklaşım, Özaşkınlık ve Özgenişletim olmak üzere dört ana değer grubunda toplanmıştır. Kuşdil ve Kağıtçıbaşı (2000) tarafından yapılan çalışmada değer tiplerinin güvenilirlik katsayıları; güç .75, iyilikseverlik .76, hazcılık .54, başarı .66, uyarılma .64, özyönelim .72, gelenekselcilik .74, uyum .55, güvenlik .65 ve evrenselcilik .77 olarak bulunmuştur.

Schwartz Değer Ölçeği'nin on ana boyutuna ilişkin hesaplanan güvenilirlik katsayıları ise "Güç" boyutunda .77, "Başarı" boyutunda .73, "Hazcılık" boyutunda .70, "Uyarılma" boyutunda .69, "Özyönelim" boyutunda .85, "Evrenselcilik" boyutunda .93, "İyilikseverlik" boyutunda .90, "Gelenekselcilik" boyutunda .90, "Uyum" boyutunda .65 ve "Güvenlik" boyutunda .91'dir.

"Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerindeki sosyal değerlere ilişkin görüş belirleme formu" ile "Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik süreçlere ilişkin görüş belirleme formu"na ilişkin Eski Türkçe, Türkçe eğitimi ve eğitim bilimleri alanlarında uzman akademisyen görüşleri ışığında düzeltilen taslak formların güvenilirliğini sınamak için ön uygulama yapılmıştır. Ön uygulama, aracın geçerlik ve güvenilirliğinin gözleme dayalı verilerle sorgulandığı bir aşamadır. Ölçme aracının taslak formundaki problemleri belirlemede kritik bir öneme sahip olan ve araştırmanın hedef kitlesiyle benzer özelliklere sahip bir grup üzerinde yapılacak ön uygulama, geçerli ve güvenilir sonuçlar için önemlilik arz etmektedir (Büyüköztürk ve diğerleri, 2014, s. 136-137).

Bu amaçla 2015-2016 eğitim öğretim yılı yaz dönemi başında Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi bölümünde ve Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde öğrenim gören 100 Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmen adayları ile ön uygulama gerçekleştirilmiştir. Yapılan ön uygulamanın ardından tüm katılımcıların veri toplama aracında yer alan maddeler ile ilgili görüşlerini belirlemek amacıyla bireysel görüşmeler yapılarak anket hakkındaki görüşleri alınmıştır. Ön uygulama neticesinde, katılımcıların anlamakta zorluk çektiklerini belirttikleri

maddeler gözden geçirilerek düzenlenmiş, benzer içeriğe sahip olduğunu belirttikleri maddeler ise tek bir ifade altında toplanmıştır.

Ön uygulama sonunda “Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerindeki sosyal değerlere ilişkin görüş belirleme formu”ndan elde edilen verilere ilişkin güvenilirlik katsayısı hesaplanmış ve Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı .95 bulunmuştur. Araştırmanın örnekleminde elde edilen verilere ilişkin hesaplanan güvenilirlik katsayısı ise .93 olarak hesaplanmıştır. Elde edilen bu güvenilirlik katsayıları veri toplama aracından elde edilen verilerin güvenilir olduğuna işaret etmektedir.

Ön uygulama sonunda “Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik süreçlere ilişkin görüş belirleme formu”ndan elde edilen verilere ilişkin güvenilirlik katsayısı hesaplanmış ve Cronbach Alpha güvenilirlik katsayısı .87 bulunmuştur. Araştırmanın örnekleminde elde edilen verilere ilişkin hesaplanan güvenilirlik katsayısı ise .90 olarak hesaplanmıştır.

Güvenirlik ve geçerlilik çalışması yapılan ve nihai şeklini alan ölçme aracı formu araştırmanın örneklemini oluşturan tüm katılımcı öğretmen adaylarına uygulanmış ve söz konusu bağlamda öğretmen adaylarının değerlere ilişkin görüşleri belirlenmeye çalışılmıştır. Ölçme aracı, 2015-2016 eğitim öğretim yılı yaz döneminde 8 farklı üniversiteden araştırmaya dâhil edilen toplamda 427 Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adayına uygulanmıştır. Uygulama öncesinde dersin öğretim elemanından uygulama için izin istenmiş, dersin öğretim elemanının onayı ile ve araştırmacıya tanıdığı zaman içerisinde yapılmıştır. Zaman sınırlılığı sebebiyle araştırmacının bizzat ulaşamadığı üniversitelerde aynı alanda çalışan öğretim üyelerinin desteği alınmış, çalışmanın aynı titizlikle gerçekleştirilmesine özen gösterilmesi sağlanmıştır. Uygulama öncesinde çalışmanın gönüllülük esasına dayalı olarak gerçekleştirileceği katılımcılara hatırlatılmış, son olarak anket yönergesi katılımcılara okunarak uygulama gerçekleştirilmiştir.

3.4. Verilerin Analizi ve Yorumlanması

Araştırmadan elde edilen nitel verilerin analizinde betimsel analizler yapılmıştır. Betimsel analiz, çeşitli veri toplama teknikleri ile elde edilmiş verilerin daha önceden belirlenmiş temalara göre özetlenmesi ve yorumlanmasını içeren bir nitel veri analiz

türüdür. Bu analiz türünde araştırmacı görüştüğü ya da gözlemiş olduğu bireylerin görüşlerini çarpıcı bir biçimde yansıtabilmek amacıyla doğrudan alıntılara sık sık yer verebilmektedir. Bu analiz türünde temel amaç elde edilmiş olan bulguların okuyucuya özetlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde sunulmasıdır (Yıldırım & Şimşek, 2005). İlgili eserlerdeki değer unsurlarına ilişkin frekans ve yüzde değerleri hesaplanmıştır.

Araştırmadan elde edilen nicel verilerin analizinde ise öncelikle verilerin normal dağılıp dağılmadığı kontrol edilmiştir. Bunun için;

- Shapiro-Wilk ve Kolmogorov- Smirnov Normallik testleri
- Mod, medyan ve aritmetik ortalama ile basıklık-çarpıklık katsayıları,
- Histogram ve Normal Q-Q Grafiği,
- Gövde Yaprak Diyagramı,

incelenmiş ve verilerin normal dağılmadığına karar verilmiştir.

Normallik testi sonuçları incelendiğinde. 05'ten küçük olduğu ve bu sonuçların da verilerin normal dağılmadığına işaret ettiği söylenebilir. Normallik testlerinde eğer örneklem büyüklüğü 50'den küçük ise Shapiro-Wilk testi, 50 ve üzeri ise Kolmogorov-Smirnov testi tercih edilir (Büyüköztürk, 2014). Bu araştırmada gruplarda yer alan örneklem sayıları bazı durumlarda 50'den büyük, bazı durumlarda ise 50'den küçük olduğu için her iki değerde hesaplanmıştır. Ayrıca basıklık ve çarpıklık katsayılarının (eklerde belirtilen değerler basıklık ve çarpıklık katsayılarının hatalara bölünmesi ile elde edilmiştir) da normal dağılım aralığında olmadığı ve grafiklerde de verilerin normal dağılıma uygun şekilde olmadığı tespit edilmiştir. Normal dağılıma ilişkin veriler EK-IV'te yer almaktadır.

Öncelikle verilere ilişkin frekans ve yüzdeler hesaplanmıştır. Normallik varsayımları karşılanmadığı için verilerin analizinde parametrik olmayan testlerin yapılmasına karar verilmiştir. Cinsiyet değişkenine ilişkin görüşlerde farklılık olup olmadığına yönelik Mann Whitney U-testi, sınıf, yaş, anne ve baba eğitim durumu değişkenlerine ilişkin görüşlerde farklılık olup olmadığına yönelik Kruskal Wallis H-testi yapılmıştır.

Mann-Whitney U Testi iki ilişkisiz örneklemde elde edilen puanların birbirlerinden anlamlı bir şekilde farklılık gösterip göstermediğini test etmek için kullanılmaktadır (Büyüköztürk, 2010, s. 155). Bu analiz bağımsız örneklem için t-

testinin parametrik olmayan karşılığıdır. Bu analizin yapılabilmesi için verilerin en az sıralama ölçeğinden elde edilmiş ölçümler olması gereklidir. Bağımsız örneklem t testinin varsayımları karşılanmadığında kullanılır (Büyüköztürk, Böketoğlu & Köklü, 2008). Kruskal Wallis H testi ise ikiden fazla gruptan oluşan ölçüm sonuçlarının ortalamaları arasındaki farkın karşılaştırılmasında kullanılır. Bu test bağımsız örneklem için tek yönlü varyans analizinin parametrik olmayan karşılığıdır (Can, 2013). Anlamlılık .05 düzeyinde test edilmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. BULGULAR VE YORUM

Bu bölümde öncelikli olarak Schwartz Değer Ölçeği'ne göre incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde tespit edilen değer ifadelerine ve değerleri yansıtan bölümlere yer verilmiştir. İkinci olarak Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Schwartz Değer Ölçeği'nde yer alan değerlerin önemine; bu değerlerle ilgili görüşlerine; incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden hareketle oluşturulan değer tanımlarına ve Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik süreçlere ilişkin görüşlerine yer verilmiştir.

4.1. Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerindeki Değerlerin Mevcut Durumu İle İlgili Bulgular

Eski Türkçe Dönemi'nin Köktürk, Ötüken Uygur ve Uygur Dönemlerine ait eserleri üzerinde yapılan incelemede tespit edilen değerleri yansıtan ve değer tanımlaması içeren ifadeler ile ilgili bölümler, aşağıda örnekleriyle birlikte dikkatlere sunulmuştur.

4.1.1. Güç değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular

Schwartz Değer Ölçeği'nde yer verilen Güç (Power) Değeri; “Toplumsal konum, insanlar ve kaynaklar üzerinde denetim gücü” olarak açıklanmıştır. Güç değerinin içerdiği alt değer maddeleri ise şunlardır: “Sosyal güç sahibi olmak, otorite sahibi olmak, zengin olmak, toplumdaki görünümü koruyabilmek ve sosyal saygınlık” (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000, s. 61-62).

Güç, “1. Fizik, düşünce ve ahlak yönünden bir etki yapabilme veya bir etkiye direnebilme yeteneği, kuvvet, efor; 2. Sınırsız, mutlak nitelik” (TDK, 2011, s. 994) anlamlarına gelmektedir. Güç değerinin ve içerdiği alt değer maddelerinin tanımlayıcı hedefi, sosyal statü ve prestijin elde edilmesi, insanlar ve kaynaklar üzerine hâkimiyet ve kontroldür (Schwartz, 1992 ve Schwartz, 2009'dan akt. Göldağ, 2015).

Toplumsal anlamda güç kavramı genellikle otorite kavramıyla ilişkilendirilir. Otorite, kabul edilmiş güce, güçlü olana ya da gücü elinde bulundurana atfedilmiş bir

nitelik olarak sınırlı bir anlama sahiptir. Diğer bir deyişle, dilin kullanıcıları otorite kavramını, güçle ya da güce sahip olmakla eşitlemiş görünmektedir. Aslında otorite kavramı, Mendel'in de ifade ettiği gibi, toplumsallığı varsayan buyruk vermeyle, boyun eğme arasındaki ilişkinin içine yerleşmiştir (Esgin, 2013).

Schwartz Değer Ölçeği'nde *sosyal güç sahibi olmak*; başkaları üzerinde kontrol gücüne sahip olmak, baskınlık olarak tanımlanmaktadır. *Otorite sahibi olmak* ise; toplumda yol gösterici, lider, komuta edici olmak şeklinde ifade edilmiştir.

Sosyal yaşamda maddi varlığı fazla olan, varlıklı kişiler için kullanılan “zengin” betimlemesi de bu ölçekte yerini almıştır. Varlığın getirmiş olduğu güç, bireyler tarafından bir değer olarak kabul edilmiştir. Ölçekte *zengin olmak* değeri; maddi mal varlığı sahibi ve güçlü olmak; para sahibi olmak olarak açıklanmıştır.

Toplumda bireylerin hak ve yükümlülükleriyle birlikte sahip oldukları konumları toplumdaki görünümünü oluşturur. Diğer bir adıyla toplumsal statü, “bir kimsenin bir kurum veya toplum içindeki durumunu (TDK, 2011, s. 2160) ifade eder. Birey, sosyal görünümünü herhangi bir yeteneği ile yahut bireysel çaba ve nitelikleri ile kazanabileceği gibi doğuştan da elde edebilir. Schwartz Değer Ölçeği'nde yer verilen toplumdaki görünümünü koruyabilmek “toplumdaki duruşunu, yüzünü koruyabilmek” olarak tanımlanmıştır.

Sosyal saygınlık ise “saygı görme, güvenilir olma durumu, itibar, prestij” (TDK, 2005, s. 2048) olarak tanımlanmaktadır. Ölçekte sosyal saygınlığın “insanlar tarafından benimsenme” yönü vurgulanmıştır.

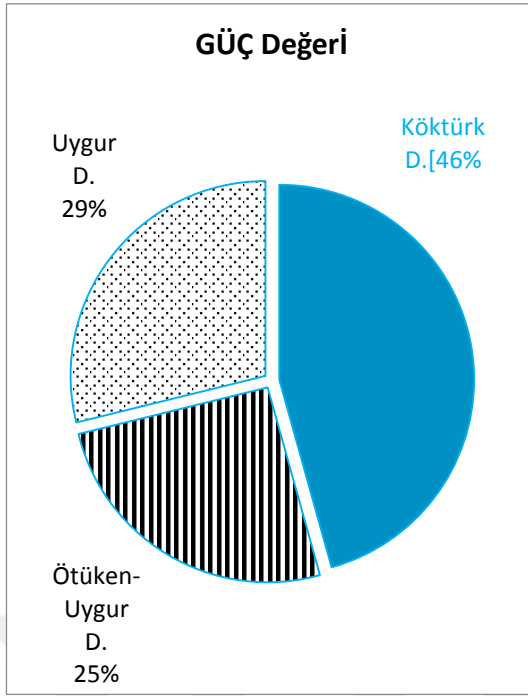
İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde “güç” değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelerle dair istatistiki bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 4.1.

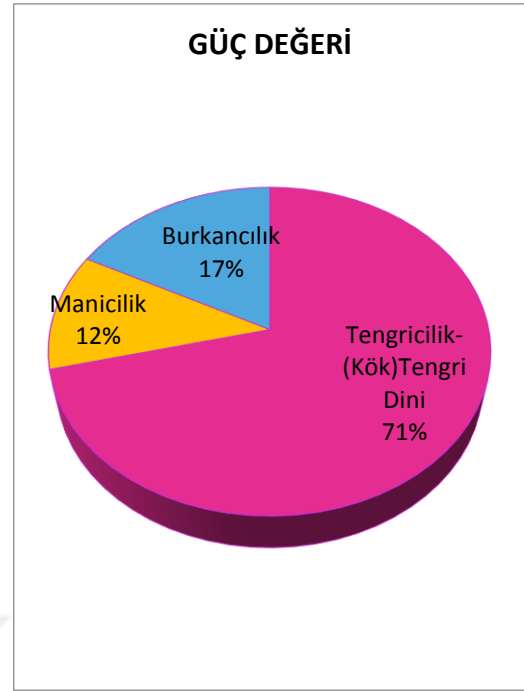
Güç Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadelere Dair İstatistik Bilgiler

GÜÇ	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	GT
Sosyal Güç Sahibi Olmak	10	12	19	-	1	-	-	42
Otorite Sahibi Olmak	51	32	5	-	7	6	7	108
Zengin Olmak	8	-	-	-	-	3	-	11
Toplumdaki Görünümünü Koruyabilmek	3	-	-	-	-	1	-	4
Sosyal Saygınlık	23	9	-	-	-	7	4	43
TOPLAM	95	53	24	0	8	17	11	208

Tabloya göre Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde güç değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığı yüksektir. Güç değerinin içerdiği alt değer maddelerinden sırasıyla otorite sahibi olmak, sosyal saygınlık, sosyal güç sahibi olmak, zengin olmak ve toplumdaki görünümünü koruyabilmek değerlerini ifade eden bulgulara rastlanmıştır. Güç değerinin en çok vurgulandığı ve güç değerini tanımlayan ifadelerin geçiş sıklığının en yüksek olduğu eser Orhun Yazıtları olurken bunu Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları izlemektedir. Huastuanıft adlı eserde ise güç değerini tanımlayan yahut vurgulayan ifadeye rastlanmamıştır.

Grafik 4.1. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu Dönemlere Göre “Güç” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı

Grafik 4.2. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu İnanç Çevrelerine Göre “Güç” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı

Grafik 4.1’e göre incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinin ait olduğu dönemlere göre güç değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığının Köktürk Dönemi eserlerinde %46’lık oranla en yüksek olduğu görülmektedir. Halka hitap edilmesi ve toplumsal değerlerin ön planda olduğu bahse konu eserlerde bu oranın yüksek olması normal kabul edilebilir. Köktürk Dönemi eserlerini, incelenen eserler arasında hacim olarak geniş olan Uygur Dönemi eserleri %29’luk bir oranla takip ederken, Ötüken Uygur Dönemi eserleri ise %25’lik oranla son sırada yer almıştır.

Grafik 4.2’ye göre ise incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinin ait olduğu inanç çevrelerine göre güç değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığının (Kök)Tengri Dini çevresinde oluşturulan eserlerin %71’lik oranla ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bahse konu eserlerin kağanlık ve kumandanlık yazıtları olması, toplumsal değerlerin ön planda olmasının yanında bireysel olarak da güç gerektiren, gücü ifade eden değerlerin geçiş sıklığının yüksek olması sonucunu doğurmaktadır. %17’lik oranla Burkancılık çevresinde oluşturulan eserler ikinci sırada yer alırken %12’lik oranla Manicilik çevresi eserleri üçüncü sırada yer almıştır. Bireysellikten öte toplumsal iyiye ifade eden

dolayısıyla evrensele ulaşmayı hedefleyen bu iki inancın izlerini taşımaları dolayısıyla söz konusu eserlerde bireysel güç değerini ifade eden bulguların geçiş sıklığı azdır.

4.1.1.1. Sosyal güç sahibi olmak değeri ile ilgili bulgular

Toplumsal yapıda sosyal gücün kaynağı olan kontrol mekanizması oluşturulması ve gerektiği durumlarda baskı yoluyla elde edilmesi, çeşitli toplumlarda geçmişten günümüze değer kabul edilmiş; sosyal gücü elinde bulundurmaya önem verme yahut sosyal gücü elinde bulunduran kişilere saygı gösterme, sosyal onay verme üzerinde uzlaşmıştır.

Sosyal güç sahibi olmak değerinin örneklerinin görüldüğü Köktürk ve Uygur Dönemi eserleri, eski Türk topluluklarının bu değere verdiği önemi yansıtmaları bakımından önemlidir. Geleneksel Türk dininde Tanrı, kendisinin yeryüzündeki temsilcisi olan kağana iktidar, *kut* ve *güç* vermektedir. Bu inanç sisteminde kağanlar aynı zamanda Tanrı'nın sembolü olan güneşe de benzetilebilmektedir (Mert, 2009, s. 61). Gerçekte hükümdarlar O'na benzer, O'ndan gelmektedir ve O'nun tarafından atanmaktadırlar” (Roux, 2011b, s. 116).

T(a)ŋrı, Türk toplulukları için *yarlıka*- “buyurmak; bağışlamak” eylemini yerine getirecek tek varlıktır (Çetin, 2009). Tanrı tarafından kendisine kut verilmiş (Mert, 2009) kağanların çeşitli düzeylerde, hem fiziksel zorlama gücünün maliki ve hem de bir erk kültürünün vaizi olduğu göz önünde tutulmalıdır. Bir yandan emniyet, gönenç ve beka bakımından zorunlu görülen bir düzenin kutsallaştırılması; diğer yandan ise, kelimenin her anlamıyla düzene sokmayı sağlayan iktidarın canlılığına şahadet eden güç kullanımı vardır (Balandier, 2010, s. 101). Tanrı, hâkimiyeti doğrudan doğruya değil, bir vasıta ile kullanmaktadır. Bu vasıta da Türk kağanıdır. Bu duruma göre, Türk kağanına devlet idare etme güç ve yetkisi, Tanrı tarafından bağış olarak verilmektedir. Aynı şekilde, Türk kağanı da kendisini Tanrı tarafından seçilmiş ve bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatılmış bir kimse olarak görmekte ve kabul etmektedir. Aynı inancı halk da paylaşmaktadır. Tanrı bağışı olan bu güç ve yetenekler yazıtlarda şu kavramlarla ifade edilmiştir: a. “Kut” (siyasi iktidar), b. “Ülög veya ülüş” (kısmet, nasip, pay), c. “Küç” (güç) (Divitçioğlu, 1987; Koca, 2002; Mert, 2009; Roux, 2011b).

Güç, eski Türklerde önemle üzerinde durulan bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. İktidarda olan Türk hakanlarının unvan ve sembollerinde de yer bulan *küçlüg/güçlü* olma önemli bir özellik olarak görülmektedir. Dolayısıyla “güçlü” kavram işareti, Türk tarihinde hakan ve kişi adı / unvanı olarak da sıkça kullanılmıştır. Uygur kağanlarından “*Gökte (veya Tanrı’da) talih (ülüg) bulmuş Küçlüg Bilge Kağan*” unvanı, bu durumun örneklerinden biridir. Yine Turfan’daki Uygur beylerinden birinin unvanı da “*Ulu Hakan (İlig), Tengride kul bulmuş, Erdemiyle il tutmuş, Alp, Kutlug, Küçlüg, Bilge, Uygur Tangan’dır*” (Ögel, 2016, s. 258).

Tanrı’dan gelen kut ile toplumda önemli bir konumda olan kağanların, devlet adamlarının, yönetici sınıftan olan kişilerin yahut Tanrı’nın özellikle kut bahsettiği kişilerin sosyal gücü, yine dönem eserlerindeki ifadelerde sık sık yerini bulan halkın beslenip doyurulması, bir başka deyişle halkın fiziksel ihtiyaçlarını karşılayan yetkili bir kaynak olarak simgelenmektedir. Bunun yanı sıra yeri geldiğinde siyasi baskılar yoluyla halk üzerinde gücün sergilenmesi de söz konusudur.

İncelenen eserler arasında yer alan, kağanlık ailesinden olan soylular için yazılmış büyük anıtlarda anlatılanlara göre “hükümdarın seçilmesi Tanrı’nın bizzat müdahalesiyle gerçekleşmiştir. Bu, hükümdar olan kişinin gücünü, otoritesini meşrulaştırma yollarından biridir. Yani hükümdar Tanrısal bir müdahaleye maruz kalmış, kutsal bir güçle donatılmıştır. Bu durumda gücünü gökten alan hükümdarın emirleri de Tanrı emri gibi anlaşılmalıdır. Bir anlamda gökte tek bir Tanrı’nın olması gibi yeryüzünde tek bir hükümdar olmalıdır” (Roux, 2011b). Köktürk Dönemi’nde kağanlık ile insanın ve kâinatın yaratılışı arasında açık bir bağ olduğu inancı mevcuttur (Yıldırım, 1998, s. 119).

Hakan sadece sahibi olduğu siyasi iktidarın değil Tanrısal vasıflarla yeryüzündeki düzenin de tesisinden sorumludur. Halkıyla Tanrı arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi görevini de üstlenir. Eğer bu ilişkide bir bozulma varsa bu hakanın toplumunun karşılaşacağı felaketler şeklinde kendini gösterecektir. Toplumun kıtlık, doğal afetler gibi felaketlere maruz kalması söz konusu ise hakanın insan ile Tanrı arasındaki ilişkileri düzenlemesinde sorun olduğu, düzenleyici rolünü sorgulamasının gerektiği düşünülür (Beşirli, 2011).

Tüm bunlar dikkate alındığında özellikle yönetici sınıfın Tanrı’dan gelen kut lütfuyla pek çok değeri de elde ettiği, bunlar arasında *sosyal güç sahibi olmak, otorite*

sahibi olmak, sosyal saygınlık, sözü geçen biri olmak, sorumluluk sahibi olmak, sosyal adalet, toplumsal düzen ve yardımsever olmak gibi değerlerin yer aldığı söylenebilir.

Orhun Yazıtlarında bahse konu Tanrı-kağan ilişkisini kağanların unvanlarında görebilmek mümkündür. Nitekim “Eski Türk unvanları yalnız dil tarihi açısından değil, umumiyetle kültür tarihi ve bilhassa Türk devlet hukuku tarihi bakımından çok önemlidir. Türk devletlerinde siyasi ve sosyal bir mevki veya kamu görevi ifade eden bazı unvanlar mevcuttur ki, bunlar eski Türk topluluklarının sosyal bünyesini ve hukuki teşkilatını da anlamak için gereklidir (Köprülü, 1939, s. 17). *Tengri Teg Tengride Bolmış Türük Bilge Kagan* örneğinde olduğu gibi bahse konu ilişkiyi gözler önüne seren örnekler yazıt metinlerinde mevcuttur:

Tenğri teg, Tenğri yar[at]mış⁹ Türük Bilge [Kagan] sabım: Kaŋgım Türük Bilge Kagan olurtukıta Türük matı begler, kirse Tarduş begler, Köl Çor başlayı ulayı Şadapıt begler, öŋgre Tölis begler, Apa Tark[an] başlayı ulayı Şad[apıt] begler, bu [.....] Ataman Tarkan, Tonfukuk Buyla Baga Tarkan ulayı buyruk [.....] İç Buyruk Sebig Köl Erkin başlayı ulayı buyruk, bunça matı begler kaŋgım kaganka ertinğü ertinğü ti mag itdi ögd[i](?)]

Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olan, Tanrı tarafından yaratılmış Türk Bilge Hakan sözü: Babam Türk Bilge Hakan tahta oturduğunda sadık Türk beyleri, batıdaki Tarduş beyleri, Köl Çor başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, doğudaki Tölis beyleri, Apa Tarkan başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, ... Ataman Tarkan, Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ve kumandanlar Hassa Kumandanı Sebig Köl İrkin başta olmak üzere (bütün) kumandanlar, bunca sadık beyler babam hakana pek çok pek çok alkış (ve) övgüde (?) bulundular. (Babam hakan da) Türk beylerini (ve) halkını pek çok alkışladı (ve) övdü (?)

BK G 13-14-15

Orhun Yazıtlarında Tanrı'dan gelen lütufla ve kutla kağanların elde etmiş olduğu sosyal güç sahibi olmak değerini ifade eden diğer örnekler aşağıdaki gibidir:

Tenğri yarlıkadukın üçün, [ö]züm kutum bar üçün kagan olurtum.

Tanrı lütfettiği için, ben de talihli olduğum için hakan (olarak tahta) oturdum.

KT G 9

Tenğri yarlıkaduk üçün, illigig elsiretmiş, kaganlığıg kagansıratmış, yagig

Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlığı hakansız

⁹ “*Tengri teg Tengride bolmış*” ifadesi ile ilgili görüşler için bk. Barutcu-Özönder, 1995; Bilgin, 2005; Kaya, 2016; Şen, 2010; Yıldırım, 1998.

baz kılmış tizligig sökürmüş, başlıgıg yüküntü[rmiş.

bırakmış; düşmanları bağımlı kılmış; dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş.

KT D 15

Üze teŋgri as[ra] yer yarlıkaduk üç[ün], közün körmedük, kulkakın eşidmedük bodunumın ilgerü kün tu[gsıkıŋga], birgerü [kün ortusıŋga], kurıgaru kün batsıkıŋga, yırgaru tün ortasıŋga tegi konturtum.

Yukarıda gök aşağıda da yer lütfettiği için, gözle görülmedik, kulakla işitilmedik (kadar çok) halkımı doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde de gece ortasına kadar (uzanan geniş topraklarım üzerinde) yerleştirdim.

BK K 10-11

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında Uygur kağanlarının da Köktürk kağanları gibi Tanrı'dan gelen kut sayesinde doğuştan sosyal güç sahibi oldukları görülmektedir. Ayrıca *Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan, Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan, Tengride Bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan, Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan, Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan, Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kağan, Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan* (Çandarlıoğlu, 2004) gibi Ötüken Uygur Kağan unvanları da Tanrı-kut ilişkisini teyit eder niteliktedir.

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında sosyal güç sahibi olmak değerini vurgulayan diğer örnekler aşağıdaki gibidir:

teŋgride bolmış il etmiş bilge kağan#

Tanrı'nın lütfuyla kağan olmuş, devleti düzenlemiş Bilge Kağan

ŞU K 1

...da teŋgride : uyğur : kağan : oлуrmıs

Tanrı'nın lütfuyla kağan olmuş Uygur Kağanı tahta oturmuş

TS D 1

... teŋgride : bolmış : el : etmiş kağanım : oлуrtı : el : tuıdı

Tanrı'nın tayin ettiği / Tanrı'nın lütfuyla kağan olan, devlet kurmuş kağanım tahta oturdu. Halkı yönetti.

TS D 4

teŋgride bolmış el etmiş bilge k#ağan atadı el bilge kağan atadı kağan atanıp kağan atanıp ötüken orıus#ınıta as öngüz ba∞ kağan ıduq ba∞ kidinin örgin bunıta etitdim

Tanrı'nın lütfuyla kağan olmuş, devlet kurmuş Bilge Kağan atadı, (eşimi de) İl Bilge (Halkın bilgisi) Hatun atadı. Kağan atanıp, hatun atanıp Ötüken ortasında, As Öngüz başının, Kan İduk başının batısında, hükümdarlık otağını burada kurdurdum.

TA G 6

tenğride : bolımı : el etmiş bilge : kağan : el bilge : kağan kağan atıg : kağan atıg : ağanıp ötüken : kidin : uçın : tez baın : örgin #..... anı : yaraştırdım	Tanrı'nın lütfuyla Kağan olmuş/ devlet kurmuş Bilge Kağan, El Bilge Hatun, Kağan unvanını ve Hatun unvanını alarak Ötüken'in batı tarafında, Tes (Irmağı) başında, hükümdarlık otağını orada yaptırdım.

T A B 1

Uygur Dönemi'nin Manihaist çevrelerinde kaleme alınmış olan ve fal kitabı niteliği taşıyan Irk Bitig adlı eserde dönemin siyasi, sosyal yaşantısının ve dinî inançlarının kişiler, hayvanlar, nesneler, çeşitli durumlar üzerinden yapılan sembolik anlatımlarla tasvir edildiği görülmektedir. Eserde yer alan falların toplumsal yapıyı ortaya koyan değerlendirmeler içerdiğini söylemek mümkündür.

Manihaist inancın da etkisinin olduğu, iyi ile kötünün karşıtlığı çerçevesinde ikilikler üzerine kurulu olan eserde yer verilen fallardaki ifadeler analiz edildiğinde, toplumsal açıdan iyi ile kötünün, bir başka deyişle toplumsal olarak istenilen yahut kaçınılması gereken davranışların bu kavramlar etrafından şekillendirilmesi için gerekenlerin söz konusu fallar aracılığıyla ortaya konulduğu görülecektir (Seçkin, 2015). Dolayısıyla eserde, toplumsal iyinin ve kötünün karşılığı olan 'değerler' de ortaya konulmuştur. Nitekim sosyal güç sahibi olmak değerinin, incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserleri arasında geçiş sıklığının en yüksek Irk Bitig'de olması da bu duruma işaret etmektedir.

Eserde, güçlü olmanın getirdiği mutluluğun vurgulandığı ve bunun iyi olarak yorumlandığı fallar, güçsüzlüğün beraberinde getirmiş olduğu mutsuzluk ile yine çeşitli etkenlerle özgürce hareket etmenin kısıtlandığı durumlarda gücü yitirmenin yaratacağı olumsuz durumlar tasvir edilmiştir.

Fallarda ön plana çıkan bir diğer özellik de öznenin gücünün azalması, kımıldayamayacak kadar çaresiz bir duruma düşmesi, hareketsizliği veya kendi iradesiyle hareket etmemesi, fiziksel bir darbe alıp zarar görmesi, şanssızlığı ve kısmetsizliği o falın kötü olarak yorumlanmasına yol açmaktadır (Seçkin, 2015, s. 1448-1449).

Eserde sosyal güç sahibi olmanın getirmiş olduğu mutluluğu vurgulayan örneklerden bazıları şu şekildedir:

**Tokuz arlı sıgun kiyik men.
Bed[ük] tiz üze ünüpen möngreyür men.
Üze Tengri eşidti, asra kişi bilti. Antag
küçlüg men tir.**

Ança bilingler: Edgü ol.

Dokuz çatallı boynuzu olan erkek geyiğim. Yüksek dizlerimin üstüne çıkarak böğürürüm. (Beni) yukarıda Tanrı işitmiştir, aşağıda insanoğlu bilmiştir. Onca güçlüyüm, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

IB 60 / 1-3-4

**Kan olurupan ordu yapmış. İli
turmuş. Tört bulungtaki edgüsi uyuru
tirilipen mengileyür, bedizleyür tir.**

Ança bilingler: Edgü ol.

(Bir) han tahta oturup (kendine bir) saray yap(tır)mış.

Devleti ayakta kalmış. (Ülkesinin) has ve muktedir adamları (etrafında) toplanmış, (sarayını) neşe içinde süslüyorlar, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

IB 28 / 1-2

Budizm’de güç değeri bir erdem olarak kabul edilmektedir. “Bala Pāramitā (Güç Erdemi)”; “güç, kuvvet” şeklinde tanımlanır ve “Buddha’nın gücü” olarak anlamlandırılır. Buddha’nın beş gücü ya da on gücü gibi bölümleri bulunmaktadır. Bala Pāramitā’nın iki türü vardır: Kendini yetiştirme, eğitime kuvveti ve düşünce, düşünme kuvveti (Uçar, 2015, s. 832).

Budist inancı çerçevesinde yazılmış olan Altun Yaruk’ta sosyal güç sahibi olmak değerinin geçiş sıklığı azdır. Eser içerisinde yer alan Üç Prens ile Aç Pars Hikâyesi’nde Maharadi adlı hükümdarın, ordusuyla dünyanın dört bir yanındaki ülkelere boyun eğdirerek elde etmiş olduğu sosyal güç vurgulanmaktadır.

yme öngre bar erti

ertingü uluğ il uluş,

M(a)haradi athğ ilig han,

ol il uluşning iyesi erti

oğlı bar erti ol begning

M(a)hasatvi tip titimlig

esirgençsiz boş köngülin

buşı birür erti

Dahi önce vardı

fevkalade büyük memleket,

Maharadi adlı hükümdar han

o memleketin sahibi idi.

Oğlu var idi o beyin

Mahasatvi (deyip) denilen

esirgemedi serbest gönülle

hayır verirdi.

AY - 10.K / ÜPAPH / 629 // 15-29

Huastuanift, İKPÖ ve DPKAM'dan incelenen iki çatikte sosyal güç sahibi olmak değerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.1.2. Otorite sahibi olmak değeri ile ilgili bulgular

Devletin yönetim kademelerinde görev alanlar, bulundukları makamların hiyerarşik düzen içindeki durumuna göre farklı düzeylerde güce ve otoriteye de sahip olurlar. Elbette bu hakkı elde etme şekli ya da gücün ve otoritenin yönetilenlere karşı kullanılma biçimi, içerisinde bulunulan dönem ve siyasi şartlara göre toplumdan topluma değişiklik göstermiştir.

Eski Türk Yazıtlarından elde ettiğimiz bilgilere göre o dönemde Türkler, Tanrı'nın verdiği "kut" ile "kağan"ı belirlediğine, dolayısıyla da kağanın Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisinin olduğuna (Gömeç, 2006, s. 138; Koca, 2002) inanmışlardır. Türk kağanı da Tanrı'dan aldığı kutun sağladığı otorite ve siyasi güçle Asya'da "*Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bütün halkları kendisine tabi kılma ve hepsini düzene sokma* görevini bir misyon olarak kabul etmiştir (BK K 10-11)".

Hunlarda *Tengri gibi Çan-yü Motun* (MÖ 209 - MÖ 174), Köktürklerde ve Uygurlarda *Tengri Teg Tengride [Kut] Bulmuş Türk Bilge Kagan* (716-734), *Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kagan* (Hu Tigin'in unvanı – 832-839) nitelemeleri Tengri-Kut anlayışını göstermektedir (Ercilasun, 2010, s. 89). Bu durum, Eski Türk devletlerinde siyasi istikrar kavramının "kut" deyimini ile ifade edildiğine işaret etmektedir. Bütün Eski Türk devletlerinde ortak olan bu görüş Kutadgu Bilig'de şu şekilde anlatılmıştır:

"Kut'un tabiatı hizmet, şiarı adalettir... Fazilet ve hizmet kuttan doğar... Beyliğe yol ondan geçer... Her şey 'kut'un eli altındadır, bütün istekler onun vasıtası ile gerçekleşir, ilahidir... Bey! Bu makama sen kendi gücün ve isteğin ile gelmedin, onu sana Tanrı verdi... Hükümdarlar iktidarı Tanrı'dan alırlar..." Gök ve dört yön Türk devletinin mekânını meydana getiriyordu. Devlet yeryüzünde idi, fakat iktidar Tanrı'dan geliyordu... Türk hükümdarları gücünü Tanrı'dan almakla beraber, insandır. Hakları değil, görevleri vardır (Çandarlıoğlu, 2004).

Görüldüğü üzere Türk Tanrısı devletin meşruiyet kazanmasında sosyolojik açıdan etkin bir role sahiptir. II. Köktürk Kağanlığı Dönemi'ne ait Bilge Kağan ve Köl Tigin

Yazıtlarında dönemin siyasi ve sosyal şartları içerisinde Bilge Kağan'ın, yönetici, idareci ve devlet adamı olarak halkı üzerindeki otoritesini anlattığı ifadeler yer almaktadır.

Orhun Yazıtlarında “*kut sahibi olma*” vasıtasıyla toplumda sözü geçen biri olma, otorite sahibi olma değerine vakıf olan kağanlık sülalesi mensupları ile yönetici sınıfı tasvir eden şu ifadeler dikkat çekicidir:

Üze kök tenğri asra yağız yer kılındukda, ekin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlın ta üze eçüm apam Bumın Kagan, İştemi Kagan olurmuş. Olurupan, Türik bodunıñ ilin törüsin tuta birmiş, iti birmiş.	Üstte mavi gök (yüzü) altta da yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış. İnsanoğullarının üzerine de atalarım dedelerim Bumin Hakan ve İştemi Hakan (hükümdar olarak) oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini ve yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler.
	KT D 1
Tenğri yarlıkaduk üçün, illigig elsiretmiş, kaganlığıg kagansıratmış yağız baz kılmış tizligig sökürmüş, başlığıg yüküntü[rmiş].	Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış; düşmanları bağımlı kılmış; dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş.
	KT D 15
Türik bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin, kañgım kaganıg ögüm katunug kötürmüş Tenğri, il birigme Tenğri, Türik bodun atı küsi yok bo[lmazun tiyin, özümün ol Tenğri] kagan olurtdı, erinç.	Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkı(nın) adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan (olarak tahta) oturttu, hiç şüphesiz.
	KT D 25-26
Üze tenğri as[ra] yer yarlıkaduk üç[ün], közün körmedük, kulkakın eşidmedük bodunumın ilgerü kün tu[gsıkıñga], birgerü [kün ortusıñga], kurıgaru [kün batsıkıñga, yırgaru tün ortasıñga tegi konturtum.	Yukarıda gök aşağıda da yer lütfettiği için, gözle görülmedik, kulakla işitilmedik (kadar çok) halkımı ileride gün doğusuna, güneyde gün ortasına, geride gün batısına, kuzeyde de gece ortasına kadar (uzanan geniş topraklarım üzerinde) yerleştirdim.
	BK K 10-11
Tenğri teg, Tenğri yar[at]mış Türik Bilge [Kagan] sabım: Kañgım Türik Bilge Kagan olurtukınta Türik matı begler, kirse Tarduş begler, Köl Çor başlayı ulayı Şadapıt begler, öñgre Tölis begler, Apa Tark[an] başlayı ulayı Şad[apıt] begler, bu [.....] Ataman Tarkan, Tonıyukuk Buyla Baga Tarkan ulayı buyruk [.....] İç Buyruk Sebig Köl Erkin başlayı ulayı buyruk, bunça matı begler kañgım kaganka ertıñgü ertıñgü ti mag itdi ögd[i(?)]	Tanrı gibi / Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olan, Tanrı tarafından yaratılan Türk Bilge Hakan sözüm: Babam Türk Bilge Hakan tahta oturduğunda sadık Türk beyleri, batıdaki Tarduş beyleri, Köl Çor başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, doğudaki Tölis beyleri, Apa Tarkan başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, ... Ataman Tarkan, Tonyukuk Buyla Bağa Tarkan ve kumandanlar Hassa Kumandanı Sebig Köl İrkin başta olmak üzere (bütün) kumandanlar, bunca sadık beyler babam hakana pek çok alkış (ve) övgüde (?)

bulundular. (Babam hakan da) Türk beylerini
(ve) halkını pek çok alkışladı (ve) övdü (?)

BK G 13-14-15

Orhun Yazıtlarının devamı niteliğinde olan Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında aynı geleneğin devam ettiğini, kağanlık sülalesinin **kut sahibi olması** dolayısıyla toplumda edindiği otoriteyi şu ifadelerde görmek mümkündür:

üç lağzın yılka toğuz tatar
..... toğuz buyruq# [b]ıng senğüt qara
boğun tuşuyn qaŋım qaŋka ötünti eçü
apa atı

bar tedi#anŋa yaßu
ağadı anŋa kisre küsgü yılqa esenligde küç
qara boğ#un temis sin sizde küç qara şub
ermis qara boğun tuşuyn qaŋan

ağadı tenğride bolmı∞ el etmis
bilge k#qaŋan ağadı el bilge qatun ağadı
qaŋan atanıp qatun atanıp ötüken
orŋus#mŋta aś öngüz ba∞ qaŋ ıduq ba∞
kidinin örgin bunŋa etitdim

Üç (Karluklar) Domuz yılında (MS 747) Dokuz Tatarlar....dokuz buyruk, bin general ve halk(a karşı) ayağa kalkarak babam Kağan'a (şöyle) dilekte bulundular: "Atalarımızın adı

var dedi. orada yabgu atadı. Ondan sonra Sıçan yılında (MS 748) esenliğe kavuşan güç(lü) halk (şöyle) demiş: "(Atalarımızın) mezarları sizde. Güç Kara Su" imiş. Halk, ayağa kalkarak (beni) kağan

atadı, Tanrı'nın lütfuyla kağan olmuş, devlet kurmuş Bilge Kağan atadı, (eşimi de) İl Bilge (Halkın bilgisi) Hatun atadı. Kağan atanıp, hatun atanıp Ötüken ortasında, As Öngüz başının, Kan İduk başının batısında, hükümdarlık otağını burada kurdurdum.

TA G 4-5-6

tenğride : bolmı∞ : el etmis bilge :
qaŋan : el bilge : qat#un qa #gaŋ atıg :
qatun atıg : atanıp ötüken : kidin : uçmŋta :
tez ba∞mŋta : örgin #..... anŋa : yaratıdım
: barş yılka yılqa yılka : eki yıl

yaýladım

Tanrı'nın lütfuyla Kağan olmuş / devlet kurmuş Bilge Kağan, El Bilge Hatun, Kağan unvanını ve Hatun unvanını alarak Ötüken'in batı tarafında, Tes (ırmağı) başında, hükümdarlık otağını orada yaptırdım. Kaplan yılında (MS 750) ve Yılan yılında (MS 753) (orada) iki yıl

yaýladım.

TA B 1-2

üze :# kök tenğri yarlıқадуğ üçün
: aśra yağız yer : igittük : üçün : elimin
törümin : etint# im

Üstteki Gök Tanrı / Ebedî Tanrı lütfettiği için, aşağıdaki yağız yer besleyip doyurduğu için, halk ve devlet sahibi oldum.

TA B 3

tenğride : bolmı∞ : el etmis : bilge
qaŋım : içreki : boğunı : altmı∞ : iç#
buyruq : ba∞ı mançu : bağa : tarqaŋ uluğ
buyruq : toğuz : bolmı∞ bilge : tay senğün :

Tanrı'nın lütfuyla tahta oturmuş, devlet kurmuş Bilge Hanım'ın kendisine tabi boyların sayısı altmış. İç Buyruk Baş: İnançu Baga Tarkan; Ulu Buyruk (Baş Kumandan): Tokuz Bolmuş Bilge Tay / Büyük Sengün; Tay Beş Yüz (kişilik birlik) Baş Külüg Ongı; Öz

taý#.. bes yüz : ba∞ı külüg onğı : öz mañçu
: bes yüz : ba∞ı : uluğ öz : mañçu

urungu : yüz : ba∞ı : uluğ urungu
: tölis begler : oğı : bıng ba∞# [ı tölis
külü]g eren : tarđu∞ begler : oğı bıng
b[a∞ı] : tarđu∞ : k[ülüg eren tarđu∞] # :
ı∞baraş beş bıng : er : ba∞ı : alp ı∞bara
senğün yağlaķar

.....#.....oq.....

#tokuz yüz : er : ba∞ı tuýkun : uluğ :
tarķan : buğug : bınga

.....#..... #..... boğunı :

bınga kağas : ataçuq boğunı : bınga

İnançu; Beş Yüz (kişilik kuvvet) Başı Ulu Öz
İnançu

Urungu: Yüzbaşı Ulu Urungu; Tölis
Beylerinin oğulları Binbaşı(lar): Tölis'in ünlü
erleri; Tarduş Beylerinin oğulları Binbaşı(lar):
Tarduş'un ünlü erleri; Tarduş İşbaralar: Beş
Bin Er(lik kuvvet) Başı İşbara Sengün
Yaglakar

..... Dokuz Yüz Er(lik kuvvet)
Başı Tuykun Uluğ Tarkan Bukug Binga

..... halkı (kuvveti): bin kişilik
askerî birlik; Kagas Ataçuq; halkı (kuvveti):
bin kişilik birlik

TA B 6-7-8-9

Eski Türkçe Dönemi'nde Turfan coğrafyasında kaleme alınan eserlerde de **kut sahibi olma** özelliğiyle devlet idaresini ele alan kağanların elde ettiği güç ve bu gücün sağladığı otorite sahibi olma değerini ifade eden bilgiler mevcuttur. Tengricilik (Gök Tanrı) inancının devamında Manicilik ve Burkancılığın yaygınlaşmasıyla birlikte yönetici kesimin Tanrı'dan gelen kut ile elde ettiği otoritenin niteliği kısmen değişmiştir. Nitekim Irk Bitig adlı eserde gerek Mani muhitinde yazılmış olması gerekse eski Çin Hanedanlığı'nda görülen hükümdarın Tanrı'nın oğlu olduğu inancının etkisiyle yönetici sınıfın ve toplumda üst konumda olan ruhani liderlerin sahip oldukları kut, biraz farklılaşmıştır. Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre “Shang Hanedanlığı'nda dünyadaki her şeye “Göğün” yani Tanrı'nın hâkim olduğu düşünülür; hükümdar da “Göğün Oğlu” yani Tanrı'nın oğlu olarak kabul edilirdi. Hükümdarın görevi de “Göğün” emirlerine itaat etmektir. Hükümdar ile gök arasındaki iletişim de *Fal Yazıtları* aracılığı ile gerçekleşirdi. Kaplumbağa kabukları ve hayvan kemiklerine yazılan gelecekle ilgili kehanet soruları ile ‘Göğün Emirleri’ öğrenilmeye çalışılırdı” (Lu, 2005, s. 41'den akt. Seçkin, 2015, s. 1439-1440). Bir fal kitabı olan Irk Bitig'de de bu inancın etkileri görülür.

Eserde kut sahibi olan hükümdarın, Tanrılarca kut bahşedilen insanların ve kudretli Tanrı tarafından bahşedilen mükâfatların örneklerini şu satırlarda görmek mümkündür:

Tensi men. Yarın kiçe altun örgin üze olurupan mengileyür men. Ança bilingler: Edgü ol.	Göğün oğluyum (=Çin imparatoruyum). Sabah akşam altın taht üzerinde oturarak mutlu oluyorum. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
IB 1 / 2-2-2	
Āla atlıg yol tengri men. Yarın kiçe eşür men. Utru eki yalıg kişi oğlin sokuşmış; kişi korkmuş. “Korkma!” timiş, “Kut birgey men!” timiş. Ança biling: Edgü ol.	Alaca atlı Yol Tanrısı’yım. Sabah akşam (atımla) rahvan gidiyorum. (Bu yol Tanrısı) güler yüzlü iki insanoğluna rastlamış. İnsanoğulları korkmuş. (Yol Tanrısı) Korkmayın, demiş, (size) kut vereceğim demiş. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.
IB 2 / 4-4-4	
Karı yol tengri men. Sinukıngın sapar men, üzükıngın ulayur men. İlig itmiş men. Edgüsi bolzun tir. Ança bilingler: [Edgü ol]	Yaşlı Yol Tanrısı’yım. Senin kırıklarını onarırım, çıkıklarını yerine oturturum. (Nitekim) ülkeyi (de) düzene sokmuşum. Hayırlısı olsun, der. Öylece biliniz: Bu fal iyidir.
IB 48 / 4-4-3	

İrk Bitig’de olduğu gibi Altun Yaruk’tan incelenen iki bölümde de benzeri şekilde kut inancının dönemin inanç çevresinin değişmesiyle birlikte şekil değiştirdiği dikkati çekmektedir. Önceki dönemlerde (Kök)Tanrı’dan gelen kutun dönem şartları içerisinde Buddha kutu şeklini aldığı, Buddha kutuna erişmek ve Nirvana’ya ulaşmak için bireylerin yerine getirmeleri gereken şartların olduğu görülmektedir. Önceki dönemde olduğu gibi Uygur Dönemi eserlerinde de yöneticilere kutun sağladığı otoriteyi görebilmek mümkündür:

uluğ y(a)rıhançuçı köngül turğurdı ol bars öze oğrayu özeliksiz yoluğ küseyü, kut qoluntı bir köngülin kutqarğuqa kinki ööte kamağ, tınığlar oğlanın, saqıncığ bek ornatıp burhan qutılığ yig tüşte taluy ögüz teg king alqığ tüpsız tering tüz nomta	Büyük merhametli gönlünde şefkat uyandırıp o pars vasıtasıyla ilerisi olmayan yolu arzu ederek, can gönlünden kut rica etti kurtarmaya sonraki zamanda bütün mahlukların haleflerini düşüncesini kafi yerleştirip (bütün insanların oğullarını) Buddha kutlu (şerefli) iyi yerde, denizler nehirler kadar geniş

	dipsiz derin doğru şeriatla, AY 10.K / ÜPAPH / 639 // 1-9
m(en) sizlerke toyınlar-a, körkitü biltirü nomlatım. ertmiş öölerte ađınlarķa asıg kılmak tıtağ- ımın. muni munçulayu kıatığlanu bodis(a)t(a)v (lar) yorığında burĥan kıutın tıtağlarta yorıdım. bodis(a)t(a)v yorığında yormuşta maķ ol ööde me(n) öz köngölümte örittım, uluğ beğük kıut kıolmak, bu etüzüm süngüki kıaltı erser bu yırte, kin kelıme öölerte asıg kıızun tınılıđlarķa tıp. una ämti biling toyınlar a, etüzümün tutmuş süngüküğ yiti erdiĥin itiglig (örit)miş bu estup ertmekinge ülgü- süz sansız öküş öđ kıolu, erü erü batıp toprakta, ol	Ben size ey rahipler göstererek açıkladıım, geçmiş zamanlarda başkalarına fayda kılmak sebebimi. (Bunu) böylece gayret sarf ederek Boddisatva'lar yolunda, Buddha kutu için şu mebdelerden yürüdüüm. Boddisatva yolunda yürüdüğüm zaman- mak o zaman ben kendi gönlümde ahdettim, büyük kut (şeref) niyaz etmek için, bu vücudumun kemiçi kaldı ise burada, sonra gelecek zamanlarda fayda kılsın mahluklara deyip. İşte şimdi bilin ey rahipler, vücudumu tutmuş kemiçi, yedi mücevharatla süslenmiş yükselmiş bu Stupanın geçtiğine sayı- sız çok zaman oldu. Yavaş yavaş kalın toprakta battı, (o) AY 10.K / ÜPAPH / 643 // 5-20

İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nde, İyi Düşünceli Prens'in kutu ve talihi sayesinde hem işlerinin kolaylaştığını hem de bunlar aracılığıyla oluşan otoritesiyle her türlü meşgalesinde *lider ve yol gösterici olduğunu*, dolayısıyla kendisine itaat edildiğini görebiliriz:

inçä tep qut qoltı men uluy küřüřin bu çintämäni .. ärdini alıp siziňä pořı berür men siz qaçan burxan qutın bu Is ar siz meni tit- măň qutyarıň siziňä	Ve şu sözlerle selâmet talep etti: "Ben, büyük bir istekle bu <i>çintämäni</i> mücevherini alıp size bağışlıyorum. Siz, <i>Buddha'nın</i> sonsuz mutluluğunu bulduğunuz zaman, beni terk etmeyin, kurtarın! Sizin tarafınızdan, sizin yararlı gücünüz (kut'unuz) sayesinde, bu günahķâr bedenden kaçalım, kurtuluş yoluna erişelim!"

qutuğuzta bu suyluy ät'öz-
dä ozalım qurtulmaq ..
yol-qa täginälim .. ötrü
lo~ qanı lār qalıtı elitti
taluy ögüzkä qıdrıña
tägürdi ..

Sonra, ejderhalar, (prensi) (havaya) kaldırarak götürdüler. Okyanus Irmağı'na, sınırlarına, ulaştırdılar.

İKPO / LI-LII

DPKAM'dan incelenen çatıklarden özellikle Çastani Bey Hikâyesi'nde "kut" sahibi hükümdar Çastani'nin otoritesinin herkesçe kabul edildiğini, çevresindekilerin onun emirlerine amade olduğunu ve aynı zamanda olağanüstü güçleriyle diğer varlıkları da emri altına alabildiğini şu ifadelerde görmekteyiz:

[... ku]tın kıvın çoğın
[...jm'ty' a:gar ayagın
[...] tegip ayaların
[kavşu]rup élig be:gke i[nç]e té:p té:diler
éligler éligiye.. ne: y(a)rıgın erser ol
y(a)rıgının bütürgeli anuk turur biz..

kutun saadetin parlaklığın... derin hürmetle... ulaşp avuç içlerini (birbirine) kavuşturup hükümdara şöyle dediler: "Hanlar hanı, ne emrin varsa (yerine) getirmeye hazırız."

DPKAM / ÇBH / Mainz 784 T III 84-45
Arka 0109(01)-0114(06)

ötrü ç(a)ştanı {y} élig be:g ba:r kü:çin
ü:ntürüp tölükün sékriyü barıp urumukı
a:tl(ı)g yekniñ töpüsinteki saçın tarta
tutup kılıcın örü kötürüp ba:şın bıçgalı
ugr[a:d]ı
anta ok ol [y]e:kler ç(a)ştanı élig-
-niñ k[üç]in küsünün çoğın yalını[n] kutın
kıvın körüp artokrak korktılar

Bundan dolayı Hükümdar Çastani bütün gücünü ortaya koyarak (ve bütün gücüyle sıçrayarak Urumukı adlı şeytanın tepesindeki saçını tutup çekerek, kılıcını yukarı kaldırıp (şeytanın) başını kesmeye niyetlendi. Ondan dolayı o şeytanlar, Hükümdar Çastani'nin gücünü, kuvvetini; kut ve saadetle ışık saçan (bedenini) görüp oldukça fazla korktular.

DPKAM / ÇBH / Mainz 670
T III 84-42 Arka 0055(10)-0061(16)

bo: kutlug tınl(ı)g [nırvan ka]pagıñ- [...] -
a yağuk kı-a turur.. [keçmetin a:ra] bo:
yé:rtinçü yé:r suvda burhanlıg kün t(e)
rı
ö:rleyü toga kelgey ü[st]ün t(e)rı al-
-tın yalqok azu yek içgek kim erser
anıñ utru turtaçı yo:k

Bu kutlu canlı Nirvana'ya yakın durur. Gecikmeden bu yeryüzüne ilahi güneş (gibi) yükselerek doğup gelecektir. Yukarıda Tanrılar, aşağıda insanlar, şeytanlar onun karşısında duramayacaklar.

DPKAM / ÇBH/ U 452
T III 84-43 Arka 0341(15)-0346(20)

İncelenen eserlerden Huastuanift'te otorite sahibi olmak değerini ifade eden bulguya rastlanmamıştır.

4.1.1.3. Zengin olmak değeri ile ilgili bulgular

Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yapılan incelemelerde, zengin olmak değeriyle ilgili ifadelerin geçiş sıklığının oldukça düşük olduğu ve bu değerin yalnızca Orhun Yazıtları ile İyi ve Kötü Prens Öyküsü adlı eserlerde vurgulandığı tespit edilmiştir.

Her iki eserde de zenginliğin, devlet idaresinin sorunsuz işlemesine kaynaklık etmesi dolayısıyla devletin bekası için önemli bir değer olarak görüldüğünü vurgulayan ifadeler mevcuttur.

Orhun Yazıtlarında zengin olmak değeri ile ilgili olarak tespit edilen ifadeler aşağıdaki gibidir:

Eçim kagan olurupan Türuk bodunug yiçe itdi <yiçe> igitti. Çıganıyig [bay kltı, azıg üküş kltı.]	Amcam hakan tahta oturup Türk halkını yeniden düzenledi (ve yeniden) doyurdu. Yoksulu zengin etti, azı çoğalttı. KT D 16
Sarıg altu]nın, ürünğ kümüşin, kırgağlıg kutayın, kinlig eşgitisin, özlik atın, adgırın, kara k[işin] kök teyenğin Türuküme bodunuma kazganu birtim, iti birtim. [.....]in bunğısuz kılıtm.	Sarı altınlarını, beyaz gümüşlerini, kenarlı ipek kumaşlarını, kokulu ipeklilerini, has atlarını, aygırlarını, kara samurlarını (ve) gök sincaplarını Türklerime ve halkıma kazanıverdim, ediniverdim dertsiz kıldım. BK K 11-12
Neñg yılsıg bodunka olurmadım. İçre aşsız, taşra tonsuz, yabız yablak bodunta üze olurtum. İnım Köl Tigin birle sözleşdimiz. Kañımız, eçimiz kaz[ganmış bodun atı küsi yok bolmazun] tiyin, Türuk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmad<ım>. İnım Köl Tigin birle, eki Şad birle ölü yitü kazgantım.	(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım. (Tam tersine) karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum. Kardeşim Köl Tigin ile konuşup anlaştık. Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmam. Kardeşim Köl Tigin ile iki Şad ile (birlikte) ölesiye yitesiye çalıştım, çabaladım. KT D 26-27
İKPÖ’de zengin olmak değeri ile ilgili olarak tespit edilen ifadeler aşağıdaki gibidir: ol ödün ayıçı uluyı qanqa inçä ötünti täñrim aylıq quruy bor(-l?)qal/- ır ayı barım alqın-sar uñatsar yazuqqa tüşä täginmägäy ertimiz	O zaman, hazine başkanı, hana şöyle arz etti: “Haşmetlim, hazine kurmak üzere. Eğer, zenginlikler ve varlıklar bitiyorsa, ufalıyorsa, hataya düşmeyiz, Hünkârım.” İKPÖ / VII-VIII

täñrim ..

ol ödün inanç-ları buyruq-ları
eşidip qanqa inçä tep
ötünti-lär täñrim elig törüg
ayı barım tutar ayı barım al-
qınsar el törü näçük tutar biz
täñrim ...

O zaman, sadık dostları, bakanlar, bunu işitince, hana

şöyle arz ettiler: “Haşmetlim, devleti ve onun kurumlarını, varlık ve zenginlik ayakta tutar. Varlık ve zenginlik tükenirse, devleti ve kurumlarını nasıl sürdürebiliriz, haşmetlim?”

İKPÖ / VIII-IX

... anta ötrü

atlıy yüzlüg-kä inçä
tep ayıttı näçükin ayı
barım qazyansar üküş bulur
atlıy-lär inçä tep ötün-
ti öñi öñi qazyança qılmaq
ayu berdi-lär biri ayur qazyança
näñ tarıy tarımaqda ädgü yoq kargäk
bir tarısar miñ tümän bulur
biri ayur qoy yılqı egidsär
yılığa aş(s ?)ılur bay bolur biri
ayur öñtün kedin satıyqa
yoluıyqa barsar bay bolur
yemä bir bilgä nom
bilir är inçä tep tedi taşar
qazyanmaq näñ toluy ögüz
kä kirip köñül-täki küs-
üşin qantur-ğalı saqınsar
bulunçusuz çin ?]tämäni ärdini
bulsar qamay yertünçüdäki
tınlıy-lärniñ küsüşin inçip

Sonra, unvanlı ve önemli kişilere şöyle sordu: “İnsan zenginlik ve varlık kazanmak isterse, (en) fazlasını ne ile elde eder?”

Unvanlı kişiler şöyle arz ettiler

ve kazanç sağlamak için, ayrı ayrı yol gösterdiler. Biri şöyle açıkladı: “Kazanmak için, toprağı işlemekten daha iyisi yok olsa gerek. İnsan bir (tohum) ekerse, binini, on binini elde eder.”

Birisi şöyle söyledi: “Koyun ve sığır beslerse, onlar yıldan yıla çoğalır ve insan zengin olur.”

Biri de dedi ki: “Doğuya, Batıya alım satım için

gidilirse zengin olunur.”

Yine, bilge ve yasa bilir bir adam şöyle söyledi: “Mal mülk kazanmak konusunda, insan, okyanus ırmağına gidip, gönlündeki arzularını doyurmayı düşünürse ve bulunmaz çintämani mücevherini bulursa, bu dünyadaki bütün

canlıların arzularını [yerine getirebilir?].”

İKPÖ / XII-XIII-XIV-XV

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları, Irk Bitig, Huastuanift, Altun Yaruk ve DPKAM’dan incelenen iki çatikte zengin olmak değerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.1.4. Toplumdaki görünümünü koruyabilmek değeri ile ilgili bulgular

Yapılan incelemelerde Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde “toplumdaki görünümünü koruyabilmek” değeriyle ilgili ifadelerin geçiş sıklığının fazla olmadığı ve Orhun Yazıtları ile İKPÖ adlı eserde bu değer vurgulandığı tespit edilmiştir.

Yazıt metinlerinde toplumda iyi ve üstün kabul edilen pek çok değere sahip kağanların ve onların yanında yer alan yöneticilerin ve askerlerin bu özellikleriyle toplumda kazandıkları olumlu görünümlemleri korumaları için onlara öğütler verildiğini, yapılan birtakım hatalar neticesinde zor durumda kaldıklarında ise bu görünümün tam tersine döndüğünü gösteren ifadeler tespit edilmiştir:

“Yanalım; arıg ubutı yeg!” tedi.	“Dönelim; temiz (yani “savaşıp yenilmemişin”) utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir!” dediler.
TII B 2	
Türük kara kamag bodın anca timiş: “İllig bodun ertim; ilim amtı kanı? Kemke ilig kazganur men?” tir ermiş. “Kaganlıg bodun ertim; kaganım kanı? Ne kaganka işig küçüg birür men?” tir ermiş. Ança tip Tabgaç Kaganka yağı bolmuş.	Türk avam tabakası şöyle demiş: “Devlet sahibi (bir) halk idim; devletim şimdi nerede? Kimin için ülkeler fethediyorum?” der imiş. “Hakan sahibi (bir) halk idim; hakanım nerede? Hangi hakana hizmet ediyorum?” der imiş. Böyle deyip Çin hakanına düşman olmuş.
KT D 8-9	

İKPÖ’de İyi Düşünceli Prens, atılmak istediği maceralı yolculuk konusunda başlangıçta kendisine izin vermek istemeyen babası hanın, emri altındaki halk karşısında küçülmemesi, onların diline düşmemesi, bir başka deyişle babası hanın toplumdaki görünümünü koruyabilmesi için onun gönlünü kırmama kararı alması dikkat çekicidir:

qañım qan bodun qutluy tiliñä qorqup inçä yarlıy- qadı erinç közünür ’ät burx- an ög qañ tetir qayu kişi ög qañ köñlin bert- sär ol tınlı tamuluy bolur oyl qızqa sanmaz men amtı ... ög qañ köñliñ bertmäyin qañım ellig tilkä kirmäzün öz qaz- yañçım üzä ädgü qılınç qılaym	(Şu hâlde), han babam, halkın dilinden (dedikodu edebileceğinden) korkup, böyle emretmiş olmalı. (Zira) görünürdeki, ete kemiğe bürünmüş Buddha’ya ana ve baba denir. Hangi kişi ana ve babasının gönlünü kırarsa, o kişi cehennemlik olur, oğul ya da kız sayılmaz. Ben şimdi ana ve babamın gönlünü kırmayayım. Kral babam eleştirilmesin (dile girmesin). Kendi kazancımla iyi işler yapayım!” diye düşündü.

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları, Irk Bitig, Huastuanift, Altun Yaruk, DPKAM'dan incelenen iki çatikte toplumdaki görünümünü koruyabilmek değerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.1.5. Sosyal saygınlık değeri ile ilgili bulgular

Yapılan incelemelerde Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değer tanımlamalarında ve değer tasviri içeren ifadelerde, sosyal saygınlık değerini oluşturan veya bu değer için sosyal yaşamda zemin oluşturan “*kadının toplumda saygın bir yeri olması ve milletini üstün tutma*” vurgusu yapıldığı tespit edilmiştir.

Orhun Yazıtları, Köktürk Dönemi'nde “milleti her şeyin üzerinde tutan ve kağanları da insanoğlu ile Tanrı arasında yüce bir konumda gören” bakış açısıyla Türk toplumunda “millî şuurun” oluştuğunu ve son derece güçlü olduğunu göstermektedir.

Hem Orhun Yazıtlarında hem de Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında sıkça vurgulandığı üzere kağanlar, üstünlüklerini ve devleti yönetme güçlerini Tanrı'nın lütfuyla ve Yer-Suların ihsanıyla elde etmektedirler. “Türklerin faydasına çalışan manevi kuvvetler olarak Yer-Sular; Köktürk Dönemi'nde Türk topluluğunun “kutsal” (yazıtlarda: ıduq) saydığı yeryüzü avarızını da ayrı birer “ruh” kabul ederek onların yardımcı, iyiliksever kuvvetler olduğuna inanıldığını ispat eder (Kafesoğlu, 1980; Kafesoğlu, 1987).

Orhun Yazıtlarında *kağanlarını, devletini, milletini üstün tutma* vurgusuyla sergilenen sosyal saygınlık değerini içeren ifadelerden bazıları şunlardır:

Üze kök teŋgri asra yagız yer
kılındukda, ekin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi
oglınta üze eçüm apam Bumın Kagan,
İştemi Kagan olurmuş. Olurupan, Türuk
bodunıŋ ilin tör[üs]in tuta birmiş, iti
birmiş.

Üstte mavi gök (yüzü) altta da yağız yer
yaratıldığında ikisinin arasında insanoğulları
yaratılmış. İnsanoğullarının üzerine de
atalarım dedelerim Bumin Hakan ve İştemi
Hakan (hükümdar olarak) oturmuş. Tahta
oturarak, Türk halkının devletini ve yasalarını
yönetivermiş, düzenleyivermişler.

Üze Türuk Tenğrisi, Türuk ıduk yiri
subı anca etmiş: Türuk bodun yok bolmazun
tiyin, bodun bolcun tiyin, kaŋgım İlteriş
Kaganıŋ ögüm İlbilge Katunug tenğri
töpüsinte tutup yügerü kötürmüş erinç.

Yukarıdaki Türk Tanrısı (ve) Türk
kutsal yer ve su (ruhları) şöyle yapmışlar:
Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye,
Babam İlteriş Hakan'ı (ve) annem İl Bilge
Hatun'u göğün tepesinden tutup (daha)
yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki.

KT D 10-11

Türuk, Oguz begleri bodun, eşidinğ!
Üze tenğri basmasar, asra yir telinmeser,
Türuk bodun, elinğın törünğın kim artatı
[udaçı erti? Türuk bodun, ertın] ökün!

(Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı,
işitin! Üstte(ki) gök çökmedikçe, altta(ki) yer
(de) delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin)
devletini (ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi?
(Ey) Türk halkı, (kötü huyundan) vazgeç (ve)
nadim ol!

KT D 22

Türuk bodunug atı küsi yok
bolmazun tiyin, kaŋgım kaganıŋ ögüm
katunug kötürmiş Tenğri, il birigme Tenğri,
Türuk bodun atı küsi yok bo[lmazun tiyin,
özümün ol Tenğri] kagan olurtdı, erinç.

Türk halkının adı sanı yok olmasın
diye, babam hakanı (ve) annem hatunu
yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk
halkı(nın) adı sanı yok olmasın diye, beni o
Tanrı hakan (olarak tahta) oturttu, hiç
şüphesiz.

KT D 25-26

Köktürk Dönemi'nde kağanların diğer devlet ve topluluklar nezdinde de son derece saygın bir yere sahip olduklarını önemli günlerde gerçekleştirilen büyük törenlere katılan dış temsilcilerin oranlarından ve düzeylerinden anlamak mümkündür. Nitekim Köktürklerin son büyük kağanı Bilge vefat ettiğinde, zamanın en güçlü ülkesi olan Çin İmparatorluğu o döneme kadar hiç görülmemiş şekilde kalabalık bir elçilik heyetini onun cenaze merasimine yollamıştır. Kendinden başka herkesi barbar sayan Çin'in, Köktürlere ve özellikle de Bilge Kağan'a karşı tavrı (Gömeç, 2006, s. 56-57) onlara duymuş oldukları saygıyı göstermektedir. Törende sadece büyük imparatorlukların değil diğer boy ve toplulukların da üst düzey temsilciliklerinin yer alması bu durumu kanıtlar niteliktedir:

Bunça kazanıp kaŋg[ım K]agan [I]t
yıl onunç ay altı otuzka uça bardı. Lagzın yıl
bişinç ay yiti otuzka yog ertürtüm. Bukug
Totok kaŋgı Lisün Tay-Senğün
başad[u] biş yüz eren ketli. Kokılık

Bu kadar (çok) kazanıp babam hakan
Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında
vefat etti. Domuz yılının beşinci ayının yirmi
yedisinde cenaze (törenini) tamamladım.
Bukug Totok babası (?) Lisün Tay-
Sengün kumandasında beş yüz kişi geldi.

ö[.....] altun kümüş kergeksiz kelürti. Yog yıparıg kelürip tike birti. Çıntan ıgaç kelürüp öz yar[.....]

Bunça bodun saçın kulkakın [b]ıçdı. Edgü özlik atın, kara kişin, kök teyenğin sansız kelürüp kop kotti.

Kokuluk altın (ve) gümüş bol miktarda getirdi. Cenaze mumları getirip dikiverdiler. Sandal ağacı getirip

Bunca halk (cenaze töreninde) saçlarını kulaklarını kesti. Cins has atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını sayısız (miktarda) getirip (hediye olarak) hep bıraktılar.

TK G 11-12

Özi ança kergek bolmış.] Yogçı sıgıtçı öngre kün tuğsıkda Bükli Çöllüğ il, Tabgaç, Tüpüt, Apar, Purum, Kırkız, Üç Kurikan, Otuz Tatar, Kıtay, Tatabı... bunça bodun kelipen sıgtamış, yoglamış. Antag külüg kagan er[miş.

(Sonra) kendileri öylece vefat etmişler. (Cenaze törenlerine) yaşçı (ve) ağlayıcı (olarak) doğuda gün doğusundan Bükli Çöl halkı, Çinliler, Tibetliler, Avarlar, Bizanslılar, Kırgızlar, Üç Kurikanlar, Otuz Tatarlar, Kıtaylar, Tatabılar.... Bunca halklar gelerek ağlamışlar, yas tutmuşlar. (Onlar) onca ünlü hakanlar imiş.

BK D 4-5

Men b[enngü taş tikdim, Tabgaç kaganta bedizçi kelürtüm, bedizettim. Meniñ sabımı sımadı, Tabgaç kaganıñ içreki bedizig ıttı. Anğar adınçığ bark yaraturtum; için taşın adınçığ bediz urturtum Taş tokıttım. Köngülteki sabımın urturtumk On-Ok oğlınğa Tatınğa tegi bunı körü bilinğ! berıngü taş tokıttım, bititdim. Anı körüp anca bilinğ! Ol taşığ ... tokıttım.

Ben ebedî taş diktım, Çin hakanından ressam heykeltıraşlar getirttim, (Köl Tigin'in türbesini) süslettım. (Çinliler) benim sözümü kırmadılar (ve) Çin hakanının has sanatçılarını gönderdiler. Onlara olağanüstü bir türbe yaptırtım; içine (ve) dışına olağanüstü resim ve heykeller koydurttum. Gönlümdeki sözlerimi yazdırdım. On-Ok Oğullarına (ve) yabancılara kadar bunları görüp öğrenin. Ebedî taş hakettirdim. (Burası) yakın bir mevki olduğundan ayrıca kolay erişilir bir yer olduğundan, böyle kolay erişilir bir yerde ebedî taş hakettirdim, yazdırtım. Onu görüp öylece bilin (ve öğrenin).

KT G 11-12

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında da aynı geleneğin devamı olarak **kağanlarını, devletini, milletini üstün tutma** vurgusuyla kullanılan ve sosyal saygınlık değerini içeren ifadeler yer almaktadır. Bahse konu üstünlük; yaratılıştan itibaren Türk halkının diğer topluluklar arasında farklı, yüce, saygın bir yere sahip olduğunu ve kağan ve katunların da Tanrı'dan gelen kut ile üstün kılındığını belirten ifadelerle gösterilmiştir.

Geleneksel inanç sistemine göre Türk halkı için yer ile sular da mukaddestir ve gök ile yer üstün Türk milletinin koruyucusudur (Ögel, 2002, s. 145-168). Köktürk ve Uygur kağanları *tengri-teg, tengride bolmış* ifadesiyle, açık olmayan bir şekilde Tanrı'yla

ve gökyüzüyle ilişkilendirilmişlerdir. Kağan soyundan kimselerin ruhunun göğe veya Yitiken yıldız takımına, yani Gök Tanrısı'nın mekânı olan Kutupyıldızı yönüne uçtuğu sanılmaktadır. Böylece Türklerde de, hükümdar atalarının göksel ruhlar arasında yer aldığı inancının olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Çin'de olduğu gibi Köktürk Kitabeleri'nde de Gök Tanrı yönetimle ilgili hiyerarşinin en üstünde kabul edilmiş ve bir hükümdar olarak düşünülüp, *tengri-kan* (tanrı han) şeklinde nitelendirilmiştir (Baykara, 2001; Esin, 2001).

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında bu duruma işaret eden ifadelerden bazıları aşağıdaki gibidir:

tenğride : bölmi[∞] : el etmis bilge : kağan : el bilge : қа#уң қа #ғаң атығ : қауң атығ : атаңıp өтүкен : kidin : uçынта : тез ба[∞]ынта : örgin #..... аңта : яраштыдım : барш жылқа жылан жылқа : eki yıl яйладым	Tanrı'dan olmuş Tanrı'nın lütfuyla Kağan olmuş / devlet kurmuş Bilge Kağan, İl Bilge Hatun, Kağan unvanını ve Hatun unvanını alarak Ötüken'in batı tarafında, Tes (Irmağı) başında, hükümdarlık otağını orada yaptırdım. Kaplan yılında (MS 750) ve Yılan yılında (MS 753) (orada) iki yıl yayladım.
üze :# kök tenğri yarlıқадуғ үшін : асра yağыз yer : игиттүк : үшін : elimin törүmin : etint# im	Üstteki Gök Tanrı / Ebedî Tanrı lütfettiği için, aşağıdaki yağız yer besleyip doyurduğu için, halk ve devlet sahibi oldum.
..... #аңта ыабғу атады аңта kisre күсгү жылқа esenligde күч қара бод#уң temis sin sizde күч қара суб ermis қара бодуң тұруың қаған атады tenğride bölmi[∞] el etmis bilge қ#аған атады el bilge қауң атады қаған атаңıp қауң атаңıp өтүкен орту#ынта аs өңгүз ба[∞] қаң ыдуғ ба[∞] kidinin örgin бунта etitdim	... Ondan sonra Sıçan yılında (MS 748) esenliğe kavuşan güç(lü) halk (şöyle) demiş: “(Atalarımızın) mezarları sizde. Güç Kara Su” imiş. Halk, ayağa kalkarak (beni) kağan atadı, Tanrı'nın lütfuyla kağan olmuş, Devlet kurmuş Bilge Kağan atadı, (eşimi de) İl Bilge (Halkın bilgisi) Hatun atadı. Kağan atanıp, hatun atanıp Ötüken ortasında, As Öngüz başının, Kan Iduk başının batısında, hükümdarlık otağını burada kurdurdum.

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserleri arasında özellikle kağanlık ve kumandanlık yazıtlarında Eski Türk topluluklarında sosyal saygınlık değerini taşıyan

unsurlardan birinin de tüm toplumsal rolleriyle kadınlar olduğunu gösteren ifadeler mevcuttur.

Bahse konu saygınlığın elde edilişi, Eski Türk topluluklarında Tanrı'nın seçkin ve saygınlara lütfu olan "kut"un, "baht"ın, "talih"ın, "asalet"ın... de kadınlardan / analardan geldiğine olan inançla gerçekleşmiştir. Nitekim katun / ana; "kut"un, "baht"ın, "talih"ın, "devlet"ın, "servet"ın, "bolluğun ve bereket"ın, "mutluluk"un, "huzur"un... sembolü olarak kabul edilen "Umay Kuşu"na / "Umay Ana"¹⁰ya benzetilmiş; kağanların, tiginlerin, kumandanların "yiğitlik", "kahramanlık", "savaşçılık"... özelliklerinin kaynağı olarak da yine kadınlar / analar gösterilmiştir (Alyılmaz & Alyılmaz, 2014). Türk boyları arasında umay (kumay ~ humay ~ huma ~ hüma) kuşunun iyiliğin, güzelliğin, dostluğun, barışın, cömertliğin, cesaretin, gücün, kudretin, egemenliğin, bahtın, devletin, mutluluğun, huzurun kimi zaman aracı, kimi zaman da kaynağı olduğuna inanılmıştır (Alyılmaz, 2000b; Çoruhlu, 1991; Gömeç, 1989; Sinor, 1995).

Ayrıca kadının saygınlığı noktasında belirtmek gerekir ki "Eski Türk inancına göre devletin temeli, var oluş sebebi "kağan"ın yanında "katun"a da bağlıdır. Tanrı bu hususta "kağan" kadar "katun"u da ayrıcalıklı kılmıştır. En eski dönemlerinden itibaren Türkçenin kullanım alanında bulunan ve özel anlamlar taşıyan kut sözcüğü de, kadınla ilgili "ayrıcalıklı" kavram işaretlerinden biridir. Nitekim eski Türk inancına göre "kut"un gerçek sahibi Tanrı'dır. Tanrı da "kut"u, "küç"ü ve "ülüg"ü herkese vermez. Kağanlar,

¹⁰ Umay Kuşu ile ilgili olarak kaynaklarda geçen bazı bilgiler şu şekildedir: H. N. Orkun'a göre; çocukları idare eden bir ilahenin adıdır. Kelimenin anlamı ise Sankritçe bir ilahe olarak geçmektedir (Orkun, 2011); İ. Kafesoğlu'na göre; aslı Hint-İran itikadında Huma olan Tanrıça'dır (Kafesoğlu, 2015, s. 289). Ö. Budda ise Umay'ın Türk kadın Tanrı olduğunu ve Türklerden Hintlere geçtiğini iddia eder (Gömeç, 1989, s. 631). Dîvânü Lügâti't-Türk'te; "son, kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna çocuğun ana karnında eşi de denir." şeklinde açıklanmıştır (DLT, 2014, s. 61). Gömeç ayrıca şu bilgileri verir: "Kırgızlar arasında Umay, yuvasını havada yapan efsanevi bir kuş olarak bilinirken ayrıca çocukların hamisi olan efsanevi kadındır. Uygurlarda ise DLT'dekine benzer bir anlayış vardır. Ayrıca bir Sagay kamı, davulunun üzerindeki kayın ağacı resmi ile ilgili olarak yaptığı açıklamada koruyucu ve merhametli ana Tanrı Umay ile birlikte Ülgen tarafından kayın ağacı yere indirilmiştir. (Bu ibare, Radloff'un Proben serisinin 9. cildinde geçmektedir). Ek olarak Yakutlar arasında da görülen Umay kavramı, çocuğun üzerinde kuş gibi öterse bu ötüş o çocuğun neslinin bereketli olacağının habercisidir. Yine Başkurtlarda kutsal iki kuştan birisi Humay'dır. Humay Başkurtların en eski atası ve koruyucusu olarak tasvir edilir (Gömeç, 1989, s. 630-634). Türk dinî mitolojik sistemi tek Tanrı tanımaktadır; bu sebeple Umay ile birlikte Yer-Su, Ak Ene gibi dişi varlıkların da Mitolojik Ana olarak değerlendirilmesi daha uygun olacaktır. Yaratıcı olan Ülgen'e eşlik eden çeşitli kùltlerden birisi de Umay Ana olarak kabul edilebilir. Orhun Yazıtları, Şaman duaları ve çeşitli eski göçebe topluluklarda karşımıza çıkan Umay inancı, Yakutların ulusal destanı olan Er Sogoto'da da Doğum Tanrıçası Kùbey Hatun olarak geçmektedir. Genel olarak bakıldığında mitolojik sistemlerin büyük çoğunluğunda canlı varlıkların anası olarak bilinen ve üretici güce sahip Kutsal Dişi-Mitolojik Ana paradigması vardır. Mitolojik Ananın değişmeyen işlevi doğuran ve yutan, hayatın ve ölümün simgesi olmasıdır. Hayatın simgesi olan Umay'ı ve ölümün simgesi olarak bilinen Erlik'i ortaya çıkaran da Mitolojik Ana'dır (Gültepe, 2013).

hanlar, beyler, katunlar, bikeler, tiginler, kunçuylar... Tanrı'nın lütfuyla elde ettikleri bu tözler sayesinde imtiyaz kazanır; devletlerini ve milletlerini sıkıntısızca yönetirler" (Alyılmaz, 2013; Alyılmaz & Alyılmaz, 2014; Divitçioğlu, 1987; Donuk, 1988). Türklerde devletin en önde gelen temsilcisi kağan olmakla birlikte tek başına karar vermediği, yabgu ve şadlarla birlikte devlet idaresinin gerçekleştirildiği mecliste katunun da söz hakkına sahip olduğu bilinmektedir. Devlet idaresinde de kağandan sonra ikinci sırayı katun almaktadır. Onlar da kağanlar gibi töre ile katunluk makamına oturmaktadırlar (Çandarlıoğlu, 1966; Esin, 1986; İzgi, 2014).

Yazıtlarda en çok yazıt sahiplerinin eşleri anılmakta, üstelik ilk sırada yer almaktadır. Bu durum doğuda kadına verilen değerin yazıtlarda farklı olduğunu göstermektedir. Kormuşin, bu durumun ilk eşin oğullarının meşru mirasçı olarak vurgulanmak istenmesinden kaynaklandığını belirtir (Kormuşin, 2008, s. 244'ten akt. Useev, 2012). Ancak bu noktada dikkate alınması gereken diğer bir husus da bu döneme ait yazıtlarda yazıt sahiplerinin iki ya da ikiden çok eşinin olduğu hakkında tek bir bilginin olmamasıdır. Bu da Eski Türklerin kadına olan muamelesini, verdiği yüksek değeri göstermektedir (Useev, 2012, s. 57-66).

Orhun Yazıtlarında yukarıda vurgulanan kadının sahip olduğu sosyal saygınlık değeri ile ilgili tespit edilen ifadeler aşağıdaki gibidir:

Türük bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin, kaŋgım kaganıg ögüm katunug kötürmiş Tenŋri, il birigme Tenŋri, Türük bodun atı küsi yok bo[lmazun tiyin, özümün ol Tenŋri] kagan olurtdı, erinç.	Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkı(nın) adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan (olarak tahta) oturttu, hiç şüphesiz.
KT D 25-26	
Kaŋgım kagan uçdukda inim Köl Tigin yit[i yaşda kaltı.] Umay teg ögüm katun kutıŋa, inim Köl Tigin er at bultı.	Babam hakan vefat ettiğinde kardeşim Köl Tigin yedi yaşında kaldı. Umay gibi annem hatunun kutu sayesinde, kardeşim Köl Tigin erkeklik adını elde etti.
KT D 30	
Amga korgan kışlap yazıŋa Oguzgaru sü taşıkdımız. Köl Tigin ebig başlayı akıttımız. Oguz yağı ordug basdı.	Amga kurganında kışlayıp (o yılın) ilkbaharında Oğuzlara doğru ordu sevk ettik. Köl Tigin'i karargâhın başında bıraktık.

Köl Tigin ögsüz akın binip tokuz eren sançdı, ordug birmedi. Ögüm katun ulayu öglerim, ekelerim, kelinğünüm, kunçuylarım, bunça yeme tirigi künğ boltaçı erti, ölügi yurtta yolta yatu kaltaçı ertigiz; Köl Tigin yok erser kop ölteçi ertigiz.

Düşman Oğuzlar karargâhı bastılar. Köl Tigin öksüz kır (at)ına binip dokuz er(i) mızrakladı, karargâhı (düşmana) vermedi. (Köl Tigin olmasaydı) annem hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar cariyeye olacak idi, ölenler (de) yazıda yabanda yata kalacak idiniz; Köl Tigin olmasa (idi) hep ölecek idiniz.

KT K 8-9

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında da benzeri ifadeler tespit edilmiştir:

kaşa boğun tuřuıñ kağan

Halk, ayağa kalkarak (beni) kağan

**atağı teñgride bolmı el etmis bilge
kağan atağı el bilge kaşun atağı kağan
atañıp kaşun atañıp ötüken orşus#mıta as
öñgüz ba∞ kañ ıduq ba∞ kidinin örgin
bunıta etitdim**

atadı, Tanrı'nın lütfuyla kağan olmuş, devlet kurmuş Bilge Kağan atadı, (eşimi de) İl Bilge (Halkın bilgesi) Hatun atadı. Kağan atanıp, hatun atanıp Ötüken ortasında, As Öngüz başının, Kan Iduk başının batısında, hükümdarlık otağını burada kurdurdum.

TA G 4-5-6

**teñgride : bolmı : el etmis bilge :
kağan : el bilge : kaç#un ka #gañ atıg :
kaşun atıg : atañıp ötüken : kidin : uçmıta :
tez ba∞mıta : örgin #..... anıta : yaraşıtdım
: barş yılka yılān yılka : eki yıl**

Tanrı'nın lütfuyla Kağan olmuş / devlet kurmuş Bilge Kağan, İl Bilge Hatun, Kağan unvanını ve Hatun unvanını alarak Ötüken'in batı tarafında, Tes (Irmağı) başında, hükümdarlık otağını orada yaptırdım. Kaplan yılında (MS 750) ve Yılan yılında (MS 753) (orada) iki yıl

yayladım

yayladım.

TA B 1-2

İKPÖ'de bütün canlılara yardım etmek ve canlıların birbirlerini öldürmelerine engel olmak üzere çok değerli bir mücevheri ele geçirmek için çıktığı maceralı yolculukta İyi Düşünceli Prens, karşılaştığı tüm varlıklar tarafından son derece saygın bir yerde kabul edilmiş, kendisine hürmet edilmiştir. Bahse konu saygınlığı ifade eden bölümlerden bazıları aşağıdaki gibidir:

ulus barça tegin üçün busanur yemä qan inçä tep yarlıy-qadı tıdu umadam ärkim tükämädi ärksiz ıdur men anıtı siz qataylanıñ birlä barıñ barıñ yerçi boluñ tep yarlıyqadı aşıçqa qamay taplamış üçün yerçi boltı	Memleketin tamamı, prens için üzülür (idi?). Han ise şöyle beyan etti: “Ona engel olamadım. Gücüm yetmedi, onu istemeye istemeye gönderiyorum. Şimdi siz gayret edin onunla gidin, onun rehberi olun!” dedi. İhtiyar (bu öneriyi) tümüyle kabul ettiği için onun rehberi oldu. İKPÖ / XXVII-XXVIII
qopuzqa ärtiñü uz erti .. ’elgi qopuz itızu ayzı yırlayı olurdı uluş bodun alqu ... qoßradı yırrı tañlayı esirkäyü rılayı tägrä tolı tururlar erti küniñä tañ admçıy tataylıy aş içkü kälürüp tapınur-lar erti	Prens, kopuzda son derece ustaydı. Eli kopuz çalıp, ağzı şarkı söyleyip oturuyordu. Ülke halkının tamamı, oraya koştu; şarkıyı beğenen, acıyan ve ağlayan (insanlar), etrafı (meydanı) doldurup duruyorlardı. Günlerce, olağanüstü özel ve lezzetli yiyecek ve içecekler getirip, ona saygı gösteriyorlardı. İKPÖ / LXX-LXXI

Bodhisatva soyundan olan ve ülkesindeki halkın başına türlü hastalık ve musibet getiren şeytanlara karşı savaşan Çaştani Bey’in Nirvana’ya yükselmesini konu alan hikâyede fazilet sahibi hükümdar Çaştani’ye duyulan saygıyı ifade eden örneklerden bazıları aşağıdaki gibidir:

ünlerin ös[ü]rüp élig be:gke inçe té:p té:d[iler yal]ñoklanıñu arslanı éligler be:glar[n]iñ kut t(e)ñrisi(y)e y(a)rlıkançuçı köñil öritip köñülünin süzgil bi:rök bizni ölürser s(e)n y[m]e ne:p senip [bal]ıkdakı i:g toga kétéñüsi yo:k.. amtı biz- -in isig ö:zümüzke edgü: köñül tu[r]gur- -up umug ınag bolgıl..	Seslerini yükseltip hükümdara şöyle dediler: “İnsanların aslanı, hükümdar ve beylerin asil Tanrısı! Merhamet edip gönlünü (öfkeden) arıt. Sen bizi öldürsen bile (senin) şehrindeki hastalığın gideceği yok. Şimdi bizim canlı bedenlerimize iyi duygular besleyip bize (umut) verici ol.” DPKAM / ÇBH/ Mainz 670 T m 84-42 Arka 0062(17)-0069(24)
ötrü ol yek [ça]ştanı élig be:gñiñ te:lim	Bunun üzerine o şeytan Hükümdar Çaştani’nin oldukça fazla zamanda sevap kazanmış, iyi davranışları olmasından

“bir şeyi yapmaya başarmaya gücü yeten, erkli anlamlarındaki *yetkin / muktedir olmak*”,

“bir hedefe olan aşırı, tutku durumunu almış istek anlamındaki *hırslı olmak*”,

“genel olarak sayılan, sevilen ve sözleri dinlenen kişileri nitelemek için kullanılan *sözü geçen biri olmak*”,

“bireyin genel olarak sorunları çözerken ya da çevreye uyum sağlarken var olan tüm yetenek ve becerilerini kullanabilmesi; akılcı ve mantıklı olmak anlamlarına gelen *zeki olmak*” kavramlarının her biri ayrı birer değer ifade ederken aynı zamanda başarı değerinin temel yapısını oluşturmaktadır.

Schwartz Değer Ölçeği’nde başarı değerinin içerdiği değer maddeleri ise şu şekilde açıklanmaktadır:

Başarılı Olmak: Hedeflerine ulaşmak,

Yetkin / Muktedir Olmak: Becerikli, üretken, yetkili ve etkili olmak,

Hırslı Olmak: (Amaçları doğrultusunda) sıkı çalışmak, tutkulu olmak,

Sözü Geçen Biri Olmak: İnsanlar ve olaylar üzerinde etki sahibi olabilmek,

Zeki Olmak: Akıllılık, mantıklı düşünebilme, bilgelik.

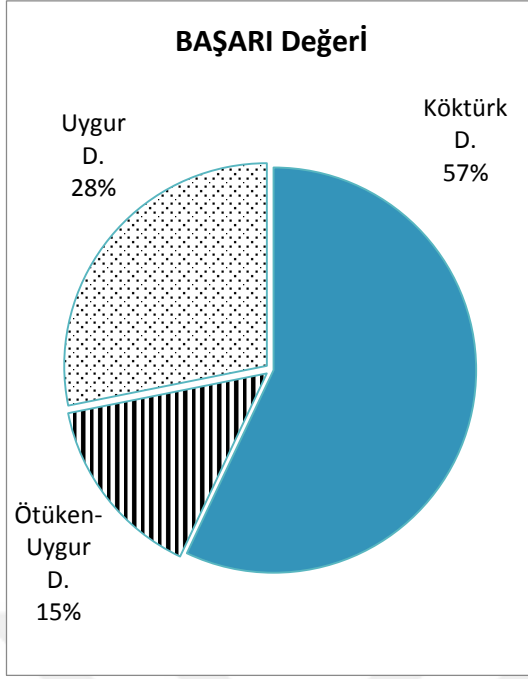
İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde “başarı” değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelere dair istatistiki bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 4.2.

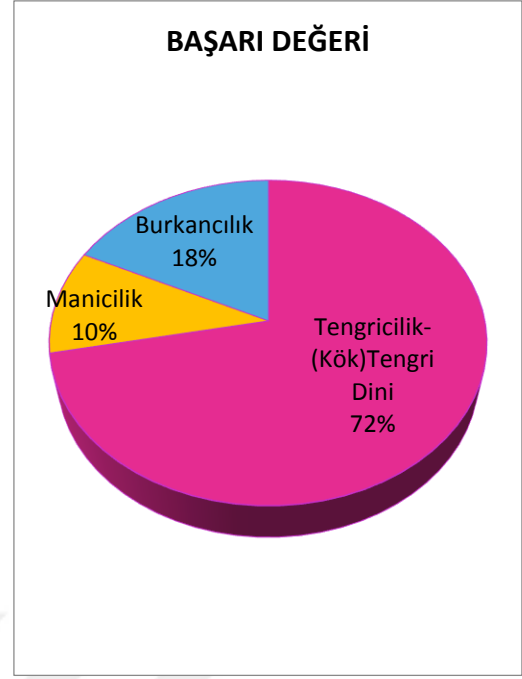
Başarı Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler İle İlgili Tespit Edilen İfadelere Dair İstatistikî Bilgiler

BAŞARI	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	GT
Başarılı Olmak	3	2	4	-	1	3	1	14
Yetkin / Muktedir Olmak	5	-	2	2	-	2	1	12
Hırslı Olmak	16	8	-	-	-	2	-	26
Sözü Geçen Biri Olmak	19	6	-	-	-	5	2	32
Zeki Olmak	34	4	4	2	-	3	4	51
TOPLAM	77	20	10	4	1	15	8	135

Tablo 4.2 değerlendirildiğinde incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde başarı değerinin geçiş sıklığının yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Başarı değerinin içerdiği maddeler arasında geçiş sıklığı en yüksek olandan en aza doğru zeki olmak, sözü geçen biri olmak, hırslı olmak, başarılı olmak ve yetkin / muktedir olmak alt değerlerinin olduğu görülmektedir. Başarı değerinin geçiş sıklığının en yüksek olduğu eser Orhun Yazıtları olurken Altun Yaruk başarı değerini yansıtan yalnızca bir ifade ile son sırada yer almıştır.

Grafik 4.3. İncelenen Köktürk ve Uyghur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu Dönemlere Göre “Başarı” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı

Grafik 4.4. İncelenen Köktürk ve Uyghur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu İnanç Çevrelerine Göre “Başarı” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı

Grafik 4.3’e göre incelenen Köktürk ve Uyghur Dönemi eserlerinin ait olduğu dönemlere göre başarı değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığının Köktürk Dönemi eserlerinde %57’lik oranla en yüksek olduğu görülmektedir. Dönem eserlerinin kağan ve kumandanlar tarafından dile getirilmiş olması; devlet idaresi ve güvenliğinden sorumlu kişiler olarak onların başarı değerini ön planda tutmasını kaçınılmaz kılmıştır. Köktürk Dönemi eserlerini, %28’lik oranla Uyghur Dönemi eserleri takip ederken Ötüken Uyghur Dönemi eserleri ise %15’lik oranla son sırada yer almıştır. Ötüken Uyghur Dönemi eserlerinde yer verilen ifadelerin sınırlı olması ve bazı bölümlerinin okunamayacak ve yorumlanamayacak durumda olması dolayısıyla, içerik olarak kendilerinden önceki dönem olan Köktürk Dönemi eserlerine benzer anlayışla vücuda getirilmiş olsalar da ifadelerin geçiş sıklığı bakımından geride kalmasına sebep olmuştur.

Grafik 4.4’e göre ise incelenen Köktürk ve Uyghur Dönemi eserlerinin ait olduğu inanç çevrelerine göre başarı değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığının (Kök)Tengri Dini çevresinde oluşturulan eserlerin %72’lik oranla ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Eserlerin toplumsal olduğu kadar bireysel başarıyı da ön planda tutan kağan ve kumandanlarca vücuda getirilmiş olması başarıyı ifade eden değerlerin geçiş sıklığının yüksek olması sonucunu doğurmaktadır. %18’lik oranla Burkancılık çevresinde

oluşturulan eserler ikinci sırada yer alırken %10'luk oranla Manicilik çevresi eserleri üçüncü sırada yer almıştır.

4.1.2.1. Başarılı olmak değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde başarılı olmak değerinin; *başarılı olmaya önem verme, başkalarının başarısını takdir etme* ve çeşitli yollarla *başarıyı ödüllendirme* şeklinde gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür.

Orhun Yazıtlarında sıkça değinildiği üzere kağanlar ve kumandanlar ile emirlerindeki orduların devlet ve millet adına yapılan seferlerde göstermiş oldukları başarılar övülmüş, takdir edilmiştir. Aynı şekilde çeşitli dönemlerde izlenen yanlış devlet politikaları neticesinde yaşanan mağlubiyetler ve bunların getirmiş olduğu felaketlerden ders alınması ve tekrar edilmemesi gereken başarısızlıklar olarak algılanması da başarıya verilen önemi göstermektedir.

Tenğri teg, Tenğri yar[at]mış Tütük Bilge [Kagan] sabım: Kaŋgım Tütük Bilge Kagan olurtukınta Tütük matı begler, kirse Tarduş begler, Köl Çor başlayı ulayı Şadapıt begler, öŋgre Tölis begler, Apa Tark[an] başlayı ulayı Şad[apıt] begler, bu [.....] Ataman Tarkan, Tonŋyukuk Boyla Baga Tarkan ulayı buyruk [.....] İç Buyruk Sebig Köl Erkin başlayı ulayı buyruk, bunça matı begler kaŋgım kaganka ertinğü ertinğü ti mag itdi ögd[i](?)]

Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olan ve Tanrı tarafından yaratılan Türk Bilge Hakan sözüm: Babam Türk Bilge Hakan tahta oturduğunda sadık Türk beyleri, batıdaki Tarduş beyleri, Köl Çor başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, doğudaki Tölis beyleri, Apa Tarkan başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, ... Ataman Tarkan, Tonyukuk Buyla Bağa Tarkan ve kumandanlar Hassa Kumandanı Sebig Köl İrkin başta olmak üzere (bütün) kumandanlar, bunca sadık beyler babam hakana pek çok pek çok alkış (ve) övgüde (?) bulundular. (Babam hakan da) Türk beylerini (ve) halkını pek çok alkışladı (ve) övdü (?)

TK G 13-14-15

Türk bodun Temir Kapıgka, Tinsi Oğlu Tinsi Oğlu ayıgma tagka tegmiş idi yok ermiş. Ol yerke ben Bilge Tonŋyukuk tegürtük için sarıg altun, ürünğ kümüş, kız koduz, egri tebi, agı bunğsız kelürti.

Türk halkı(nın) Demir Kapı'ya, "Tanrı Oğlu", "Tanrı Oğlu" denilen dağlara (kadar) vardıgı hiç yok imiş. O topraklara (Türk halkını) ben Bilge Tonyukuk götürdüğüm için sarı altınları, beyaz gümüşleri, değerli sığırları, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasıyla (önümüze) getirdiler.

TII G 3-4

Orhun Yazıtlarında başarıya verilen öneme işaret eden diğer bir husus, gerek kağanların gerekse devlet yönetiminde ve savunmasında görev alan diğer kişilerin başarılarının onların *ad verme / unvan verme yoluyla takdir edilmesi ve ödüllendirilmesinde* karşımıza çıkmaktadır.

[..... ar]kış kelmedi. Anı anıytayın tip süledim. Korıgu eki üç kişiligi tezip bardı. Kara bodun “Kaganım kelti” tip ög[irip sebinti atsız]ka at birtim. Kiçig atlıg[ıg ulgartdım]

..... kervanı gelmedi. Onları korkutayım diye sefer ettim. (Kale) muhafızı iki üç kişi ile kaçıp gitti. Avam halkı (ise) “Hakanım geldi” diye kıvanıp sevindi (..... unvansıza) unvan verdim. Küçük unvanlıyı terfi ettirdim

BK D 41

İnançu Apa Yargan Tarkan atıg [bi]rtim, [an]ı ögtürt[üm].

(Ona) İnançu Apa Yargan Tarkan unvanını verdim, (onu) övdür(düm).

KT B

Benzeri anlayışla Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında da kağan ve kumandanların devlet yönetiminde ilerlemeleri neticesinde aldıkları unvanlar başarının bir diğer göstergesi kabul edilmiş, gerektiğinde unvan ile ödüllendirilmişlerdir. Moyun Çor Kağan, tahta çıktığında “Tengride Bolmış El Etmiş Kağan” unvanını, kadını da “İl Bilge Katun” unvanını almıştır:

anla kisre küsgü yılqa esenligde küç kara bođ#uñ temis sin sizde küç kara şub ermis kara bođuñ tuñuym kağan

ataadı tenğride bolımı el etmis bilge k#ağan ataadı el bilge kañuñ ataadı kağan añañp kañuñ añañp ötüken orñuś#ınla as öngüz ba∞ kañ ıduq ba∞ kidinin örgin bunla etitdim

Ondan sonra Sıçan yılında (MS 748) esenliğe kavuşan güç(lü) halk (şöyle) demiş: “(Atalarımızın) mezarları sizde. Güç Kara Su” imiş. Halk, ayağa kalkarak (beni) kağan

atadı, Tanrı’nın lütfuyla kağan olmuş, Devlet kurmuş Bilge Kağan atadı, (eşimi de) İl Bilge (Halkın bilgisi) Hatun atadı. Kağan atanıp, hatun atanıp Ötüken ortasında, As Öngüz başının, Kan Iduk başının batısında, hükümdarlık otağını burada kurdurdum.

TA G 5-6

yağıda boşuñ boşuñıldım eki oğluma yaßgu şad at birtim tarđuş tölis bođuñka birtim

Düşmanımı savıp kurtuldum. İki oğluma “Yabgu” ve “Şad” unvanı verdim. (Onları) Tarduş ve Tölis boylarına (yönetici olarak) görevlendirdim.

ŞU D 7

Ötüken Uygurlarında özellikle devlet müdafaası söz konusu olduğunda gösterilen başarının önemli olduğu görülmektedir. Başarılı olmak için adım adım ilerlendiğini, yılmadan çalışıldığını vurgulayan örnekler mevcuttur:

**selenge kidin yılun kol berdın
şınğar şıp başınğa tegi çerig itdim**

**keregün şakışın şıp başın yöre kelti
..uçı selengeke tegi çerig#ledi bişinç ay
toğuz otuzka süngüsdım anıta şançdım
selengeke şıka şançdım yazı kıftım öküsi
selenge koğı barđı ben selenge keçe uğu
yörıdım süngüsde tutup on eri itdim**

Selenge'nin batısından Yılun Kol (ırmak)'un güney yanındaki Şıp Başı bölgesine kadar asker yerleştirdim.

Keregü'yü, Sakış'ı, Şıp Başı'nı yürüyerek geldi(ler). ... Selenge'ye kadar asker yerleştirdi(ler). Beşinci ayın yirmi dokuzunda savaştım. Orada mızrakladım. Selenge'ye sıkıştırarak mızrakladım. (orayı) dümdüz ettim. Çoğu Selenge boyundan aşağı doğru gitti. Ben Selenge'yi geçerek takip ettim. Savaşta on eri tutarak gönderdim.

ŞU D 3-4

İrk Bitig'de başarılı olmak değeri çoğunlukla *hedeflerine ulaşmak* vurgusuyla ortaya konulmuştur:

**Çıgany er oğlu kazgançka barmış.
Yolı yaramış. Ögire sebinü kelir tir.**

Ança bilingler: Edgü ol.

Yoksul (bir) adamın oğlu (para) kazanmaya gitmiş. Yolculuğu yararlı olmuş. Neşe ve sevinç içinde (eve) geliyor, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

IB 30 / 3-2-4

**Bars kiyik engke mengke barmış.
Engin mengin bulmuş.**

**Bulupan uyasınğaru ögire sebinü
kelir tir.**

Ança biling: Edgü ol.

(Bir) kaplan avlanmaya gitmiş. Avını bulmuş.

(Avını) bulup yuvasına neşe ve sevinç içinde geliyor, der.

Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.

IB 31 / 4-4-1

**Kan süke barmış. Yagıg sançmış.
Köçürü konturu kelir. Özi süsi ögire
sebinü ordusınğaru kelir, tir.**

Ança bilingler: Edgü ol.

Bir han sefere çıkmış, düşmanı mızraklamış. (Askerlerini) göç ettire kondura geliyor. Kendisi ve askerleri neşe ve sevinç içinde karargâhına doğru geliyor, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

IB 34 / 4-4-2

Altun Yaruk içerisinde yer alan Birinci Kitap'ta Küü Tav adlı beyin başlangıçta işlemiş olduğu canlıları öldürme günahından pişman olup bunu telafi edebilmek uğruna kendini feda ederek canlıları ızdıraptan kurtarma amacıyla başarıya ulaşması takdir edilmiştir:

ol ödüñ	O zaman
üstünki t(e)ngriler bu savıǵ körüp angsız	üstteki Tanrılar bu işi görüp fevkalade
uluǵ mungaǵıp tanglap bodis(a)t(a)vning	(çok) hayret ederek, Boddhisatva'nın bu kadar
antaǵ	<i>çadiklig</i> (mukaddes) işi dolayısıyla
mungaǵınçıǵ çadiklig ıshinge iyin	sevinip -onu- methederek şöyle (deyip)
ögirip, öge alqayu inçe tip	(mısra) söylediler
şlok sözletiler:	-mahluklara- ümit ve sığınmak olmak için
uluǵ tınl(ı) ğ udunguz	büyük insan olabildiniz,
umuǵ inaǵ bolǵalı.	büyük merhametli gönülle
uluǵ y(a)rlıǵançuçı köngül öze	-bütün- mahlukları eşit görüyorsunuz,
tüp töz körürsiz tınl(ı)ǵlarıǵ,	bir vücuttan doğmuş oğul ve kız gibi,
özte toǵmıǵ oǵulça kızça	fevkalade cesur, neşe ile
yiti kınıǵ ögrünçlüǵ	-kendinizi- esirgemeyen mukaddes gönlünüz
esirgençsiz ıduǵ köngülüngüz öze	ile
etüz-üñgüzni ıdalap	vücudunuzu feda ederek
emgektin tartmaǵlıǵ buyanıǵız yitiñsiz	-mahlukları- ızdıraptan kurtarma (çekip
titir.	çıkarma)
otǵuraǵ bolǵaysız teggeli	liyakatiniz her şeyin üstündedir.
mengülüg kirtü yig orunqa	Ebedî, hakiki, en iyi yere -cennetlik yere-
birtem öñgi ödrülgey-sız	muhakkak surette erişeceksiniz,
toǵmaǵ ölmeklig b(e)k baǵtın	tamamıyla- veya: birden
terkkeye ödüñ teggeysiz	sıkı olan doğmak ölmek baǵından
tengkeşsiz burhan qutınga	ayrılacaksınız,
yanmaqsızın tanuqlap	kısa bir zamanda eşsiz Buddha şerefine
inçkü mengü tapqaysız.	erişeceksiniz;
tip tidi.	tereddüdsüz şahadet vererek
	istirahatı - ve - sevinci bulacaksınız
	dedi.

AY / BK / 6 // 10-15-21

İKPÖ'de maceralı bir yolculuğa atılan İyi Düşünceli Prens'in amaçlarına ulaşması için ilerlediği her adımda karşısına çıkan güçlükleri yendiği ve başarıya ulaştığı görülmektedir.

tegin yerçi aβıçqa birlä	Prens, yaşlı rehberle birlikte,
ekkigü qaltı-lär .. ol ödün	ikisi de orada yalnız kaldılar.
ädgü ögli tegin yerçi aβıç-	Bundan sonra, İyi Düşünceli Prens yaşlı
qa qolın yetip yetti	rehberi kolundan tutarak, yedi gün boyunca,
kün belçä boyuzça	bellerine, boğazlarına kadar su içinde
suβda yorıp kümüβlög	yürüdüler ve gümüşlü adaya, gümüşlü dağa
otruq-qa tayqa tägdi..	eriştiler.
	İKPÖ / XXXV-XXXVI

DPKAM’da yer alan çatıklar den Çatıanı Bey Hikâyesi’nde, insanlara yaptıkları türlü işkencelerle onları öldüren şeytanlara karşı mücadele veren Çatıanı Bey’in korkusuzca onlarla savaşıması ve her birini tek tek mağlup ettiğı şeytanların kendisinden aman dilemeleri neticesinde elde ettiğı başarı vurgulanmıştır:

ü[st]ün t(e)ngri al-	Yukarıda Tanrılar, aşağıda insanlar,
-tın yalñok azu yek içgek kim erser	şeytanlar onun karşısında duramayacaklar.
anıñ utru turtaçı yo:k to[ña]lar be:gi teg	Kahramanlar beyi
korkınçsız ayınçsız köñülin te[preñç]siz	gibi korkusuz, ürküsüz durup,
turup kalın yeklerniñ yavlak[ın ö:]metin	şeytanların sayısının çok fazla olmasını
mo:na amtı barçanı utar yégedür..	düşünmeden onları yener, mağlup eder.
	DPKAM / ÇBH / U 452
	TIII84-43 Arka 0344(18)-0349(23)

Huastuanıft’te başarılı olmak değerini ifade eden bulguya rastlanmamıştır.

4.1.2.2. Yetkin / muktedir olmak değeri ile ilgili bulgular

TDK’nın çevirimiçi sözlüğünde “bir şeyi yapmaya gücü yeten, muktedir, erkli” olarak tanımlanan yetkin olmak kavramı “herhangi bir konuda yetkili, etkin ve gerekli gücü elde etmiş” anlamlarını da taşımaktadır. Türkçe kökenli bir kavram olan “erk / erklilik”, Eski Türkçeden günümüze kullanılagelmiştir. Kullanımı ve taşıdığı anlamlar hususunda farklı görüşler¹¹ olsa da genel olarak “her şeyin üzerinde olan güç, kudret, kudretli, muktedir” (Ögel, 2016, s. 261-264) anlamlarında kullanılmıştır.

İncelenen ETD eserleri arasında gerek tarihî olayların merkezindeki kişilerce yaşananların dile getirildiğı ve bunlardan alınması gereken dersleri vurgulayan, devleti

¹¹ “Erk / erklilik” kavramının taşıdığı anlamlarla ilgili farklı görüşler için bk. Ögel, 2016, s. 261-264.

ve milleti sonsuzluğa ulaştırma amacıyla gerçekçi anlatımlarla yaşananları gözler önüne seren eserlerde gerekse özellikle coğrafi ve dinî değişmelerle toplumun yaşam şeklini, inançlarını, değerlerini ve pek çok kültürel özelliğini de değişime uğratan dinî metinler ile kurmaca eserlerde karşımıza çıkan karakterler çoğunlukla bir şeyi yapmaya ve başarmaya gücü yeten, nüfuzlu ve yetkin niteliktedirler. Buna karşın karakterlerin bu özelliklerinin vurgulandığı ifadelerin geçiş sıklığı fazla değildir.

Orhun Yazıtlarında “becerikli, üretken, yetkin ve tüm vazifelerinde etkili olabilen, erkli, kudretli” olma değerine sahip belirgin karakterlerden birisi olarak Köktürk Kağanlığı’nın iki kağanına başkumandanlık yapan Tonyukuk karşımıza çıkmaktadır.

Tonyukuk, içinde bulundukları dönemin tarihî olaylarını anlattığı ve bunlar üzerinden kendisinin ve beraberindekilerin Köktürk Devleti için yapmış olduğu fedakârlıkları, göstermiş oldukları çabayı, çalışkanlığı; yerleşmiş inançlara karşı gelen ruhu ve bildiğini okuyan tavrıyla (Giraud, 1999) gözler önüne sererken söz sahibi olduğu alanlardaki yetkinliğini de ortaya koymaktadır. Bir devlet adamı ve asker olarak Türk halkının bekası için gerekli olan her durumda erki ve kudretiyle başarıya ulaşmış, zaman zaman daha önce ulaşılmamış topraklara ulaşabilmiş ve yazıtlarda kağanlarıyla birlikte elde etmiş oldukları zaferlerdeki rolünü vurgulamıştır:

Türk bodun Temir Kapıgka, Tinsi Oğlu Tinsi Oğlu aytıgma tagka tegmiş idi yok ermiş. Ol yerke ben Bilge Tonıyukuk tegürtük üçün sarıg altun, ürüng kümüş, kız koduz, egri tebi, ağı bunıgsız kelürti.

Türk halkı(nın) Demir Kapı’ya, “Tanrı Oğlu” “Tanrı Oğlu” denilen dağlara (kadar) vardığı hiç yok imiş. O topraklara (Türk halkını) ben Bilge Tonyukuk götürdüğüm için sarı altınları, beyaz gümüşleri, değerli sığırları, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasıyla (önümüze) getirdiler.

T II G 3-4

İlteriş Kagan kazanmasar, udu ben özüm kazanmasar, il yeme bodun yeme yok erteçi erti. Kazgantukın üçün udu özüm kazgantukum üçün, il yeme il boltı, bodun yeme bodun boltı.

İlteriş Kağan kazanmasa (idi) ve ben kendim kazanmasa (idim) devlet de halk da olmayacak idi. (Kağan) kazandığı için ve ben kendim kazandığım için, devlet de devlet oldu, halk da halk oldu.

T II D 4-5-6

İlteriş Kagan kazanmasar, yok erti erser, ben özüm Bilge Tonıyukuk kazanmasar, ben yok ertim erser, Kapgan Kagan Türük Sir bodun yerinte bod yeme, bodun yeme, kişi yeme idi yok erteçi erti. İlteriş Kagan Bilge Tonıyukuk kazgantuk

İlteriş Kağan kazanmasa (idi), (ya da hiç) olmasa idi, ben kendim Bilge Tonyukuk kazanmasa (idim), (ya da) ben hiç olmasa idim, Kapgan Kağan Türk Sir halkı ülkesinde boy da, halk da, insan da hiç olmayacak idi. İlteriş Kağan ve Bilge Tonyukuk kazandığı

üçün Kapgan Kagan Türük Sir bodun yorıduki bu. için Kapgan Kağan'ın Türk Sir halkının gelişmesi (işte) bu(dur).

Türük Bilge Kagan, Türük Sir bodunug, Oguz bodunug igidü olurur.

Türk Bilge Kağan, Türk Sir halkını, Oğuz halkını besleyerek tahtta oturuyor.

T II K 1-2-3-4

Irk Bitig'de yetkin / muktedir olmak değerini sembolize eden ifadelerde, *“becerikli olmak ve başladığı işi tamamlama kudretine vakıf olmak”* vurgusuyla falların iyiye yorumlandığını şu örneklerde görebilmek mümkündür:

Āk at karşısın üç bolugta talulapan agınga ötüğke ıdmış tir.

Korkma, edgüti ötün; ayınma, edgüti yalbar! tir.

Ança biling: Edgü ol

Kır at, rakibini üç arayışta seçerek bir dilsiz duaya yollamış, der. Korkma, iyi dua et; korkma, iyi yalvar! der.

Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.

IB 19 / 3-1-4

Kanlık süsi abka ünmiş. Sagır içre elik kiyik kirmiş. Eligin tutmuş.

Kara kamag süsi ögirer tir.

Ança bilingler: Edgü ol.

Hanlık ordusu ava çıkmış. Avlak içine bir erkek karaca girmiş.

(Onu) elleri ile tutmuşlar. (Han'ın) bütün sıradan askerleri seviniyor, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

IB 63 / 1-2-1

İKPÖ'de başkahramanlardan İyi Düşünceli Prens'in hedefleri doğrultusunda ilerlerken yapması gerekenler konusundaki yetkinliğinin yanı sıra maceralı yolcuğu sırasında karşılaştığı diğer karakterlerin de yetkin / muktedir olma değerine sahip olduğunu gösteren ifadeler tespit edilmiştir:

ol ödün
baranas uluşta bir ädgü
alp yerçi suşçı bar erti qaç
qata taluy-qa kirip
beşär yüz ärin barıp*
esän tükäl kälmiş erti
inçip säkiz on yaşayur
qan erti yenä ekki közi
körmaz erti ol beş yüz är
qamuğun ol körmaz yerçikä
ötünti-lär .. ol ödün

O sıralarda, Benares ülkesinde iyi, cesur bir rehber-gemici vardı. Kaç

kere okyanusa gitmiş ve (her seferinde) beşer yüz adamıyla yola çıkıp sağ salim geri gelmiş idi. Ama o seksen yaşında yaşlı bir adamdı, üstelik iki gözü de görmüyordu. O beş yüz adamın hepsi de o kör rehberle başvurdular.

İKPÖ / XXIII-XXIV

DPKAM’da yer alan çatiklerden yalnızca Çaştani Bey Hikâyesi’nde Çaştani Bey’in halkına zarar veren, kötülük yapan şeytanlara karşı mücadelesinde karşısına çıkan en azılı şeytanlarla bile mücadele edebilme ve onları mağlup etme erkine sahip olduğunu gösteren ifadeler mevcuttur:

yekler inçe

té:p té:diler.. ulug élig mo:nta maru

iki: ertiqü yavlak rakşaslar ba:r.. bi:r
u[r]u

a:tl(ı)g.. iki:nti agıñkış a:tl(ı)g.. biz

olarka sa:nl(ı)g erür biz.. olarnı ut[g]alı

yégedgeli usar s(e)n köñülünteki ne: küs-

-üşün erser köñül éyin ka:ngay..

Şeytanlar şöyle dedi: “Büyük hükümdar buradan daha ileride son derece kötü şeytanlar var.”

Birincisi Uru adlı, İkincisi Agnıkış adlı (şeytandır), biz... onlara tabiyiz. Onları yenmeye muktedir olursan gönlünde ne arzun varsa gönül tatmin olacak.

DPKAM / ÇBH / Mainz 784
T III 84-45 Arka 0118(10)-0124(16)

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları ile Altun Yaruk’tan incelenen iki bölümde yetkin / muktedir olmak değerini doğrudan ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.2.3. Hırslı olmak değeri ile ilgili bulgular

Genel anlamda “sonu gelmeyen istek, aşırı tutku” (TDK, 2011, s. 1094) anlamı taşınması dolayısıyla olumsuz bir anlam ifade ettiği düşünülen hırs kavramı, belirli ölçülerde ve belirli amaçlar doğrultusunda kullanıldığında bir değer anlamı taşımaktadır. Toplumsal anlamda değerlendirildiğinde başkalarına zarar verici, kinci ve hatta zaman zaman bencil olmayı karşılayan hırslılığın karşısında azimli olmak yer almaktadır. Olumlu amaçlar doğrultusunda devreye konulan tutku ve direnme söz konusu olduğunda hırs kavramı yerini azme bırakmaktadır. “Kararında, tutumunda direnen, kararlı” (TDK, 2011, s. 217) anlamlarına gelen azimlilik bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Hırs ise, başkalarına zarar vermeyecek seviyede tutku hâlinde ve olumu sonuçlar doğuracak amaçlar için gösterildiğinde bir değer kabul edilmektedir.

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserleri arasında özellikle devlet yöneticilerinin ülke ve halk için göstermiş oldukları azim, kağanlık ve kumandanlık yazıtlarının bütününde kendini hissettirmektedir. İncelenen eserlerde gerek ülke savunmasında geceli gündüzlü savaşmayı ve seferlere katılmayı gerekse ülke sınırları

içerisindeki halkın refahı için aynı *azimle durmadan dinlenmeden çalışmayı, azmetmeyi* ifade eden pek çok söylem yer almaktadır:

Neñg yılsıg bodunka olurmıdım. İçre aşsız, taşra tonsuz, yabız yablak bodunta üze olurtum. İnım Köl Tigin birle sözleşdimiz. Kañgımız, eçimiz kaz[ganmış bodun atı küsi yok bolmazun] tiyin, Türuk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmıdım. İnım Köl Tigin birle, eki Şad birle ölü yiti kazgantım.

(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım. (Tam tersine) karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum. Kardeşim Köl Tigin ile konuşup anlaştık. Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmıdım. Kardeşim Köl Tigin ile, iki Şad ile (birlikte) ölesiye yitesiyeye çalıştım, çabaladım.

KT D 26-27

Kagan olurup yok çıgañy bodunug kop kubrattım. Çıgañy bodunug bay kılıtım, az bodunug üküş kılıtım. Az[u bu] sabımda igid bar gu

Tahta oturup yoksul (ve) fakir halkı hep derleyip topladım. Fakir halkı zengin yaptım, az halkı çok yaptım. (Acaba bu sözlerimde yalan var mı?

BK K 7-8

[..... Kök] Öñgüg yoguru sü yorıp tünli künli yiti ödüşke subsuz keçdim. Çorakka tegip yolagçı [er]ig [.....] Keçenke tegi [.....]

..... Gök Öng (ırmağını) geçerek ordu (ile) yürüyüp geceli gündüzlü yedi vakitte susuz (araziye) geçtim. Çorak (araziye) varıp öncü askerleri..... Keçen'e kadar.....

BK GD

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında da benzeri *azim ve kararlılığı* görebilmek mümkündür:

teñgri қағым : атлығы тоғуз : таатар yeti yegirmi : az : бұйруқ.....#a : señgüt bıñg[a uyğur] бодуни : tigitimin : бу bitidükde : қағима : тұрғақ ба# [қағас] атачуғ begzeker çigsi : бұла баға тарқан : üç yüz : тұрғақ : тұрутди

Tanrı Han'ının atlıları Dokuz Tatarlar ve On Yedi Azlar(dan oluşuyor). Buyruklar (kumandanlar) generaller ve bingalar (da) Uygur(lardan)dır. Prenslerimle birlikte bu (kitabeyi) yazdığımızda, Han'ım için, Karakollar Başı Kagas Ataçuk ve (?) Begzeker Çigşi Bıla Baga Tarkan, üç yüz karakol inşa ettirdi.

TA K 2

sek#iz otuz ya#ıma : yıлаң yılқа : түрүк : elin аңта : бұлғадым : аңта : артадым

Yirmi sekiz yaşımda, Yılan yılında (MS 741), Türk yurdunu o zaman karıştırdım ve o zaman bozguna uğrattım

....kömür тағда... җар өгүзде : üç туғлыг түрүк бодуңқа : аңта : yetinç ай : төрт : yegirmike

..... Kömür Dağ'da ve Yar Irmağı'nda üç tuğlu Türk halkına yedinci ayın on dördünde....

..... Orada dövdürttüm. Han(ların) orada (tutsak aldım.) (Ordusu) orada yok oldu.

... anfa : tooqturım : қаң# anfa	Türk halkını orada (kendime) bağladım.
: yooq boftı : türük : boğunuğ anfa :	Oradan tekrar
ıçgertim : anfa : yaña	TA D 5-6-8

İKPÖ’de İyi Düşünceli Prens’in insanlığa faydalı olmak adına öncelikle kendisine izin vermeyen han babası karşısında azimle kendisine izin vermesi konusunda çalıştığını ardından da çıkmış olduğu yolculukta yılmadan adım adım tüm engeller karşısında direndiğini görmekteyiz:

yarlıy bolzun tıdmazun barayın
 tep ötünti ötrü qañı qan
 yarlıy-qamadı barmayay sen tep
 tedi ötrü tegin başın töñitip
 rılayu yerdä yatıp yoqqaru turıyalı
 aş aşlayar(=l)ı unamadı ita tep tedi
 yarlıy bolmaz ersär bu yerdä yoqqaru
 yoqqaru tınmaz men aş aşanmaz men
 ölgäy
 men tep tedi qalh altı kün
 ärtip bardı ögi qañı ..
 atlıy yüzlügi iylayu ..
 busanu turıyurup näñ unama-
 adı ol ödün ögi qañı
 inçä tep tedi .. biz kántü-kä
 ädgü-kä ötläyür biz unamasar
 ı tuzusı nä bar tegin inçä
 tep ötünti lö qanlarında
 çintämäni ärdini bulsar bar kim
 ülüglüg qutluğ kişi ol ärdini
 bulsar qamay tı[n]lıy-lärqa asıy
 tuşu qılır anı üçün taluy
 qa kirigsäyür men tep ötünti
 ol ödün qañı qan yarlıy yarlıyqa-
 dı kim taluy-qa barayın
 tesär kirinlär oylum tegin-
 kä eş boluñlar nä kärgäkin
 barça bergäy biz kim yerçi
 sußçı kemiçi bar ersär yemä
 kälzün teginig esän
 tükäl kälürzün-lär ..

“Kral buyruğu (=izni) çıksın; bana engel olunmasın, gideyim!” diye yalvardı.

Bunun üzerine, babası han, izin vermedi. “Gitmeyeceksin!” dedi.

O zaman, prens başını eğip, ağlayarak yere yatıp, ne ayağa kalkmaya, ne de yemek yemeye razı oldu. “Ne yazık!” dedi, “Eğer kral buyruğu (=izni) verilmezse, buradan kalkmayacağım, yemek yemeyeceğim ve öleceğim” dedi.

Aradan altı gün geçince, annesi, babası, onların unvanlı ve önemli, kişileri, ağlayıp üzülererek, onu ayağa kaldırmaya çalıştılar (?), (ama) o hiç razı olmadı.

Bunun üzerine annesi ve babası şöyle söylediler. “Biz ona iyiyi öğüdüyoruz. Razı olmazsa [...]

... ne yararı var?”

Prens şöyle arz etti: “Ejderhaların Hanında *çintāmani mücevheri* var; eğer talihli ve mutlu bir kişi bu mücevheri bulursa, bütün canlılara yarar ve çıkar sağlar. Onun için, okyanusa gitmek istiyorum” dedi.

O zaman, babası han buyurdu:

“Kimler ‘okyanusa gideyim’ derlerse gelsinler (saraya girsinler) ve oğlum prensin arkadaşı olsunlar. Ne gerekiyorsa vereceğiz. Eğer rehber (olabilecek) gemici varsa, o da gelsin ve (onların hepsi) prensi sağ salim geri getirsinler!”

İKPÖ / XIX-XX-XXII

Diğer taraftan Kötü Düşünceli Prens’in kardeşi İyi Düşünceli Prens’i kıskanması ve onun başarılı olması durumunda daha çok sevilip takdir edilmesi ihtimali karşısında

hırslanarak kendisinin de aynı zorlu yolcuğa çıkma konusunda tereddüt etmemesi, hırslı olmanın kötü amaçlar doğrultusunda kullanımına ve olumsuz sonuçlar doğurmasına örnek oluşturmaktadır:

ol ödün ayrı ögli tegin
inisi inçä tep saqıntı
ögüm qaım eçim tegin-kä
seßär meni aqlayur erti amtı
eçim taluy-qa barıp ärdini
kälürsär taqı ayırhıy bolıyay
men taqı uçuz bolıyay men
tep saqıntı amtı birlä
barayın ötrü qaı qan-qa
inçä tep ötünti eçim
tegin ölüm yerkä barır ol
näglük qalır men täñrim
men yemä barayın ädgü yaßlaq
bulsar birlä bulalım tep
yemä qaı oıul qılınçı
yaßlaq üçün seßmäz erti
ötrü barsar barıl tep
yarlıyqadı ..

O sırada, (İyi Düşünceli Prens'in) küçük kardeşi Kötü Düşünceli Prens, şöyle düşündü: "Babam ve annem, her zaman, sadece prens ağabeyimi

sever ve benden hep nefret ederlerdi. Şimdi, ağabeyim okyanusa gider ve mücevheri getirirse, daha da çok beğenilecek, bense daha çok horlanacağım" diye düşündü. "Şimdi, ben de (onunla) gideyim!" Sonra, han babasına şöyle arz etti: "Ağabeyim prens, ölümlü yere gidiyor. Ben niye burada

kalıyorum, Haşmetlim? Ben de (onunla) gideyim! İyiyi de, kötüyü de bulursak, birlikte bulalım !" dedi.

Gerçekten de babası, oğlunun eylemleri kötü olduğu için, onu sevmezdi, O zaman: "Gitmek istiyorsan (=gidersen) git!" dedi.

İKPÖ / XXVIII-XXIX-XXX

İrk Bitig, Huastuanift, Altun Yaruk ve DPKAM'dan incelenen iki çatikte hırslı olmak değerini doğrudan ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.2.4. Sözü geçen biri olmak değeri ile ilgili bulgular

Türk toplumunda 'sayılan' ve 'sevilen' kişileri nitelemek için kullanılan ifadelerden biri 'sözü geçen' ifadesidir. *Bilgelik, ileri görüşlülük, yol göstericilik, yardımseverlik* gibi pek çok değeri taşıyan kişiler, insanlar tarafından benimsenmiş; onların söyledikleri toplumun geneline kabul görmüş hatta emir telakki edilmiştir. Devlet yöneticilerinin aileden gelen saygınlıklarının yanı sıra bahse konu değerlere sahip olması, onların halk tarafından saygın kişiler olarak kabul edilmesini sağlamıştır.

Orhun Yazıtlarında kağanların gerek devlet yönetimi içerisinde kendilerine tabi olan diğer yöneticiler gerek ülke sınırları içerisinde egemenlikleri altında olan halklar

gerekse devletin dış ilişkilerinde iletişim hâlinde oldukları diğer devletlerin yöneticileri üzerinde sözü geçer konumda olduklarını gösteren ifadeler tespit edilmiştir:

“Sü, barıng” tedi, “Altun yışda olurunğ,” tedi. “Sü başı İnel Kagan, Tarduş Şad barzun!” tedi. Bilge Tonyukukka, barınga aydı: “Bu süg elet,” tidi, “kıyınıg könglünğçe ay. Ben sanğa ne ayayın?” tidi, “Kelir erser körü kelür; kelmez erser tılıg sabıg alı olur” tidi.

“Ordu, (siz) gidin,” dedi, “Altay dağlarında oturun” dedi. “Kumandan (olarak) İnel Kağan ile Tarduşların Şadı görev yapsınlar!” dedi. Bilge Tonyukuk’a, bana dedi(ki): “Bu orduyu sevk et,” dedi, “(suç işleyenlerin) cezalarını dilediğin gibi ver. Ben sana (daha) ne diyeyim?” dedi. “(Düşman) gelir ise görülüp gelir; gelmez ise haberlerini alarak oturun!” dedi.

TI K 8-9

[Anta] kisre Tabgaç k[ag]anta bedizçi kop k[elürtüm. Meninğ] sabımın sımadı, içreki bedizçig ıttı. Anğar adınçig bark yarat<ı>dım. İçin taşın adınçig bediz u[rturtum. [Taş tokıtdım, köngülteki s]abımın [urturtum.]

Ondan sonra Çin imparatorundan (pek) çok sanatçı getirttim. (Çin hakanı) benim sözümü kırmadı, (kendi) saray sanatkârlarını gönderdi. Onlara olağanüstü (bir) tapınak yaptırttı. İçini (ve) dışını olağanüstü resim ve heykellerle süslettim. (Ebedî) taş kazdırttı, (üzerine) gönlümdeki sözlerimi hakkettirdim.....

BK K 14

Sahip oldukları güç ve otorite kağanların, yönetimleri altındaki geniş halk kitleleri üzerinde sözlerinin etkili olmasını da sağlamıştır. Bu durumu aşağıdaki ifadelerde görebiliriz:

tenğride : bölmiş : el etmiş : bilge
kañım : içreki : boğunu : altmış : iç# buyruğ
: ba∞ı mançu : bağa : tarğan uluğ buyruğ :
toğuz : bölmiş bilge : tay senğün : tay#..
bes yüz : ba∞ı külüg onğı : öz mançu : bes
yüz : ba∞ı : uluğ öz : mançu

urungu : yüz : ba∞ı : uluğ urungu :
tölis begler : oğlu : bınğ ba∞# [ı tölis külü]g
eren : tarđu∞ begler : oğlu bınğ b[a∞ı] :
tarđu∞ : k[ülüg eren tarđu∞] # : ı∞baraş
beş bınğ : er : ba∞ı : alp ı∞bara senğün
yağlakar

.... #toğuz yüz : er : ba∞ı tuykun :
uluğ : tarğan : buğug : bınğa

#.....boğunu : bınğa kağas : ataçuğ
boğunu : bınğa

Tanrı'nın lütfuyla tahta oturmuş, devlet kurmuş Bilge Hanım'ın kendisine tabi boyların sayısı altmış. İç Buyruk Baş: İnançu Baga Tarkan; Ulu Buyruk (Baş Kumandan): Tokuz Bolmuş Bilge Tay / Büyük Sengün; Tay Beş Yüz (kişilik birlik) Baş Külüg Onğı; Öz İnançu; Beş Yüz (kişilik kuvvet) Baş Ulu Öz İnançu

Urungu: Yüzbaşı Ulu Urungu; Tölis Beyleri'nin oğulları Binbaşı(lar): Tölis'in ünlü erleri; Tarduş Beyleri'nin oğulları Binbaşı(lar): Tarduş'un ünlü erleri; Tarduş İşbaralar: Beş Bin Er(lik kuvvet) Baş İşbara Sengün Yaglakar

.....Dokuz Yüz Er(lik kuvvet) Baş Tuykun Uluğ Tarkan Bukug Binga

..... halkı (kuvveti): bin kişilik askerî birlik; Kagas Ataçuğ; halkı (kuvveti): bin kişilik birlik

TA B 6-7-8-9

İKPÖ’de tespit edilen sözü geçen biri olmak değerini yansıtan ifadelerden bazıları aşağıdaki gibidir:

ol ödün qan ... n
qan-ı qan ayır qılınçlıy aq
aylın inçä tep sezinti
amraq oylum ölti ersär
munuñ yüzün yemä
körmäyin oylum sağı..
ädgü yaßlaq bälgürğinçä
qınlıqta yatzun tep
yarlıy boltı elgin adaqın
bäkläp qınlıqta urdı-lar

O zaman, babası han, kötü eylemli kötü oğlundan, şöyle kuşkulandı: “Eğer sevgili oğlum öldü ise, ben artık bunun yüzünü görmeyeyim!”

“(Sevgili) oğlumun iyi ya da kötü haberi gelene kadar, (bu ikinci) oğlum hapiste yatsın!” diye emretti. Elini, ayağını zincire vurup onu hapse attılar.

İKPÖ / LXII-LXIII

lö qanığa
tatırly soyançır nom nom-
ladı uluy ögrünçülüg
köğlin poşı bermäk asyı
nomladı ol lö qanı artırñü
señinti süzülti incä
tep tedi nä kargäk boltı
kim ança ämgänip bu
yerkä kältiniz

(Prens), güçlü Ejderhalar Hanı’na iyi ve hoş yasaları salık verdi; ona büyük sevinçlerle dolu bir kalple sadaka vermenin yararlarını vaaz etti. Ejderhalar Hanı çok sevindi, (günahlarından) arındı ve şöyle söyledi: “Ne gerekti de, bunca acı çekip buraya geldiniz?”

İKPÖ / XLVI-XLVII

inçä tep
qut qoltı men uluy
küşün bu çintämäni ..
ärdini alıp sizinä poşı
berür men siz qaçan burxan
qutın bu Is ar siz meni tit-
mäng qutyarıñ sizinä
qutuñuzta bu suyluy ät’öz-
dä ozalm qurtulmaq ..
yol-qa täginälim .. ötrü
lo~ qanı lär qalı elitti
taluy ögüzkä qıdırıña
tägürdi ..

Ve şu sözlerle selamet talep etti: “Ben, büyük bir istekle bu *çintämäni* mücevherini alıp size bağışlıyorum. Siz, *Buddha’nın* sonsuz mutluluğunu bulduğunuz zaman, beni terk etmeyin, kurtarın! Sizin tarafınızdan, sizin yararlı gücünüz (kut’unuz) sayesinde, bu günahkâr bedenden

kaçalım, kurtuluş yoluna erişelim!”

Sonra, ejderhalar, (prensi) (havaya) kaldırarak götürdüler. Okyanus Irmağı’na, sınırlarına, ulaştırdılar.

İKPÖ / LI-LII

DPKAM’da yer alan çatiklerden Çaştani Bey Hikâyesi’nde kut sahibi Çaştani Bey’in otoritesinin yanında emirlerine, buyruklarına sonuna dek itaat edilen, sözü geçen biri olduğunu gösteren ifadeler yer almaktadır:

[... ku]tın kıvın çoğın	... kutun saadetin parlaklığın
[...] a:gar ayagın	... derin hürmetle
[...] tegip ayaların	... ulaşp avuç içlerini (birbirine)
[kavşu]rup élig be:gke i[nç]e té:p té:diler	kavuşturup hükümdara şöyle dediler:
éligler éligiye	“Hanlar hanı,
.. ne: y(a)rıgın erser ol	ne emrin varsa (yerine) getirmeye
y(a)rıgının bütürgeü anuk turur biz..	hazırız.”

DPKAM / ÇBH / Mainz 784

T III 84-45

Arka 0109(01)-0114(06)

Irk Bitig, Huastuanift, Altun Yaruk’tan incelenen iki bölümde sözü geçen biri olmak değerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.2.5. Zeki olmak değeri ile ilgili bulgular

Genel anlamda “akıllı olma, mantıklı düşünebilme ve bilgelik” anlamlarını taşıyan zeki olmak değerinin geçiş sıklığı incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde oldukça yüksektir. Bu durum Eski Türklerde zeki olmaya, aklını kullanmaya ve bilgelğe verilen önemin ne derece fazla olduğunu göstermektedir.

Kaynaklarda yer alan bilgilere göre Türklerde devlet gemisinin kaptanı bilgili kişilerden oluşmuştur. Köktürkler Dönemi’nde “*bilge*” ve “*bilgi sahibi olma*” Türk kağanlarının başta gelen ve önemini hiçbir zaman kaybetmeyen özelliklerini oluşturmuştur. Bunun yanında kağanların sadece bilgi sahibi olması yeterli görülmemekte, onların etrafındaki yüksek rütbeli görevliler ile komutanların da bilge olmaları şartı bulunmaktadır (Taneri, 2015, s. 121).

“Eski Türk devlet başkanları, yöneticileri ve ileri gelenleri tarafından ad / lakap olarak da kullanılan “bilge” sözcüğü; *akıllı, bilgili, bilgin, uzak görüşlü, hâkim, yetkin, olgun* anlamlarına da gelmektedir. Sözcüğün hem ad hem de ifade ettiği diğer anlamlardaki kullanımlarına Eski Türkçe Dönemi eserleri başta olmak üzere Türkçenin

temel kaynaklarının pek çoğunda rastlanmaktadır. Eski Türk yazıtlarında ve diğer yazılı kaynaklarda daha ziyade yönetici kimselerin (kağan, danışman, kumandan ve beylerin) taşıyabildikleri ve kullandıkları bir ad / unvan olarak karşımıza çıkmaktadır” (Alyılmaz, 2015, s. 319).

Türk tarihinin en eski yazılı belgelerinden başlayarak elde bulunan kaynaklarda kağan isim ve unvanlarında “bilge” kavram işaretinin kullanılması Türk düşüncesinde kağan olmanın ilk şartlarından birinin “bilgelik” olduğunu ve toplumda “bilgelik” değerine verilen önemi yansıtmaktadır.

Eski Türk Devletlerinde “Bilgelik” tüm iyi ve büyük Türk kağanları için ortak unvan olarak kullanılmıştır. II. Köktürk Kağanlığı’nın büyük hükümdarı *Bilge Kağan*’ın, annesi *İl Bilge Hatun*’un, *Vezir Bilge Tonyukuk*’un unvanları bu durumun en güzel örneklerini oluşturmaktadır.

Köktürk tahtına çıkan kağanlar bilge ve alp olduklarından bu makama oturabilmişlerdir. Yazıtlarda; “*Bilge kagan ermiş, alp kagan ermiş*”, “*Kağanı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş*”, “*Bilgesin için, alpin için...*” ifadeleri geçmektedir. Bu itibarla kağanın bilgili ve akıllı olmasının yanında cesur ve yiğit olma vasfının da bulunması gerektiği (Gömeç, 2006, s. 56-57) görülmektedir. Bahse konu vasıflara sahip olmayan kağanların ve yöneticilerin devleti ve halkı felakete sürüklediği vurgulanmaktadır:

Bil<g>e kagan ermiş, alp kagan ermiş buyrukı yeme bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç.

(Onlar) akıllı hükümdarlar imiş., cesur hükümdarlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz.

KT D 3

Anta kirse inisi] kagan [bolmuş er]inç, oğl[1] kagan bolmuş erinç. Anta [kisre inisi eçisin teg] kılınmaduk erinç, oğlu kaŋın teg kılınmaduk erinç. Biligsiz kag[an ol]urmuş erinç, yablak kagan olurmuş erinç. Buyrukı yeme biligsiz ermiş erinç, yablak ermiş erinç.

Ondan sonra kardeşleri hakan olmuşlar şüphesiz, oğulları hakan olmuşlar şüphesiz. Ondan (sonra kardeşleri ağabeyleri gibi) yaratılmamış şüphesiz, oğulları babaları gibi yaratılmamış şüphesiz. Akılsız hakanlar (tahta) oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar (tahta) oturmuş şüphesiz. (Onların) kumandanları da akılsız imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz.

BK D 5-6

Orhun Yazıtlarında dikkati çeken diğer bir özellik Köktürk kağan ve kumandanların *ileri görüşlülüğü*dür. Köktürk hükümdarı Bilge Kağan, Köktürk

yazıtlarındaki ölmez fikirleriyle karşımıza zamanını aşmış “bilge bir lider” olarak çıkmaktadır. O, Türk milleti için yakın ve uzak tehlikeleri yüksek kavrayış ve sezgi gücü ile birer birer tespit eder ve gösterir. Bunlar Türk töresinden, Türk yurdundan, Türk devletinden, Türk kağanından ve Türk kültüründen ayrılmak gibi toplumun dağılmasına ve yok olmasına sebep olacak büyük tehlikelerdir. Bilge Kağan’a göre, sebep ne olursa olsun, sonu felaketle sonuçlanacak bu büyük tehlikelerden daima kaçınmak gerekir. O, Orhun Yazıtlarında, özellikle başında bulunduğu topluma ve gelecek nesillere bu büyük tehlikeler hakkında bilgi verir ve uyarılarda bulunur. Bu uyarılar, onu *ileri görüşlü, bilge* bir devlet adamı olarak vasıflandırmak için kâfidir (Koca, 2002, s. 1459):

Birye Çogay yış Tögültün yazı konayın tiser, Türuk bodun ölsikig! Anta anyıg kişi anca boşguru ermiş: “İrak erser, yablak ağı birür, yaguk erser edgü agu birür” tip anca boşgurur ermiş. Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp, yagru barıp, öküş kişi öltüg. Ol yergerü barsar, Türuk bodun, ölteçi sen! Ötüken yir olurup arkış tırkiş ısar, neng bungug yok. Ötüken yış olursar benggü il tuta olurtaçı sen.

(Güneyde Çogay Dağlarına ve Tögültün Ovası’na konayım dersin, Türk halkı öleceksin! Orada kötü (niyetli) kimseler şöyle akıl verirler imiş: “(Çinliler (bir halk) uzakta yaşıyor ise, kötü hediyeler verir, yakın(da yaşıyor) ise iyi hediyeler verir” deyip öyle akıl verirler imiş. (Ey) cahil kişiler, bu sözlere kanıp, (Çinlilere) yakın gidip, çok sayıda öldünüz. Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirsen, hiç derdin olmaz Ötüken dağlarında otursan sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksin.

KT G 6-7-8

Türuk begler bodun, bunu eşidinğ! Türuk bodunug tirip [i]l tutsıkınğın bunta urtum; yañgılıp ölsikinğın [yeme] bunt[a urtum]. Nenğ nenğ sabım [ers]er benğgü taşka urtum. Añgar körü bilinğ. Türuk matı bodun begler, bödke körügme [beg]ler [g]ü, ya[nğ]ıltaçı siz?

(Ey) Türk beyleri (ve) halkı, bunu işitin! Türk halkı (senin) dirilip (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya hâkkettim. (Söyleyecek) her ne sözüm (var) ise (bu) ebedî taş hâkkettim. Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin. (Ey) sadık Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) tabi olan beyler, (sizler) mi yanılacak, hata edeceksiniz?

BK K 8

“Bilgelik” ve “bilgi sahibi olma” Türk kağanlarının, beylerin, tarkanların, buyrukların en başta gelen ve önemini hiçbir zaman kaybetmeyen bir özelliği olmasının yanında Eski Türk toplumunda, sadece idarecilerin kullandığı bir sıfat değildir. Akıl, bilgi, hikmet, irfan sahibi, gönül adamı olan hâkim ve arif kişilere de “bilge” denilmiştir (Sıddıkoğlu, 2010). Tüm bu vasıflara sahip hükümdarların aynı zamanda akıllı danışmanlara (ayguçı) ihtiyacı olduğu ifade edilmiştir (Gömeç, 2006, s. 56-57). Türk hâkimiyet anlayışına göre sadece Türk kağanlarının “bilge” olması bir devletin yönetilmesi için yeterli olmayıp, devletin yönetiminde görev alan yöneticilerin ve

komutanların da bilge olması şarttır. Köktürk Kağanlığı Dönemi devlet adamı Tonyukuk için de “Bilge” unvanı kullanılmıştır. Yazıtlarda *Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan* olarak adlandırılan başvezir, “bilgelik” vasfıyla bu unvanı almaya hak kazanmıştır.

Bilge Tonyukuk’un bilgelik unvanı almasında Tanrı’nın Türk kağanlarına milletini yönetebilsin diye şans ve bilgi verirken halktan gelen vezirlere de bilgi ve akıl vermesinin etkili olduğu kabul edilir. Tanrı, hizmetlerini ve yöneticiliğini beğendiği yöneticileri iyi bir kısımetle donatarak Türk milletinin başına getirmiştir (Yılmaz, 2014).

Bilge Tonyukuk diktirmiş olduğu yazıtlarda, Köktürk Kağanlığı Dönemi’nin kağanları ile Türk devleti için gerçekleştirmiş olduğu tüm askerî ve siyasi başarılarında göstermiş olduğu üstün başarıları dile getirirken bilgeliği ile danışmanlık ve sözcülük görevlerini yerine getirdiğini vurgulamaktadır:

Bilge Tunyukuk Buyla Baga Tarkan birle İteriş kagan boluyın birye Tabgaçığ, öngre Kıtayığ, yırya Oguzug öktüş ök ölürti. Bilgesi çabışı ben ök ertim.

Bilge Tonyukuk Buyla Baga Tarkan sayesinde İteriş kağan olarak güneyde Çinlileri, doğuda Kıtayları, kuzeyde Oğuzları pek çok öldürdü. Danışmanı (ve) kumandan ben idim.

TI B 6-7

İteriş Kagan bilgesin üçün, alpın üçün, Tabgačka yeti yigirmi süngüşdi. Anta ayguç[sı?] yeme ben ök ertim, yağıcısı yeme ben ök ertim.

İteriş Kağan akıllı olduğu için, cesur olduğu için, Çinlilerle on yedi (kez) savaştı, Kıtaylarla yedi (kez) savaştı, Oğuzlarla (da) beş (kez) savaştı. Bu sırada sözcüsü de ben idim, düşmanla savaşı da ben idim.

TII G 5-6

İda taşda kalmış kubranıp yeti yüz boltı. Eki ülügi atlıg erti, bir ülügi yadag erti. Yeti yüz kişig uduzugma ulugı “Şad” erti “Aygıl!” tidi. Ayıgması ben ertim, Bilge Tunyukuk. “Kagan mu kışayın?” tedim, sakıntım: Toruk bukalı semiz bukalı ırakda bilser, semiz buka, toruk buka teyin bilmez ermiş teyin ança sakıntım. Anta kisre, Tenğri bilig bertük üçün, özüm ök kagan kışdım.

Dağda bayırda kalmış olanları toplanıp yedi yüz (kişi) oldu. (Bu yedi yüz kişilik kuvvetin) iki bölümü atlı idi, bir bölümü yaya idi. Yedi yüz kişiyi sevk eden üstleri “Şad” idi. “Sözcüm ol!” dedi; sözcüsü ben idim, Bilge Tonyukuk. (Bunu) kağan mı yapayım?” dedim, düşündüm: (İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa, hangilerinin semiz boğa, hangilerinin zayıf boğa olduğunu bilmez imiş diye öylece düşündüm. Ondan sonra, Tanrı akıl verdiği için, (onu) ben kendim kağan yaptım.

TI B 4-5-6

Çogay kuzın, Kara Kumug olurur ertimiz. Keyik yiyü, tabışgan yeyü olurur ertimiz. Bodun boguzı tok erti. Yagımız tegre oçuk teg erti; biz aş <t>eg ertimiz. Ança olurur erkli Oguzduntan küreg kelti. Küreg sabı antag: “Tokuz Oguz bodun üze

Çogay (Dağlarının) kuzeyinde, Karakum’da oturuyor idik. Yaban hayvanları yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk. Halkın boğazı tok idi. Düşmanlarımız çepeçevre ocak gibi idi; biz (ortadaki) aş gibi idik. Böylece oturur iken Oğuzlardan bir kaçak geldi. Kaçağ(ın)

kagan olurtu” tir. “Tabgaçgaru Kunı Senğünüg ıdmiş; Kıtanfygaru Tonğra Eşimig ıdmiş. Sab ança ıdmiş: “Azkınyı Türk [bodun?] yorıyur ermiş. Kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş. Ol eki kişi bar erser, sini, Tabgaçığ ölüртеçi tir men; öngre Kıtanfyığ ölüртеçi tir men; bini, Oguzug ölüртеçik, tir men. Tabgaç birdin yen teg, Kıtanfy öngdün yen teg, ben yırdınta yan tegeyin. Türk Sir bodun, yerinte, idi yorımazun. Usar, idi yok kışalım tir men.”

sözleri şöyle (idi): “Dokuz Oğuz halkı üzerine (bir) kağan tahta çıktı” diyor. (Bu kağan) Çin’e General Ku’yu göndermiş: “Azıcık Türk (halkı?) geliyormuş. Kağanları cesur imiş, sözcüleri akıllı imiş. O iki kişi var oldukça, sizi, Çinlileri öldürecekler derim; doğuda Kıtayları öldürecekler derim, bizi, Oğuzları öldürecekler şüphesiz, derim. (Siz) Çinliler güney tarafından saldırın, (siz) Kıtaylar doğu tarafından saldırın, biz (de) kuzey tarafından saldıralım. Türk Sir halkı, ülkesinde, asla gelişmesin. Mümkünse, tümüyle yok edelim, derim”

TI G 1-2-3-4-5

Usın buntutu yurtda yatı kalur erti. Tabgaç kagan yağımız erti, On Ok kaganı yağımız erti, artuk [Kırkız] küç[lüg kagan yağımız] boltı. Ol üç kagan ögleşip “Altun yış üze kabışalım!” temiş. Ança öglegmiş: “Öngre Türk kagangaru sülelim” temiş, “Anıgaru sülemeser, kaçan neñg erser, ol bizni, [Kaganı alp ermiş], ayguçısı bilge ermiş, kaçan neñg erser, ölüртеçik ök. Üçegün kabışıp sülelim, edi yok kışalım!” temiş.

(Önceleri) uykusu kaçarak yurtda yata kalıyordu. (Çünkü), Çin İmparatoru düşmanımız idi, On-Ok kaganı düşmanımız idi, (kalabalık Kırkız), güç(lü kağan düşmanımız) oldu. Bu üç kağan birbirine akıl danışıp “Altay Dağları üzerinde buluşalım!” demişler. Şöyle akıl danışmışlar: “Doğu Türk kağanına doğru ordu sevk edelim!” demişler, “Eğer onların üzerine ordu sevk etmezsek, ne zaman olsa, onlar bizi, kağanları cesur imiş, sözcüleri de akıllı imiş, ne zaman olsa, öldüreceklerdir. Üçümüz birleşip ordu sevk edelim, (onları) tümüyle yok edelim!” demişler.

TI D 2-3-4

Başvezir Bilge Tonyukuk, sadece bilgeliği değil *ileri görüşlülüğü, olayların akışını tahmin edebilme ve ona göre eylem planı yapabilme becerisi* ile de Türk devletinin pek çok zorluğu yenmesinde ve devletin bekasının sağlanmasında rol aldığını şu ifadelerle dile getirmiştir:

Ol sabın eşidip tün yeme udısıkm kelmez erti, <kün yeme> olursıkım kelmez erti.

Anta sakıntım a: “[İlk Kırkızk]a sü[les]er [yeg er]miş” tedim. “Kögmen yolu bir ermiş, tımuş” temiş eşidip “Bu yolun yorısar yaramaçı” tedim.

Yerçi tiledim. Çölgi Az eri bultum.

(Türgiş Kağanının) bu sözlerini işitince gece uyuyasım gelmiyordu. (gündüz) oturasım gelmiyordu.

O zaman düşündüm işte: “(Önce Kırkızlara sefer etsek iyi olur.)” dedim. “Kögmen yolu bir imiş, (o da) kapanmış” diye işitip “Bu yoldan yürüsek iyi olmayacak” demiş.

Kılavuz istedim. Bozkırdaki Azlardan bir adam buldum.

TI D 5-6

Eşittim: Az yir y[olı?] Anı b[irle]? ... er]miş. Bir at orukı ermiş. Anın barmış.

(Ondan şöyle) işittim: Az ülkesi (yolu) Anı (İrmağı boyunca) imiş. (Ancak) bir atın

Anğar aytıp “Bir atlıg barmış” teyin “Ol yolun yorisar unç” teditim. Sakıntım. Kaganıma ötüntüm. Sü yoritdım. “Atlat!” [ted]im. Ak Termel keçe ugur kalıtdım. At üze bintüre karıg sökdüm. Yokaru, at yete, yadagin, ıgaç tutunu agturtum. Öngreki er yugurça ıdıp 1 bar baş aşdımız. Yubulu intimiz. On tünke yantakı tug ebirü bardımız.

geçebileceği kadar imiş. (Kendisi?) o yoldan (bir kez) gitmiş. Ona sorup “Bir atlı gitmiş olduğuna göre o yoldan yürüyebiliriz” dedim. Düşündüm. Kağanıma arz ettim. Orduyu yürüttüm. (Beylere) “Askerleri atlara bindirin!” dedim. Ak Termel (Irmağını böylece) geçerek zaman kazandım. (Askerleri) at üzerine bindirip karları söktüm. Yukarıya doğru, atları yedeğe alarak, yaya vaziyette ağaçlara tutuna tutuna (askerleri) dağa ağırdırdım. Öncü askerleri (karaları) yoğururcasına yürütüp ormanla kaplı doruğu aştık. (Ondan sonra) yuvarlanarak indik. On gecede yandaki engeli dolanarak gittik.

TI K 1-2-3

Altun yışda olurtumız. Üç küreg kişi kelti. Sabı bir: “Kaganı sü taşıkdı. On-Ok süsi kalışız taşıkdı tir. Yarış yazıda tirilelim!” temiş. Ol sabıg eşidip kagangaru ol sabıg ıttım. Kanta yan sabıg yana kel<ür>ti: “Olurung!” tiyin, temiş. “Yelme kargu edgüti urgıl. Basıtma!”, temiş. Bög<ü> Kagan, banğaru ança yıdımış. Apa Tarkangaru içre sab ıdımış: “Bilge Tonfukuk anfyıg ol, üz ol. Sü yorılım, tedeçi. Unamanğ!”

Altay Dağlarında oturduk. Üç kaçak kişi geldi. Sözleri bir(idi): “Kağanları orduyla sefere çıktı. On-Ok ordusu tümüyle sefere çıktı diyorlar. Yarış ovasında toplanalım!” demiş. Bu sözleri işitip kağana bu haberi gönderdim. Kağan tarafından yanıtı (şöyle) getirdiler: “Oturun” diye, demiş. “Atlı devriyeleri ve gözetleme kulelerini iyi yerleştir. Baskına uğratma!”, demiş. Bögü Kağan, bana böyle (haber) göndermiş. Apa Tarkan’a (ise) gizli mesaj göndermiş: “Bilge Tonyukuk, aksi mizaçlıdır, öfkeli. Orduyu sevk edelim, diyecektir. Kabul etmeyin!”

Ol sabıg eşidip sü yoritdım. Altun yışığ yolsızın aşdım<ız>, Ertiş ögüzüg keçigsizin keçdimiz. Tün akıtdımız. Bolçuka tañg üntürü tegdimiz.

Bu haberi duyunca orduyu sevk ettim. Altay Dağlarını yolsuzun aştık, İrtiş Irmağını geçersiz geçtik. Geceleri akın ettik. Bolçu’ya tan atarken vardık.

TI K 9-10-11-12

Tılıg kelürti. Sabı antag: “Yarış yazıda on tümen sü terilti” tir. Ol sabıg eşidip begler kopın “Yanalım; arıg ubutu yeg!” tedi. “Ben ança ter men, ben Bilge Tonfukuk: Altun yışığ aşı keltimiz, Ertiş ögüzüg keçe keltimiz. Kelmiş ‘Alp!’ tidi, tuymadı. Tenğri Umay, ıduk Yer Sub basa berti erinç. Neke tezer biz? Öküş teyin neke korkur biz? Az teyin ne basınalım? Tegelim!” tidim. Tegdimiz. Yulıdımız.

(Bu arada bir) haberci getirdiler. Sözleri şöyle: “Yarış ovasında yüz bin asker toplandı.” diyor. Bu haberi duyunca beyler hep birlikte “Dönelim; temiz (yani ‘savaşıp yenilmemişin’) utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir!” dediler. (Ben de şöyle dedim:) “Ben şöyle diyorum, ben Bilge Tonyukuk: Altay Dağlarını aşarak geldik, İrtiş Irmağı’nı geçerek geldik. (Buralara kadar) gelenler “(Geliş) zor(du)!” dediler, (ama pek de zorluk) hissetmediler. Galiba, Tanrı Umay, kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler. Niye kaçıyoruz? (Düşman) çok diye niye korkuyoruz? Azız diye niye yenilelim? Saldıralım!” dedim. Saldırdık, talan ettik.

TII B 1-2-3-4

Ötüken Uygur Kağanlığı Dönemi’nde, daha önce sosyal güç değerinde bahsi geçtiği üzere kağanların ad ve unvanlarında toplumsal anlamda sahip oldukları değerleri görebilmek mümkündür. Kağanların başarılı bir devlet adamı olmalarını sağlayan

niteliklerden biri olarak bilgelik, Uygur kağanlarından *Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan, Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge Kağan, Tengride Bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan, Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan, Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan, Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kağan, Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan* (Çandarlıoğlu, 2004) örneklerinde olduğu gibi isim ve unvanlarda karşımıza çıkmaktadır.

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında Köktürk kağanlarında olduğu gibi Ötüken Uygur Dönemi kağanları ile devletin ileri gelenlerinin bilgelik vasfını taşımasının önemi, yaşanan siyasi ve askerî tecrübelerle örneklendirilerek vurgulanmıştır:

tay bilge totoq yaqlaqlıq üçün bir eki aqlıq yaqlaqlıq üçün qara bo#duqlıqum öltüñg yetdiñg yaña içik ölmeçi yetmeçi sen tidim yiçe işig küçig birgil tidim	Tay Bilge Totok'un ve bir iki ün sahibi kişinin kötü uygulamaları yüzünden (Ey) halkım! Öldün, mahvoldun. Bana yeniden tabi olun! (O zaman) ölüp yok olmazsınız dedim. Önceden olduğu gibi bana hizmet edin dedim. ŞU D 5
.....ya baskı kurarak hüküm sürmüş..... yeri ulaqlıq : ıya : başıp : oluq.....n : yerig ye....di	... a ... (kağanım) bilgili olduğu için önce doğudaki halkları ya baskı kurarak hüküm sürmüş..... yeri TS D 5-6

Manihaizm'de Işık Zihni, bedeni oluşturan parçalara bağlanmış beş ilahi ögeyi (ilahî akıl, ilahî düşünce, ilahî sezgi, ilahî anlayış, ilahî mantık) özgürleştirerek yerine bedene hükmeden beş günahkâr ögeyi (şeytani akıl, şeytani düşünce, şeytani sezgi, şeytani anlayış, şeytani mantık) hapseder. Şeytani güçlerin beden üzerindeki hâkimiyetinin sona ermesiyle beş erdem ortaya çıkar. Bunlar *sevgi, iman, kanaat, sabır ve bilgeliktir*. Bu beş erdem ilahî ruha, bedenin saldırılarına karşı direnme gücü verir ve günahın isyankâr eğilimlerine karşı savaşıır. Işık Zihni'nin mücadelesiyle birlikte insan bedeni içerisinde gerçekleşen bu değişimin sonunda tamamıyla kontrol altına alınmış ve mükemmelleşmiş bir beden ortaya çıkar. Bu, varoluşun yeni bir hâlidir ve Manihaist öğretide “Yeni İnsan” kavramıyla ifade edilir. Kendisine henüz kurtarıcı bilgi ulaşmayan, tamamen kötü güçlerin elinde olan ve bu nedenle de kurtuluş olasılığı olmayan insan ise “Eski İnsan” kavramıyla anılır. Eski ve Yeni İnsan arasında sürekli bir mücadele söz konusudur (Baran-Tekin, 2011, s. 72).

Manihaist çevrede vücuda getirilmiş eserlerden olması dolayısıyla dinî bir metin olmasa bile dönem halklarının inançlarının etkisi görülen İrk Bitig’de, Manihazim’in inanç esaslarına göre beş erdemden biri olarak kabul edilen bilgelik ve bilgi değerini sembolize eden ifadeler yer almaktadır. Ancak belirtmek gerekir ki bahse konu ifadelerin oluşumunda yalnızca döneminin değil önceki dönemlerde de önemli birer değer kabul edilen bilgiye önem verme ve bilgeliğin erdeminin, sosyal yaşamın devamı olarak sonraki dönemlere aktararak yeni inanç çevrelerinde de etkisini sürdürmüş olması da ihtimal dâhilindedir. Fallarda, kaplanla karşılaşan bir yaban keçisinin ölümden kurtulmak için hızlıca çözüm bulması; terk edilmiş bir yaşlı kadının hayatta kalabilmenin yolunu bulması tasvirleriyle bilgelik değerinin sembolize edildiği fallar aşağıdaki gibidir:

Bars kiyik engleyü mengleyü barmış. Ortu yirde amgaka sokuşmış. Esri amga yalım kayaka ünüp barmış, ölümte ozmış. Ölümte ozupan ögire sebinü yoriyur tir. Ança biling: Edgü ol.	Bir kaplan avlanmaya gitmiş. Orta yerde bir yaban keçisine rastlamış. Benekli yaban keçisi gidip yalçın bir kayaya çıkmış, ölümden kurtulmuş. Ölümden kurtulup sevinç ve neşe içinde yürüyüp gidiyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir. IB 49 / 1-4-3
Tengrilig kurtga yurtta kalmış. Yağlıg kamıç bulupan yalgayu tirilmiş, ölümde ozmış tir. Ança bilingler: [Edgü ol]¹²	Dindar (bir) yaşlı kadın terk edilmiş kamp yerinde (yalnız) kalmış. Yağlı bir kepece bulup yalamış, (öylece) hayatta kalmış, ölümden kurtulmuş, der. Öylece biliniz: [Bu fal iyidir] IB 13 / 2-4-3

Manihaizm’de dinleyicilerin uymakla yükümlü olduğu on emri bütünüyle anlatan eserlerden biri olarak Huastuanift’te söz konusu emirler günah kavramıyla ele alınır. Emirlerle itaatsizlik sonucu işlenen günahların bağışlanması dilenir. Dinleyiciler on emrin yanı sıra kendileri için belirlenmiş bazı temel ibadetleri ve ritüelleri de yerine getirmekle yükümlüdür. On emre eşlik eden ibadet ve ritüeller Huastuanift’e dayanarak şöyle sıralanabilir: Namaz, zekât (sadaka), seçkinlere hizmet etme, oruç, haftalık-yıllık tövbe uygulamaları, Bema kutlaması. Eğer dinleyiciler kendileri için belirlenmiş kuralları yerine getirmez ve seçkinlere hizmet etmezlerse bunun cezasını çekeceklerdir. Kişi,

¹² Orijinal metinde falın iyi mi kötü mü yorumlandığı yazmamaktadır. Ancak içerik itibarıyla değerlendirildiğinde falın iyiye yorulduğu anlaşılmaktadır.

seçkinlere sadaka vermezse, verene kadar cehennemde cezalandırılır ve farklı bedenler içerisinde dünyaya tekrar getirilir (Baran-Tekin, 2014, s. 94-95). Dolayısıyla Huastuanift'te emirleri bilgece anlamlandırmak ve onlara uymak, akılsız davranarak şeytana uymak ve günaha girmek vurgulanmış, bunlar yapıldığı takdirde tövbe etmek gerektiği belirtilmiştir:

yme kamag yekler ul(ug)lar	yine bütün şeytan uluları,
totunçsuz ovutsuz sok yek (birle?)	doymaz utanmaz hasut şeytanla beraber,
yüz artukı kır(k t)ümen yek (yavlak?)	yüz (zait) kırk tümen şeytan, kötü
bilginge-h katılıp öğsüz köngül-	niyetle, katışarak akılsızca duygusuzca
-süz kelti. kentü tuğmuş kılınmış	geldiler. Kendi doğmuş yaratılmış
mengigü tengri yirin unıtu-u 'ıtdı-ı.	(olan Beşiz-Tanrı)
yaruk tengrilerdde atrılı-ı. Antadda	bengi Tanrı yerini unutup terk etti.
-ta baru tengrim yek kılınçinga-	nurlu Tanrılardan ayrıldı. Ondan (sonra)
arıg kılınçlıg şmnu ögümüzni-i	gitti, Tanrım, şeytan ameline.
sakinçımızni-ı azgurdukın a...k(?)	kötü ameli Şmnu, aklımızı,
k(?)...uun,	fikrimizi azdırdığı
bilgisiz öğsüz boltukumuz (ü)çün	bilgisiz akılsız olduğumuz için,
kamag yaruk özütlerning t(özin)ge	bütün nurlu ruharın aslına
(yil) tizi (nge) arıg yaruk ezrua tengriken	köküne, pak nurlu Erzua Tanrıhan [?]-
(-ke?) yazıntımız yangıltımız erser	-a? isyan ettik, hata ettik ise, (ve bu sebeple)
(yaruklı-ı) karalı-ı ten(gr)ili-i yekli-i-h	nurlu zulmetli, tanrılı şeytanlı
.....	
tengrim amtı-ı ökünürbiz	Tanrım, şimdi tövbe ederiz,
yazukda boşunu-u ötünür	günahtan fariğ olarak yalvarır-
biz manastar hirza	-ız, Manastar hirza!

HU / T,II,D. 178,iii, 2

tengri nomın sözle-	Tanrı şeriatını ikrar
-ser bilgisizin ötrü (?) üzedimiz	etmekle beraber, cehaletten ötrü, ona muhalif
erser..	hareket ettik
tengrim amtı-ı ökünürbiz	ise;
yazukda boşunu-u ötünür	Tanrım, şimdi tövbe ederiz,
biz manastar hirza	günahtan fariğ olarak yalvarır-
	-ız, Manastar hirza!

HU / T,II,D.178,iii, 2

tört yaruk tamga köngülümüz-	Dört nurlu Damga (yı) gönülümüz-

–de tamgaladımız bir amranmak	de damgaladık (ki) biri sevmek (olup)
ezrua tengri-i tamgagsı-ı ekinti	Ezrua Tanrı damgası(dır); ikincisi
kirtkünnek kün ay tengri-i	İnanmak (olup) Güneş Ay Tanrı
tamgagsı-ı üçünç korkmak	damgası(dır); üçüncüsü, (Tanrı’dan) korkmak (olup)
biş tengri-i tamgagsı-ı törtünç	Beşiz Tanrı damgası(dır); dördüncüsü
bilge bilig burhanlar	irfan (olup) Burhanlar
tamgagsı-ı	damgası(dır).

HU / T.II,D.178,iii, 2

Budizm’de bilgi ve bilgelik de önemli bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır. Budizm’de 10 paramitalar adı verilen 10 erdem arasında yer alan yöntem erdemi, saadet isteme erdemi ve güç erdemi “*bilgelik erdemi*” izlemektedir (Tokyürek, 2011). Budizm’de “bilgelik erdemi”, “muhteşem bilgiyi” ifade eder. Prajña bütün varlıkların esas doğasına giren bilgeliktir. Paramita ise “mükemmellik” anlamındadır. Kısaca Prajñaparamita, aldanış kıyısından kurtulmayı ve diğer kıyıya ulaşmayı ifade eder. Bu erdem, bilgelik ya da bilgelik sayesinde kurtarma ya da kurtuluş olarak tanımlanır. Bütün Buddhaların anası ya da kaynağıdır. Prajña-paramita terimi “bilgeliliğin zirvesi, diğer kıyıya ulaşabilme, kurtuluş bilgisi” olarak ifade edilir ve altı paramita’nın altıncısıdır. Nirvana’ya girmenin temelini *bilgeliliğin erdemi* oluşturur. Bilgeliliğin erdemi, dünyevi her türlü aldanmanın, yıkıcı yanlışlıkların, cehaletin, önyargıların, aykırılığın yok edilmesi ve tam erdeme sahip olunması anlamında kullanılmaktadır (Tokyürek, 2011, s. 277).

Yöntem erdemi ise; 方便 “*fangbiàn*” “uygunluk, şartların uygun olması” gibi anlamlarda olup *insanlara bilgi vermeyi ve onların aydınlanmasını sağlamayı kabul etme* yöntemi olarak ifade edilmektedir. Mahayana öğretisinde özellikle Lotus Sutra’nın ikinci bölümü olan ‘faydalı yol’da bu konuya değinilmektedir. Burada, Buddha ve Boddhisatvalar bütün insanları kurtarabilmek için çalışırlar ve büyük bir ustalık gösterirler. Lotus Sutra’ya göre Sravakalar, Pratyekabuddhalar ve Boddhisatvalar insanlara şimdilik Buddha öğretisini öğretecek, daha sonra da Buddha insanları kurtaracak gerçek bilgiyi öğretecektir. Böylece bütün insanlar Buddha alanına gireceklerdir (Gakkai 2002’den akt. Tokyürek, 2011, s. 282).

Yöntem erdemi iki türlü yöntemden oluşmaktadır. Bunlardan biri “sevapların tevcihi” adlı yöntem olup “insanların kesintisiz ızdıraplara neden olan günahları işlemlerini engellemek ya da canlıların yeniden doğduklarında onların en yüksek karmaya ulaşmalarını amaç edinmeleri” olarak ifade edilir. Ayrıca, “her türlü karmayı bilmek ve günahsız ölmek gibi Boddhisatvalar’ın büyük gerçeği” olarak da tanımlanmaktadır. İkinci yöntem olan “bütün canlıları kurtarma yöntemi”, “diğer varlıkları kurtarmak için ustalık gösteren bilgelik ya da bilgi” olarak tanımlanmaktadır (Tokyürek, 2011, s. 282-283).

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserleri arasında Budist muhitinde hazırlanmış eserlerde karşımıza çıkan kahramanların bahse konu olduğu üzere bütün canlıları kurtarma yöntemiyle ızdırap gören varlıkları kurtarmak için çaba gösterdiğini ve bunun için gerekli olan bilgelığe sahip oldukları görülmektedir.

İKPÖ’de tespit edilen bilgelik değerine sahip Boddhisatva İyi Düşünceli Prens’in zorlu yolcuğunda karşısına çıkan diğer canlılara olan vaazları ile onlara yol göstermesini ifade eden örnekler mevcuttur. Ayrıca İyi Düşünceli Prens’in bu yolculukta kendisine eşlik eden yaşlı rehber de bilgeliliği ile ön plana çıkmaktadır. Bahse konu örnekler aşağıdaki gibidir:

lö qanıqa
tatırlıy soyançrıy nom nom-
ladı uluy ögrünçölüg
köñlin poşı bermäk aşy
nomladı ol lö qanı artıñü
señinti süzülti incä
tep tedi nä kargäk bolı
kim ança ämgänip bu
yerkä kältiñiz

(Prens), güçlü Ejderhalar Hanı’na iyi ve hoş yasaları salık verdi; ona büyük sevinçlerle dolu bir kalple sadaka vermenin yararlarını vaaz etti. Ejderhalar Hanı çok sevindi, (günahlarından) arındı ve şöyle söyledi: “Ne gerekti de, bunca acı çekip buraya geldiniz?”

İKPÖ / XLVI-XLVII

teginkä inçä
tep ötünti oylum muntu-
da maru ög(=ñ?)tün yıñaq ..
altun tay bar közünür mü
körüñ te(=u)p (p?) tedi .. aşıç-
qa inçä tep tedi .. ol altun
tay-qa tägsär siz kök
lenxua p(?) körgäy siz ol
lenxua sayu birär ayuluy
yılan bar ayu tını ıraqtın
ançulayu közünür .. qaltı
lenxua sayu tütün tütär-
çä ol ersär ol ersär
artiñü alp ada tetir.
ol lenxua yoluy yoyuru

O zaman, prense şöyle arz etti : “Oğlum, ilerde, doğu yönüne doğru, bir altın dağ var. Görünüyor mu? Bakın!” dedi. İhtiyar şöyle devam etti : “O altın

dağa ulaşırsanız, mavi lotus çiçekleri göreceksiniz.

Bu lotus çiçeklerinin her birinde (=her birinin altında?) birer zehirli yılan vardır. Onların zehirli nefesi uzaktan, sanki her bir lotus çiçeği duman çıkarıyormuş gibi görünür. Bu durumda ona, en korkunç (en büyük) tehlike denebilir.

Eğer bu lotus yolunu aşabilirseniz bir süre sonra, Ejderhalar Hanı’nın mücevherli şehrine ve sarayına ulaşacaksınız. O şehrin etrafında, yedi

usar siz ötrü lö qanı ärdini-
lig balıq-qa ordu-qa
täggäy siz.. ol balıq tägrä
yemä yetti qat qaram içintä
alqu ayu-luy lö-lär yılanlar
yatur anı yoyuru usar siz
içgärü balıqqa kirgäy siz lö
qanı-ğa közüngäy siz ärdini bul-
yay siz .. men amtı ölür men
siz yalñus-qıya qalır siz
täñrim qorqmañ busanmañ
esän tükäl täggäy siz ..

katlı hendek içinde, her tarafta, zehirli ejderhalar
ve yılanlar yatar. Onların arasından yürürseniz
(onları çiğnerseniz) şehrin içine gireceksiniz,
Ejderhalar

Hanı'na görüneceksiniz ve mücevheri
bulacaksınız. Şimdi ben ölüyorum. Siz yalnız
kalıyorsunuz. Haşmetlim, korkmayın,
üzülmeyin. Sağ salim ulaşacaksınız.

İKPÖ / XXXVIII-XXXIX-XL

DPKAM'da incelenen Çaştani Bey Hikâyesi ve Dantıpalı Bey Hikâyesi adlı
çatıklar de benzeri şekilde bilgelik vasfına ulaşan Boddhisatva kahramanları anlatan
ifadeler mevcuttur:

ança yo:rı[y]u irak-
-dın koñkyu üni yır üni eş(i)dilti anta
ok élig be:g kapkara tü:nle taviş tıñ-
-sa:nu bi:r üdüñk(i)ye turtı.. ol yır üni
[éş]dmişde ök bodis(a)t(a)vlarnañ bilge
[biligjin odgurak bilti..

Öylece yürürken uzaktan saz ve şarkı sesleri
işitildi. Orada (tam bu sırada) hükümdar kapkara
gecede (gelen) sesi (aradığı) ses sanarak, bir
zaman bekledi. O şarkı sesini işittiğinde
Boddhisatvaların bilge bilgisiyle kesin olarak
bildi.

**DPKAM / ÇBH / Mainz 775
TIII 84-46**

Arka / 0225(13)-0230(18)

[... yakın yaguk barıp inçe [té:p
ötüntiler]
[...] yaratıg ö:z
[...] ol seniñ
sıgunl[arın...] ö:z ogulın
kö:zedür [sen] tü:nle küntüz isig
ö:züñ[lüzde] [a]rtokrak açını küyü
kö:zedü
tutduñ kayu korkınçsız yınak erser ol
[yınakda t]urkaru bizni uduzup éltidñ
agru[ş köñ]üllüg bilge biliglig
serin[meklig] uzanmaklıg sen bo: mo:ñ-
[-ta tarta sen]tede adın biziñe umug
ımag [bolta]çı tınl(ı)g arıtı yo:k..

Umutla (beylerinin) yanına varıp hürmetler
sunup şöyle dediler: "...süs kendi. o senin...
geyiklerini... öz oğlunu (korur gibi) korursun.
Gece gündüz canlı bedeninden daha fazla
koruyarak (sakınarak) köyü korursun. Hangi taraf
güvenli ise bizi oraya götürdün. Merhametli,
bilgili, bilge gönüllü, sabırlı (ve) beceriklisin. Bu
zor (zamanlarda) senden başka bize umut olacak
canlı yok.

**DPKAM / DBH / Mainz 92
TIII 84-18 Ön 626 (02)-637 (13)**

Altun Yaruk'tan incelenen iki bölümde zeki olmak değerini ifade eden bulgulara
rastlanmamıştır.

4.1.3. Hazcılık değeri ve değer boyutunun içerdığı maddelerle ilgili bulgular

Schwartz Değer Ölçeği'nde yer verilen Hazcılık (Hedonism) Değeri; “Bireysel zevke, hazza yönelim” olarak açıklanmıştır. Hazcılık değeri ile ilgili alt değerler ise şunlardır: Zevk, hayattan tat almak ve isteklerine düşkün olmak (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000, s. 61-62).

Hazcılık değerinin ve içerdığı alt değer maddelerinin tanımlayıcı hedefi, organizma olarak canlıların ihtiyaçlarından ve onları tatmin etmekle ilgili zevklerden türemiştir. Bu değer tipinin motivasyonel hedefi, bireyin kendi kendini memnun etmesi ve duygusal olarak yüceltmesi olarak tanımlanabilir (Schwartz, 1992 ve Schwartz, 2009'dan akt. Göldağ, 2015).

Genel anlamda “bireyin hoşuna giden duygulanmaları”nı (TDK, 2011, s. 1074) ifade eden haz kavramı, aynı zamanda “bir şeyden duygusal veya manevi sevinç duymayı ve sürdürülmesi istenen ılımlı ve doygunluk veren coşku”yu (TDK, 2011, s. 1074) anlatır.

Schwartz Değer Ölçeği'nde hazcılık değerinin içerdığı değer maddeleri ise şu şekilde açıklanmaktadır:

Hayattan Tat Almak: Yemek yemek, eğlenmek vb. günlük eylemlerden keyif almak,

Zevk (Haz): Zevk, arzuların tatmini ve haz duyma,

İsteklerine Düşkün Olmak: Rahatına önem vermek, hoşlandığı şeyleri yapmak.

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde “hazcılık” değeri ve değer boyutunun içerdığı maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelere dair istatistiki bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 4.3.

Hazcılık Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadelere Dair İstatistik Bilgiler

HAZCILIK	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	GT
Hayattan Tat Almak	-	-	-	-	-	-	-	0
Zevk (Haz)	-	-	-	-	-	-	-	0
İsteklerine Düşkün Olmak	-	-	-		-	-	-	0
TOPLAM	0	0	0	0	0	0	0	0

Tabloya göre incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde hazcılık değerini yansıtan hiçbir bulguya rastlanmamıştır. Toplumsal ve dinî içerikli olmaları dolayısıyla belli bir kitleye hitap eden bu eserler, bireyin doğrudan kendi benliğiyle ilgili olarak bireysel hazza yönelimini yansıtan değerlerle ilgili ifade içermemektedir.

4.1.4. Uyarılma değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular

Schwartz Değer Ölçeği'nde yer verilen Uyarılma (Stimulation) Değeri; “Heyecan ve yenilik arayışı” olarak açıklanmıştır. Uyarılma değeri ile ilgili alt değerler ise şunlardır: Cesur olmak, değişken bir hayat yaşamak ve heyecanlı bir yaşantı sahibi olmak (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000, s. 61-62).

Uyarılma değerinin ve içerdiği alt değer maddelerinin tanımlayıcı hedefi, optimum seviyede hareketliliği muhafaza etmek için değişiklik yapmak ve uyarım için olduğu varsayılan organizmik ihtiyaçtan türetilmiştir. Bu ihtiyaç muhtemelen özyönelim değerlerinin altında yatan ihtiyaçlarla, yani kontrol ve üstünlük kurma amacındaki organizmanın ihtiyaçlarıyla ilgilidir. Motivasyonel hedefi, heyecan, yenilik ve hayata meydan okuma olan (Schwartz, 1992 ve Schwartz, 2009'dan akt. Göldağ, 2015) uyarılma değerlerinin temel alt yapısını;

“birtakım duyguları en güçlü hâliyle yaşama sonucunda ortaya çıkan heyecan ve heyecanın hayati deneyimlerin vazgeçilmezi olduğu *heyecanlı bir yaşama sahip olmak*”,

“yeniliklerin getirdiği değişimle hareketlenen ve canlanan bir yaşamı ifade eden *değişken bir hayat yaşamak*”,

“güç veya tehlikeli bir işe girerken kişinin kendinde bulduğu güvenle hareket etmesi, gözü pek olmak, yüreklilik olarak tanımlanan *cesur olmak*” değerleri oluşturmaktadır.

Schwartz Değer Ölçeği’nde uyarılma değerinin içerdiği değer maddeleri ise şu şekilde açıklanmaktadır:

Heyecanlı Bir Yaşam Sahibi Olmak: heyecan verici deneyimler yaşamak,

Değişken Bir Hayat Yaşamak: Meydan okuma, yenilik ve değişim ile dolu bir yaşam,

Cesur Olmak: Gözü pek, yiğit olmak; macera arayan, risk alabilen olmak.

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde “uyarılma” değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelerle dair istatistiki bilgiler aşağıdaki gibidir:

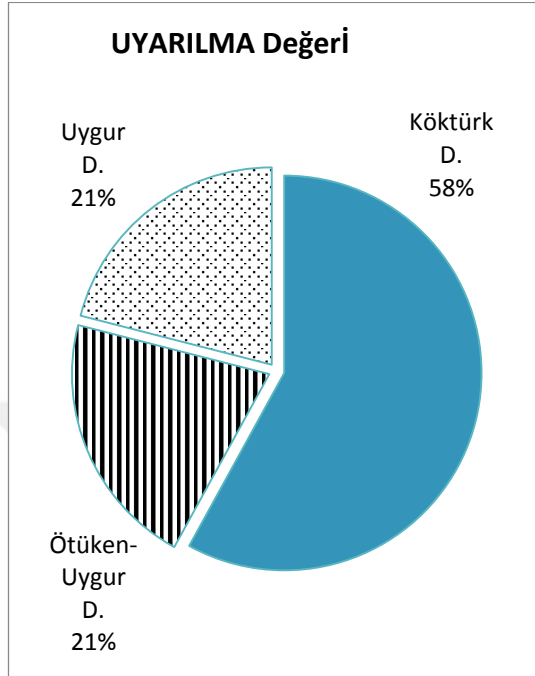
Tablo 4.4.

Uyarılma Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadelerle Dair İstatistiki Bilgiler

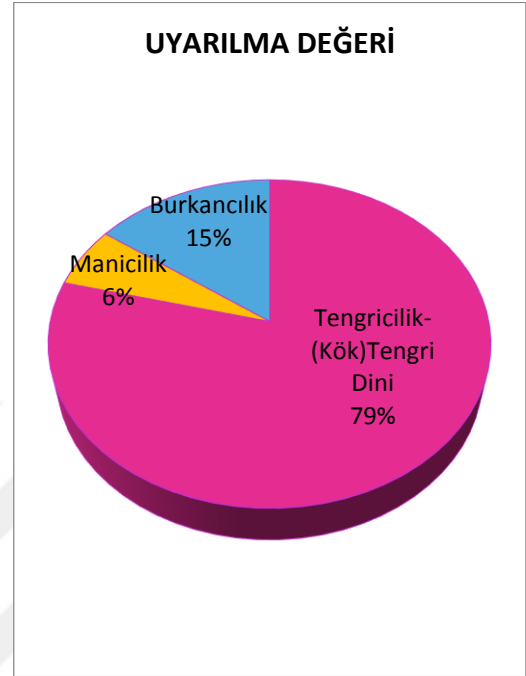
UYARILMA	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	GT
Heyecanlı Bir Yaşam Sahibi Olmak	-	-	-	-	-	-	-	0
Değişken Bir Hayat Yaşamak	-	-	-	-	-	-	-	0
Cesur Olmak	58	21	6	-	-	5	10	100
TOPLAM	58	21	6	0	0	5	10	100

Tabloya göre uyarılma değerinin incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde geçiş sıklığının yüksek, ancak değer boyutunu oluşturan maddeler açısından bakıldığında bahse konu oranın yüksekliğini sağlayan tek değer cesur olmak olduğu ortaya çıkmaktadır. Eserlerde heyecanlı bir yaşam sahibi olmak değeri ile değişken bir hayat yaşamak değerlerini yansıtan hiçbir ifadeye rastlanmamıştır. Buna karşın cesur olmak değeri ile ilgili olarak en fazla ifade Orhun Yazıtlarında yer alırken bunu sırasıyla Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları, DPKAM’dan incelenen iki çatik, Irk Bitig, İyi ve Kötü

Prens Öyküsü izlemektedir. Huastuanift ve Altun Yaruk'tan incelenen iki bölümde cesur olmak değerini yansıtan hiçbir ifadeye rastlanmamıştır.

Grafik 4.5. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu Dönemlere Göre “Uyarılma” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı

Grafik 4.6. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu İnanç Çevrelerine Göre “Uyarılma” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı

Grafik 4.5'e göre incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinin ait olduğu dönemlere göre uyarılma değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığının Köktürk Dönemi eserlerinde %58'lik oranla en yüksek olduğu görülmektedir. Köktürk Dönemi eserlerini, %21'lik geçiş sıklığı ile eşit oranda olan Uygur Dönemi eserleri ve Ötüken Uygur Dönemi eserleri takip etmektedir. “Heyecan ve yenilik arayışı ile aksiyon”u ifade eden uyarılma değerinin, toplumsal nitelikte olan bahse konu eserlerde geçiş sıklığının genel olarak düşük olmasına karşılık yine toplum adına cesareti, savaşmayı, yiğitliği, savunmayı ifade eden yönüyle metinlerde yer alması söz konusudur.

Grafik 4.6'ya göre ise incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinin ait olduğu inanç çevrelerine göre uyarılma değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığının (Kök)Tengri Dini çevresinde oluşturulan eserlerin %79'luk oranla ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bahse konu eserlerde Tanrı'nın lütfuyla kağan olan ve devlet yönetiminde de halka karşı

sorumlu, Tanrı'dan gelen güçle devletini ve milletini savunan kağanların ve kumandanların bunu sağlayabilmesi için gerek duyduğu cesaret ile uyarılma değeri oranının yüksek olması söz konusudur. (Kök)Tengri Dini çevresinde oluşturulan eserleri %15'lik oranla Burkancılık çevresinde oluşturulan eserler izlerken %6'lık oranla Manicilik çevresinde oluşturulan eserler son sırada yer almıştır. Manihaist ve Budist inanç çevrelerinde de tüm canlılara yardımcı olmak adına güç ve cesaret gerektiren değerler ön plandadır ancak eserlerin kısa metinlerden oluşması dolayısıyla değer ifadelerinin geçiş sıklığı düşüktür.

4.1.4.1. Heyecanlı bir yaşam sahibi olmak değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde heyecanlı bir yaşam sahibi olmak değerini ifade eden herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

4.1.4.2. Değişken bir hayat yaşamak değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde değişken bir hayat yaşamak değerini ifade eden herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

4.1.4.3. Cesur olmak değeri ile ilgili bulgular

Genel anlamda “yürekli, korkusuz” kişileri nitelemek için kullanılan cesur kavram işareti ile cesur olmak değeri; geçmişten günümüze Türk topluluklarında alplık, yiğitlik, bahadırılık, korkusuzluk timsali olan kişilere atfedilen bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk insanının önemli özelliklerinden biri olarak görülen cesur ve kahraman olmak, bozkır kültür coğrafyasında alp tipinin ideal insan tipi olarak görülmesine sebep olmuştur (Köprülü, 1986). Hayatı hep mücadele içerisinde geçen Türk insanı cesaretli olmak ve düşmana karşı kahramanlık göstermek zorunda kalmıştır. Hayat şartları onları hep başarmaya, kazanmaya, ideale ulaşmak için de kahramanlık göstermeye zorlamıştır. Toplum içerisindeki yerlerini gösterdikleri kahramanlıklar belirlemiştir. Devlet sistemi içerisinde ilk siyasi birliği oluşturan boyun başına geçebilmenin, yani bey olabilmenin yollarından biri de cesaretli olmaktır. Zaten boy beyleri cesareti, kudreti ve doğruluğu ile tanınmış kişiler arasından seçilerek iş başına getirilmişlerdir (Kafesoğlu, 2015).

Ulusal tarihî kaynaklarda cesaret ve kahramanlığın Türk insanının, dolayısıyla Türk toplumunun önem verdiği değerlerden olduğu anlaşılmaktadır. Öz Yigen Alp Turan, Alp Uruğu Tutuk, İnançu Alp Sağun, Alp Sol vd. kişi adlarında geçen alp kelimesi *cesur*, *yiğit*, *alp*, *kahraman*, *nişancı* anlamlarına gelerek Eski Türkçe Dönemi eserlerinde müstakil olarak yahut kişi adlarında kullanılmaktadır. Örneğin, “...in için alpin için, erdem için beşün tikdi (...n için alp olduğu için, erdemliği için ebedî taşını, anıtını diktiler)” cümlesinde yazıtın merhum kahraman olduğu için dikildiği anlatılarak merhumun kahraman olduğu alp kelimesi ile verilmiştir. “atsar alp ertinizin, utsar küç ertinizin elig bört opa bars adırıldım yıtı (*Vurduktā nişancı idiniz, güreşte güçlü idiniz Elig Bört Opa Bars (sizden) ayrıldım, ne yazık*)” cümlesinde de alp kelimesi *nişancı* anlamında kullanılmaktadır. Yukarıda verilen kişi adlarında da bir unvan ve unvan niteleyicisi olarak yer almıştır. Bununla birlikte, söz konusu kelimenin kişi adlarında o adla anılan kişinin belirli bir özelliğini gösterdiği de kesindir. Alp kelimesi bu kişilerin cesurluğunu, yiğitliğini, kahramanlığını bildirerek Eski Türk toplumunda erkeklerden söz konusu özelliklerin istendiğini yansıtmaktadır (Useev, 2015, s. 26).

Yiğitliğin, cesaretin ve kahramanlığın karşılığı olan “Alp” terimini unvan olarak hükümdar ve milletin içinden gelen yiğit savaşçılar kullanmaktaydılar. Alplık Türk devletlerinin kuruluşunda ve yükselişinde muazzam bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Alplık, ilk Türk devletlerinden başlayarak geç dönem Türk devletlerine kadar varlığını korumuştur. Alplığın topluma yayılması ve tesiri dikkat çekicidir. Ayrıca toplum içinde bir sınıf veya seçkinler zümresine dönüşmemiştir. Alp unvanını hükümdarlar, hanedan üyeleri, savaşçılar kullanmışlar, hatta Köktürk yazıtlarında Köl Tigin’in bindiği atlardan birinin adı da Alp Şalçı’dır (Koçak, 2012):

Az bodun yağı boltı. Kara költe süngüşdümüz. Köl Tigin bir kırk yaşayur erti. Alp Şalçı akın binip oplayu tegdi. Az Elteberig tutdı. Az bodun anta yok boltı.

(O sırada) Az halkı (da) düşman oldu. (Onlarla) Kara Göl’de savaştık. Köl Tigin otuz bir yaşında idi. Alp Şalçı kır (at)ına binip sabırsızca hücum etti. Azların İlteber’ini tuttu. Az halkı orada yok oldu.

KT K 2-3

Hun ve Köktürk devirlerinde Türk kağanlarının zikredilen değerlerinden “bilge”lik ile “alplik” birlikte kullanılmıştır. Tek başına bilgelik yahut alplik yeterli görülmemiştir. Eski Türk topluluklarında “alp” olmanın kesin kuralları ve ayrıcalıkları olmadığı, alpların karşılıklı münasiplerini, örfî hukuk kaidelerine göre tanzim ve tayin

ettikleri bilinmektedir. Ancak kahramanlık yapanlar, saygın ve itibarlı “alp” unvanına layık görülmüşlerdir (Koçak, 2012).

Orhun Yazıtlarında devletin idaresinin başında yer alan kağan ve kumandanların cesur olmak değerini layıkıyla yerine getirdiklerini, vatan müdafaasından halkın korunmasına kadar her türlü işlerinde üstün derecede cesaretli davrandıklarını şu ifadelerde görmek mümkündür:

Bil<g>e kagan ermiş, alp kagan ermiş buyrukı yeme bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç

(Onlar) akıllı hükümdarlar imiş, cesur hükümdarlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz.

KT D 3

Bir otuz yaşınğa Çaça Senğünke sünğüşdimiz. Erng ilki Tadıkınğ Çorınğ boz [atıg binip tegdi. Ol at anta] ölti. Ekinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi. Ol at anta ölti. Üçünç yegen Silig Beginğ kedimlig torug at binip tegdi. Ol at anta ölti. Yarıkınta yalmasınta yüz artuk okun urtı, yüz[inğ] başınğa bir t[egmedi]

(Köl Tigin) yirmi bir yaşında (iken) General Çaça ile savaştık. (Köl Tigin) ilk önce Tadık Çor'un boz atına binip hücum etti. O at orada öldü. İkinci olarak İşbara Yamtar'ın boz atına binip hücum etti. O at (da) orada öldü. Üçüncü olarak yeğen Silig Bey'in giyimli doru atına binip hücum etti. O at (da) orada öldü. (Köl Tigin'i) zırhından (ve) kaftanından yüzden fazla okla vurdular, (ama) yüzüne (ve) başına bir (ok bile) değmedi.....

KT D 32-33

Türğiş Kagan süsi Bolçuda otça, borça, kelti. Sünğüşdimiz. Köl Tigin başgu boz at binip tegdi. Başgu boz k[] tutuzt[ı] ekisin özi altızdı. Anta yana kirip Türğiş Kagan buyrukı Az Totokug eligin tutdı. Kaganın anta ölürtümüz, ilin altımız. Kara Türğiş bodun kop içikdi. Ol bodunug Tabarda ko[nturtumuz.]

Türğiş Hakanının ordusu Bolçu'da ateş gibi, kasırğa gibi (üzerimize) geldi. Savaştık. Köl Tigin alını akıtmalı boz ata binip hücum etti. Alını akıtmalı boz (at) yakalattı, ikisini (de) kendisi (tutsak) aldı. Orada yine (düşman hatları içine) girip Türğiş hakanının kumandanı Az valisini el(i) ile yakaladı. (Türğişlerin) hakanını orada öldürdük, ülkesini aldık.

KT D 36-37-38

Çugay kuzın, Kara Kumug olurur ertimiz. Keyik yiyü, tabışgan yeyü olurur ertimiz. Bodun boguzı tok erti. Yagımız tegre oçuk teg erti; biz aş <t>eg ertimiz. Ança olurur erkli Oguzduntan küreg kelti. Küreg sabı antag: “Tokuz Oguz bodun üze kagan olurtu” tir. “Tabgaçgaru Kunı Senğünüg ıdmiş; Kıtanfyaru Tonğra Eşimig ıdmiş. Sab ança ıdmiş: “Azkınfyu Türk [bodun?] yoriyur ermiş. Kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş. Ol eki kişi bar erser, sini, Tabgaçığ ölüртеçi tir men; öngre Kıtanfyığ ölüртеçi tir men; bini, Oguzug ölüртеçik, tir men. Tabgaç birdin yen teg,

Çugay (Dağlarının) kuzeyinde, Karakum'da oturuyor idik. Yaban hayvanları yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk. Halkın boğazı tok idi. Düşmanlarımız çepeçevre ocak gibi idi; biz (ortadaki) aş gibi idik. Böylece oturur iken Oğuzlardan bir kaçak geldi. Kaçağ(ın) sözleri şöyle (idi): “Dokuz Oğuz halkı üzerine (bir) kağan tahta çıktı” diyor. (Bu kağan) Çin'e General Ku'yu göndermiş: “Azıcık Türk (halkı?) geliyormuş. Kağanları cesur imiş, sözcüleri akıllı imiş. O iki kişi var oldukça, sizi, Çinlileri öldürecekler derim; doğuda Kıtayları öldürecekler derim, bizi, Oğuzları öldürecekler şüphesiz, derim. (Siz) Çinliler güney tarafından saldırın, (siz) Kıtaylar doğu tarafından saldırın, biz (de)

Kıtarñy öngdün yen teg, ben yırdınta yan tegeyin. Türk Sir bodun, yerinte, idi yorımazun. Usar, idi yok kışalım tir men.”

kuzey tarafından saldırılam. Türk Sir halkı, ülkesinde, asla gelişmesin. Mümkünse, tümüyle yok edelim, derim.”

TI G 1-2-3-4-5

Tılıg kelürti. Sabı antag: “Yarış yazıda on tümen sü terilti” tir. Ol sabıg eşidip begler kopın “Yanalım; arıg ubutu yeg!” tedi. “Ben ança ter men, ben Bilge Tonfıyukuk: Altun yışıg aş a keltimiz, Ertiş ögüzüg keçe keltimiz. Kelmiş ‘Alp!’ tidi, tuymadı. Tenğri Umay, ıduk Yer Sub basa berti erinç. Neke tezer biz? Üküş teyin neke korkur biz? Az teyin ne basınalım? Tegelim!” tidim. Tegdimiz. Yulıdımız.

(Bu arada bir) haberci getirdiler. Sözleri şöyle: “Yarış ovasında yüz bin asker toplandı” diyor. Bu haberi duyunca beyler hep birlikte “Dönelim; temiz (yani “savaşıp yenilmemiş”) utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir!” dediler. (Ben de şöyle dedim:) “Ben şöyle diyorum, ben Bilge Tonyukuk: Altay Dağlarını aşarak geldik, İrtiş Irmağı’nı geçerek geldik. (Buralara kadar) gelenler “(Geliş) zor(du)!” dediler, (ama pek de zorluk) hissetmediler. Galiba, Tanrı Umay, kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler. Niye kaçıyoruz? (Düşman) çok diye niye korkuyoruz? Azız diye niye yenilelim? Saldıralım!” dedim. Saldırdık, talan ettik.

TII B 1-2-3-4

Ekinti kün örtçe kızıp kelti. Sünğüşdimiz. Bizinte eki uçı sınıgarca artuk erti. Tenğri yarlıkaduk üçün, üküş teyin korkmadımız. Sünğüşdimiz. Tarduş Şadra udi yanfıydımız. Kaganın tutdumız. Yabgusun, Şadin anta ölürti.

İkinci gün ateş gibi kızıp (üzerimize) geldiler. Savaşık. (Onların) iki kanadı bizden yarı yarıya fazla idi. Tanrı buyurduğu için, (düşman) çok diye korkmadık. Savaşık. Tarduş Şad’a doğru kovalayarak bozguna uğrattık. Kağanlarını tuttuk. Yabgularını, Şadlarını orada öldürdü(k).

TII B 5-6-7

İlteriş Kagan bilgesin üçün, alpın üçün, Tabgačka yeti yigirmi sünğüşdi. Anta ayguç[sı?] yeme ben ök ertim, yagıçısı yeme ben ök ertim.

İlteriş Kağan akıllı olduğu için, cesur olduğu için, Çinlilerle on yedi (kez) savaştı, Kıtaylarla yedi (kez) savaştı, Oğuzlarla (da) beş (kez) savaştı. Bu sırada sözcüsü de ben idim, düşmanla savaşanı da ben idim.

TII G 5-6

Hunlar, Köktürkler gibi Uygurlar da “alp” unvanını kullanmışlardır: *Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külük Bilge Kağan* ve *Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan* (İzgi, 1987, s. 24) isimlerini zikredebiliriz.

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarına bakıldığında da kendisinden önceki dönemlerde olduğu gibi “alplık”ın *mertliğin*, *yiğitliğin*, *cesaretin*, *kahramanlığın* ve *cömertliğin* temsilcisi olan bir insan tipini nitelediği görülmektedir. Gidilen seferlerde, yapılan savaşlarda elde edilen başarılar, kağanların ve kumandanların cesaretleriyle göstermiş oldukları çabaya bağlıdır. Dolayısıyla dönem yazıtlarında, bu değerlere sahip kağan ve kumandanların yaptıkları şu ifadelerle gözler önüne serilmiştir:

selenġe kidin yılun kol berdin
şınġar şıp başınġa tegi çerig itdim

keregün şakışın şıp başın yöre kelti
..uçı selenġe ke tegi çerig#ledi bişinġ ay
toġuz otuzġa sünġüsdim anġa şanġdım
selenġe ke şıġa şanġdım yazı kıltım öküsi
selenġe ġodı ġarġı ben selenġe keçe udu
yörıdım sünġüsde tutup on eri itdim

Selenge'nin batısından Yılun Kol
(İrmak)'un güney yanındaki Şıp Başı bölgesine
kadar asker yerleştirdim.

Keregü'yü, Sakış'ı, Şıp Başı'nı yürüyerek
geldi(ler). ... Selenge'ye kadar asker
yerleştirdi(ler). Beşinci ayın yirmi dokuzunda
savaştım. Orada mızrakladım. Selenge'ye
sıkıştırarak mızrakladım. (Orayı) dümdüz ettim.
Çoġu Selenge boyundan aşıġı doġru gitti. Ben
Selenge'yi geçerek takip ettim. Savaşta on eri
tutarak gönderdim.

ŞU D 3-4

taŷ bilge totoġ yablaġın üçün bir
eki atlıġ yablaġın üçün ġara bo#duŷum
öltünġ yetdinġ yaša ıġık ölmeġi yetmeġi
sen tidim yiġe işig küġig birgil tidim eki ay
kütdim kelmedi sekizinġ ay bir yanġıġa sü
yörıyın tidim tuġ taşıġar erkli

yelme eri kelti yaġı ir tidi
yaġın ġaşı yörıyü kelti sekizinġ ay# eki
yanġıġa ıġıltır költe ġaşıy kezü
sünġüsdim anġa şanġdım anġa udu yörıdım

Tay Bilge Totok'un ve bir iki ün sahibi
kişinin kötü uygulamaları yüzünden (Ey) halkım!
Öldün, mahvoldun. Bana yeniden tabi olun! (O
zaman) ölüp yok olmazsınız dedim. Önceden
olduġu gibi bana hizmet edin dedim. İki ay
bekledim (ama) gelmediler. Sekizinci ayın birinci
günü "Ordu sevk edeyim." dedim. (Tam
ordumun) sancaġı çıkarılırken

keşif birliġinin eri geldi. "Düşman"
dedi. Düşmanın komutanı yürüyerek geldi.
Sekizinci ayın ikinci günü Çıġıltır Gölü'nden
Kasuy (İrmaġı boyunca) yürüdüm ve orada
(onlarla) savaşp yendim. Oradan (onları)
kovaladım.

ŞU D 5-6

İrk Bitig'de *cesur olmak* deġerine sahip kahramanların başlarından geçenler
üzerinden cesaret deġeri vurgulanmıştır. Bahse konu kahramanlar arasında kamışlar
arasında yaşıyan cesur bir kaplan, yalġın kayalar arasında yalnız yürüyen cesur bir genç
ve babası gibi yiġit olan bir oġlan yer almaktadır. Cesaretli olmayı, yiġitliġi, alplıġı
sembolize eden kahramanların bu özellikleri, ilgili falların iyiye yorulmasıyla
vurgulanmıştır:

Esneġen bars men. Kamuş āra
başım. Antaġ alp men, erdemliġ men.

Anġa bilingler:

Esneyip duran kaplanım. Kamışlar
arasında başım. Onca cesur (ve) onca
erdemliyim.

Öylece biliniz: (Bu fal iyidir).

IB 10 / 3-4-2

Talıu urı yarın aġa yaşıġın yalıu
kayaġ yara urupan yalıġusun yörıyur tir.
Antaġ alp ermiş.

Anġa bilingler: Edgü ol.

Cesur bir genç, omuzları açık, okunun
ucu ile yalġın kayaları yara yara yapayalnız
yürüyor, der. (Bu genç) öylesine güçlü imiş.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

IB 40 / 1-4-4

Alp er oğlu süke barmış. Sü yirinte
erklig sabçı törütmiş tir.

Ebingerü kelser özi ātanmış,
ögrünçülüğ, atı yitiglig kelir tir.

Ança bilingle: Anyıg edgü [ol].

Yiğit bir adamın oğlu savaşa gitmiş.
Savaş alanında (kendine) güçlü bir sözcü
türetmiş, der. Evine doğru gelirken kendisi
ünlü ve mutlu, atı (da) yetkin olarak geliyor,
der.

Öylece biliniz: (Bu fal) çok iyi(dir).

IB 55 / 2-1-4

İKPÖ'de başkahraman İyi Düşünceli Prens'in insanlara yardım uğruna zorlu bir
mücadeleye atılması ile göstermiş olduğu cesaretin yanı sıra bu yolculukta kendisiyle
birlikte olan diğer kahramanların da cesaretli olma değerine sahip olduklarını gösteren
ifadeler tespit edilmiştir:

ol ödün
baranas uluşta bir ädgü
alp yerçi suβçı bar erti qaç
qata taluy-qa kirip
beşär yüz ärin barıp
esän tükäl kälmiş erti
inçip säkiz on yaşayur
qan erti yenä ekki közi
körmaz erti ol beş yüz är
qamuyun ol körmaz yerçikä
ötünti-lär

teginkä inçä
tep ötünti oylum muntu-
da maru ög(=η?)tün yınaq ..
altun tay bar közünür mü
körünj te(=u)p (p?) tedi „ aβıç-
qa inçä tep tedi .. ol altun
tay-qa tägsär siz kök
lenxua p(?) körgäy siz ol
lenxua sayu birär ayuluy
yılan bar ayu tını iraqtin
ançulayu közünür .. qaltı
lenxua sayu tütün tütär-
çä ol ersär ol ersär
artiñü alp ada tetir.
ol lenxua yoluy yoyuru
usar siz ötrü lö qanı ärdini-
lig balıq-qa ordu-qa
täggäy siz.. ol balıq täğrä
yemä yetti qat qaram içintä
alqu ayu-luy lö-lär yılanlar
yatur anı yoyuru usar siz
içgärü balıqqa kirgäy siz lö
qanı-qa közüngäy siz ärdini bul-
yay siz .. men amtı ölür men
siz yalqus-qıya qalır siz
täñrim qorqmañ busanmañ
esän tükäl täggäy siz ..

O sıralarda, Benares Ülkesi'nde iyi,
cesur bir rehber-gemici vardı. Kaç

kere okyanusa gitmiş, ve (her seferinde)
beşer yüz adamıyla yola çıkıp, sağ salim geri
gelmiş idi. Ama o seksen yaşında yaşlı bir
adamdı, üstelik iki gözü de görmüyordu. O beş
yüz adamın hepsi de o kör rehberine başvurdular.

İKPÖ / XXIII-XXIV

O zaman, prense şöyle arz etti: “Oğlum,
ileride, doğru yönüne doğru, bir altın dağ var.
Görünüyor mu? Bakın!” dedi. İhtiyar şöyle
devam etti: “O altın

dağa ulaşırsanız, mavi lotus çiçekleri
göreceksiniz.

Bu lotus çiçeklerinin her birinde (=her
birinin altında?) birer zehirli yılan vardır.
Onların zehirli nefesi uzaktan, sanki her bir
lotus çiçeği duman çıkarıyormuş gibi görünür.
Bu durumda ona, en korkunç (en büyük) tehlike
denebilir.

Eğer bu lotus yolunu aşabilerseniz bir
süre sonra, Ejderhalar Hanı'nın mücevherli
şehrine ve sarayına ulaşacaksınız. O şehrin
etrafında, yedi katlı hendek içinde, her tarafta,
zehirli ejderhalar ve yılanlar yatar. Onların
arasından yürürseniz (onları çiğnerseniz)
şehrin içine gireceksiniz, Ejderhalar

Hanı'na görüneceksiniz ve mücevheri
bulacaksınız. Şimdi ben ölüyorum. Siz yalnız
kalıyorsunuz. Haşmetlim, korkmayın,
üzülmeyin. Sağ salim ulaşacaksınız.

DPKAM’da yer alan çatiklerden Çaçtani Bey Hikâyesi’nde hükümdar Çaçtani’nin insanlara zarar veren ve türlü eziyetler yapan şeytanlarla mücadelesinde son derece cesur davranarak onları mağlup ettiğini gösteren ifadelerden bazıları aşağıdaki gibidir:

anı kör[ü]p ç(a)şt[a]nı él-
-ig be:g yürekin katrunup toqalar be:gi
teg
kşatrik be:gler [m]eñin meñilep
korkınçsız
ayınçsız köñülin ol yekler a:ras[ınta]
ki[ri]p
bardı., ötrü ol yekler ç(a)ştanı éligig
kö[r]üp
siñirgelir osuglug kılınıp tegirmileyü
avlap inçe té:p té:diler.. ay kim s(e)n
ne:g(ü)lük
k(e)ntü: ö:zün ök biziñ üstün altın
ta:g t(i)şimizke yo:kı bolgalı keltiñ bo:
Sa:vag eşidip ç(a)ştanı élig be:g yürekin
kat-
-runup ançakıya yme korkmadın ol
yeklerke
inçe té:p té:di.. ay yekler t(e)rkin maña
söz-
-leñler meniñ halıkımdaki bodunug
bokunug
ne:gülük ölürür sizler sizlerke bo: balık-
-ka kîrgülük kü:ç küsün kim bé:rdi..

erser korkunçı ayınç[ı...]
katıg bolsar toña[lar be:gi teg...]
y’ tartıp alku ya[gı]lar [...]
-mys kim bol[s]ar anı ne:çök utgalı
yé[gedgeli]
ugay sizler.. ertinü katıgılanmakl(ı)g bilge
biligke tükellig yagız yé:r erkligi
ç(a)ştanı élig be:g m(e)n erür m(e)n
katıg köñül öritip korkunçsuz
ayınçsız köñülin sizlerni bi:rle
sünüşgeli kelyük m(e)n.. ay yeklere çın
kértü alp katıg erser sizler mini bir:le
sünüşgeli anuk turunlar.. amtı bi:r
iki:nti-
-ke sınaşalım kayusı kü:çlüg ermiş biz..

Bunları gören Hükümdar Çaçtani, cesaretini toplayarak, kahramanlar beyi Kşatrik beyleri gibi bir eda ile (şeytanlardan) hiç korkup çekinmeden onların arasına girdi. O zaman o şeytanlar, Hükümdar Çaçtani’yi görüp, sanki onu avlayıp yiyeceklermiş gibi etrafını sarıp (ona) şöyle dediler: “Hey sen kimsin? Nasıl oldu da kendini bizim altı ve üstü dağa (benzeyen) dişlerimizde yok ettirmeye getirdin?” Bu sözü işiten Hükümdar Çaçtani hiç korkmadan yüreğini sağlam tutup o şeytanlara şöyle dedi: “Ey şeytanlar derhâl söyleyin! Siz benim şehrimdeki insanları niçin öldürüyorsunuz? Sizlere bu gücü (ve) cesareti kim verdi?”

DPKAM / ÇBH / Mainz 670
T III 84-42 / Ön / 0022 (14)-0036 (28)

ise korkusu... sağlam olsa kahramanlar beyi gibi... yay çekip, bütün düşmanlar... kim olsa onu niçin yenmeye muktedir olacaksınız? Son derece azimli, ilmi (ve) bilgisi tam, kara yeryüzünün hâkimi, Hükümdar Çaçtani benim. Yüreğimi berkitip, (cesaretimi) artırıp korkusuz gönül ile sizlerle savaşılmaya geldim. Ey şeytanlar gerçekten sert (ve) acımasız iseniz sizler benimle savaşılmaya hazır olun. Şimdi bir ikisi ile (birbirimizi) sınavalım. Hangimiz daha güçlüymüşüz (görelim).

DPKAM / ÇBH / Mainz 784
T III 84-45 / Ön 0083(01)-0095(13)

4.1.5. Özyönelim değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular

Schwartz Değer Ölçeği'nde yer verilen "Özyönelim (Self-ditection) değeri"; "düşünce ve eylemde bağımsızlık" olarak açıklanmıştır. Özyönelim değerinin içerdiği alt değer maddeleri ise şunlardır: "Yaratıcı olmak, merak duyabilmek, özgür olmak, kendi amaçlarını seçebilmek, bağımsız olmak ve kendisine saygısı olmak" (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000, s. 61-62).

Özyönelim değerinin tanımlayıcı hedefi; bağımsız düşünce ve eylemdir (seçme, oluşturma ve araştırma). Özyönelim, kontrol ve üstünlük (ustalık) için organizmik ihtiyaçlardan (hayatını sürdüren canlı bir varlık olarak insanın ihtiyaçları), özerklik ve bağımsızlığın iç etkileşim gereksinimlerinden türetilmiştir (Schwartz, 1992 ve Schwartz, 2009'dan akt. Göldağ, 2015). Dolayısıyla bireyin özüne yönelmesi sonucu ulaştığı,

"bir şeyi hayal edebilme, herkesten farklı şekilde yeni ürünler ortaya koyabilme ve yeni fikir geliştirme yetisi olan *yaratıcı olmak*",

"pek çok şeyi anlama, görme, öğrenme, araştırmaya yönelik davranış biçimi olan *merak duyabilmek*",

"bireyin her türlü dış etkiden bağımsız olarak kendi fikirlerine göre karar vermesi durumunu ifade eden; TDK'nın sözlüğünde "herhangi bir kısıtlamaya, zorlamaya bağlı olmaksızın düşünme veya davranma, herhangi bir şarta bağlı olmama durumu, serbestî; her türlü dış etkiden bağımsız olarak insanın kendi iradesine, kendi düşüncesine dayanarak karar vermesi durumu, hürriyet" (TDK, 2011, s. 1869) olarak tanımlanan *özgür olmak*",

"istediği sonuca ulaşmak için gerekli koşulları belirleyip bu yönde gidebilme kararını vermede bağımsız davranma anlamına gelen *kendi amaçlarını seçebilmek*,"

"davranışlarını, tutumunu, girişimlerini herhangi bir gücün etkisinde kalmadan düzenleyebilen, özgür, hür (TDK, 2011, s. 226) olarak ifade edilen *bağımsız olmak*",

"insanın kendine duyduğu saygı, onur, izzetinefis (TDK, 2011, s. 1871); öz saygı anlamlarına gelen *kendisine saygısı olmak*" kavramlarının her biri ayrı birer değer ifade ederken aynı zamanda özyönelim değerinin temel yapısını oluşturmaktadır.

Schwartz Değer Ölçeği'nde özyönelim değerinin içerdiği değer maddeleri ise şu şekilde açıklanmaktadır:

Yaratıcı Olmak: Benzersiz olmak, hayal gücüne sahip olmak.

Merak Duyabilmek: Her şeyle ilgilenmek, keşfedici olmak.

Özgürlük: Düşünce ve eylemlerinde özgürlük.

Kendi Amaçlarını Seçebilmek: Kendi amaçlarını seçme hakkına sahip olmak.

Bağımsız Olmak: Kendine güvenen ve kendi kendine yeten biri olmak.

Kendine Saygısı Olmak: Kişinin kendi değerlerine inancı olması.

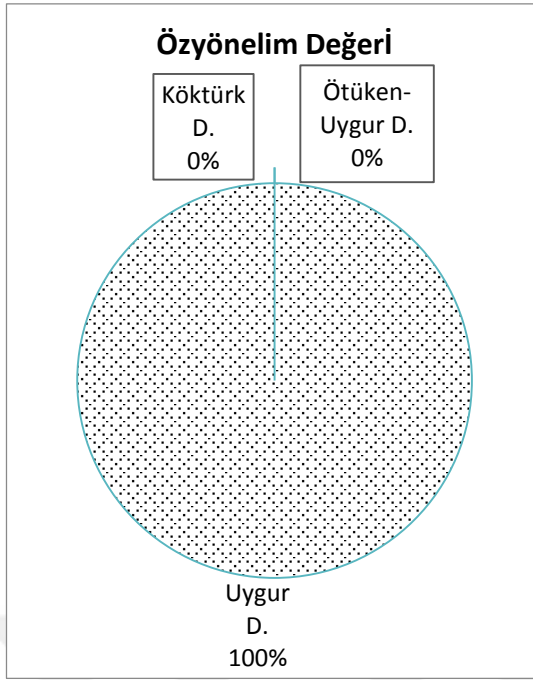
İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde “özyönelim” değeri ve alt değerleriyle ilgili tespit edilen ifadelerle dair istatistiki bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 4.5.

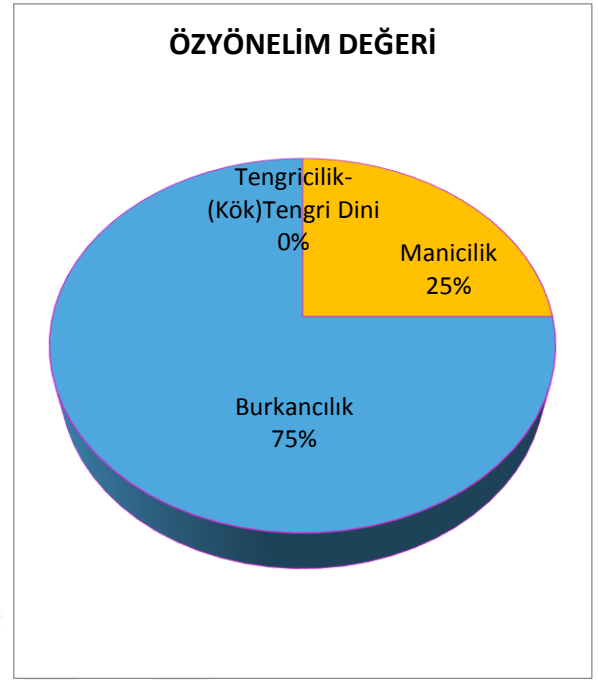
Özyönelim Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadelerle Dair İstatistiki Bilgiler

ÖZYÖNELİM	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	GT
Yaratıcı Olmak	-	-	-	-	-	-	-	0
Merak Duyabilmek	-	-	-	-	-	2	-	2
Özgür Olmak	-	-	4	-	-	2	-	6
Kendi Amaçlarını Seçebilmek	-	-	-	-	-	2	-	2
Bağımsız Olmak	-	-	-	-	-	3	3	6
Kendisine Saygısı Olmak	-	-	-	-	-	-	-	0
TOPLAM	0	0	4	0	0	9	3	16

Tabloda görüldüğü üzere özyönelim değeri ile ilgili olarak incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde çok fazla bulguya rastlanmamıştır. Eserlerin çoğunlukla kitlelere hitap eden sosyal içerikli mesajlar taşıması dolayısıyla bireysel özellikleri vurgulayan ifadelerin geçiş sıklığının az olması da bu durumda etkili olmuştur. Eserlerde bağımsız olmak, özgür olmak, merak duyabilmek ve kendi amaçlarını seçebilmek değerleri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığı oldukça azdır. Orhun Yazıtları, Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları, Huastuanift ve Altun Yaruk’tan incelenen iki bölümde özyönelim değeri ile ilgili ifadeye rastlanmamıştır.

Grafik 4.7. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu Dönemlere Göre “Özyönelim” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı

Grafik 4.8. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu İnanç Çevrelerine Göre “Özyönelim” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı

Grafik 4.7’ye göre incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinin ait olduğu dönemlere göre özyönelim değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığının Uygur Dönemi eserlerinde %100’lük oranla en yüksek olduğu görülmektedir. Köktürk Dönemi eserleri ve Ötüken Uygur Dönemi eserlerini oluşturan kağanlık ve kumandanlık yazıtlarında bağımsızlığı “düşünce” ve “eylemde” gerçekleştirmeyi, diğer bir deyişle bireyin özüne yönelimini bağımsız davranışlarıyla yansıtan özyönelim değerini ifade eden ifadeye rastlanmamıştır. Buna karşılık toplumsal ve hatta evrensel iyiliği, mutluluğu, öldükten sonraki yaşamın rahatlığını amaçlayan ve dinî nitelikteki eserlerden oluşan Uygur Dönemi Eserlerinde özyönelim değerinin yüksek olması sonucu kaçınılmazdır.

Grafik 4.8’e göre incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinin ait olduğu inanç çevrelerine göre özyönelim değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığı bakımından Burkancılık çevresinde oluşturulan eserlerin %75’lik oranla ilk sırada yer aldığı görülmektedir. İkinci sırada %25’lik oranla Manicilik çevresinde oluşturulan eserler izlemektedir. Manihaist ve Budist inanç çevrelerinde oluşturulan eserlerin kurmaca eser niteliğinde olması ve dolayısıyla eser kahramanlarının bireysel özellikleri üzerinden de okuyuculara / dinleyicilere birtakım mesajlar verilmesi ve değerlerin aktarılması amacı

taşımasından ötürü bahse konu eserlerde özyönelim değeri ifadelerinin geçiş sıklığı yüksektir. (Kök)Tengri Dini çevresini oluşturan kağanlık ve kumandanlık yazıtlarında özyönelim değerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.5.1. Yaratıcı olmak değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yaratıcı olmak değerini ifade eden herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

4.1.5.2. Merak duyabilmek değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserleri arasında yalnızca İKPÖ adlı eserde merak duyabilmek değerini yansıtan ifadelere rastlanmıştır. Eserde, İyi Düşünceli Prens'in saray yaşantısının dışına duyduğu merakla kendisinin bilmediği dünyalara açılması, tüm uyarılara rağmen olumsuzlukları da göze alarak uzun bir yolculuğa çıkması bu duruma işaret etmektedir:

Taşyaru ilinçükä atlanturdı
erti .. balıq taştın tarıyçı-läray
körür erti quruıy yerig suıbayu
öl yerig tarıy quş quıyın
suqar yorıyur sansız tümän
özlüg ölürür * tarıy tanrıy
ämäri tınlıy-lärlıy quşçı keyikçi
balıqçı aıçı tor-çı tuzaqçı
taqı yemä kördi ämäri tınlıy-lär...
yunt ud çoqar qoy
yunt ud
layzın ulatı tınlıy-lärlıy
ölürür tärisin soy(=r?)ar
qan ögüz aqıtar 'ätin qanın
satar anan öz egidür .. yemä
bodısaıbat tegin bu uluş
bodun ayrı qılınçlıy(= lar?) qılınışın
körüp ärtünü buıuşluıy qadıu-luy
bolup ırlayı balıq-qa kirdi ..

[...] Dışarıda eğlenmek için [prens] ata binmişti. O, şehrin dışında çiftçileri görüyordu. Onlar kuru toprağı sularken, yaş toprağı işlerken, kuzgun (gibi) kuşlar gagalayarak geliyor, binlerce ve on binlerce yaratığı öldürüyorlar. Toprak işlenirken, sayısız canlıları bulan kuşçular, geyik avcıları, balıkçılar, avcılar, ağ ile kuş tutanlar, tuzakla kuş tutanlar,

onları bulup kötü işler yapıyor, canlıları öldürüyorlar.

Ayrıca gördü (ki) pek çok kişi

at ve öküz kesiyor; koyun, domuz ve diğer canlıları öldürüyor; onların derisini yüzüyor; ırmak gibi kan akıtıyor. Onların etini ve kanını satıyor ve kendilerini böyle geçindiriyorlar.

Bu durumda Prens *Boddhisatva*, bu ülke insanların kötü işler yaptığını görüp, çok fazla üzüntü ve kaygı duyarak,

ağlaya ağlaya şehre girdi.

İKPÖ / I-II-III-IV

4.1.5.3. Özgür olmak değeri ile ilgili bulgular

Uygur Dönemi'ne ait Irk Bitig adlı eserde toplumdaki değer yargılarının çeşitli nesne, hayvan ya da durumlarla tasvir edilmesi yoluyla kötülük ile iyiliğin ölçütlerinin ne olduğu ortaya koyulur. Eserde, düşünce ve eylemlerinde *özgür olmak*, zayıf bir atın bir hırsız tarafından tutsak edilip hareketinin engellenmesi durumunun kötü olarak yorumlandığı ırkta karşımıza çıkmaktadır. Özgür olmak ve özgürce hareket etmenin vurgulandığı bir diğer örnek de bir sabana koşulmuş iki öküzün kımıldayamadan durduğunu anlatan ırktır. Bu örnekler aşağıdaki gibidir:

Toruk at semritti. Yirin öpen yügürü barmış. Utru yirde ogrı sookuşup tutupan minmiş. Yilinge, kudursüginga tegi yagpıran kamşayu umatın turur tir. Ança biling: Yablak ol.	Zayıf at semirdi. (Kaldığı) yerini düşünüp koşarak gitmiş. Yolda karşısına (bir) hırsız çıkmış, (atı) tutup (üstüne) binmiş. (At hızlı koşmaktan) yelesine ve kuyruğuna kadar yara bere içinde kalmış, kımıldayamadan duruyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) kötüdür. IB 16 / 1-3-3
Eki öküzüg bir bukursıka kölmüş. Kamşayu umatın turur tir. Ança biling: Yablak ol.	İki öküzü bir sabana koşmuşlar. (Öküzler) kımıldayamadan duruyor, der. Öylece bilin: (Bu fal) kötüdür. IB 25 / 3-1-3
Bir karı öküzüg bilin biçe kumursga yimiş. Kamşayu umatın turur tir. Ança bilingler: Yablak ol.	Yaşlı bir öküzü, bir karınca, belini biçerek yemiş. Öküz yerinden kımıldayamadan duruyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür. IB 37 / 4-3-1
Tıgıg tertrü kişemiş. Kamşayu umatın turur tir. Ança bilingler: Yablak ol.	Demir kır (bir atın ayaklarını) çapraz olarak kösteklemişler. (At) kımıldayamadan duruyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür. IB 39 / 4-2-2

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde düşünce ve eylemlerinde özgür hareket eden bir başka karakter de İKPÖ adlı eserde karşımıza çıkmaktadır. İyi Düşünceli Prens, kendi belirlediği amaçlarının peşinden gitme konusunda hükümdar babasının ve diğerlerinin uyarılarına rağmen özgür hareket etmeyi başararak uzun bir yolculuğa çıkmıştır.

...
 tegin inçä
 tep ötünti lö qanlarında
 çintāmāni ārdini bulsar bar kim
 ülüglüg qutluy kişi ol ārdini
 bulsar qamay tı[n]lry-lārqa asıy
 tuşu qılur anı üçün taluy
 qa kirigsäyür men tep ötünti
 ...
 uluş barça tegin üçün
 busanur yemä qan inçä
 tep yarlıy-qadı tıdu umadam
 ārkim tükāmādi ārksiz ıdur
 men anıtı siz qataylanıñ
 birlä barıñ barıñ yerçi
 boluñ tep yarlıyqadı aşıçqa
 qamay taplamış üçün yerçi
 boltı

...
 Prens şöyle arz etti: “Ejderhaların Hanında *çintāmāni mücevheri* var; eğer talihli ve mutlu bir kişi bu mücevheri bulursa, bütün canlılara yarar ve çıkar sağlar. Onun için, okyanusa gitmek istiyorum” dedi.

...
 Memleketin tamamı, prens için üzülür (idi?).

Han ise şöyle beyan etti: “Ona engel olamadım. Gücüm yetmedi, onu istemeye istemeye gönderiyorum. Şimdi siz gayret edin onunla gidin, onun rehberi olun!” dedi. İhtiyar (bu öneriyi) tümüyle kabul ettiği için onun rehberi

oldu.

İKPÖ / XXI-XXVII-XXVIII

4.1.5.4. Kendi amaçlarını seçebilmek değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uyur Dönemi eserleri arasında yalnızca İKPÖ adlı eserde, İyi Düşünceli Prens’in tüm uyarılara rağmen saray dışındaki hayatı görüp tanıma ve bu dünyadaki tüm canlılara Buddha’nın sonsuz mutluluğunu getirecek ve zavallı canlılara yarar sağlayacak *çintāmāni mücevheri*ni bulup onlara yardım amacının peşinde olduğunu görmekteyiz. İyi Düşünceli Prens, bu amacın doğru olmadığını dile getiren babası ve devletin diğer ileri gelenleri karşısında kendi amacından vazgeçmemiş ve bunun için gerekli olan zorlu yolculuğa çıkmıştır.

... tegin alqunı taplamadı tāk
 taluy ögüzkä kirmişig
 içgärü
 tapladı ötürü qañı elligkä
 ötüg berdi talu ögüzkä
 kiräyin tep ol ödün qañı
 qan bu ötüg saß eşidip
 nāñ kiginç berü umadı
 ārtiñü
 buşuşluy boltı
 ...
 tegin inçä
 tep ötünti lö qanlarında
 çintāmāni ārdini bulsar bar kim
 ülüglüg qutluy kişi ol ārdini
 bulsar qamay tı[n]lry-lārqa asıy
 tuşu qılur anı üçün taluy
 qa kirigsäyür men tep ötünti

... prens bunların (bu yolların) hepsini onaylamadı. Sadece Okyanus Irmağı’na gitmeyi onayladı. Sonra, sarayda kral babasına, “Okyanus Irmağı’na gideyim mi?” diye maruzatta bulundu.

Bunun üzerine, babası han, bu istekle ilgili sözleri işitince hiç cevap veremedi, son derece üzüldü.

...
 Prens şöyle arz etti: “Ejderhaların Hanında *çintāmāni mücevheri* var; eğer talihli ve mutlu bir kişi bu mücevheri bulursa, bütün canlılara yarar ve çıkar sağlar. Onun için okyanusa gitmek istiyorum” dedi.

İKPÖ / XV-XVI-XXI

4.1.5.5. Bağımsız olmak değeri ile ilgili bulgular

Düşünce ve eylemlerde bağımsız olmayı ifade eden özyönelim değerinin içerdiği değer boyutlarından biri olarak değerlendirildiğinde “bağımsız olmak” kavramı, kişisel tercihleri ve eylemleri içermektedir. Dolayısıyla bağımsızlık değeri; “kendine güvenen ve kendine yeten birey olarak” dışı olan bağımlılıktan kurtulmuş olmayı ifade etmektedir.

Bu açıdan değerlendirildiğinde incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde bağımsızlığı yansıtan ifadelerin geçiş sıklığı oldukça azdır. Buna karşın toplumsal anlamda bağımsızlığın vurgulandığı ifadelerin geçiş sıklığı oldukça yüksektir. İlerleyen bölümlerde “bireysel isteklerin toplumsal normlara ve geleneklere göre sınırlanması, bireysel ve toplumsal istikrarın korunması yönelimini içeren Uyma, Gelenekselcilik ve Güvenlik değerleri başlığı altında, toplumsal anlamda bağımsızlık değeriyle ilgili tespit edilen örneklerle yer verilmiştir.

İncelenen eserler arasında İKPÖ adlı eserde İyi Düşünceli Prens’in kendi belirlemiş olduğu amaçlar doğrultusunda ve kendine olan güveniyle zorlu yolculuğa çıktığını, yolculuk sırasında da her ne kadar hükümdar babasının kendisine yardımcı olarak verdiği gemiciler eşlik etse de prensin karşılaştığı çeşitli engellerde kutu ve yetenekleri sayesinde kendine yeten bir birey olarak bağımsız olduğunu görmekteyiz.

tegin özi barıp qolın
yetip içgärü qanı qan
tapa kigürdi qanı qan
inçä tep yarlıyqadı bir kiyä amraq
oylumın siziñä tutuzır
men esän (asan?) tükäl kälürün tep
yarlıyqadı ötrü ol aşıçqa äy
rılayı qan-qa inçä tep ötün-
ti täñrim nä muñ taq
boltı kim antay täñri täg
ärdini täg ögükünüzni ölüm
yeriñä ıdur siz ol taluy
suñı ärtiñü qorqınçıy
adalay ol üküş tınlıylar
barıp ölügli bir barsar
yarayay mu tep ötünti ..
uluş barça tegin üçün
busanur yemä qan inçä
tep yarlıy-qadı tıdu umadam
ärkim tükämädi ärsiz ıdur
men anıtı siz qataylanıñ
birlä barıñ barıñ yerçi
boluñ tep yarlıyqadı

Bu arada, prens de bizzat oraya gidip, onu kolundan çekerek saraya (=içeriye), han babasının yanına getirdi (=girdirdi). Babası han (rehbere) şu buyruğu verdi: “Biricik sevgili oğlumu size emanet ediyorum. Onu sağ salım geri getirin” dedi.

Sonra, bu ihtiyar, “ey, ay” diye yakınma sesleri çıkararak, hana şunu arz etti:

“Haşmetlim, nasıl bir felaket oldu da, böyle gök gibi, mücevher gibi sevgili yavrunuzu bu ölüm yerine gönderiyorsunuz? Bu okyanusun suyu, son derece korkunç tehlikelerle doludur. Çok sayıda insan oraya gidip ölüyor. Birisi oraya yalnız gitse, uygun olur mu?” diye sordu.

Memleketin tamamı, prens için üzülür (idi?). Han ise şöyle beyan etti: “Ona engel olamadım. Gücüm yetmedi, onu istemeye istemeye gönderiyorum. Şimdi siz gayret edin onunla gidin, onun rehberi olun!” dedi.

İKPÖ / XXV-XVI-XXVII

DPKAM'da yer alan çatiklerden Çaştani Bey Hikâyesi'nde Çaştani Bey'in halkına zarar veren şeytanlara karşı mücadelesinde kendine güvenen ve tek başına hepsine meydan okuyacak yeterlikte olduğunu gösteren ifadeler tespit edilmiştir:

kentü ö:ziniñ katıglanmakıña köñülin
yürekin ((va))žır teg kılıp alku bizni
barça
utup yégedip biznide öñre burhan
kutın bultaçı boltı kınıg köñüllüg [a]vıš-
-ın sid sadan kılıp köñülin yürekin
buyan edgü: kılınçka üklitdi {y}
asdı.. burhan ku[tılıg kü]süş[inte]
ançak(ı)ya yme [tın]madın [kıl]gulug
[i:]şiñe aru[ksuz] köñülin [a]rıtı armadı..

Kendi özünün gayret etmesinden dolayı, gönlünü elmas gibi sertleştirip, hepimizi yenip, bizden önce Buddha saadetini bulacak oldu. Arzulu gönlüyle başarılı olup, gönlünü sevap için yükseltti. Buddha saadetine (olan) arzusunda azıcık bile dinlenmeden, yapacağı işine yorulmak bilmez bir hâlde sarıldı.

DPKAM / ÇBH / U 452 III84-43
Arka 0328(02)-0336(10)

Orhun Yazıtları, Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları, Irk Bitig, Huastunaift, Altun Yaruk'tan incelenen iki bölümde bağımsız olmak değerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.5.6. Kendine saygısı olmak değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde kendine saygısı olmak değerini ifade eden herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

4.1.6. Evrenselcilik değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular

Schwartz Değer Ölçeği'nde yer verilen Evrenselcilik (Universalism) Değeri; “anlayışlılık, hoşgörü ile tüm insanların ve tüm doğanın iyiliğini gözetmek” olarak açıklanmıştır. Evrenselcilik değeri ile ilgili alt değerler ise şunlardır: Açık fikirli olmak, erdemli olmak, sosyal adalet, eşitlik, dünyada barışı istemek, güzel bir dünya, doğayla bütünlük içinde olmak, çevreyi korumak ve iç huzur (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000, s. 61-62).

Felsefe, ilahiyat, yönetim, siyaset gibi çeşitli disiplinlerde geçerli bir kavram olan universalizm / evrenselcilik, tüm insanların bütünsel ve eşit ölçüde insan ve hepsinin aynı türün üyeleri olduğu anlayışı çerçevesinde meydana gelmiştir. Bu yönüyle partikülarist / özgücü anlayışın karşısında yer alan evrenselcilik tüm insanların eşit ve hiçbirinin

birbirinden alt yahut üst konumda olmadığını savunur (<http://www.insanbilimi.com/2012/03/antropolojinin-dort-temel-temas.html>).

Evrenselcilik değerinin ve içerdiği alt değer maddelerinin tanımlayıcı hedefi, bütün insanlar ve doğanın refahı için, anlayış, takdir, hoşgörü ve korumadır. Evrenselcilik değerleri, insanların grup dışındakilerle irtibata geçip doğal kaynakların kıtlığı ile yüz yüze kalması durumunda grup ve bireylerin hayatta kalma ihtiyaçlarından ortaya çıkar. İnsanlar, farklı olanları kabul etmeme veya onlara adil davranmamanın hayatı tehdit edici bir mücadeleye, doğal çevreyi korumamanın da kendi hayatlarının bağlı olduğu kaynakların tahribine yol açtığını bu sayede fark eder (Schwartz, 1992 ve Schwartz, 2009'dan akt. Göldağ, 2015).

Evrenselcilik değerlerinden birini oluşturan *açık fikirli olmak*, olayları ve özellikle yenilikleri iyi anlayıp gereği gibi karşılayabilen, düşündüğünü olduğu gibi söyleyebilen kimselere (TDK, 2011, s. 16) ait bir değer olarak karşımıza çıkmaktadır.

Erdemli olmak ise farklı disiplinlerde farklı şekillerde ele alınan, özellikle felsefe tarihi boyunca üzerinde ehemmiyetle durulmuş ve anlam bakımından oldukça geniş bir perspektifte değerlendirilebilecek bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Felsefe tarihinin başından beri tartışılmalı olan “insan ve yaşamın anlamının ne olduğu” noktasında cevap olarak erdemli olmak yer almıştır. Kimi düşünürler erdemi, Platoncu görüşle bilgili olmakla eş tutarken kimileri adil olmak, güvenilir olmak, iyi, doğru ve güzel olana gidiş olarak algılamışlar; kimileri de kişinin kendini tanıması ve bilmesi olarak görmüşlerdir (Çubukçu, 1982). Erdemli olmak değeri toplumsal anlamda halkın ‘iyi’ olarak nitelediği niteliklerin genel adı, fazilet; insanın tinsel ve ruhsal yetkinliğini, ruhsal olgunluğunu (TDK, 2011, s. 806) ifade etmektedir.

Erdemli olmak değerine sahip kişilerin en belirgin özelliği olgun bir dünya görüşüne sahip ve bilge olmalarıdır. Kendini tanıyan, kendi olabilen ve sorumluluklarını bilen (<http://nevsehirasml.meb.k12.tr/tema/icerikdetay.php?KATEGORINO=49644>) kişiler için kullanılan ‘olgun insan’ nitelemesi, duygu ve düşünce bakımından yüksek seviyeye ulaştığı için olayları geniş görüş açısından değerlendirebilen, hoşgörülü, bilgisi ve görgüsü gelişmiş, kültürlü, yetkin kişiler için de geçerlidir. Olgunlaşmak, duygu ve düşünce bakımından yetkinliğe ulaşmaktır (Aydemir, 2005).

Sosyal adalet kavramı, anlamsal açıdan sınırları kesin olarak çizilemeyen soyut adalet kavramının değişik bir yönünü ön plana çıkarmaktadır. Kavramın iktisat, etik,

sosyoloji, hukuk gibi disiplinlerde önem taşıdığı görülmektedir. Adalet kavramının, değişik anlamsal bir yönünün vurgulanması veya bir noktaya odaklanılmasının, bu kavramın potansiyel olarak içinde taşıdığı belirsizliğin açıklığa kavuşturulmasını sağlamada yetersiz kalacağı açıktır. Ancak ‘sosyal’ kavramı ile bütünleşik olarak betimlenmeye çalışılan adalet kavramının, toplumun genelindeki farklılığın azaltılmasına yöneldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Sosyal adalet bir anlamda, toplum üyelerinin arasındaki eşitsizliğin somut yansımalarının betimlenmesinden yola çıkarak olması gerekenin çerçevesini çizmeye çalışmaktadır (Okşar, 2009). Bu noktada adalet kavramına değinmek gerekecektir. Adalet; “hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme, doğruluk, türe; herkese kendine uygun düşeni, kendi hakkı olanı verme” (TDK, 2011, s. 24) anlamına gelmektedir. Sosyal adaleti ise en basit tabiri ile “güçlünün güçsüzü ezmesini önleyecek mekanizmaların sağlanması” olarak tanımlamak mümkündür. Sosyal adalet, toplumda var olan sınıf ayrımına rağmen bir tek bireyin dahi insan onuruna yakışmayan şartlarda yaşamaması, fırsat eşitliği çerçevesinde var olan sınıfsal ayrımların en düşük seviyeye indirgenerek herkesin eşit koşullar altında yaşamını sürdürmesidir (Sunal, 2011).

Bu noktada *sosyal adalet* değeri *eşitlik* değeri ile anlamsal olarak kesişmekte gibi görünse de aslında aralarındaki ayrım açıktır. Eşitlik, her yönden denk olma hâli; adalet ise, hakkın gözetilmesi ve yerine getirilmesi anlamına gelir. Toplumsal eşitlik, siyasal eşitlik, fırsat eşitliği vb. kavramlarla eşitlik ilkesini gerçekleştirme isteği türlü derecelerde gerçekleştirilebilir. Ahlaksal bir gereklilik olarak insanlara eşit kişisel haklar tanımaktan, bireyleri mekanik bir biçimde her yönden eşit kılmaya değin uzanabilir (TDK, 2011, s. 825).

Özetle *eşitlik* değeri, ahlaki ve toplumsal bir ideal olarak, insanların birbirleriyle aynı insan doğasına sahip olmak bakımından aynı konum ve değerde olmaları hâlidir. İnsanların birbirleriyle eş değerde olduğunu, bundan dolayı da insanlar arasında ayrım gözetilmemesi gerektiğini dile getiren ilkedir (Koyuncu, 2014).

Dünyada barışı istemek değeri ise, yeryüzünde huzurun sağlanması için gerekli olan uyum, karşılıklı anlayış ve hoşgörü ile oluşturulan ortak bir yaşam alanını (TDK, 2011, s. 255) arzu etme anlamına gelmektedir.

Doğa ve güzel sanatların huzur ve mutluluk verici etkisiyle daha yaşanabilir kılınacak olan ortak bir yaşam alanı oluşturmak, *güzel bir dünya* değerini ifade etmektedir.

Doğada varlığını sürdüren canlılardan biri olarak doğayla ilişki kurmak durumunda olan insanoğlunun aynı zamanda diğer canlı ve varlıklarla birlikte doğanın bütünlüğünü oluşturan parçalardan biri olarak onun el değmemiş güzelliklerinden faydalanması, iç içe bir yaşam geliştirmesi *doğayla bütünlük içinde olmak* değerini ifade etmektedir.

Çevreyi korumak değeri ise doğanın sürekliliği esasını gözeterek tüm canlıların yaşam alanı olan doğanın olumsuz etkilenebileceği her türlü etkenden korunması anlamına gelmektedir.

İç huzur (kimi çevirilerde ‘iç uyum’ olarak Türkçeye aktarılmıştır) değeri, içten gelen rahatlığın, huzurun, dinçliğin etkisi ile kendisiyle barışık olmak, erinç (TDK, 2011, s. 1117) olarak tanımlanmaktadır.

Schwartz Değer Ölçeği’nde evrenselcilik değerinin içerdiği değer maddeleri ise şu şekilde açıklanmaktadır:

Açık Fikirli Olmak: Farklı fikir ve inançlara karşı hoşgörülü olmak,

Erdemli Olmak: Bilgelik; hayata karşı olgun bir anlayış sergilemek, iyi davranışlar sergilemek; olgunluk,

Sosyal Adalet: Haksızlıkları düzeltmek, güçsüzleri koruyup kollamak,

Eşitlik: Herkes için eşit fırsatlar,

Dünyada Barışı İstemek: Savaş ve çatışmaların olmadığı bir dünyayı dilemek,

Güzel Bir Dünya: Doğa ve güzel sanatlarla iç içe bir dünya,

Doğayla Bütünlük İçinde Olmak: Doğayla bir bütün oluşturma,

Çevreyi Korumak: Doğayı korumak,

İç Huzur: Kendisiyle barışık olmak.

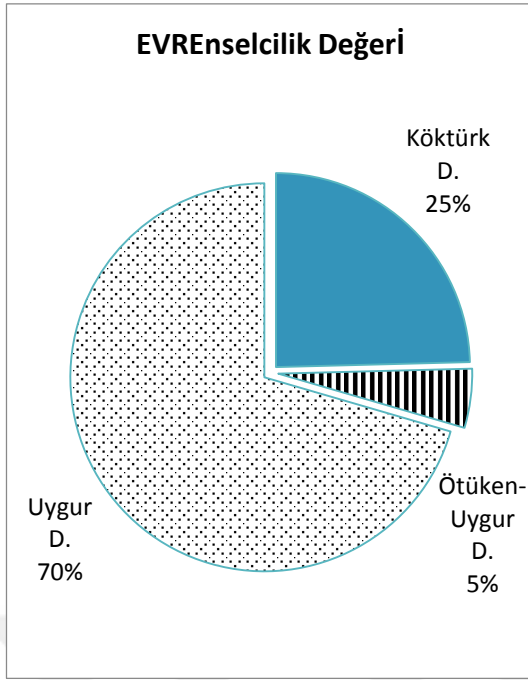
İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde “evrenselcilik” değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelere dair istatistiki bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 4.6.

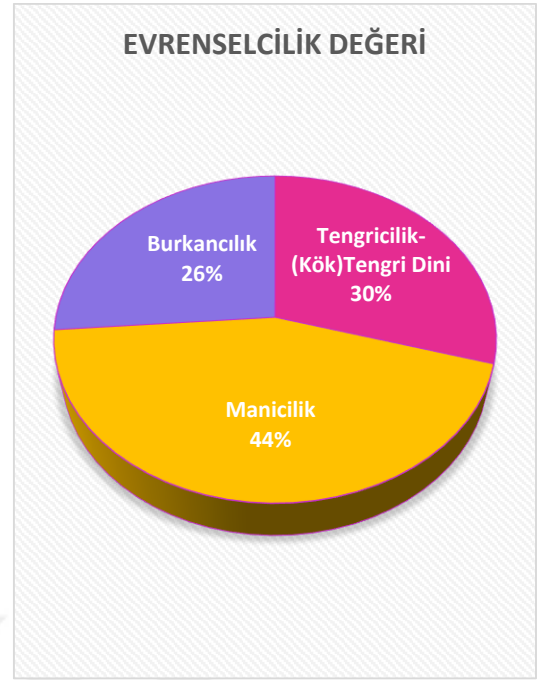
Evrenselcilik Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadelere Dair İstatistik Bilgiler

EVRENSELÇİLİK	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	GT
Açık Fikirli Olmak	2	-	-	-	-	1	-	3
Erdemli Olmak	10	-	3	28	8	2	-	51
Sosyal Adalet	10	2	-	3	1	0	2	18
Eşitlik	4	2	-	-	1	1	-	8
Dünyada Barışı İstemek	-	-	-	-	-	-	-	0
Güzel Bir Dünya	4	2	-	-	-	1	-	7
Doğayla Bütünlük İçinde Olmak	-	-	16	-	-	-	-	16
Çevreyi Korumak	-	-	-	4	8	3	4	19
İç Huzur	-	-	-	-	-	-	-	0
TOPLAM	30	6	19	35	18	8	6	122

Tablo 4.6'ya göre Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde evrenselcilik değerini ifade eden bulguların geçiş sıklığı yüksektir. Evrenselcilik değerinin içerdiği alt değer maddelerinden sırasıyla erdemli olmak, çevreyi korumak, sosyal adalet, doğayla bütünlük içinde olmak, eşitlik, güzel bir dünya, açık fikirli olmak değerlerini ifade eden bulgulara rastlanmıştır. Dünyada barışı istemek ve iç huzur değerlerini ifade eden bulgulara hiçbir eserde rastlanmamıştır. Evrenselcilik değerinin en çok vurgulandığı, bu değeri tanımlayan ifadelerin geçiş sıklığının en yüksek olduğu eser Huastuanift olurken, bahse konu değer ifadelerinin geçiş sıklığının en düşük olduğu eserler Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları ile DPKAM'dan incelenen iki çatik olmuştur.

Grafik 4.9. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu Dönemlere Göre “Evrenselcilik” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı

Grafik 4.10. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu İnanç Çevrelerine Göre “Evrenselcilik” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı

Grafik 4.9’a göre incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinin ait olduğu dönemlere göre evrenselcilik değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığının Uygur Dönemi eserlerinde %70’lik oranla en yüksek olduğu görülmektedir. “Anlayışlılık”, “hoşgörü” ve “tüm insanların ve doğanın iyiliğini gözetme”yi ifade eden evrenselcilik değerinin, dinlerin var oluşu ve temel esasları ile aynı düzlemde olması dolayısıyla dinî kaideler üzerine kurulu Uygur Dönemi eserlerinde geçiş sıklığının yüksek olması olağan kabul edilebilir. Uygur Dönemi eserlerini %25’lik geçiş sıklığı Köktürk Dönemi eserleri izlerken, Ötüken Uygur Dönemi eserleri %5’lik oranla son sırada yer almıştır.

Grafik 4.10’a göre ise incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinin ait olduğu inanç çevrelerine göre evrenselcilik değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığı hususunda %44’lük oranla Manicilik çevresi eserleri ilk sırada yer almıştır. İkinci sırayı %30’luk oranla (Kök)Tengri Dini çevresinde oluşturulan eserlerin aldığı görülmektedir. Üçüncü ve son sırada ise %26’lık oranla Burkancılık çevresinde oluşturulan eserler yer almıştır. Evrenselcilik değerinin tüm inanç çevrelerini yansıtan eserlerde yaklaşık değerlere sahip olmasının, bahse konu eserlerin hemen hepsinde ait oldukları inanç çevrelerinin etkisinin bir yönüyle ortaya konulmasıyla ilgili olduğu düşünülmektedir.

4.1.6.1. Açık fikirli olmak değeri ile ilgili bulgular

Eski Türk toplumlarında özellikle yönetici sınıfın sahip olduğu Tanrısal güç ve otoriteye rağmen çevresindekilerin ve halkın görüşlerine açık olduğunu, Orhun Yazıtlarında geçen ifadelerde görebilmek mümkündür. Dolayısıyla Orhun Yazıtlarında ***halkın görüşünü dikkate alma*** vurgusuyla sergilenen açık fikirlilik değerini içeren ifadelerden biri aşağıdaki gibidir:

Türük kara kamag bodun ança timiş:
“İlig bodun [ertim; ilim amtı kamı? Kemke ilig kazganur men? tir ermiş]. “Kaganlıg bodun ertim; kaganım kamı? Ne kaganka işig küçüg birür men?” tir ermiş. Ança tip Tabgaç kaganka yagı bolmış.

Türk avam halkı şöyle demiş: “Devlet sahibi (bir) halk (idim; devletim şimdi nerede? Kimin için ülkeler fethediyorum?” der imiş). “Hakan sahibi (bir) halk idim; hakanım nerede? Hangi hakana hizmet ediyorum?” der imiş. Böyle deyip Çin imparatoruna düşman olmuş.

BK D8-9

İKPÖ’de İyi Düşünceli Prens dünyadaki canlılara yardım etmek amacıyla zengin olmayı amaçlamakta ancak bunu nasıl gerçekleştireceği hususunda çevresindekilerin farklı görüşlerine başvurmaktadır. Eserde, İyi Düşünceli Prens’in sergilemiş olduğu açık fikirliliğe örnek oluşturan ifadeler aşağıdaki gibidir:

anta ötrü
atlry yüzlüg-kä inçä
tep ayıttı nâçükin ayı
barım qazıansar üküş bulur
atlry-lär inçä tep ötün-
ti öñi öñi qazıanç qılmaq
ayu berdi-lär

Sonra, unvanlı ve önemli kişilere şöyle sordu: “İnsan zenginlik ve varlık kazanmak isterse (en) fazlasını ne ile elde eder?”

Unvanlı kişiler şöyle arz ettiler
ve kazanç sağlamak için ayrı ayrı yol gösterdiler.

İKPÖ / XII-XIII

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları, Irk Bitig, Huastuanift, Altun Yaruk’tan incelenen iki bölüm ve DPKAM’dan incelenen iki çatikte açık fikirli olmak değerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.6.2. Erdemli olmak değeri ile ilgili bulgular

Eski Türk topluluklarında özellikle devletin en önde gelen sınıfını oluşturan kağan ve kumandanların, devlet idarecilerinin, beylerin vd. taşıdıkları pek çok olumlu vasıfla

birlikte, toplumda ‘erdemlilik’ olarak kabul gören nitelikleri de taşıdıkları çoğu çalışmada ortaya konmuştur. Orhun Yazıtlarında yer alan ifadelerde de, erdemli olmak değerine sahip kişilerin en belirgin özelliklerinden kabul edilen olayları geniş görüş açısından değerlendirme, bilgi ve görgüsü ile hareket edebilme, kültürlü ve yetkin olabilme niteliklerine sahip kağan ve kumandanları görebilmek mümkündür.

Devletin ve milletin bekası, sonsuzluğu, bengiliği için yazıt diktirerek taşlar üzerine kazınan sözlerinin sonsuzluğa ulaşmasını dileyen kağanların, bilgili, kültürlü olmalarının yanında olayları ne derece geniş açıdan değerlendirebildiğini ortaya koyan ifadelerden biri aşağıdaki gibidir:

Birye Çugay yış Töğültün yazı [ko]nayın [tiser], Türuk bodun, ölsikig! Anta anıyig [k]işi ança boşg[urur] ermiş: “İrak erser yablak ağı birür; yaguk erser edgü ağı birür” tip ança boşgurur ermiş. Bi[lig] bilmez kişi, ol sabıg alıp, yagru barıp öküş kişi öltüg. Ol yer[ger]ü barsar, Türuk bodun, ölteçi sen! Ö[tüken y]ış olursar benıggü [il tuta olurtaç]ı sen.

Güneyde Çugay Dağlarına (ve) Töğültün Ovası’na yerleşeyim dersen, Türk halkı, mutlak öleceksin! Orada kötü niyetli kimseler şöyle akıl verirler imiş: “(Çinliler, bir halk onlara) uzak ise kötü hediyeler verir; yakın ise iyi hediyeler verir” deyip öyle akıl verirler imiş. (Akılsız) cahil kişiler, bu sözleri duyup, (Çin’e) yakın gidip çok sayıda öldünüz. O yere doğru gidersen, (ey) Türk halkı, öleceksin! Ötüken ülkesinde oturup (buradan) kervanlar gönderirsen, hiçbir sıkıntın olmaz. Ötüken Dağlarında oturursan sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedersin.

BK K 5-6

Köktürk Kağanlığı Dönemi’nin ileri devlet yöneticilerinden Bilge Tonyukuk’un diktirmiş olduğu yazıtlarda dönemin kağanları ve diğer yöneticileri ile birlikte gerçekleştirmiş oldukları tüm askerî ve idari faaliyetlere karşı yaklaşımı, olayları değerlendirmesi ve bahse konu faaliyetlerin tümünde birikiminin ve tecrübesinin de vermiş olduğu bilgeliğini ortaya koymuştur. Nitekim kendi kumandasında olan tüm işlerinde olaylara bilgece ve geniş bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Aldığı kararlarda, attığı adımlarda ortaya koymuş olduğu “(Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş; ince olanı (da) kırmak kolay; yufka, kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş.” şeklindeki yaklaşımlarıyla erdemlilik vasfına sahip olduğunu ortaya koymuştur:

Tılıg kelürti. Sabı antag: “Yarış yazıda on tümen sü terilti” tir. Ol sabıg eşidip begler kopın “Yanalım; arıg ubutu yeg!” tedi. “Ben ança ter men, ben Bilge Tonfukuk: Altun yışığ aşı keltimiz, Ertiş ögüzüg keçe keltimiz. Kelmiş ‘Alp!’ tidi, tuymadı. Tenğri Umay, ıduk Yer Sub basa berti erinç. Neke tezer biz? Öküş teyin neke korkur biz? Az teyin ne basınalım? Tegelim!” tidim. Tegdimiz. Yulıdımız.

(Bu arada bir) haberci getirdiler. Sözləri şöyle: “Yarış ovasında yüz bin asker toplandı” diyor. Bu haberi duyunca beyler hep birlikte “Dönelim; temiz (yani “savaşıp yenilmemiş”) utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir!” dediler. (Ben de şöyle dedim:) “Ben şöyle diyorum, ben Bilge Tonyukuk: Altay Dağlarını aşarak geldik, İrtiş Irmağı’nı geçerek geldik. (Buralara kadar) gelenler “(Geliş) zor(du)!” dediler, (ama pek de zorluk) hissetmediler. Galiba, Tanrı Umay, Kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler. Niye kaçıyoruz? (Düşman) çok diye niye korkuyoruz? Azız diye niye yenilelim? Saldıralım!” dedim. Saldırdık, talan ettik.

TII B 1-2-3-4

Anta ötrü kaganıma ötüntüm. Ança ötüntüm: “Tabgaç, Oguz, Kıtay, buçeği kabışsar kaltaçı biz. Öz içi taşın tutmuş teg biz. Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçe erkli üzgeli uçuz; yuyka, kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçe yogun bolsar üzgülük alp ermiş. Öngre Kıtayda, birye Tabgaçda, kurya kurdınta, yırya Oguzda eki üç binğ sümüz kelteçimiz bar mu ne?” Ança ötüntüm.

Ondan sonra kağanıma ricada bulundum. Şöyle ricada bulundum: “Çinliler, Oğuzlar (ve) Kıtaylar, bu üçü birleşirlerse (biz) çaresiz kalırız. Kendi iç (kuvvetler)i (ile) dış (topraklar)ı tutmuş gibiyiz. (Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş; ince olanı (da) kırmak kolay; yufka, kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş. Doğuda Kıtay’dan, güneyde Çin’den, batıda batıdan, kuzeyde de Oğuzlardan gelecek iki üç bin (kadar) askerimiz var mı ne?” Böylece ricada bulundum.

TI G 6-7-8

Özüm karı boltum, ulug boltum. Neñ yerdeki kaganlıg bodunka binteği¹³ bar erser, ne bunğı bar erteçi ermiş?

(Şimdi) ben kocaldım, yaşlı oldum. Herhangi bir ülkedeki kağanlı (yani “bağımsız”) bir halkın benim gibi bir devlet adamı var ise, (o halkın) ne (gibi) bir sıkıntısı olacak imiş?

TII D 6-7

İrk Bitig’de erdemli olmak değeri, aynı zamanda cesur olmak değerine de sahip olarak gösterilen bir kaplan üzerinden sembolize edilmiştir:

¹³ Çalışmada esas aldığımız T. Tekin’in (2004) çalışmasında orijinal metinde yer alan ifade “bün-tegi - böylesi” olarak Türkçeye aktarılmıştır. İlgili kavram işaretinin yeniden okunuş ve anlamlandırılmasında C. Alyılmaz’ın (2000a) Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme başlıklı çalışmasında “binteği - benim gibisi” şeklindeki okuyuşu esas alınmıştır.

Esnegeñ bars men. Kamuş āra
başım. An̄tag alp men, erdemlig men.
An̄ça bilin̄gler:

Esneyip duran kaplanım. Kamışlar
arasında başım. Onca cesur (ve) onca
erdemliyim.

Öylece biliniz: (Bu fal iyidir).

IB 10 / 3-4-2

Manihaizm’in inanç esaslarını ortaya koyan Huastuanıft’te erdemli olmak, **kötü düşüncelerden uzak durmak, iyimserlik** vurgusuyla ortaya konulmuştur. Erdemli olmak değerini vurgulayan ifade örneklerinden biri aşağıdaki gibidir:

biş yigirminç kün sayu neçe
yavlak sakınç sakınurbız
...neçe sözlemesig irinçülüg
söz sözleyürbiz.. neçe
işlemesig iş işleyürbiz
anıg kılınçka irinçüke
kentü özümüzni-i emgetürbiz
anı-ı üçün tengrim yazukda
boşunu ötünürbiz manastar
hirza..

On beşinci olarak: Her gün nice
yaman fikir(ler) düşünüyoruz;
nice söylenmeyecek, yakışmaz,
söz(ler) söylüyor; nice
işlenmeyecek iş(ler) işliyoruz;
kötü ameller uğruna, (manevi) sefalet
dolayısıyla,
kendi özümüzü cefalandırıyoruz.
Onun için, Tanrım, günahtan
fariğ olarak, dua ederiz, Manastar
hirza!

HU / T.II,D.178,iii, 2

Budizm’de *Pāramitā* adı verilen ve “en yüksek, zirve, doğum ölüm kıyısı olan bu kıyıdan diğer kıyıya yani Nirvana’ya geçiş” temsil ettiği ifade edilen bir kavram söz konusudur. Bu terim Çince de canlıları ölümden kurtarmak ve çekilen eziyete bir son vermek için uygulanan prensipler olarak algılanmaktadır. Böylece canlıların bu prensipleri uygulamaları sonucunda bu kıyıdan kurtulup diğer kıyıya yani Nirvana’ya ulaşmaları sağlanacağı inancı benimsenmektedir. *Pāramitā*’nın on türü bulunmaktadır. Bunlar; *Dāna Pāramitā* “sadaka erdemi”; *Śīla Pāramitā* “ahlaki davranış erdemi”; *Kṣānti Pāramitā* “sabır, tahammül erdemi”; *Vīrya Pāramitā* “gayret ya da enerji erdemi”; *Dhyāna Pāramitā* “derin düşünce erdemi”; *Prajñā Pāramitā* “bilgi erdemi”; *Upāya Pāramitā* “doğru yöntem uygulama erdemi”; *Prañidhāna Pāramitā* “Bodhi olma erdemi”; *Bala Pāramitā* “güç erdemi”; *Kṛtyānuṣṭhāna-jñāna Pāramitā* “bilgelik erdemi”dir (Uçar, 2015).

Śīla Pāramitā, “saf ve sakin, temiz, kendini tutma ya da on emir, iyi karakter olarak ifade edilir. Śīla’nın dört durumu temizlik, sakinlik, durgunluk ve sönme”tir. Genel olarak bu erdem *doğru eylemi* ifade etmekle birlikte aynı zamanda yeniden doğan canlının ya zengin, mutlu ve huzurlu ya da cennette Tanrılardan biri olarak doğmasını amaçlamaktadır. Günahkârların ise cehennem hayatında ya da hayvan gibi diğer hayat şekillerinden birinde doğmasını sağlar. Budizm’de üç değer; yani *vücutu, gönlü ve dili kontrol etme düşüncesi* vardır. Bu eylemler şöyledir: Vücudun yapmış olduğu eylemler; yaşayan hiçbir canlıyı öldürmemek, başkasının malını çalmamak, başkasının karısını arzulamamak, başkasının karısına uzun süre bakmamak. Dilin yapmış olduğu eylemler; yalan söylememek, yalandan uzak durmak, iftiradan uzak durmak, kaba dilden uzak durmak, alaycı ve duygusuz konuşmamak. Gönlün yapmış olduğu eylemler; arzulardan ve kıskançlıklardan uzak durmak, kindarlıktan ve öfkeden uzak durmak, yanlış görüşten uzak durmak. Ayrıca Śīla Pāramitā, üç türlüdür: iyi dharmalara bağlanmak, iyi dharmaları toplamak, kişisel davranışları iyileştirmek, bütün varlıklara fayda sağlamak (Uçar, 2015).

Burkancılık muhitinde yazılması dolayısıyla Budizm’in inanç esaslarını yansıtan Altun Yaruk’ta yukarıda bahsi geçen tüm davranış erdemleri vurgulanmıştır. Özellikle *kötü düşüncelerden uzak durmak, iyimserlik* vurgusuyla erdemli olmak değerini yansıtan ifade örneklerinden bazıları aşağıdaki gibidir:

.....lar-ning yol	ların yol
.....eöğü kılnçlar	iyi ameller
.....tatıg-ıg iderm-e, öz	tatlıya düşkün olma, canlı-
(lüg)-üg ölüme, eöğü tavar	ları öldürme, servete hırs gösterme,
-ka azlanmağıl, ayıg kılnç kılma,	fena amel kılma,
eöğü kılnçlıg kimi köprüg itgil	iyi amelli gemi, köprü yap
yaratgıl tip, munçulayu tutuzup	deyip, böylece emrederek
ötrü mini boşuyu ıdtı. mn	ötürü beni affediverdi. Ben
boşuğ y(a)rlıg-ka tegip, ol balık-tın	affa nail olup, o şehirden
öndüm. ne öne birle ök k (a)ltı	çıktım. Çıkınca güya rüya
tül tüşep, oğunmış teg tiriltüküm	görmüş oldum, uyandığım gibi dirilmem
bu erür, tip tidi. bu savlarıg	bundandır (deyip) dedi.
eşitip ol törüte yıgılmış kamağ	AY / BK/ 16 // 5-10-15-19
kişiler ağıntılar mungağtı-	
lar	

Yine Altun Yaruk içerisinde yer alan Üç Prens ile Aç Pars Hikâyesi'nde benzeri şekilde; Prens'in karşılaştığı aç parsa ve onun yavrularına duymuş olduğu **merhamet** ile 'yüce gönüllü davranışı', büyük bir erdem kabul edilmiştir:

ol ödüñ tigin munça sav sözlep ol aç bars üskinte suna yattı. k(e)ntününg uluğ y(a)rılıñançuçı kongüllüg çoğı yalını oğrınta ol aç bars yigeli titinmedi	O zaman prens böylece söz söyleyip o aç pars önüne -kendisini- sunarak yattı. Fakat- onun büyük merhametli gönlü haşmeti uğrunda (o) aç pars - onu - yemeye kıymadı. AY / 10.K / ÜPAPH /616 // 9-13
ol ödüñ üstünki t(e)ngriler bu savığ körüp angsız uluğ mungağıp tanglap bodis(a)t(a)vning antağ mungağınçığ çadiklig ıñinge iyin öğirip, öge alqayu inçe tip şlok sözletiler: uluğ tınl(ı) ğ udunguz umuğ inağ bolğalı. uluğ y(a)rılıñançuçı köngül öze tüp töz körürsiz tınl(ı)ğlarığ, özte toğmış oğulça kızça yiti kınığ ögrünçlüğ esirgençsiz ıduğ köngülüngüz öze etüz-üngüzni ıdalap emgektin tartmaqlığ buyanınız yitiñsiz titir. otğurağ bolğaysız teggeli mengülüg kirtü yig orunğa birtem öñgi ödrülgey-sız toğmaq ölmeklig b(e)k bağıñ terkkeye ödüñ teggeysiz tengkeşsiz burhan kutinga yanmaqsızın tanuqlap inçkü mengü tapqaysız. tip tidi.	O zaman üstteki Tanrılar bu işi görüp fevkalade (çok) hayret ederek, Boddhisatva'nın bu kadar çadiklig (mukaddes) işi dolayısıyla sevinip -onu- methederek şöyle (deyip) (mısra) söylediler: “-mahluklara- ümit ve sığınak olmak için büyük insan olabildiniz, büyük merhametli gönülle -bütün- mahlukları müsavi görüyorsunuz, bir vücuttan doğmuş oğul ve kız gibi, fevkalade cesur neşe ile -kendinizi- esirgemeyen mukaddes gönlünüz ile vücudunuzu feda ederek -mahlukları- ızdıraptan kurtarma (çekip çıkarma) liyakatiniz her şeyin fevkindedir. Ebedî, hakiki, en iyi yere - cennetlik yere- muhakkak surette erişeceksiniz, tamamıyla - veya: birden sıkı olan doğmak ölmek bağından ayrılacaksınız, kısa bir zamanda eşsiz Buddha şerefine erişeceksiniz; tereddütsüz şahadet vererek istirahatı - ve - sevinci bulacaksınız.” (deyip) dedi. AY / BK/ 10// 14-20 // 11// 1-5

İKPÖ’de adından da anlaşılacağı üzere kötü düşüncelerden uzak duramayan Kötü Düşünceli Prens’in kardeşi ile ilgili durumlarda hasetlik yapması, onunla ilgili kötü planları erdemli davranışlara aykırı davranmaya örnek teşkil etmektedir. Aşağıdaki ifadelerde erdemli olmak değeri, buna zıtlık oluşturan davranışlarla vurgulanmıştır:

ol ödün

**ayay ögli tegin köñliñä
yäk saqınçı kirdi inçä tep
tedi saqınç saqıntı Ögüm ..
qañım söndä bärü meni seß-
mâz erti eçim tegin-kä seßär
erti .. amtı bu ärdini birlä
tägdüktä eçim kök täñri-kä
yoqlayay .. men özüüm itta
kärgäk
sansız yer körü yorımuş kärgäk
amtı munı ekki köz täglärip
sançayın bu qañça baryay
käntü ölgäy tep saqıntı ötrü
qıyıp
turup ekki qamış sıs ilip
ekki köziñä sançıp täzti**

Bu sırada, Kötü Düşünceli Prens’in kalbine şeytani bir düşünce girdi, şöyle düşündü: “Annem, babam, uzun zamandan beri, beni sevmezlerdi; ağabeyim prensi severlerdi.

Şimdi, bu mücevherle birlikte oraya gidince, ağabeyim göklere çıkacak. Oysa ben, boşuna sayısız yer görmüş, taban tepmişim. Şimdi ben bunun iki gözünü oyup kör edeyim. Nereye giderse, kendi kendine ölecektir.” diye düşündü.

Sonra ayağa kalkarak, iki kamışın ucunu sivriltilip (= şiş olacak biçimde kıyıp)

onun iki gözüne saplayıp kaçtı.

İKPÖ / LVI-LVII-LVIII

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları ve DPKAM’dan incelenen iki çatikte erdemli olmak değerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.6.3. Sosyal adalet değeri ile ilgili bulgular

Eski Türk topluluklarında Türk düşüncesine göre büyük devletin yeryüzünde bazı görevleri olmalıdır. Bu görevlerin başında Tanrı’nın verdiği devlet ve güç ile Tanrı adına dünya düzenini sağlamak ve Türk adaletini dünyanın her tarafına yaymak gelir. Bu ise Türk devletlerinin başlangıcından bugüne kadar süregelen bir dünya görüşüdür. Bu ülküye Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi denir (Terzi, 2012, s. 22-23).

Kağanların bahse konu düzeni sağlamada öncelikleri arasında halkın huzuru ve refahı için çalışma, halkın menfaatinin gözetme, sosyal adaleti sağlama, bunun için yasa ve kanunlar yapma gibi hususlara önem verdikleri bilinmektedir. Bu durum üzerinde Eski Türklerde kağanı da denetleyen bir güç olduğu inancı da etkilidir. Milletin ve devlet ileri

gelenlerinin isteklerine aykırı davranan kağanların ne şekilde tahtlarını yitirdikleri tarihî kayıtlarda ortaya konulmuştur (Gömeç, 2015, s. 55).

Orhun Yazıtlarında kağan ve kumandanların gerek devletin bekası gerekse halkın huzuru için yasalar düzenlemesini ifade eden örneklerden bazıları aşağıdaki gibidir:

Üze kök tenğri asra yağız yer kılındukda, ekin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlın ta üze eçüm apam Bumın Kagan, İştemi Kagan olurmuş. Olurupan, Türuk bodunıñ ilin tör[üs]in tuta birmiş, iti birmiş	Üstte mavi gök (yüzü) altta da yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış. İnsanoğullarının üzerine de atalarım dedelerim Bumın Hakan ve İştemi Hakan (hükümdar olarak) oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini ve yasalarını yönetivermiş, düzenleyivermişler.	KT D 1
Anı üçün ilig ança tutmuş erinç; ilig tutup törüg itmiş.	Onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz; devleti yönetip yasaları düzenlemişler.	KT D 3
Kanğım kagan, ança ilig] törüg kazganıp uça barmış.	Babam hakan, öylece devleti (kurup) yasaları koyup vefat etmiş.	KT D 16
Olurtukuma ölteçiçe sakınıgma Türuk begler bodun [ö]girip sebinip tonğıtmış közi yügerü körti. Bödke özüm olurup bunça ağır törüg tört bulurıgdaki [.....]dim.	(Tahta) oturduğumda, ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri (ve) halkı kıvanıp sevinip yere eğilmiş gözleri yukarıya baktı. Bu devirde kendim (tahta) oturup bunca değerli yasayı dört bucaktaki.....	BK D 2

Eski Türk devletlerinde teşkilatlanmanın ne kadar önemli olduğu ve yönetici boy değişse bile sistem olarak aynen devam ettirildiğini tarihî kaynaklarda görmekteyiz. Burada devlet için halkın çok önemli olduğu dikkate değer bir noktadır. Bir başka deyişle halk olmadan devlet olmamaktadır (Gömeç, 2015, s. 75-76). Eski Türk devlet teşkilatı da hem devletin sorunsuz ilerlemesi hem de halkın refahı için sistematik bir şekilde düzenlenmiştir. Buna göre kağan, katun, yabgu ve şadlar hükûmetin tabii üyeleridir. Kağan aynı zamanda hükûmet toplantılarına da başkanlık yapmaktadır. Köktürk yazılı kitabelerde “bakan” manasında buyurmak fiilinden gelen buyruk sözcüğüne rastlanması da bu duruma işaret etmektedir (Çandarlıoğlu, 2004; Gömeç, 1996a; Gömeç, 2015). Bu açıdan yaklaşıldığında devletin kendi içerisinde oluşturduğu sistemi, sosyal adaleti

sağlamadaki önemini de ortaya koymaktadır. Tarihî kayıtlarda yer alan şu olay da bu açıdan dikkate değer kabul edilebilir:

“742 senesinde Basmıl, Uygur ve Karluklardan oluşan boylar Köktürklerle hücum ederek Köktürk kağanını öldürmüşler ve yerine Basmılların lideri olan Hsieh-tieh-i-shih kendini kağan olarak ilan etmiştir. Ötüken’de kurulan bu yeni kağanlıkta Uygurlar “Sol yabguluk”, Karguluklar da “sağ yabguluk” mevkiine gelmişlerdir. Bu arada 742 senesinde “yabgu” unvanını taşıyan Uygurların reisi Çin’e elçiler yollayarak Çin İmparatoru’ndan “adaleti kabul eden reis” unvanını almıştır. 743 senesinde Uygur Yabgusu Köktürklerin son kağanı olan Ozmış Kağan’a hücum ederken diğer taraftan Dokuz-Oğuzların başında bulunan oğlu da Oğuz kuvvetleri ile birlikte savaşa katılır. Bu savaşta Ozmış Kağan ağır bir yenilgiye uğrar ve karısı da Uygurlara esir olur. Köktürk Devleti’nin tamamen tarih sahnesinden silinmesine sebep olan en son darbe 744 senesinde yine Köktürkler gibi “Aşına” soyundan gelen bir hükümdara sahip olan Basmıllar tarafından vurulur. Basmıl kağanı, Ozmış Kağan’ın başını keserek Çin sarayına yollar. O zamana kadar Uygurların hâkimiyetinde olan Basmıllar, bağımsızlıklarını ilan ederler ancak Uygurlar kağanlarını tanımazlar. Uygur yabgusu Karlukların yardımıyla kağanlarını yener ve böylece Ötüken bölgesinde yeni bir kağanlık kurulmuş olur.” (İzgi, 1987, s. 14-15).

Bunun gibi kağan olurken de hükûmet üyelerinin ve milletin rolü büyüktür. 748 senesinde atalar mezarlığında yapılan toplantıda, bakanlar kurulu ordu mensupları ve halkın bizzat kendisi, Uygur beyi Köl Bilge’yi kağan tayin etmişlerdir. Bütün bunlar, eski Türk devletlerinin ne kadar düzenli bir teşkilatlanma içerisinde olduğuna işarettir. Burada açıkça devlet yapısında halkın ne kadar önemli olduğu vurgulanmaktadır (Gömeç, 2006, s. 55).

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında, Uygur Dönemi devlet teşkilatının da kendisinden önceki dönemde olduğu gibi hem devletin sorunsuz ilerlemesi hem de halkın refahı için sistematik bir şekilde düzenlenmiş olduğunu; yönetimin adaletli ve güçlü olması, törenin devam etmesi için fethedilen yerlere yabgu atanması durumundan anlamaktayız. Buna göre kağan, katun ve şadlar gibi hükûmetin tabii üyeleri olan yabgular ile birlikte buyruklar ve generaller de bu düzenin bir parçası olarak halkın refahı

için hizmet etmektedir. Aşağıdaki örneklerde Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında bahse konu olduğu üzere sosyal adalet değerini yansıtan ifadeler aşağıdaki gibidir:

an̄ta k̄isre ʔakıǵu ʔıl̄ka boǵuñ uñ ʔuyup.....	Ondan sonra Tavuk yılında (MS 745)..... halk(ı) duyup ...
...üç ʔarlıuǵ ʔablaǵ ʔaǵıñıp teze baǵdı ʔurıya on oǵa kirti laǵz#ıñ ʔıl̄ka ʔ.....ʔay bilge ʔoǵoǵuǵ.....	Üç Karluklar kötülük tasarlayıp kaçıp gitti. (Onlar) batıda On Oklara katıldılar / sığındılar. Domuz yılında (MS 747) Tay Bilge Totok'u
...yabǵu aǵadı an̄ta kisre ʔaǵım kaǵañ uǵdı	Yabgu atadı. Ondan sonra babam Kaǵan öldü. Halkın hareketleri fare yıl(ında) (MS 748) ...

ŞU K 11-12

üç laǵzıñ ʔıl̄ka ʔoǵuz ʔatar ʔoǵuz buıruǵ# [b]ıñǵ seǵüt ʔara boǵuñ ʔurıyıñ ʔaǵım ʔaǵka ötüñti eǵü apa atı	Üç (Karluklar) Domuz yılında (MS 747) Dokuz Tatarlar....dokuz buyruk, bin general ve halk(a karşı) ayaǵa kalkarak babam Kaǵan'a (şöyle) dilekte bulundular: "Atalarımızın adı
baǵ tedi#an̄ta yabǵu aǵadı an̄ta kisre küsǵü ʔıl̄ka esenligde küç ʔara boǵ#uñ temis sin sizde küç ʔara şub ermis ʔara boǵuñ ʔurıyıñ kaǵañ	var dedi. orada yabgu atadı. Ondan sonra Sıçan yılında (MS 748) esenliğe kavuşan güç(lü) halk (şöyle) demiş: "(Atalarımızın) mezarları sizde. Güç Kara Su" imiş. Halk, ayaǵa kalkarak (beni) kaǵan
aǵadı tenǵride boǵıñı el etmis bilge k̄aǵañ aǵadı el bilge ʔatun aǵadı ʔaǵañ aǵanıp ʔatun aǵanıp ötüken orǵus#ıñta aś öñgüz ba∞ ʔaǵ iduǵ ba∞ kidinin örgin bun̄ta etitdim	atadı, Tanrı'nın lütfuyla kaǵan olmuş, Devlet kurmuş Bilge Kaǵan atadı, (eşimi de) İl Bilge (Halkın bilgisi) Hatun atadı. Kaǵan atanıp, hatun atanıp Ötüken ortasında, As Öngüz başının, Kan İduk başının batısında, hükümdarlık otaǵını burada kurdurdum.

TA G 4-5-6

Huastuanift'te *adaletli davranma, güçsüzleri koruyup kollama* vurgusuyla olması gereken, ancak aksi davranışlar sergilendiğinde tövbe gerektiren durumlar günah kabul edilmiştir. Bu anlamda sosyal adalet değerini içeren ifadelerden bazıları şunlardır:

yime yazuksuz kişig neçe kovladımız erser. yime sav tengrim am̄tı bu on türlüǵ yazukda boşunu ötüñür biz manastar hirza.. ..	yine, günahsız kişiye nice zulmettik ise; Tanrım! şimdi bu on türlü günahdan fariǵ olarak, dua ederiz, Manastar hirza!

Altun Yaruk'ta Maharadi adlı hükümdarın zenginlikleri ve türlü servetiyle huzurlu bir hâle getirdiği ülkesinde aynı zamanda kanunlar düzenleyerek halkın düzenini sağladığından bahsedilir. Bu açıdan sosyal adalet değerinin vurgulandığı ifade örnekleri aşağıdaki gibidir:

öngre ertmiş ööte bu çambudi- vip uluşta M(a)haradi atl(ı)ğ ilig han bar erti. ol yme M(a)haradi ilig han ertingü uluğ bay barımlıg, tsangları ağılıkları ı tariğ eö tavar öze tolu, alp atım süülüg küçinge tükel- lig, törttin singar yir orunuğ ıymış basmış, öküške ayatmış ağır- latmış, ürük uzatı köni nomça törüçe başlataçı imerigme kamağ budunun qarasin aşmış üklitmiş, qop- tın singar yağışız yavlaqsız erti.	(önce) geçmiş zamanda bu çambudi- Vip aleminde Maḥaradi adlı -bir- ilig han (hükümdar) vardı. (Dahi) bu Maharadi ilig han fevkalade (büyük) zengin idi, Ambarları hububat, servet (mal mülk) ile dolu idi. Kahraman askeri (atını) kuvvete malik, dört tarafını (dört tarafın yerini) kendine itaat ettirmiş, çoklarını -kendine- hürmet ettirmiş daima şeriat -ve- kanunlara göre başında bulunduğu tekmil halk kitlesini çoğaltmış her tarafı düşmansız idi.

AY / 10.K / ÜPAPH /607 // 8-19

DPKAM'dan incelenen çatiklerden Dantıpalı Bey Hikâyesi'nde suçluların cezalandırılması yoluyla sosyal adaletin sağlandığını vurgulayan örnekler aşağıdaki gibidir:

**o[gl]ıma şast(ı)rda inçe té:p
té:miş ba:r.. tamuda ört içinte örte-
-nü turur tı[n]l[ıg]ka inçe té:p té:ser.. kel
sini ölüreyin bo: emgekdin ozgıl.. t(e)ñri
yé:rinte tuggay s(e)n té:ser alku tamulug-
-lar barça turup katag ünin kır(ı)şu
inçe té:p té:yürler.. bizni ölürme[egil] ne:
emgek erser mo:nta ok emgenelim.. isig
ö:z[ümüzni] adırma té:p mo:ntag
té:yürler
kör isig ö:z amrakı.. ötrü tit[si]si
bahşısına inçe té:p ötünti t(e)ñri
bahşı ö:zlüg ölürmekniñ ayıg tü-
-şin iki:nti ajunta ok mu teginür..**

Bak ey oğlum! Din kitaplarında şöyle denmekte: “Cehennemde ateşler içinde yanıp duran canlılara şöyle dense: “Gel seni öldüreyim, bu eziyetten kurtul. Cennette yeniden doğacaksın.” dense, cehennemdeki bütün canlılar hep birden (ayağa) kalkıp, oldukça fazla çılgınlıklarla şöyle derler: “Bizi öldürme, ne ızdırap (ve) acı varsa burada çekelim. Canlı bedenimizi ayırma.” deyip, bunun gibi (sözler) söylerler. “(Ey oğlum) can sevgisini gör!” Daha sonra öğrencisi hocasına hürmetler (sunarak) şöyle dedi: “Yüce üstat! Canlı öldürmenin şiddetli cezası ikinci yaşamda mı çekilir? Yoksa bu dünyada (da) cezası var mı?” Hocası şöyle dedi: “Bazılarının bu dünyada cezalandırıldıkları

azu bo: ajunta yme mü teginmeki ba:r
 [b]ahşısı inçe té:p té:di, amarilerinin
 [bo: k]özünür ajunta yme teginmekleri
 [ba:r té:min] ök tıtsisi inçe té:p
 [ötünti...] kim bahşıya ö:z[lüg ölür-]
 o:n pat(a)r
 -mekniñ körzünür ajunta ayıg tü-
 -şıne kim tegdi erki,, am nomlayu ya <
 r>hka:-
 -sun upasılar eşidip sansarka [korkın-]
 -ç köñül öritzünler..

(görölmüştür)” Öğrencisi hemen hürmetler
 (sunarak) şöyle dedi: “Ey üstat! Canlıları
 öldürmenin cezasını bu dünyada kim çekti? Bunu
 vaaz etsin! İnananlar işitip Sansara’ya
 (Samsāra’ya) karşı korku duysunlar.

DPKAM / DBH / Mainz 756
 THH 84-17 Ön /566 (16)-583 (33)
 Arka 584-588 (04)

İncelenen eserlerden Irk Bitig ve İKPÖ’de sosyal adalet değerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.6.4. Eşitlik değeri ile ilgili bulgular

Eski Türklerde toplumsal ayrımın olmadığı, halk bakımından dikkat çeken tek ayrımın, ak kemig veya akbodun, kara kemig veya karabodun ayrımı olup, bunun da tamamıyla idari organizasyona dayandığı ileri sürülmektedir. Kağanların dışında, Tudunluk ve Yabguluk gibi rütbelerin seçiminde cesaret, dirayet ve bilgeliğin esas kriter olarak alınıp, belli bir soydan gelmeye dayanmaması fırsat eşitliği bakımından eski Türk devletinde önem arz eden bir husustur. Özellikle, Köktürk Kitabelerinde yer alan “*Bilgili kağan imiş, cesur kağan imiş, buyruğu yine bilgili imiş tabii, cesur imiş tabii..*” gibi ifadeler bu kriterleri kanıtlayan esaslı bir belgedir. Aynı kitabelerde dikkat çeken diğer önemli bir husus da Bilge Kağan’ın kardeşi Köl Tigin için yazdıklarını millete onaylatmak istercesine ve millete hesap verircesine bir üslupla, “*Yoksa bu sözümde yalan var mı?*” diyerek kardeşinin liyakat derecesini töre hükmü karşısında yargılamasıdır (M. S. Aydın, 2011, s. 196-197).

Ayrıca yapılan araştırmalarda Eski Türk topluluklarında kadın ve erkek eşitliğinden de bahsedilmektedir. Yukarıda sosyal saygınlık değerinde bahsi geçtiği üzere kağanla birlikte devletin saygın bir mertebesinde yer alan kadınların eşitlik bahsinde de konumu değişmemektedir.

Erkekle kadının, kağanla katunun aynı mezar alanı içerisinde mezarlarının bulunması kadına verilen değer bir göstergesidir. Bilge Kağan mezar külliyesinde Bilge Kağan’a ait heykelin yanında onunla aynı ölçülerde yapılmış eşine ait bir heykelin bulunması aile hayatında kağanın yanında olan katunun devlet yönetiminde de kağanın

yanında olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bilge Kağan mezar külliyesinde Bilge Kağan'ın eşine ait bir anıt mezarın bulunması hem kağanla katunun ölünce birbirlerine yakın alanlara gömüldüklerini hem de Türklerin kağana gösterdikleri saygıya paralel olarak katuna da saygı gösterdiklerini ortaya koymaktadır (Alyılmaz & Alyılmaz, 2014, s. 17).

Devletin varlığının esaslarını oluşturmaktan yönetimde kağanların ve idarecilerin yanında yer almasına kadar tüm alanlarda katunları görebilmek mümkündür (Çandarlıoğlu, 1966; Esin, 1986). Savaşlarda da katunların kağanların yanında yer aldıkları görülmektedir. Aynı zamanda gerektiğinde orduları da komuta edebilmektedirler. Mesela Sabar hükümdarı Balak'dan sonra görevini devralan eşi Bug-arık Hatun savaşçılığı, idareciliği ve güzelliğiyle meşhur bir Türk kadınıdır. 100.000 kişilik bir Sabar askerî kuvvetine de komutanlık yapmıştır. Devlet meclisinde yer almaları ve oy kullanmalarının yanı sıra belli zamanlarda devlet temsilinde de bulunmuşlardır. 725'te, Çin'den gelen elçiyi karşılayan heyet arasında Bilge Kağan'ın karısı Po-fu Hatun da yer almaktadır (Gömeç, 2006, s. 72-73).

Aynı zamanda II. Köktürk Kağanlığı Dönemi yazıtlarında geçen “*ögüm katun kutına inim köl tigin er at bultı*” gibi ifadelerde *Tengri kutunun* hem *kagana* hem de *katuna* tevcih edilebilirliğinin, *kagan* ve *katunun tengri* katında denk tutulduklarının yansıması olarak değerlendirilebilir (Şirin-User, 2011, s. 282).

İslamiyet öncesinde Türklerde devlet yönetiminde erkek kadın arasındaki eşitlik halk tabakalarında da görülmektedir. Asya Hunlarından beri kadınların ata binip ok attığı, güreş gibi sporlar yaptığı, hatta savaşlara katıldığı bilinmektedir. Buna göre Türklerin; İslami devirde yeni kültürlerle etkileşimleri söz konusu olsa da millî özelliklerini korudukları görülmektedir. İslami ilk devirlerden, Osmanlı'nın kuruluşuna değin toplumda kadınlar hayatın bütün alanlarında görülmekle kalmamış, erkeklerle sefere çıkıp savaşa katılmıştır (Terzi, 2012, s. 21-22).

Orhun Yazıtlarında yukarıda bahsi geçtiği şekilde eşitlik değerini yansıtan ifadelerden bazıları aşağıdaki gibidir:

**Üze Türuk Tenğrısı, Türuk ıduk yiri
subı anca etmiş: Türuk bodun yok bolmazun
tiyin, bodun bolcun tiyin, kaŋgım İleriş**

Yukarıdaki Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal yer ve su (ruhları) şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İleriş Hakan'ı (ve) annem İl Bilge Hatun'u göğün

Kaganıg ögüm İlbilge Katunug teŋgri tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar
töpüsinte tutup yügerü kötürmüş erinç muhakkak ki.

KT D 10-11

Türklerde kadın erkek eşitliği bahsinde örnek gösterilen diğer bir topluluk Uyğurlardır. Aydın'a göre bu eşitliği görebileceğimiz en somut örneklerden biri Uyğurların kullanmış olduğu, üzerinde kadın ve erkek tasvirinin yan yana bulunduğu tuğdur. Kadın erkek eşitliği, eski Türk devlet idaresinde hakanla birlikte hatunun da imzasını taşımayan fermanlara halk tarafından itibar edilmemesine kadar ileri bir seviyededir (M. S. Aydın, 2011). Dolayısıyla kadın ile erkeği her şartta yan yana görebilmek mümkündür.

Ayrıca Köktürkçede *katunun kagan* eşlerinin resmî sanı olduğu, Runik (Köktürk harfli) yazılı birçok metinden dolaylı olarak anlaşılmakla birlikte, somut kanıtları Ötüken Uyğur Kağanlığı Yazıtlarından Tariat Yazıtında geçen cümlelerdir. Sanların aynı zamanda verilmesi, *kagan / katun atama* töreninde belirgin bir hiyerarşi ve cinsiyet ayrımcılığı gözetilmediğinin göstergesidir (Şirin-User, 2011, s. 281-282). Ötüken Uyğur Dönemi Yazıtlarında bu duruma işaret eden örnekler aşağıdaki gibidir:

teŋgride bolmı∞ el etmis bilge
kağan atadı el bilge kaṭun atadı kağan
aṭanıp kaṭun aṭanıp ötüken orṭuś#ınta as
öŋgüz ba∞ kaṇ ıduq ba∞ kidinin örgin
buntā etitdim

Tanrı'nın lütfuyla kağan olmuş, devlet kurmuş Bilge Kağan atadı, (eşimi de) İl Bilge (Halkın bilgesi) Hatun atadı. Kağan atanıp, hatun atanıp Ötüken ortasında, As Öngüz başının, Kan İduk başının batısında, hükümdarlık otağını burada kurdurdum.

TA G 6

teŋgride : bolmı∞ : el etmis bilge :
kağan : el bilge : kaṭun ka #gaṇ atıg :
kaṭun atıg : aṭanıp ötüken : kidin : uçınta :
tez ba∞ınta : örgin #..... anṭa :
yaṛatıdım : barş yılka yılaṇ yılka : eki yıl
yayladım

Tanrı'nın lütfuyla kağan olmuş / devlet kurmuş Bilge Kağan, İl Bilge Hatun, Kağan unvanını ve Hatun unvanını alarak Ötüken'in batı tarafında, Tes (Irmağı) başında, hükümdarlık otağını orada yaptırdım. Kaplan yılında (MS 750) ve Yılan yılında (MS 753) (orada) iki yıl

yayladım.

TA B 1-2

İKPÖ'de prens olan iki kardeşin anne babası tarafından eşit derecede sevilmemesi, korunmaması, eşit muamele görmemesine gönderme yapılmış; Kötü Düşünceli Prens'in kendisi ve kardeşine eşit olmayan bu tavır karşısında kendisini ön plana alma çabası ortaya konmuştur:

ol ödün ayrı ögli tegin
 inisi inçä tep saqıntı
 ögüm qaım eçim tegin-kä
 seßär meni aqlayur erti amtı
 eçim taluy-qa barıp ärdini
 kälürsär taqı ayrırlıy bolıyay
 men taqı uçuz bolıyay men
 tep saqıntı amtı birlä
 barayın ötrü qaı qan-qa
 inçä tep ötünti eçim
 tegin ölüm yerkä barır ol
 näglük qalır men täñrim
 men yemä barayın ädgü yaßlaq
 bulsar birlä bulalım tep

O sırada, (İyi Düşünceli Prens'in) küçük kardeşi Kötü Düşünceli Prens, şöyle düşündü: "Babam ve annem, her zaman, sadece prens ağabeyimi

sever ve benden hep nefret ederlerdi. Şimdi, ağabeyim okyanusa gider ve mücevheri getirirse, daha da çok beğenilecek, bense daha çok horlanacağım." diye düşündü. "Şimdi, ben de (onunla) gideyim!" Sonra, han babasına şöyle arz etti: "Ağabeyim prens, ölümlü yere gidiyor. Ben niye burada

kalıyorum, Haşmetlim? Ben de (onunla) gideyim! İyiyi de, kötüyü de bulursak, birlikte bulalım!" dedi.

İKPÖ / XXVIII-XXIX-XXX

Altun Yaruk'ta yer alan Üç Prens ile Aç Pars Hikâyesi'nde, Boddhisatva Prens'in tüm yaratılmışları 'bir vücuttan doğmuş oğul ve kız gibi' eşit olarak görmesi ifade edilmiştir. Eserde bu yolla eşitlik değerini vurgulayan ifadeler aşağıdaki gibidir:

ol ödün
 üstünki t(e)ngriler bu savıg körüp angsız
 uluğ mungağıp tanglap bodis(a)t(a)vning
 antağ
 mungağınçığ çadiklig ışinge iyin
 ögirip, öge alqayu inçe tip
 şlok sözletiler:
 uluğ tınl(ı) ğ udunguz
 umuğ inağ bolğalı.
 uluğ y(a)rılıqançuçı köngül öze
 tüp töz körürsüz tınl(ı)ğlarığ,
 özte toğmış oğulça kızça
 yiti kınığ ögrünçlüğ
 esirgençsiz ıduğ köngülüngüz öze
 etüz-üngüzni ıdalap
 emgektin tartmaqlıg buyanıngız yitiñsiz
 titir.
 otğurağ bolğaysız teggeli
 mengülüg kirtü yig orunğa
 birtem öngi ödrülgey-sız
 toğmaq ölmeklig b(e)k bağıtn
 terkkeye ödün teggeysiz
 tengkeşsiz burhan kıtinga

O zaman
 üstteki Tanrılar bu işi görüp fevkalade
 (çok) hayret ederek, Boddhisatva'nın bu kadar
 çadiklig (mukaddes) işi dolayısıyla
 sevinip -onu- methederek şöyle (deyip)
 (mısra) söylediler:
 "Mahluklara- ümit ve sığınak olmak için
 büyük insan olabildiniz,
 büyük merhametli gönülle
 -bütün- mahlukları eşit görüyorsunuz,
 bir vücuttan doğmuş oğul ve kız gibi,
 fevkalade cesur, neşe ile
 -kendinizi- esirgemeyen mukaddes gönlünüz
 ile
 vücudunuzu feda ederek
 -mahlukları- ızdıraptan kurtarma (çekip
 çıkarma)
 liyakatiniz her şeyin üstündedir.
 Ebedî, hakiki, en iyi yere -cennetlik yere-
 muhakkak surette erişeceksiniz,
 tamamıyla- veya birden
 sıkı olan doğmak ölmek bağından
 ayrılacaksınız,

**yanmaşsızın tanuqlap
inçkü mengü tapqaysız.
tip tidi.**

kısa bir zamanda eşsiz Buddha şerefine
erişeceksiniz;
tereddütsüz şehadet vererek
istirahatı - ve - sevinci bulacaksınız.”
dedi.

AY 10.K / ÜPAPH / 6 // 10-15-21

Irk Bitig, Huastuanift ve DPKAM’dan incelenen iki çatikte eşitlik değerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.6.5. Dünyada barışı istemek değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde dünyada barışı istemek değerini ifade eden herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

4.1.6.6. Güzel bir dünya değeri ile ilgili bulgular

Türklerin sahip olduğu karakteristik özellikler ile bozkırın sunduğu hayat şartları, tarihleri boyunca süregelen mücadeleler, sürekli hareket hâlinde olmanın doğal sonucu olarak ilişki kurulan diğer devletler, karşılaşılan yabancı inanç sistemleri, yerleşilen her yeni toprağın getirdiği malzemeler ve bu topraklarda önceden var olan kültürlerin etkileri gibi çok sayıda etken, Türk sanat ve kültürünü belirli bir çerçeveye oturtulamayacak kadar devingen ve zengin kılmıştır. Bu özellikleriyle Türk boyları, İç ve Orta Asya’dan Anadolu’ya, Karadeniz’in kuzeyinden Avrupa içlerine kadar uzanan engin bir coğrafyada tarihin etkili karakterlerinden olmuşlardır (Demirbulak, 2012).

Türk topluluklarının başlangıç devirlerinde Orta Asya coğrafyasında yaşam şekilleri, kültürleri ve inançları çerçevesinde şekillendirdikleri, süreklilik göstererek günümüze kadar ulaşan özgün bir sanat anlayışına sahip oldukları gerek mevcut sanat eserlerinde gerekse yapılan araştırmalarda görülebilmektedir.¹⁴ Orta Asya Türk sanatının

¹⁴ Bozkır kültürlerinin sanatsal verilerine dikkati çeken ilk araştırmacılardan olan Josef Strzygowski, *Türkler ve Orta Sanatı Meselesi* başlıklı bir makale yayımlamış; 1933 yılında Fuat Köprülü’nün girişimiyle bu çalışma *Türkiyat Mecmuası*’nda yayımlanmıştır. Türk sanatının Orta Asya kökenlerine işaret eden ilk önemli yayınlardan olan bu çalışmada Orta Asya kültür sahası içinde Türklerin yeri, önemi ve benzersizliği vurgulanmıştır. *Türkiyat Mecmuası*’nın aynı sayısında Glück’ün *Türk Sanatının Dünyadaki Mevkii* başlıklı yazısı da yayımlanmıştır ve bu çalışmada da Türklerin İslamiyetten önce Orta Asya’daki erken safhalarından itibaren baskın karakterli bir sanat yaratmış oldukları açıklanmıştır. Ardından Strzygowski’nin *Ülkü* dergisinde *Türklerin ve Şimali Asya Sanatının Buz Devrindeki Menşei* adlı çalışması yayımlanmıştır. Sonraki dönemlerde yapılan benzeri çalışmalarla XX. yy başlarından itibaren yoğunlaşan

temeli ilk Türk devletlerinde görülen atlı göçebe kültürüne dayandırılmaktadır. Hun devrinden başlayan ilk kültür ve sanat birliğinden sonra Köktürk devrinde de geniş bir kültür ve sanat birliğinin oluşturulduğu; İç Asya dışında Orta Asya ve buranın batı bölgelerinde nüfusun da artmasıyla birlikte ‘Türk kültürü ve sanatı hattı’ olarak nitelendirilebilecek bir çizgide kültür varlıklarının oluşturulduğu ortaya konulmuştur. Köktürk sanatından bahsedebilmek, özellikle Orhun ve Yenisey Yazıtlarının çözümlenmesinden sonra kesinlik kazanmıştır. Dolayısıyla dünyada Türkolojinin gelişimi Türk sanatı alanında da gelişme göstermiştir. Türk halklarının vücuda getirdiği sanat eserleri içerisinde değerlendirilen Türk şehir mimarisi, meskenler (çadırlar), kurganlar, anıt mezar külliyesi, yazıtlar, heykeller, taş oymacılığı ve süsleme sanatları, el sanatları, resim sanatı, heykeltiricilik, giyim kuşam ve süs eşyaları üzerindeki bezemeler, madenî eserler, keramik eserler gibi çok çeşitli sanat eserlerinin Türk sanatının başlangıç dönemlerinde bile ne denli gelişmiş olduğunun kanıtı olarak değerlendirilmektedir (Çoruhlu, 2013a; Esin 2006; Kök, 2014; Türk Kültürüne Hizmet Vakfı [TKHV], 1997).

Erken devir Türk sanatının en güzel örnekleri arasında yer alan şehir mimarisi örneklerine Eski Türk yazıtlarında ve eski Türk dili yadigârlarında rastlanmaktadır. Bu eserlerde “bazen “balık (balgat / balgas / balgasun)”, bazen “kent (çent / kant / kan / ken)”, bazen “ulus”, bazen de “il” kavramı işaretiyle karşılanan ve geniş alanlar üzerine son derece sistemli bir şekilde inşa edilmiş olan bu şehirler, yerleşik Türk kültür ve medeniyetine tanıklık etmekte ve eski Türk yaşayış ve inanışından derin izler taşımaktadır. Türk kültür ve medeniyetinin bu eski ve köklü tanıklarına ait ayrıntılar ise kağanlık sarayı, surlar, gözetleme kuleleri, bina kalıntıları, mezarlar, yazıtlar, dikili taşlar, sütunlar, sütun altlıkları, heykeller, döşemeler, tuğlalar, künkler, kiremitler, sulama kanalları, metal, taş, ahşap ve seramik kullanım eşyalarından oluşmaktadır (Alyılmaz,

Türk sanatının Orta Asya’dan Anadolu’ya uzanan sürekliliği görüşü vurgulanmıştır. Bu görüşlerin ışığında Türk sanatının yol haritasını formüle eden kişi Celal Esat Arseven olmuştur. *Türk Sanatı* adlı kitabı, 1928’de basılır ve bu kitapta yüzyıllardır Batının gözünde barbar olarak nitelenen Türklerin kendine özgü bir sanat geliştirmeye muktedir olduğu ortaya koyulur. Celal Esat’ın belirlediği bu sanatsal süreklilik anlayışı sonraki dönemlerde Oktay Aslanapa tarafından geliştirilmiştir. R. O. Arık, 1949 tarihli *Türk Sanatının Kökleri* adlı çalışmada Türk sanatını en az 3000 yıllık olarak tanımlar. 1959 yılında Ankara’da düzenlenen Birinci Uluslararası Türk Sanatları Kongresi, Strzygowski ve öğrencilerinin başlattığı Türk sanatı görüşünün bir itibar kazandığını ve bu kavramın artık kimlik kazandığının göstergesi olmuştur. 1972 yılında Oktay Aslanapa *Türk Sanatı* kitabını yayımlar. Ardından Emel Esin, Nejat Diyarbakirli, Yaşar Çoruhlu gibi araştırmacılar da başlatılan bu geleneğin devamı olarak Orta Asya Türk sanatları ve Türk sanatının başlangıç evreleri üzerindeki çalışmalarını geliştirmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Arık, 1975; Aslanapa, 1972; Esat, 1928; Glück, 1935; Kök, 2004; Strzygowski, 1935; Strzygowski, 1937.

2002, s. 303-304). Kimi tarihî “kale şehir” kimi de “daimi yerleşim alanı / merkezi” durumundaki bu şehirlerin birçoğunun adı, hem Köktürk hem Uygur Dönemi bengu taşlarında şu şekilde geçmektedir (Alyılmaz, 2002, s. 305):

Otuz yaşıma Beş balık tapa süledim. Altı yolu süngüşdüm [.....S]üsin kop ö[l]ürtüm. Anta içreki ne kişi tin[.....]i yok [bolt]açı er[ti]a okıgalı kelti. Beş balık anı üçün ozdı.	Otuz yaşında <i>Beşbalık</i>’a doğru sefer ettim. Altı kez savaştım..... Askerlerini hep öldürdüm. Onun içindeki insanlar..... yok olacak idi..... davet etmek için geldiler. <i>Beşbalık</i> onun için kurtuldu.
BK D 28	
Erñg ilki Togu Balıkda süngüşdüm. Togla ügüzüg yüzüti keçip süsi [.....]	İlk önce <i>Togu Balık</i>’ta savaştım. Tola İrmağı’nı (askerleri) yüzdürerek geçip ordusu
Ekinti Antarguda süngüşdüm. Süsin sançdım [.....]	İkinci olarak Antargu’da savaştım. Askerlerini mızrakladım.....
Üçünç [Çuş başınta sü] nğüşdüm. Türük bodun adak kamşattı, yablak boltaçı erti. Oza yañya keligme süsin ağıttım. Üküş ölteçi anta tirilti. Anta Tonğra yılpagutı bir uguşug Tonğa Tigin yog[ınta] egire tokıdım.	Üçüncü olarak Çuş (İrmağı) başında savaştım. Türk halkının ayağı sendeledi, fena olacak idi. (Saflarımızı) yarıp dağıtarak gelen ordusunu (geri) püskürttüm. (Bu sayede) pek çok ölecek (kişi) hayatta kaldı. Orada Tongra (boyu) alplerinden bir grubu Tonga Tigin’in cenaze töreninde çevirip kuşatarak dövdüm.
Törtünç Ezgenti Kadızda süngüşdüm. Süsin anta sançdım, yabırdım [.....]	Dördüncü olarak Ezgenti Kadız’da savaştım. Askerlerini orada mızrakladım, hezimete uğrattım
BK D 30-31	
şoğdağ tabğaçka selenğede bay balıq yapıtı bertim	Selenge’de Soğdlulara ve Çinlilere <i>Bay Balık</i>’ı inşa ettirdim.
ŞU B 5	

Erken devir Türk sanatının ilk örnekleri arasında anıt mezar külliyesi ve bu külliyelerdeki resim, heykel, oymacılık, duvar resmi vb. çeşitli sanat eserleri de yer almaktadır. Anıt mezar mimarisi olarak da adlandırılan bu gelişmiş kültür örnekleri, Orta Asya’da özellikle kağanlar için hazırlanan mezar komplekslerinde görülmektedir. Anıt mezarlar dikdörtgen bir alan içinde, tören yolu ve bu yol üzerinde ölen kişinin yaptıklarından ve devletin durumundan söz eden kitabeler, çeşitli heykeller ve ortada bir sunaktan oluşturulmuştur (TKHV, 1997). Anıt mezar kompleksleri arasında Köl Tigin anıt mezar kompleksi, Bilge Kağan anıt mezar kompleksi, Tonyukuk anıt mezar kompleksi, Köli Çor anıt mezar kompleksi vd. yer almaktadır. Köl Tigin’in duvarla

çevrilmiş mezarının ortasında, iç yüzleri Çinli ressamılar tarafından resimlerle süslenmiş, kiremitlerle kaplı bir tapınak yer alır. Bu resimlerin varlığı yalnızca Çinliler tarafından değil yazıtları yazan Yollug Tigin tarafından da bildirilmiştir (Roux, 2011b).

Anıt mezar kompleksleri içerisinde yer alan diğer kültür varlıkları da dönemin sanat anlayışının gelişmişliğine kanıt oluşturmaktadır. Bunlardan biri de heykel sanatıdır. Heykellerdeki yüz ve saç biçimi ile giyim tarzının gerçeğe yakın bir şekilde yontulması dikkat çekicidir.

Ayrıca bahse konu komplekslerin oluşturulması aşamasında devrin en önde gelen sanatçıların tercih edilmiş olması, komşu ülkelerden sanatçıların getirilmesi, titiz bir çalışma ve uzun sürede hazırlanmış olması, sanatçıların övülmesi ve takdir görmesi de devrin sanat anlayışını ortaya koymaktadır. Orhun Yazıtlarında *sanata değer verme* ve *sanatçıları takdir etme* vurgusuyla sanat değerini yansıtan ifadeler aşağıdaki gibidir:

Men b[en]ğgü taş tıkdım, Tabga[ç]
kaganta bedizçi kelürtüm, bedizettim.
Mening sabımı sımadı, Tabgaç kaganıñ
içreki bedizig ıttı. Anğar adınçig bark
yaratturtum; için taşın adınçig bediz
urturtum Taş tokıttım. Könğülteki sabımın
urturtum On-Ok oğlınğa Tatinğa tegi bunı
körü bilinğ! benğgü taş tokıttım, bitıttım.
Anı körüp ança bilinğ! Ol taşig tokıttım.

(Ben ebedî taş dıktım, Çin hakanından
ressam heykeltıraşlar getirttim, (Köl Tigin'in
türbesini) süslettim. (Çinliler) benim sözümü
kırmadılar (ve) Çin hakanının has sanatçılarını
gönderdiler. Onlara olağanüstü bir türbe
yaptırtım; içine (ve) dışına olağanüstü resim ve
heykeller koydurttum. Gönlümdeki sözlerimi
yazdırdım. On-Ok Oğullarına (ve) yabancılarına
kadar bunları görüp öğrenin. Ebedî taş
hakkettirdim. (Burası) yakın bir mevki
olduğundan ayrıca kolay erişilir bir yer
olduğundan, böyle kolay erişilir bir yerde ebedî
taş hakkettirdim, yazdırtım. Onu görüp öylece
bilin (ve öğrenin).

KT G 11-12

[Anta] kisre Tabgaç k[ag]anta
bedizçi kop k[el]ürtüm. Mening sabımın
sımadı, içreki bedizig ıttı. Anğar adınçig
bark yarat<ı>ttım. İçin taşın adınçig bediz
u[rturt]um. [Taş tokıttım, könğülteki
s]abımın [urturtum.]

Ondan sonra Çin İmparatoru'ndan (pek)
çok sanatçı getirttim. (Çin hakanı) benim sözümü
kırmadı, (kendi) saray sanatkârlarını gönderdi.
Onlara olağanüstü (bir) tapınak yaptırtım. İçini
(ve) dışını olağanüstü resim ve heykellerle
süslettim. (Ebedî) taş kazdırtım, (üzerine)
gönlümdeki sözlerimi hakkettirdim.

BK K 14

Köl Tigin konfy yılka, yiti yegirmike
uçdı. Tokuzunç ay yeti otuzka yog
ertürtümüz. Barkın, bedizin bitig taş[ın]
biçin yılka, yitinç ay yiti otuzka kop
alkd[ım]ız. Köl Tigin ö[zi] (?) kırk artuk[ı]

Köl Tigin koyun yılında, on yedi(nci
gün)de vefat etti. Dokuzuncu ay(ın) yirmi
yedi(sin)de yas töreni(ni) tamamladık. Türbesini,
resimlerini-heykellerini (ve) kitabe taşını
maymun yılında, yedinci ay(ın) yirmi yedi(sin)de
yas töreni(ni) hep bitirdik. Köl Tigin kendisi (?)

y]iti yaşı[nğa] (?) boltı. Taş [bark itgüçig], kırık yedi yaşında (?) idi. Taş (türbe ustalarını), bunça bedizçig Tuygun Elteber kelü<r>ti. bunca ressam (ve) heykeltıraşı Tuygun Elteber getirdi.

KT KD

Yerleşik yaşamı benimsemeleriyle bilinen Uygurlar, kendilerinden önceki dönemde var olan Türk sanat anlayışını daha da ileri taşımışlardır. Uygurların ortaya koymuş oldukları kültür varlıkları arasında mimari, heykel, yazı, resim, müzik gibi alanlardaki sanat eserlerinin yer almasının yanı sıra kendilerinin şehirleşme, ziraat, matbaacılık gibi alanlarda da göstermiş oldukları ilerlemeler hem Türk kültürü hem de dünya medeniyeti açısından önemli kabul edilmektedir.

Uygur Dönemi'nde (hem Ötüken Uygur Kağanlığı hem de Turfan Uygur Kağanlığı Dönemlerinde) Türk şehirciliğinin farklı bir ivme kazandığı; yeni şehirlerin yapıldığı, (ana planları aynı kalmakla beraber) mevcut şehirlerin Budist, Manihaist ve Hristiyan inanç sistemleri çerçevesinde şekillendirildiği; büyük bölümü İpek Yolu güzergâhlarında bulunan söz konusu şehirlerin tarımın, ticaretin, sanatın, edebiyatın merkezleri hâline geldiği bilinmektedir. Ötüken Uygurlarının başkenti olan ve bugün Moğolistan sınırları içindeki Ordu Balık / Karabalgasun şehri ile Turfan Uygur Kağanlığı'nın görkemli şehirleri eşsiz mimari yapılarıyla ve tarım, ticaret, din, sanat ve edebiyat alanlarındaki canlılıklarıyla dönemlerinin en büyük uluslararası kültür ve uygarlık merkezleri hâline gelmişlerdir (Alyılmaz, 2015, s. 134).

Uygurlar, aynı zamanda mimari alanında birçok kent kurup etrafını surlarla çevirmişlerdir. Budizm, Manihaizm gibi dinlerin de etkisiyle farklı çizgilerde gelişen yeni bir sanat anlayışına sahip olan Uygurlar, külliye, manastır, tapınak gibi alanlarda kendi çizgilerini yansıtmışlardır. Mimari eserleri arasında mezar anıtları ve saraylar da yer alır. Medeniyette ne denli ileri oldukları Uygur karızları adı verilen ve şehirlerdeki yer altı sularını yeryüzüne çıkararak kullanılmasını sağlayan su sistemi de inşa etmişlerdir. Turfan şehirlerinin en önemli yapılarından olan bu karızlar aynı zamanda dağ yamaçlarından suların taşınıp sulamada kullanılmasını da sağlamıştır (Çoruhlu, 2013a; Gömeç, 2015; TKHV, 1997).

Uygurlar o zamana kadar görülmemiş realist ve yeni bir heykel sanatı da meydana getirmişlerdir. Eski Türk resminin asıl temsilcileri, sanata çok istidatlı olan Uygurlardır.

Eski Uygur şehirleri harabelerinde bulunan VIII ve IX. yüzyıllardan kalma Budist ve Manihaist duvar resimleri ile minyatürler Türk resminin bugüne kadar bilinen en eski örnekleridir. Uygurların tapınakları süslemek için yaptıkları duvar resimlerinde insan yüzü duyguları ifade edecek şekilde resmedilmiş, portre sanatına geçiş yapılmıştır. Ayrıca kitapları süslemek için kullanılan minyatürlerin konuları dinî ya da günlük hayattan seçilmiştir (Alptekin, 1978; Çoruhlu, 2013a).

Uygurların, Köktürkler gibi bengi taş dikme, anıt mezar kompleksi inşa etme, heykelcilik, taş oymacılığı gibi alanlarda bırakmış oldukları eserler gerek kendilerinden önceki köklü sanat geleneğini devam ettirmeleri gerekse bırakılan eserler aracılığıyla dönemin sanata ve sanatçılara verilen önemi yansıtması bakımından önemlidir. Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında yer alan ifadelerde **sanat** değerinin örneklerini görmek mümkündür:

tabışğan yıl	Tavşan yılı(nın) (MS 751)
bişinç ayka teg.....ka ö.....baş..#..... öngüz başı anıta ıduq baş kidinte yabaş tokuş beltirinte anıta yayladım örgin anıta yaratıtdım çıt anıta toğıtdım bñg yılñık tümen künlük bitigimin belgümin anıta yaşı taşka yaratıtdım	beşinci ayına kadar baş... .. Öngüz başı (ve) orada Iduk zirvesinin batısında Yabaş ve Tokuş (Irmaklarının) kavuştuğu yerde yayladım. Tahtımı orada kurdurdum. Çitimi orada çaktırdım. Bin yıllık, on bin günlük yazımı ve damgamı düz bir taşın üzerine kazıttım.
ulu yılqa ötüken : orıtuşınıta : as öngüz : b#..... : ıduq ba∞ kidininte : yayladım : örgin : bunıta : yaratıtdım : çıt : bunıta :# toğıtdım : bñg yılñık : tümen künlük : bitigimin : belgümin : bunıta yaşı ta∞ka : yaratıtdım : tulquu : ta∞ka : toğıtdım	Ejderha yılında (MS 752) Ötüken ortasında, As Öngüz Iduk zirvesinin batısında yayladım. Hükümdarlık çadırını burada kurdurdum ve ordugâh çitlerini burada diktirdim. Bin yıllık, on bin günlük yazıtımı ve damgamı burada yassı taşta yazdırdım; müstakil bir taşta kazdırdım.
ŞU D 8-9-10	
TAB 2-3	

Türklerde müzik kültürünün tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Dursun Yıldırım'a göre Türklerde en eski devirlerden beri var olan gelenek şiir sanatının mevcudiyeti, dört ana öğeye bağlıdır. Bunlar; söz, yaratıcı, musiki, dinleyici çevredir. Bu unsurlar sadece Türk sözlü gelenek şiir sanatı için değil, bu sanata sahip bütün milletler için geçerlidir. Umay Günay da âşık edebiyatının bugün yaşayabilmesi için sürekliliği ve müşterekliği sağlayan unsurlar arasında “müzik eşliğinde nazım” özelliğini vurgular. Müzik aletlerinin Eski Türk devirlerinden günümüze kadar intikal ederek nesilden nesile

miras kalması da bunun ispatıdır. Tarihten bu güne ulaşan müzik aletlerinin her birini Türk dünyasının müştereklerine bir delil, bir ispat olarak değerlendirmemiz gereklidir. Çünkü Türk halklarının arasındaki özel ortaklığı ispatlayan unsurlardan biri de sanattır. Sanat, halkları yakınlaştıran özel ve kudretli bir güçtür. Müzik aletlerinin en eski örneklerine arkeolojik kazılar neticesinde ulaşmaktayız (Göher-Vural, 2011; Kafesoğlu, 1987; Minavarkızı & Turan, 2016).

Bilinen en eski Türk telli çalgısı olan “kopuz”un kökü, İlk Çağ Hunlarına dayandırılır. Araştırmalara göre Hunlarda destanlar, kahramanlık menkıbeleri, aşk türküleri saz şairleri tarafından kopuz eşliğinde söylenmiştir. Hun kurganlarında bulunan telli saz parçalarının büyük olasılıkla kopuz parçaları olduğu düşünülmektedir (Turan, 2016). Son dönemlerde yapılan bir araştırmada Moğolistan’ın batı bölgesinde Jargalant Hairhan adı verilen dağ çevresinde keşfedilen kaya mezarlığından çıkarılan, üzerinde çeşitli hayvan tasvirleri ile birlikte Köktürk harfli metinler bulunan ve “Altay yatığı” adı verilen müzik aleti de Türk kültüründe sazın ve sözün önemli olduğunu kanıtlayan en eski buluntular arasında yer almıştır (Battulga, 2016a; Zieme, 2013).

Kopuz hakkında tesadüf edilen ilk metinler de Uygurlara aittir. Bu metinleri inceleyen araştırmacılar, Uygur Türklerinin İdikut adı verilen hükümdarlarından Böğü Kağan’ın gayet güzel kopuz çaldığından bahsetmektedir. Uygurların kadın ve erkeklerin bir araya toplanarak musıkî aletleri çalıp, raksettikleri ve şarkı söylediklerini belirten kaynaklardan bazıları Çinlilere aittir (Minavarkızı & Turan, 2016). Bu tarz kaynaklardan biri de Uygur Dönemi’ne ait İyi ve Kötü Düşünceli Prens Öyküsü’dür. Eserde İyi Düşünceli Prens’in kopuzda son derece usta olduğundan behsedilmektedir:

**qopuzqa ärtiñü uz erti ..
'elgi qopuz ıtızu ayzı yırlayu
olurdı uluş bodun alqu ,.
qoßradı yırıy tañlayu esirkäyü
ırlayu tägrä tolı tururlar
erti küniñä tañ admçry
tataylry aş içkü kälürüp
tapınur-lar erti**

Prens, kopuzda son derece ustaydı.

Eli kopuz çalıp, ağzı şarkı söyleyip oturuyordu. Ülke halkının tamamı, oraya koştu; şarkıyı beğenen, acıyan ve ağlayan (insanlar), etrafı (meydanı) doldurup duruyorlardı. Günlerce, olağanüstü özel ve lezzetli yiyecek ve içecekler getirip, ona saygı gösteriyorlardı.

İKPÖ / LXX-LXXI

Irk Bitig, Huastuanift, Altun Yaruk'tan incelenen iki parça ve DPKAM'dan incelenen iki çatikte güzel bir dünya değerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.6.7. Doğayla bütünlük içinde olmak değeri ile ilgili bulgular

İncelenen eserlerden yalnızca Irk Bitig'de doğayla bütünlük içinde olmak değerini yansıtan ifadelere rastlanmıştır. Eseri daha önce şiir formu bakımından inceleyen Stebleva, sonrasında içerik bakımından da incelemiştir. Eserin insan ve hayvan yaşamından alınma gerçek konular, mit ve masal kaynaklı konular, doğa betimlemeleri, öğütler ve ahlakî hikmetler olmak üzere dört türde içeriğe sahip olduğunu bildiren Stebleva, bu şiirsel minyatürlerin karakter kadrosunu Tanrılar, insanlar ve hayvanlar olarak açıklamıştır. Ona göre; eserde insanlar, savaşmak veya av için yola düşmüş bir hükümdar; geçim derdinde bir yoksul; tehlikeli bir oyuna kapılmış kumarbaz; önce anne babasıyla arası açılmış fakat sonra eve dönmüş olan bir oğul; bütün ev eşyasını bakımsız (kendi hâline) bırakıp evi terk etmiş olan kadın vd. (şahıslardır). Hayvanlar kadrosu, bürkit (kartal), doğan, ayı, yaban domuzu, yılan, kaplan, kuzgun, hüdhdüd (çavuş kuşu), at, deve, guguk kuşu, öküz, koyun, inek, kurt, kuğu, karınca, tavşan, tilki, maral (dişi geyik), turna ve yargun (pantere benzer bir hayvan)dan oluşur (Stebleva, 2001).

Irk Bitig'de yer alan fallarda karşımıza çıkan, doğadaki varlıklarla özellikle de hayvanlarla iç içe olma durumunu yansıtan örneklerden bazıları aşağıdaki gibidir:

Boz bulut yorıdı, bodun üze yagdı. Kara bulut yorıdı, kamag üze yagdı. Tarıg bişdi; yâş ot ündi; yılıkıka kişike edgü boltı tir.	Boz bulut yürüdü, halk üstüne yağmur bıraktı, kara bulut yürüdü her şeyin üstüne yağmur bıraktı. Ekinler olgunlaştı, taze otlar çıktı. Hayvanlar ve insanlar için iyi oldu, der.
Ança bilingler: Edgü ol.	Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
IB / 53 / 2-3-2	
Ügringe kutlug adgır men. Yagak ıgaç yaylagım, kuşlug ıgaç kışlağım. Anta turupan mengileyür men tir.	Sürüsü ile mutlu bir aygırım. Cevizlikler yazlığım, kuşlu ağaçlar kışlağım. Buralarda yaşayıp mutlu oluyorum, der.
Ança bilingler: Edgü ol.	Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.
IB / 56 / 1-3-2	
Talıim kara kuş men. Yaşıl kaya yaylagım, kızıl kaya kışlağım ol.	Yırtıcı kartalım. Yeşil kayalar yazlığım, kızıl kayalar kışlığım. Dağlarda kaldığım için mutluyum.
Tagda turupan mengileyür men.	

Ança bilingler: [Edgü ol].

Öylece biliniz: (Bu fal iyidir.)

IB / 51 / 3-3-4

4.1.6.8. Çevreyi korumak değeri ile ilgili bulgular

Tövbe duası metni olan Huastuanift'te canlılara zarar vermek büyük günahlardan kabul edilmiş ve bu günah işlendi ise tövbe edilmesi gereği bildirilmiştir. Zarar verilmemesi gereken beş türlü canlı arasında insanlar, dört bacaklı canlılar, uçan canlılar, sudaki canlılar ve yerdeki (bağrı üstü yürüyen-sürünen?) canlılar olduğu ifade edilmektedir. Eserde, *canlılara zarar vermeme* vurgusu ile çevreyi korumak değerini yansıtan ifadeler aşağıdaki gibidir:

bişinç biş türlüğ tınlığka	Beşinci olarak; beş türlü canlıya, (yani)
bir yme eki-i adaklıg kişike	evvelâ iki ayaklı insana;
ekinti-i tört butlug tınlığka	ikincileyin dört bacaklı canlıya;
üçünç uçugma tınlığka	üçüncüleyin uçan canlıya;
törtünç suv 'içreki-i tınlığka	dördüncüleyin su içindeki canlıya;
bişinç yirdeki bagrı yorıgma tınlığka	beşincileyin yerdeki bağrı üstü yürüyen canlıya;
suida baru-u tengrim bu-u biş	
türlüğ tınlığ-g turalıg-g ulugka	günahtan giderek, Tanrım, bu beş
kiçigke tegi-i. neçe korkıtımız	türlü canlıyı mahluku, büyüğü(nden)
ürkitimiz erser neçe urtumuz	küçüğü(ne) kadar nice korkuttuk
yüntümüz erser.. neçe acıtımız	ürküttük ise, nice vurduk
agıtımız erser neçe öldürdümüz	dövdük (?) ise; nice kızdırdık
erser.. munça tınlığka turalıg-	agıttık ise; nice öldürdük
-ka öz ötegçi-i boltumuz	ise; bunca(-? bu suretle) canlıya hareketli-
amtı-ı tengrim yazukda boşunu	ye özümüz işkence edici olduk
ötünürbiz manastar hirza..	şimdi, Tanrım, günahtan fariğ olarak
	dua ederiz, Manastar hirza!
HU / T.II,D.178,iii, 2	
kurug öl yirke biş	kuru yaş yere, beş
türlüğ tınlığka biş türlüğ	türlü canlıya, beş türlü
ootka 'ıgaçka neçe	ota ağaca (karşı) nice
yazıntımız erser	suç işledik ise,
.....).. amtı tengrim	şimdi, Tanrım,

yazukda boşunu ötünür

günahtan fariğ olarak yalvarır-

biz manastar hirza

-ız: Manastar hirza!

HU / T.II,D.178,iii, 2

Budizm’de üç türlü davranış erdemi; vücudun yapmış olduğu davranışlar, dilin yapmış olduğu davranışlar ve gönül ile yapılan davranışlar olarak sınıflandırılmıştır. Bunlardan vücudun yapmış olduğu davranışlardan biri canlıları öldürmemektir. Bir başka deyişle Budizm’in inanç esaslarından olan on yasaktan ya da on emirden ilki, canlıları öldürmemektir (Tokyürek, 2011).

Altun Yaruk’ta tespit edilen *canlılara zarar vermeme* vurgusu içeren ifadeler aşağıdaki gibidir:

yime (öz-lüg)	(Dahi) canlıları
-lerig ölmek eraser ertingü (yavlağ)	öldürmek ise, fevkalade fena
ayığ kılınç titir. anı için	amel sayılır. Onun için
tükel bilge t(e)ngri t(e)ngri	tam bilge Tanrı Tanrısı
burhan biş çaxşapt on karmapt	Burhan beş ç(a)hşapat on karmapt-
-lar içinte bu özlügerig ölmek-	lar içinde bu canlıları öldürme-(me ?)
ke çaxşapt-ıg baş-ta uru	ye çaxşapat akidelerine göre (bu akideler başta olmak üzere)
y(a)rıhıadı. özlüg ölmek-ning	hareketi emretti. Canlıları öldürmenin karşılığı
ayığ kılınç neteg ağır eraser,	ne kadar ağır ise,
ölmek-ning yime buyan eöğü	öldürmemenin dahi sevabı
kılınç-ı yime an(ça ok) ülgüsüz	o kadar ölçsüz
kol usuz titir.	sayısız denir.

AY / BK / 21 / 6-10-17

neçe te İ(nçiv)	Bir müddet sonra İ(nçiv)
atl(ı)ğ balık-tağı suvasdig-si atl(ı)ğ	adlı şehirdeki Suvasdig-si adlı
sangram-ta tapışıp ötrü koğturup	manastırda bulup, sonra istinsah ettirip
altı, ol Küü Tav atl(ı)g beg baş-	aldı. O Küü Tav adlı bey başta olarak
ın inanç-ları ev-indeki uluğ-ı	memurlar, evindekiler büyüğü küçüğü
kiçigi barça bir azunta özlüg	hepsi yaşadıkları müddetçe canlıları
ölürgü sav bitem koğup bir yitem	öldürme işini büsbütün terk edip, her zaman için
bu nom erdinig boşgundılar, tuttı -	

lar. bitidiler, bitildiler, (okıdı) -lar, okıttılar.	bu şariat cevherini öğrendiler, tuttu- lar, yazdılar, yazdırdılar, okudular, okuttular.

AY / BK / 17 // 7-16

Benzeri şekilde Budizm'in inanç esasları çerçevesinde vücuda getirilen eserlerden İKPÖ'de de canlılara zarar veren her türlü faaliyetin tedirginlik yaratması söz konusudur. Eserde İyi Düşünceli Prens'in saray dışındaki hayatta insanların gündelik yaşam faaliyetlerini gerçekleştirebilmek için canlılara verdikleri zarar karşısında büyük üzüntü duymuştur. Bu durumu yansıtan örnekler aşağıdaki gibidir:

**Taşyarı ilinçükä atlanturdı
erti .. balıq taştın tarıyçı-läray
körür erti quruı yerig suıayı
öl yerig tarıy quş quzyun
suqar yorıyur sansız tümän
özlüg ölürür * tarıy tanrıy
ämäri tınlry-lärry quşçı keyikçi
balıqçı aıçı tor-çı tuzaqçı
bulup ayrı qılıç qılur .. tın-
lry-läray ölürür**

[...] Dışarıda eğlenmek için [prens] ata binmişti. O, şehrin dışında çiftçileri görüyordu. Onlar kuru toprağı sularken, yaş toprağı işlerken, kuzgun (gibi) kuşlar galeyarak geliyor, binlerce ve on binlerce yarattığı öldürüyorlar. Toprak işlenirken, sayısız canlıları bulan kuşçular, geyik avcıları, balıkçılar, avcılar, ağ ile kuş tutanlar, tuzakla kuş tutanlar

onları bulup kötü işler yapıyor, canlıları öldürüyorlar.

İKPÖ / I-II

**taıı yemä kördi ämäri tınlry-lär...
yunt ud çoqar qoy
yunt ud
layzın ulatı tınlry-lärry
ölürür tärisin soy(=r?)ar
qan ögüz aqıtar 'ätin qanın
satar anan öz egidür .. yemä
bodısaıfat tegin bu uluş
bodun ayrı qılınçlry(= lar?) qılınışın
körüp ärtüğü buıuşluy qadıy-luy
bolup ırlayı balıq-qa kirdi ..**

Ayrıca gördü (ki) pek çok kişi

at ve öküz kesiyor; koyun, domuz ve diğer canlıları öldürüyor; onların derisini yüzüyor; ırmak gibi kan akıtıyor. Onların etini ve kanını satıyor ve kendilerini böyle geçindiriyorlar.

Bu durumda Prens *Boddhisatva*, bu ülke insanların kötü işler yaptığını görüp, çok fazla üzüntü ve kaygı duyarak,

ağlaya ağlaya şehre girdi.

İKPÖ / II-III-IV

DPKAM’da yer alan çatiklerden Dantıpalı Bey Hikâyesi’nde canlıları öldürmenin kötü davranışlardan kabul edildiğini görebilmek mümkündür. Eserde **canlıları korumak gerektiği** vurgusu ile çevreyi korumak değerinin yansıtıldığı örnekler aşağıdaki gibidir:

...kim

ölüt ölürgüçi erser ol ayıg [kı]lınç

tü:şin kentü ö:zi aşayur adın kişi

aşamak törüsi yo:k ö:zlüg ölürüp kim-

-ke erser edgü: kılı umaz ayıg kılmakka

büt[ün] yé:rtinçüde ayıg a:tı yadılır

Eğer canlıları öldürürseniz, o kötü davranışın sonucunu kendiniz kabul edersiniz. Başka kişinin (bu suçu) kabul etmesinin törede yeri yoktur.

Canlıları öldürerek, kimseye iyilik yapmaya muvaffak olamasın, kötü davranışlar (göstererek), bütün yeryüzünde adın kötüye çıkar.

DPKAM / DPH / Mainz 92

T İÜ M 84-18

Arka 669(11)-673(15)

Orhun Yazıtları, Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları ve Irk Bitig’de çevreyi korumak değerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.6.9. İç huzur değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde iç huzur değerini ifade eden herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

4.1.7. İyilikseverlik değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular

Schwartz Değer Ölçeği’nde yer verilen İyilikseverlik (Benevolence) Değeri; “Kişinin yakın olduğu kişilerin iyiliğini gözetmesi ve geliştirmesi” olarak açıklanmıştır. İyilikseverlik değeri ile ilgili alt değerler ise şunlardır: Yardımsever olmak, dürüst olmak, bağışlayıcı olmak, sadık olmak, sorumluluk sahibi olmak, gerçek arkadaşlık, olgun sevgi, manevi bir hayat ve anlamlı bir hayat (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000, s. 61-62).

Karşılık beklemeden yardım etme, lütufta bulunma (TDK, 2011, s. 1237) durumu ve bunu yaşamının bir parçası hâline getirmeyi ifade eden *iyilikseverlik* değerinin tanımlayıcı hedefi, bir kişinin sıklıkla kişisel ilişkilerde olduğu kişilerin refah ve huzurunu geliştirmesi ve korumasıdır (Yardımcı, sadık, affedici, adil, sorumlu, gerçek

arkadaş, olgun biri). Uyuma ve iyilikseverlik değerlerinin her ikisi de iş birlikçi ve destekleyici sosyal ilişkileri desteklemektedir. Fakat iyilikseverlik değerleri, *içselleşmiş bir motivasyonel temel sağlarken*; uyuma değerleri, *negatif çıktılardan kaçınmak için iş birliğini destekler* (Schwartz, 1992 ve Schwartz, 2009'dan akt. Göldağ, 2015).

İhtiyacı olan herkese yahut her türlü canlıya yardım etmekten kaçınmayan, bu durumdan memnuniyet duyan ve bunu alışkanlık hâline getirmiş kimselerin sahip olduğu bir değer olarak *yardımsever olmak*, duyarlılığı da içermektedir.

Sözünde ve davranışlarında doğruluktan ayrılmayan, doğru (TDK, 2011, s. 738-739) kişileri nitelemek için kullanılan 'dürüst' kavram işareti, doğruluğu ve samimiyeti içermektedir. *Dürüst olmak* değerine sahip kişiler, toplumda 'özü sözü bir kabul edilen, yalan söylemeyen, bildiğinden ve olduğundan farklı durmayan nitelikleriyle bilinmektedirler.

Bağışlayıcı olmak değeri ise, "herhangi bir kötü davranış için ceza vermekten vazgeçmek, affetmek" (TDK, 2011, s. 229) anlamına gelmektedir.

Birine ya da bir şeye içten bağlı olmak ve bağlılığını sürdürmek (TDK, 2011, s. 2001) *sadık olmak* değerini ifade etmektedir.

Kişinin kendi davranışlarını veya kendi yetki alanına giren herhangi bir olayın sonuçlarını üstlenmesi (TDK, 2011, s. 2142) durumunu ifade eden *sorumluluk*, bireyin sosyal yaşama uyum sağlaması ve toplumsal düzen içerisinde kendi üzerine düşen görevleri yerine getirmesidir. Ayrıca, kişinin davranışlarının sonuçlarını gözeterek başkalarının haklarına saygı göstermesi ve kendi davranışının sonuçlarını sahiplenmesi de bireysel ve toplumsal sorumlulukları içerisinde yer almaktadır.

Kişinin sevdiği, güvendiği ve kendisine yakın gördüğü arkadaş ya da arkadaşlarıyla kurmuş olduğu destekleyici birliktelik (TDK, 2011, s. 707) *gerçek dostluk* değerini oluşturmaktadır.

Daha önce erdemli olmak değerinde vurgulandığı üzere, 'Olgunluk' kavramı; insanı bir şeye veya bir kimseye karşı yakın ilgi ve bağlılık göstermeye yönelten duygu (TDK, 2011, s. 2081) olan 'sevgi' ile birlikte olduğunda anlamsal olarak derinlik kazanmaktadır. 'Hoşa giden bir şeye eğilim, tutkuya dek varabilen bir ruh durumu' olarak da bilinen sevginin; karşı cinse karşı duyulan sevgi, çocuğa karşı duyulan sevgi, bir

nedene dayandırılmayan duygudaşlık (sempati), doğaya vb. duyulan sevgi gibi çeşitleri (TDK, 2011, s. 2081) bulunmaktadır. Sevgi, olgunluk boyutuna ulaştığında sevgi hissi duyulan kişi / kişiler yahut diğer canlı ve varlıklara karşı bağlılığın, birleştiriciliğin, onlar için yapılabileceklerin derecesi artmakta, karşılık beklememe söz konusu olmaktadır.

Genel anlamda maddi kavramının karşıtı olarak bilinen manevi kavram işareti, “görülmeyen, duyularla sezilebilen her türlü algıyı içermektedir” (TDK, 2011, s. 1619). Yaşamın şekillendirilmesinde esas alındığında karşımıza çok boyutlu bir *manevi yaşam* tasviri çıkmaktadır. “Manevi yaşam, hâlihazırdaki bütün kavramları ile yalnızca dinle bağlantılı değildir. Manevi yaşamla ilgili pek çok tanım, ruhî tecrübenin bir yönüne işaret etmektedir (http://sosyolojisi.com/22-manevi-yasam-nedir-din-ve-manevi-yasam/1584.html). Dolayısıyla genel olarak maddi tüm duygu ve düşüncelerden arındırılmış, maneviyatı oluşturan hislerin ağırlıklı olduğu bir yaşamı ifade etmektedir.

Oldukça genel bir anlam alanına sahip *anamlı bir hayat* değeri, Schwartz Değer Ölçeği esas alındığında amaçlara odaklı bir kavram olarak değerlendirilmektedir. Belirli amaçlar doğrultusunda hayatını yönlendirme, amaçsız bir yaşamı reddetme gibi anlamlara gelmektedir.

Schwartz Değer Ölçeği’nde iyilikseverlik değerinin içerdiği değer maddeleri ise şu şekilde açıklanmaktadır:

Yardımsever Olmak: Başkalarının refahı için çalışmak, duyarlılık,

Dürüst Olmak: Doğru ve samimi olmak,

Bağışlayıcı Olmak: Af dileyenleri bağışlayıcı olmak,

Sadık Olmak: Ait olduğu topluluğa ve yakınlarına (arkadaşlarına) sadık olmak; vefakârlık,

Sorumluluk Sahibi Olmak: Güvenilir, sorumluluklarını yerine getiren olmak,

Gerçek Dostluk: Yakın, sıkı (destekleyici) arkadaşlık,

Olgun Sevgi: Derin duygusal ve ruhsal yakınlık duyma,

Manevi Bir Hayat: Maddi esaslar yerine manevi duygu ve düşüncelerin baskın olması,

Anamlı Bir Hayat: Hayatta bir amacı olmak.

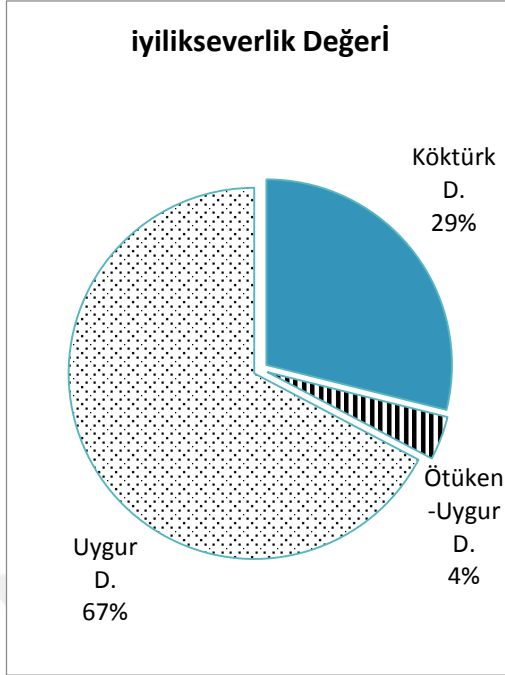
İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde “iyilikseverlik” değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelere dair istatistiki bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 4.7.

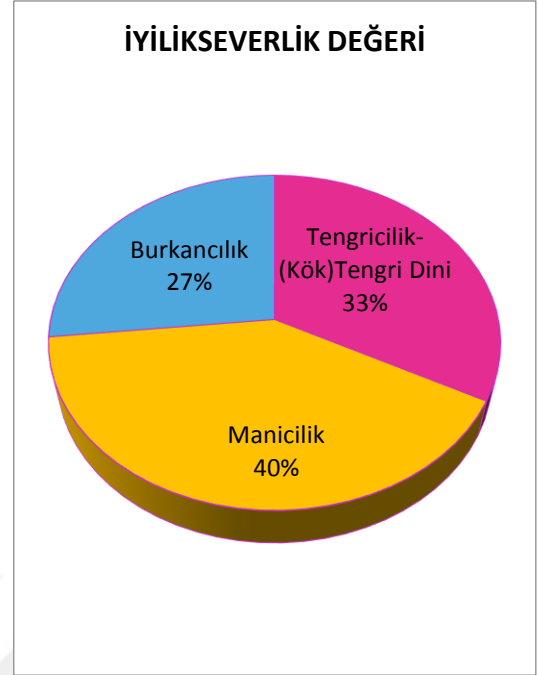
İyilikseverlik Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadelere Dair İstatistiki Bilgiler

İYİLİKSEVERLİK	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	GT
Yardımsever Olmak	-	-	-	1	10	8	4	23
Dürüst Olmak	1	-	-	9	-	4	1	15
Bağışlayıcı Olmak	7	2	-	18	1	1	4	33
Sadık Olmak	14	-	1	4	-	2	-	21
Sorumluluk Sahibi Olmak	60	10	2	41	1	1	4	119
Gerçek Dostluk	-	-	-	-	-	2	-	2
Olgun Sevgi	4	-	2	1	15	4	-	26
Manevi Bir Hayat	-	-	-	48	5	4	3	60
Anlamlı Bir Hayat	5	-	1	-	5	3	2	16
TOPLAM	91	12	6	122	37	29	18	315

Tablo incelendiğinde Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde iyilikseverlik değerini ifade eden bulguların geçiş sıklığının oldukça yüksek olduğu görülmektedir. İyilikseverlik değerinin içerdiği alt değer maddelerinden sorumluluk sahibi olmak değerinin tüm eserlerde toplam 119 değer ifadesi ile ilk sırada yer aldığı, buna karşın gerçek dostluk değerinin ise yalnızca 2 değer ifadesi ile en son sırada yer aldığı dikkati çekmektedir. Tüm eserlerde, iyilikseverlik değerinin alt değerlerinden en az iki tanesinin geçtiği tespit edilmiştir. İçerdiği 122 değer ifadesi ile Huastuanift, iyilikseverlik değerini en çok yansıtan eser olurken Irk Bitig toplamda 6 değer ifadesi ile iyilikseverlik değerini en az yansıtan eser olmuştur.

Grafik 4.11. İncelenen Köktürk ve Uyghur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu Dönemlere Göre “İyilikseverlik” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı

Grafik 4.12. İncelenen Köktürk ve Uyghur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu İnanç Çevrelerine Göre “İyilikseverlik” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı

Grafik 4.11’e bakıldığında incelenen Köktürk ve Uyghur Dönemi eserlerinin ait olduğu dönemlere göre iyilikseverlik değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığının Uyghur Dönemi eserlerinde %67’lik oranla ilk sırada yer aldığı görülmektedir. “Kişinin yakın olduğu diğer kişilerin iyiliğini gözetmesi”ni ifade eden iyilikseverlik değerinin, evrenselcilik değerinde bahsi geçtiği üzere, dinlerin var oluşu ve temel esaslarının tüm canlıların iyiliğinin gözetilmesi esası ile aynı düzlemde olması dolayısıyla dinî kaideler üzerine kurulu Uyghur Dönemi eserlerinde geçiş sıklığının yüksek olması sonucunu doğurmuştur. Uyghur Dönemi eserlerini %29’luk geçiş sıklığı ile Köktürk Dönemi eserleri izlerken, Ötüken Uyghur Dönemi eserleri %4’lük oranla son sırada yer almıştır.

Grafik 4.12’ye göre ise incelenen Köktürk ve Uyghur Dönemi eserlerinin ait olduğu inanç çevrelerine göre iyilikseverlik değeri ile ilgili ifadeleri içermeye oranlarının birbirine yakın olduğu; buna göre ilk sırada %40’lık oranla Manicilik çevresi eserlerinin, ikinci sırada %33’lük (Kök)Tengri Dini çevresinde oluşturulan eserlerin; üçüncü sırada da %26’lık oranla Burkancılık çevresinde oluşturulan eserlerin yer aldığı görülmektedir. “İçselleştirilmiş bir motivasyon” üzerine temellendirilen iyilikseverlik değeri ve alt

değerlerinin, benzeri şekilde “içselleştirilmiş” bir inancı ve inacın esaslarına göre de tüm canlıların iyiliğini gözetmeyi temel alan dinler çerçevesinde vücuda getirilmiş olan eserlerde yer alması olağan kabul edilebilir.

4.1.7.1. Yardımsever olmak değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden Huastuanıft’te *özgecilik*, *başkalarını daha çok düşünme*, *sadaka verme* vurgusuyla yardımsever olmak değerinin örneklerinin yer aldığı tespit edilmiştir:

bir yigirmiç yime yiti türlüğ puşi-i arıg nomka ançolasık törü bar erti-i.. yme biş tengri-I yarukın kuvratıglı-ı ferışteler hroştag padvahtag tengri-i biz adruk adruk biş tengri yarukın bizingerü kelürdi-i erser ...biz adruk adruk itip yaratıp nomka keygürsük törü bar erti.. azo mung üçün azo puşi-i birgeli kızganıp yiti-i türlüğ puşi-i nomka töketi-i birü umadımız erser).. amtı tengrim yazukda boşunu ötünür biz manastar hirza	On birinci olarak: yine yedi türlü sadaka pak şeriat uğruna böylece ibadet töresi var idi. Yine Beşiz-Tanrı nurunu toplayıcı olan melekler ? ? Tanrı Tanrı’ya doğru varacak suçlarını atacak olan Beşiz-Tanrı nurunu bize doğru getirdi ise bizim ayrı ayrı süslenip donanıp şeriat mucibince (kendimizi) giydirmek töresi var idi. Ya akılsızlığımızdan yahut zekât vermek hususunda hasislik edip yedi türlü zekât(1) şeriata tevfikân mükemmelen vermeye muktedir olmadık ise imdi, Tanrım, günahtan fariğ olarak yalvarır- -iz: Manastar hirza!

HU / T.II,D.178,iii, 2

Budizm’de Prañidhāna Pāramitā “Bodhi Olma Erdemi” olarak bilinen “arzulamak, istemek” anlamına gelen terim, bir Boddhisatva’nın bodhi olma sözü ve diğer kıyıdaki bütün varlıkları kurtarma” sözü olarak da ifade edilir. Pranidhāna-pāramitā’nın iki türü vardır. Bunlardan ilki Bodhi yani Buddha olma isteği, ikincisi ise Boddhisatvaların bütün canlıları kurtarma isteğidir. Bu türler şu şekilde sıralanabilir:

Uyanmayı elde etme yemini, bütün canlıların iyiliği ve mutluluğu için edilen yemin (Uçar, 2015).

Altun Yaruk Sudur, Mahāyāna Budizmi'ne ait bir sūtra kitabıdır. Buddha'nın vaazlarını içeren sūtralar, Budizm'in eski çağlarında kaydedilmiş daha sonra ise yazıya dökülmüştür. AY'nin de içerisine dahil olduğu Mahāyāna, Budizm'in "Büyük Aracı" anlamına gelmektedir. Acı çeken bütün duyarlı varlıklardan acıyı dağıtmak uğruna kendisini aydınlanmaya, ulaşmaya adanmış bu büyük aracın müridi, Mahāyāna'nın ruhani kahramanı Boddhisatva'dır. Boddhisatva'nın sahip olduğu "akıl" ve "erdem" eşit ve dengelidir. Buddha'nın ölümünden sonra Budizm'in geliştiği iki belli başlı okuldan biri olan Mahāyāna Budizmi'nde Boddhisatva ideali savunulur. Boddhisatva, aydınlanmaya erişmiş ancak Buddha olmayı erteleyerek dünya üzerindeki tüm duyarlı canlılar Buddhalığa erişmedikçe samsāra'dan (doğum-ölüm döngüsünden) ayrılmayı kabul etmeyen, yardıma muhtaç olanların yardımına koşan kişidir ve onun en büyük erdemi "**merhamet**"tir (Ayazlı, 2011).

Budizm'deki bahse konu olan merhamet ve canlıları koruma erdemi, Altun Yaruk'ta yer alan bölümlerde **yardıma muhtaç olanlara yardım**, sorumlulukları dışında da içinden geldiği için **iyilik yapma, kendini feda etme, başkasına faydalı olmak için fedakârlık yapma** vurgusuyla karşımıza çıkmaktadır:

uluğ tigrç bu saviğ eşitip	Büyük prens bu sözü işitip
yana ortun inisinge ay	yine ortanca (küçük) kardeşine: "Ey
inim, alp titgülük tavar, alp iş, neng	(küçük) kardeşim, serveti bırakmak zor, işi
inçip isig özte artmaz, tip tidi.	bırakmak zor, fakat hiçbir
bu savning basa songınta M(a)hasatvi	şey hayatı bırakmaktan daha zor değildir." deyip dedi.
tigin inçe tip tidi: ay içilerim-	Bu sözün sonunda Mahasatvi
e, biz kamağun ämti isig özümüzke	prens şöyle (deyip) dedi: "Ey ağabeylerim,
etüzümüzke ertingü ilinmiş yapşın-	biz hepimiz hayatımıza vücudumuza
mış biz, inçip yana ağınağuka asıg	fevkalade bağlanmışız,
tusu kılğalı bilge biliglig y(a)ruk közü-	başkasına fayda
müz yok bolur erki, yme antağ birer uluğ	kılmak için, dirayetli (yaruk) -görebilen-
y(a)rıkçı köngüllüğü kütluğ	gözü-
yalanguç-	müz yoktur. Fakat (böylece birer büyük)
lar ürük uzatı öz etüzlerin titip	merhametli gönüllü, şerefli insanlar
ıdalap, tınlıglarğa asıg tusu kılurlar tip	daima kendi vücutlarını feda

tidi	ederek mahluklara fayda getirirler.” deyip dedi
AY / 10.K / ÜPAPH /611 // 6-20	
mn ämti tolþ sansartaķı tınlıĝlar üçün özeliksiz üstünki yig burħan ķutı küşüşin tebreñsız yayılmaksız uluĝ y(a)rlıķanķuķı kõngüi turĝurup, bu mening sever amraķ etüzimm titerm(e)n idalayurm(e)n. buzulmaķsız çolmaķsız burħan ķutın tileyürm(e)n kim kamaĝ bilgelerge sevgülük taplaĝuluk, üç oĝuşyirtinķüdeki emgeklig taluytaķı tınlıĝlarıĝ örü tartıp ozĝurup, inç mengîlig kılayım tip tidi.	ben şimdi tekmi l sansardaki mahluklar için, daha yukarısı olmayan en yüksek Burhan şerefine nail olmak arzusuyla, sarsılmaz büyük merhametli gönülle (bu benim) sevgili vücudumu atıyorum feda ediyorum. Mahvolmayacak Buddha şerefine nail olmayı dilerim, ki- Buddha şerefî, kutsiyeti - bütün bilgiler tarafından sevilme ktedir. üç âlemin eziyet denizindeki mahluklarını ayaĝa kaldırıp, çekip çıkararak - onları günahlarından kurtarıp müsterih ve mesut yapayım, deyip dedi. AY / 10.K / ÜPAPH /615 // 21-22 // 616 // 1-8
muni munçulayu m(e)n öngreki ölerte kolularta az övke bilig- siz biligte ulatı nızvanılarka tükel- lig erdim erser yme inçip yana tamu prit yılķıta ulatı biş azun içinteki irinç yarlıĝ emgeklig tolĝaklıĝ mungķa tarķa tegmiş tınlıĝlarka umuĝ inaĝ bolup, ol emgek- lerintin ozĝurur ķutķarur ertim.	Böylece ben evvelki zamanlarda hiddet cehalet, hırs ve diĝer ihtiraslarla (tamamıyla) dolu idim ise dahi, böylece yine (buna raĝmen) cehennem hayvan dünyasından ve beş ¹⁵ mevcudiyet içindeki zavallı ızdıraplı dertli - derde ulaşmış- mahluklara ümit olup, o eziyet- lerinden kurtarır idim. AY / 10.K / ÜPAPH /628 // 2-11

Budizm’de erdemlerden biri de sadaka erdemidir. Sadaka erdemi; “baĝış, sadaka, cömertlik ya da verme” anlamlarında kullanılır ve Boddhisatvaların uygulamaları gerekli olan altı paramita’dan ya da on paramita’dan biridir. Budizm’de bu terim cömertlik

¹⁵ Beş varlık, 5 hayat şunlardır: 1 - İlâhlar (deva), 2 - periler (Asura) 3 - ruhlar (preta), 4 - hayvanlar, 5 – cehennemlikler bk. Himran, 1941.

tohumlarının geliştirilmesi şeklindedir. Cömertliğin en önemli niteliği koşullara bağlanmamaktır. Budist düşüncede sadaka, sadakayı veren kişinin zihin dönüşümünü ve temizlenmesini yönlendirir. Cömertlik, maddi zenginliğe ve mutluluk içinde yeniden doğuma rehberlik eden bir düşüncedir (Tokyürek, 2011, s. 240-241).

Bir Boddhisatva'nın beş tür davranışı yapması gerekmektedir. Bu beş türlü davranış; Buddha-ratna'ya, Dharma-ratna'ya, Sagha-ratna'ya iman, merhametli gönül ile fakirlik ızdırabından kurtaracak mal ya da nesne sadakası, cahillik ızdırabından kurtaracak dharma sadakası, korku ızdırabından kurtaracak korkusuzluk ya da cesaret sadakası vermektir (Tokyürek, 2011, s. 241).

Altun Yaruk'ta *özgecilik, başkalarını daha çok düşünme, sadaka verme* vurgusuyla yardımsever olmak değerinin örneklerinin yer aldığı tespit edilmiştir:

öngre bar erti	önce vardı
ertingü uluğ il uluş,	fevkalade büyük memleket,
M(a)haradi athğ ilig han,	Maharadi adlı hükümdar han
ol il uluşning iyese erti	o memleketin sahibi idi.
oğlı bar erti ol begning	Oğlu var idi o beyin
M(a)hasatvi tip titimlig	Mahasatvi (deyip) denilen
esirgençsiz boş köngülin	esirgemedi serbest gönülle
buşı birür erti	hayır verirdi.
AY / 10.K / ÜPAPH / 629 // 15-29	

İKPÖ'de de benzeri şekilde *özgecilik, başkalarını daha çok düşünme, sadaka verme* vurgusuyla yardımsever olmak değerinin yansıtıldığı örneklerden biri aşağıdaki gibidir:

bodısaşat	Prens Boddhisatva şöyle arz etti: “Bu
tegin inçä tep ötün-	dünyadaki bütün canlılara Buddha'nın sonsuz
ti bu yertinçüdä qamay tınlry-	mutluluğunu
lar üçün burxan qutın	dileyerek; yoksul, mutsuz ve zavallı
tiläyü yoq çrayay irinç ..	canlılara yarar sağlayacak <i>çintämani</i>
yarlıy tınlry-lärqa asay	mücehverini, bağış olarak istemeye geldim.”
tusu qılyalı .. çintämäni ärdini	dedi.
qolu poşı-qa kältim tep	
ötünti ..	
İKPÖ / XLVII-XLVIII	

taqı ol ul-
 uşta năça irinç yarlıy
 qoltyuçı-lar bar ersâr alqu
 anta qoşradı beş yüz qoltyu-
 çı tegin anta egidti alqu
 mănî-lig boltı-lar . .

Üstelik o ülkede, nice zavallı ve acınacak
 dilenci varsa, hepsi oraya toplandılar.
 Prens, beş yüz dilenciye orada doyurdu, hepsi
 mutlu oldu.

İKPÖ / LXXI-LXXII

ötrü tegin ol beş yüz qol-
 tyuçı-laray aşın suşın
 tonı 'ätüki qopı tükäti qıl-
 tı

Sonra prens, o beş yüz dilenciye,
 (ihtiyaçları olan) yemekleri, suyu,
 elbise ve ayakkabıları, hepsini birden ve
 tamamen verdi.

İKPÖ / LXXV-LXXVI

ötrü ol yer suş ırşı
 tănri bar erti .. tegin ämgäkin
 körü umatın teginkä
 inçä tep tedi oyırı tep
 tedükünüz năgü ol öz eçinäjz
 erti .. sizni ölzün tep
 inçä qılü täzip bardı
 amtı rylamañ turuñ
 men yerçi-läp elitgäy men
 sizni bodunqa tägürgäy
 men tep tedi .. ötrü
 ädgü ögh tegin yoqqaru
 turdı .. tănrisi üntäyü yol
 ayu berdi . bodunqa tägdi

Oysa oralarda, *Irşı* diye bir cin vardı.
 Prensın acısını göremeyerek (= dayanamayarak)
 prense şöyle söyledi: “Sizin hırsız diye söz
 ettiğiniz de ne ki? O sizin öz ağabeyinizdi! Sizi,
 ölsün diye, (= sizi öldürmek kastıyla) bu hâle
 getirdi ve kaçıp gitti.

Şimdi, ağlamayın, kalkın. Ben, rehberlik
 edip sizi götüreceğim. İnsanların yanına
 ulaştıracağım.” dedi.

O zaman, İyi Düşünceli Prens ayağa
 kalktı. Meleği, bağırarak yol gösteriyordu;
 (böylece) insanlara ulaştı.

İKPÖ / LIX-LX

DPKAM'dan incelenen çatiklerden Çaçtani Bey Hikâyesi'nde *özgecilik*,
başkalarını daha çok düşünme, *fedakârlık yapma* vurgusuyla yardımsever olmak
 değerinin yansıtıldığı örnekler tespit edilmiştir:

ö:z isig ö:zin ıdalayu [yaraş] yaraş
 adınların [emge]kin kötü[rü] k(e)n[tü
 ö:z-]
 -iniñ [emgekçe emgenip] uz[un] turkaru
 adın tınl(ı)glarığ edgü:kerü [katıglantı]
 tavrantı

Kendi özünü feda ederek, kendisine
 yakışanı yapıp, başkalarının derdine çare oldu.
 Bu (dertler) kendisininmiş gibi acı çekip, sürekli
 başka canlıları düzeltmek için gayret etti.

DPKAM / ÇBH / U 452

THI 84-43

Arka 0337(11)-0340(14)

DPKAM'dan incelenen diğerk çatık Dantıpalı Bey Hikâyesi'nde *özgecilik*, *başkalarını daha çok düşünme*, *fedakârlık yapma* vurgusuyla yardımsever olmak değerkinin yansıtıldığı örnekler tespit edilmiştir:

tınl(ı)g arıtı yo:k.. rakşaslar
teg katıg ünin kıkıra tegirmileyü
[tururl]ar ol katıglangıl sıgunlar be:gi-
[-ye ne:çö]k erser bo: adadın o[z] gurup
[bizine] isig ö:z buşı bé:r[gi]l ötrü
[ol] edgü:lüg sıgunlar be:gi bé:ş yüz sı-
-gu:nlarıg ütleyü erigleyü inçe té:p té:-
-dı.. meniğ isig ö:zümke ançakıy-
-a yme yilınmekim yapşınmakım yo:k
antag
ulug katıglanmakın katıglanayın amtı
ok tıdıgsız köñülin d(a)ntıpalı éligke
[bar]ıp sizlerke isig ö:z bé:reyin amrak
bi:r y(é)girmi p(a)t(a)r
méniğ isig ö:zümin satayın.. sizler-
-niğ ö:züñüzlerni satgın alayın uz-
[-un] turkaru meñilig boluñlar..

(Avcılar, bizi) şeytanlar gibi korkunç seslerle, bağırsıp çığırşarak çepeçevre çevirdiler. Ey geyikler beyi sağlam dur! Bir şekilde bu tehlikeden (bizi) kurtarıp bize (kendi) canını kurban et. Bunun üzerine o iyilik sahibi geyikler beyi, beş yüz geyiğe nasihat ederek, şöyle dedi: “Benim kendi öz canıma zerre kadar yapıştığım, bağlı olduğum yok; ancak böylesi zorluğa katlanabilirim. Şimdi engelsiz gönlümle Hükümdar Dantıpalı'ye gidip sizler için (canımı) vereyim, benim canlı bedenimi satayım. (Böylece) sizlerin canlarını satın alayım, daima mutlu olun.

DPKAM / DBH / Mainz 92
TIII 84-18 Ön 637(13) 648(24)
Mailiz 42 T IH B TV 51
Arka 649-652(03)

Orhun Yazıtları, Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları ve Irk Bitig'de yardımsever olmak değerkini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.7.2. Dürüst olmak değeri ile ilgili bulgular

Orhun Yazıtları, içerisinde yer alan hitap biçimlerinin özellikleri, eser metninin milleti için kaygılanan bir devlet büyüğünün öğütleri niteliğinde ve bir iktidar dilinin uyarısı özelliğinde olması; ayrıca hem yaşanan iyi ve kötü hadiselerin anlatılması hem de bu anlatımların ardından bazen hitap edilen kitleye soru sormakla bazen ise bir öngöründe bulunmakla nasihat edilmesi özelliklerinden dolayı bir nutuk metni olarak kabul edilmiştir (Ercilasun, 1994; Korkmaz, 1995).

Bu özelliğiyle halkına mesajlar veren kağanın sözlerinde ne kadar dürüst olduğunu, yine halkına yaptıklarını teyit ettirmek istercesine soru sorduğu şu ifadelerle vurguladığı görülmektedir:

Kagan olurup yok çıgañy bodunug
kop kubratdım: Çıgañy bodunug bay kılтым,
az bodunug öküş kılтым. Azu bu sabımda
igid bar gu

Tahta oturup yoksul (ve) fakir halkı
zengin yaptım, az halkı çok yaptım. Yoksa bu
sözümde yalan var mı?

KT G 9-10

Huastuanıft'te, büyük günahlar arasında gösterilen *hile yapmak, yalan söylemek* gibi olumsuz özelliklerin tövbe gerektirdiği vurgulanmıştır. Bu yönüyle dürüst olmak değerini yansıtan ifadeler aşağıdaki gibidir:

neçe igid igidedimiz erser
.....tengrim
amtı bu on türlü yazukda
boşunu ötünür biz manastar
hirza..

nice hile işledik ise,
Tanrım!
şimdi bu on türlü gınahtan
fariğ olarak, dua ederiz, Manastar
hirza!

HU / T.II,D.178,iii, 2

yime neçe igideyü antıkımız
erser..
.....tengrim
amtı bu on türlü yazukda
boşunu ötünür biz manastar
hirza..

yine, nice yalan yere yemin ettik
ise,
Tanrım!
şimdi bu on türlü gınahtan
fariğ olarak, dua ederiz, Manastar
hirza!

HU / T.II,D.178,iii, 2

neçe tevledimiz
kürledimiz erser..
.....tengrim
amtı bu on türlü yazukda
boşunu ötünür biz manastar
hirza..

nice aldattık
hile yaptık ise;
Tanrım!
şimdi bu on türlü gınahtan
fariğ olarak, dua ederiz, Manastar
hirza!

HU / T.II,D.178,iii, 2

İKPÖ'de karakterlerin dürüstlüklerinin vurgulandığı ifadeler aşağıdaki gibidir:

ötrü eçisi tegin-
ka inçä tep ayıttı ärdini
bultuñuz mu tep tedi tegin

Sonra ağabeyi prene şöyle sordu:
“Mücevheri
buldunuz mu?” dedi. Prens, doğru sözlü

köni saßlry üçün bultum	olduğu için, “Buldum yavrucuğum.” dedi.
ögüküküm tep tedi ..	İKPÖ / LIV-LV
ötrü qız yalyan tep kertgünmätin	Sonra kız, kendi kendine “Bu bir yalandı.” diyerek ve söylediklerine inanmayarak prene şöyle söyledi: “Siz çok çılgın ve şaşkın biri imişsiniz. Nasıl böyle hakaret edici bir söz ağzınızdan çıkar? Benares ülkesindeki hanın oğlu okyanusa gitti ve henüz dönmedi. Siz nasıl, ‘O benim!’ diyebilirsiniz?”
tegin-kä inçä tep tedi ärtirjü qal	
muntuz ermiş siz näçük antay çulu	
sajî aysınız ta onar baranas uluş-	
taqı qan oyhl taluy-qa kirdi..	
taqı	Bunun üzerine prens şöyle söyledi:
kalmaz naçük men enir men ter siz..	“Ben,
ötrü tegin inça tep tedi .. men	doğduğumdan beri, yalan söylemedim.”
toya âzük sözlâmaz men qız inça	Kız da şöyle konuştu: “Sizin yalan ya da doğru söylediğinizi [kim] bilir? Ben, hiç inanmıyorum” [dedi? ...]
yalyan koni	İKPÖ / A Kalıntısı Arka Sayfa 12-13-14-15-16-17-18-19-20-21-22
sözüküzni	
[kim ?] bilir men ıdı kertgünmaz men	
te[p ?]	

DPKAM’dan incelenen çatıklarden Çatıani Bey Hikâyesi’nde şeytanların dürüstlük değerine aykırı biçimde türlü görünümde canlıların karşısına çıkarak onları aldatıp öldürdüğünden bahsedilmektedir:

rakşas ba:r ol rakşas barıp edgü: yumşak	Şeytan var. O şeytan varıp güzel yumuşak
sa:vlar sö:[z]lep	sözler söyleyip oldukça fazla sayıda canlıyı öldürür. O, şimdi insanlar hükümdarına benim canlı bedenimi size emanet ediyorum.” (dedi).
erüş ükiş tınl(ı)glarığ ölürür.. anın amtı	Ben o şeytana tabiyim. Yine o şeytana güzel sözler söyleyip, (birbirine) benzer (ya da) başka başka görülmeye değer suretlere bürünerek, kendini belli etmeden pek çok canlıyı öldürür.
yahoklar éligiye meniğ isig ö:zümin	DPKAM / ÇBH / Mainz 775
saqa urunçak u:rur m(e)n.. m(e)n ol	Tin 84-46 Ön
rakşaska	0187(01)-0194(08)
sa:nl(ı)g m(e)n.. o[l] yme rakşas edgü:	
sa:vlar söz-	
-lep teñ teñ öñi öñi körgeli körtle	
körk meñiz be[l]gürtüp biltizmetin	
öküş tınl(ı)glarığ ölürür ..	

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları, İrk Bitig ve Altun Yaruk’tan incelenen iki bölümde dürüst olmak değerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.7.3. Bağışlayıcı olmak değeri ile ilgili bulgular

Orhun Yazıtlarında kağan ve kumandanlar ile devletin ileri düzey yöneticilerinin savaşlarda mağlup ettikleri boyların halkını mağdur etmediği, kendilerine tabi oldukları takdirde onları halkı olarak kabul ettiklerini anlatan ifadeler yer almaktadır. Bu yönüyle yönetimde söz sahibi kişilerin bağışlayıcı olma özellikleriyle ön plana çıktıklarını söylemek mümkündür:

Id[uk] tirilip y[.....] [anta sünğ]üşdüm, süsin sançdım. İçikigme içikdi, bodun boltı; ölügme ölti. Selenge kodı yorıpan Karagan kısılta, ebin barkın anta bozdum [.....] yışka agdı. Uygur Elteber yüzçe arın ilg[er]ü t[ezip bardı] [.....]	Kutsal toplanıp orada savaştım, askerlerini mızrakladım. Tabi olanlar tabi oldu, halk oldu; ölenler öldü. Selenge (Nehri boyunca) aşağıya yürüyüp Karağan Geçidi'nde, evini barkını orada bozdum dağa tırmandılar. Uygurların Elteber'i yüz kadar adamla doğruya doğru kaçıp gitti
Yerçi yer yaŋgılıp boguzlantı. Buŋgadıp kagan “Yelü kör” temiş. Anı sub[ka] bard[ımız]. Ol sub kodı bardımız. Asıngalı tüşürtümüz. Atıg ıka bayur ertimiz. Kün yeme tün yeme yelü bardımız. Kırkızığ uka basdımız. [Usı]n sünğügün açdımız. Kanı süsi terilmiş. Sünğüşdimiz, sançdımız. Kanın ölürtümüz. Kaganka Kırkız bodunı içikdi, yükünti.	Kılavuz yanıldı ve boğazlandı. Sıkılıp kağan “Sürün atları!” demiş. Anı Irmağı'na vardık..... O ırmak boyunca yol aldık. Tırmanmak için (askerleri atlardan) indiriyorduk. Atları ağaçlara bağlıyorduk. Gece gündüz dörtнала gittik. Kırğızları uykuda iken bastık. (Uykuları)nı mızraklarımızla açtık. Hanlarını öldürdük. Kırğız halkı kağana teslim oldu, boyun eğdi.
Yantımız. Kögmen yışığ ebirü keltimiz. Kırkızda yantımız	Döndük. Kögmen Dağlarını (ormanı?) dolanıp geldik. Kırğızlardan döndük.

BK D 36-37-38

TI K 3-4-5-6

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında da savaşlarda ve seferlerde egemenlik altına alınan bölge halklarına ilk etapta dokunulmadığı, onların affedildiği ve hatta tabi olduğunda kendi halkları olarak kabul ettikleri anlatılmaktadır. **Suçlu ile masum ayrımı** vurgusuyla bağışlayıcı olmak değerini yansıtan ifadelerden bazıları aşağıdaki gibidir:

eki yaŋgıka kün toğuru sünğüşdim kılım künğim boğunıg tenğri	İkinci gün tan vaktinde savaştım. Kölelerim, cariyelerim ve milletimi Tanrı
yer aýu birti anıta sançdım yazuqlıg atlıg tenğri tuđa birt#i qara igil boğunıg yoaq kılmağım	Yer emretti. Orada mızrakladım. Önemli günahkârları Tanrı tutuverdi. Sade halkı yok etmedim.

ŞU D 1-2

qara igil boğunuğ yoq kılmağım
ebin barqın yılqışın urmağım kıyın ayđım
tuŗǵuru qottum kentü boğunum tidim uğu
keliñg tidim qodup barqım kelmedi yiçe

irtim burǵuđa yetdim törtünç ay
toquz yanǵıka süñgüsdim şañçım
y#ılqışın barımın kızın qoduzın kelürtim
bişinç ay uđu kelti sekiz oğuz toquz tañar
qalmañ kelti

Sade halkı yok etmedim. (Onların)
yurtlarına, at sürülerine dokunmadım. Cezalarını
emrettim. (Sonra) (Onları) oldukları gibi
bıraktım. (Onları) kendi halkım olarak kabul
ettim. “(Ey halkım) gelin” dedim. (Onları) yalnız
bırakıp gittim. (Ama) (onlar) gelmediler. Tekrar

Burgu’da yetiştim. Dördüncü ayın
dokuzuncu gününde savaştım; mızrakladım. At
sürülerini, mallarını, değerli hayvanlarını
getirdim. Beşinci ay takip ederek geldiler. Sekiz
Oğuzlar, Dokuz Tatarlar tümüyle (bana) geldi.

ŞU D 2-3

Bir tövbe duası metni olan Huastuanift’te kişilerin işlemiş oldukları yahut işlemeleri olası olan günahlardan ötürü Tanrı’dan af diledikleri, Tanrı’nın inayetine ve bağışlayıcılığına sığındıkları görülmektedir. Bundan dolayı mevcut günahlar ile yanılıp günah işleme durumuna karşı Tanrı’dan bağış dilendiğini ifade eden ve eser içerisinde sık sık tekrar eden bölümler yer almaktadır. Bunlardan bazıları aşağıdaki gibidir:

anı-ı üçün tengrim yazukda
boşunu ötünür biz manastar
hirza..

Onun için, Tanrım, günahtan
fariğ olarak, dua ederiz, Manastar
hirza!

HU / T.II,D.178,iii, 2

mundag bu adunçsuz yazuk yazıntımız
eser. tengrim amtı-ı men raimast
mundag bu adunçsuz yazuk yazıntımız
ferzind öğü (nür men yaz)ukda boşunu
ötünür men manastar hirza-h.
kutlug pads ..

böylece bu değişmez günahı işledik
(=affolunmaz)
ise; Tanrım şimdi ben Raimast
oğul nedamet ederim, günahtan feragat ederek
yalvarırım, Manastar hirza! (=günahımı affet)
kutlu? ..

HU / T.II,D. 178,iii,I.

T.II,D.178,iii, 2

bir yigirmine yime yiti türlüğ
puşi-i arıg nomka ançolasık
törü bar erti-i.. yme biş tengri-I
yarukın kuvratıǵı-I ferişterler
hroştag padvahtag tengri-i
..biz adruk adruk biş tengri
yarukın bizingerü kelürdi-i erser

On birinci olarak: yine yedi türlü
sadaka pak şeriat uğruna böylece ibadet
töresi var idi. Yine Beşiz-Tanrı
nurunu toplayıcı olan melekler
? ? Tanrı Tanrı’ya doğru
varacak suçlarını atacak olan Beşiz-Tanrı
nurunu bize doğru getirdi ise

..biz adruk adruk itip yaratıp	bizim ayrı ayrı süslenip donanıp
nomka keygürsük törü bar	şeriat mucibince (kendimizi) giydirmek töresi
erti..	var
...tengrigerü pardaçı-ı boşuntaç	idi.
biş tengri-i yarukın evke barka	Tanrı'ya varacak affedilecek
(d:barkka)	Beşiz-Tanrı nurunu eve barka
badımız erser.. anıg kılınçlıg	bağladık ise; yahut) kötü amelli
kişike yavlak tınlıgka	kimseye, yaman canlıya (hayvanlara),
turalıgka birdimiz erser..	mahluk(lar)a, verdik ise; (yahut)
töktümüz saçtımız erser	döktük saçtık ise;
anı-ı üçün tengrim yazukda	Onun için, Tanrım, günahıtan
boşunu ötünür biz manastar	fariğ olarak, dua ederiz, Manastar
hirza..	hirza!

HU / T.II,D.178,iii, 2

Altun Yaruk'tan incelenen Birinci Kitap'ta Küü Tav adlı beyin işlemiş olduğu canlıları öldürme günahından ötürü pişman olup af dilediğinde Tanrılar tarafından bağışlandığı ve kendisine hatasını telafi etmesi için bir şans verildiği anlatılmaktadır. Aşağıdaki ifadelerde Küü Tav adlı beyin Tanrıların bağışlayıcılığı karşısında başından geçenler yer almaktadır:

.....lar-nıng yol	ların yol
.....eöğü kılınçlar	iyi ameller
.....tatıg-ıg iderm-e, öz	tatlıya düşkün olma, canlı-
(lüg)-üg ölürme, eöğü tavar	ları öldürme, servete hırs gösterme,
-ka azlanmağıl, ayıg kılınç kılma,	fena amel kılma,
eöğü kılınçlıg kimi köprüg itgil	iyi amelli gemi, köprü yap
yaratğıl tip, munçulayu tutuzup	deyip, böylece emrederek
ötrü mini boşuyu ıdtı. mn	ötürü beni affediverdi. Ben
boşuğ y(a)rılıg-ka tegip, ol balık-tın	affa nail olup, o şehirden
öndüm. ne öne birle ök k (a)ltı	çıktım. Çıkınca güya rüya
tül tüşep, oğunmış teg tiriltüküm	görmüş oldum, uyandığım gibi dirilmem
bu erür, tip tidi.	bundandır (deyip) dedi.

AY / BK/ 16 // 5-10-15-19

İKPÖ'de, pek çok değere sahip İyi Düşünceli Prens'in bağışlayıcı olmak değerine de sahip olduğu görülmektedir. Nitekim İyi Düşünceli Prens kendisine kötülük yapsa da

kardeşini bağışlamıştır. Hatta kardeşinin ölmemesi için kendisinin bir prens olduğunu karşısına çıkan sığırtmaçtan gizler:

udçı är körüp
inçä tep ayıtdı siz kişi-
dä adruq bāgrāk är köz-
ünür siz siz nāglük inçä
irinç yarlıy boltuñuz .. tegin
inçä tep saqıñ saq-
ıntı tözümin oyuşunun
balgūirti sözlāsär inim
ölgäy ., ötrü tegin toya
yoq çıyay poşı-çı men
tep tedi

Sığırtmaç, onu görünce şöyle sordu:
“Siz, ölümlülerin hepsinden farklı ve çok asil
biri gibi görünüyorsunuz. Niye böyle zavallı
ve acınacak duruma düştünüz?”

Prens, şöyle düşündü: “Eğer, kökümü,
oymağımı belirten sözler söylersem, küçük
kardeşim ölecek.” O zaman prens: “Ben
yoksul ve zavallı bir dilenci olarak doğdum.”
dedi.

İKPÖ / LXVI-LXVII

DPKAM'dan incelenen Çaştani Bey Hikâyesi'nde, Çaştani Bey'in halkını korumak için mücadele ettiği şeytanların Bey'in gücü ve kahramanlığı karşısında af diledikleri ve bağışlandıkları anlatılmaktadır. Çaştani Bey'in merhametli gönlü ile şeytanları affetmesi; acımasız, merhametsiz ulu şeytanların halka zulmü karşısında merhamet etmesi ile bağışlayıcı olmak değerinin vurgulandığı ifadeler aşağıdaki gibidir:

.... ünler-
-in ös[ü]rüp élig be:gke inçe té:p
té:d[iler yal]noklarnıñ arslanı éligler
be:gler[n]iñ kut t(e)ñrisi(y)e
y(a)r[ı]k[an]çuçı {y}
köñil öritip köñülünin süzgil bi:rök
bizni ölürser s(e)n y[m]e ne:ñ seniñ
[bal]ıkdakı i:g toga kétéğüsi yo:k.. amtı
biz-
-iñ isig ö:zümüzke edgü: köñül tu[r]gur-
-up umug ınag bolgıl..

Seslerini yükseltip hükümdara şöyle
dediler: “İnsanların aslanı, hükümdar ve beylerin
asil Tanrısı! Merhamet edip gönlünü (öfkeden)
arıt. Sen bizi öldürsen bile (senin) şehrindeki
hastalığın gideceği yok. Şimdi bizim canlı
bedenlerimize iyi duygular besleyip bize (umut)
verici ol.”

DPKAM / ÇBH / Mainz 670

T III 84-42

Arka 0061 (16)-0069(24)

yekler inçe té:p té:diler..
u[l]ug élig bo: ok seniñ balıkıñta
küñtin yınak bi:r ulug bedük söğüt
ba:r.. anta yavlak sa:kınçl(ı)g rakşas
bolur
üç bedük kö:zleri o:t öñlög saçı

Şeytanlar şöyle dediler: “(Ey) hükümdar!
Senin şehrinin güney tarafında oldukça büyük
söğüt ağacı var. Orada kötü düşünceli şeytan var.
(Bu şeytanın) üç büyük gözü, ateş renkli saç
sırtına yayılarak durur, yanan ateş gibi gözü (ve)
göz bebekleri yanarak (fır fır) dönüp
durmaktadır. Merhametsiz (ve) katı kalpli (olan
bu şeytan) daima çok sayıda canlıyı azı dişleri

arkasınta yadılı turup tamturmuş yula yalını teg kö:zi karakı yalına:yu tegzinü turur uzu:n turkaru y(a)rlıkançsız köñülin sa:nsız üküş tınl(ı)glarığ azıgları üze tañçalayu ölürüp tod[unçsuz ka]nıñsız..	(ile) parçalayarak öldürüp, doyumsuz ve kanmayan.. DPKAM / ÇBH / Mainz 670 T III 84-42 Arka 0072(27)-0081(36)

DPKAM'dan incelenen diğer çatik olan Dantıpalı Bey Hikâyesi'nde kötü niyetli hükümdar Dantıpalı'nın tüm merhametsizliği ile, geyiklerini korumaya çalışan Geyikler Beyi'nin boynunu kesmesi durumu üzerinden **merhametli olmak** erdemi vurgulanmıştır:

ötrü ol irig sarsıg köñüllüg d(a)nt[ı-] -palı élig.. a:ltun öñlüg sıgu:[n-] -nuñ ötügin tıñlagalı unamatın k[ö:]z- -inke karakıña ka:n ko:dulup kın kö:zin sıgun tapa körüp övkesi kelip anıñ a:ra agu:lug yılan tilıñe ogşatı yalınlayu turur yitti kılçın t[a:r-] -tıp altı: kınıg katıg köñülin edgü:lüg sıgun be:giniñ bo:yının biçip ba:şın yé:rte yıkdı	Daha sonra o kaba (ve) kötü niyetli Hükümdar Dantıpalı, altın renkli geyiğin, ricasını dinlemeye muvaffak olmadan, gözüne (ve) göz bebeklerine kan dolup, şaşı gözüyle geyiğe doğru bakıp, öfkesi kabarıp; bu sırada zehirli yılan diline benzeyen parlayıp duran keskin kılıcını çekip (eline) aldı. Acımasız, sert yüreğiyle, iyilik (sahibi) geyikler beyinin boynunu kesip, başını yere düşürdü. DPKAM / DBH / Mainz 92 T III M 84-18 Arka 674(16)-681(23) Mainz 666 TIII84-4 Ön 683(01)- 683(02)

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden yalnızca İrk Bitig'de bağışlayıcı olmak değerini ifade eden bulguya rastlanmamıştır.

4.1.7.4. Sadık olmak değeri ile ilgili bulgular

Köktürk Dönemi'nde gerek halkın gerekse kağanlar, kumandanlar ile devlet idaresinde bulunan üst düzey kişilerin birbirlerine sadakatle bağlı olduklarını Orhun Yazıtlarında yer verilen ifadelerde görebilmek mümkündür. Yazıtlarda geçen ifadelerle göre devletin çeşitli bölgelerine görevlendirilmiş olan beyler, danışmanlar, kumandanlar ... kağanlara sadakatle bağlıdır. Aşağıdaki ifadelerde sadakat değeri vurgulanmıştır:

Tenğri teg, Tenğri yar[at]mış Türuk Bilge [Kagan] sabım: Kaŋgım Türuk Bilge Kagan olurtukınta Türuk matı begler, kirse Tarduş begler, Kül Çor başlayı ulayı Şadapıt begler, öŋgre Tölis begler, Apa Tark[an] başlayı ulayı Şad[apıt] begler, bu [.....] Ataman Tarkan, Tonıyukuk Boyla Baga Tarkan ulayı buyruk [.....] İç Buyruk Sebig Köl Erkin başlayı ulayı buyruk, bunça matı begler kaŋgım kaganka ertinğü ertinğü ti mag itdi ögd[i](?)

Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olan, Tanrı tarafından yaratılmış Türk Bilge Hakan sözü: Babam Türk Bilge Hakan tahta oturduğunda sadık Türk beyleri, batıdaki Tarduş beyleri, Köl Çor başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, doğudaki Tölis beyleri, Apa Tarkan başta olmak üzere (bütün) Şadapıt beyler, ... Ataman Tarkan, Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ve kumandanlar Hassa Kumandanı Sebig Köl İrkin başta olmak üzere (bütün) kumandanlar, bunca sadık beyler babam hakana pek çok pek çok alkış (ve) övgüde (?) bulundular. (Babam hakan da) Türk beylerini (ve) halkını pek çok alkışladı (ve) övdü (?)

BK G 13-14-15

Türuk begler bodun, bunu eşidinğ! Türuk bodun tirip il tutsıkingın bunta urdum; yangılıp ölsikingin yeme bunta urtum. Nenğ nenğ sabım erser beŋgğü taşka urtum. Angar körü biling! Türuk matı bodun, begler, bödke körtüğme begler gü yaŋgıltaçı siz?

(Ey) Türk beyleri ve (ve) halkı, bunu işitin! Türk halkı, dirilip (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya (taş üzerine) hakkettim; yanılıp (nasıl) öleceğini de buraya hakkettim; (Söyleyecek) her ne sözüm var ise ebedî taş hakkettim. Ona bakarak öğrenin. Ey sadık Türk halkı ve beyleri, bu devirde bana itaat eden beyler, sizler mi yanılacaksınız?

KT G 10-G11

Yazıtlarda beylerin ve halkın devletine ve kağanlarına *sadakatle bağı* ve *vefali* oldukları ifade edilmektedir. Nitekim devlet büyüklerinin cenaze törenlerinde vefa örneği gösteren yakınlarının, halkının, beylerin ve onların kumandasındaki kişilerin ne denli *sadık* ve *vefakâr* oldukları aşağıdaki ifadelerde görülmektedir:

Bunça kazanıp kaŋg[ım K]agan [I]t yıl onunç ay altı otuzka uça bardı. Lagzın yıl bişinç ay yiti otuzka yog ertürtüm. Bukug Totok kaŋgı Lisün Tay-Senğün başad[u] biş yüz eren kelti. Kokılık ö[.....] altun kümüş kergeksiz kelürti. Yog yıparıg kelürüp tike birti. Çıntan ıgaç kelürüp öz yar[.....]

Bunça bodun saçın kulkakın [b]ıçdı. Edgü özlik atın, kara kişin, kök teyenğın sansız kelürüp kop kotti.

Bu kadar (çok) kazanıp babam hakan Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti. Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde cenaze (törenini) tamamladım. Bukug Totok babası (?) Lisün Tay-Sengün kumandasında beş yüz kişi geldi. Kokuluk altın (ve) gümüş bol miktarda getirdi. Cenaze mumları getirip dikiverdiler. Sandal ağacı getirip

Bunca halk (cenaze töreninde) saçlarını kulaklarını kesti. Cins has atlarını, kara samurlarını, gök sincaplarını sayısız (miktarda) getirip (hediye olarak) hep bıraktılar.

BK G 11-12

[K]arğım Kagan [üçün] ağır taşıg
yogun 1g Türük begler bodun [itip yaratıp
kel]ürti. Özümə bunça [.....]

Babam Hakan için (bunca) ağır taşları (ve)
kalın ağaçları Türk beyleri (ve) halkı yapıp edip
getirdiler. Kendime bunca

BK G 15

[... Bilge] Kagan b[itigin] yollug
Tigin bitidim. Bunça barkıg, bedizig, uzug
[..... K]agan atısı Yollug Tigin,
men, ay artukı dört kün [ol]urup bitidim,
bedizettim y[aratdım (?)].

(Bilge) hakan kitabesini (ben) Yolluğ Tigin
yazdım. Bunca binayı, resim ve heykelleri,
süslemeleri Hakanın yeğeni Yolluğ
Tiğın, ben, bir ay ve dört gün oturup yazdım,
süsledim (ve yarattım?).

BK GB

İrk Bitig’de yer alan fallarda sadakat ve vefalı olmak değerini sembolize eden bulgulara rastlanılmamıştır. Ancak kitabın hatime (kolofon) bölümünde, kitabın genç bir mürit olan müellifi, ağabeyi aziz Sangun İtaçuk için eseri hazırladığını (?)¹⁶ belirterek *sadakat* ve *vefa* örneği göstermiştir:

Bars yıl, ekinti ay, bir yigirmike
Tay-gün-tan manıstantakı kiçig di[n]tar
burua guru eşid[ip] içimiz isig Sangun
İtaçuk üçün bitidim.

Kaplan yılı(nda), ikinci ayın on beşinde,
Taygüntan Manastırında, (ben) genç dindar
(mürit), mürşit kâhinden işitip, ağabeyimiz aziz
Sangun İtaçuk için (bu kitabı) yazdım.

IB / 67 Hatime (Kolofon)

Huastuanift’te dine, ulu Tanrılara onların sözlerine karşı durmak, kötü niyetle yaklaşp, kötü niyetlerle onlardan ayrılmak, Tanrı yoluna sadık kalmamak, isyan etmek, şeytana uymak ... gibi davranışlarla Tanrı emirlerine ve dinin kurallarına sadakatle bağlanmamış olmak günahlar arasında gösterilmiş, bundan ötürü tövbe edilmesi gerektiği vurgulanmıştır:

yime kamag yekler ul(ug)lar
totunçsuz ovutsuz sok yek (birle?)
yüz artukı kır(k t)ümen yek (yavlak?)
bilginge-h katılıp öğsüz köngül-
-süz kelti. kentü tuğmuş kılınmış
mengigü tengri yirin unitu-u ‘ıtdı-ı.
yaruk tengrilerdde adrılı-ı. Antadda_

yine bütün şeytan uluları,
doymaz utanmaz hasut şeytanla beraber,
yüz (zait) kırk tümen şeytan, kötü
niyetle, katışarak akılsızca duygusuzca
geldiler. Kendi doğmuş yaratılmış
(olan Beşiz-Tanrı)
bengi Tanrı yerini unutup terk etti.

¹⁶ Metnin bu bölümünde, çalışmada esas alınan T. Tekin’in (2004) yorum ve Türkçeye aktarımı dikkate alınmıştır. Ancak bahse konu ifade ile ilgili çeşitli değerlendirmeler mevcuttur. Çalışmamızda, bu görüşlere daha önce değinilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bk. s. 132.

–ta baru tengrim yek kılınçinga-	nurlu Tanrılardan ayrıldı. Ondan (sonra)
anığ kılınçlıg şmnu ögümüzni-i	gitti, Tanrım, şeytan ameline.
sakınçımızni-i azgurdukin a...k(?)	kötü ameli Şmnu, aklımızı,
k(?)...uun,	fikrimizi azdırdığı
bilgisiz öğsüz boltukumuz (ü)çün	bilgisiz akılsız olduğumuz için,
kamag yaruk özütlerning t(özin)ge	bütün nurlu ruhların aslına
(yil) tizi (nge) arığ yaruk ezrua tengriken	köküne, pak nurlu Ezrua Tanrıhan [?]-
(-ke?) yazıntımız yangıltımız erser	-a? isyan ettik, hata ettik ise, (ve bu sebeple)
(yaruklı-i) karalı-i ten(gr)ili-i yekli-i-h....	nurlu zulmetli, Tanrılı şeytanlı....

HU / T,II,D. 178, I.
T,II,D. 178,iv, 2

İKPÖ’de ölüm tehlikesiyle dolu maceralı bir okyanus yolculuğuna çıkmaya hazırlanan İyi Dülünceli Prens’in beraberindekilere isterlerse geri dönebileceklerini bildirmesine rağmen kendisine sadakatle bağlı olan yardımcıları onu yalnız bırakmamışlardır. Bu yönüyle sadakat vurgusu yapılan bölüm aşağıdaki gibidir:

qaltı taluy ögüz-kä	Okyanusa ulaştığı zaman, yedi gün durup,
täğip yetti kün turup	bir gemi donattı. Demirden yedi zincir, gemiyi
kemi yarattı yetti temir sua	zincirleyip hareketsiz bıraktı. Yedinci gün, şafak
kemi solap turyurdu yettinç	sökerken, İyi Düşünceli Prens, büyük
kün tañ tañlayur erkän	davulu çaldırıp şöyle buyurdu: “Okyanusa
ädgü ögli tegin uluy küß	gidiyorsunuz. (Aranızda) kim ölüm tehlikesinden
rüg toqtıp inçä tep	korkuyorsa, şimdiden yürüsün gitsin! Ben sizleri
yarlıyqadı taluy ögüz-kä	zorla götürmüyorum.”
kirür sizlär kim ölüm	Onun buyruğunu işitince, onlardan hiçbiri
adaqa qorqsar aşnu-raq	(gitmeye) asla razı olmadı, (hiçbiri hiç ses
yorıqlar men sizlärni küç-	çıkarmadı). Günlerce
äp elitmäz men ötrü ..	böyle, davul çalınıp buyruk
yarlıyın eşidip kim	tekrarlanıyordu; hiçbiri hiç ses çıkarmayınca,
näñ un[a]madı-lär (ün[tä]mädi-lär)	yedinci gün, demir zincirleri açıldılar, demir
küniñä	halatları çözdüler.
munçulayu küßrüg toqıp	
yarlıy yarlıyqap kim näñ ün-	
tämäsär yettinç kün temir sua	
açtı temir ıyrı yorıdı ..	

İKPÖ / XXXI-XXXII-XXXIII

İncelenen eserler arasında Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları, Altun Yaruk ve DPKAM'dan incelenen iki çatikte sadık olmak değerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.7.5. Sorumluluk sahibi olmak değeri ile ilgili bulgular

L. Cahun, Türk hükümdarlarının sosyal hizmet anlayışı, sorumluluk sahibi olması ve halkı besleyip doyurma yükümlülüklerini yerine getirmesiyle ilgili olarak şunları söyler:

“Başka milletlerin aksine olarak Türklerde halkı besleyen, giydiren ve harçlığını veren hakandır. Onlarda vergi vermek halkın genel masrafı demektir. Eğer hakan artık yurttaşlarının gelirlerini sağlayamayacak duruma gelirse onlara izin verir. Onlar da gidip nafakalarını başka bir hakanın bayrağı altında ararlar. Türk hakanının gece uyumaması ve gündüz dinlenmemesi, yalnız fakirleri besleyip giydirmek için değildir. O, Türk’ün şöhreti ve milletin şan ve şerefi için gece gündüz çalışmış ve çarpışmıştır. Mısır Firavunu, İran şahı ve Asur hükümdarı, milletlerini kendi kişilikleri uğruna veya ilahlarının kudretini göstermek için ölüme yolladığı hâlde, Türk hakanı Türk milletini yükseltmekten başka bir şey düşünmemiştir” (Danişmend, 1964, s. 13).

Türklerde, diğer Doğu ülkelerinde olduğu gibi, sarayda zevk ve sefa içinde eğlenen bir hükümdar yoktur. Yalnızca asker ve sivillerin başında doğa ile mücadele eden, halkın acı ve tatlı günlerini paylaşan bir hakan vardır (Ögel, 2001). Köktürkler Devri’nden itibaren görülmeye başlanan bu sosyal hizmet, kağanların halkın menfaati için çalışması düşüncesi sonraki dönemlerde de devam edegelmiştir (Taneri, 2015).

Bodun olarak bilinen halk, Eski Türk Dönemi’nde toplumu ve devleti yöneten kağan ile belirli bir uyum içerisinde varlığını sürdürmekteydi. Türk tarihine ışık tutan Çin kaynaklarına bakıldığında orada bir Türk kağanının “Boylarım bolluk içinde yaşıyor, bu bana yeter.” diye söylediği görülmektedir. Kağanın bu sözleriyle, gerçekleri yansıtıp yansıtmamasına bakılmaksızın, o dönemde Türk ülkesinin yöneticisinin aslında doğrudan sosyal refah kavramından söz ettiği anlaşılabılır. Böylece bu dünyada varlıklı, bir başka ifadeyle ‘bay’ yaşam ile öteki dünyadaki yolculuğun rahat geçmesinin birbiriyle bağlantı içinde olduğunun tarihsel kaynaklar boyutunda da izlenebildiğini görebilmekteyiz (Davletov, 2008, s. 93).

Türklerde Köktürk Dönemi'nden itibaren var olan “açı doyurma, çıplağı giydirme” inancı, Orhun Yazıtlarından Dede Korkut’a, Manas Destanı’ndan Selçuklu ve Osmanlılara kadar atasözü hâlinde değişmez bir düstur, bir kanun ve en başta gelen bir vazife olarak günümüze kadar devam edegelmiştir. Bunun yanı sıra at ve don verme, millete altın, gümüş ve diğer şeyleri kazandırma, devlet ve milleti için hep kazanma, halkı iskân etme, yeni yurtluk verme ... gibi yükümlükleri de yerine getirmişlerdir (Ögel, 2016).

Orhun Yazıtlarında *kağanların halka karşı sorumlu olması* ve bunun için *durmadan dinlenmeden çalışması* vurgusuyla sorumluluk sahibi olmak değerinin ön plana çıktığı ifadelerden bazıları aşağıdaki gibidir:

Neŋg yılsıg bodunka olurmadım. İçre aşsız, taşra tonsuz, yabız yablak bodunta üze olurtum. İnım Köl Tigin birle sözleşdimiz. Kaŋgımız, eçimiz kaz[anmış bodun atı küsi yok bolmazun] tiyin, Türuk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmad<ım>. İnım Köl Tigin birle, eki Şad birle ölü yitü kazgantım.	(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım. (Tam tersine) karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum. Kardeşim Köl Tigin ile konuşup anlaştık. Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmam. Kardeşim Köl Tigin ile, iki Şad ile (birlikte) ölesiye yitesiye çalıştım, çabaladım.
Kagan olurup yok çıgaŋy bodunug kop kubratdım: Çıgaŋy bodunug bay kılıtım, az bodunug öküş kılıtım. Azu bu sabımda igid bar gu	(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım. (Tam tersine) karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum. Kardeşim Köl Tigin ile konuşup anlaştık. Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmam. Kardeşim Köl Tigin ile, iki Şad ile (birlikte) ölesiye yitesiye çalıştım, çabaladım.
Tenŋri yarlıkaduk üçün, men kazgantuk üçün Türuk bodun [ança] kazgan[mış] erinç. Men iniligü bunça başlayı kazganm[asar], Türuk bodun ölteçi erti, yok boltaçı erti.	Tanrı buyurduğu için, ben çalışıp kazandığım için Türk halkı (da) öylece kazanmış (oldu) şüphesiz. Ben erkek kardeşimle beraber bu kadar önderlik edip çalışmasa ve muvaffak olmasa idim, Türk halkı ölecek idi, yok olacak idi.
Bunça törtüg kazganıp inım Köl Tigin özi ança kergek boltı.	Bunca çalışıp çabalayıp kardeşim Köl Tigin kendisi öylece vefat etti.

KT D 26-27

KT G 9-10

BK D 33

KT D 30

Yine Orhun Yazıtlarında kağanların *devlet-millet menfaati için çalışma* ve *halkın menfaatini gözetme* vurgusuyla sorumluluk sahibi olmak değerini ön plana çıkardığı ifadelerden bazıları aşağıdaki gibidir:

Bunça bitig bitigme: Köl Tigin atısı Yollug Tigin, bitidim. Yigirmi kün olurup bu taşka, tamka kop Yollug Tigin, bitidim. Igar oğlanıñızda, taygunuñızda yegdi igidür ertigiz. Uça bardıgız. Tenğr[ide] tirigdekiçe ..	Bunca yazıyı yazan: Köl Tigin'in yeğeni Yolluğ Tigin, (ben), yazdım. Yirmi gün oturup bu taşta, bu duvara hep Yolluğ Tigin, (ben) yazdım. (Halkınızı) değerli evladınızdan, tay (gibi) oğullarınızdan daha iyi besliyor idiniz. Uçup gittiniz. Gök(ler)de (de) hayattaki gibi (olasınız).
Men tokuz yegirmi yıl şad olurtum, tokuz [yegir]mi yıl kagan olurtum, il tutdum. Otuz artukı bir [yaşıma] Türiküme bodunuma yegin ança kazganu birtim.	Ben on dokuz yıl şad (olarak) hüküm sürdüm, on dokuz yıl (da) hakan (olarak) hüküm sürdüm, devlet yönettim. Otuz bir yaşımda Türklerime (ve) halkıma daha iyi bir şekilde öylece kazanıverdim.
Kapgan Kagan [yeti] otuz nta erti. Kapgan Kagan olurdum. Tün udımatı, küntüz olurmatı, kızıl kanım töküti, kara terim yügürt[i] işig küçüg bertim ök. Uzun yelmeg yeme ıttım ok, arkuy kargug olgurdum ok. Yanıgma yagig kelür[ü]r ertim.	Kapgan Kağan yirmi (yedi yaşında?)..... idi. (Onu ben) Kapgan Kağan (olarak) tahta oturttum. Geceleri uyumadan, gündüzleri oturmadan, kızıl kanımı akıtarak, kara terimi döktürerek hizmet ettim. Uzak mesafelere keşif devriyeleri gönderdim, gözetleme kulelerini (yerli yerince) koydurdum. Dönen düşmanı (geri) getirirdim.

KT GD

BK G 9-10

TH D 1-2-3

Yazıtlarda sadece kağanların değil onlarla birlikte devletin güvenliği, halkın huzuru için var gücüyle çalışan idarecilerin de benzeri sorumluluk anlayışına sahip olduğunu gösteren ifadeler yer almaktadır. Köktürk Kağanlığı'nda gerektiği her durumda bilgeliği ve cesurluğuyla görevi devralan başvezir Bilge Tonyukuk da kağanlar kadar sorumluluk sahibi ve halkına karşı duyarlıdır. Yazıtlarda geçen aşağıdaki ifadelerde Bilge Tonyukuk'un, devlet güvenliğinin tehlike ile karşı karşıya kaldığı durumlarda uykularının kaçtığını, gece gündüz durmadan çalıştığını görebilmek mümkündür:

Türgiş kagan ança temiş: “Beniñ bodunum anta erür” temiş. “[Türk bodunı yeme] bulganç [ol]” temiş, “Oguzı yeme tarkıñ ol” temiş.	Türgiş kağanı şöyle demiş: “Benim halkım orada olacaktır!” demiş. “(Türk halkı) kargaşa içindedir; Oğuzları da huzursuzdur.” demiş.

Ol sabın eşidip tün yeme udısıkım kelmez erti, <kün yeme> olursıkım kelmez erti.

(Türğiş kağanının) bu sözlerini işitince gece uyuyasım gelmiyordu. (gündüz) oturasım gelmiyordu.

TI D 4-5

Ança olurur erkli Oguzduntan küreg kelti. Küreg sabı antag: “Tokuz Oguz bodun üze kagan olurtu” tir. “Tabgaçgaru Kunı Senğünüg ıdımış; Kıtanfygaru Tonğra Eşimig ıdımış. Sab ança ıdımış: “Azkınfy Türk [bodun?] yoriyur ermiş. Kaganı alp ermiş, ayguçısı bilge ermiş. Ol eki kişi bar erser, sini, Tabgaçig ölüртеçi tir men; öngre Kıtanfyg ölüртеçi tir men; bini, Oguzug ölüртеçik, tir men. Tabgaç birdin yen teg, Kıtanfy öngdün yen teg, ben yırđınta yan tegeyin. Türk Sir bodun, yerinte, idi yorımazun. Usar, idi yok kışalım tir men.” Ol sabıg eşidip tün udısıkım kelmedi, küntüz olursıkım kelmedi.

Böylece oturur iken Oğuzlardan bir kaçak geldi. Kaçağ(ın) sözleri şöyle (idi): “Dokuz Oğuz halkı üzerine (bir) kağan tahta çıktı” diyor. “(Bu kağan) Çin’e General Ku’yu göndermiş: “Azıcık Türk (halkı?) gelişıyormuş. Kağanları cesur imiş, sözcüleri akıllı imiş. O iki kişi var oldukça, sizi, Çinlileri öldürecektir derim; doğuda Kıtayları öldürecektir derim, bizi, Oğuzları öldürecektir şüphesiz, derim. (Siz) Çinliler güney tarafından saldırın, (siz) Kıtaylar doğu tarafından saldırın, biz (de) kuzey tarafından saldıralım. Türk Sir halkı, ülkesinde, asla gelişmesin. Mümkünse, tümüyle yok edelim, derim.” Bu haberi işitip gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi.

TI G 2-3-4-5

Ötüken Uygur Dönemi’nde, devlet adamlarının yanlış uygulamaları karşısında halkın felakete sürüklenmesi durumundan son derece rahatsız olan devlet idarecilerinin gerekli önemleri alıp halkına karşı duyarlı davranarak kötü gidişatı düzeltmek için çaba gösterdiklerini, yeniden halkın güvenliği ve huzuru için seferlere gittiklerini, savaşlar yaptıklarını yazıtlarda kağanların kendi ifadelerinde görebilmekteyiz.

Yazıtlarda kağanların *devlet-millet menfaatı için çalışma* ve *halkın menfaatini gözetme* vurgusuyla sorumluluk sahibi olmak değerini ön plana çıkardığı ifadelerden bazıları aşağıdaki gibidir:

taý bilge totoq yaýlaqın üçün bir eki atlıg yaýlaqın üçün qara bo#duñum öltünğ yetdinğ yaña içik ölmeçi yetmeçi sen tidim yiçe işig küçig birgil tidim

Tay Bilge Totok’un ve bir iki ün sahibi kişinin kötü uygulamaları yüzünden (Ey) halkım! Öldün, mahvoldun. Bana yeniden tabi olun! (O zaman) ölüp yok olmazsınız dedim. Önceden olduğu gibi bana hizmet edin dedim.

ŞU D 5

..... a bükegüke yetdim kiçe yarık# bañar erkli süñğüsdim anıta şarıçdım kün ...mıs tün t..r.lmis bü..gükde sekiz oğuz toquz tañar qalmağuq eki yanğıqa kün

..... Bükegük’te yetiştim. Akşam hava kararırken savaştım ve (onları) orada yendim. Gündüz gece Bü[ke]gük’te Sekiz Oğuzlar ve Dokuz Tatarlar kalmadı. İkinci gün tan vaktinde savaştım. Kölelerim, cariyelerim ve milletimi Tanrı

toğuru süngüsdim kulum künğim boğunıg
tenğri

ŞU D 1

İrk Bitig’de *ailesi için çalışma, fedakârlık yapma* vurgusuyla sorumluluk sahibi olmanın sembolize edildiği fallar aşağıdaki gibidir:

**Oyma er oğlanın kisisin tutug
urupan oş iç oygalı barmış.**

**Oğlın kişisin utuzmaduk, yana
tokuz on boş kony utmış. Oğl yutuı kop
ögirer tir.**

Ança bilingler: Edgü ol.

(Bir) sakatatçı çocuklarını (ve) karısını
rehin olarak koyup (bir yarışta, kesilen
koyunların) iç organlarını ve bağırsaklarını
oymaya gitmiş.

(Yarıшта) çocuklarını (ve) karısını
kaybetmemiş, üstelik doksan koyun kazanmış.
Çocukları ve kadını hep seviniyorlar, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

IB / 29 / 2-3-4

**Çıgany er oğlı kazgançka barmış.
Yolı yaramış. Ögire sebinü kelir tir.**

Ança bilingler: Edgü ol.

Yoksul (bir) adamın oğlu (para)
kazanmaya gitmiş. Yolculuğu yararlı olmuş.
Neşe ve sevinç içinde (eve) geliyor, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

IB / 30 / 3-2-4

Mani inancında önemli bir yere sahip olan dinî uygulamalardan biri de tövbedir. Bu uygulamaya ilişkin en detaylı bilgi Manihaist Uygurların tövbe duası olan Huastuanift’ten edinilmektedir. Huastuanift kendisi bir tövbe duası olmasının yanı sıra, Mani inancının temel inanç ve ibadetlerine ilişkin bilgi verici bir metin olma özelliğine de sahiptir. Huastuanift’te yer alan bilgiler doğrultusunda Mani inancı içerisinde gerçekleştirilen tövbe uygulamalarına ilişkin şunlar söylenebilir: Manihaist inanırların uygulamakla yükümlü oldukları belirlenmiş tövbe günleri vardır. Bunlar haftalık ve yıllık olarak ikiye ayrılır. Bunlar, günlük hayatın gerektirdiği rutin bir bağışlanma talebidir: Ay Tanrı gününde Tanrı’ya, dine ve temiz rahiplere dua edilerek günahlar için tövbe etmek gerektiğine; yine bilerek veya bilmeyerek, üşenip ihmal edilerek ya da işe güce dalarak günahtan arınma istenmediyse tövbe etmek gerektiğine inanılır ve Tanrı’dan af dlenir. Yıllık tövbe uygulamaları ise Mani’nin dünya üzerinden ayrılışının anısına, öncesinde otuz gün oruç tutmayı gerektiren Bema törenlerinde gerçekleştirilir. Bema törenlerinin vazgeçilmez etkinliği olan bu uygulamada, son bir yıl içerisinde işlenmiş tüm günahların affı dlenir: Bir yılda yedi kez yimki töreni yapmak farzdır. Bir ay boyunca dinî öğretiyeye

sıkı sıkıya bağlı kalmak gereklidir; dahası tören yerinde yimki töreni yapıp, oruç tutarak Tanrı ve peygamberden, bir yıllık günah için affedilmeyi dilemek gerekir. Ancak bu esaslar layıkıyla yerine getirilmediyse günah işlenmiştir ve tövbe etmek gerekir (Doğan, 2011, s. 311).

Bahse konu olduğu üzere Huastuanift'te *dinî emir ve yasaklara, şeriata sadık kalmamak, kural ve kaidelere uymamak ve dinî vecibeleri hakkıyla yerine getirmemek*; bir başka deyişle tüm dinî sorumlulukları yerine getirmemekten ötürü meydana gelecek olası yanlışlar karşısında af dilenmesi, tövbe edilmesi yoluyla sorumluluk sahibi olmak değerinin vurgulandığı örneklerden bazıları aşağıdaki gibidir:

tokuzunç on çaşşapat tutdukumuzda baru üç ağzın üç köngülün üç elgin bir kamag özün töketi tutmak kergek erti-i.. neçe egsütümüz;... kergetimiz erser...	Dokuzuncu olarak: on emri tuttuğumuz zaman, üçüncü ağızla, üçünü gönülle, üçünü elle, birini bütün öz(ümüz)le mükemmelen tutmak vacip idi. nice eksik (kusurlu) bulunduk gerekli (noksanlı) olduk ise..... HU / T.II,D.178,iii, 2
onunç künke tört alkış ezrua tengrike kün ay tengrike küçlög tengrike burhanlarka ...bir biligin arıg köngülün alkansıg törü bar erti-i.. yime korkmatın ermegürüp edgüti-i töketi-i alkanmadımız erser..	Onuncu olarak: her gün dört tebcil duası, Ezrua Tanrı'ya, Güneş Ay Tanrı'ya, kudretli Tanrı'ya (ve) Burhanlara, temerküzle, pak gönülle okumak töresi var idi. Yine, Allah'tan korkmadan, yahut üşenip iyice mükemmelen tebcil duasını okumadık ise.... HU / T.II,D.178,iii, 2
bir yigirmine yime yiti türlü puşi-i arıg nomka ançolasık törü bar erti-i.. yime biş tengri yarukın kuvratıgı ferışteler hroştag padvahtag tengri-i ..biz adruk adruk biş tengri yarukın bizingerü kelürdi-i erser ..biz adruk adruk itip yaratıp nomka keygürsük törü bar erti..	On birinci olarak: yine yedi türlü sadaka pak şariat uğruna böylece ibadet töresi var idi Yine Beşiz-Tanrı nurunu toplayıcı olan melekler ?? Tanrı Tanrı'ya doğru varacak suçlarını atacak olan Beşiz-Tanrı nurunu bize doğru getirdi ise bizim ayrı ayrı süslenip donanıp şariat mucibince (kendimizi) giydirmek töresi var

...tengrigrerü pardaçı-ı boşuntaçı biş tengri-i yarukın evke barka (d:barkka) badımız erser.. anıg kılınçlıg kişike yavlak tınlıgka turalıgka birdimiz erser.. töktümüz saçtımız erser....	idi. Tanrı'ya varacak affedilecek Beşiz-Tanrı nurunu eve barka bağladık ise; yahut) kötü amelli kimseye, yaman canlıya (hayvanlara), mahluk(lar)a, verdik ise; (yahut) döktük saçtık ise....
	HU / T.II,D.178,iii, 2
eki-i yigirmine bir yılka elig kün arıg dintarça vos-nti-i olursuk törü bar erti-i.. arıg baçak baçap tengrike ançolasık kergek erti-i..	On ikinci olarak: Her yıl elli gün pak dindarca ? oturmak töresi var idi. Pak oruç tutup Tanrı'ya bu suretle ibadet vacip idi.
	HU / T.II,D.178,iii, 2
.....üç yigirmine ay tengri-i künin sayu tengrike nomka arıg dintarlar.. suyumuznı-ı yazukumuznı-ı boşunu kolmak kergek erti-i.. yme erkliğin erksizin arınıp ermegürüp işke ködügke tıltanıp yazukda boşungalı-ı barmadımız erser...	On üçüncü olarak: Ay Tanrı(nın) her günü Tanrı'ya, dine, pak dintarlar(a), suçumuzu günahımızı atarak dua etmek vacip idi. Yine, iradi (veya) gayrı iradi erinip üşenip (ve? yahut?) işe meşguliyyete fazla dalıp günahtan fariğ olmağa gitmedik ise,...
	HU / T.II,D.178,iii, 2
anı-ı üçün tengrim yazukda boşunu ötünürbiz manastar hirza..	Onun için, Tanrım, günahtan fariğ olarak, dua ederiz, Manastar hirza!
	HU / T.II,D.178,iii, 2

Daha önce bahsi geçtiği üzere Budizm'de Boddhisatvaların bütün canlıları kurtarması erdem kabul edilmekte, bu inanç Budist muhitinde hazırlanmış olan eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Altun Yaruk'ta Küü Tav adlı hükümdarın canlıları öldürme hatasını işledikten sonra tövbe etmesi ve ardından bu hatasını telafi etmek adına tüm canlıların iyiliği için kendisini adaması konu edilmiştir. **Duyarlılık, özgecilik** ve **başkalarını daha çok düşünme** vurgusuyla sorumluluk sahibi olmak değerinin yansıtıldığı ifadeler aşağıdaki gibidir:

erklig han	kudretli han
ertingü ögrünçlüg sevinçlig	fevkalade sevinip
bolup, manga inçe tip y(a)rılıkadı:	bana şöyle deyip buyurdu:
ya Kütü Tav! tınl(ı)ğlarığ ölürtüding	ya Küü Tav! mahlukları öldürttün
erser yme, emin yürünteg-in	ise dahi, çaresini (yolunu?)
tükel kılğalı udung, kim sn	tam bulabildin, ki sen
kayu ödüñ b(e)k katıg süzük	(ne zaman) pek sağlam, temiz
kirtgünç köngül-in nom iliği atl(ı)ğ	imanlı gönülle, şeriatın şahı adlı
nom erdinig bititip, bir ödünte	şeriat cevherini yazdırıp, hemen (onun)
tapıg-çısı bolğu-ka kösüş örit-	kulu (hizmetçisi) olmayı gönülden iste-
ding. ol buyan-ıng-ning .	din. Bu liyakatli işin
küçinte sn ölürmüş-çe tınl(ı)ğ-lar	dolayısıyla, öldürmüş olduğun mahluklar,
-ıg yılkı azunıntağı emgektin	hayvan dünyasındaki ızdıraptan
ozzun kutrulzunlar tip kut	kurtulsunlar deyip dua ettin.
kolundung. bu tıltağ-tın ol ança	Bu sebepten dolayı bu kadar
tınl(ı)ğ-lar yılkı azunıntağı emgek-	mahluklar hayvan dünyasındaki eziyetten
tin ozup kişi azunınta toğdı-lar	kurtulup, insan dünyasında (mevcudiyetinde)
	doğdular.

AY / BK/ 15 // 7-10-15-23

DPKAM’da yer alan çatiklerden Çaçtani Bey Hikâyesi’nde hükümdar Çaçtani halkına karşı duymuş olduğu sorumlulukla onları öldüren şeytanlara karşı halkını korumuştur. Eserde *duyarlılık, özgecilik* ve *başkalarını daha çok düşünme* vurgusuyla sorumluluk sahibi olmak değerinin yansıtıldığı ifadeler aşağıdaki gibidir:

anı kör[ü]p ç(a)şt[a]nı él-
 -ig be:g yürekin katrunup toñalar be:gi
 teg
 kşatrik be:gler [m]eñin meñilep
 korkınçsız
 ayınçsız köñülin ol yekler a:ras[ınta]
 ki[rilp
 bardı., ötrü ol yekler ç(a)ştanı éligig
 kö[r]üp
 sinirgelir osuglug kılınıp tegirmileyü
 avlap inçe té:p té:diler.. ay kim s(e)n
 ne:g(ü)lük
 k(e)ntü: ö:züñ ök biziñ üstün altın
 ta:g t(i)şimizke yo:kı bolğalı keltiñ bo:

Bunları gören Hükümdar Çaçtani, cesaretini toplayarak, kahramanlar beyi Kşatrik beyleri gibi bir eda ile (şeytanlardan) hiç korkup çekinmeden onların arasına girdi. O zaman o şeytanlar, Hükümdar Çaçtani’yi görüp, sanki onu avlayıp yiyeceklermiş gibi etrafını sarıp (ona) şöyle dediler: “Hey sen kimsin? Nasıl oldu da kendini bizim altı ve üstü dağa (benzeyen) dişlerimizde yok ettirmeye getirdin?” Bu sözü işiten Hükümdar Çaçtani hiç korkmadan yüreğini sağlam tutup o şeytanlara şöyle dedi: “Ey şeytanlar derhâl söyleyin! Siz benim şehrimdeki insanları niçin öldürüyorsunuz? Sizlere bu gücü (ve) cesareti kim verdi?

Sa:vag éşidip ç(a)ştanı élig be:g yürekin
kat-

-runup ançakıya yme korkmadın ol
yeklerke

inçe té:p té:di.. ay yekler t(e)rkin maña
söz-

-leñler meniñ halıkımdaki bodunug
bokunug

ne:gülük ölürür sizler sizlerke bo: balık-

-ka kirgülük kü:ç kūsün kim bé:rđi..

élig be:g inçe té:p té:di balık-

-ımdakı uluşumdakı adasın

körüp bo: meniñ kılıçım sizlerinin

ka:nıñızların içgeli tapum ol.

DPKAM / ÇBH / Mainz 670
T III 84-42 / Ön / 0022 (14)-0036 (28)

Hükümdar şöyle dedi: “Ülkemdeki,
şehrimdeki kötülüğü gördükçe, bu benim
kılıcım sizlerin kanını içmek istemekte.”

DPKAM / ÇBH / Mainz 784

T III 84-45

Arka 0115(07)-0118(10)

Benzeri şekilde DPKAM'daki çatiklerden Dantıpalı Bey Hikâyesi'nde de acımasız ve zulmeden Dantıpalı Bey'e karşı, Geyikler Beyi halkına duyduğu sorumlulukla kendi canını hiçe sayarak savaşmıştır. Eserde *duyarlılık*, *fedakârlık* ve *başkalarını daha çok düşünme* vurgusuyla sorumluluk sahibi olmak değerinin yansıtıldığı ifadeler aşağıdaki gibidir:

tınl(ı)g arıtı yo:k.. rakşaslar
teg katıg ünin kıkıra tegirmileyü
[tururl]ar ol katıglangıl sığınlar be:gi-
[-ye ne:çö]k erser bo: adadın o[z] gurup
[biziñe] isig ö:z buşı bé:r[gi]l ötrü
[ol] edgü:lüg sığınlar be:gi bé:ş yüz sı-
-gu:nlarıg ütleyü erigleyü inçe té:p té:-
-di.. meniñ isig ö:zümke ançakıy-
-a yme yilinmekim yapşınmakım yo:k
antag

ulug katıgılanmakın katıgılanayın amtı
ok tıdıgsız köñülin d(a)ntıpalı éligke
[bar]ıp sizlerke isig ö:z bé:reyin amrak
bi:r y(é)girmi p(a)t(a)r
méniñ isig ö:zümin satayın.. sizler-
-niñ ö:züñüzlerni satgın alayın uz-
[-un] turkaru menilic bolunlar..

(Avcılar, bizi) şeytanlar gibi korkunç
seslerle, bağrışıp çığırsarak çepeçevre
çevirdiler. Ey geyikler beyi sağlam dur! Bir
şekilde bu tehlikeden (bizi) kurtarıp bize
(kendi) canını kurban et. Bunun üzerine o iyilik
sahibi geyikler beyi, beş yüz geyiğe nasihat
ederek, şöyle dedi: “Benim kendi öz canıma
zerre kadar yapıştığım, bağlı olduğum yok;
ancak böylesi zorluğa katlanabilirim. Şimdi
engelsiz gönlümle Hükümdar Dantıpalı'ye
gidip sizler için (canımı) vereyim, benim canlı
bedenimi satayım. (Böylece) sizlerin canlarını
satın alayım, daima mutlu olun.

DPKAM / DBH / Mainz 92
TIII 84-18 Ön 637(13) 648(24)
Mailiz 42 T IH B TV 51
Arka 649-652(03)

4.1.7.6. Gerçek dostluk değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden yalnızca İKPÖ’de gerçek dostluk değerini yansıtan ifadeler tespit edilmiştir. Eserde, gerçek dost olarak hanın yanında olan, ona doğru yolu bulmasında yardımcı olan dostları ile zorlu yolculuğa çıkan İyi Düşünceli Prens’i bu yolculukta yalnız bırakmayan sadık dostlarından bahsedilmektedir:

ol ödün manç-läri buyruq-läri eşidip qanqa inçä tep ötünti-lär täñrim elig törüg ayı barım tutar ayı barım al- qınsar el törü näçük tutar biz täñrim	O zaman, sadık dostları, bakanlar, bunu işitince, hana şöyle arz ettiler: “Haşmetlim, Devleti ve onun kurumlarını, varlık ve zenginlik ayakta tutar. Varlık ve zenginlik tükenirse, devleti ve kurumlarını nasıl sürdürebiliriz, Haşmetlim?” İKPÖ / VIII-IX
ö/t ?]rü tegin inçä tep ayıttı amraq qadaşım eşin tuşuñ biziñ beş yüz ärän qanča bardı .. esän täğdi mü inisi ayrı ögli tegin inçä tep tedi taluy içintä yoqadı qutsuz qoñılar .. üçün alqu yoqadı alqu ölti-lär .. ötrü tegin ärtiñü busantı ryladı	Daha sonra, prens şöyle sordu : “Sevgili kardeşim; eşin dostun ve bizim beş yüz adamımız, nereye gittiler? Sağ dönebildiler mi?” Kardeşi Kötü Düşünceli Prens, şöyle cevap verdi: “Onlar denizin içinde yok oldular. Kutsuz ve şanssız olduklarından, hepsi yok oldu, hepsi öldü.” O zaman, prens çok üzüldü, ağladı. İKPÖ / LIII-LIV

4.1.7.7. Olgun sevgi değeri ile ilgili bulgular

Orhun Yazıtlarında olgun sevgi değerini karşılayan örneklerden biri Bilge Kağan’ın vefat eden kardeşi Köl Tigin için duymuş olduğu derin üzüntü ve tuttuğu yas ile ortaya konulmuştur. Bilge Kağan derinden bağlı olduğu ancak kaybettiği kardeşinin ardından duyduğu acıyı ve hissettiklerini şu şekilde dile getirmiştir:

İnim Köl Tigin kergek bolı. Özüm sakıntım. Körür közüm körmez teg, bilir biligim bilmez teg bolı. Özüm sakıntım. Öd Teñgri yasar kişi oğlu kop ölgeli törimiş. Ança sakıntım. Közde yaş kelser tıda, köñgülte sıgıt kelser yanturu sakıntım. Katıgı sakıntım	Kardeşim Köl Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım ermez gibi oldu. Düşündüm, daldım. Zamanı Tanrı tayin eder. İnsanoğlu hep ölümlü yaratılmış. Öyle düşündüm. Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. KT K 10-11

İrk Bitig’de ise karşılık beklemeden, derinden duyulan sevgiyi ifade eden olgun sevgi değerini sembolize eden kahramanların olduğu fallar tespit edilmiştir. Olgun sevgi değerine sahip kişileri temsil eden kahramanlar arasında karısı ve çocukları için çalışıp kazanan bir adam ile sahip olduğu tüm mal varlığı ve ailesiyle huzurlu bir yaşam süren bir beyin tüm bunlara duymuş olduğu sevgiyle hepsini en üst derece yerlere layık görmesi sembolize edilmiştir:

Oyma er oğlanın kisisin tutug urupan oş iç oygalı barmış.

Oğlın kişisin utuzmaduk, yana tokuz on boş konı utmış. Oglı yutuzı kop ögırer tir.

Ança bilıngler: Edgü ol.

(Bir) sakatatçı çocuklarını (ve) karısını rehin olarak koyup (bir yarışta, kesilen koyunların) iç organlarını ve bağırsaklarını oymaya gitmiş.

(Yarıшта) çocuklarını (ve) karısını kaybetmemiş, üstelik doksan koyun kazanmış. Çocukları ve kadını hep seviniyorlar, der.

Öylece biliniz: Bu fal iyidir.

IB / 29 / 2-3-4

Beg er yuntıngaru barmış. Āk bisi kulunlamış. Altun tuyuglug adgırlık yaragay. Tebesıngerü barmış: Ürüng inıgeni botulamış. Altun budl(a)lug bugralık yaragay. Ebıngerü barmış: Üçünç kunçuyı urılanmış. Beglik yaragay tir. Mengilig beg ermiş.

[Ança bilıngler:] Anyıg edgü ol.

Bey atlarına doğru gitmiş. (Bakmış ki) ak kısırağı yavrulamış. (Bu taya) altın toynaklı bir aygır olmak yaraşır (diye düşünmüş). (Bey bu kez) develerine doğru gitmiş. (Bakmış ki) beyaz dişi devesi yavrulamış. (Buna) altın burunsalıklı buğra olmak yaraşır (diye düşünmüş). (Bey bu kez de) evine doğru gitmiş. (Bakmış ki) üçüncü prensesi (bir) oğlan doğurmuş. (Buna da) beylik yaraşır (diye düşünmüş), der. (Anlaşılan) mutlu (bir) bey imiş.

(Öylece biliniz:) (Bu fal) çok iyidir.

IB / 5 / 2-4-2

Huastuanıft’te Manihaizm’in inanç esasları arasında gösterilen Dört Nurlu Damga’yı gönülde damgalamak açıklanırken bunlar arasında ilk sırada yer alan sevmek, Tanrılar damgası olarak nitelendirilmiştir:

**...tört yaruk tamga köngülümüz-
–de tamgaladımız bir amranmak
ezrua tengri-i tamgagsı-ı ekinti
kirtkünmek kün ay tengri-i
tamgagsı-ı üçünç korkmak
biş tengri-i tamgagsı-ı törtünç**

Dört Nurlu Damga(yı) gönlümüz-
de damgaladık (ki) biri sevmek (olup)
Ezrua Tanrı damgası(dır); ikincisi
inanmak(olup) Güneş Ay Tanrı
damgası(dır); üçüncüsü, (Allah’tan) korkmak
(olup)
Beşiz Tanrı damgası(dır); dördüncüsü

**bilge bilig burhanlar
tamgası-ı**

irfan (olup) Burhanlar
damgası(dır).

HU / T.II,D.178,iii, 2

Altun Yaruk'ta yer alan bölümlerden Birinci Kitap'ta derin bir şekilde hissedilen *evlat sevgisi* ile vurgulanan olgun sevgi değerini yansıtan bölümler tespit edilmiştir. Hükümdar bey ile eşi hatun, evlatları küçük prens Mahasatva'yı kaybettiklerini duyduklarında önce inanmak istememişler; 'candan sevdiğimiz, yavrucuğumuz, göz bebeğimiz' gibi nitelemeleriyle hissettikleri derin sevgiyi ve onun kaybedilmesinin ardından duydukları derin üzüntüyü dile getirmişlerdir. Derinden hissedilen *evlat sevgisi* vurgusuyla olgun sevgi değerini ifade eden bölümlerden bazıları aşağıdaki gibidir:

ol ödün hatun bu savıg eşitip	O zaman hatun bu sözü işitip
uluğ busušta қаdǵuta turup açığı	büyük keder içinde olduğu hâlde
kelip, közinte tolu yaşı birle t(e)rkin	gözünde dolu yaşıyla çabuk
ilig begke barıp: ay uluğ ilig	hükümdar (ilig beg) beye varıp: "Ey büyük
beg, m(e)n muntağ sav eşittim, bu	hükümdar (han)
ne sav ol, azu bizing amrağ; ögü-	bey, ben böyle söz işittim, bu
kümüz ang kiçigi M(a)hasatıyğ içgınnı	ne sözdür, veya -acaba- biz sevgili yavrumuz
ergey mu biz? tip tidi. bu savıg ilig beg	-göz bebeğimiz-
eşitip ürke belingleyü, açığı öze	(un en) küçüğü Mahasatva'yı kaybetmiş
tıkılıp, aqılayu inçe tip sözledi:	miyiz?"
ay emgek, ay emgek, bukünki künte	deyip dedi. Bu sözü han
amrağ	işitip, -işitince- korkarak acısına tıkları
ögükkiemin yme yitdürdim içgın-	ağlayarak şöyle deyip söyledi:
dım erkimu m(e)? tip yaşın yodunu hatun	"Ne acı, ne acı, bugünkü günde sevgili
-ın ötleyü inçe tip tidi: tüzü-	yavrucuğumu kaybetmiş miyim
nüm -e, sen neng busma, busrulma, m(e)n	ben?" deyip, gözyaşını sona erdirerek hatun-
ämti	una nasihat ederek şöyle (deyip) dedi, "Ey
kaşağun önüp, amrağ ögüklerimin	aziz-
tileyin, barın yokın bileyin tip, t(e)rkin	im, sen hiç kederlenme, ben şimdi
buryukları inançları birle yumkı balık-	her tarafa gidip sevgili yavrularımı
tın taşkaru önüp, öngi öngi yağılıp,	(çocuklarımı)

orun orun sayu tilegeli istegeli...	arayayım, varını yokunu bileyim.” (deyip) çabucak memurlar, inançları ile hepsi şehirden dışarı çıkıp-şehir harici çıkıp-her tarafa dağılıp yer yer aramaya...

AY / 10.K / ÜPAPH /622 // 4-23

ilig beg bu saviğ eşitip uluğ	han bu sözü işitip, derince
tınıp inçe tip tidi: mung ay, mung	içini çekerek şöyle (deyip) dedi: “Ey dert ey, dert,
ay, yitürmüş-m(e)n isig sever amrak atayımın,	kaybetmişim candan sevdiğim sevgili oğlumu,
oğulum yangı bolmışta	çocuk (yeni oldukta) doğduğu zaman,
ögrünçüm sevinçim az erdi,	sevincim az idi,
kininde oğuluğ yitürdükte	sonradan çocuğu kaybedince
busuşı emgeki öküş türur.	derdi çoğalıyor, eğer oğlum buraya
birük oğulum bu tüşte	sağ salim kavuşsa idi,
tirig esen kıvışsar,	kendim ölsem hiç yanmazdım.”
ölser mening etüzüm	
emgenmegey-m(e)n arıtı.	

AY / 10.K / ÜPAPH /623 // 8-19

Devamında çok sevdikleri küçük prenslerinin aç pars tarafından parçalandığını gören anne ve babasının duymuş olduğu derin üzüntünün sembolize ettiği olgun sevgi değerini aşağıdaki ifadelerde görebilmek mümkündür:

anta ötrü	Ondan sonra
ilig beg- hatunı ançaķıa ögsiremeki	han’ın hatunu biraz kendisine gelip (kendisinden geçmesi sona erip)
serilip, saçı başı yağılıp, iki iligi	saçı başı dağılıp, iki eli
öze köküzin tokıyu, k(a)ltı balık	ile göğsüne vurarak, (kaldı-sanki) bir balık
suvıntın ağrılıp isig kumta ağına-	suyundan ayrılıp sıcak kumda yuvarlanır
mış teg, yirte ağınayu inçe tip yığladı:	gibi, yerde yuvarlanarak şöyle (deyip) ağladı:
kim erti erki bıçtaçı?	“Kimdir o kesen bebeğimin vücudunu?
ögükkiem etüzin	Eyvah, (canavarlardan) kalmış kemikleri
öngi saçılıp yatur ay,	saçılıp yatıyor yer yer (her tarafta),
kalmış süngük yir sayu,	yavrucuğumu kaybetmişim,
ıçgınmış m(e)n kençimin	

sever amrak atayımın.	sevgili yavrumu.
busuşka emgekke basıtıp	Keder altında hareketsiz
tebreñsiz boltum ermezmü?	(yani kudretsiz) oldum değil mi?
kim erdi erki ölürdeçi	Kimdir o- seni- öldüren?
ögükkiem çaķ sını?	-tam- Sana
tegürdeçi munı teg	bu kadar keder ve eziyet veren?
busuş kaõgu emgekke	benim bu kalbim,
ķatıg v(a)jır ermezmü	katı elmas mı?"
kim mening bu yürekim,	AY / 10.K / ÜPAPH /626 // 8-25
yarılıp büksilip barmatm	

Ayrıca küçük prense engel olamayan kardeşlerinin prensin ölümü üzerine duyduğu derin üzüntüyü, hissettikleri **kardeş sevgisini** vurgulayan ifadeler şöyledir:

ne anı körüp	Bunu görünce o kemik üstüne atılıp
ök etüzlerin ol süngük öze kemişip	kendilerini kaybederek; sestem düşerek yıkıldılar. Yavaş
ögsirep tınsırap ķamıldılar. neçete	yavaş kendilerine gelip, sonra ellerini yukarı
kin timin öglenip, ötrü ılıglerin	kaldırıp, yüksek sesle ağladılar sızladılar.
örü kötürüp uluğ ünün ulıdılar	Ağlayarak sızlayarak şöyle deyip dediler:
sıktadılar. ulıy sıķtayı inçe tip	"Güzel, mülayim, ahlaklı (asil)
tidiler :	kardeşimiz, gururumuz idin,
körkle kövşek tokılığ	anaya babaya -kendini- sevdirmiş idin..."
inimiz erding kövez-a.	AY / 10.K / ÜPAPH /619 // 16-23 // 620 // 1
ögke ķangķa sevitmiş erding ķadaş – a	

İKPÖ’de oğlu İyi Düşünceli Prens’in ölüm haberini alan hanın duymuş olduğu derin üzüntü ile vurgulanan **evlat sevgisi** (olgun sevgi) değerini yansıtan ifadeler aşağıdaki gibidir:

ol ödün	O zaman, babası han, bu sözleri işitince,
qañı qan bu saß eşidip	gökyüzüne doğru feryat ederek, inleyip sızladı.
kök tãñri ta-pa ulıdı sıqtadı	Yüksek ve değerli tahtından kendini aşağı attı;
yüksäk ediz orunluqtın qodı	bilincini yitirdi, bayıldı, ölü gibi boylu boyunca yere düştü.
öz kãmişti ög-sirãdi taltı	Çok uzun süre sonra, o zaman, kendine geldi.
ölüg tãg qamılı tüşti	

Aynı eserde, İyi Düşünceli Prens'in her ne kadar kendisine kötülük yapmış olsa da kardeşi Kötü Düşünceli Prens'i koruması ile *olgun sevgi* değeri ifade edilmiştir:

udçı är körüp
inçä tep ayıtdı siz kişi-
dä adruq bağrāk är köz-
ünür siz siz näglük inçä
irinç yarlıy boltuñuz .. tegin
inçä tep saqıñ saq-
ıntı tözümin oyusunın
balgürti sözläsär inim
ölgäy ., ötrü tegin toya
yoq çıyay poşı-çı men
tep tedi

Sığırtmaç, onu görünce şöyle sordu: “Siz, ölümlülerin hepsinden farklı ve çok asil biri gibi görünüyorsunuz. Niye böyle zavallı ve acınacak duruma düştünüz?”

Prens, şöyle düşündü: “Eğer, kökümü, oymağımı belirten sözler söylersem, küçük kardeşim ölecek.” O zaman prens: “Ben yoksul ve zavallı bir dilenci olarak doğdum.” dedi.

İKPÖ / LXVI-LXVII

qaltı auta tägdük-
tä inisi birlä qaşıtı ..
ekki qadaş esän tükäl ..
qaşıtıp öpişti quçuşti
rylaştı ötrü sıqtaştı-
lar yenä ögürdilär seşinti-
lär .

Oraya vardığı zaman, küçük kardeşiyle buluştu. İki kardeş sağ salım birbirlerine kavuşup öpüştiler, kucaklaştılar ağlaştılar, hıçkıldılar; sonra yine neşelendiler, sevindiler.

İKPÖ / LII-LIII

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden Ötürken-Uygur Dönemi Yazıtları ve DPKAM'dan incelenen iki çatikte olgun sevgi değerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.7.8. Manevi bir hayat değeri ile ilgili bulgular

Tüm yaşamını maddi her türlü amaç ve beklentilerden uzak tutarak kendi değerleri doğrultusunda hayatının bütünü fedaya etme, o uğurda harcama; çoğunlukla da dinî amaçların baskın olduğu bir yaşamı kabul etme ve bu uğurda çaba gösterme anlamlarına gelen manevi bir hayat değeri ile ilgili ifadelerin; incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi

eserlerinden Manihaizm ve Budizm'in inanç esaslarına göre hazırlananlarda yer aldığı tespit edilmiştir.

Huastuanift'te *günahtan kaçınma, dinin esaslarını yerine getirme, ahiret selameti ve öldükten sonraki yaşamın rahatlığı için çalışma, maddiyata önem vermeme* vurgusuyla manevi bir yaşam değerinin ifade edildiği örnekler aşağıdaki gibidir:

...yme ev bark tutduk üçün yılıka barmka bulup azo mungumuz takımız tegip Yme todunçsuz ovutsuz sok yek üçün yme korkunçsuz köngülümüz üçün arınıp ermegürüp erkligin erksizin baçak sızımız erser...	...Yine, ev bark tuttuğumuz için, davara servete nail olup, yahut (ihtiyaç)larımız işlerimiz bizi meşgul edip yine doymaz utanmaz Hased (?yahut) şeytan yüzünden yahut(?) (Allah'tan) korkusuz gönlümüz yüzünden erinip üşenip, iradi veya gayriiradi (olarak) oruç bozduk ise...
	HU / T.II,D.178,iii, 2
.....bir yılı-ı yazukumuznı-ı bir biligin köngülte baru-u boşuyu kol- -madımız erser...	bir yıllık günahımızı temerküzle, gönlüden giderek, atarak dua etmedik ise...
	HU / T.II,D.178,iii, 2
.....üç yigirmine ay tengri-i künin sayu tengrike nomka arığ dıntarlar.. suyumuznı-ı yazukumuznı-ı boşunu kolmak kergek erti-i.. yme erkliğin erksizin arınıp ermegürüp işke ködügke tıtanıp yazukda boşungalı-ı barmadımız erser...	...On üçüncü olarak: Ay Tanrı(nın) her günü Tanrı'ya, dine, pak dindarlar(a), suçumuzu günahımızı atarak dua etmek vacip idi. Yine, iradi (veya) gayriiradi erinip üşenip (veyahut?) işe meşguliyyete fazla dalıp günahtan fariğ olmaya gitmedik ise...
	HU / T.II,D.178,iii, 2
anı-ı üçün tengrim yazukda boşunu ötünürbiz manastar hirza..	Onun için, Tanrım, günahtan fariğ olarak, dua ederiz, Manastar hirza!
	HU / T.II,D.178,iii, 2

İKPÖ’de de benzeri şekilde tüm canlıları kurtarma uğruna yaşamını feda eden, çintāmani mücevherini bulup Buddha’nın sonsuz mutluluğuna erişmeyi arzulayan İyi Düşünceli Prens’in *ahiret selameti ve öldükten sonraki yaşamın rahatlığı için çalışma, maddiyata önem vermeme* vurgusuyla manevi bir yaşam değerine sahip olduğunun göstergesi olan örnekler aşağıdaki gibidir:

inçä tep
qut qoltı men uluŷ
küsüşin bu çintāmāni ..
ärđini alıp siziŷä poşı
berür men siz qaçan burxan
qutın bu Is ar siz meni tit-
māŷ qutıarıŷ siziŷä
qutuŷuzta bu suyluŷ ät’öz-
dä ozalım qurtulmaq ..
yol-qa täginälim ..

Ve şu sözlerle selâmet talep etti: “Ben, büyük bir istekle bu çintāmani mücevherini alıp size bağışlıyorum. Siz, Buddha’nın sonsuz mutluluğunu bulduğunuz zaman, beni terk etmeyin, kurtarın! Sizin tarafınızdan, sizin yararlı gücünüz (kut’unuz) sayesinde, bu günahkâr bedenden

kaçalım, kurtuluş yoluna erişelim!”

İKPÖ / LI-LII

DPKAM’dan incelenen çatiklerden Dantıpalı Bey Hikâyesi’nde yer alan ifadelerde Boddhisatva olma yolunda yürüyen yeryüzü canlılarının ömürlerinde katlandıkları ızdıraplardan, onların günahlardan kaçınarak manevi bir hayat sürdürmelerinden bahsedilmektedir. Eserde, bahse konu olan yolla *günahtan kaçınma, dinin esaslarını yerine getirme, ahiret selameti ve öldükten sonraki yaşamın rahatlığı için çalışma, maddiyata önem vermeme* vurgusuyla manevi bir yaşam değerinin ifade edildiği örnekler aşağıdaki gibidir:

d(a)ntıpalı élig[ig...]
siŷirip [...titsisi bahşı-]
-sıŷa inçe [té:p ötünti yé:rtinçü-]
-deki tınl(ı)g[lar...]
l’r ö:zlüg [...b]o: mo:[ntag]
adaka tegip [...üç] yavlak
yo:lta tugarlar.. o[lar ne: üçün] ayıŷ
kılınçdın tıdılmazlar [ötrü bahşı-]
-sı inçe té:p té:di.. ol sa:vıg yme
meniŷ tükel sözlegülük kü:[çim] yo:kı
kayu tınl(ı)glarınŷ uthsı [se]vinçsiz
kılınışları tükel bilge t(e)ŷri t(e)ŷrisi
burhan asankılıŷ yo:lta bodis(a)t(a)vlar

Hükümdar Dantıpalı’yi yutup.... öğrencisi hocasına hürmetler sunarak şöyle dedi: “Yeryüzündeki canlılar... kendileri... bunun gibi tehlikeye bulaşıp... üç kötü yolda (yeniden) doğarlar. Onlar günahlarından dolayı niçin men edilmezler. Daha sonra hocası (öğrencisine) şöyle dedi: “O sözü benim yine sana detaylıca anlatmaya gücüm yok. Nice canlıların sevincini engellediğini (gör). Tam bilgi sahibi Tanrılar Tanrısı Burhan sayısız yolda Boddhisatvaların yolunda yürüyorken, canlı bedenini terk etti, ızdıraplara katlanıp dua etti. Bu yeryüzündeki canlıları öldürmekten (ve) diğerk on günahı

yo:rıgınta yo:rıyur erken isig ö:z-
-in ıdaladı açığ emgeklerig serip
kut [ko]luntı .. bo: yé:rtinçüdeki tınl(ı)g-
-lar[ıg] ö:zlüg ölürmek u:latı o:n
k(a)rmap(a)t ertmek ayıg kılınçdın tıdga-
-lı [udaç] bolayın té:p ol ok yine
tınl(ı)g[lar] bo: mo:ntag
bodis(a)t(a)vlarnıñ kut
kolmışların yme sa:matın ayıg kılınç
kılurlar.. tıtsisi inçe té:p ötünti
t(e)ñri bahşı anı nomlayu y(a)rıkazun
maña

işlemekten alıkoymaya muktedir olayım, deyip
yine canlılar, Boddhisatvaların bunun gibi
mutluluk istemiş olmalarını düşünmeden günah
işlerler. Öğrencisi hürmetler sunarak şöyle dedi:
“Tanrı Bahşı merhamet edip onu bana izah etsin.”

DPKAM / DBH / Mainz 666
TIII84-4
Arka 724(09)-746(31)

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden Orhun Yazıtları, Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları ve Irk Bitig’de manevi bir hayat değerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.7.9. Anlamlı bir hayat değeri ile ilgili bulgular

Belirli amaçlar doğrultusunda hayatını yönlendirme, amaçsız bir yaşamı reddetme gibi anlamlara gelen anlamlı bir hayat değerini Köktürk Dönemi’nin tarihî ve siyasi kaydı niteliğindeki Orhun Yazıtlarında yer alan ifadelerde görebilmek mümkündür.

Orhun Yaıztlarında kağan ve kumandanların devletin lideri olarak üzerlerine düşen yükümlülükleri yerine getirme, il tutma, devletin bekasını sağlama, halkı huzura ve refaha kavuşturma vb. amaçları doğrultusunda bir yaşam sürdürdüklerini ifade eden örneklerden bazıları aşağıdaki gibidir:

Kaŋım kagan, ança ilig] törüg
kazganıp uça barmış.

Babam hakan, öylece devleti (kurup)
yasaları koyup vefat etmiş.

KT D 16

Bunça kazganıp kaŋg[ım K]agan [I]t
yıl onunç ay altı otuzka uça bardı. Lagzın yıl
bişinç ay yiti otuzka yog ertürtüm.

Bu kadar (çok) kazanıp babam hakan
Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında
vefat etti. Domuz yılının beşinci ayının yirmi
yedisinde cenaze (törenini) tamamladım.

BK G 11

İlteriş Kagan kazganmasar, udu ben
özüm kazganmasar, il yeme bodun yeme
yok erteçi erti. Kazgantukın üçün udu özüm
kazgantukum üçün, il yeme il boltı, bodun
yeme bodun boltı.

İlteriş Kağan kazanmasa (idi) ve ben
kendim kazanmasa (idim) devlet de halk da
olmayacak idi. (Kağan) kazandığı için ve ben
kendim kazandığım için, devlet de devlet oldu,
halk da halk oldu.

Özüm karı boltum, ulug boltum.
Neñg yerdeki kaganlıg bodunka bintegi bar
erser, ne bunıgı bar erteçi ermiş?

(Şimdi) ben kocaldım, yaşlı oldum.
Herhangi bir ülkedeki kağanlı (yani
“bağımsız”) bir halkın benim gibi bir (devlet
adamı) var ise, (o halkın) ne (gibi) bir sıkıntısı
olacak imiş?

TII D 4-5-6-7

İrk Bitig’de iyi bir talihe sahip kişilerin hem hayatta korkularını, endişelerini hem de mutluluk ve sevinçlerini yaşamaya vakıf oldukları vurgusuyla anlamlı bir yaşam değerini hissettiren fal şöyledir:

Üküş atlıg ögrünçüng yook; kobı
atlıg korkınçing yook, uçruglug kutung
yook tir.

Ança bilingler: Anyıg yablak ol.

(Sende) çok atı olan (bir kişinin) sevinci
yok; (öte yandan, sende) az atı olan bir kişinin
korkusu (da) yok. (Uzun sözün kısası), uçuşan
bayraklarla kutlanacak iyi bir talihin yok, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.

IB / 36 / 1-1-4

Altun Yaruk’ta yer alan bölümlerden Birinci Kitap’ta Küü Tav adlı hükümdarın hayatını -bir kez daha günah işlememek, hata yapmamak adına- şariat cevherini yazdırmaya adanmış olduğunu görmekteyiz. Bu amaç doğrultusunda yaşayarak Buddha saadetine ulaşmayı amaçlayan Küü Tav bu hususta diğer insanların da kendisiyle aynı yolda yürüyerek onların da kurtuluşa ermesi için de elinden geleni yapmaktadır. Eserde, *hayatını bir amaç doğrultusunda yönlendirmek* vurgusu ile anlamlı bir hayat değerinin yansıtıldığı ifadeler aşağıdaki gibidir:

ämti

m(e)n sizlerke ötünürmn yalbarur-
mn, bu mening alımçı-larım-qa
böşüp erklig han üskinte aytuğ-
ta tegdükte, neteg kılayın,
anı manga ayu biringler tip tiser-
mn, ötrü olar manga inçe tip
tidiler. ay er-e, s(e)n birük kim
ol s(e)n ölürgüçi tınl(ı)ğ-lar üçün

“Şimdi

ben sizlere rica ediyor (ve) yalvarıyor-
um, kudretli han karşısında
sorguya çekildiğim zaman ne yapayım?
onu bana söyleyiverin” (deyip) deyince
(sonra) onlar bana şöyle deyip
dediler: “Ey er sen, eğer
sen o öldürülen mahluklar için
gönlünde nedamet hissedip (nedamet gönlü
meydana getirip)

ökünç köngül örütüp, neçükin erser	-gönlünüz nasılsa temiz...
köngülüngüz süzük	dünyanın ümidi ve sığınağı olan tam bilge
yirtinçü-nüng (umuğı inağı tükel bilge)	Tanrı Tanrısı Burhan vaaz etmiş
t(e)ngri t(e)ngri (burhan nomlamış)	altın renkli, (parlak ışıklı) nurlu
altun önglög (y(a)ruğ yaltrıklıg)	çok yüksek, şeriatın şahı adlı
ķopta kötrülmüş nora ilīgi atl(ı)ğ	şeriat kitabını tamamıyla, büsbütün
nom bitig-ig tükel bütün	yazdırmaya arzu gösterebilseydin,
bititgü-ke kösüş öritkeli usar	bu sıkıntıdan kurtula-
sn, bu emgek-ingdin ozğalı ķurtul –	bilecektin” (deyip) dediler.
ğalı uğay erding tip tidiler.	AY / BK/ 10// 14-20 // 11// 1-5

bu	Bu
saviğ ne eşidü birle ök, ötrü	sözü işitince ben hemen, (ötürü)
mn baştınķı-ta baştınķı ıdı süzük	baştan başa çok temiz
köngülüm öze ol ol tınl(ı)ğlarığ	gönlümle o mahlukları
ölürtmiş ayığ kılınçķa ökünü	öldürtmüş fena amele nedamet ederek,
ķatınu ķoduru süzük kirtgünç (köngül)-	sertleşerek, temiz imanlı gönülle
te turup, ötrü altun önglög y(a)ruğ	(ötürü) altın renkli, nurlu
yaltrıklıg ķopta kötrülmüş nom	çok yüksek, şeriatın
ilīgi atl(ı)ğ nom erdinig tolu	şahı adlı, şeriat cevherini tamamıyla
tükel bititgü-ke köngül öritdim. ,,	yazdırmaya gönül koydum.

AY / BK/ 11// 9-18

İKPÖ’de de benzeri şekilde İyi Düşünceli Prens’in hayatını tüm canlılara yardım etmeye adanmış, bu uğurda tehlikeli de olsa Okyanus Irmağı’na giderek oradaki çintāmani mücevherini bulmayı arzuladığı anlatılmaktadır. Eserde, **hayatını bir amaç doğrultusunda yönlendirmek** vurgusu ile anlamlı bir hayat değerinin yansıtıldığı ifadeler aşağıdaki gibidir:

... tegin alqunı taplamadı tāk	... prens bunların (bu yolların) hepsini
taluy ögüzķā kirmişig	onaylamadı. Sadece Okyanus Irmağı’na
içgārū	gitmeyi onayladı. Sonra, sarayda kral babasına,
tapladı ötürü qaņı elligķā	“Okyanus Irmağı’na gideyim mi?” diye
ötüg berdi talu ögüzķā	maruzatta bulundu.
kirāyin tep ol ödün qaņı	Bunun üzerine, babası han, bu istekle
qan bu ötüğ sağ eşidip	

nāñ kiginç berü umadı
 ärtiñü
 buşuşluy boltı
 ...
 tegin inçä
 tep ötünti lö qanlarında
 çintāmāni ärdini bulsar bar kim
 ülüglüg qutluy kişi ol ärdini
 bulsar qamay tı[n]lıy-lärqā asıy
 tuşu qılur anı üçün taluy
 qa kirigsäyür men tep ötünti

ilgili sözleri işitince hiç cevap veremedi, son derece üzüldü.

...

Prens şöyle arz etti: “Ejderhaların Hanı’nda *çintāmāni mücevheri* var; eğer talihli ve mutlu bir kişi bu mücevheri bulursa, bütün canlılara yarar ve çıkar sağlar. Onun için okyanusa gitmek istiyorum” dedi.

İKPÖ / XV-XVI-XXI

DPKAM’dan incelenen çatiklerden Çaştani Bey Hikâyesi’nde, Çaştani Bey’in de hayattaki amacı Buddha saadetine ulaşmaktır. Bey’in bu amaç doğrultusunda korkusuzca, dinlenmeden, yorulmak nedir bilmeden çalıştığı anlatılmaktadır. Eserde, *hayatını bir amaç doğrultusunda yönlendirmek* vurgusu ile anlamlı bir hayat değerinin yansıtıldığı ifadeler aşağıdaki gibidir:

kentü ö:ziniñ katıglanmakıña köñülin
 yürekin ((va))zır teg kılıp alku bizni
 barça
 utup yégedip biznide öñre burhan
 kutın bultaçı boltı kınıg köñüllüg [a]vış-
 -ın sid sadan kılıp köñülin yürekin
 buyan edgü: kılınçka üklitdi {y}
 asdı.. burhan ku[tılıg kü]süş[inte]
 ançak(ı)ya yme [tın]madın [kı]lgulug
 [i:]şiñe aru[ksuz] köñülin [a]rıtı armadı..

Kendi özünün gayret etmesinden dolayı, gönlünü elmas gibi sertleştirip, hepimizi yenip, bizden önce Buddha saadetine bulacak oldu. Arzulu gönlüyle başarılı olup, gönlünü sevap için yükseltti. Buddha saadetine (olan) arzusunda azıcık bile dinlenmeden, yapacağı işine yorulmak bilmez bir hâlde sarıldı.

DPKAM / ÇBH / U 452 III84-43
 Arka 0328(02)-0336(10)

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları ile Huastuanift’te anlamlı bir hayat değerini doğrudan ifade eden bulguya rastlanmamıştır.

4.1.8. Gelenekselcilik değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular

Schwartz Değer Ölçeği’nde yer verilen Gelenekselcilik (Tradition) Değeri; “Kültürel ya da dinsel töre ve fıkirlere saygı ve bağlılık” olarak açıklanmıştır. Gelenekselcilik değeri ile ilgili alt değerler ise şunlardır: Alçakgönüllü olmak, dindar

olmak, kendisine düşen hayatı kabullenmek, geleneklere saygılı olmak, ılımlı olmak ve mahremiyete - özel hayata saygı (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000, s. 61-62).

Bir toplumda, bir toplulukta eskiden kalmış olmaları dolayısıyla saygın tutulup kuşaktan kuşağa iletilen, yaptırım gücü olan kültürel kalıntılar, alışkanlıklar, bilgi, töre ve davranışlar, ananeler (TDK, 2011, s. 920) olarak bilinen geleneklere bağlılık, *gelenekselcilik* değerinin temelini oluşturmaktadır.

Gelenekselcilik değerinin ve içerdiği alt değer maddelerinin tanımlayıcı hedefi, bireyin kültürünün ve dininin sağladığı fikir ve gelenekleri kabul etme, onları uygulama ve onlara saygı göstermedir. Bu değerler, grup üyeleri tarafından değer verilen gelenek ve görenek olarak kutsallaşırlar. Geleneksel davranış modları grup bütünlüğünün tek varlık olarak ifadesinin ve onun hayatta kalmasının varsayılan güvenceleri olurlar (Schwartz, 1992 ve Schwartz, 2009'dan akt. Göldağ, 2015).

Kendini olduğundan daha üstün göstermeyen, başkalarını küçük görmeyen 'engin gönüllü, mütevazı' (TDK, 2011, s. 86) gibi sıfatlarla nitelenen kişilere özgü bir özellik olarak *alçakgönüllük*, gelenekselcilik değerlerinden birini oluşturmaktadır.

İnanç bakımından güçlü ve inandığı dinin kurallarına bağlı olmak (TDK, 2011, s. 670) durumunu ifade eden *dindar olmak*, kişilerin bir özelliği olarak özellikle din psikolojisi alanında ilk dönemlerden itibaren ele alınmıştır. Kimi araştırmacılar insan doğasının, dindarlığın farklı görünüşleri üzerindeki etkisine vurgu yapmış ve din ile kişiliğin temel görünüşleri üzerinde çalışmışlardır. Örneğin Kirkpatrick, kişilik psikolojisinin din ve maneviyatın doğal bir evi olduğunu ifade etmektedir. Kişiliğin (ve diğer yönleri olan mizaç ve karakterin) dinî ya da manevi yönelimlerle ilişkisini ele alan çalışmalar dine karşı yatkınlığın insan doğasında var olduğunu iddia etmektedirler. Dolayısıyla din gibi manevi yapıların ömür boyu davranışsal etkileri olan genetik temelli bilişsel ve duyuşsal nitelikler olduğu ortaya konulmuş (Şentepe & Güven, 2015, s. 28-29), dindar olmanın kişinin davranışlarını yönlendiren bir değer olduğundan bahsetmenin yerinde olacağı fikri güç kazanmıştır.

Kendine düşen hayatı kabullenmek değeri; genel olarak "her şeyin, alın yazısına göre önceden belirlenmiş olduğuna, insanın bu önceden belirlenmiş olan alın yazısını değiştiremeyeceğine inanan dünya görüşü (TDK, 2011, s. 2559) olarak bilinen "kadercilik / yazgıcılık" kavramlarıyla aynı anlam alanını karşılamaktadır.

Bir kimseye yahut herhangi bir şeye ya da duruma karşı dikkatli, özenli ve ölçülü davranmayı ifade eden saygının gelenekler karşısında söz konusu olması; aynı zamanda geçmişten getirilen tüm kültür öğelerinin temelini oluşturduğu geleneksel tüm öğelerin mevcut hâlinin korunması ve özenle yerine getirilmesi *geleneklere saygılı olmak* değerini oluşturmaktadır.

İlimli olmak değeri, düşünce ve eylemlerinde aşırıya kaçmayan, ölçülü kişilere (TDK, 2011, s. 1124) özgü kabul edilmektedir.

Kişilerin gizli kalmasını arzuladıkları, kendilerine özel kabul ettikleri yaşam alanlarının oluşturduğu sınırları gözetmek ve kendilerinin dâhil olmaması gerektiği noktalarda dikkatli davranmaları *mahremiyete - özel hayata saygı* değerini oluşturmaktadır.

Schwartz Değer Ölçeği'nde gelenekselcilik değerinin içerdiği değer maddeleri ise şu şekilde açıklanmaktadır:

Alçakgönüllü Olmak: Mütevazı olmak, kendini geri planda tutmak,

Dindar Olmak: Dinî inançlarına sıkı sıkıya bağlı olmak,

Kendine Düşen Hayatı Kabullenmek: Hayatın kendine sunmuş olduğu şartları kabul etmek, boyun eğmek, kadercilik,

Geleneklere Saygılı Olmak: Geçmişten kalan kültür öğelerini korumak ve yaşatmak,

İlimli Olmak: Duygu ve eylemlerde aşırılıktan kaçınmak,

Mahremiyete - Özel Hayata Saygı: Bireylerin kendi özel yaşantılarına saygı duyma; gizlilik hakkı.

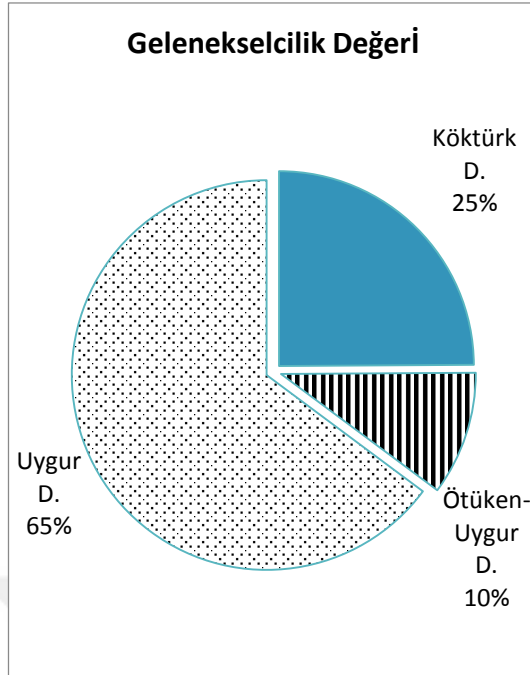
İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde “gelenekselcilik” değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelerle dair istatistiki bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 4.8.

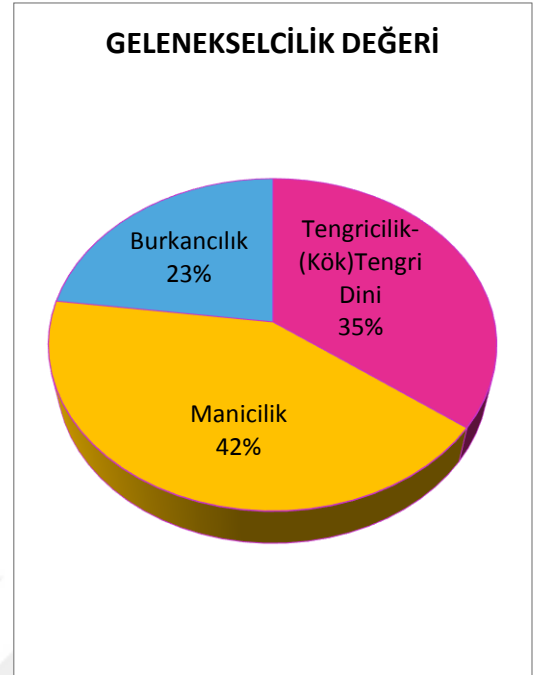
Gelenekselcilik Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadelere Dair İstatistik Bilgiler

GELENEKSELÇİLİK	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	GT
Alçakgönüllü Olmak	-	-	-	-	-	-	-	0
Dindar Olmak	23	14	6	96	26	13	18	196
Kendine Düşen Hayatı Kabullenmek	1	-	4	-	-	1	-	6
Geleneklere Saygılı Olmak	39	12	-	-	-	-	-	51
İlimli Olmak	-	-	-	-	-	-	-	0
Mahremiyete-Özel Hayata Saygı	-	-	-	-	-	-	-	0
TOPLAM	63	26	10	96	26	14	18	253

Tablo 4.8'e göre incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde gelenekselcilik değerini yansıtan ifadelerin geçiş sıklığının oldukça yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Gelenekselcilik değerinin içerdiği maddeler arasında geçiş sıklığı en yüksek olan değer, 196 değer ifadesi ile dindar olmaktır. Dindar olmak değerini, 51 değer ifadesi ile geleneklere saygılı olmak ve 6 değer ifadesi ile kendine düşen hayatı kabullenmek izlemektedir. İncelenen eserlerde, alçakgönüllü olmak, ilimli olmak ve mahremiyete – özel hayata saygı değerlerini yansıtan ifadeye rastlanmamıştır. Gelenekselcilik değerinin geçiş sıklığının en yüksek olduğu eser 96 değer ifadesi ile Huastuanift olurken bunu sırasıyla Orhun Yazıtları, Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları ve Altun Yaruk, DPKAM'dan incelenen iki çatik, İyi ve Düşünceli Prens Öyküsü, Irk Bitig izlemektedir.

Grafik 4.13. İncelenen Köktürk ve Uyur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu Dönemlere Göre “Gelenekselcilik” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı

Grafik 4.14. İncelenen Köktürk ve Uyur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu İnanç Çevrelerine Göre “Gelenekselcilik” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı

Grafik 4.13’e göre incelenen Köktürk ve Uyur Dönemi eserlerinin ait olduğu dönemlere göre gelenekselcilik değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığının Uyur Dönemi eserlerinde %65’lik oranla en yüksek olduğu görülmektedir. “Kültürel ya da dinsel töre ve fıkirlere saygı ve bağlılık”ı ifade eden gelenekselcilik değeri ve alt değerlerinin, dinin getirmiş olduğu kural ve kaidelere itaati esas alan dinî metinlerin oluşturduğu bahse konu dönem eserlerinde geçiş sıklığının yüksek olması olağan kabul edilebilir. %25’lik oranla ikinci sırada yer alan Köktürk Dönemi eserleri ise inanç çevresinden ziyade gelenekleri ve törenin getirdiği kural ve kaidelerin ön planda olması ile gelenekselcilik değerine ait ifadeler içermektedir. Köktürk Dönemi eserlerine paralel olarak hazırlanan ve benzeri özellikler taşıyan Ötüken Uyur Dönemi eserleri ise %10’luk oranla son sırada yer almıştır.

Grafik 4.14’e göre ise incelenen Köktürk ve Uyur Dönemi eserlerinin ait olduğu inanç çevrelerine göre gelenekselcilik değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığı hususunda %42’lik oranla Manicilik çevresi eserleri ilk sırada yer almıştır. İkinci sırayı %35’lik oranla (Kök)Tengri Dini çevresinde oluşturulan eserlerin yer aldığı görülmektedir.

Üçüncü ve son sırada ise %23'lük oranla Burkancılık çevresinde oluşturulan eserler yer almıştır. Eserlerin gerek oluşturuldukları dönemin geleneklerine, kültürel yapısına ve töresine gerekse dinî çevresini yansıtan değerlere bağlı bir bakış açısıyla oluşturulması, aynı zamanda ait oldukları inanç çevrelerine göre gelenekselcilik değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığının yaklaşık oranlarda olması sonucuna yol açmıştır.

4.1.8.1. Alçakgönüllü olmak değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde alçakgönüllü olmak değerini ifade eden herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

4.1.8.2. Dindar olmak değeri ile ilgili bulgular

Eski Türkçe Dönemi eserleri olarak nitelendirilen ve Köktürk, Ötüken Uygur, Uygur Dönemleri ile Karahanlı Dönemi'nin başlangıç evrelerini kapsayan dönemlerde vücuda getirilmiş olan eserlerin; dönem halklarının sürekli hareket hâlindeki yaşamları, meydana gelen tarihî ve siyasi olaylar ile gündelik yaşamdaki ticari, sosyal ve kültürel faaliyetler neticesinde, coğrafyanın değişimi ve dış unsurlarla yaşanan kültürlenmelerin de etkisiyle hem dil hem içerik itibarıyla değişime uğradığı bilinmektedir. Bu denli devrim içerisindeki bir yaşamın, Eski Türk topluluklarının vücuda getirmiş oldukları eserlere de yansımış olması kaçınılmazdır. Dolayısıyla eserlerde halkın yaşantısında önceden var olan, sonrasında değişime yüz tutan yahut tamamen bırakılıp yenileri alınan kavramları, yaşam biçimi farklılıklarını, kültürel hayatta var olan değişiklik ve yeniliklerle birlikte din değişimlerini de takip edebilmekteyiz.

Köktürk Dönemi'nin inanç çevrelerini tasvir edebilmek için en sağlam kaynaklardan biri olarak kabul edilen Orhun Yazıtlarında, dönem halklarının dinî anlayışını ortaya koyan pek çok ifade yer almaktadır. Bahse konu kavramlar üzerinde yapılmış pek çok çalışma bulunmakla birlikte hâlen tartışmalı olan kavramlar da mevcuttur. Tüm bunlara rağmen genel görüş Köktürk Dönemi'nde kağanlar ve yönetici sınıf başta olmak üzere halkların çoğunluğunun Kök Tengri Dini olarak adlandırılan inanca sahip olduklarıdır.¹⁷ “Türklerin eski inancı kabul edilen Kök Tengri itikadında;

¹⁷ Konuyla ilgili görüşler ve yorumlar için bk. Bayat, 2007; Çoruhlu, 2013b; Eliade, 2009; Günay&Güngör, 2015; Harva, 2014; İnan, 1976; Roux, 2011a; Roux, 2011b.

Kök Tengri, bozkır kavimleri inancında tek yaratıcı olarak görünmekte ve din sisteminin merkezinde yer almaktadır. Aynı zamanda semavi mahiyeti olduğu için Kök Tengri adı ile zikredilmiştir. İlim adamları Kök Tengri inancını doğrudan doğruya bütün Türklerin ana kültü olarak vasıflandırmıştır” (Gömeç, 1998, s. 38-52).

Orhun Yazıtlarında geçen ve anlam değeri yüksek olmakla birlikte bir o kadar da tartışmalı kavram işaretlerinden biri ‘Tengri’dir. G. Clauson bu sözcüğün aslen fiziksel gökyüzü anlamında kullanıldığını ancak sonradan Tanrı anlamını da kazandığını belirtir (Clauson, 1972, s. 523). Roux’a göre ise eski Türklerin nesnel gökyüzü ile bir Tanrı olarak gökyüzü arasında ayırım yapıp yapmadıkları belli değildir. Bu sebeple de kitabelerde geçen, gökyüzü ile yerin yaratıldığı bölümde sadece iki kozmik bölgenin mi yoksa aynı zamanda Tanrıların da mı kastedildiği bilinmemektedir (Roux, 2011a, s. 127).

Yazıtlarda geçen “*Tengri teg tengride bolmuş*” ifadesi de anlam bakımından farklı değerlendirmelere konu olmuştur. B. Ögel’e (2002) göre; Türklerde Tanrı ile gök birbirinin içindedir. Bu ifade Thomsen’in da yapmış olduğu gibi “*Göge benzer Tanrı*” olarak yorumlanmalıdır. Gök, bir sonsuzluk olduğuna göre, Tanrı da öyle oluşuyordu. Varlığı hayalimizin gücüne bağlı idi. Buradaki teg sözü gibi, benzer demektir (Ögel, 2002, s. 149). Ölmez (2013, s. 92), bu ifadeyi “*İlahi göğün yarattığı*” olarak yorumlamıştır. A. Berta (2010) ise söz konusu ifadeyi “*Tengri gibi gökte doğmuş*” olarak yorumlamıştır. Bahse konu ifade “*Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağan’ı*” (Ergin, 2006, s. 3); “*(Ben) Tanrı gibi (ve) Tanrıdan olmuş Türk Bilge Hakan*” (Tekin, 2010, s. 21); “*Göge benzer gökte (mevcut) olmuş Türk Bilge hakan*” (Orkun, 2011, s. 22) gibi çeşitli şekillerde de yorumlanmıştır.

B. Ögel’e göre Türklerde yer ile gök bölünmez bir bütündür. Göğün ve yerin yalnızca bir tane “kılıcısı, yaratıcısı, haliki” vardır; ancak yazıtlarda adı anılmamaktadır. Yukarıda gök aşağıda da yer birliği bulunmaktadır. Ayrıca Türk’ün gök ile yeri birlikte hareket etmektedir. Yerin üzerindeki yer ve sular (yer sub), göğü tamamlamış olsa gerektir. Çünkü insanları besleyen yer ile sular da gök gibi mukaddestirler. Gök ve yer, Türk milletin koruyucusu idiler (Ögel, 2002, s. 145-168). Aynı zamanda Gök, Türk için kudret ve güç sembolü gibiydi (Baykara, 2001, s. 54). Dolayısıyla, Köktürk ve Uygur kağanları “*tengri teg, tengride bolmuş* (semavi, gökte olmuş)” sayılıp, açık olmayan bir

şekilde göğe ait kabul edilmişlerdir. Kağan soyundan kimselerin ruhunun göğe veya Yitiken yıldız takımına, yani Gök Tanrısı'nın mekânı olan Kutup Yıldızı yönüne uçtuğu sanılıyordu. Böylece Türklerde de, hükümdar atalarının göksel ruhlar arasında yer aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Çin'de olduğu gibi Köktürk Yazıtlarında da Gök Tanrısı bir hükümdar olarak düşünülüp, *tengri-kan* (Tanrı han) denmekteydi (Esin, 2001, s. 59).

Her ne kadar gök ile Tanrı arasında bir ilişkinin varlığı inkâr edilmese de Türklerin önce göğü kutsal bir nesne olarak kabul edip sonradan göğe Tanrısallık atfetmeleri ya da antropomorfik bir Tanrıyı ya da Tanrıları sonradan gökyüzüne çıkarmaları konusundaki bilgilerimiz konuyu netleştirecek düzeyde değildir. M. Eliade'ye göre ilkel insan için gök, kutsal olmadan önce de aşkındı, izleyende dinî duygular uyandırıyordu. Bu aşkınlık karşısında insanlar zamanla göğün bizzat kendisini kutsal kabul etti (Derin, 2014).

Yazıtlarda geçen Iduk Yer Sub, Umay gibi kavramlar da inançla ilgili bilgiler sunmaktadır. Orhun Yazıtlarında Türklerin faydasına çalışan manevi kuvvetler olarak Yer-Sular tabiri oldukça sık geçer ki, bu da Köktürk çağında Türk toplumunun “kutsal” saydığı yeryüzü avarızını da ayrı birer ruhun varlığını kabul ederek onların yardımcı iyiliksever kuvvetler olduğuna inandığını ispat eder. Bunlar arasında en mühimleri; dağ, orman ve ağaç, ateş ve ocak kültleridir. Uygurlardaki “Kutlu Dağ” efsanesi ile Köktürklerde başkent bölgesi “Ötüken”in kutsal yer olduğu telakkisi bunun tipik örneklerini oluşturur (Kafesoğlu, 1980, s. 26-27).

Hangisinin eril, hangisinin dişil olduğunu bilmesek de gerek Köktürkler gerek Uygurlarla ilgili belgelerde Kök Tengri'nin daima Yağız Yir'in (Kara Yerin) karşısında / yanı başında yer aldığını saptarız. Tariat Yazıtındaki ibarelerde Uygurları doyurup beslediğine göre, onun bir bereket Tanrı(ça)sı olması gerekir. Kaşgarlı'da “ıduk” uğurlu anlamında alınmıştır. Sözcüğün kökü ıd- olup göndermek, yollamak, salıvermek anlamında kullanılır. Demek ki Köktürk ıdukları, (belki) Tengri'ye ödenmiş, ısmarlanmış, belki hiçbir kimsenin iyeliğinde olmayan, otlak, sulak, avlak, yaylak ve kışlak gibi buduna (oğuş, boy) ayrılan mübarek mahallerdir. Bundan dolayı da bereket işlevinin temsilcileridir. Böylece Köktürk panteonunda Tengri, Umay ve Iduk Yer Sub adlarıyla anılan kendiliklerden başka hiçbir dinî erkin fiilen etkin olmadığı ortaya çıkmış oluyor. Fakat Umay ve Idukların varlığına rağmen öyle görünmektedir ki, Köktürk toplumunda inançların birbirine yakın olanların ve üreticilerin kalımını sağlayan; yani

toplumda kutsallık, savaşçılık ve üretkenlik üçlü işlevlerinin bunsuz yeniden üretimini gerçekleştiren mekanizmalar arkasında yatan kut, küç ve ülüg tözlerinin gerçek ve tek sahibi sadece Tengri'dir. Köktürk panteonunda –herhâlde- eskiden beri var olan Umay dışında, Yağız Yır bereket bahşetme erkini yitirmiş, onun yerine geçen bir sürü ıduk yer sub işlevi üstlenmişlerdir. Bu bakımdan, kutsallık ve savaşkanlık işlevlerinde değil ama özellikle üretkenlik alanında Umay ve Iduk Yır Subların, Tengri'nin ülüğüne destek olarak Köktürk buduna yardımcı oldukları söylenebilir (Çoruhlu, 2013b; Divitçioğlu, 1987).

Tüm bu bilgiler dikkate alındığında Köktürk Dönemi halklarının dindar olarak nitelendirilebilecek bir dünya görüşüne sahip olduğu ve bunların da Orhun Yazıtlarında yer alan kavram ve ifadelerden anlaşılabilceği ortaya çıkmaktadır. Yazıtlarda geçen “*Tanrı lütufkâr olduğu için..., Tanrı öyle buyurduğu için...*” gibi ifadelerde Tanrı'nın Türk kağanlarının ve ailesinin her daim yanında olduğu, onlara kut bahşettiği, yönetime Tanrı sayesinde gelindiği, Tanrı'nın zaman zaman müdahalesiyle Türk halkının kurtuluşa erdiği, yahut halktan hesap sorduğu görülmektedir. Aşağıdaki ifadelerde dindar olmak değerini yansıtan örneklerden bazıları yer almaktadır:

Tenġri teg Tenġride bolmış Tŭrŭk Bilge Kagan, bŏdke olurtum.	(Ben), Tanrı'nın temsilcisi ve Tanrı tarafından kendisine kut verilmiş Türk Bilge Hakan, bu devirde tahta oturdum.	BK K 1
Tenġri yarlıkadun ũçŭn, [ŏ]zŭm kutum bar ũçŭn kagan olurtum.	Tanrı lütufkâr olduğu için, benim de talihim olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum.	KT G 9
Tŭrŭk bodunug atı küsi yok bolmazun tiyin, kaŋgım kaganıg ŏġŭm katunug kötŭrmiş Tenġri, il birigme Tenġri, Tŭrŭk bodun atı küsi yok bo[lmazun tiyin, ŏzümin ol Tenġri] kagan olurtdı, erinç.	Türk halkının adı sanı yok olmasın diye, babam hakanı (ve) annem hatunu yüceltmış olan Tanrı, devlet veren Tanrı, Türk halkı(nın) adı sanı yok olmasın diye, beni o Tanrı hakan (olarak tahta) oturttu, hiç şüphesiz.	KT D 25-26
Ŭze Tŭrŭk Tenġrisi, Tŭrŭk ıduk yiri subı ança etmiş: Tŭrŭk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kaŋgım İlteriş Kaganıg ŏġŭm İlbilge Katunug tenġri tŏpŭsinte tutup yüġerü kötŭrmüş erinç.	Yukarıdaki Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal yer ve su (ruhları) şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, Babam İlteriş Hakan'ı (ve) annem İl Bilge Hatun'u göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar muhakkak ki.	KT D 10-11

Tenġri yarlıkaduk üçün, illigig elsiretmiş, kaganlığıg kagansıratmış yagıg baz kılmış tizligig sökümiş, başlıgıg yüküntü[rmiş].

Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış; düşmanları bağımlı kılmış; dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş.

KT D 15

Tılıg kelürti. Sabı antag: “Yarış yazıda on tümen sü terilti” tir. Ol sabıg eşidip begler kopın “Yanalım; arıg ubutu yeg!” tedi. “Ben ança ter men, ben Bilge Tonfukuk: Altun yışığ aşıa keltimiz, Ertiş ügüzüg keçe keltimiz. Kelmiş ‘Alp!’ tidi, tuymadı. Tenġri Umay, ıduk Yer Sub basa berti erinç. Neke tezer biz? Öküş teyin neke korkur biz? Az teyin ne basınalım? Tegelim!” tidim. Tegdimiz. Yulıdımız.

(Bu arada bir) haberci getirdiler. Sözleri şöyle: “Yarış Ovası’nda yüz bin asker toplandı” diyor. Bu haberi duyunca beyler hep birlikte “Dönelim; temiz (yani “savaşıp yenilmemiş”) utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir!” dediler. (Ben de şöyle dedim:) “Ben şöyle diyorum, ben Bilge Tonyukuk: Altay Dağlarını aşarak geldik, İrtiş Irmağı’nı geçerek geldik. (Buralara kadar) gelenler “(Geliş) zor(du)!” dediler, (ama pek de zorluk) hissetmediler. Galiba, Tanrı Umay, Kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler. Niye kaçıyoruz? (Düşman) çok diye niye korkuyoruz? Azız diye niye yenilelim? Saldıralım!” dedim. Saldırdık, talan ettik.

TII B 1-2-3-4

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında da yukarıda bahsi geçtiği şekilde hem Köktürk Dönemi’nin hem de devamında tarih sahnesinde yer alan Uygurların benzeri inanç ekseninde dünya görüşüne sahip olduklarını gösteren ifadeler yer almaktadır. Ötüken Uygurlarında Geleneksel Türk Dini (Kök Tengri Dini)nin izleriyle birlikte, Budizm ve Manihaizm gibi dinlerin de kabul edilmesiyle inanç bakımından farklılıklar görülmektedir. Köktürk Dönemi’nde olduğu gibi Kök Tengri inanç sisteminin bu dönemde de devam ettiğini, Tanrı-Kağan, Tanrı / Güneş – Kağan / Ay ilişkisinin sürerliğini görebilmek mümkündür. Ayrıca yine bu dönemde de geleneksel Türk inanç sistemi içerisinde yer alan tabiat güçlerinin de varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Ötüken Uygur Dönemi’nde halklar büyük ölçüde geleneksel Türk dinine olan inançlarını sürdürseler de III. Karabalgasun Yazıtı’nda yer alan bilgilere göre Manihaizm’den önce ve sonra yarı göçebe ve yerleşik halk kitleleri arasında Budizm’in az da olsa kabul gördüğü görülmektedir. Uygurların Manihaizm’le tanışması ve bu dini devlet dini olarak kabul etmesi 762 yılında Çin’de yaşanan isyanı bastırmak üzere yardıma giden Böğü Kağan’ın Mani rahipleriyle tanışıp onları Türk yurduna getirmesiyle gerçekleşir. Böğü Kağan’ın hüküm sürdüğü dönemden Ötüken Uygur Kağanlığı’nın yıkılışına kadar geçen

sürede bu yeni dinin halk üzerindeki nüfuzunun arttığı ve yeni bir kültürün de temellerinin atıldığı söylenilebilir (Alptekin, 1978; Çandarlıoğlu, 2004; Mert, 2009; Sertkaya, 1995).

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında geçen “*Tengride [Kut] Bulmuş El Etmis Bilge Kağan...*” ifadesiyle birlikte dönemi tasvir eden diğer tarihî kaynaklarda geçen “*Ay Tengride Kut Bulmuş ...; Ay Tengride Ülüg Bulmuş ...; Kün Tengride Ülüg Bulmuş ...*” (Amanoğlu, 2001; Çandarlıoğlu, 2004) gibi kağan ad ve unvanlarında da dönemin geleneksel inanç izlerini görebilmekteyiz. Ayrıca yine yazıtlarda kendilerinden önceki dönemde olduğu gibi Tanrıların, kağanların atanmasında, devletin kurulmasında ve savunulmasında müdahalelerinin olduğunu, yeri geldiğinde emirler verdiklerini, halka mesaj verdiklerini; ayrıca Yer-Sular gibi kutsal diğer tabiat güçlerinin de beraberinde olduğunu anlatan ifadeler yer almaktadır.

Aşağıdaki ifadelerde bahse konu olduğu üzere Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında *dindar olmak* değerini yansıtan örneklerden bazıları yer almaktadır:

atımın üze : köök tenğri : aşra : yağız yer : yaña#.....ntar : atanım	Adımı yukarıda Gök Tanrı aşağıda Yağız Yer yeniden atandım.

TA D 4-5

Tenğride : bolımı∞ : el etmis bilge : kağan : el bilge : kat#un ka #gañ atıg : katun atıg : atanıp ötüken : kidin : uçınıt : tez ba∞ınıt : örgin #..... anıt : yaratıttım : barş yılka yılın yılka : eki yıl yaýladım	Tanrı'nın lütfuyla Kağan olmuş / devlet kurmuş Bilge Kağan, El Bilge Hatun, Kağan unvanını ve Hatun unvanını alarak Ötüken'in batı tarafında, Tes (Irmağı) başında, hükümdarlık otağını orada yaptırdım. Kaplan yılında (MS 750) ve Yılan yılında (MS 753) (orada) iki yıl yayladım.

TA B 1-2

üç lağzın yılka toquz tatar toquz buyruq# [b]ıng senğüt qara bodun tuıruyn kanğım kanqa ötünti eçü apa atı bar tedi#anıt yabgu atadı anıt kisre küsgü yılqa esenligde küç qara bodun temis sin sizde küç qara şub ermis qara bodun tuıruyn kağan atadı tenğride bolımı∞ el etmis bilge k#agañ atadı el bilge katun atadı kağan atanıp katun atanıp ötüken orıtuş#ınıt aś önğüz ba∞ kan ıduq ba∞ kidinin örgin bunıt etitdim	Üç (Karluklar) Domuz yılında (MS 747) Dokuz Tatarlar....dokuz buyruk, bin general ve halk(a karşı) ayağa kalkarak babam Kağan'a (şöyle) dilekte bulundular: “Atalarımızın adı var dedi. orada yabgu atadı. Ondan sonra Sıçan yılında (MS 748) esenliğe kavuşan güç(lü) halk (şöyle) demiş: “(Atalarımızın) mezarları sizde. Güç Kara Su” imiş. Halk, ayağa kalkarak (beni) kağan atadı, Tanrı'nın lütfuyla kağan olmuş, Devlet kurmuş Bilge Kağan atadı, (eşimi de) İl Bilge (Halkın bilgesi) Hatun atadı. Kağan atanıp, hatun atanıp Ötüken ortasında, As

	Öngüz başının, Kan Iduk başının batısında, hükümdarlık otağını burada kurdurdum.
	TA G 4-5-6
eki yaŋıka kün toĝu suŋgüsdim kulum küŋgim bođuŋıg teŋgri	İkinci gün tan vaktinde savaştım. Kölelerim, cariyelerim ve milletimi Tanrı
yer aýu birti aŋta şaŋçdım yazuqlıg aqlıg teŋgri tuđa birt#i qaşa igil bođuŋıg yoq kılmağım	Yer emretti. Orada mızrakladım. Önemli günahkârları Tanrı tutuverdi. Sade halkı yok etmedim.
	ŞU D 1-2
irlünthe tałakımıŋta yetdim aşnuķı tağgaçdaķı oĝuz türük t.....mış aŋta kaťılınış aŋta begler.....	İrlün'de Talakımın'da yetiştim. Daha önce Çinde olan Oĝuz (ve) Türk halkı..... orada katılmış. Orada beyler
meniŋ süm üç..... bir.. toĝ.....# ..r biş yüz kedimlig yağağ bir eki şaşıp kelti küŋgim kulum bođuŋıg teŋgri yer aŋta aýu....rti aŋta şaŋçdım.....	ordum..... ..beş yüz kişilik özel giyimli / zırhlı piyadeden bir iki kişi şaşıp geldi. Gök Tanrı ve Yer-Su halkın benim kullarım ve hizmetçilerim olduğunu söyleyi[ve]rdi. Orada (onları) mızrakladım.....
aŋta içikd.....beg..ük.....#.....uq tezip kirti	orada (insanlar) itaat etti.....bey..... kaçıp [Karlu]kların (yurduna) girdi.
	ŞU K 8-9-10

İrk Bitig¹⁸'de geçiş sıklığı yüksek kavramlardan biri Tanrı'dır. Eserde yer alan fallardan birinde, Şamanist inanç sistemindeki Tanrılardan Yol Tanrısı (Stebleve, 2001, s. 195-212) rastladığı iki insana korkmamalarını ve onlara kut vereceğini söylemiştir. Bir başka falda kudretli Tanrı'nın göklerde yer aldığı vurgulanmıştır. Tanrı'nın yer aldığı fallarda dikkati çeken özellik, "Toplumsal hayatın iyi olabilmesi, insanların mutlu bir şekilde hayatlarına devam edebilmesi için insanların Tanrı'nın inayetine de ihtiyaçları vardır." anlayışının vurgulanmasıdır (Seçkin, 2015).

Eserde yer alan fallarda Tanrı'nın inayeti, lütfu ve yardımı karakterlerin mutluluğa ulaşmasında önemli bir etkidir. Örneğin; bir falda yorgunluktan ve susuzluktan bitkin bir hâlde çölde dolaşan bir binek atı, Tanrı'nın lütfu ile yiyecek ve içecek bularak

¹⁸ İrk Bitig'in hangi inanç / inançların etkisiyle oluşturulduğu konusu tartışmalıdır. Eserin, Geleneksel (Kök)Tanrı inancını mı, Şamanist dünya görüşü mü yoksa Burkancılık veya Manicilik çevrelerinde bu inançların esaslarına göre mi oluşturulduğu çeşitli araştırmalarda ele alınmıştır. Kimi araştırmacılar eserin Burkancılık ve Manicilik izlerini taşıdığı konusunda hemfikirken kimilerine göre eserde Budizm ve Manihaizm'in izleri oldukça sınırlıdır; bunun yerine geleneksel Türk inanç sistemini görebilmek mümkündür. Konuyla ilgili farklı görüşler çalışmamızda daha önce dikkatlere sunulmuştur. bk. s. 133-134. Ayrıca bk. Stebleva, 2001, s. 195-212.

ölümünden kurtulmuştur. Eserde *dindar olmak* değerini yansıtan örneklerden bazıları aşağıdaki gibidir:

**Er abka barmış. Tagda kamılmış.
Tengride Erklig tir.**

Ança bilingler: Yabız ol.

Adam(ın biri) ava gitmiş. Dağda (yürürken) düşmüş. Kudretli (Tanrı) göklerde, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.

IB / 12 / 3-4-3

**Üze tuman turdı, asra toz turdı.
Kuş og(lı) uça āztı, kiyik oğlu yügürü āztı,
kişi oğlu yorıyu āztı. Yana Tengri kutınta
üçünç yılda kop esen tükel körişmiş. Kop
ögirer sebinür tir.**

Ança bilingler: Edgü ol.

Yukarıdan sis bastırdı, aşağıdan toz kalktı. Kuş yavrusu uçup yolunu kaybetti, geyik yavrusu koşup yolunu kaybetti, insanoğlu (da) yürüyüp yolunu kaybetti. (Bunlar) yine Tanrı lütfu ile üçüncü yılda sağ salım (buluşup) görüşmüşler. Hepsî (de) mutlu olur, sevinirler, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

IB / 15 / 1-4-1

**Özlük at öng yırd arıp öngüp turu
kalmış. Tengri küçinge tag üze yol sub
körüpen, yiş üze yaş ot körüpen, yorıyu
barıpan, sub içipen, yāş yipen ölümde
ozmış tir.**

Ança bilingler: Edgü ol.

(Bir) binek atı çölde yorgunluktan (ve susuzluktan) bitkin hâlde kalakalmış. (Sonra) Tanrı'nın inayeti ile dağ üstünde yol (ve) su görerek, dağ çayırında (da) taze ot görerek yürüyüp gitmiş; su içip taze (ot) yiyerek ölümünden kurtulmuş, der.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

IB / 17 / 3-3-2

Eski Türkçe Dönemi metinlerinin en uzununu ve günümüze en bütün hâlde ulaşmış olanı, Uygurlara ait bir tövbe duası olan Huastuanıft'tır. Huastuanıft, aynı zamanda Manihaist inancın içerisinde yer alan oruç, namaz, zekât gibi temel ibadetlere, dinin gerekliliklerine (on emir) ve uzak durulması emredilen durumlara (on günah) ilişkin bilgilendirici bir metin olma özelliğine de sahiptir. On beş bölümden oluşan eserde önce bu bilgilere dayalı kurallar sunulur, ardından bunların ihmalî durumunda işlenmesi mümkün olan günahlar belirtilir, son olarak da bunlardan kurtulmak için gerekli tövbe ifadeleri yer alır (Baran-Tekin, 2014, s. 44).

Eserin Manihaizm'in inanç esasları üzerine kurulu olması dolayısıyla içerik itibarıyla dinî kavramların geçiş sıklığı da oldukça yüksektir. Eserde tekrar eden ve Tanrı'yı karşılayan kavramlardan bazıları şunlardır:

Azrua “Zurvān Tanrı”: Manihaist Uygur metinlerinde yer alan *Azrua Teḡri* “Zurvān Tanrı” ve “*ulug ilig teḡri kanı azrua teḡri teḡrisi*”; “*büyük hükümdar, Tanrılar hükümdarı Zurvān, Tanrılar Tanrısı*”, *kaḡımız azrua* “*babamız Zurvān*” ifadeleri Manihaizm’de en büyük Tanrı olan Zurvān’ı karşılar. Zurvān, Manihaizm’de iyiliğin kaynağı ışık bölgesinde oturur ve en büyük baba olarak adlandırılır. Ayrıca hayat ağacı olarak da kabul edilir. Manihaizm’de ışığın, ruhun en büyük hükümdarı yine Zurvān’dır. Zurvān kader ve şansla da ilişkilendirilmektedir. Ayrıca Adalet Tanrısıdır (Tokyürek, 2012, s. 2893).

Hormuzta Teḡri “Öhrmazd Tanrı”: Manihaist çevreye ait Uygur metinlerinde Hormuzta Teḡri “Öhrmazd Tanrı” ve yine Budist çevreye ait Uygur metinlerinde de Teḡri Kanı Hormuzta Teḡri “Tanrılar hükümdarı Indra Tanrı” şeklinde yer alan terim, iki dinde de farklı anlam ifade eder. Terim, Budizm’de Tanrı Indra’yı karşılar ve Tanrı Indra, Budizm’de cennetin hükümdarı olarak kabul edilir. Manihaizm’de ise ilahi olarak yaratılmış ilk insanı ifade eder. Öhrmazd, Zurvanizm’de Zurvan’ın oğlu Ahriman’ın kardeşidir. Fakat Manihaizm’de Ahriman yükselmiş ve Işık Tanrısı olan Zurvan’ın rakibi olarak karanlıklar âleminin Tanrısı olmuştur. Öhrmazd ise yaratılan ilk ilahi insan anlamını kazanmıştır (Tokyürek, 2012, s. 2894).

Beş Teḡri “Beş Tanrı”: Manihaist Uygur metinlerinde yer alan bu terim, beş yönün Tanrılarını ifade etmekle birlikte Manihaizm’de Işık Tanrısı’nın beş elementi olan hava, rüzgâr, ışık, su ve ateşi de gösterir (Tokyürek, 2012, s. 2894).

Budizm’de ve Manihaizm’de kötü amel, günah kavramları “ayığ kılınç” olarak ifade edilir (Arat, 1942; Tokyürek, 2012). Manihaist eserlerden Huastuanift’te canlıların olası işleyecekleri kötü ameller de tek tek sıralanarak açıklanmakta, bunlar bilerek veya bilmeyerek gerçekleştirilirse tövbe edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Buna karşılık, her iki inanç sisteminde de iyi ameller, sevaplar “buyan büğteg” olarak adlandırılır. “On türlü kılınç yolları” olarak adlandırılan bu davranışlar şu şekildedir (Arat, 1942):

etüzin “vücutla”;

1. *özlüglerig ölürmemek* “canlıları öldürmemek”,

2. *admagunun tavarın küçep almamak, ogurlamamak* “başkasının malını zorla almamak ve çalmamak”,
3. *adınlarning yutuzıftga yapşınmamak* “başkasının karısı ile temas etmemek”,
- tilin* “dille”;
4. *ezüglememek* “yalan söylememek”,
5. *çasut çasurmamak* “iftira etmemek”,
6. *irig sarsıg sav sözlememek* “kaba ve çirkin söz söylememek”,
7. *asgançulamamak* “yüze gülmemek”,
- köngülin* “gönülle”;
8. *adın kişining edgüsinge azlanmamak, kün ilememek* “başka birisinin malına tamah etmemek ve haset etmemek”,
9. *övke köngül tutmamak, övkelenmemek* “öfkelenmemek”,
10. *ters körüm öritmemek* “aykırı fikirde olmamak”.

Bahse konu inanç çerçevesinde hazırlanan Huastuanift de Manihaizm’in inanç esasları ile başlar. Eserde, gerek inanç esaslarının tekrar edilmesi gerekse olası itaatsizlik, isyan, dinî kurallara aykırı davranma, günah işleme ... gibi durumlarla ilgili betimlemeler yapılması yoluyla, doğrunun yanlışın ayırt edilmesini sağlamak hedeflenmiştir. Bu yolla dindar olmak değerini yansıtan ifadelerden bazıları aşağıdaki gibidir:

hormuzta-h tengri-i biş tengri-i birle kamag tengriler süzinlüğün Yekke Süngünüşkeli-i k (e)lti-i-h ‘inti-i anıg kılınçlıg şmnulugun biş türlüg yeklerlüğün süngüşdi-i. tengrili (-i y)ekli-i yaruklı-ı karalı- ol ödün katıldı-ı hormuzta tengri-i-h olan(ı) biş tengri bizning özütümüz suin y(ek)lüğür süngüşüp balıg boltı-ı yme kamag yekler ul(ug)lar totunçsuz ovutsuz sok yek (birle?) yüz artukı kır(k t)ümen yek (yavlak?) bilginge-h katılıp ögsüz köngül- -süz kelti. kentü tugmuş kılınmış mengigü tengri yirin unıtu-u‘ıtdı-ı. yaruk tengrilerdde atrılı-ı. Antadda	Hormuzta-Tanrı, Beşiz-Tanrı ile (beraber), bütün Tanrıların nezafetiyle, şeytana (karşı) savaşmak üzere geldi, indi; kötü amelli şmnulukla, beş türlü şeytanlıkla savaştı. Tanrılı şeytanlı nurlu zulmetli, o anda karışıldı. (Tanrılar, şeytanlar, aydınlık ve karanlık, o anda birbirine karıştılar). Hormuzta Tanrı delikanlısı, Beşiz-Tanrı, bizim ruhumuz suçla, şeytanlıkla savaşıp bağlı oldu; yine bütün şeytan uluları, doymaz utanmaz hasut şeytanla beraber, yüz (zait) kırk tümen şeytan, kötü niyetle, katışarak akılsızca duygusuzca geldiler. Kendi doğmuş yaratılmış

–ta baru tengrim yek kılınçına-h. anığ kılınçlıg şmnu ögümüzni-i sakınçımızni-ı azgurdıkın a...k(?) k(?)...uun, bilgisiz ögsüz boltukumuz (ü)çün kamag yaruk özütlerin t(özin)ge (yıl) tizi (nge) arıg yaruk ezrua tengriken (-ke?) yazıntımız yangıltımız erser (yaruklı-ı) karalı-ı ten(gr)ili-i yekli-i-h 	(olan Beşiz-Tanrı) beni Tanrı yerini unutup terk etti. nurlu Tanrılardan ayrıldı. Ondan (sonra) gitti, Tanrım, şeytan ameline. kötü ameli Şmnu, aklımızı, fikrimizi azdırdığı bilgisiz akılsız olduğumuz için, bütün nurlu ruhların aslına köküne, pak nurlu Erzua Tanrıhan [?]- -a? isyan ettik, hata ettik ise (ve bu sebeple) nurlu zulmetli, Tanrılı şeytanlı

HU / T.II,D. 178,iv, 2./ I-XXIV

(ikinti yme)e kün ay t(enrike) (i)ki yaruk ord(u içre) olurugma tengri(lerke kamag) burhanların (yir suv) yarukn(un)g tözi (yiltizi) tirnegülü-i ... tengri (yiringerü) barsar öngü-ü ka (pığı) kün ay tengri ol... biş tengrig boşugalı-ı yar (ukug) karag adırgalı-ı t(egde) tolı tegzirnür tört-t bulunugug (!) yarutı(r)	İkincisi: yine Güneş Ay Tanrısı uğruna, iki nurlu saray içinde oturan Tanrılar uğruna,bütün burhanların, yer ve (su?) nurunun asıl kökü (için) toplanma (yeri) olan Tanrı yerinde doğru varsa (vardığında) ilk kapı Güneş Ay Tanrısı'dır. Beşiz- Tanrı'yı kurtarmak üzere, nuru zulmetli ayırmak üzere, dipten dolu döner, dört köşeyi aydınlatır.

HU / T.II,D.178,iii, 2

üçünç yme biş tengrike hormuzta tengri oğlanına bir tıntura tengri. İkinti yıl tengri-i. üçünç yaruk tengri-i.. törtünç suv tengri bişinç oot tengri-i.. suin yeklügen süngüşüp bal?dukın karake katıltu- kın üçün.. tengri yiringerü baru umatın bu-u yirde erür.. üze o-o-n kat kök asra segiz (!) kat yir biş tengri-i üçün turur. ...kamag yır üzekining kutı kıvı-ı öngi-i mengzi özi özüti-i küçi-i yarukı-ı tözi	Üçüncüsü: yine Beşiz-Tanrı, Hormuzta Tanrı delikanlısı uğruna; birincisi Dindiren (Yel) Tanrı, ikincisi Yıl Tanrı; üçüncüsü Nur Tanrı, dördüncüsü Su Tanrı, beşincisi Ateş Tanrı, suçla, şeytanlıkla savaşıp tuzağa düştüğü (?) zulmete karıştı- ğı için, Tanrı yerine doğru varamadan bu yerde (maphus) kalır (?). Üstte on kat gök, altta sekiz kat yer, Beşiz-Tanrı için durur. Bütün yer üstündekilerin saadeti ikbalî, beti benzi, özü ruhu, kuvveti nuru, aslı

yiltizi-i biş tengri-i ol.....

kökü, Beşiz-Tanrı'dır.

HU / T.II,D.178,iii, 2

Şayet dile getirilen günahlar işlendiyse tövbe edilir, günahlardan fariğ olarak af dilenir. Önce günahların ne olduğu açıkça anlatılır, o günah işlendi ise af dilenir. Bu sebeple eserde Tanrı'ya yakarış ve af dileme ifadelerinin geçiş sıklığı oldukça yüksektir. Bunlardan bazıları aşağıdaki gibidir:

tengrim egsüklüg yazuklug

Tanrım, kusurlu günahlı-

biz ötegçi-i bırımcıbiz

yız! İşkence edici zulmediciyiz.

todunçsuz ovutsuz sok

Doymaz utanmaz haset

yek üçün.. sakıncın sözün

şeytanı için (=yüzünden) fikren, kavlen,

kılınçın yme közin körüp

fiilen ve keza gözle görüp

kulkakın eşidip tilin sözlep

kulakla işitip, dille söyleyip,

elgin sunup adakın yorıp

elle tutup, ayakla yürüyüp

ürke üzüksüz emgetirbiz..

mütemadiyen, fasılasızca cefalandırırız.

HU / T.II,D.178,iii, 2

...tört yaruk tamga köngülümüz-

Dört nurlu Damga(yı) gönlümüz-

-de tamgaladımız bir amranmak

de damgaladık (ki) biri sevmek (olup)

ezrua tengri-i tamgası-ı ekinti

Ezrua Tanrı damgası(dır); ikincisi

kirtkünmek kün ay tengri-i

inanmak(olup) Güneş Ay Tanrı

tamgası-ı üçünç korkmak

damgası(dır); üçüncüsü, (Allahtan) korkmak (olup)

biş tengri-i tamgası-ı törtünç

Beşiz Tanrı damgası(dır); dördüncüsü

bilge bilig burhanlar

irfan (olup) Burhanlar

tamgası-ı

damgası(dır).

... tengrim biligimizni-i

...Tanrım! Zihnimizi

köngülümüzni-i bu-u tört-t

kalbimizi bu dört

türlüg tengrilerde ağıtdımız

türlü Tanrılardan uzaklaştırdık

erser..

ise;

tengrim amtı-ı

Tanrım, şimdi

yazukda boşunu ötünür biz

günahtan fariğ olarak dua ederiz,

Manastar hırza...

Manastar hırza!

HU / T.II,D.178,iii, 2

Eski Uygur Türkçesinin önemli ürünlerinden olan ve “Altın Işık” anlamına gelen Altun Yaruk, Budizm’in öğretilerine ve Buddha’nın menkıbelerine dayanmaktadır. Uygur Türkçesine çevrilen en hacimli dinî metin olarak kabul edilen bu eser, Türkoloji camiası açısından da oldukça kıymetlidir (Uçar, 2015). Çin’in Gansu bölgesinde Budistlere ait bir tapınakta bulunan Altun Yaruk Sutra’nın Eski Uygur Türkçesi karşılığının *altun öñlüg y(a)ruk yaltrıqlıg kopda kötrülmiş nom eligi aıl(ı)g nom bitig* olduğu ifade edilir. Eserin Çince anlamı “*altın ışıklı, parıltılı en büyük öğreti (kitabı) hükümdarı*” şeklindedir (Uçar, 2015).

Eser içerisinde yer alan bölümlerden Birinci Kitap’ta ise Küü Tav adlı hükümdarın canlıları öldürme günahını işledikten sonra Tanrıların gazabına uğraması, ardından pişman olması ve bu hatasını telafi etmek üzere dünyaya gönderildiğinde tüm canlıların iyiliği için çalışması anlatılır. Küü Tav, başından geçenlerin ardından kendini erdemli olmaya, dinin gereklerini yerine getirmeye adanmıştır. Bunun için de yüksek şeriatın şahı adlı şeriat cevherini tamamıyla yazdırmayı hedef olarak seçmiştir.

Eserde *günahtan kaçınma, ahiret selameti, öldükten sonraki yaşamın rahatlığı için çalışma* vurgusuyla dindar olmak değerini yansıtan ifade örnekleri aşağıdaki gibidir:

antağ antağ künte	böyle günde insanlar dünyasındaki Çang bağ-
yalanguğ yırtınçü-sindeki çang bağ-	lıg Küü Tav adlı kişi, canları
(lıg) Küü Tav atl(ı)ğ kişi özlügerig	öldürdüğü için nedamet ederek
(ölür)miş üçün ökünüp tuyunup	çok yüksek şeriatın şahı adlı
altun örglög y(a)ruk yaltrıqlıg	şeriat cevherini tamamıyla yazdırmayı
kopta kötrülmiş om iligi atl(ı)ğ	gönülden isteyip mağfiret rica etti.
nom erdinig tüzü tükel bititgü-ke	AY / BK/ 14 // 12-19
kösüş öritip kut kıltı.	

Altun Yaruk içerisinde yer alan bölümlerden Üç Prens ile Aç Pars Hikâyesi’nde Boddhisatva Prens’in mermahetli gönülle tüm canlıları kurtarmaya kendini adanmış olması Tanrılar tarafından da takdir edilmiştir. Öyle ki kendisi cennete gitmeye layık görülmüş, doğum ve ölüm döngüsünden kurtularak Buddha şerefina nail olacağı müjdelenmiştir. Bu yönüyle Budizm’in inanç esaslarını yansıtan eserde *günahtan kaçınma, ahiret selameti, öldükten sonraki yaşamın rahatlığı için çalışma* vurgusuyla dindar olmak değerini ifade eden örnekler bulunmaktadır:

ol ödüñ	O zaman
üstünki t(e)ngriler bu savıg körüp angsız	üstteki Tanrılar bu işi görüp fevkalade
uluğ mungağıp tanglap bodis(a)t(a)vning	(çok) hayret ederek, Boddhisatva'nın bu kadar
antağ	<i>çadiklig</i> (mukaddes) işi dolayısıyla
mungađınçıg çadiklig ıšinge iyin	sevinip -onu- methederek şöyle (deyip)
ögirip, öge alqayu inçe tip	(mısra) söylediler:
şlok sözletiler:	“-Mahluklara- ümit ve sığınak olmak için
uluğ tınl(ı) ğ udunguz	büyük insan olabildiniz,
umuğ inağ bolğalı.	büyük merhametli gönülle
uluğ y(a)rlıқанçuçı köngül öze	-bütün- mahlukları eşit görüyorsunuz,
tüp töz körürsiz tınl(ı)ğlarıg,	bir vücuttan doğmuş oğul ve kız gibi,
özte toğmış oğulça kızça	fevkalade cesur, neşe ile
yiti kınıg ögrünçlüg	-kendinizi- esirgemeyen mukaddes gönlünüz
esirgençsiz iduk köngülüngüz öze	ile
etüz-üngüzni idalap	vücudunuzu feda ederek
emgektin tartmaqlıg buyanıngız yitiñsiz	-mahlukları- ızdıraptan kurtarma (çekip
titir.	çıkarma)
otğurağ bolğaysız teggeli	liyakatiniz her şeyin üstündedir.
mengülüg kirtü yig orunğa	Ebedî, hakiki, en iyi yere -cennetlik yere-
birtem öngi ödrülgey-sız	muhtakkak surette erişeceksiniz,
toğmağ ölmeklig b(e)k bağtın	tamamıyla- veya birden
terkkeye ödüñ teggeysiz	sıkı olan doğmak ölmek bağından
tengkeşisiz burhan kıtinga	ayrılacaksınız,
yanmaqsızın tanuqlap	kısa bir zamanda eşsiz Buddha şerefine
inçkü mengü tapqaysız.	erişeceksiniz;
tip tidi.	tereddütsüz şahadet vererek
	istirahatı - ve - sevinci bulacaksınız.”
	dedi.

AY 10.K / ÜPAPH / 6 // 10-15-21

İKPÖ’de; sadaka vermekten bahsedilmesi; bu dünyadaki canlılar için Buddha’nın sonsuz mutluluğunun dilenmesi, canlıların öldürülmesi karşısında Prens’in büyük üzüntü duyması, günahkârlıktan kurtularak sonsuz mutluluğa erişmenin amaçlanması gibi Budizm’in inanç esaslarını yansıtan ifadeler yer almaktadır. Bu yolla dindar olmak değerinin vurgulandığı ifadelerden bazıları aşağıdaki gibidir:

lō qanığa

(Prens), güçlü Ejderhalar Hamı’na iyi ve hoş yasaları salık verdi; ona büyük sevinçlerle

tatırlıy soyançıy nom nom-

ladı uluy ögrünçülüg

könlin poşı bermäk asıy

nomladı ol lö qanı ärtiñü

señinti süzülti incä

tep tedi nä kargäk bolı

kim ança ämgänip bu

yerkä kältiñiz

bodısañat

tegin incä tep ötün-

ti bu yertinçüdä qamay tınlıy-

lar üçün burxan qutın

tiläyü yoq cıray irinç ..

yarlıy tınlıy-lärqa asay

tusu qıylalı .. çintämäni ärdini

qolu poşı-qa kältim tep

ötünti ..

incä tep

qut qoltı men uluy

küsüşin bu çintämäni ..

ärdini alıp siziñä poşı

berür men siz qaçan burxan

qutın bu is ar siz meni tit-

mäñ qutyarıñ siziñä

qutuñuzta bu suyluy ät'öz-

dä ozalım qurtulmaq ..

yol-qa täginälim .. ötrü

lo~ qanı lär qalıtı elitti

taluy ögüzkä qıdıyña

tägürdi ..

dolu bir kalple sadaka vermenin yararlarını vaaz etti. Ejderhalar Hanı çok sevindi, (günahlarından) arındı ve şöyle söyledi: “Ne gerekti de, bunca acı çekip buraya geldiniz?”

Prens *Bodhisatva* şöyle arz etti: “Bu dünyadaki bütün canlılara *Buddha*’nın sonsuz mutluluğunu

dileyerek; yoksul, mutsuz ve zavallı canlılara yarar sağlayacak *çintämäni* mücevherini, bağış olarak, istemeye geldim.” dedi.

İKPÖ / XLVI-XLVII-XLVIII

Ve şu sözlerle selamet talep etti: “Ben, büyük bir istekle bu *çintämäni* mücevherini alıp size bağışlıyorum. Siz, *Buddha*’nın sonsuz mutluluğunu bulduğunuz zaman, beni terk etmeyin, kurtarın! Sizin tarafınızdan, sizin yararlı gücünüz (kut’unuz) sayesinde, bu günahkâr bedenden

kaçalım, kurtuluş yoluna erişelim!”

Sonra, ejderhalar, (prensi) (havaya) kaldırarak götürdüler. Okyanus Irmağı’na, sınırlarına, ulaştırdılar.

İKPÖ / LI-LII

Burkancılık muhitinde hazırlanan eserlerden DPKAM’da da bu inancın izlerini görmek mümkündür. Eserde yer alan çatiklerden Çaştani Bey Hikâyesi’nde Nirvana, Tanrılar, şeytanlar, Samsara (doğum ve ölüm döngüsü) gibi kavramlara rastlanmaktadır. Eserin kurgusu da canlılara zarar veren şeytanları öldürerek halkını zulümden kurtaran Çaştani Bey’in *Buddha* saadetine yaklaşmasıdır. Bu açıdan eserde dindar olmak değerini yansıtan ifadelerden bazıları aşağıdaki gibidir:

bu: kutlug tınl(ı)g [nırvan ka]pagıñ- [...] -a yaguk kı-a turur.. [keçmetin a:ra] bo: yé:rtinçü yé:r suvda burhanlıg kün t(e)ñri ö:rleyü toga kelgey ü[st]ün t(e)ñri al-tın yalñok azu yek içgek kim erser anıñ utru turtaçı yo:k

Bu kutlu canlı Nirvana'ya yakın durur. Gecikmeden bu yeryüzüne ilahî güneş (gibi) yükselerek doğup gelecektir. Yukarıda Tanrılar, aşağıda insanlar, şeytanlar onun karşısında duramayacaklar.

**DPKAM / ÇBH/ U 452
TIII84-43 Arka 0341(15)-0346(20)**

ö[trü] maitri bodistv inçe té:p [té:di] tözün yaşomaytrı {a} bo: ç(a)ştanı é[lig] bé:[g] séziksiz bo: tü:n ök alku yeklerig barça bulun yınak saçgay... bo: t(e)ñriler yo:ksuz emgenürler.. bi:rök yagız yé:r arkasındaki toprakının p(a)rmanu ko:g kıçmık [sa:nı] ne:çe erser.. yene yme alku tınl(ı)glarını sa:nı sa:kışı ne:çe tenlig bo[lsar ne:çe] tenlig kalın kü:çlüg yavl(a:)k yek i[çgek] b[o]lsarlar bodistv uguşlug élig be:gñiñ 'eñmıntın etö:zinteki bi:r evin tüsiñe yme ada tuda tegür-geli ugulug ermezler.. ne: üçün té:p té:ser ö:gıl sa:kıngıl tözüñüme bo: élig be:g-niñ öñreki sa:vların bo: ptraklpdaki bé:ş yüz bodis(a)tlar barça mo:ntada ögre burhan [iki: yüz] altmış p(a)t(a)r kutın bulup sansartın ozguçılar er[ti]

Daha sonra Maitri Boddhisatva şöyle dedi: “(Ey) asil Yaşomaytrı, bu Hükümdar Çaştanı Bey şüphesiz bu gece bütün şeytanları her tarafa saçacak. Bu Tanrılar boş yere eziyet çekiyorlar. (Eğer sayıları) kara toprağın altındaki toprağın atom sayısı kadar da olsa, bütün canlıların sayısı kadar da olsa, ne kadar kalabalık, güçlü, kötü şeytanlar da olsalar Boddhisatva soyundan (gelen) hükümdarın, hiçbir şekilde, bedendeki tek bir kılına bile zarar vermezler. Niçin dersen, ey asilim bu hükümdarın daha önceki sözlerini düşün, bu Ptrak(a)l(a)pdaki beş yüz Boddhisatva'nın hepsi bundan önce Buddha saadetini bulup Samsara'dan kurtulmuşlardı.

**DPKAM / ÇBH / U 452 TIII84-43
Ön 0310(21)-0325(36)
Arka 0326-0327(01)**

DPKAM'da yer alan diğer bir çatık Dantıpalı Bey Hikâyesi'nde de benzeri şekilde Budizm'in inanç esaslarını yansıtan ifade örneklerine rastlanmaktadır:

d(a)ntıpalı élig[ig...] siñirip [...titsisi bahşı-] -sıña inçe [té:p ötünti yé:rtinçü-] -deki tınl(ı)g[lar...] l'r ö:zlüg [...b]o: mo:[ntag] adaka tegip [...üç] yavlak yo:lta tugarlar.. o[lar ne: üçün] ayıg kılınçdın tıdılmazlar [ötrü bahşı-] -sı inçe té:p té:di.. ol sa:vıg yme meniñ tükel sözlegülük kü:[çim] yo:kı kayu tınl(ı)glarını uthısı [se]vinçsiz kılınışları tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi

Hükümdar Dantıpalı'yi yutup.... öğrencisi hocasına hürmetler sunarak şöyle dedi: “Yeryüzündeki canlılar... kendileri... bunun gibi tehlikeye bulaşıp... üç kötü yolda (yeniden) doğarlar. Onlar günahlarından dolayı niçin men edilmezler. Daha sonra hocası (öğrencisine) şöyle dedi: “O sözü benim yine sana detaylıca anlatmaya gücüm yok. Nice canlıların sevincini engellediğini (gör). Tam bilgi sahibi Tanrılar Tanrısı Burhan sayısız yolda Boddhisatvaların yolunda yürüyorken, canlı bedenini terk etti,

burhan asankılıg yo:lta bodis(a)t(a)vlar
 yo:rıgınta yo:rıyur erken isig ö:z-
 -in ıdaladı açig emgeklerig serip
 kut [ko]luntı .. bo: yé:rtinçüdeki tınl(ı)g-
 -lar[ıg] ö:zlüg ölmek u:latı o:n
 k(a)rmap(a)t ertmek ayıg kılınçdın tıdga-
 -lı [udaçı] bolayın té:p ol ok yene
 tınl(ı)g[lar] bo: mo:ntag bodis(a)t(a)vların
 kut
 kolmışların yme sa:matın ayıg kılınç
 kılurlar.. tısisi inçe té:p ötünti
 t(e)ñrı bahşı anı nomlayı y(a)rıkazun maña

ızdıraplara katlanıp dua etti. Bu yeryüzündeki
 canlıları öldürmekten (ve) diğer on günahı
 işlemekten alıkoymaya muktedir olayım,
 deyip yine canlılar, Boddhisatvaların bunun
 gibi mutluluk istemiş olmalarını düşünmeden
 günah işlerler. Öğrencisi hürmetler sunarak
 şöyle dedi: “Tanrı Bahşı merhamet edip onu
 bana izah etsin.”

DPKAM / DBH / Mainz 666
 TIII84-4
 Arka 724(09)-746(31)

4.1.8.3. Kendine düşen hayatı kabullenmek değeri ile ilgili bulgular

Temelinde inanılan dinin yer aldığı “*kaderine razı olma, kadercilik*” anlayışı ile şekillenen kendine düşen hayatı kabullenmek değeri ile ilgili yapılan incelemelerde Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde bahse konu değeri yansıtan ifadelerin geçiş sıklığının fazla olmadığı tespit edilmiştir.

Orhun Yazıtlarında *sabırlı olma*, kaderin getirmiş olduğu ölüm karşısında *metanetli davranma* vurgusu ile kendine düşen hayatı kabullenme değerine vakıf olan Bilge Kağan’ın kardeşi Köl Tigin’in vefatı karşısında göstermiş olduğu sabrı anlatan bölüm aşağıdaki gibidir:

İnim Kül Tigin kergek boltı. Özüm
 sakıntım. Körür közüm körmez teg, bilir
 biligim bilmez teg boltı. Özüm sakıntım. Öd
 Tenğrı yasar kişi oğlu kop ölgeli törimiş.
 Ança sakıntım. Közde yaş kelser tıda,
 köñgülte sıgıt kelser yanturu sakıntım.
 Katıgdı sakıntım

Kardeşim Köl Tigin vefat etti. Kendim yas
 tuttum. Gören gözlerim görmez gibi, eren aklım
 ermez gibi oldu. Kendim düşünceye daldım.
 Zamanı Tanrı tayin eder, insanoğlu hep ölümlü
 yaratılmış. Öyle düşündüm. Gözlerimden yaş
 gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri
 çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum.

KT K 10-11

İrk Bitig’de yer alan fallardan birinde, başına gelen olaylar karşısında metanetli davranamayan, ağlayıp sızlayan ve söylenen bir kadının bu davranışı üzerinden başa gelenler karşısında sabırlı olmamak, akılcı davranıp çözüm aramamak sembolize edilmiştir. Falın kötü olarak yorumlanması aslında tam tersinin olması gerektiğini vurgulamaktadır. Bir diğer falda ise ölmek üzereyken yeniden hayata dönen ve bu durum karşısında hissettiği şükürle hayata getirdiği erkek buzağıyı Tanrı’ya kurban etmeyi düşünen bir ineğin kötü talihinden kurtulması iyi olarak yorumlanmıştır:

Uzun tonlug közüngüsin kölke
ıçgınmış. Yarın yaŋgrayur, kiçe
kengrenür, tir.

Ança bilingler: Munğlug ol; anyıg
yablak ol.

Ürüng esri ingek buzagulaçı
bolmış. Ölgey men, timiş. Ürüng esri
irkek buzagu kelürmiş. Idukluk yaragay.
Ülügde ozmış tir.

Ança biling: Edgü ol.

(Bir) kadın aynasını göle düşürmüş. (Bu
yüzden) sabah(ları) söyleniyor, akşam(ları)
sızlanıyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) üzücüdür,
çok kötüdür.

IB / 22 / 2-1-1

Ak benekli bir inek doğurmak üzere imiş.
Öleceğim, (galiba)!

demiş; (fakat ölmemiş,) ak benekli bir
erkek buzağı dünyaya getirmiş. (Bunu) Tanrı'ya
kurban etmek uygun olur, (çünkü inek böylece)
kötü talihinden kurtulmuş, der.

Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.

IB / 41 / 4-2-3

İrk Bitig'de Hatime (Kolofon) bölümünde geçen ifadeler, hayatı ve kaderi
algılama açısından önemli bir mesaj vermektedir. Burada “*Herkes kendi kaderi üzerinde
güç sahibidir.*” ifadesi yer almaktadır. Kendine düşen hayatı kabullenmek, kadere boyun
eğmek değerinin aksine kişilerin kendi kaderlerine etki edebileceği vurgulanmıştır:

Amtı amrak oğlanım, ança
bilingler: Bu ırk bitig edgü ol.

Ançıp alku kentü ülügi erklig ol.

Şimdi, sevgili çocuğum, şöylece biliniz.
Bu fal kitabı iyidir.

Fakat, (yine de) herkes kendi kaderi
üzerinde güç sahibidir.

IB / 66 Hatime (Kolofon)

Budist inanç sistemindeki erdemlerden biri de Kşānti Pāramitā “Sabır, Tahammül
Erdemi” olarak adlandırılmaktadır. Bu terim “*karşıt duruma ve dinî duruma karşı sabır,
dayanma, katlanma, tahammül*” olarak tanımlanmakta; sıradan ve manevi şeylere karşı
soğukkanlılık ve tahammül göstermek, tahammül erdemi, sabır özellikle taşınamayan
hakaretlere ve ızdıraplara karşı metanet gösterme olarak ifade edilmektedir. Kşānti
Pāramitā, üç şekildedir: ızdırap çektiren suçluyu kabul edip anlamak, ızdıraba müsamaha
göstermek, dharmāya bağlı kalarak tahammül etmek (Tokyürek, 2015).

Bahse konu tahammül erdemine İKPÖ’de Boddhisatva İyi Düşünceli Prens
sahiptir. İyi Düşünceli Prens tüm canlılara yardım amacıyla çıktığı maceralı yolculukta
başına gelenlere tahammül etmekte, hatta kendisine kötülük yapan kardeşini korumak

için bile fedakârlık yaparak sabrını, tahammülünü ispatlamaktadır. Bu açıdan kendine düşen hayatı kabullenmek değerini yansıtan ifadeler aşadaki gibidir:

udçı är körüp
inçä tep ayıtdı siz kişi-
dä adruq bägräk är köz-
ünür siz siz näglük inçä
irinç yarlıy boltuğuz.. tegin
inçä tep saqıñ saq-
ıntı tözümin oyuşunun
balgürti sözläsär inim
ölgäy, ötrü tegin toya
yoq çıyay poşı-çı men
tep tedi

Sığırtmaç, onu görünce şöyle sordu: “Siz, ölümlülerin hepsinden farklı ve çok asil biri gibi görünüyorsunuz. Niye böyle zavallı ve acınacak duruma düştünüz?”

Prens, şöyle düşündü: “Eğer, kökümü, oymağımı belirten sözler söylersem, küçük kardeşim ölecek.” O zaman prens: “Ben yoksul ve zavallı bir dilenci olarak doğdum.” dedi.

İKPÖ / LXVI-LXVII

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları, Huastuanift, Altun Yaruk, DPKAM’dan incelenen iki çatikte kendine düşen hayatı kabullenmek değerini yansıtan bulgulara rastlanmamıştır.

4.1.8.4. Geleneklere saygılı olmak değeri ile ilgili bulgular

Türkler asırlar boyunca türlü inançların etkisinde kalmış olsalar da eski Türk dini geleneklerinin etkileri manevi hayatlarında derin izler bırakmış ve uzun yıllar devam etmiştir (İnan, 1976). Türk halklarının gelenekselci tavrının izlerini cenaze merasimleri, ölü gömme, yas tutma, anıt mezar kompleksi hazırlama gibi geleneklerinde görmekteyiz.

Çin kaynaklarında Köktürk ölüm törenleri hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler verilmiştir: “Ölümler törenle çadıra konur. Koyun ve at kurban edilir. Ölü etrafında at yarışları yapılır. Ceset ölenin bütün servet ve atıyla birlikte yakılır. Külü sonradan mezara konulurken tekrar kurban kesilir ve yine at yarışları yapılır. Matemin simgesi olarak yüzler çizilir. Ölünün bir tasviri hazırlanır. Ölünün öldürdüğü adam sayısı kadar taş mezarın üzerine yığılır. Kurban edilen hayvanların kafatası bir sıraya geçirilerek dikilir” (Divitçioğlu, 1987, s. 94).

A. İnan da Eski Türklerde ölüm ve gömme adetleriyle ilgili olarak Eski Türklerin ve diğer Orta Asya uluslarının defin törenleri hakkında verilen ilk bilgilere Çin kaynaklarında rastlandığını belirtmiştir. İnan, Türk halklarının cenaze merasimleriyle

ilgili bilgi veren Çin kaynaklarının çok eski dönemlere dayandığını, Hun Dönemi'nden itibaren bu geleneklerin var olduğunu bildirir. Kaynaklardaki bilgilere göre “Hunlar ölülerini tabut içine koyarlardı. Bu tabut iki katlı olup iç ve dış tabutlardı. Bu tabutları altın ve gümüş işlemeli kumaş ve kürklerle örterlerdi. Ağaçlar dikilmiş mezarlıkları ve matem elbiseleri yoktu. Ölü ile beraber öldürülenler yüz, hatta yüzden fazla olurdu (Kocasavaş, 2002, s. 108).

A. İnan, onu kaynak gösteren B. Ögel, S. Bulut ile E. Esin, Türklerde ölüleri yakma geleneğinin de olduğuna değinir. Çin ve Arap kaynakları, Köktürk Dönemi'nde Kırgız Türklerinin ölülerini, ateşin en temiz şey olması ve ateşe düşen her şeyin temizlendiği düşüncesiyle ve yine ölünün ateşle kirlerinden ve günahlarından temizleneceği inancıyla yaktıklarını yazarlar (Kocasavaş, 2002, s. 108). Daha erken dönemlerde, Köktürklerin genellikle ölülerini, atları ve diğer eşyalarıyla birlikte yaktığı ve küllerini bir mezara gömdükleri bilinmektedir. Gömüldüğü yere (ya da mezarının yakınlarına) ölenin tasvirinin yapıldığı ve askerî başarılarının anlatıldığı bir mezar anıtı dikilirdi. Ayrıca, cesaretinin seviyesine göre savaşçının hatırası, yüzlerce ya da binlerce taş tarafından yad edilirdi (Lo Muzio, 2002, s. 207).

Eski Türklerin cenaze törenlerinde yas tutukları buna da yoğ töreni adı verildiği araştırmacılarca ortaya konulmuştur (Divitçioğlu, 1987; Günay & Güngör, 2015; İnan, 1976; Roux, 1999; Tryjarski, 2012). Yoğ törenleri, Hunlardan itibaren her devirde Türk boylarında görülmektedir. Hun cenazelerinde tabut süslenir, hizmetkârlar ve odalıklar arkadan gelirlerdi. Bunları da gençler takip ederdi. Bu merasim sırasında güreşlere yer verilirdi (Karamürsel, 2002, s. 123). Türklerin yas tutma adetlerine dair Çin kaynaklarında da bazı kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre, yas tutanlar ölünün bulunduğu çadırın etrafında süratle atlarla dolaşırlar, bağıra bağıra ağlarlar, saçlarını başlarını dağıtırlar, ölenin atlarını kuyruklarını keserek kurban ederler, yüzlerini, kulaklarını parçalarlar, keserler, ayrıca yemek verirlerdi (Kocasavaş, 2002, s. 115).

Köktürklerin cenaze merasimlerindeki yas tutma âdetleri ile ilgili bilgiler ise Orhun Yazıtlarında yer almaktadır. Orhun Vadisi'ndeki Köktürk beylerinin tapınakları, Tuva'daki Köktürk Devri ata tapınakları gibi abidelerde, ölümle ilgili adetlerin kalıntıları ile birlikte Köktürklerde yoğ töreninin çok görkemli yapıldığını öğrenmekteyiz. Burada, Köl Tigin için yapılan yas töreninden bahsedilmektedir. Verilen bilgiye göre, ölünün

bulunduğu çadır etrafına koyun, sığır, at kurban ederler, ata binip çadır etrafında yedi defa dönerlerdi. Ağlarlar, yüzlerini sembolik olarak bıçakla keserler, bazen de ölünün atını, eşyasını yakarlardı (Kocasavaş, 2002, s. 108).

Köktürk toplumunda yapılan yoğ törenini ölüm, bekletme, gömülme, kurban kesme, konuklar, getirilen armağanlar, hep birlikte yenilen ölü aşı ve gelecekteki evliliklerin temelini atılışı ... aşamalarından oluşmaktadır (Divitçioğlu, 1987, s. 98).

Köktürk toplumunun cenaze törenlerinde görülen gelenekler; mezar yapma, anıt mezar ve külliye inşa etme gibi aşamalarda da görülebilmektedir. E. Tryjarski, Köktürk mezarlarıyla ilgili kalıntılar arasında kurganlar, taş sütunlar, taşbalar, anıt-kurganlar olduğundan bahseder. Türk Dönemi'ne ait mezarların plaka mezarlar, Bozkır-toprak mezarlar, Höyükler-kurganlar-kereksurlar ve Türk kağanlarının külliyeleri ile eklenmiş mezarlar ve yardımcı mezarlar şeklinde olduğunu bildirir (Divitçioğlu, 1987; Tryjarski, 2012).

B. Ögel, Köktürklerin genellikle mezar üzerine bir ev yaptıklarını ve evin duvarlarına ölünün resimlerini çizdiklerini belirtir. Köktürk Kitabelerinde Çin kağanının saraya ait ressam veya oymacılarının (bedizci) getirildiği ve onlara ayrı bir ev (bark) yaptırıldığı, bu evin içinin dışının bezendiği kaydedilmektedir. E. Esin'e göre, ebedî taş denen bir kaya üzerine, ölenin kendisi ve savaşlarının tasvir edildiği görülmektedir. Kızlasov'a göre bu tapınaklar ve heykeller, yüksek mertebeli kimselere mahsus idi ve diğerlerinin mezarlarına, ölünün tasviri olarak, Kırgızların "tulı" dediği büyük kuklalar konmakta idi. Ölenin tasviri etrafında yakınları ve maiyetinin heykellerinin de bulunduğu Köl Tigin Abidesi'nde görülmektedir (Kocasavaş, 2002, s. 108).

Eski Türklerde mezar geleneği; ölen kişinin toplum içindeki rolü, halkın veya yöneticilerin ölen kişiyi algı biçimi, inanç sistemindeki öldükten sonra hayatın devam edeceği düşüncesi... çerçevesinde şekillenmiş ve gelişmiştir. N. Diyarbakirli, konuyla ilgili olarak şunları kaydetmektedir:

Sanat tarihimizin mezar mimarisi ile ilgili kısmı Türklerin ata kültürüne bağlılığı dolayısıyla zenginleşmiştir. Onun yapı strüktürünü oluşturan unsurların ana hatlarını Türk kültürünün temellerinde aramamızın gerektiği görüşü giderek ağırlık kazanmaktadır. Tarihin en erken devirlerinden itibaren Türk toplulukları arasında devlet için yararlı hizmetler yapmış, il tutmuş kağanlara, beylere, alperenlere, vatana hizmet etmiş bey ve kağan eşlerine, melikelere, devlet büyüklerine ata

kültüne gösterilen saygı, örf ve âdetlere bağlılık dolayısıyla abidevi mezarlar yapılmış, sanatın büyüğü dili ile milletimiz bu “alp soylu” kişilere şükran borcunu ifade etmeye çalışmıştır. Bu abideler Çin’in Kansu eyaletinden Macaristan ovalarına, Anadolu’ya kadar uzayan bozkır kuşağında serpiştirilmiş durumda bulunmaktadır. Tarihin akışı içinde yeryüzünde başka hiçbir millet bu kadar geniş bir alana abidelerini yayamamıştır (Diyarbakirli, 1991, s. 53-62).

C. Alyılmaz’a (2011) göre ise eski Türk boy ve topluluklarının (Saka, Hun, Avar, (Kök)türk, Uygur, Kırgız vd.) kurgan, mezar ve anıt mezar kompleksi yapma geleneğinin temelinde esas itibarıyla iki düşünce yer almaktadır: Bunlardan birincisini “ölen (ancak öldükten belirli bir süre sonra dirileceğine inanılan) kişiye ev (*eb, öy, üy*) yapma, oba (*yuba, yuva*), yurt, ger, kerekü, çadır kurma” düşüncesi oluşturur. İkincisinin temelinde ise, ölen kişinin hatırasını canlı tutma; onu, düşüncelerini ve misyonunu gelecek kuşaklara aktarma kaygısı yatar. Belirtilen düşünceler çerçevesinde eski Türk boy ve topluluklarında mezarlar üç şekilde yapılmıştır: *Gerçek mezarlar, sahte mezarlar ve anıt mezarlar*. Bu mezarlardan ilki, ölen kimsenin cesedinin ve eşyalarının da içinde yer aldığı; daha ziyade dağlarda, yüksek tepelerde, sarp kayalıklarda, ormanlık arazilerde, yönü değiştirilmiş nehir yataklarında... inşa edilmiş, kurgan ve saklı kabir / saklı ev şeklindeki *gerçek mezarlar*dır. İkinci mezar türü, ölen kişinin gerçek mezarını saklamak / gizlemek amacıyla yapılan *sahte mezarlar*dır. Eski Türk mezarlarının üçüncüsü ise hem ölen kişinin adını yaşatmak, anısını canlı tutmak, ona saygı gösterip bağlılık bildirmek hem de asıl mezarın yerini gizli tutmak amacıyla yapılan *temsili mezarlar*dır. Bu komplekslerde temsili mezarı kuşatan / içinde barındıran (içi, dışı savaş ve av tasvirleriyle süslenmiş) odalar (“eb bark”lar), üzerleri süslemeli, işlemeli veya damgalı sunak taşları / sunak masaları, heykeller, balballar, yazıtlar, tören alanları, saygı yolları... bulunur (Alyılmaz, 2011, s. 98).

Bilge Kağan tarafından Köl Tigin adına yaptırılan mezar kompleksinde yazıt dışında anıt mezara, ihtiram yoluna, insan ve hayvan heykellerine, sunak taşına, balballara ve gözetleme kulelerine yer verilmiştir. Komplekste ayrıca beş adet taşbaba, iki adet koç heykeli ve sütun ve kaideler ile sunak taşı; ayrıca anıt mezarın doğuya bakan tarafında 3-4 km devam eden balbal dizisi bulunmaktadır. Bilge Kağan anıt mezar kompleksinde de yazıt dışında bark, insan ve hayvan heykelleri (bir arslan, iki de koç), ihtiram yolu, sunak taşı, 3-3,5 km devam eden balballar ve gözetleme kuleleri

bulunmaktadır. Tonyukuk Yazıtlarının bulunduğu komplekste ise iki bengi taşın dışında insan heykelleri, üzerlerinde farklı çiçek desenleri işlenmiş sunak masasına ait granit bloklar, kutsal ocağa ait kaideler, gözetleme kuleleri, balballar ve döşemeler bulunmaktadır (Alyılmaz, 2005). Tüm bu kalıntılar, anıtların bulunduğu alanların aynı zamanda inançların, geleneklerin yaşatıldığı kült alanları olduğunu kanıtlamaktadır.

Temsilî mezarları, bünyelerinde barındırdıkları mimari yapıları, heykelleri, balbalları, sunak masalarını / sunak taşlarını vd. dikkate alarak *anıt mezar kompleksleri* olarak da adlandırmak mümkündür. (Kök)türk Dönemi'ne ait Öngöt, Köl Tigin, Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk, Köli Çor, Ongi... Anıt Mezar Kompleksleri ile Uygur Dönemi'ne ait Moyun Çor Kağan Anıt Mezar Kompleksi bu tür mezarların karakteristik örneklerini teşkil eder. Söz konusu anıt mezar komplekslerinin büyük bölümü herkesin rahatlıkla görebileceği yerlerde özellikle de önemli yolların geçtiği ovalarda ve vadilerde inşa edilmişlerdir (Mert, 2015, s. 97-98).

Tüm bu bilgiler ışığında Orhun Yazıtlarında geçen ifadeler incelendiğinde yazıtların Türk halklarının *inanç ve kültür çerçevesinde cenaze törenleri yapma, atalarına saygı gösterme, vefat eden ulu kişiye hürmet gösterme* gibi değerlerini yaşattıklarını, dolayısıyla geleneklere saygılı olduklarını kanıtlamaktadır. Aşağıdaki ifadelerde bu durumun örneklerini görmek mümkündür:

Bunça kazanıp kaŋg[ım K]ağan [I]t yıl onunç ay altı otuzka uça bardı. Lagzın yıl bişinç ay yiti otuzka yog ertürtüm.

Bu kadar (çok) kazanıp babam hakan Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında vefat etti. Domuz yılının beşinci ayının yirmi yedisinde cenaze (törenini) tamamladım.

BK G 11

Men b[en]ggü taş tikdim, Tabga[ç kaganta bedizçi kelürtüm, bedizettim. Meniŋ sabımı sımadı, Tabgaç kaganıŋ içreki bedizig ıttı. Anğar adınçig bark yaraturtum; için taşın adınçig bediz urturtum Taş tokıttım. Könğülteki sabımın urturtum. On-Ok oğlınğa Tatınğa tegi bunı körü bilinğ! benğgü taş tokıtdım, bititdim. Anı körüp anca bilinğ! Ol taşig tokıtdım.

Ben ebedî taş diktim, Çin Hakanı'ndan ressam heykeltıraşlar getirttim, (Köl Tigin'in türbesini) süslettim. (Çinliler) benim sözümü kırmadılar (ve) Çin hakanının has sanatçılarını gönderdiler. Onlara olağanüstü bir türbe yaptırtım; içine (ve) dışına olağanüstü resim ve heykeller koydurttum. Gönlümdeki sözlerimi yazdırdım. On-Ok Oğullarına (ve) yabancılarına kadar bunları görüp öğrenin. Ebedî taş hakkettirdim. (Burası) yakın bir mevki olduğundan ayrıca kolay erişilir bir yer olduğundan, böyle kolay erişilir bir yerde ebedî taş hakkettirdim, yazdırtım. Onu görüp öylece bilin (ve öğrenin).

KT G 11-12

[... Bilge] Kagan b[itigin] yollug
Tigin bitidim. Bunça barkıg, bedizig, uzug
[..... K]agan atısı Yollug Tigin, men,
ay artukı tört kün [ol]urup bitidim,
bedizettim y[aratdım (?)].

(Bilge) Kağan Kitabesi'ni (ben) Yolluğ
Tiğın yazdım. Bunca binayı, resim ve
heykelleri, süslemeleri Hakanın
yeğeni Yolluğ Tiğın, ben, bir ay ve dört gün
oturup yazdım, süsledim (ve yarattım?).

BK GB

[.....] üze [.....] Bilge Kagan
u[çdı (?)] Yay boslar, üze t[enğri (?)]
köbürgesi eterçe, anç[a], tagda sıgun ester,
a[nça (?)], sakınur men, Kañgım K[agan (?)]
taşın özüm Kagan [...] [.....] [.....]

..... üzerine ... Bilge Kağan vefat
(etti?). İlkbahar gelince, yukarıda (gök) davulu
(nasıl) gümbürderse, öylece, dağlarda geyikler
(nasıl) böğürürse, (öylece), yas tutuyorum.
Babam (hakanın?) (mezar) taşını bizzat (ben)
hakan

BK B 1-2-3-4-5-6-7-8-9-

Bunça kazanıp kañg[ım K]agan [I]t
yıl onunç ay altı otuzka uça bardı. Lagzın yıl
bişinç ay yiti otuzka yog ertürtüm. Bukug
Totok kañgı Lisün Tay-Senğün
başad[u] biş yüz eren kelti. Kokılık
ö[.....] altun kümüş kergeksiz kelürti.
Yog yıparıg kelürüp tike birti. Çıntan ıgaç
kelürüp öz yar[.....]

Bu kadar (çok) kazanıp babam hakan
Köpek yılının onuncu ayının yirmi altısında
vefat etti. Domuz yılının beşinci ayının yirmi
yedisinde cenaze (törenini) tamamladım.
Bukug Totok babası (?) Lisün Tay-
Sengün kumandasında beş yüz kişi geldi.
Kokuluk altın (ve) gümüş bol miktarda
getirdi. Cenaze mumları getirip dikiverdiler.
Sandal ağacı getirip

Bunça bodun saçın kulkakın [b]ıçdı.
Edgü özlik atın, kara kişin, kök teyerğın
sansız kelürüp kop kottı.

Bunca halk (cenaze töreninde) saçlarını
kulaklarını kesti. Cins has atlarını, kara
samurlarını, gök sincaplarını sayısız (miktarda)
getirip (hediye olarak) hep bıraktılar.

BK G 11-12

Orhun Yazıtlarında geçen ifadelerde görülen geleneklerden biri de **bengü taş dikme, balbal dikme, damga vurma**'dır. Türk kültüründe, taş heykel, taşbaba ve balbal dikme geleneği oldukça yaygın bir uygulamadır.

İnsanoğlu birlikte yaşadığı topluluğun hem bir parçası olduğunu göstermek hem de onlara ait “değerler”e saygısını ve bağlılığını bildirmek için ait olduğu toplum tarafından “kutsiyet” atfedilen grafiksel dil öğelerini (resimleri, sembolleri, armaları ve damgaları) somutlaştırıp “damga” olarak canlı ve cansız varlıklara / objelere işleme gereği duymuştur. Kaynağını çoğunlukla mistik dünyanın totemleştirilen varlıklarının oluşturduğu damgalar Türk boy, soy ve topluluklarının kimliklerini korumalarında, tarihten gelen bağlarını sürdürmelerinde, kalıtsal özellikleriyle birlikte deneyimlerini, edinimlerini, bilgi ve birikimlerini gelecek kuşaklara aktarmalarında da önemli rol

oynamıştır (Alyılmaz, 2010). Yüzyıllara ve coğrafyalara direnerek kalıcı olan, aktarımlarla devamlılık gösteren ve oldukça da az değişen sosyal şifreler olma özelliği taşıyan damgaların her biri, ait oldukları aile, kabile, boy yahut toplulukların tarihî süreçteki gelişim ve değişimlerini, yaşanmışlıklarını ve ayırt edici özelliklerini de ortaya koyabilecek bilgiler içermektedir (Azzaya, 2016, s. 139; Battulga, 2016b).

Damgalar, Türk boyları arasında bireysel ve kültürel kimliğin yansıtıcısı / sembolü olarak kullanıldıkları gibi gücün ve egemenliğin de simgesi olarak kullanılmıştır. Nitekim Türk devletlerini idare eden kağan ve kumandanlar elde ettikleri yeni toprakların, yurtların kendilerine ait olduğunu göstermek / belgelemek amacıyla yazıt ve damgalı taş dikmeyi gelenek hâline getirmişlerdir (Alyılmaz, 2010).

Eski Türk kültüründe kağan ve kumandanların anıt mezar külliyelerinin ana unsuru olan, ölen kişinin anısına hazırlanmış, çoğunlukla üzerinde yazıt olan, kimilerinde de üst kısmında hayvan motifi ve damgaların yer aldığı, çoğunlukla da kaplumbağa kaideler üzerine oturtulmuş dikili taşlar, bengi taşlar olarak adlandırılmaktadır. Ölenlerin anısı için dikilen, yüzeyleri yazılı olan taşlar, yazıtlarda geçen ifadelerden harketle bengi / sonsuz / ebedî taşlar olarak adlandırılmışlardır (Tryjarski, 2012)

İnsan ya da hayvan biçimli heykeller dikme geleneği, esas itibarıyla ölen kişinin mezarının çevresine taş heykeller dikmek geleneği olarak tarif edilebilir. Türklerde görülen mezarlar üzerine heykeller dikmek ananesinin geçmişte Çin’de de olduğu, fakat aralarında mahiyet itibarıyla büyük farklar bulunduğu bilinmektedir (Tanyu, 1968). İskit ve Hun Dönemlerinde kurgan olarak adlandırılan anıt mezarlarda, başlangıçta ölen kişi ile beraber şahsi eşyaları ve atlarının yanında ahşaptan ölünün ruhunu temsil eden insan heykelleri de yer almakta idi. Mezar içerisine konulan bu insan ve hayvan heykelleri zamanla mezarların üzerine konulmaya başlanmış, anlam olarak da derin ve zengin inanışların ifade edildikleri yerler olmuşlardır (Berkli, 2012).

İnsan ve hayvan biçimindeki bu heykellerin “taşbabalar” ve “balballar” olarak adlandırılan diğer taş eserlerden ayrı tutulması gerekir. Bunlar, son derece gerçekçi insan heykelleri, portre heykeller ve hayvan heykellerinden oluşmaktadır. Taşa oyulmuş insan ve hayvan biçimli heykellere Türk kültürünün ana vatanı olan Orta Asya’da fazlaca rastlamak mümkündür. İnsan biçimli heykeller esas itibarıyla Köl Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk Yazıtları ile Ongi’deki anıtlar çevresinden bilinmektedir (Tryjarski, 2012).

Köktürklerde daha çok görülen balbalların, savaşta öldürülen düşmanları temsil ettiğini (Çoruhlu, 1998; Rasonyi, 1988; Tansuğ, 1986), taş heykellerin de mezar heykeli olduğunu, bizzat mezarda yatan ölüyü veya ölen hakanın askerlerini temsil ettiğini ileri süren araştırmacılar olduğu gibi (Yılmaz, 2005), bu heykellerin bazen de saygı gösterilen ruhları temsil eden yontular (ongun) olduğunu da ileri süren araştırmacılar vardır (Çoruhlu, 1998). Hatta bu heykellerin bir kısmının aynı defin alanında cenaze törenine katılan önemli kişileri sembolize ettikleri ile ilgili görüş de bulunmaktadır (Berkli, 2012). Bu konuda başvurduğumuz Çin kaynakları Türklerde var olan balbal dikme eyleminin niteliğini belirtmekte fakat asıl amacını nakletmemektedirler (Tanyu, 1968).

Taşbabalar ise Türk halkları tarafından ölenlerin anısına yapılmış külliyelelerin ana unsuru olarak her iki cinsten insanın tasvir edildiği, sıklıkla yaratıcı başörtülü elbiseleriyle hatta elbisenin ve silah kuşamının en ince ayrıntılarına işaret eden heykellerdir. Bu heykeller kısmen ya da tamamen çıplaktır. Her iki durumda da taş bloğa kadeh, testi veya kupa şeklinde kabartılmış, göbek hizasının tam üstünde birleşmiş ellerde (bazen de birinde) tutulan kap, karakteristik özelliğidir (Tryjarski, 2012, s. 444).

Köktürk Dönemi halklarının *bengü taş dikme*, *balbal dikme*, *damga vurma* gibi değerlerini yaşattıklarını, dolayısıyla geleneklere saygılı olduklarını aşağıdaki ifadelerde görmek mümkündür:

[Anta] kisre Tabgaç k[ag]anta bedizçi kop k[elürtüm. Meniŋ] sabımın sımadı, içreki bedizçig ıttı. Anıgar adınçig bark yarat<ıt>dım. İçin taşın adınçig bediz u[rturt]um. [Taş tokıtdım, köngülteki s]abımın [urturtum.]

On-Ok oğluŋa Tatıŋa tegi bunı körü biliŋ. Benıgg[ü] taş tokıtdım [.....] tokıtdım, bititdim. Bu[nı] körüp ança biliŋ. Ol] taş barkın [.....]

Ondan sonra Çin İmparatoru'ndan (pek) çok sanatçı getirttim. (Çin hakanı) benim sözümü kırmadı, (kendi) saray sanatkârlarını gönderdi. Onlara olağanüstü (bir) tapınak yaptırtım. İçini (ve) dışını olağanüstü resim ve heykellerle süslettim. (Ebedî) taş kazdırtım, (üzerine) gönlümdeki sözlerimi hakkettirdim.....

On-Ok oğullarına (ve onlara tabi) yabancılara kadar (hepiniz) bunu görün (ve) öğrenin. Ebedî taş hakkettirdim..... hakkettirdim (ve) yazdırtım. Bunu görün (ve) öylece öğrenin. (O) taş tapınağını.....

BK K 14

Başlayu Kırkız kaganıg balbal tikdim.

(Amcam hakan için) önce Kırgız hakanını balbal (olarak) diktim.

KT D 16

Ulug oglum agrıp yok bolça Kug,
Senğünüg, balbal tike birtim.

Büyük oğlum hastalanıp ölünce Ku'yu,
Genaralı, balbal (olarak) dikiverdim.

BK G 9

Yazıtlarda karşımıza çıkan bir diğer gelenek, *ata mirasına sahip çıkmadır*. Yazıtlarda kağanlar, atalarının dedelerinin zaptettiği, yurt yaptığı topraklara sahip çıktıklarını dile getirerek *vatanperverlik* değerini vurgulamıştır.

Eski Türk ilinde bu coğrafi mekân yani ülke toprağı diğer çağdaşı devletlerde olduğu gibi hükümdarın serbestçe kullanabildiği bir arazi parçası değil, korumakla vazifeli olduğu ata yadigarı idi. Bu durum Orhun Yazıtlarında da açıkça ifade edilmiştir (Taşağıl, 1992, s. 100).

Aşağıdaki ifadelerde bu yönüyle gelenekselcilik değerini yansıtan örnekler yer almaktadır:

Eçümüz apamız tutmuş yir sub idisiz bolmazun tiyin Az bodunug itip yar[atıp ..]	Atalarımızın dedelerimizin zaptettiği yurt sahipsiz olmasın diye Az halkını düzene sokup örgütleyerek	KT D 19
Köğmen yir sub idisiz kalmazun tiyin Az Kırkız bodunug <itip> yarat[ıp keltimiz sünğüşdümüz...] yana birtimiz.	Köğmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırkız halklarını örgütleyip geldik (ve) savaşık..... yeniden verdik.	KT D 20

Orhun Yazıtlarında *Türkçe unvanlar kullanma, Türkçe adlar verme* geleneğinin sürdürülmesi de dikkati çeken diğer bir özelliktir. Bu yönüyle gelenekselcilik değerini yansıtan örnekler aşağıdaki gibidir:

Türük begler Türük atın ıttı; Tabgaçğı begler, Tabgaç atın tutupan Tabgaç kaganka körmış. Elig yıl işig küçüg birmış.	Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı; Çinlilerin hizmetindeki (Türk) beyleri, Çin unvanları olarak Çin hakanına tabi olmuşlar. Elli yıl hizmet etmişler.	KT D 7-8
İnançu Apa Yargan Tarkan atıg [bi]rtim, [an]ı ögtürt[üm].	(Ona) İnançu Apa Yargan Tarkan unvanını verdim, (onu) övdür(düm).	KT B

Orhun Yazıtlarında **törenle kız alıp verme**, geleneklere uygun olarak evlenme adetlerinin gerçekleştirildiği, özel günlerde geleneklere bağlı kalındığı görülmektedir. Bu yönüyle geleneklere saygılı olmak değerini anlatan ifadeler aşağıdaki gibidir:

Men [T]ürgiş kaganka kızım[ın] ertinǵı ulug törün alı birtim. TÜR[giş kagan] kızın ertinǵı ulug törün ogluma alı birtim. [...] ertinǵı ulug törün ogluma alı birtim. Y[a]t ertü[r]tüm.	Ben Türgiş Hakanı'na kızımı pek büyük (bir) törenle alıverdim. Türgiş Hakanı'(nın) kızını (da) pek büyük (bir) törenle ogluma alıverdim..... pek büyük (bir) törenle alıverdim..... erdirdim.

BK K 9-10

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında da kendilerinden önceki dönemde olduğu gibi kağan ve kumandanların **bengü taş dikme**, **balbal dikme**, **damga vurma** gibi değerleri yaşattıklarını, dolayısıyla geleneklere saygılı olduklarını yansıtan ifadeler tespit edilmiştir:

ulu yılqa ötüken : ortuśında : aś önǵüz : ʙ#..... : ıduǵ ʙa∞ kidiniñte : yayladım : örgin : ʙunña : yaraťdım : ʕıt : ʙunña : # toqıťdım : ʙıñǵ yılǵı : tümen künlik : bitigimin : belǵümin : ʙunña yaśı ta∞ka : yaraťdım : ʕulquu : ta∞ka : toqıťdım	Ejderha yılında (MS 752) Ötüken ortasında, As Öñgüz İduk zirvesinin batısında yayladım. Hükümdarlık çadırını burada kurdurdum ve ordugâh çitlerini burada diktirdim. Bin yıllık, on bin günlük yazıtımı ve damgamı burada yassı taşa yazdırdım; müstakil bir taşa kazdırdım.

TA B 2-3

köl : beg : b..r..... ...zig : ʕaśar quurıǵ : qoonı : ʕıt : tikdi : örgin : yaraťdı : yayladı.... ...elser ilgerü : qoonı : belǵüsin : bitigin : ʙu : urı : ʙu yaraťdı : ...oǵ... : ...aʕ.....p : toǵuz ʙuyruǵ... aǵı : uǵurımıs ʕay...	Köl Beg b...r.... ... Kasar'ın batısında yerleşti, çit dikti, taht kurdu ve yazı (orada) geçirdi. doğuya kondu ve damgasını, bengü taşını burada yazdırdı, yarattı. Tokuz Buyruk... Uygurmuş. Tay...

TS G 1-2-3-4-5

Orhun Yazıtlarında olduğu gibi Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında da **Türkçe unvanlar kullanma**, **Türkçe adlar verme** geleneğinin sürdürüldüğünü gösteren ifadeler yer almaktadır. Bu yönüyle gelenekselcilik değerini yansıtan örnekler aşağıdaki gibidir:

yağıda boşuna boşunıldım eki
oğluma yabğu şad at birtim tarđuş tölis
boğunğa birtim

Düşmanımı savıp kurtuldum. İki
oğluma “Yabgu” ve “Şad” unvanı verdim.
(Onları) Tarduş ve Tölis boylarına (yönetici
olarak) görevlendirdim.

ŞU D 7

....# ..tiz başı çıtımın yaýlađım yağa
anğa yağaıağım çık boğunğa totoq at
birtim işbaraş tarķat anğa ançulağım ...

Tes başındaki çitle çevrili konağımda
yayladım. Orada (tebaamin) karargâhını
sabitledim. Çık halkına Totok unvan(lı kişi)
tayin ettim ve orada İşbara ve Tarkan
unvanlarını sundum.

ŞU K 2

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden İrk Bitig, Huastuanift, Altun Yaruk’tan iki parça, İKPÖ ve DPKAM’dan incelenen iki çatikte geleneklere saygılı olmak değerini ifade eden herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

4.1.8.5. İlimli olmak değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde ilimli olmak değerini ifade eden herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

4.1.8.6. Mahremiyete - özel hayata saygı değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde mahremiyete – özel hayata saygı olmak değerini ifade eden herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

4.1.9. Uyum değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular

Schwartz Değer Ölçeği’nde yer verilen Uyum (Conformity) Değeri; “başkalarına zarar verebilecek ve toplumsal beklentilere aykırı olabilecek dürtü ve eylemlerin sınırlandırılması” olarak açıklanmıştır. Uyum değeri ile ilgili alt değerler ise şunlardır: Kibarlık, itaatkâr olmak, ana babaya ve yaşlılara değer vermek ve kendini denetleyebilmek (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000, s. 61-62).

Uyum değerinin ve içerdiği alt değer maddelerinin tanımlayıcı hedefi, diğerlerini üzecek, zarar verecek ve beklentilerini veya normlarını ihlal edecek eylem, eğilim ve dürtülerini kısıtlamaktır. Bu değer, eğer etkileşim ve grup fonksiyonu uyumlu bir şekilde

işleyecekse bireylerin, sosyal olarak tahripkâr olacak eğilimlerini engelleme gereksiniminden türer. Uyum değerleri, yakındaki diğer kişilerle etkileşimde kısıtlamayı vurgular (İtaat, öz disiplin (kendini denetleyebilmek), kibarlık, büyüklere ve ebeveynlere değer vermek) (Schwartz, 1992 ve Schwartz, 2009’dan *akt.* Göldağ, 2015). Toplumsal yaşamda uyumu ifade eden ve uyumlu olmayı sağlayan;

“davranış, düşünce, duygu bakımından ince, nazik olan kişilerin (TDK, 2011, s. 1438) bir özelliği olarak *kibar olmak*”,

“her türlü uyarıyı emri, buyruğu, sözü dikkate alan ve bunları eleştirmeden, sorgulamadan yerine getiren kişilerin bir niteliği olan *itaatkârlık / itaatkâr olmak*”,

“en yakınındakiler olarak ebeveynlerine ve kendisinden yaşça büyüklere karşı sevgi dolu ve hürmetli olmayı ifade eden *ana babaya ve yaşlılara değer vermek*”,

“öz disiplin olarak da adlandırılan; insanı iyi, güzel, doğru olana yakınlaştıran ve onun beceri kazanmasına, başarılı sonuç almasına neden olan süreç; insanın duygularını, isteklerini, içgüdülerini ve davranışlarını kontrol etme becerisini ifade eden *kendini denetleyebilmek*” kavramlarının her biri ayrı birer değer ifade ederken aynı zamanda uyum değerinin temel yapısını oluşturmaktadır.

Schwartz Değer Ölçeği’nde uyum değerinin içerdiği değer maddeleri ise şu şekilde açıklanmaktadır:

Kibar Olmak: Nezaket, incelik sahibi olmak; görgülü olmak,

İtaatkâr Olmak: Söz dinleyen, saygılı, yükümlüklerini yerine getiren olmak,

Ana Babaya ve Yaşlılara Değer Vermek: Anne babaya saygılı olmak, onlara karşı yükümlüklerini yerine getirmek, büyüklere saygı göstermek,

Kendini Denetleyebilmek: Öz disiplin sahibi olmak, kendine hâkim olabilmek, kötülöklere ve günahlara karşı direnç göstermek.

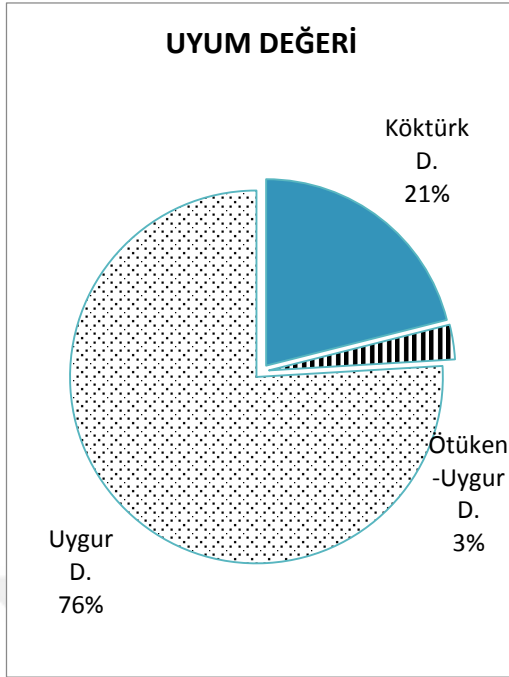
İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde “uyum” değeri ve değeri boyutunun içerdiği maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelere dair istatistiki bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 4.9.

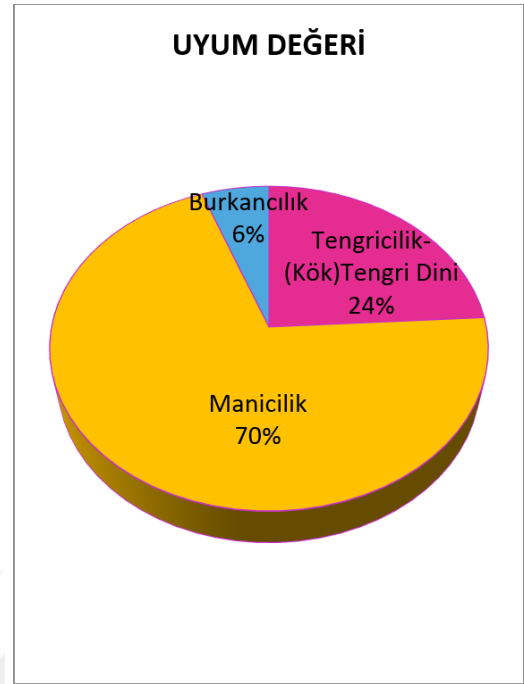
Uyum Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadelere Dair İstatistik Bilgiler

UYUM	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	GT
Kibar Olmak	-	-	-	4	-	-	-	4
İtaatkâr Olmak	51	7	-	71	2	2	4	137
Ana Babaya ve Yaşlılara Değer Vermek	5	1	1	-	-	2	-	9
Kendini Denetleyebilmek	-	-	-	111	4	-	1	116
TOPLAM	56	8	1	186	6	4	5	266

Tabloya göre incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde tespit edilen değer ifadeleri arasında uyum değerini yansıtanların geçiş sıklığının oldukça yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Uyum değerinin içerdiği maddeler arasında geçiş sıklığı en yüksek olan değer, 137 değer ifadesi ile itaatkâr olmak olmuştur. İtaatkâr olmak değerini, 116 değer ifadesi ile kendini denetleyebilmek, 9 değer ifadesi ile ana babaya ve yaşlılara değer vermek ve 4 değer ifadesi ile kibar olmak değerleri izlemektedir. Uyum değerinin geçiş sıklığının en yüksek olduğu eser 186 değer ifadesi ile Huastuanıft olurken bunu sırasıyla Orhun Yazıtları, Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları, Altun Yaruk, DPKAM'dan incelenen iki çatik, İyi ve Düşünceli Prens Öyküsü ve Irk Bitig izlemektedir.

Grafik 4.15. İncelenen Köktürk ve Uyur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu Dönemlere Göre “Uyum” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı

Grafik 4.16. İncelenen Köktürk ve Uyur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu İnanç Çevrelerine Göre “Uyum” Değeri ile İlgili İfadelerin Sıklığı

Grafik 4.15 incelendiğinde Köktürk ve Uyur Dönemi eserlerinin ait olduğu dönemlere göre uyum değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığının %76’lık oranla Uyur Dönemi eserlerindeen yüksek olduğu görülmektedir. Tüm insanların, canlıların ve doğanın iyiliğini gözetme esası üzerine kurulu dinî metinlerden oluşan dönem eserlerinin, toplumsal beklentilere aykırı olabilecek, başkalarına zarar vermeye neden olacak eylemlerin sınırlandırmasını ifade eden uyum değerini yansıtan ifadeler açısından zengin olması sonucuna yol açmıştır. Uyum değerinin, özellikle itaatkâr olmakla uyum değerine ulaşan bakış açısıyla vücuda getirilmiş bölümlerin ağırlıklı olduğu Köktürk Dönemi eserlerinde geçiş sıklığı %21 oranındadır. Ötüken Uyur Dönemi eserlerinde uyum değerini yansıtan ifadeler ise %3 oranındadır.

Grafik 4.16’ya göre ise incelenen Köktürk ve Uyur Dönemi eserlerinin ait olduğu inanç çevrelerine göre uyum değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığı Manicilik çevresinde oluşturulan eserlerde %70’tir. İkinci sırayı %24’lük oranla (Kök)Tengri Dini çevresinde oluşturulan eserlerin aldığı görülmektedir. Üçüncü ve son sırada ise %6’lık oranla

Burkancılık çevresinde oluşturulan eserler yer almıştır. Uyum değerinin, Manicilik dininin esaslarını tekrar eden, dinî kural ve kaideleri sıralayan ve bunlarla uyumlu olunmadığı takdirde olumsuz durumlarla karşılaşılacağını ifade eden itaatkâr olmak ve kendini denetleyebilmek alt değerlerini yansıtan eserlerden oluşması dolayısıyla Manicilik çevresinde oluşturulan eserlerde yüksek olması söz konusudur.

4.1.9.1. Kibar olmak değeri ile ilgili bulgular

Kibar olmak değerini ifade eden bulgulara incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden yalnızca Huastuanift'te rastlanmıştır. Manihazim ve Budizm'de daha önce bahsi geçtiği üzere “buyan bügteg” olarak adlandırılan sevaplardan dil ile yapılanlardan biri de “irig sarsıg sav sözlememek” yani ‘*kaba ve çirkin söz söylememek*’tir (Arat, 1942). Bu yönüyle kibar olmayı vurgulayan değer ifadeleri eserde şu şekilde yer almaktadır:

ulug çulvu-u sav sözledimiz	ağır küfür sözü söyledik
tengrim amtı-ı men raimast	ise; Tanrım şimdi ben Raimast
erser	oğul nedamet ederim, gûnahtan feragat ederek
ferzind ögü (nür men yaz)ukda boşunu	yalvarırım, Manastar hirza! (=günahımı affet)
ötünür men... manastar hirza-h.	HU / T.II,D. 178,iii,I.
	T.II,D.178,iii, 2
yavlak çulvu-u çulvu-u sav	kötü küfür sözü
sözledimiz erser	söyledik ise;
amtu tengrim	şimdi, Tanrım
yazukda boşunu ötünür	gûnahtan fariğ olarak yalvarır-
biz manastar hirza	-ız: Manastar hirza!
	HU / T.II,D.178,iii, 2

4.1.9.2. İtaatkâr olmak değeri ile ilgili bulgular

Eski Türk topluluklarında özellikle de Köktürk Kağanlığı Dönemi'nde devlet yönetiminde önemli kavramlardan birisi de, devlet erkanına ve üst düzey yöneticilere duyulan itaattir. Türklerin kendilerine özgü bir devlet anlayışının olması, ülke ve egemenlik kavramlarının kazanılan bilgi ve tecrübelerle yerleşik bir düzen almasını

sağlamış, örgütlenme ve organizasyon olgunlaşmıştır. Dolayısıyla VIII. yüzyılda medeniyet ve kültür devleti olma yoluna giren Köktürk Kağanlığı'nda, politik örgütlenmenin de sonucu olarak devlet yönetme ilkeleri oturmuştur. Sadece yönetici ve aydınların değil halkın da benliğinde vazgeçilmez, çiğnenemez töreler olarak yerleşmiştir (Taneri, 2015, s. 98-99).

Devlet yönetimi, bürokrasi ve törelerle kanun devleti olma özelliğine sahip olan Türk devletinde kağandan başlayarak en alt düzeydeki devlet idarecisine kadar tüm görevlilerin vazife ve yetkileri belirli olduğu gibi halkın da kağan ve devlet idaresindeki üst düzey sınıfa karşı sorumlulukları olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri de kağana, devletine ve töreye itaat idi (Taneri, 2015; Terzi, 2015).

Halkın güvenliğini sağlamak, onları besleyip giydirmek, huzura ve refaha kavuşturmak gibi yükümlülüklerini yerine getiren kağanların da halktan beklentileri arasında kendilerine, devletine ve töresine itaat yer almaktaydı. Dolayısıyla, taş üzerine yazdırdığı sözlerinde beylere ve halka hitap eden kağan, onlara devleti ve töreyi korumak için itaat çağrısında bulunmaktadır.

Çetin'e (2009) göre Türk topluluklarının itaate verdiği önemi yazıtlarda geçen ifadelerde görebilmek mümkündür. İtaat, dönemin yöneticileri ve toplulukları tarafından olmazsa olmaz kabul edilir. Türk toplulukları için kağan, ülkeyi derleyip toplayan, açları doyuran, yoksulları giydiren, ekonomik ve toplumsal anlamda düzene sokan kişidir. Bu yüzden kağana itaat önemlidir. Kağan, sekizinci yüzyıl Türk topluluklarının bağımsızlığının sembolüdür. Halk, kağanlı olmayı, ona hizmet etmeyi istemektedir. Aynı zamanda kağana itaat, t(e)ñriye itaatin göstergesidir. Çünkü, kağan t(e)ñrinin yeryüzündeki temsilcisidir, kutsaldır. Yazıtlarda kullanılan 'emretmek: *yarlıka-*; itaat ettirmek, itaatli kılmak: *içger-*, *baz kıl-*, *sökür-*, *yüküntür-*; itaat ettirilmek: *kulad-*, *küñed-*; itaat etmek: *kör-*, *içik-*, *yükün-*, *iş küç bir-*; itaat eden: *körüğme*, *içikigme*, *baz (baz kagan)*, *tüz*; itaatsizlik etmek: *yagı bol-*, *yazın-*, *yañıl-*; itaatsiz: *yagı*, *tüzsüz*." gibi kavram işaretleri, genel olarak dönem halklarının sahip olduğu itaat olgusuna işaret etmektedir."

Yazıtlarda, kağanların itaat çağrısı ve halkları itaati altına alışı anlatan ifadelerle itaatkâr olmak değerini yansıtan bölümlerden bazıları aşağıdaki gibidir:

Türük begler bodun, bunu eşidinğ! Türük bodunug tirip [i]l tutsıkınğın bunta urtum; yañılup ölsikiñğın [yeme] bunt[a urtum]. Neñg neñg sabım [ers]er beñggü taşka urtum. Anğar körü bilinğ. Türük matı bodun begler, bödke körtügme [beg]ler [g]ü, ya[nğ]ıltaçı siz?	(Ey) Türk beyleri (ve) halkı, bunu işitin! Türk halkı (senin) bir araya geldiğinde (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya hakkettim. (Söyleyecek) her ne sözüm (var) ise (bu) ebedî taş hakkettim. Ona bakarak (bu sözleri) öğrenin. (Ey) sadık Türk halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) tabi olan beyler, (sizler) mi yanılacak, hata edeceksiniz?
Tört bulunğdaki] bodunug kop baz kıltım, yağısız kıltım. Kop mañga körti, işig küçig birür.	Dört bucaktaki halkları hep (kendime) bağımlı kıldım, (Türk halkını) düşmansız kıldım. (Bu halkların) hepsi bana bağımlı oldular, (bana) hizmet ediyorlar.
İnel Kaganka, [ançıp Mañçud, Saka], Tezik, Tokar sın [...] anta berüki Aşok başlıg Sogdak bodun kop kelti, yükünti, [ögti?].	Inel Kağan'a [öylece Mañçudlar, Sakalar], Tacikler, Toharlar... ve onların berisindeki Aşok başlı Soğdak halkı geldiler, boyun eğdiler ve (kağanı övdüler?).
Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere kağan, halkın ve beylerin itaatli olması için çağrıda bulunmakta, itaat sağlandığı takdirde sorunsuzca yaşanılacağını ifade etmektedir. Ayrıca dört bucaktaki halkları itaat altına almak için gerçekleştirdiği seferleri dile getirmektedir. Başvezir Tonyukuk'un da devrin askerî ve siyasi olaylarını betimleyen ifadeleri kağanların sözlerine şahitlik etmektedir.	
Bunlara ek olarak kağan, sözlerinin devamında itaatsizliğin, kendilerini besleyip doyurmuş olan kağanlara karşı yapılan ihanetlerin, başkalarının etkisiyle, dolduruşuyla devlete ve töreye karşı gelmenin doğurduğu olumsuz sonuçları bir bir anlatmıştır. Yazıtlarda <i>itaatsizliğin verdiği olumsuz sonuçlar</i> vurgusuyla itaatkâr olmak değerinin yansıtıldığı ifadelerden bazıları aşağıdaki gibidir:	
Begleri bodunı tüzüz için, Tabgaç bodun tebl[iğın] kürlüğün [üçün, armakçı]sın için, inili [eçili kıkşürtükün üçün, begli bodunlğı] yonğaşurtukın için, Türük bodun illedük ilin ıçgını [ı]dmış, kaganladuk kaganın yitürü ıdmış	Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, (aldatıcı ve kandırıcı) olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için Türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş, tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş.
Türgiş [k]ağan Türüküm, bodunum erti. Bilmedükün için, bizimge yañğıltukın	Türgiş hakanı (kendi) Türk'üm, (kendi) halkım idi. Bilgisizliği yüzünden, bize karşı hatalı

BK K 8

KT D 29-30

TII G 1-2

BK D 6-7

yazıntukın üçün, kaganı ölti, buy[ruk]ı begleri yeme ölti, On-Ok bodun emgek körti.

hareket ettiğinden, hakanları öldü, kumandanları (ve) beyleri de öldü, On-Ok halkı ızdırıp gördü.

BK D 16

Küregünğün üçün, igidmiş <bilge> kaganınğa, ermiş bar[mış edgü] elinğe kentü yanğıltıg, yablak kigürtüg. Yaraklıg kantan kelip yanıya iltıdı? Sünğüglüg kantan [kelip] süre i[ltıdı?

İtaatsizliğin yüzünden, (seni) besleyip doyurmuş olan akıllı hakanına (ve) bağımsız müreffeh devletine kendin ihanet ettin (ve) nifak soktun. Silâhlı (düşman) nereden gelip (seni) bozguna uğrattı (ve) dağıttı? Mızraklı (düşman) nereden gelip (de seni yerinden yurdundan) sürüp kaçırttı?

BK D 19

Antağınğın üçün igidmiş k[aganınğın] sabın almatın yir sayu bardıg, kop anta alkıntıg arıl[tıg]. Anta kalm[ışı] yir [say]u kop toru ölü yorıyur ertig.

Öyle olduğun için (seni) besleyip (doyurmuş olan hakanlarının sözlerini (dinlemeden, rızalarını) almadan her yere gittin, oralarda hep mahvoldun (ve) tükendin. Oralarda (nasılsa sağ) kalmış olanlarınız (da) her yönden bitkin ve mecalsiz bir hâlde yürüyor idiniz.

BK K 6-7

Köktürk Dönemi'nde olduğu gibi Ötüken Uygur Dönemi'nde de kağanların bengi taşlar dikerek halka mesaj verme, yaşanan tarihî ve siyasi olayları kendi ağızlarından dile getirmesiyle halkı uyum ve düzen içerisinde yaşamaya davet etme geleneğinin devam ettiği görülmektedir. Bahse konu uyum ve düzeni sağlama yollarından biri olarak itaat / itaatli olma vurgusu dikkati çekmektedir. Kağanlar kendi rızasıyla itaat etmeyen bölge halklarını düzenledikleri seferlerle kendi egemenlikleri altına aldıklarını ve kendilerine itaat ettirdiklerini taşlar üzerine yazılı sözlerinde dile getirmişlerdir. Aşağıdaki ifadelerde Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında kağanların halkları itaat altına almak için yaptıkları anlatılmakta, itaate verilen önem vurgulanmaktadır:

o[ğ] ay biş yegirmike keyre başı üç birküde tatar birle çatı tokıdım şınğarı boğun

Aynı ayın on beşinci günü Keyre başında Üç Birkü'de Tatarlarla şiddetli bir şekilde savaştım ve (onları) yendim. Halkın yarısı

igikdi şınğarı b....a kirti anıta yana tüşdim ötüken irin kışladım yağıda boşuna boşunıldım

tabi oldu. Bir kısım.... girdi. Oradan yine döndüm. Ötüken'in kuzey (yakasında) kışladım. Düşmanımı savıp kurtuldum.

ŞU D 6-7

irlün te talakımın ta yetdim aşnuķı tabğaçdaķı oğuz türük t....mış anıta çatılmış anıta begler...

İrlün'de Talakımın'da yetiştim. Daha önce Çinde olan Oğuz (ve) Türk halkı.... orada katılmış. Orada beyler

meninğ süm üç..... bir.. toğ.....# ..r biş yüz kedimlig yağağ bir eki şaşıp

ordum.... ..beş yüz kişilik özel giyimli / zırhlı piyadeden bir iki kişi şaşıp geldi. Gök Tanrı ve Yer-Su halkın benim kullarım ve

kelti künğim kulum boğunuğ tenğri yer anfa ayu....rti anfa şançdım....	hizmetçilerim olduğunu söyleyi[ve]rdi. Orada (onları) mızrakladım....
anfa boğun içikd... beg..ük...#.....uğ tpa tezip kirti	orada (insanlar) itaat etti..... bey..... kaçıp [Karlu]kların (yurduna) girdi.
ŞU K 8-9-10	

İtaat, ferдин hiç tereddüt etmeden bir dış otoritenin istek ve emirlerine uyması anlamına gelmektedir. Bu manada itaat, isteğe ve korkuya bağlı olarak ortaya çıkabilir. Bu durumda, ibadetlerin yerine getirilmesinde bağlılık ve itaat kavramları birlikte rol oynar (İmamoğlu, 2003, s. 130)

Dinî bir metin olan Huastuanift'te Tanrılara isyan etmenin, onlara itaat etmemenin, dinin esaslarından zihnen ve kalben uzaklaşıp aykırı davranmanın tövbe gerektiren davranışlar olarak ifade edilmesi söz konusudur. Bu açıdan eserde *dinin kurallarına itaat, ahiret selameti ve öldükten sonra yaşamın rahatlığı için çalışma* vurgusuyla itaatkâr olmak değerini yansıtan ifade örneklerinden bazıları aşağıdaki gibidir:

.....tengrim suida baru-u bil (metin) kün ay tengrike ('iki) yaruk ordu-u iç(re) olurugma tengriler (ke) neçe yazıntımız erse (r) anı-ı üçün tengrim yazukda boşunu ötünürbiz manastar hirza..	Tanrım suçtan hareket ederek bilmeden Güneş Ay Tanrısına (ve?) iki nurlu saray(lar) içinde oturan Tanrılara (karşı) nice isyan ettik ise; Onun için, Tanrım, günahtan fariğ olarak dua ederiz, Manastar hirza!
HU / T.II,D.178,iii, 2	
...tört yaruk tamga köngülümüz- -de tamgaladımız bir amranmak ezrua tengri-i tamgası-ı ekinti kirtkünmek kün ay tengri-i tamgası-ı üçünç korkmak biş tengri-i tamgası-ı törtünç bilge bilig burhanlar tamgası-ı tengrim biligimizni-i köngülümüzni-i bu-u tört-t törlüg tengrilerde agıtdımız	Dört nurlu Damga (yı) gönlümüz- de damgaladık (ki) biri sevmek (olup) Ezrua Tanrı damgası(dır); ikincisi inanmak (olup) Güneş Ay Tanrı damgası(dır); üçüncüsü, (Allah'tan) korkmak (olup) Beşiz Tanrı damgası(dır); dördüncüsü irfan (olup) Burhanlar damgası(dır). Tanrım! Zihnimizi kalbimizi bu dört

erser..	türlü Tanrılardan uzaklaştırdık
anı-ı üçün tengrim yazukda	ise;
boşunu ötünürbiz manastar	Onun için, Tanrım, günahtan
hirza..	fariğ olarak, dua ederiz, Manastar
	hirza!
HU / T.II,D.178,iii, 2	
yıme yaruk tengrilerke arıg	Yine, nurlu Tanrıya, pak
nomka tengriçi-i nomçı-ı arıg	şeriate Allah adamı (olan) vaiz pak
dintarlarka.. neçe yazıntımız	dindarlara nice isyan ettik
yangıltımız erser	hata işledik ise;
anı-ı üçün tengrim yazukda	Onun için, Tanrım, günahtan
boşunu ötünürbiz manastar	fariğ olarak dua ederiz, Manastar
hirza..	hirza!
HU / T.II,D.178,iii, 2	

Bir başka dinî eser olan Altun Yaruk'ta yer alan bölümlerde de ait olduğu Burkancılık inancının esasları ve bu esaslara itaat edilmediğinde işlenecek günahlardan bahsedilmektedir. Eserde yer alan bölümlerden Birinci Kitap'ta Küü Tav adlı han, canlıları öldürmeme kuralını ihlal etmiş, itaatsizliğinin bedelini de ödemiştir. Eserde itaat değeriyle dikkati çeken diğer bir husus, Tanrılar katında itaatkâr peri hizmetçiler gibi şahıs kadrosunun bulunmasıdır. Aşağıdaki bölüm, perilerin Tanrılara itaatini örneklemektedir:

yekler erklig (hanğa Küü Tav atl(ı)ğ erig)	Periler kudretli hana: "Küü Tav adlı adamı
kelürtümüz tip öt(ündiler).	getirdik." deyip hürmetle söylediler.
at-ımın eşitü birle (inçe tip) tidim :	Adımı işitince şöyle dedi:
ay yumışçı-lar ol yal(anguk-ning)	"Ey hizmetçiler, o adamın
ayığ kılınçı ertingü (öküş)	fena ameli gayet çok (ve)
uluğ yazuk-lar erür. anı negülüg	büyük günahlardır, onu niçin
munça keç kelürtüngüz-ler. ämti	bu kadar geç getirdiniz, şimdi
annıg turuş-çı-ların okınglar,	onun davacılarını çağırın,
savların ayıtahım tip y(a)rılıkadı.	sözlerini soralım." deyip buyurdu.
erklig han-ning bu y(a)rılığın eşitip, ol	Kudretli hanın bu emrini işitip, o
mini iltdeçi yumışçılar yügürü	beni götüren hizmetçiler, koşarak
taşkaru önüp üntediler kıkırdı-	dışarı çıkıp seslendiler (bağırdılar)

lar. tilep istep bulmatın yanturu	arayıp bulmadan tekrar
yana kelip, bulmatımız tip ö(trü)	gelip, bulmadık dediler, sonra
erklig han yana yumışçı yek-	kudretli han yine hizmetçi peri-
lerig idip bağ tutuğ kayısı	leri (gönderip) rehin olarak tutulan
tınl(ı)ğlar arasınca istetgeli idti.	bazı mahluklar arasında aramaya gönderdi.

AY / BK/ 13// 1-5-10-18

İKPÖ’de itaatkâr olmak değerini, hem İyi Düşünceli Prens’e hem de prensin babası kudretli hana tabi olan yardımcılarında ve devlet adamlarında görmekteyiz. Eserde zorlu bir yolculuğa çıkmaya hazırlanan İyi Düşünceli Prens’i yalnız göndermek istemeyen babası han, emrindeki tüm görevlilere de oğluyla gitmeleri için talimat vermiş, onlar da emirlere itaat etmişlerdir. Bu yönüyle itaatkâr olmak değerini yansıtan ifadeler aşağıdaki gibidir:

ol ödün qaşı qan yarlıy yarlıyqa-
dı kim taluy-qa barayın
tesär kirinlär oylum tegin-
kä eş bolunlar nä kärgäkin
barça bergäy biz kim yerçi
suşçı kemiçi bar ersär yemä
kälzün teginig esän
tükäl kälürzün-lär ..

O zaman, babası han buyurdu:

“Kimler ‘okyanusa gideyim’ derlerse gelsinler (saraya girsinler) ve oğlum prensin arkadaşı olsunlar. Ne gerekiyorsa vereceğiz. Eğer rehber (olabilecek) gemici varsa, o da gelsin ve (onların hepsi) prensi sağ salim geri getirsinler!”

İKPÖ / XXI-XXII

DPKAM’dan incelenen çatiklerden Çaçtani Bey Hikâyesi’nde kudretli bir hükümdar olan Çaçtani Bey, halkına zarar veren şeytanlarla mücadele etmiş ve onları mağlup ederek itaati altına almıştır. Çaçtani Bey’in kutu, bahtı ve gücü karşısında ona itaat eden şeytanların itaatkâr olmak değerini örnekleyen davranışları aşağıdaki ifadelerde görülebilmektedir:

[... ku]tın kıvın çoğın
[...m’ty’ a:gar ayagın
[...] tegip ayaların

...kutun saadetin parlaklığın... derin
hürmetle... ulaşp avuç içlerini (birbirine)
kavuşturup hükümdara şöyle dediler: “Hanlar
hanı, ne emrin varsa (yerine) getirmeye hazırız.”

[kavşu]rup élig be:gke i[nç]e té:p té:diler
éligler éligiye.. ne: y(a)rılığın erser ol

DPKAM / ÇBH / Mainz 784
T III 84-45
Arka 0109(01)-0114(06)

y(a)rhlıgıñın bütürgerü anuk turur biz..

ötrü dušta a:tl(i)g rakşas ertiñü korkıp

ö:z rakşas körkin ök élig be:gneñ

adakınta bagarın suna yatıp inçe té:p

té:di.. ulug élig amtı m(e)n saña sa:nlıg

erür m(e)n ne:teg y(a)rhlıkasar a[n]ı
bütürgeli

anuk turur m(e)n.

Bunun üzerine Dušta adlı şeytan ziyadesiyle korkup kendi öz şeytan suretine (dönüp) hükümdarın ayağına göğsünü kapatıp şöyle dedi: “Büyük hükümdar! Şimdi ben sana tabiyim, (sen) ne söylersen onu yapmaya hazırım.”

DPKAM / ÇBH / Mainz 775

THI 84-46

Arka 0213(01)-0218(06)

4.1.9.3. Ana babaya ve yaşlılara değer vermek değeri ile ilgili bulgular

Sosyal kurumların en temel ve en önemli parçası olan aile kurumu, Eski Türk toplulukları için son derece önemli hatta kutsi bir mana içeren kurumdur. Yazıtlarda geçen ifadelerle göre, Türk milletinin adının sanının yok olmamasının kağana ve hatuna bağlı olduğu inancıyla birlikte Türk Tanrısı her ikisini de yüceltmekte idi. Devletin devamı, ilin, törenin düzeni hakana ve hatuna bağlıydı.

Orhun Yazıtlarında kağan ailesinin tasviri geniş yer tutar. Aile ilişkileri önemlidir, aile fertleri arasında sıkı bir bağ vardır, kararlar müşavere ile alınır. Aile içinde birlik beraberlik vardır. Bu yazıtlar daha evvelki kağanların hatalarını anlatarak onlardan ders alma ana fikrinin etrafında şekillenmekle birlikte onlara karşı duyulan vefa duygusunu da hissettirmektedir. Aile fertleri, güç birliği içindedirler ve birbirlerine sevgi ile bağlıdırlar. Bilge Kağan Yazıtı'nda, kağan amcası ile birlikte doğuda ve batıda ordu sevk ettiklerini ve neticede illiyi ilsizleştirdiklerini, kağanlıyı kağansızlaştırdıklarını, dizliye diz çöktürdüklerini, başlıya baş eğdirdiklerini anlatır (Köksel, 2011).

Yazıtlarda kağanın kendi ağzından devlet, yönetim, dış ilişkiler, askerî başarılar, ulusal güvenlik gibi hususlarda verdiği mesajların yanında bu mesajlarla iç içe geçmiş biçimde hükümdar ailesinin bağlılığı, birbirleriyle ilişkileri, soy sop, akrabalık ve aile kurumuna verdikleri önem gibi hususlar da dikkat çekmektedir.

Yazıtlarda ayrıca aile ve akrabalık ilişkilerini yansıtan söz varlığı oldukça hacimlidir. Aile fertlerini ifade eden kavram işaretlerinden bazıları şu şekildedir: *atı*: yeğen, *çıkan*: yeğen, halazade, teyzeade, *eçi*: amca, ağabey, *eçü*: ecdat, ata, büyükbaba, *ini*: küçük kardeş, *kang*: baba, *kelin*: gelin, *kız*: kız evlat, *oğul*: oğul, çocuk, evlat; *ög*: anne, üvey anne; *singil*: küçük kız kardeş; *taygun*: tay, çocuk, torun; *yigün/yegün*: yeğen,

küçük kardeş; *yotuz/yutuz*: kadın, zevce; *yurç*: kayın birader (Köksel, 2011; Şirin-User, 2010).

Bu açıdan incelendiğinde yazıtlarda, aile ve akrabaların birbirlerine verdikleri değeri; kağanların ***ana baba ve atalarına saygı ve bağlılığını*** yansıtan ifade örnekleri aşağıdaki gibidir:

Bunça bitig bitigme: Köl Tigin atısı Yollug Tigin, bitidim. Yigirmi kün olurup bu taşka, tamka kop Yollug Tigin, bitidim. Igar oğlanıñızda, taygunuñızda yegdi igidür ertigiz. Uça bardıgız. Tenğr[ide] tirigdekiçe	Bunca yazıyı yazan: Köl Tigin'in yeğeni Yolluğ Tegin, (ben), yazdım. Yirmi gün oturup bu taş, bu duvara hep Yolluğ Tigin, (ben) yazdım. (Halkınızı) değerli evladınızdan, tay (gibi) oğullarınızdan daha iyi besliyor idiniz. Uçup gittiniz. Gök(ler)de (de) hayattaki gibi (olasınız).
Üze Türuk Tenğrisi, Türuk ıduk yiri subı anca etmiş: Türuk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kañgım İlteriş Kaganıñ ögüm İlbilge Katunug tenğri töpüsinte tutup yügerü kötürmüş erinç.	Yukarıdaki Türk Tanrısı (ve) Türk kutsal yer ve su (ruhları) şöyle yapmışlar: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, Babam İlteriş Hakan'ı (ve) annem İl Bilge Hatun'u Tanrı tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmış muhakkak ki.

KT GD

KT D 10-11

Köktürk Dönemi'ne paralel bir anlayışla Ötüken Uygur Dönemi'nde de aile ve akrabalık ilişkilerine değer verildiği yine dönemin tarihî kaydı niteliğindeki yazıtlardan anlaşılmaktadır. Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında kağanların ***ana baba ve atalarına saygı ve bağlılığını*** yansıtan ifade örnekleri aşağıdaki gibidir:

üç lağzın yılka toğuz tañar toğuz buyruq# [b]ıñg señgüt qara bodun turuymıñ kañgım қаңқа ötünti eçü apa atı	Üç (Karluklar) Domuz yılında (MS 747) Dokuz Tatarlar....dokuz buyruk, bin general ve halk(a karşı) ayağa kalkarak babam Kağan'a (şöyle) dilekte bulundular: "Atalarımızın adı
baş tedi#anıta yabgu ataadı anıta kisre küsgü yılqa esenligde küç qara bodunıñ temis sin sizde küç qara şub ermis qara bodun turuymıñ qağan	var dedi. orada yabgu atadı. Ondan sonra Sıçan yılında (MS 748) esenliğe kavuşan güç(lü) halk (şöyle) demiş: "(Atalarımızın) mezarları sizde. Güç Kara Su" imiş. Halk, ayağa kalkarak (beni) kağan
ataadı tenğride bolımı° el etmiş bilge k#agañ ataadı el bilge қаtuñ атаadı қаған атаñıp қатуñ атаñıp ötüken ортуs#ınта аs öñgüz ба° қаң ıduq ба° kidinin örgin buntа etitdim	atadı, Tanrı'nın lütfuyla kağan olmuş, Devlet kurmuş Bilge Kağan atadı, (eşimi de) İl Bilge (Halkın bilgisi) Hatun atadı. Kağan atanıp, hatun atanıp Ötüken ortasında, As Öngüz başının,

Kan Iduk başının batısında, hükümdarlık otağını burada kurdurdum.

TA G 4-5-6

İrk Bitig’de aile, anne ve babaya değer verme hususunda karşımıza çıkan falda, bir oğlanın anne ve babasına öfkelenmesi, ardından da anne ve babasının sözleri ve öğütlerinin öneminin farkına varıp geri gelmesi sembolize edilmiştir. Bu yönüyle eserde *ana babaya ve yaşlılara değer vermek* değerini yansıtan fal aşağıdadır:

**Oglı öğinte kaṅınta öbkelepen
tezipeṇ barmış. Yana sakınmış, kelmiş.
Öğüm ötin alayın, kaṅım sabın
tınglayın, tip kelmiş tir.**

Ança bilingler: Edgü ol.

(Evin) oğlu babasına anasına öfkelenerek kaçıp gitmiş. (Sonra) yine düşünmüş, (geri) gelmiş. “Anamın öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim.” diye (geri) gelmiş, der.

Öylece biliniz: (Bu fal)iyidir.

IB / 58 / 2-2-3

İKPÖ’de ise anne ve babaya verilen değer Tanrısal bir boyut kazandığı, anne ve babanın âdeta ete kemiğe bürünmüş Buddha olduğu gözler önüne serilmektedir. Üstelik anne baba rızası ve onların sevgisini kazanmanın önemine değinilerek, anne baba gönlünü incitmenin cehenneme gitmeye sebep olacak kadar günah olduğu vurgulanmıştır. Bu bakımdan eserde *ana babaya ve yaşlılara değer vermek* değerini aşağıdaki ifadelerde görebilmek mümkündür:

**közünür’ât burx-
an ög qaṇ tetir qayu
kişi ög qaṇ köṅlin bert-
sär ol tınlı tamuluṇ bolur oṇul
qızqa sanmaz men amtı . . .
ög qaṇ köṅliṇ
bertmäyin qaṇım ellig
tilkâ kirmäzün öz qaz-
yaṇım üzä ädgü qılınç qılayın
tep saqıntı**

(Zira) görünürdeki, ete kemiğe bürünmüş Buddha’ya ana ve baba denir. Hangi kişi ana ve babasının gönlünü kırarsa, o kişi cehennemlik olur, oğul ya da kız sayılmaz. Ben şimdi ana ve babamın gönlünü

kırmayayım. Kral babam eleştirilmesin (dile girmesin). Kendi kazancımla iyi işler yapayım!” diye düşündü.

İKPÖ / XI-XII

4.1.9.4. Kendini denetleyebilmek değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserleri arasında, günahlara ve kötülöklere karşı kendine hâkim olabilmek, öz disiplin sahibi olmak anlamı taşıyan kendini denetleyebilmek değeri ortaya koyan ifadelerin geçiş sıklığının en yüksek olduğu eser Huastuanıft'tır. Mani inancı esaslarına göre hazırlanan ve dinin esaslarını bir bir açıklayan eserde bahse konu değer vurgusunun yüksek olması kaçınılmazdır. Zira eser, günahlardan arınma ve tövbe üzerine kuruludur. Eser, başlı başına kişinin kötölöklere ve günahlara karşı direnç göstermesi, kendine hâkim olabilmesi, bunu başaramadığı yahut hataya düştüğü takdirde af dilemesi esası üzerine kurgulanmıştır.

Eserde başlangıç olarak dinin esasları sıralanmış; ardından dinin emir ve yasakları, bir başka deyişle şeriatın gereklerine aykırı davranışlar sıralanarak bu davranışlar “*bilerek ya da bilmeyerek gerçekleştirildi, günah işlendi, hata edildi ise ...*” şeklindeki ifadelerle sıralanmıştır:

suida baru-u tengrim kirtü tengrig arıg nomug bilmetin ukmatın.. burhanlar arıg dınarların [d:dınarlar] nomlasar kirtkünmedin tertrü yana igdeyü tengriçimin nomçımın tigmeke artızıp anınğ savın alıp yangılı-u baçak baçadımız erser.. neçe yangılı yüküntümüz erser ..neçe yangılı puşi-i birdimiz erser.. yime buyan bögteg kılur bız tip yangılı neçe anıg kılınç kültümüz erser.. ...yme yekke içkekke tengri-i tipen tınlıg-g turalıg-g ölüüp yüküntümüz erser yme burhan tipen igidd nomka uduntumuz tapıntımız erser ..kut kolu yüküntümüz erser	Suçtan giderek, Tanrım, hakiki Tanrı'yı temiz şeriatı bilmeden anlamadan burhanlar(ın), pak dınarların vaazlarına inanmayıp ters? (yana? tarafa?) yalan olarak “Ben Allah adamıyım, vaizim.” diyene itimat edip, onun sözünü kabul edip, ... yanılarak oruç tuttuk ise; bilmeyip anlamayıp inanmayıp nice yanılarak secde kıldık ise; yanlış yere nice, yanılarak sadaka verdik ise; yine hizmet hayırlı iş (?) görüyoruz diye yanılarak nice kötü işler işledik ise; yanlış yere ...yine şeytana kötü cinni ‘Tanrı(dır)’ deyip canlıyı hareketliyi öldürüp secde ettik ise; ...yine ‘burhan (şeriatı budur)’ deyip yanlış şeriate

**..tengrike yazınıp
yekke tapıntımız erser...**

uyduk tapındık ise;
kut dua ederek secde ettik
ise;
Tanrı'ya isyan edip
şeytana tapındık ise...

HU / T.II,D.178,iii, 2

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere şeriata ters olan, günah ve hata olarak nitelenen davranışlardan ötürü her bir bölümün sonunda Tanrı'ya seslenip tövbe edilip af dilenmiştir:

**...amtı tengrim yazukda
boşunu ötünürbiz manastar
hirza..**

şimdi, Tanrım, gūnahtan
fariğ olarak dua ederiz, Manastar
hirza!

HU / T.II,D.178,iii, 2

Bir başka dinî metin Altun Yaruk'ta da benzeri şekilde kendine hâkim olamayan, günahlara ve kötülüklere karşı direnç gösteremeyen kahramanlar ve onların yaşadığı durumlar üzerinden öz disiplin değeri vurgulanmaktadır.

Eserde yer alan bölümlerden Birinci Kitap'ta, dine aykırı davranarak canlıları öldürme günahını işleyen Küü Tav adlı han, kendisine ikinci bir şans verildiğinde günahlarını telafi etmesi gerektiğini anlar ve yaptığı hatayı, işlediği günahı anlattığı herkesle birlikte şeriata uymaya ve günahlardan kaçınmaya dikkat eder. O günden sonra da şehirdeki herkes buna dikkat etmeye başlar. Bu açıdan öz disiplin değerini yansıtan bölümlerden bazıları aşağıdaki gibidir:

ötrü antada kin

bundan sonra

ol künçuyar kün küninge

bu prenses günden güne

**eöğü bolup, öngreki teg igsiz kem-
(siz bol)tı. bu savığ eşitigme, körügm-**

iyi olup, önceki gibi sağlam
oldu. Bu işi işiten, gören

e ol balıktaki kişiler ötrü

o şehirdeki kişiler (sonra)

bir ikintis-ke aşunmaklaşu öz-

birbirleriyle yarış ederek can-

lüg ölürmekig kōdup arıg

lıları öldürmeyi terk edip, arı

öz il.....

hayat..... sürmeye başladılar.

bu nom erdinig.....

bu şariat cevherini (yalnız bir aile değil)

anga yakın balıktaki?....

buna yakın şehirler(de oturan)

kişiler yme bu savıg eşitip

insanlar dahi (bu işi) işitip (hemen)

arığ buyan eğgü kı(lınç)....
iyn boltılar.

temiz, sevaplı ameli....
takip ettiler.

AY / BK/ 20 / 17-20 21// 1-6

DPKAM'dan incelenen çatıklarden Dantıpalı Bey Hikâyesi'nde canlılara zulmeden Dantıpalı adlı hükümdar, işlediği günahlar karşısında cezalandırılmış ve o anda hatasının farkına varmıştır. Günahlarından ötürü, utanmaz olduğunu ve çevresindeki insanlara güvenip zulmünün sonsuzluğa dek süreceğini düşünerek yanıldığını ancak kötü davranışlarının kendisine musallat olduğunu anlar. Bu açıdan kendini denetleyebilmek değerini yansıtan ifadeler aşağıdaki gibidir:

anıñ a:rasınta élig be:g-
-niñ oñ ko:lı bilekintin kesilip kılıcı
bi:re yé:rté tü:şdi bo: mo:ntag ko:lı
kesilmiş-
-in körüp belinleyü ö:gsüz o[suglug]
bol[up]
[kat]ig ünin kıkıra inçe té:p [t]é:di
[emge]ke ayıg kılınç
[...ö]k bökünki
[...k] ülgümin
[...ayıg kıl]ınç tü:şi {y}
[...uv]utsuz m(e)n
[...uru]nçak yé:dim
[...]'r a:ra turtaçı
yo:k.. [...san]sız üküş ayıg
kılınç [...oglum]ın kı:zımın kamın
kadaşımın tö:rt türlüg süümin balıkımın
ulusımın kent suzak künt(e)ki yinçe
kırkınlarımın barça bek meñi sa:kıntım
erti.. ö:z kıl[mı]ş ayıg kılınçım ba:şda
tepdi..
mini üçün emgenteçi kim erser yo:k..

Bu arada hükümdarın sağ kolu bileğinden kesilip kılıcıyla beraber yere düştü. Kolunun kesildiğini görüp, (korkudan) bilincini kaybeder gibi olup, yüksek sesle bağırarak şöyle dedi: “Ey ızdırap, günahlar... bugünkü... hissemi... kötü davranışların sonucu... utanmaz biriyim... rehin aldım. Arada duracak yok.. ..çok sayıda günah... oğlumu, kızımı, akrabalarımı, kardeşlerimi, dört çeşit ordumu, şehrimi, memleketimi, köyümü, haremimdeki ince (ve nazik) cariyemi (bunların) hepsini sonsuz sanmışım. Yaptığım kötü davranışlar başıma (musallat) oldu. Benim için ağlayacak kimse yok.

DPKAM / DBH / Mainz 666
TIII84-4
Ön 683(02) 701 (20)

4.1.10. Güvenlik değeri ve değer boyutunun içerdiği maddelerle ilgili bulgular

Schwartz Değer Ölçeği'nde yer verilen Güvenlik (Security) Değeri; “Toplumda var olan ilişkilerin ve kişinin kendisinin huzuru ve sürekliliği” olarak açıklanmıştır. Güvenlik değeri ile ilgili alt değerler ise şunlardır: Ulusal güvenlik, toplumsal düzenin

sürmesini istemek, temiz olmak, aile güvenliği, iyiliğe karşılık vermek, bağlılık duygusu ve sağlıklı olmak (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000, s. 61-62).

Toplum yaşamında yasal düzenin aksamadan yürütülmesi, kişilerin korkusuzca yaşayabilmesi durumu, emniyet (TDK, 2011, s. 1013) olarak tanımlanan güvenlik, insanın huzur içinde hayatını sürdürebilmesi için tehlike olarak kabul gördüğü hususları bertaraf etmek, azaltmak veya kontrol altında tutmak amacıyla uyguladığı tüm düşünce, hâl ve hareket tarzlarından oluşan bir olgudur (<http://www.guvenlikhaberlerimerkezi.com/tag/guvenlik-nedir-tanimi/>).

Güvenlik değerinin ve içerdiği alt değer maddelerinin tanımlayıcı hedefi, toplumun, ilişkilerin, kişinin kendinin güvenliği, uyumu ve tutarlılığıdır. Güvenlik temel birey ve grup gereksinimlerinden türer. Güvenlik birey ve grup güvenliği olarak ikiye ayrılabilir. Bu ayrım güvenliğin, sağlık gibi bireysel bir çıkara mı yoksa ulusal güvenlik gibi kolektif bir çıkara mı hizmet ettiğine bağlıdır (Schwartz, 1992 ve Schwartz, 2009'dan akt. Göldağ, 2015).

Toplumsal birlik kavramına ulaşmış, devlet olabilmiş toplumların ulusal varlığının, bütünlüğünün, dışa karşı her türlü siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik çıkarlarının, her türlü iç ve dış tehdide karşı korunması ve kollanması için geliştirilen ve gerçekleştirilen faaliyetler bütünü *ulusal güvenliği* oluşturmaktadır.

Toplumsal yapı içerisinde var olan her türlü ilişkinin sorunsuz işleyecek şekilde düzenlenmesi ve bu durumun istikrarlı hâle getirilmesi ve toplumun bir üyesi olarak kişilerin buna özen göstermesi durumu *toplumsal düzen* değerini ifade etmektedir.

Gerek sağlık gerekse estetik ve diğer açılardan kir ve diğer hijyenik olmayan unsurlardan arınmış olmayı ve yaşamında buna özen göstermeyi ilke edinen kişilerin sahip olduğu *temiz olmak* da güvenlik değerini oluşturan alt değerlerdendir.

Aile üyelerinin gerek kendi içlerinde oluşabilecek her türlü olumsuz durum gerekse dış etkenlerden etkilenmemesi için çabalamak, *aile güvenliği* değerini oluşturmaktadır.

Yapılan iyiliklere karşı çoğunlukla aynı şekilde iyilikle karşılık vererek borçlu kalmamayı isteme durumu *iyiliğe karşılık vermek* değerini ifade eder.

Kelime anlamı ‘ilişkinlik’, ‘mensubiyet’, ‘ait olma hâli’ olan *aidiyet*, asıl olarak ilişkilendirme ile anlaşılabilir bir kavramdır. İlişkilendirmenin yönü herhangi bir nesneye, insana, topluluğa, etnik gruba ya da sosyal bir kategoriye olabilir. Bu durum insanın kendini tanımlamada kullandığı unsurların çeşitliliği nispetinde genişletilebilir. Kimliğe iliştirilen unsurların birey için ürettiği tanımlayıcı başlık, farklı bir açıdan bakıldığında aidiyetin bir parçası olur. Böylece kavram, kimliğin bir parçası olarak yeni bir boyut kazanmış olur. Bir arada yaşayan insanların ortak bilinç geliştirme becerileri, anlam üretimleri, değer, norm ve kimlik gibi sosyal unsurları var edebilmelerinin imkânı ait olma duygusunu ön koşul olarak gerekli kılar. O hâlde aidiyetin koşulları doğumla birlikte gelişen ve olağanlaştırılan sosyal çevreye (etnik kimlik, aile, din, vatan vb. gibi) bağlı olabileceği gibi bireyin bilinçli tercihleri ile şekillenen, güncellenebilen ve değişkenlik arz eden (eğitim, siyaset, ekonomik çevreler, vb.) boyutu da söz konusudur (Alptekin, 2011, s. 20-21).

Güvenlik değerinin son alt değeri olan *sağlıklı olmak* ise kişinin kendisi, yakınları yahut ait olduğu topluluk açısından sorun yaratmamak amacıyla sağlıklı olmaya özen göstermesini ifade etmektedir.

Schwartz Değer Ölçeği’nde güvenlik değerinin içerdiği değer maddeleri ise şu şekilde açıklanmaktadır:

Ulusal Güvenlik: Düşman (unsurlar)a karşı ulusun korunması,

Toplumsal Düzen: Toplum düzeninin istikrarı,

Temiz Olmak: Temizliğe özen göstermek,

Aile Güvenliği: (Aileden olan) sevdiği kişilerin güvenliğini istemek,

İyiliğe Karşılık Vermek: (Yapılan iyiliklere karşı) borçlu kalmaktan kaçınma,

Bağlılık Duygusu: Aidiyet duygusu; başkalarını dikkate alarak hislerine yön verme, onları dikkate alma,

Sağlıklı Olmak: Fiziksel ve ruhsal olarak sorunlu olmamak.

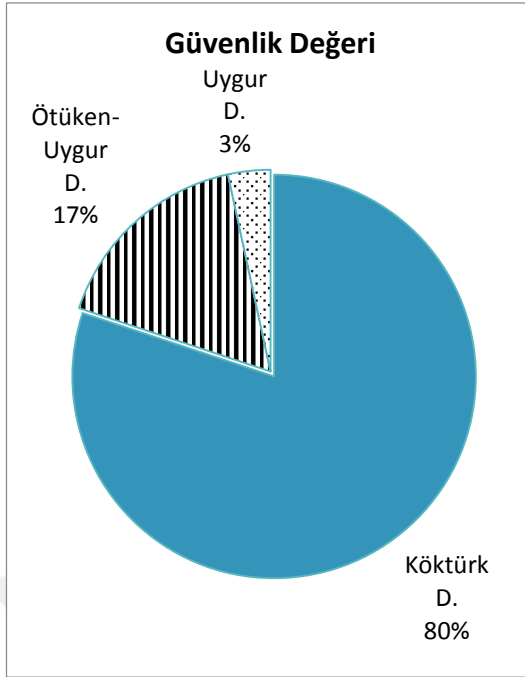
İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde “güvenlik” değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler ile ilgili tespit edilen ifadelerle dair istatistikî bilgiler aşağıdaki gibidir:

Tablo 4.10.

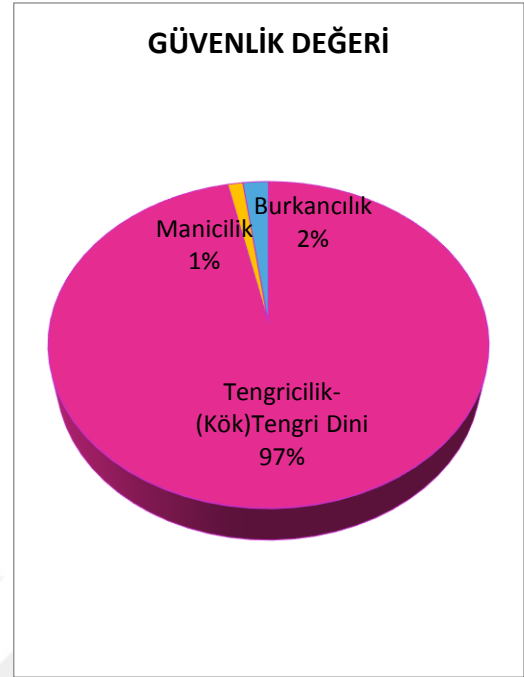
Güvenlik Değeri ve Değer Boyutunun İçerdiği Maddeler ile İlgili Tespit Edilen İfadelere Dair İstatistiki Bilgiler

GÜVENLİK	OY	ÖUY	IB	HU	AY	İKPÖ	DPKAM	GT
Ulusal Güvenlik	134	28	1	-	-	-	2	165
Toplumsal Düzen	49	11	1	-	-	-	-	61
Temiz Olmak	-	-	-	-	-	-	-	0
Aile Güvenliği	6	-	1	-	-	2	-	9
İyiliğe Karşılık Vermek	-	-	-	-	-	1	-	1
Bağlılık Duygusu	-	-	-	-	-	-	-	0
Sağlıklı Olmak	-	-	-	-	-	-	-	0
TOPLAM	189	39	3	0	0	3	2	236

Tablo 4.10'a göre incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde güvenlik değerini ifade eden bulguların geçiş sıklığı yüksektir. Güvenlik değerinin içerdiği alt değer maddelerinden ulusal güvenlik değerinin tüm eserlerde toplam 165 değer ifadesi ile ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bunu sırasıyla 61 değer ifadesi ile toplumsal düzen değeri, 9 değer ifadesi ile aile güvenliği ve 1 değer ifadesi ile iyiliğe karşılık vermek değeri takip etmektedir. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde temiz olmak, bağlılık duygusu ve sağlıklı olmak değerlerini yansıtan ifadeye rastlanmamıştır. İçerdiği 189 değer ifadesi ile Orhun Yazıtları, güvenlik değerini en çok yansıtan eser olurken bunu sırasıyla 39 değer ifadesi ile Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları, 3'er değer ifadesi ile Irk Bitig ve İKPÖ, 2 değer ifadesi ile DPKAM izlemektedir. Huastuanift ve Altun Yaruk'ta güvenlik değerini yansıtan ifadeye rastlanmamıştır.

Grafik 4.17. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu Dönemlere Göre “Güvenlik” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı

Grafik 4.18. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinin Ait Olduğu İnanç Çevrelerine Göre “Güvenlik” Değeri ile İlgili İfadelerin Geçiş Sıklığı

Grafik 4.17’ye göre incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinin ait olduğu dönemlere göre başarı değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığının Köktürk Dönemi eserlerinde %80’lik oranla en yüksek olduğu görülmektedir. Dönem eserlerinin kağan ve kumandanlar tarafından dile getirilmiş olması; devlet idaresi ve güvenliğinden sorumlu kişiler olarak, halkın güvenliği ve huzurunu ön planda tutmasını kaçınılmaz kılmıştır. Dolayısıyla “toplumda var olan ilişkilerin ve kişinin kendisinin huzuru ve sürekliliği”ni ifade eden güvenlik değeri ve alt değerleriyle ilgili ifadelerin geçiş sıklığı dönem eserlerinde oldukça yüksektir. Köktürk Dönemi eserlerini, %17’lik oranla yine benzeri bakış açısıyla hazırlanan Ötüken Uygur Dönemi eserleri takip etmektedir. Uygur Dönemi eserleri ise %3’lük oranla son sırada yer almıştır.

Grafik 4.18’e göre ise incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinin ait olduğu inanç çevrelerine göre güvenlik değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığının (Kök)Tengri Dini çevresinde oluşturulan eserlerin %97’lik oranla ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Eserlerin devletin güvenliği ve uzun ömürlü olması, halkın birlik beraberliği ve huzurunu sağlamak için âdeta nutuk metni niteliğinde hazırlanması toplumsal değerleri ön plana

çıkarmıştır. Üstelik bunları yerine getirmenin Tanrı katında da değerli kabul edilmesi ve zaman zaman da Tanrı'nın yardımıyla güvenliğin sağlanması inancı, bahse konu eserlerde güvenlik değerini zirveye taşımıştır. Buna karşın ulus ve devlet kavramlarından ziyade bireysel ve evrensel iyiyi gözeten dinî metinler niteliğindeki Burkancılık ve Manicilik çevrelerinde oluşturulan eserlerinde güvenlik değeri ile ilgili ifadeler oldukça sınırlıdır. Burkancılık çevresinde oluşturulan eserlerde güvenlik değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığının oranı %2, Manicilik çevresinde oluşturulan eserlerde güvenlik değeri ile ilgili ifadelerin geçiş sıklığının oranı ise %1'dir.

4.1.10.1. Ulusal güvenlik değeri ile ilgili bulgular

Eski Türk toplumunda ulusal güvenlik değerine verilen öneme, dönemin önemli tarihî vesikaları olan Orhun Yazıtlarında farklı açılardan yapılan değerlendirmelerde rastlamak mümkündür. Yazıtlarda *vatanperverlik*, *vatanı terk etmeme* ve *vatan toprağını kutsal sayma*; *dağınık boyları bir araya getirme* ve *millî birlik beraberlik*; *devletin bekası için çalışma*; *iç ve dış tehlikelere karşı halkı koruma*; *organize olma - ekip ruhu* gibi açılardan ulusal güvenlik değerine verilen önem ortaya konulmuştur.

Yazıtlarda geçen ifadelerde dönem halkları için *vatanperverlik* ve *vatan toprağını kutsal sayma* değerlerinin önemi dikkat çekmektedir. Orhun Nehri Havzası içerisinde yer alan Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları ile söz konusu bölgeden mesafe olarak daha uzakta yer almasına rağmen yine bu coğrafya içerisinde değerlendirilen Tonyukuk Yazıtlarının yanı sıra, Moyun Çor Kağan (Şine Us) Yazıtı, Tes Yazıtı, Tariat Yazıtı gibi Köktürk Kağanlığı Dönemi sonrasında aynı bölgede hüküm süren Ötüken Uygurlarına ait yazılı taşlarda, kağanların hükümdarı oldukları halkları bir araya getirme, merkezî otoriteyi koruma, Türklük bilincini oluşturma, birliği sağlama ve millet kavramına ulaşma çabaları dikkati çekmektedir. Ulusa, geçmişte yaşanmış sorunlar ve başka ulusların boyunduruğu altında geçen sürgün dönemlerinden ders çıkarılması gereği anlatılırken bir yandan da ulusal refahın birlik ve beraberlik ekseninde yaşatılacak olan “il”de olduğu vurgulanır; “il tutulacak yer “Ötüken”dir...” (Albayrak, 2016, s. 14).

Coğrafi konum itibarıyla tam olarak hangi sınırlar içerisinde yer aldığı noktasında araştırmacılarca farklı görüşler ileri sürülen Ötüken'in hem üzerinde yaşayan eski göçebe topluluklar hem de merkezi hâline geldiği büyük kağanlıklar açısından stratejik öneme

sahip ve aynı zamanda kutsal kabul edilen geniş bir alan olduğu açıktır¹⁹ (Albayrak, 2016, s. 15).

Ötüken, iktisadi ve stratejik konumu sebebiyle Hun Devleti'nin başkenti olmuş, hem birinci hem de ikinci Köktürk İmparatorluğu'nun başkenti ve kutsal vatan sembolü durumuna gelmiş, ayrıca Uygur Türk Devleti ile Cengiz İmparatorluğu'na da başkentlik yapmıştı. Orhun-Yenisey Yazıtlarında ormanlık ve dağlık bir yer olarak belirtilen Ötüken, Aşina boyunun tözü olmalıdır. Ötüken bölgesinin kutsal bir yer sayılmasının, Orta Asya inanç ve mitolojisine dayanan birçok nedenleri olmalıdır. VII. asırda bütün Türk boyları ve Köktürk İmparatorluğu'na bağlı yabancı boylar için Ötüken bölgesinin ve ormanlarının kült olduğu gerek Köktürk Yazıtlarından gerekse daha sonraki Uygur Yazıtlarından anlaşılmaktadır (Aydemir, 2010, s. 200). Buna göre bir cihan devleti olma amacıyla olan Türk devletinin merkezi de cihanın merkezinde olmalıdır. Dolayısıyla Orta Asya'yı hâkimiyeti altına alan bir devlet, başkent olarak Ötüken'i seçmiştir. Çünkü, burası kutsal bir yerdir. Tanrı'nın dünyaya, dünyanın da Tanrı'ya en yakın olduğu yer burasıdır (Ögel, 2014a, s. 278; 2014b, s. 381).

Ötüken bölgesi özellikle de kağanlık merkezinin bulunduğu Ordu Balık (Karabalgasun / Harbargas) şehri, Türklerin güçlü oldukları dönemlerde Çin'den, Soğdiyana'dan, İran'dan, Bizans'tan sık sık elçilerin ve kervanların gidip geldiği İpek Yolu'nun en işlek merkezlerinden biri hâline gelir; Çin ile Bizans arasında âdeta köprü görevi görür. Ötüken'in coğrafi ve stratejik konumunun tamamen bilincinde olan Bilge Kağan da, kardeşi Köl Tigin adına bu coğrafyada anıt mezar külliyesi inşa ettirir ve yazıtı da buraya diktirir (Alyılmaz, 2004b, s. 185). Bu bölge, coğrafi ve stratejik konumu sebebiyle tarihin her döneminde Türk kağanlıklarının ve imparatorluklarının merkezi olmuş ve kutsal sayılmıştır. Zira Bilge Kağan, halkına ve kendinden sonraki kuşaklara mesajını iletirken Ötüken'in eşsiz güzelliklere sahip olduğunu, Türkler için hayati önem taşıdığını, asker sevk ettiği (elde ettiği) topraklar içinde bu kadar güzel bir yerin bulunmadığını, Türklerin burayı terk ettikleri takdirde yok olup gideceklerini, burada kalıp ticaretle uğraştıklarında ise, sonsuza kadar mutlu ve huzurlu biçimde yaşamlarını sürdüreceklerini kesin bir dille ifade eder (Alyılmaz, 2004b, s. 183).

¹⁹ Ötüken ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Aydemir, 2010; Aydın, 2007; Chavannes, 2006; Czegledy, 1995; Divitçioğlu, 1987; Gabain, 1950; Golden, 2002; Gömeç, 2000; Hirth, 1899; Jisl, 1963; Ögel, 1957; Schubert, 1964; Sümer, 1942; Tekin, 1983.

Bu açıdan yazıtlarda, *vatanı terk etmeme, vatanperverlik, vatan toprağını kutsal sayma* vurgusuyla ulusal güvenlik değerinin yansıtıldığı ifadelerden bazıları aşağıdaki gibidir:

Türük Kagan ötüken yış olursar ilte bunğ yok	Türklerin hakanı Ötüken Dağlarında oturur ve oradan hükmeder ise ülkede hiçbir sıkıntı olmaz.	KT G 3
Ötüken yışda yig idi yok ermiş! İl tutsık yir Ötüken yış ermiş!	(ve anladım ki) Ötüken Dağlarından daha iyi bir yer asla yok imiş! Türk halkının yurt edineceği ve yönetileceği yer Ötüken Dağları emiş!	KT G 4
Iduk Ötüken y[ış bodun, bardıg. İlgerü barıgma] bardıg, kurıgaru barıgma bardıg. Barduk yirde edgüg ol, erinç: Kanıñg subça yügürti, süñgükünğ tagça yatdı beglik urı oglunğ kul boltı, eşilik kız ogluñg küñg boltı.	Kutsal Ötüken Dağları halkı, (yerini yurdunu bırakıp) gittin. Doğuya gidenler(iniz) gittiniz, batıya gidenler(iniz) gittiniz. Gittiğiniz yerlerde kazancınız şu oldu, hiç şüphesiz: Kanlarınız ırmaklar gibi aktı, kemikleriniz dağlar gibi yığıldı; bey olacak erkek evladınız köle oldu, hanım olacak kız evladınız cariyeye oldu.	KT D 23-24
Bu kaganıñda bu beglerig[de, bu yerinğde su]bunğd[a adılmasar] Türük [bodun], [.....] edgü körteçi sen, ebinğe kirteçi sen, bunğsuz boltaçı sen. [.....]	Bu hakanından (ve) bu beylerinden, (bu vatanından ayrılmazsan, ey) Türk (halkı), ... iyilik göreceksin, evine gireceksin (ve) dertsiz olacaksın.	BK K 13-14
Birye Çugay yış Tögültün yazı konayın tiser, Türük bodun ölsikig! Anta anyıg kişi ança boşgurur ermiş: “İrak erser, yablak ağı birür, yaguk erser edgü agu birür” tip ança boşgurur ermiş. Bilig bilmez kişi ol sabıg alıp, yagru barıp, öküş kişi öltüg. Ol yergerü barsar, Türük bodun, ölteçi sen! Ötüken yir olurup arkış tırkiş ısar, neng bungug yok. Ötüken yış olursar benggü il tuta olurtaçı sen.	(Güneyde Çugay Dağlarına ve Tögültün Ovası’na konayım dersin, Türk halkı öleceksin! Orada kötü (niyetli) kimseler şöyle akıl verirler emiş: “(Çinliler (bir halk) uzakta yaşıyor ise, kötü hediyeler verir, yakın(da) yaşıyor) ise iyi hediyeler verir” deyip öyle akıl verirler imiş. (Ey) cahil kişiler, bu sözlere kanıp, (Çinlilere) yakın gidip, çok sayıda öldünüz. Ötüken topraklarında oturup kervanlar gönderirseniz, hiç derdiniz olmaz Ötüken Dağlarında oturursanız sonsuza kadar devlet sahibi olup hükmedeceksiniz.	KT G 6-7-8
Tü[rk kaganıg], Türk bodunug Ötüken yerke ben özüm, Bilge Tonfukuk, <kelürtüm>. Ötüken yerig konmış teyin eşidip biryeki bodun, kuryakı, yıryakı, önğreki bodun kelti.	(Türk hakanını), Türk halkını Ötüken toprağına ben kendim, Bilge Tonyukuk, (getirdim). (Türk halkı) Ötüken toprağına yerleşmiş diye haber alıp güneydeki halklar, batıdaki, kuzeydeki ve doğudaki halklar (üzerimize) geldiler.	TI G 10

Türklerin yaşadığı engin coğrafya, bir taraftan Türk boylarının “özgür karakterini” şekillendirirken, diğer taraftan da boyların bir araya gelme, millet kavramına

ulaşma sürecini zorlaştırmıştır. Büyük Hun hükümdarı Mete'den (MÖ 209-174) itibaren bölgede kurulmuş Türk devletlerinde Çin Seddi'nin kuzeyinde yaşayan ve “yay çeken” bütün akraba toplulukları bir araya getirme, bir siyasi birlik oluşturma, millet kavramına ulaşma ve dışarıya karşı güçlü olma çabası dikkati çeker (Mert, 2009, s. 3).

Tarihte, kadim kaynaklardaki bazı kelimelerin Türk kelimesinin kökenini oluşturması ve ön-Türk tarihi ile ilgili tartışmaları bir yana bırakacak olursak, Türk adıyla anılan ilk devlet MS VI. yy ortalarında kurulan Köktürk Kağanlığı'dır. Bu devlete ve mensuplarına Çin kaynaklarında (Tu-cüeh) Tukyü/Türk dendiği, bu devletin ikinci döneminde dikilen yazıtlardan da bu kelimenin Türk olduğu açıkça bilinmektedir. Gerek Çin kaynaklarının tanıklığı gerekse Orhun Yazıtlarının kelimeyi ve kavramı kullanım biçimine baktığımızda Türk kelimesinin siyasi ve kapsayıcı/içerici bir anlamda Türkçe konuşan halkları kapsadığı sonucuna varmak mümkündür. En azından bu kağanlığın idareci sınıfında bu anlamda bir Türklük bilincinin var olduğu belirtilmelidir (Öz, 2008, s. 221).

Orhun Yazıtları incelendiğinde hem Türklüğün çok sık vurgulanan bir kavram olduğu hem de kağanların kağanlık sürelerinin çok önemli bir kısmının akraba boyları bir araya getirme çabasıyla geçtiği görülmektedir. Bu da yönetici zümrede ciddi düzeyde bir Türklük bilincinin var olduğunu göstermektedir (Mert & Bozkırlı, 2015, s. 14).

Yazıtlarda anlatılanlara göre kağanlar, devletin ve milletin güvenliği için hem içte hem de dışta oluşabilecek tehlikelere karşı önlemler almaktaydı. Bunu sağlamanın yollarından biri de içte halkı örgütleyerek birliği ve bütünlüğü sağlamak ve onları güvenli bölgelere yerleştirmektir. Dışta ise düşman olan boyları ve diğer toplulukları zor kullanarak itaat altına alma, askerî seferlerle, baskınlarla düşman halkı mağlup ederek teslim olmalarını ve kendi egemenliklerini kabul etmelerini sağlayarak onları da millî birlik içerisine dâhil etmektir.

Bu açıdan değerlendirildiğinde yazıtlarda *millî birlik ve beraberlik, dağınık yaşayan boyları bir araya getirme* vurgusuyla ulusal güvenlik değerini yansıtan ifadelerden bazıları aşağıdaki gibidir:

Tört bulunğ kop yağı ermiş. Sü sülepen tört bulunğdaki bodunug kop almış,	Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevk ederek, dört bucaktaki halkları hep almış, hep

kop baz kılmış. Başlıgıg yüküntürmiş, tizligig sökürmüş

(kendilerine) bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler

KT D 2

İlgerü Kadirkan yışığ bodunug ança konturtumuz, ança itdimiz. Kurıgaru Kenğü Tarmanka tegi Türük bodunug ança konturtumuz, ança etdimiz.

Doğuda Kingan Dağlarının ötesine (kadar) halklarımızı öylece yerleştirdik, öylece örgütledik. Batıda Kengü Tarman'a kadar Türk halkını öylece yerleştirdik, öylece örgütledik.

KT D 21

Ol yılka Türgiş [tapa, Altun yışığ] toga, Ertiş ügüzüg keçe yorıdımız. Türgiş bodunug uda basdımız. Türgiş Kagan süsi Bolçuda otça, borça, kelti. Sünğüşdimiz. Köl Tigin başgu boz at binip tegdi. Başgu boz k[.....] tutuzt[1,] ekisin özi altızdı. Anta yana kirip Türgiş Kagan buyrukı Az Totokug eligin tutdı. Kaganın anta ölürtümüz, ilin altımız. Kara Türgiş bodun kop içikdi. Ol bodunug Tabarda ko[nturtumuz] Sogdak bodun iteyin tiyin Yinçü ügüzüg keçe Temir Kapıgka tegi süledimiz. Anta kisre kara Türgiş bodun yağı bolmış, Kenğeres tapa bardı.

O yıl Türgişlere doğru, Altay Dağlarını aşarak (ve) İrtiş Irmağı'nı geçerek yürüdük. Türgiş halkını uykuda (iken) bastık. Türgiş Hakanının ordusu Bolçu'da ateş gibi, kasırga gibi (üzerimize) geldi. Savaşık. Köl Tigin alını akıtmalı boz ata binip hücum etti. Alını akıtmalı boz (at) yakalattı, ikisini (de) kendisi (tutsak) aldı. Orada yine (düşman hatları içine) girip Türgiş hakanının kumandanı Az valisini el(i) ile yakaladı. (Türgişlerin) hakanını orada öldürdük, ülkesini aldık. Türgişlerin avam halkı hep (bize) tabi oldu. O halkı Tabar'da yerleştirdik. Soğdak halkını düzene sokayım diye İnci (Sır Derya) Irmağı'nı geçerek Demir Kapı'ya kadar sefer ettik. Ondan sonra Türgiş avam halkı (yine) düşman olmuş, Kengeres'e doğru gittiler.

KT D 36-37-38

Tokuz Oguz bodun kentü bodunum erti. Tenğri yir bulgakın üçün yağı boltı. Bir yılka biş yolu sünğüşdimiz. Enğ ilk Toğu balıkda sünğüşdümüz. Köl Tigin Azman akıg binip olayu tegdi. Altı erig sançdı. Sü [t]legişinte yitinç erig kılıçladı.

Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi. Gök (ile) yer (arasındaki) karışıklık nedeniyle (bize) düşman oldular. (Onlarla) bir yılda beş kez savaşık. İlk önce Toğu şehrinde savaşık. Köl Tigin'e Azman kır (at)ına binip sabırsızca hücum etti. Altı eri mızrakladı. Ordular kapıştığında (da) yedinci eri kılıçladı.

KT K 4-5

Ekinti Koşulgakda Ediz birle sünğüşdimiz. Köl Tigin Az yağızın binip olayu tegip bir erig sançdı, tokuz erig egire tokıdı. Ediz bodun anta ölti.

İkinci olarak Koşulgak'ta Edizlerle savaşık. Kül Tigin Az yağızına binip sabırsızca hücum ederek bir eri mızrakladı, dokuz eri (de) kuşatarak dövdü. Ediz halkı orada öldü.

KT K 5-6

Üçünç Bo[ıçu]da Oguz birle sünğüşdümüz. Köl Tigin Azman akıg binip tegdi, sançdı. Süsin sançdımız, ilin altımız.

Üçüncü olarak Bolçu'da Oğuzlarla savaşık. Köl Tigin Azman kır (at)ına binip hücum etti, mızrakladı. Askerlerini mızrakladık, ülkelerini aldık.

KT K 6

Törtünç Çuş başınta sünğüşdümüz. Türük bodun adak kamşatdı. Yablak bolt[aç]ı erti. Oza [k]elmiş süsin Köl Tigin

Dördüncü olarak Çuş Başı'nda savaşık. Türk halkı(nın) ayağı sendeledi. Perişan olacak idi. Süratle gelen (düşman) ordusunu Köl Tigin

agıtıp Tonğra bir uguş alpagu on erig Tonğa
Tigin yogınta egirip ölürtümüz.

dağıtıp Tongra(lardan) bir grup yiğit on eri Tonga
Tigin'in cenaze töreninde kuşatarak öldürdük.

KT K 6-7

Bilge Kağan Yazıtı ile Köl Tigin Yazıtı'nın ortak olan yüzlerinde tespit edilen bağımsız olmak değeri ile ilgili ifadelerde özellikle yönetici kesimin bey olmaya, hanım olmaya layıkken düşman topluluklarca esir düşürülmesi durumunda bağımsızlığın ortadan kalkacağı vurgulanmıştır. Karakter yapısı itibarıyla özgürlük ve bağımsızlığına oldukça önem veren bir topluluğun üyeleri olarak bu değerleri kaybetmenin yaratacağı zor durum gözler önüne serilerek, *toplumsal bağımsızlığa önem verme* vurgusuyla bu değerlerin önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır:

Tabgaç bodunka beglik ırı oğlın kul
kultı, eşilik kız oğlın küñg kultı. Türuk begler
Türuk atın itti; Tabg[açgı] begler Tabg[aç atın
tutupan Tabgaç kaganka körmış. Elig yıl] işig
küçüg birmış. İlgerü, küñ tugsıkka, Bükli
[k]aganka tegi süleyü birmış, kurıgaru Temir
Kapıgka <tegi> süleyü birmış; Tabgaç
kaganka ilin törüsin alı birmış.

(Bu yüzden, Türk halkı) Çin halkına
bey olmaya layık erkek evladını kul yaptı,
hanım olmaya layık kız evladını (da) cariyeye
yaptı. Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı;
Çinlilerin hizmetindeki Türk beyleri Çin
(unvanlarını alarak Çin İmparatoru'na tabi
olmuşlar. Elli yıl) hizmet etmişler. Doğuda, gün
doğusunda, Bükli Hakanı'na kadar sefer
edivermişler; Çin İmparatoru için (böylece)
fetihler yapmış, ülkeler almışlar.

BK D 7-8

Türk devletinin veziri olan Bilge Tonyukuk, kendi ağzından dönem halklarının yaşantısını, devlet idarecisi olarak kağanlarla birlikte verdikleri bağımsızlık mücadelesini anlattığı yazıtlarda, *bağımsızlığa* vermiş olduğu önemi yaşananlardan hareketle vurgulamıştır.

Bilge Tonfukuk, ben özüm, Tabgaç
ilinğe kılıntım. Türk bodun Tabgaçka körür
erti.

Bilge Tonyukuk, ben kendim, Çin'de
doğdum. Türk halkı (o zaman) Çin'e bağımlı
idi.

Türk bodun, kanın bulmayın
Tabgaçda adrıltı, kanlantı; kanın kodup
Tabgaçka yana içikdi.

Türk halkı, (kendi) hanını bulmayınca,
Çin'den ayrıldı; han sahibi oldu; (fakat) hanını
bırakıp Çin'e yeniden bağımlı oldu.

Tenğri ança temiş erinç: “Kan bertim,
kanınğın kodup içikdiñg.” İçikdük üçün
Tenğri “Öl!” temiş erinç. Türk bodun ölti,

Tanrı şöyle demiş olmalı: “(Sana) han
verdim, hanını bırakıp (yine) bağımlı oldun.”
(Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir
halkı(nın) ülkesinde boy kalmadı.

alkıntı, yok boltı. Türk Sir bodun yerinte bod kalmadı.

TI B 1-2-3-4

Orhun Yazıtlarında devlet yönetiminin ulusal güvenliği sağlamak için başvurduğu diğer yollar; komşularla ilişkileri düzenleme, düşman unsurlara karşı önlem alma, tehlikelere karşı tetikte olma ve halkı uyarıp birlik beraberlik ve itaat çağrısında bulunma, özetle *devletin bekası için çalışmadır*. Bu yönüyle ulusal güvenlik değerini yansıtan ifadeler aşağıdaki gibidir:

Bu yirde olurup Tabgaç bodun birle tüzültüm. Altun kümüş, işgiti kutay bunğsuz ança birtir.

Bu yerde oturup Çin halkı ile (ilişkileri) düzelttim. (Çinliler) altın(ı), gümüş(ü), ipeği (ve) ipekli kumaşları güçlükle çıkarmaksızın öylece (bize) veriyorlar.

KT G 4-5

Türük begler bodun, bunu eşidinğ! Türük bodun tirip il tutsikingin bunta urtum; yangılıp ölsikingin yeme bunta urtum. Neñg neñg sabım erser beñgü taška urtum. Angar körü biling! Türük matı bodun, begler, bödke körügme begler gü yanğıltaçı siz?

(Ey) Türk beyleri ve halkı, bunu işitin! Türk halkı, dirilip (nasıl) devlet sahibi olacağını buraya (taş üzerine) hakettim; yanılıp (nasıl) öleceğini de buraya hakettim; (Söyleyecek) her ne sözüm var ise ebedî taş hakettim. Ona bakarak öğrenin. Ey sadık Türk halkı ve beyleri, bu devirde bana itaat eden beyler, sizler mi yanılacaksınız?

KT G 10-11

Köl Tigin [altı otuz] yaşınğa Kırkız tapa süledimiz. Sünğüg batımı karıg söküp Kögmen yışığ toga yorıp Kırkız bodunug uda basdımız. Kaganın birle Sonğa yışda sünğüşdimiz. Köl Tigin Bayırkun[ıñ ak adg]ır[ıg] binip oplayu tegdi. Bir erig okun urtı, eki erig udşuru sançdı. Ol tegdükde, Bayırkunıñ ak adgırığ udlukın sıyu urtı. Kırkız Kaganın ölürtümüz, ilin altımız.

Köl Tigin yirmi altı yaşında (iken) Kırgızlara doğru sefer ettik. Mızrak batımı karı söküp Kögmen Dağlarını aşarak Kırgız halkını uykuda (iken) bastık. Hakanları ile Songa Dağı'nda savaştık. Köl Tigin Bayırkuların ak aygırına binip süratle atılarak hücum etti. Bir eri okla vurdu, iki eri (de) kovalayıp mızrakladı. O hücumda, Bayırkuların ak aygırını, uyluğunu kırıp vurdular. Kırgız Hakanını öldürdük, ülkesini aldık.

KT D 34-35-36

Yeti yegirmi yaşıma Tanğut tapa süledim. Tanğut bodunug bozdum. Oğlın, yu[tuz]ın, ylıkısın barımın anta altım.

On yedi yaşında Tangutlara doğru sefer ettim. Tangut halkını hezimete uğrattım. Çocuklarını, kadınlarını, at sürülerini (ve tüm) varlıklarını o zaman aldım.

BK D 24

Ol yılka Türgiş tapa Altun yışığ [aş]a Ertiş ügüzüg keçe yorı[dım. Türgiş bodunug] uda basdım. Türgiş kagan süsi otça borça

O yıl Türgişlere doğru Altay Dağlarını aşarak (ve) İrtiş Irmağı'nı geçerek yürüdüm. Türgiş halkını uykuda bastım. Türgiş

kelti. Bolçuda süngüşdümüz. Kaganın, Yabgu[sı]n şadın anta ölürtüm, ilin anta altım.

Hakanı'nın ordusu ateş (ve) bora gibi (üzerimize) geldi. Bolçu'da savaştık. (Türgişlerin) Hakanı'nı, Yabgu'sunu (ve) Şad'ını orada öldürdüm, devletini orada zaptettim.

BK D 27-28

Yazıtlarda, kağan ve kumandanlar devletin ve milletin güvenliğini sağlamak amacıyla devletin varlığını tehdit eden herhangi bir durumla karşılaştığında **tehlikelere karşı organize olma, ekip ruhunu canlandırma ve birlik beraberlik** mesajları vermektedir:

Anta ötrü kaganıma ötüntüm. Ança ötüntüm: “Tabgaç, Oguz, Kıtay, buçegü kabışsar kaltaçı biz. Öz içi taşın tutmuş teg biz. Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçe erkli üzgeli uçuz; yuyka, kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçe yogun bolsar üzgüllük alp ermiş. Öngre Kıtayda, birye Tabgaçda, kurya kurdınta, yırya Oguzda eki üç binğ sümüz kelteçimiz bar mu ne?” Ança ötüntüm.

Ondan sonra kağanıma ricada bulundum. Şöyle ricada bulundum: “Çinliler, Oğuzlar (ve) Kıtaylar, bu üçü birleşirlerse (biz) çaresiz kalırız. Kendi iç (kuvvetler)i (ile) dış (topraklar)ı tutmuş gibiyiz. (Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş; ince olanı (da) kırmak kolay; yufka, kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş. Doğuda Kıtay'dan, güneyde Çin'den, batıda batıdan, kuzeyde de Oğuzlardan gelecek iki üç bin (kadar) askerimiz var mı ne?” Böylece ricada bulundum.

TI G 6-7-8

Karğım Kagan yiti yeg[ir]mi erin taşıkmiş. Taşra yoriyur tiyin kü eşidip balıkdaki tagıkmiş, tagdaki inmiş, tirilip yetmiş er bolmış.

Babam Hakan on yedi adamla baş kaldırmış. (İlteriş) baş kaldırıyor diye haber alıp şehirdekiler dağa çıkmış, dağdakiler (şehire) inmiş, derlenip toplanıp yetmiş kişi olmuşlar.

KT D 11-12

İlgerü kurıgaru sülep ti[r]miş kubrat[miş. K]lamagı yeti yüz er bolmış. Yeti yüz er bolup elsiremiş, kagansıramış bodunug, küngedmiş, kuladmış bodunug, Türük törüsün içgınnmış bodunug eçüm apam törüsünce yaratmış boşgurmış. Tölis Tarduş [bodunug anta etmiş], Yabgug Şadıg anta bermiş.

Doğuya (ve) batıya sefer edip (adam) toplamış (ve) yığmış. (Sonunda) hepsi yedi yüz kişi olmuşlar. Yedi yüz kişi olup devletsiz kalmış, hakansız kalmış halkı, carıye olmuş, kul olmuş halkı, Türk örf ve adetlerini bırakmış halkı atalarımın dedeleriin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş. Tölis (ve) Tarduş halklarını o vakit düzenlemiş, Yabgu'yu (ve) Şad'ı o vakit (onlara) vermiş.

KT D 12-13

Kögmen yir sub idisiz kalmazun tiyin Az Kırkız bodunug <itip> yarat[ıp keltimiz süngüşdümüz....] yana birtimiz.

Kögmen ülkesi sahipsiz kalmasın diye Az (ve) Kırgız halklarını örgütleyip geldik (ve) savaştık..... yeniden verdik.

KT D 20

İda taşda kalmış kubranıp yeti yüz boltı. Eki ülügi atlıg erti, bir ülügi yadag erti. Yeti yüz kişig uduzugma ulugı “Şad” erti “Aygıl!” tidi. Ayıgması ben ertim, Bilge Tunyukuk. “Kagan mu kışayın?” tedim, sakıntım: Toruk bukalı semiz bukalı ırakda bilser, semiz buka, toruk buka teyin bilmez ermiş teyin ança sakıntım. Anta kisre, Tenğri bilig bertük üçün, özüm ök kagan kışdım.

Dağda bayırda kalmış olanları toplanıp yedi yüz (kişi) oldu. (Bu yedi yüz kişilik kuvvetin) iki bölümü atlı idi, bir bölümü yaya idi. Yedi yüz kişiyi sevk eden üstleri “Şad” idi. “Sözcüm ol!” dedi; sözcüsü ben idim, Bilge Tonyukuk. (Bunu) kagan mı yapayım?” dedim, düşündüm: (İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa, hangilerinin semiz boğa, hangilerinin zayıf boğa olduğunu bilmez imiş diye öylece düşündüm. Ondan sonra, Tanrı akıl verdiği için, (onu) ben kendim kagan yaptım.

TI B 4-5-6

Tılıg kelürti. Sabı antag: “Yarış yazıda on tümen sü terilti” tir. Ol sabıg eşidip begler kopın “Yanalım; arıg ubutu yeg!” tedi. “Ben ança ter men, ben Bilge Tonfukuk: Altun yışığ aşıa keltimiz, Ertiş ügüzüg keçe keltimiz. Kelmiş ‘Alp!’ tidi, tuymadı. Tenğri Umay, ıduk Yer Sub basa berti erinç. Neke tezer biz? Üküş teyin neke korkur biz? Az teyin ne basınalım? Tegelim!” tidim. Tegdimiz. Yulıdımız.

(Bu arada bir) haberci getirdiler. Sözleri şöyle: “Yarış Ovası’nda yüz bin asker toplandı.” diyor. Bu haberi duyunca beyler hep birlikte “Dönelim; temiz (yani “savaşıp yenilmemiş”) utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir!” dediler. (Ben de şöyle dedim:) “Ben şöyle diyorum, ben Bilge Tonyukuk: Altay Dağlarını aşarak geldik, İrtiş Irmağı’nı geçerek geldik. (Buralara kadar) gelenler “(Geliş) zor(du)!” dediler, (ama pek de zorluk) hissetmediler. Galiba, Tanrı Umay, Kutsal Yer ve Su (ruhları bize) yardımcı oluverdiler. Niye kaçıyoruz? (Düşman) çok diye niye korkuyoruz? Azız diye niye yenilelim? Saldıralım!” dedim. Saldırdık, talan ettik.

TII B 1-2-3-4

Köktürk Dönemi’nde görülen boyları bir araya getirme ve birlik beraberlik içerisinde yaşama değeri, hemen devamında Uygurlarca oluşturulan Ötüken Uygur Devleti’nde de devam etmiştir. Köktürklerin zayıflamasıyla ortaya çıkan iktidar mücadelesinde iktidarı ele geçiren Uygurlar da tıpkı Köktürkler gibi bir süre diğer akraba boylara hâkimiyetlerini kabul ettirme mücadelesi verirler. Yani tekrar boyları bir araya getirme, istikrarı sağlama, dışa ve içe karşı güçlü olma çabaları dikkati çeker (Mert, 2009, s. 19). Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında kagan halkı derleyip bir araya getirdiğinden boyların birlikte hareket ettiğinden bahsedilmekte; özellikle Tariat Yazıtı’nda boy adları sıralanmaktadır. Bu açıdan ulusal güvenliği sağlama çabalarını ifade eden bölümlerden bazıları aşağıdaki gibidir:

elig yıl olurmıs türük ilinçe aşı otuz
yaşıma ıd#... irti anıta boyıla.....

yaña tüşdi toquz oğuz boğunumın
tirü kübratı aştım

Türk devletine yirmi altı yaşında iken
..... orada Boyla

Yine döndü. Dokuz Oğuz halkımı derleyip
bir araya getirdim.

ŞU K 4-5

tengrim : қағым оғлы : билге
..... [kut]#luğı isig y..... buyruğı :
az sıpa : tay senğün : boğunı : tonğra ed[e]
... ıq baş kay aba baş : üç qarluğ : bunça
: boğun : yabğu : boğunı

tenrim : қағым : оғлы ğı
#.....ı uduğan bu[yruğı] çabı∞ senğün :
boğunı : toquz bayırquu : aq baş#
ba∞ı∞ : toquz tañar : bunça : boğun : çad
: boğunı

..... bitigme : bunı yaratıgma
[bilge] #kutluğ tarğan : senğün bunça
boğunuğ : atın : yolın : yağma : alım : çisi
: eki : y#....kutluğ : bilge : senğün : uru∞u
: kutluğ : tarğan senğün : ol eki : yur

.....uqda : bayırquu : tarđu∞ :
bilge : t#arğan kutluğ : yağma tabğaç :
soğdağ : ba∞ı : bilige : senğün : uz öng :
erkin

Tanrım Han'ımın oğlu Bilge
Kutlug'u İsig(?) Buyruk'u Az Sıpa (?) Tay
Sengün; boyları Tonra, Ede, ... Baş, Kay, Aba-
Baş(?), Üç Karluk... bunca boylar Yabgu boyları

Tanrım Hanım oğlu
Udurgan, Buyruk'u Çabış Sengün, boyları Dokuz
Bayırku, Ak Baş basmış. Dokuz Tatar
bunca boylar Şad boyları

..... (bunu) yazan, bunu yapan Bilge
Kutlug Tarkan Sengün(dür). Bunca boyları,
onların adları ve sanlarını Yagma Alum Çisi.....
Kutlug Bilge Sengün ile Kutlug Tarkan
Sengün(dür) o iki kayın birader

..... Bayırku Tarduş Bilge Tarkan
Kutlug ve Yagma-Tabğaç-Sogdak (işleri) başı
Bilge Sengün Uz Öng Erkin

TA K 3-4-5-6

Ötüken Uyğur Dönemi Yazıtlarında devlet yönetiminin ulusal güvenliği sağlamak için düşman unsurlara karşı önlem aldığını, tehlikelere karşı karakol ve karargâhlar inşa ettiğini, halkı uyarıp birlik beraberlik ve itaat çağrısında bulunduğunu anlatan ifadeler yer verilmiştir. Bu yönüyle *devletin bekası için çalışma* değerini yansıtan bölümlerden bazıları aşağıdaki gibidir:

tenğri қағым : атлығы тоғуз : таñar
yeti yegirmi : az : buyruğ.....#a :
senğüt bınğ[a uyğur] boğunı : tigitimin :
bu bitidükde : қағıma : turğaq ba∞ı#
[kağas] ataçuğ begzeker çigsi : bıla bağa
tarğan : üç yüz : turğaq : turutdı

Tanrı Han'ımın atlıları Dokuz Tatarlar
ve On Yedi Azlar(dan oluşuyor). Buyruklar
(kumandanlar) generaller ve bingalar
(da) Uyğur(lardan)dır. Prenslerimle birlikte bu
(kitabeyi) yazdığımızda, Han'ım için,
Karakollar Başı Kagas Ataçuk ve (?) Begzeker
Çigşi Bıla Baga Tarkan, üç yüz karakol inşa
ettirdi.

TA K 2

tay bilge totoq yablaqnı üçün bir
eki atlıg yablaqnı üçün kara bo#duñum

“Tay Bilge Totok'un ve bir iki ün
sahibi kişinin kötü uygulamaları yüzünden

öltünġ yetdiġ ħaıa içik ölmeçi yetmeçi
sen tidim yiçe işig küçig birgil tidim

(ey) halkım! Öldün, mahvoldun. Bana yeniden tabi olun! (O zaman) ölüp yok olmazsınız.” dedim. Önceden olduğu gibi bana hizmet edin dedim.

ŞU D 5

....# tiz başı çıtımın ħayıladıım
ħaka anıa ħakalaadıım çik bođunħa totoġ at
birtim işbaraş tarħat anıa ançulaadıım ...

Tes başındaki çitle çevrili konağımda yayladım. Orada (tebamın) karargâhını sabitledim. Çik halkına Totok unvan(lı kişi) tayin ettim ve orada İşbara ve Tarkan unvanlarını sundum.

ŞU K 2

İrk Bitig’de sefere çıkan bir han ve askerlerinin başarıları ve sonrasında neşe ve sevinç içerisinde geri dönüşlerini tasvir eden ve iyiye yorulan bir falda *ulusal güvenlik* sembolize edilmiştir:

Kan süke barmış. Yagıġ sançmış.
Köçürü konturu kelir. Özi süsi öġire
sebinü ordusingaru kelir, tir.

Bir han sefere çıkmış, düşmanı mızraklamış. (Askerlerini) göç ettire kondura geliyor. Kendisi ve askerleri neşe ve sevinç içinde karargâhına doğru geliyor, der.

Ança bilinġler: Edgü ol.

Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

IB / 34 / 4-4-2

DPKAM’dan indelenen çatiklerden Çastani Bey Hikâyesi’nde Hükümdar Çastani Bey, halkına zarar veren şeytanlara karşı mücadele etmektedir. Bey’in *korkusuzca düşmanlarına karşı koyması ve halkını savunması* ile *ulusal güvenlik* değerini ifade eden bölüm aşağıdadır:

anı kör[ü]p ç(a)şt[a]nı él-
-ig be:g yürekin katrunup toġalar be:gi
teg
kşatrik be:gler [m]eġin meġilep
korkınçsız
ayınçsız köñülin ol yekler a:ras[ınta]
ki[ri]p
bardı., ötrü ol yekler ç(a)ştanı éligig
kö[r]üp
sinirgelir osuglug kılımp tegirmileyü
avlap inçe té:p té:diler.. ay kim s(e)n
ne:g(ü)lök
k(e)ntü: ö:zün ök biziġ üstün altın

Bunları gören Hükümdar Çastani, cesaretini toplayarak, kahramanlar beyi Kşatrik beyleri gibi bir eda ile (şeytanlardan) hiç korkup çekinmeden onların arasına girdi. O zaman o şeytanlar, Hükümdar Çastani’yi görüp, sanki onu avlayıp yiyeceklermiş gibi etrafını sarıp (ona) şöyle dediler: “Hey sen kimsin? Nasıl oldu da kendini bizim altı ve üstü daġa (benzeyen) dişlerimizde yok ettirmeye getirdin?” Bu sözü işiten Hükümdar Çastani hiç korkmadan yüreğini sağlam tutup o şeytanlara şöyle dedi: “Ey şeytanlar derhâl söyleyin! Siz benim şehrimdeki

ta:g t(i)şimizke yo:kı bolgalı keltiñ bo: sa:vag eşidip ç(a)ştanı élig be:g yürekin kat- -runup ançakıya yme korkmadın ol yeklerke inçe té:p té:di.. ay yekler t(e)rkin maña söz- -leñler meniñ halıkımdaki bodunug bokunug ne:gülük ölürür sizler sizlerke bo: balık- -ka kirgülük kü:ç küsün kim bé:rdi..	insanları niçin öldürüyorsunuz? Sizlere bu gücü (ve) cesareti kim verdi?

DPKAM / ÇBH / Mainz 670
T III 84-42 / Ön / 0022 (14)-0036 (28)

4.1.10.2. Toplumsal düzen değeri ile ilgili bulgular

Eski Türk toplumunda toplumsal düzen değerine verilen öneme, dönemin önemli tarihî vesikaları olan Orhun Yazıtlarında farklı açılardan yapılan değerlendirmelerde rastlamak mümkündür. Yazıtlarda **yasa yapma ve yasalara uyma, töreye bağlılık, halkı düzene sokma, isyancıları bastırma** gibi açılardan toplumsal düzen değerine verilen önem ortaya konulmuştur.

Eski Türk toplumunda toplumsal düzeni sağlayan en önemli öğelerden biri olarak karşımıza **yasa yapma** ve **yasalara sıkı sıkıya bağlılık** çıkmaktadır. Ancak yasalar, yazılı olmayan ve adına **töre** denilen bir sistemde gerçekleştiriliyordu. **Töre; ilig, il ve bodun içerisinde / arasında gelenek ve göreneklerden türetilmiş sosyal yasalar** olarak tanımlanabilir. Töre konusunda Tengri'nin varlığı ve işlevi dolaylıdır. Köktürk Yazıtlarında bu husus açıkça bellidir. Töre; hep Türk bodunundan, Türk ilinden doğmuştur. Kağan bu doğuşa yardımcı olur. Görevi var olan kurumlaşmış törenin korunması ve uygulanmasıdır. XI. yüzyılda bile bahse konu kavram işaretinin kullanıldığı, yazılı kaynaklarda görülmektedir. Köktürk ve Uygur Yazıtlarında da **il** ve **törü** hep birlikte kullanılır, birbirinden ayrılmaz. Yazıtlarda 11 yerde geçen ve bunlardan altısında “**il**” ile birlikte kullanılan “**töre**” kavram işareti de bu duruma açıkça işaret etmektedir. Bütün bunlara göre; Köktürk bodununun var oluşu **ilig törüg > il-töre** kavramında ayrılmaz. (Divitçioğlu, 1987, s. 116-118).

Orhun Yazıtlarında açıkça belirtildiği üzere kanunlar bütününü ifade eden töre gereği, bağımsızlığın, ülkenin ve halkın mevcut olduğu Köktürk Devleti'nde mutlaka bir sistemin de olması gerekmektedir. Bahse konu kanunlar hükmü töreyi oluşturmaktaydı. Hâkimiyeti Tanrı'dan alan han, hâkimiyet ve bağımsızlığı, başlıca töre koymak şeklinde

anlamaktadır. Devletin varlığı töre koyan han ile ayaktadır. Töre hükümleri aynı zamanda değişik şartlar altında etkinliğini sürdürebilmek için değişebilir olma özelliğine de sahiptir. Ancak **törenin** bazı hükümleri kesinlikle değişmez kabul edilmiştir: **könilik** (adalet), **uzluk** (iyilik, faydalılık), **tüzlük** (eşitlik), **kişilik** (insanlık) (Taşağıl, 1992, s. 103; Terzi, 2015, s. 27).

Törenin oluşumu ve uygulanması hususunda kağanın rolü Tanrı'dan gelen yetki ile başlar ve devam eder. Türk Kağanı, Tanrı tarafından bazı olağanüstü güç ve yeteneklerle donatılmış olmasına rağmen, o hiçbir zaman olağanüstü varlık, bir başka ifadeyle bazı eski medeniyetlerde olduğu gibi “Tanrı-Kral” sayılmamıştır. Onun diğer insanlardan farkı, sadece ilahî bağışa nail olmaktan ibarettir. İktidarını Tanrı'dan aldığına inanan Türk Kağanı da, kendisini daima bu iktidarın kaynağına karşı sorumlu saymıştır. Kağan, bahse konu sorumluluğu Türk töresine karşı da duyar. Bu durum, Türk Kağanı'nın iktidarının sadece “ilahî değil, aynı zamanda “kanuni bir temele” de dayandığına işaret etmektedir (M.S. Aydın, 2011; Donuk, 1982; Koca, 2002; Ögel, 2016; Pamir, 2009; Terzi, 2015; Yakut, 2002).

Kağan, eski Orta-Asya Türk hukukunda aynı zamanda yasamanın bir kaynağı sayılmıştır. Bu yetki KökTanrı'dan gelen egemenlik (kut) ile açıklanabilir. Devlet kuran ve yöneten her kağan bunu törelerle gerçekleştirirdi. Örneğin, Köktürk Devleti'nin kurucusu Bumin Kağan tahta oturduktan sonra Türk ulusunun ülkesini ve töresini düzenlemiş, ardından da dört tarafa egemenliğini yayarak imparatorluğunu kurmuştur. Bir ara çökmüş olan Köktürk Devleti'ni yeniden bağımsızlığına kavuşturan İltiş Kağan da, töresi bozulmuş olan Türk ulusunu atalarının töresince tekrar diriltmiş ve töreye canlılık kazandırmıştır. Bilge Kağan ise, “... *Ben tahta çıktıktan sonra bunca önemli yasaı dünyanın dört bucağındaki halka verdim.*” sözleriyle, yasa koymanın önemini dile getirmiştir. Görüldüğü gibi, kağanın hukuk kuralı koyması, Türk toplumunun töresi olmaktadır. Eski Türk Orta – Asya devlet sisteminde kağanın hukuk kuralı koyma görevi, ülkeyi tanzim – idare etme ve halkı düzene sokma ödevinin bir sonucudur. Tüm bunlar, o dönemde adı konamayan bir “Hukuk Devleti” anlayışının altının çizilmeye çalışıldığını göstermektedir (Ögel, 2016, s. 147).

Görülüyor ki hangi biçimde ortaya çıkmış olursa olsun, kağanın iradesiyle töre durumuna gelen tüm kuralların adaletle uygun olması gerekir ve töreye kağanlar da dâhil

tüm toplumca uygun davranılması bir zorunluluktur. Törenin toplumdaki önemi ve saygınlığı eski Türk toplumlarında öylesine yerleşmiştir ki, kaynaklarda kağanlara töreye uygun davranmaları hususu sürekli hatırlatılmıştır. Kağanlar da buna özen göstermişler; bu konuda kendilerini halka hesap verme yükümlülüğü altında görmüşlerdir (Pamir, 2009, s. 372).

Köktürk toplumunda toplumsal düzen değerini yansıtan önemli uygulamalardan biri de devlet teşkilatının sağlanması ve kendi içerisinde sistemli bir şekilde hayata geçirilmesidir. “Bir devlette yasama kurulu niteliğinde meclisin var olması hem toplum yapısının sağlamlığı hem de hukuk tarihi açısından önemli kabul edilmektedir. Meclisin varlığını gerek Orhun Yazıtları gerekse Çin kaynakları ortaya koymaktadır. Meclisin çok daha eski dönemlerden kaldığı ve aynı sistemin Köktürklerde de devam ettirildiği bilinmektedir. Meclisi ifade eden kavram işareti *toy*; meclis üyeleri ise *toygundur*. Köktürk kağanları meclisin tabi başkanı olurken aynı zamanda başkanlığı zaman zaman hanedan dışından olan *aygucı* ve *ügeler* de yürütürdü. Ayrıca hükûmet kavramına ulaşmış olan Köktürkler, yazıtlarda geçen ifadelerle göre *buyruk* adı verilen bakanlara sahipti. Bazı hükûmet üyelerinin merkez dışındaki bölgelerde askerî vali konumunda, bazılarının da *tudunluk* yaparak vergi toplama işleriyle yükümlü olduğu görülmektedir (Taşağıl, 1992, s. 107-110).

Aşağıdaki örneklerde Orhun Yazıtlarında geçen ifadelerde **yasa yapma ve yasalara uyma, töreye bağlılık** vurgusuyla Köktürk toplumunda toplumsal düzen değerini yansıtan bölümlerden bazılarına yer verilmiştir:

Üze kök teŋgri asra yağız yer
kılındukda, ekin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi
oglınta üze eçüm apam Bumın Kagan,
İştemi Kagan olurmuş. Olurupan, Türik
bodunıŋ ilin tör[üs]in tuta birmiş, iti birmiş

Üstte mavi gök(yüzü) altta da yağız yer
yaratıldığında ikisinin arasında insan oğulları
yaratılmış. İnsan oğullarının üzerine de atalarım
dedelerim Bumın Hakan ve İştemi Hakan
(hükümdar olarak) oturmuş. Tahta oturarak, Türk
halkının devletini ve yasalarını yönetivermiş,
düzenleyivermişler.

KT D 1

Anı üçün ilig ança tutmuş erinç; ilig
tutup törüg itmiş.

Onun için devleti öylece yönetmişler
şüphesiz; devleti yönetip yasaları düzenlemişler.

KT D 3

K]amagı yeti yüz er bolmış. Yeti yüz er bolup elsiremiş, kagansıramış bodunug, küñgedmiş, kuladmış bodunug, Türuk törüsün ıçgınnmış bodunug eçüm apam törüsünce yaratmış boşgurmış. Tölis Tarduş [bodunug anta etmiş], Yabgug Şadıg anta bermiş.

(Sonunda) hepsi yedi yüz kişi olmuşlar. Yedi yüz kişi olup devletsiz kalmış, hakansız kalmış halkı, carıye olmuş, kul olmuş halkı, Türk örf ve âdetlerini bırakmış halkı atalarımın dedelerinin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş. Tölis (ve) Tarduş halklarını o vakit düzenlemiş, Yabgu'yu (ve) Şad'ı o vakit (onlara) vermiş.

KT D 12-13

Kaŋgım kagan, ança ilig] törüg kazganıp uça barmış.

Babam hakan, öylece devleti (kurup) yasaları koyup vefat etmiş.

KT D 15-16

Ol törüde üze eçim kagan olurtı.

(Babam hakan öldükten sonra) yasa uyarınca amcam hakan tahta oturdu.

KT D 16

Orhun Yazıtlarında kağan ve diğer devlet adamlarının toplumsal düzeni sağlama ve devam ettirme amacıyla *kul olmuş halkı yeniden düzene sokma, töreleri uygulama, isyancıları bastırma* yoluna gittikleri, bir başka deyişle *halkı düzene koyma* görevini yerine getirdikleri görülmektedir.

Ögel'e (2016) göre Türk kağan ve devlet adamlarının başlıca yükümlükleri şunlardır: "Devlet kurma, töreyi düzenleme; milleti düzene koyma; milleti düzenleme ve kurma (yaratma); milleti düzenleme ve kalkındırma; orduyu ve sınır evlerini düzenleme." Türk kağanlarının en başta gelen ödevlerinden biri, dağınık boyları ve beylerin birer birer kendisine bağlanmasıdır. Nitekim Tonyukuk Yazıtlarında "*Bize bağlanmak için gelen beyler ile halkı toplayarak düzene koydum.*" ifadesi de bu duruma işaret etmektedir (Ögel, 2016, s. 146-150).

Yazıtlarda, kağanların halkı yeniden düzene sokmak ve toplumsal düzeni sağlamak için isyancıları bastırıp birliği beraberliği sağlama çabalarını ifade eden örneklerden bazıları aşağıdaki gibidir:

K]amagı yeti yüz er bolmış. Yeti yüz er bolup elsiremiş, kagansıramış bodunug, küñgedmiş, kuladmış bodunug, Türuk törüsün ıçgınnmış bodunug eçüm apam törüsünce yaratmış boşgurmış. Tölis Tarduş

(Sonunda) hepsi yedi yüz kişi olmuşlar. Yedi yüz kişi olup devletsiz kalmış, hakansız kalmış halkı, carıye olmuş, kul olmuş halkı, Türk örf ve adetlerini bırakmış halkı atalarımın dedelerinin töresince (yeniden) yaratmış (ve) eğitmiş. Tölis (ve) Tarduş halklarını o vakit

[bodunug anta etmiş], Yabgug Şadıg anta bermiş.

düzenlemiş, Yabgu'yu (ve) Şad'ı o vakit (onlara) vermiş.

KT D 12-13

Eçim kagan olurtukda özüm Tarduş bodun üze Şad ertim. Eçim kagan birle ilgerü Yaşıl ügüz, Şantunğ yazıka tegi süledimiz, kurıgaru Temir Kapıgka tegi süledimiz Kögmen aşı K[ırkız yirünge tegi süledimiz]. Kamagı biş otuz süledimiz, üç yegirmi süngüşdümüz. İllig ilsiiretdimiz, kaganlıgı kagansıratdımız tizligig sökürtümüz, başlıgıg yüküntürtümüz

Amcam hakan tahta oturduğunda ben Tarduş halkı üzerine Şad idim. Amcam hakan ile doğuda Sarı Irmağ(a ve) Şantunğ Ovası'na kadar sefer ettik, batıda Demir Kapı'ya kadar sefer ettik; Kögmen (Dağlarının) ötesinde Kırgız ülkesine kadar sefer ettik. Toplam yirmi beş (kez) sefer ettik, on üç (kez) savaştık. Devletliyi devletsiz bıraktık, hakanlıyı hakansız bıraktık; dizlilere diz çöktürdük, başlılara baş eğdirdik.

KT D 17-18

Begleri yeme bodunı yeme tüz ermiş.

Beyleri de halkları da barış ve uyum içinde imişler şüphesiz.

KT D 3

İlgerü Kadirkan yışka tegi, kirü] Temir Kapıgka tegi konturmuş. Ekin ara, idi oksuz Kök Türuk iti ança olurur ermiş.

Doğuda Kingan Dağlarına kadar, batıda Demir Kapı'ya kadar (halklarını) yerleştirmişler. (Bu) iki (sınır) arasında, pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan) Köktürkleri düzene sokarak öylece hükmederler imiş.

BK D 3-4

Orhun Yazıtlarında olduğu gibi Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında da toplumsal düzenin sağlanmasında kağan ve kumandanların çabaları dikkat çekmektedir. Bu dönem yazıtlarında da *yasa yapma ve yasalara uyma, töreye bağlılık, halkı düzene sokma, isyancıları bastırma* gibi açılardan toplumsal düzen değerine verilen önem ortaya konulmuştur.

Ötüken Uygur Dönemi toplumunda da toplumsal düzeni sağlayan unsurlardan biri olarak karşımıza devletin kendi içerisinde kurulmuş olan teşkilatı çıkmaktadır. Eski Türk Devletlerinde teşkilatlanmanın ne kadar önemli olduğunu, yönetici boy değişse bile sistem olarak yönetimin aynen devam ettirildiğini tarihî kaynaklarda görmekteyiz. Burada devlet için halkın çok önemli olması da dikkate değer bir noktadır. Bir başka deyişle halk olmadan devlet olmamaktadır (Çandarlıoğlu, 2004, s. 40-42; Gömeç, 1996a, s. 17; Gömeç, 2015, s. 75-76).

Ötüken Uygurlarının da kendilerinden önceki dönemlerdeki devlet geleneğini sürdürerek merkezî işleyen sistemli bir devlet teşkilatlanmasına sahip olduklarını görmekteyiz. Dönem Yazıtlarında kağanlardan sonra karşımıza **yabgu** unvanı taşıyan üst düzey yöneticiler çıkmaktadır. VI. yy. ortalarında kurulan Türk Kağanlığı zamanından itibaren Türk hükümdarları, kağan unvanından başka, başta *tigin*, *yabgu*, *şad* olmak üzere bazı üst rütbeli unvanlar kullanmışlardır; bu tür unvanları almak Orta Asya'daki birçok göçebe kavimler için umumi bir gelenektir. Bunlar arasında yer alan yabgu unvanı; henüz devletleşme olmadan önceki dönemden itibaren hükümdardan bir rütbe aşağı, yüksek bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin anlamı konusunda tam bir fikir birliği olmasa da bunun Çince transkripsiyonu olan **xihou** “birleşik, yönetici” gibi bir anlama sahipti. Yabgu için de “yönetici” anlamında İranî veya Altayik bazı kökler teklif edilmiştir. II. Türk Kağanlığı'nda, örneklerden de anlaşılabilirdiği gibi, hiyerarşide kağan'dan sonra şad geliyordu. Gerek İltəriş Kağan, gerekse kağan olmadan önce kendisi de şad unvanı taşıyan Bilge Kağan, devletin her iki kanadına, yönetmek üzere en yakın akrabası -oğlu veya kardeşi- olan kişileri şad tayin ediyorlardı. Zaman zaman aynı yere hem yabgu'nun, hem şad'ın tayin edildiği durumlarda bile yabgu'nun şad'ın üstünde olduğunu görmüyoruz. Bilhassa Toharistan bölgesine hâkim ve Doğu Türk Kağanlarına tâbi olarak Batı Türk kağanlarının, Çin kaynaklarında da geçtiği üzere yabgu unvanını kullandıkları bilinmektedir (Tezcan, 2012).

Ötüken Uygurlarında da da merkezî idarenin sistemli işleyişini ve üst düzey atamaların yapıldığını, toplumun düzeninin devlet geleneği ile sağlandığını tarihî kayıtlarda yer alan şu olayda görebilmek mümkündür: II. Köktürk Kağanlığı'na son verildikten sonra Ötüken'de kurulan yeni Kağanlık'ta Uygurlar “Sol yabguluk”, Karluklar da “sağ yabguluk” mevkiine gelmişlerdir. Bu arada 742 senesinde “yabgu” unvanını taşıyan Uygurların reisi Çine elçiler yollayarak Çin İmparatoru'ndan “*adaleti kabul eden reis*” unvanını almıştır (İzgi, 1987, s. 14-15).

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında da bu uygulamadan bahsedilmiştir:

**yağıda boşuğa boşuıldım eki
oğluma yabgu şad at birtim tardeş tölis
boğunğa birtim**

Düşmanımı savıp kurtuldum. İki oğluma “Yabgu” ve “Şad” unvanı verdim. (Onları) Tardeş ve Tölis boylarına (yönetici olarak) görevlendirdim.

anfa k#isre tağıgu yılka bođun uñ tuýup.....	Ondan sonra Tavuk yılında (MS 745) halk(ı) duyup
...üç qarluğ yablağ şaķınıp teze bardı qırıya oñ oqa kirti lağz#ıñ yılka t.....tay bilge totoquğ.....	Üç Karluklar kötülük tasarlayıp kaçıp gitti. (Onlar) batıda On Oklara katıldılar / sığındılar. Domuz yılında (MS 747) Tay Bilge Totok'u
...yabgu atağı anfa kisre kanğım kağan uçdı	Yabgu atadı. Ondan sonra babam Kağan öldü. Halkın hareketleri fare yıl(ında) (MS 748)

ŞU K 10-11-12

Toplum düzenini sağlamada en önemli görevlerden biri olarak karşımıza çıkan diğer bir nokta, kağanların halkları bir araya getirme ve birlik beraberlik içerisinde yaşamı sağlamaya yönelik çalışmalarıdır. Köktürk Dönemi'nde görülen boyları bir araya getirme ve birlik beraberlik içerisinde yaşamayla sağlanan toplumsal düzen, hemen ardından Uygurlarca oluşturulan Ötüken Uygur birliğinde de devam etmiştir. Bu dönem yazıtlarında da kağanlar, halkı derleyip bir araya getirdiklerinden bahsetmektedir:

elig yıl olurmıs türük ilinğe altı otuz yaşıma ıd#... irti anfa boyıla.....	Türk devletine yirmi altı yaşında iken orada Boyla
yaña tüşdi toköz oğuz boğunumın tirü qubrañı altım	Yine döndü. Dokuz Oğuz halkımı derleyip bir araya getirdim.

ŞU K 4-5

İrk Bitig'de yer alan fallardan birinde, bir hanın tahtına geçtikten sonra devletini ayakta tutabilmek için çalışması, has ve muktedir adamları ile birlikte hareket ederek huzuru ve düzeni sağlaması ile toplumsal düzen değeri sembolize edilmiştir:

Kan oluruñan ordu yapmış. İli turmış. Tört bulungtaķı edğüsi	(Bir) han tahta oturup (kendine bir) saray yap(tır)mış.
uyurı tirilipen mengileyür, bedizleyür tir.	Devleti ayakta kalmış. (Ülkesinin) has ve muktedir adamları (etrafında) toplanmış, (sarayını) neşe içinde süslüyorlar, der.
Ança bilinğler: Edgü ol.	Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

4.1.10.3. Temiz olmak değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde temiz olmak değerini ifade eden herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

4.1.10.4. Aile güvenliği değeri ile ilgili bulgular

Orhun Yazıtlarında aile güvenliği değeri ile ilgili olarak karşımıza çıkan ifadelerde dikkati çeken nokta, öncelikli olarak kağan ailesinin Tanrı'dan gelen kuta sahip olması ve Tanrı'nın, devletin temelini teşkil eden kağan ailesinin güvenliğini sağlamadaki etkisidir. İkinci husus da kağanın yokluğunda katunların da ailenin birliği ve güvenliğinde etkili olabilmesidir. Bu durumu ifade eden örnekler aşağıdaki gibidir:

[Üze] Türuk Tenğrısı <Türuk> ıduk yiri subı ança etmiş erinç: Türuk bodun yok bolmazun tiyin, bodun bolçun tiyin, kaŋgım İleriş Kaganıg ögüm İlbilge Katunug tenğri töpüsinte tutup yügerü kötürti erinç.	Yukarıda(ki) Türk Tanrısı, Türk kutsal yer (ve) su (ruhları) şöyle yapmışlar şüphesiz: Türk halkı yok olmasın diye, halk olsun diye, babam İleriş Hakan'ı (ve) annem İl Bilge Hatun'u göğün tepesinde tutup (daha) yukarı kaldırdılar şüphesiz.
Kaŋgım kagan uçdukda inim Köl Tigin yit[i yaşda kaltı...] Umay teg ögüm katun kutıŋa, inim Köl Tigin er at bultı	Babam hakan vefat ettiğinde kardeşim Köl Tigin yedi yaşında kaldı. Umay gibi annem hatunun kutu sayesinde, kardeşim Köl Tigin erkeklik adını elde etti.
	BK D 9-10 KT D 30

İrk Bitig'de ise bir sakatatçının ailesini rehin bırakarak onlar için kazanmaya gidişi, ardından başarıya ulaşarak ailesini kurtarması üzerinden iyiye yorulan şu falda, aile güvenliğine verilen önemi görebilmek mümkündür:

Oyma er oğlanın kisisin tutug urupan oş iç oygalı barmış.	(Bir) sakatatçı çocuklarını (ve) karısını rehin olarak koyup (bir yarısta, kesilen koyunların) iç organ ve bağırsaklarını oymaya gitmiş.
Oğlın kişisin utuzmaduk, yana tokuz on boş konıy utmış. Oğl yutuı kop öğirer tir.	(Yarısta) çocuklarını (ve) karısını kaybetmemiş, üstelik doksan koyun kazanmış. Çocukları ve kadını hep seviniyorlar, der.
Ança bilingler: Edgü ol.	Öylece biliniz: Bu fal iyidir.
	IB / 29 / 2-3-4

İKPO'de oğlunun tehlikeli bir yolculuğa çıkmasını istemeyen baba Kral, çocuğunu bu tehlikeden korumak için tüm mal varlığını seferber etmek istemiştir. Bunun yanı sıra tüm tehlikeleri tek tek açıklayarak ona engel olmak istemiş, onun başına gelecek kötü bir durum karşısında mutsuz olacağını bildirmiştir. Kendisine engel olamayınca da en azından yolculukta karşısına çıkabilecek tehlikelerde yardımcı olması için adamlarını seferber etmiştir. Bu yönüyle aile güvenliği değerini ifade eden bölümler aşağıdadır:

tegin alqumı taplamadı tāk
taluy ögüzkā kirmişig
içgärü
tapladı ötürü qaṇı elligkā
ötüg berdi talu ögüzkā
kiräyin tep ol ödün qaṇı
qan bu ötüg saḡ eşidip
näṇ kiginç berü umadı ärtiṇü
buşuşluy boltı ötrü 'o
oylı tegin-kā inçä
tep yarlıy-qadı amraq ögük-
üm meniṇ eltä qazyançım
siziṇ ermäz mü amtı köñül-
çä alıṇ barça poşı
beriṇ nä üçün ölüm
yerkā barır siz beş törlüg
ada bar bir ada ol erür talim
balıq oduy erkän saqlanmadm
tuşar alqumı kemi birlä sin-
gürür ekkinti suḡda suḡ öñlüg
taylar bar kemi susup sınır
kişi alqu ölür üçünç suḡda
yäklar urup kemi suḡqa
çomurur törtünç uluy tägzinç
kā kigürür suḡ egrikşälür-äyür
soquşur beşinç täṇri topınar
qorqınçır yel turur kemi aq-
tarılır ölür .. bu munça
qorqınçır adaqa kiip ölgäy
siz bizni irinç qılay siz ..

Ama, şöyle ki, prens bunların (bu yolların) hepsini onaylamadı. Sadece okyanus Irmağı'na gitmeyi onayladı. Sonra, sarayda kral babasına "Okyanus Irmağı'na gideyim mi?" diye maruzatta bulundu.

Bunun üzerine, babası han, bu istekle ilgili sözleri işitince hiç cevap veremedi, son derece üzüldü.

Sonra, oğlu prense şöyle sordu: "Sevgili yavrucuğum, benim devlet gelirlerim sizin değil mi? Şimdi siz onları gönlünüze göre alın; ne kadar varsa hepsini sadaka olarak verin! Niçin ölümlü yere gideceksiniz? Orada beş türlü

tehlike var. Birinci tehlike şudur: Canavar balık (*makara*) uyanık iken, insan dikkat etmeyip onunla karşılaşır, o, (yolcuların) hepsini gemiyle birlikte yutar,

ikinci (tehlike); suda su renginde dağlar vardır; gemi su alıp parçalanır, insanların hepsi ölür. Üçüncü (tehlike); suda şeytanlar saldırır ve gemiyi suya gömerler. Dördüncü (tehlike); onu büyük bir anafora

sokarlar; su fırıl fırıl döner ve her yönden çırpınır. Beşinci (tehlike): gök delinir (yırtilır), korkunç bir rüzgâr çıkar, gemi ters döner ve insanlar ölür. Bunca korkunç tehlikelere girip ölürsünüz ve bizi mutsuz kılarırsınız." dedi.

İKPO / XV-XVI-XVII-XVIII

tegin özi barıp qolın
yetip içgärü qaṇı qan
tapa kigürdi qaṇı qan
inçä tep yarlıyqadı bir kiyä amraq
oylumin siziṇ tutuzır
men esän (asan?) tükäl kälürünṇ tep
yarlıyqadı

Bu arada, prens de bizzat oraya gidip, onu kolundan çekerek saraya (=içeriye), han babasının yanına getirdi (=girdirdi). Babası han (rehbere) şu buyruğu verdi: "Biricik sevgili oğlumu size emanet ediyorum. Onu sağ salim geri getirin." dedi.

İKPO / XXV

4.1.10.5. İyiliğe karşılık vermek değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden yalnızca İKPÖ’de iyiliğe karşılık vermek değerini yansıtan ifadeler tespit edilmiştir. Eserde, zorlu yolculuğunda Ejderhalar Hanı ile karşılaşan ve onların isteklerini yerine getiren İyi Düşünceli Prens, bu iyiliğinin karşılığında yolculuğunun başından beri amaçlamış olduğu çintāmaṇi mücevherini elde edebilmiştir:

läü lö qanı inçä
 tep yarlıyqadı .. yarayay öñrä
 yemä bodısaḡatlar munçulayu
 ärdini poşıqa kälmişi
 bar erti alquqa berip
 ıdtımız siziñä yemä
 bergäy biz .. yetti kün munta
 eniñ biziñä nom ..
 nomlañ tapıñalım uduna-
 lım biziñä asay tusu
 qılıñ yettinç kün ärdini
 alıp berin (beräyin ?) tep tedi
 ol ödüñ ädgü ögli tegin
 yetti kün löläp tapayın
 .. uduyın aşadı ..
 yettinç ..
 kün löläp qanı narata
 atlı lö qanı qulqaqıntağı
 çintāmāni ärdini alıp söküp
 teginkä berdi ..

Ejderhalar Hanı şöyle buyurdu: “Olsun! (‘Uygun olacak!’). Eskiden de, *Boddhisatvalar*, böyle, mücevher dilemeye gelmişlerdi. Onların hepsine (istediklerini) verip gönderdik; size de vereceğiz. Burada yedi gün kalın (=inin), bize yasayı vaaz edin. Tapıñalım, saygı gösterelim. Bizi yararlandırın.

Yedinci gün, mücevheri alıp, vereyim (mücevheri alıp, verin?)” dedi.

O zaman, İyi Düşünceli Prens, yedi gün boyunca, ejderhaların büyük sevgi ve saygı göstermeleri sayesinde, yemek yedi.

Yedinci gün, Ejderhalar Hanı, Nārada adlı Ejderha Hanı, kulağındaki çintāmāni mücevherini söküp aldı ve prense verdi.

İKPÖ / XLVIII- XLIX-L-LI

4.1.6.6. Bağlılık duygusu değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde bağlılık duygusu değerini ifade eden herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

4.1.10.7. Sağlıklı olmak değeri ile ilgili bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde sağlıklı olmak değerini ifade eden herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

4.2. Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinde Yer Alan Değerlerin Bireylere Kazandırılmasına Yönelik Süreçlere İlişkin Bulgular

4.2.1. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin düz anlatım yoluyla bireylere kazandırılmasına yönelik bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde hedef kitleye verilmek istenen mesajların düz anlatım yöntemiyle, doğrudan aktarımla hedef kitleye ulaştırıldığı tespit edilmiştir. Çok eskiden beri kullanılan ve geleneksel öğretim yöntemlerinden olan düz anlatım yöntemi, açıklayıcı, yorumlayıcı, belirtici ve aydınlatıcı yönleri sahiptir (Oğuzkan, 1985).

Düz anlatımın en belirgin örneği olarak, birer nutuk metni oldukları konusunda çeşitli görüşler ileri sürülen (Ercilasun, 1994) Orhun Yazıtları ile Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları karşımıza çıkmaktadır.

Orhun Yazıtları da daha ilk cümlesinden itibaren Türk devlet adamlarının bir nevi “ulusa sesleniş” konuşması hissiyatı uyandırmakta, hükümdarane edası ve ihtişamlı hitap tarzıyla “nutuk” metni özelliği taşımaktadır. Yazıtlar, sınırları geniş bir coğrafyaya yayılan ve çevre toplulukları arasında saygın bir yeri olan büyük bir devletin kağan ve kumandanlarına ait, halka hitap eden ifadeler içermektedir. İdari görev aldıkları sırada yaşadıklarından ders çıkarmak suretiyle tüm tehlikelere karşı uyararak milletin bütünlüğünü ve de devletin devamını sağlamayı amaçlayan liderlerin yönetimleri altındaki halka seslenişlerinin en güzel göstergeleri arasında yer alan bazı ifade örnekleri içermektedir. Yazıtlarda geçen doğrudan doğruya hitaplar, hitap cümleleri, soru cümleleri, cümleye önceki cümlenin son kelimesiyle başlama, toparlama cümleleri ve tekrarlı ifadeler” (Ercilasun, 1994) de bu durumu kanıtlar niteliktedir.

Orhun Yazıtlarında kağan, atalarının devlet ve millet kavramına ulaşma yolundaki çabalarını, kendi hükümlerlikleri döneminde millî değerlerine sahip çıkma ve yaşatma uğruna gösterdikleri her türlü çabayı, tecrübelerini, tavsiyelerini aktarmadan önce seslendiği hedef kitleyi tasvir eder ve mesaja hazırlar (Mert, 2009):

Sabımın tüketi eşidgil! Ulayu	Sözlerimi baştan sona işitin, önce (siz)
iniygünüm oğlanım, birki oğuşum bodunum	erkek kardeşlerim, oğullarım, birleşik boyum
birye Şadapıt begler yırya Tarkat buyruk	halkım, güneyde Şadlar ve Apalar beyleri,

begler Otuz Tatar Tokuz Oguz
begleri bodunı bu sabımın edgüti eşid
katıgdı tıngla

kuzeyde Tarkat buyruk beyleri, Otuz Tatar
..... Dokuz Oğuz beyleri ve halkı bu
sözlerimi iyice işitin, sıkıca dinleyin.

KT G 1-2

Sözlerinin dinlenmesi konusunda ısrarcı olan kağan, mesajlarının sonsuz ölümsüz olması için bengi taşlara yazdırdığını, kendisine tabi olan tüm beyler ve halk tarafından bunların sıkı sıkıya öğrenilmesi gerektiğini bildirir:

Türük begler bodun, bunu eşidinğ!
Türük bodunug tirip [i]l tutsıkınğın bunta
urtum; yañgılıp ölsikiñğın [yeme] bunt[a
urtum]. Nerğ neñğ sabım [ers]er beñğgü
taşka urtum. Añgar körü bilinğ. Türük matı
bodun begler, bödke körügme [beg]ler [g]ü,
ya[nğ]ıltaçı siz?

(Ey) Türk beyleri (ve) halkı, bunu işitin!
Türk halkı (senin) dirilip (nasıl) devlet sahibi
olacağını buraya hakkettim. (Söyleyecek) her ne
sözüm (var) ise (bu) ebedî taş hakkettim. Ona
bakarak (bu sözleri) öğrenin. (Ey) sadık Türk
halkı (ve) beyleri, bu devirde (bana) tabi olan
beyler, (sizler) mi yanılacak, hata edeceksiniz?

BK K 8

Men b[enğgü taş tikdim, Tabga]ç
kaganta bedizçi kelürtüm, bedizettim.
Mening sabımı sımadı, Tabgaç kaganıñğ
içreki bedizig ıttı. Añgar adınçığ bark
yaraturtum; için taşın adınçığ bediz
urturtum. Taş tokıttım. Köñgölteki sabımın
urturtum. On-Ok oğlınğa Tatuñğa tegi bunı
körü bilinğ! beñğgü taş tokıttım, bititdim.
Anı körtüp ança bilinğ! Ol taşığ .. tokıttım.

(Ben ebedî taş diktim, Çin Hakani'ndan
ressam heykeltıraşlar getirttim, (Köl Tigin'in
türbesini) süslettim. (Çinliler) benim sözümü
kırmadılar (ve) Çin Hakani'nin has sanatçılarını
gönderdiler. Onlara olağanüstü bir türbe
yaptırtım; içine (ve) dışına olağanüstü resim ve
heykeller koydurttum. Gönlümdeki sözlerimi
yazdırdım. On-Ok Oğullarına (ve) yabancılarına
kadar bunları görüp öğrenin. Ebedî taş
hakkettirdim. (Burası) yakın bir mevki
olduğundan ayrıca kolay erişilir bir yer
olduğundan, böyle kolay erişilir bir yerde ebedî
taş hakkettirdim, yazdırtım. Onu görüp öylece
bilin (ve) öğrenin).

KT G 11-12

Türük, Oguz begleri bodun, eşidinğ!
Üze tenğri basmasar, asra yir telinmeser,
Türük bodun, elinğın törünğın kim artatı
[udaçı erti? Türük bodun, ertin] ökün!

(Ey) Türk, Oğuz beyleri (ve) halkı, işitin!
Üstte(ki) gök çokmedikçe, altta(ki) yer (de)
delinmedikçe, (ey) Türk halkı, (senin) devletini
(ve) yasalarını kim yıkıp bozabilirdi? (Ey) Türk
halkı, (kötü huyundan) vazgeç (ve) nadim ol!

KT D 22

Benzeri şekilde kağanın beylerine, buyruklarına ve halkına mesaj vermeyi amaçladığı Ötüken Uyğur Dönemi Yazıtlarında da ders alınması gereken olaylar tasvir edilmiştir. Bahse konu olaylar üzerinden ulusal güvenlik, toplumsal düzen, geleneklere

saygılı olmak, itaatkâr olmak, sorumluluk sahibi olmak... gibi pek çok değeri içeren ifadelerle hedef kitleye mesaj verilmiştir.

taý bilge totoq ýablaqın üçün bir eki atlıg ýablaqın üçün qara bo#duum öltünge yetdiñg ýaña ıçık ölmeçi yetmeçi sen tidim yiçe işig küçig birgil tidim	Tay Bilge Totok'un ve bir iki ün sahibi kişinin kötü uygulamaları yüzünden (Ey) halkım! Öldün, mahvoldun. Bana yeniden tabi olun! (O zaman) ölüp yok olmazsınız dedim. Önceden olduğu gibi bana hizmet edin dedim.
ŞU D 5	
ulu yılqa ötüken : orıusınıta : as öñgüz : b#..... : ıduq ba∞ kidiniñte : yayladım : örgin : bunıta : yaratdım : çıt : bunıta :# tokıtdım : bñg yıllyq : tümen künlik : bitigimin : belgümin : bunıta	Ejderha yılında (MS 752) Ötüken ortasında, As Öngüz Iduk zirvesinin batısında yayladım. Hükümdarlık çadırını burada kurdurdum ve ordugâh çitlerini burada diktirdim. Bin yıllık, on bin günlük yazıtımı ve damgamı burada
yası ta∞ka : yaratdım : tulquu : ta∞ka : tokıtdım	yassı taşa yazdırdım; müstakil bir taşa kazdırdım.
TA B 2-3	

4.2.2. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin tecrübe paylaşımı yoluyla bireylere kazandırılmasına yönelik bulgular

Eğitim sürecinin temelinde deneyim edinme olduğu düşünüldüğünde, bu deneyimlerden elde edilen tecrübenin paylaşma süreci ile ilgili olarak çıraklık, danışmanlık, rehberlik, koçluk, tutorluk vb. birçok farklı kavramla karşılaşırız. Günümüzde öğrenme sürecinde ezberin önemini yitirmesi doğrultusunda ortaya çıkan mentorluk, yeni uygulama alanları bulan önemli bir bilgi ve tecrübe paylaşım alanıdır. Kişiler artık ister eğitim alanında olsun, ister iş alanında olsun somut, tecrübeye dayalı bir öğrenim şeklini tercih etmektedirler. Yapılan araştırmalara göre mentorlukla daha verimli bir eğitim öğrenim şekli sağlanmaktadır (Tunçay, 2014).

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserleri arasında Orhun Yazıtları ve Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında yaşanan gerçekçi olaylar üzerinden hedef kitleye mesaj verme, edinilmiş olan tecrübelerin paylaşımı yolu ile birden fazla mesaj ve bilgiyi aktarım yöntemi kullanıldığı tespit edilmiştir.

Türk kağan ve kumandanları tarafından taşlara kazınan ve “ait oldukları dönemin resmî tarihleri” olma niteliği taşıyan Orhun Yazıtları, “giriş”, “gelişme” ve “sonuç” bölümleri bulunan mükemmel edebî yapıya sahip olmakla birlikte, eserlerde bazen

“nutuk” bazen de “otobiyografik” tarz hâkimdir. Söz konusu edebî metinleri (yazıtların) “giriş” bölümlerinde Türk kağan ve kumandanlarının kendilerini tanıttıkları ve kendilerine kadar olan dönemin tarihî hadiselerini naklettikleri; “gelişme” bölümünde kendi dönemlerinde meydana gelen hadiseleri ve yaptıkları hizmetleri ayrıntılı bir şekilde dikkatlere sundukları; “sonuç” bölümünde ise âdeta genel bir değerlendirme yapıp gelecek kuşaklara öğüt verdikleri görülür.” (Alyılmaz, 2003b, s. 9)

Kağan ve kumandanların dönemin siyasi ve askerî olaylarını paylaşırken bir yandan da anlatımları arasında toplumun dinî, ahlaki ve kültürel yönünü de ortaya koyan değerlendirmelerde bulunduğu görülmektedir. Bu yönüyle değer aktarımı açısından da önemli olan eserlerde tecrübe paylaşımı örneklerini aşağıdaki ifadelerde görebilmek mümkündür:

Tenğri yarlıkaduk üçün, illigig ilsiretmiş, kaganlıgıg kagansıratmış, yağıg baz kılmış, tizligig sökürmüş, başlıgıg yüküntürmüş.	Tanrı (öyle) buyurduğu için, devletliyi devletsiz bırakmış, hakanlıyı hakansız bırakmış, düşmanları bağımlı kılmış, dizlilere diz çöktürmüş, başlılara baş eğdirmiş.
Üze kök tenğri as[ra yağız yer kılıntukda, ekin ara kişi oğlu kılınmış]. Kişi oğlın ta üze eçüm apam Bumın Kagan, İştemi Kagan olurmuş. Olurupan, Türuk [b]odunıng ilin törüsün tuta birmiş, iti birmiş.	Üstte mavi gök(yüzü) altta (da) yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insan oğulları yaratılmış. İnsanoğullarının üzerinde (de) atalarım dedelerim Bumın Hakan, İştemi Hakan (hükümdar olarak) tahta oturmuş. Tahta oturarak, Türk halkının devletini (ve) yasalarını yönetivermiş (ve) düzenleyivermişler.
Amga korgan kışlap yazınga Oguzgaru sü taşıkdımız. Köl Tigin ebıg başlayı akıttımız. Oguz yağı ordug basdı. Köl Tigin ögsüz akın binip tokuz eren sançdı, ordug birmedi. Ögüm katun ulayı öglerim, ekelerim, keliñgünüm, kunçuyarım, bunça yeme tirigi küñg boltaçı erti, ölügi yurtta yolta yatı kaltaçı ertigiz; Köl Tigin yok erser kop ölteçi ertigiz.	Amga kurganında kışlayıp (o yılın) ilkbaharında Oğuzlara doğru ordu sevk ettik. Köl Tigin’i karargâhın başında bıraktık. Düşman Oğuzlar karargâhı bastılar. Köl Tigin öksüz kır (at)ına binip dokuz er(i) mızrakladı, karargâhı (düşmana) vermedi. (Köl Tigin olmasaydı) annem hatun başta olmak üzere (diğer) annelerim, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, bunca hayatta kalanlar carıye olacak idi, ölenler (de) yazıda yabanda yata kalacak idiniz; Köl Tigin olmasa (idi) hep ölecek idiniz.
Ança kazganıp [..... Tenğri] yarlıkaduk üçün, men otuz artukı üç [yaşıma y]ok erti. Ödsig ötülgü ki[şi] igidmiş al[p kaganınga y]aıñıltı. Üze	Öylece kazanıp(Tanrı) buyurduğu için, ben otuz üç yaşında yok idi kişi besleyip doyurmuş yiğit hakanına ihanet etti. (Bu hareketi) yukarıdaki Tanrı,

BK D 13

BK D 2-3

KT K 8-9

Tenġri, ıduk Yer Sub [eçim k]agan kutı taplamadı erinç. Tokuz Oguz bodun yerin subın ıdıp Tabgaçgaru bardı. Tabgaç [.....] bu yerde kelti. “İgideyin” tiyin sak[ıntım] bodun [.....] yazukla [.....] bi]rye Tabgaçda atı küsi yok boltı. Bu yerde maŋga kul boltı.

(aşağıdaki) kutsal Yer (ve) Su (ruhları ile) amcam Hakanın ruhu tasvip etmedi hiç şüphesiz. Dokuz Oğuz halkı yerini yurdunu bırakıp Çin’e doğru gitti. Çin buraya geldi. “Besleyip doyurayım” diye düşündüm halk (D36) günah güneyde Çin’de adı sanı yok oldu. Burada bana kul oldu.

BK D 34-35-36

Yazıtlarda ayrıca verilen mesajların inandırıcılığı, gerçekliği ve toplumsallığı açısından birtakım benzetmelerle hem daha kolay kavranılmasını sağlama hem de içeriğin mümkün olan en yüksek düzeyde anlaşılabilmesi için atasözleri ve deyimlerle de desteklendiği görülmektedir.

“Tıpkı deyimler, alkışlar (dualar), kargışlar (beddualar)... gibi dillerin kalıplaşmış anlamlı öğeleri içinde yer alan atasözleri, ait oldukları dillerin gelişim süreci ve kullanım alanları içinde çok az değişime uğrarlar. Bu sebeple atasözleri hem ait oldukları dillerin yapısı, söz varlığı, lehçe, şive ve ağızları arasındaki ilişki hakkında hem de onu meydana getiren milletin duygusu, düşüncesi, yaşayışı ve inancı hakkında geçmişten geleceğe bilgi taşırlar.” (Alyılmaz, 2001, s. 145). II. Köktürk Kağanlığı Dönemi’nde yaşayan Türk topluluklarının yaşantısını günümüze taşıyan, bu yolla dönem halklarının sahip oldukları değerleri de yansıtan atasözü örneklerinden bazıları aşağıdaki gibidir:

Toruk bukalı semiz bukalı ırakda bilser, semiz buka, toruk buka teyin bilmez ermiş

(İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa, hangilerinin semiz boğa, hangilerinin zayıf boğa olduğunu bilmez imiş.

TI B 5-6

Yuyka erkli topulgalı uçuz ermiş, yinçge erklig üzgeli uçuz; yuyka, kalın bolsar topulguluk alp ermiş, yinçge yogun bolsar üzgülük alp ermiş.

(Bir şey) yufka iken (onu) delmek kolay imiş. İnce olanı (da) kırmak kolay; yufka, kalın olursa (onu) delmek zor imiş, ince yoğun olursa (onu) kırmak zor imiş.

TI G 6-7

4.2.3. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin örnek olay gösterme yoluyla bireylere kazandırılmasına yönelik bulgular

Örnek olay inceleme yöntemi, günlük hayatta karşılanan bir problemin hedef kitle ile birlikte çözülmesi yoluyla öğrenmenin sağlanmasıdır. Örnek olay, yaşanmış bir gerçek

olay olabildiği gibi hayalî de olabilir. Gerçek bir olay bulunmadığı durumlarda, yaşanmamış bir örnek olay yazılabilir. Ancak, bir örnek olay ne derece hayalî olmaktan uzaksa ve gerçeğe ne derece yakınsa, o derece değer taşımaktadır. Bu yöntem, bireylere bir konuyu ya da bir beceriyi kazandırmak ve o konuda uygulama yaptırmak amacıyla kullanılır. Ayrıca, bireylerin bir durum ya da olay karşısında karar verme, doğru yargıda bulunma ve problemlere çözüm getirme gibi becerilerini geliştirir. Bu yöntem özellikle sosyal bilimlerde oldukça sık kullanılmaktadır (Kaya, 1996).

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde verilmek istenen mesajlarla birlikte benimsetilmek istenen değerler günlük hayattan örnek olaylarla birlikte dikkatlere sunulmuştur. Eserler arasında kağanlık ve kumandanlık yazıtları gibi yaşananların gerçekçi bir anlatımla gözler önüne serildiği eserlerde gerçek olaylar üzerinden mesaj verilirken Uygur Dönemi'ne ait kurmaca eserlerden çatık / hikâyelerde ise gerçeküstü olaylarla değerler aktarılmıştır.

İncelenen eserlerden DPKAM'da yer alan Çaştani Bey Hikâyesi ile Dantıpalı Bey Hikâyesi, gerçek olmayan olaylar üzerine kurgulanmıştır. Eserlerde geçen olaylar ve kahramanlar üzerinden eserlerin ait olduğu Burkancılık inancına ait esaslar, emirler yasaklar ile dinin uygun gördüğü değerler aktarılmıştır. Aşağıda bahse konu eserlerden alınmış bölüm örneklerinde bu durumu görebilmek mümkündür:

anı kör[ü]p ç(a)şt[a]nı él-
-ig be:g yürekin katrunup toqalar be:gi
teg
kşatrik be:gler [m]eñin meñilep
korkınçsız
ayınçsız köñülin ol yekler a:ras[ınta]
ki[ril]p
bardı., ötrü ol yekler ç(a)ştanı éligig
kö[r]üp
siñirgelir osuglug kılınıp tegirmileyü
avlap inçe té:p té:diler.. ay kim s(e)n
ne:g(ü)lük
k(e)ntü: ö:züñ ök biziñ üstün altın
ta:g t(i)şimizke yo:kı bolgalı keltiñ bo:
Sa:vag eşidip ç(a)ştanı élig be:g yürekin
kat-
-runup ançakıya yme korkmadın ol
yeklerke
inçe té:p té:di.. ay yekler t(e)rkin maña
söz-

Bunları gören Hükümdar Çaştani, cesaretini toplayarak, kahramanlar beyi Kşatrik beyleri gibi bir eda ile (şeytanlardan) hiç korkup çekinmeden onların arasına girdi. O zaman o şeytanlar, Hükümdar Çaştani'yi görüp, sanki onu avlayıp yiyeceklermiş gibi etrafını sarıp (ona) şöyle dediler: "Hey sen kimsin? Nasıl oldu da kendini bizim altı ve üstü dağa (benzeyen) dişlerimizde yok ettirmeye getirdin?" Bu sözü işiten Hükümdar Çaştani hiç korkmadan yüreğini sağlam tutup o şeytanlara şöyle dedi: "Ey şeytanlar derhâl söyleyin! Siz benim şehrimdeki insanları niçin öldürüyorsunuz? Sizlere bu gücü (ve) cesareti kim verdi?"

DPKAM / ÇBH / Mainz 670
T III 84-42 / Ön / 0022 (14)-0036 (28)

-leñler meniñ halıkımdaki bodunug
bokunug
ne:gülük ölürür sizler sizlerke bo: balık-
-ka kîrgülük kü:ç küsün kim bé:rdi..

[...yakın yagu]k barıp inçe [té:p
ötüntiler]

[...] yaratıg ö:z

[...] ol seniñ

sıgun[arın...] ö:z ogulın

kö:zedür [sen] tü:nle küntüz isig

ö:züñ[üzde] [a]rtokrak açını küyü

kö:zedü

tutduñ kayu korkınçsız yınak erser

ol

[yınakda t]urkaru bizni uduzup

éltđiñ

agru[ş köñ]üllüg bilge biliglig

serin[meklig] uzanmaklıg senbu:

mo:q-

[-ta tarta sen]tede adın biziñe umug

ımag [bolta]çı tınl(ı)g arıtı yo:k..

Umutla (beylerinin) yanına varıp
hürmetler sunup şöyle dediler: "...süs kendi. o
senin... geyiklerini... öz oğlunu (korur gibi)
korursun. Gece gündüz canlı bedeninden daha
fazla koruyarak (sakınarak) köyü korursun.
Hangi taraf güvenli ise bizi oraya götürdün.
Merhametli, bilgili, bilge gönüllü, sabırlı (ve)
beceriklisin. Bu zor (zamanlarda) senden başka
bize umut olacak canlı yok.

DPKAM / DBH / Mainz 92
TIU 84-18 Ön 626 (02)-637 (13)

4.2.4. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin toplumca kabul gören emir ve yasakları açıklama yoluyla bireylere kazandırılmasına yönelik bulgular

Eğitimde özellikle de değer eğitiminde belirli kavramları açıklama, tanımlama, telkin yöntemlerinin kullanımı daha çok karakter eğitimi ile ilişkilendirilmektedir. Karakter eğitimi, temel insani değerlere sahip, davranışlarını bu değerlere göre düzenleyen ve aynı zamanda akademik olarak da başarılı bireyler yetiştirmeyi amaçlayan eğitimin genel adını ifade etmektedir (Katılmış, 2010). Bireyin belirli değerleri fark etmesi, o değerlerden yeni değerler üretmesi, ürettiği değerleri benimsemesi ve kendi kişiliğini bu değerlere göre şekillendirerek davranışa dönüştürmesi karakter eğitimi ile gerçekleşmektedir (Ersoy, 2012).

Karakter eğitimi geçmişten günümüze neredeyse dünyadaki her toplumda var olmuştur. Bu da gelenek, görenek ve dinle çok yakından ilgilidir (Sırrı & Mehmedoğlu, 2015). Bu açıdan değerlendirildiğinde, incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden Huastuanıft'te dinî bir metin olmasının da etkisiyle toplumda kabul gören / görmesi beklenen emir ve yasakların ayrıntılı bir şekilde açıklandığı, bunların okuyuculara

kazandırılırken aynı zamanda hem toplumsal hem de dinî anlamda bireylerin sahip olması gereken değerlerin de aktarıldığı ifadeler yer almaktadır.

Huastuanift'te Manihaizm'in inanç esasları ile olası itaatsizlik, isyan, dinî kurallara aykırı davranma, günah işleme ... gibi durumlarla ilgili betimlemeler yapılmış; bu yolla, toplumda kabul gören doğruların ve yanlışların ayırt edilmesini sağlamak hedeflenmiştir. Tüm kural ve kaidelerin sırasıyla açıklanarak olası yanlışların, dine, ahlaka, geleneklere ve değerlere ters durumların betimlenmesi yoluyla mesaj iletilen bölümlerden bazıları aşağıdaki gibidir:

...tört yaruk tamga köngülümüz- -de tamgaladımız bir amranmak ezrua tengri-i tamgası-ı ekinti kirkünmek kün ay tengri-i tamgası-ı üçünç korkmak biş tengri-i tamgası-ı törtünç bilge bilig burhanlar tamgası-ı ... tengrim biligimizni-i köngülümüzni-i bu-u tört-t türlüg tengrilerde agıtdımız erser.. tengrim amtı-ı yazukda boşunu ötünür biz Manastar hırza...	Dört nurlu Damga(yı) gönlümüz- de damgaladık (ki) biri sevmek (olup) Ezrua Tanrı damgası(dır); ikincisi inanmak(olup) Güneş Ay Tanrı damgası(dır); üçüncüsü, (Allahtan) korkmak (olup) Beşiz Tanrı damgası(dır); dördüncüsü irfan (olup) Burhanlar damgası(dır). ...Tanrım! Zihnimizi kalbimizi bu dört türülü Tanrılardan uzaklaştırdık ise; Tanrım, şimdi günahtan fariğ olarak dua ederiz, Manastar hırza!

HU / T.II,D.178,iii, 2

4.2.5. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin rol model olma yoluyla bireylere kazandırılmasına yönelik bulgular

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılması sürecinde tespit edilen yöntemlerden biri de rol model olmasıdır. Yaşadıkları olaylar karşısında halkına öğüt veren kağan ve kumandanlar ile kurmaca eserlerde karşımıza çıkan gerçeküstü kahramanlar, mesaj iletmek istedikleri hedef kitle için rol model oluşturmaktadır. “Sosyal öğrenme kuramının kurucusu Bandura’ya göre

bireyler davranışlarını taklit yoluyla modellerden öğrenirler. Ona göre, bir toplumda en çok model alınan kişiler arasında toplumda statüleriyle öne çıkmış insanlar bulunmaktadır. Bu insanlar kendi alanlarının kahramanlarıdır” (Aslan, 2009).

Eğitim otoriteleri öğrenmede rol modellerin etkili ve önemli olduğu konusunda hemfikirdirler. Söz konusu etkiyi ölçmek maksadıyla birçok deney yapılmıştır. Bandura ve arkadaşları tarafından 1960’larda yapılan bir deneyde sinema kahramanlarındaki saldırganlığın çocuklar üzerindeki etkisi ölçülmüştür. Deney sonucunda şiddet ihtiva eden film izletilen çocuklar, saldırganlık unsuru içermeyen film izletilen çocuklara göre daha fazla saldırgan olmuşlardır (Aslan, 2009).

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi çocuklara istenen davranışları ve değerleri öğretmek için onları olumsuz davranış ve kişilik özelliklerini yansıtan rol modellerden korumak, olumlu değer ve karakter özelliklerini yansıtan rol modeller sunmak gerekli hâle gelmektedir. Bu bağlamda eğitimciler dürüstlük, nezaket, cesaret, sebat, sadakat, irade, şefkat, hoşgörü, doğruluk, bireyin değer ve üstünlüğüne saygı, kamu yararı için sorumluluk gibi örnek olacak, özel erdemleri ve istenen karakter özelliklerine benzemek konusunda öğrencileri cesaretlendirecek rol modellerin (kahramanlar) kullanımını teşvik etmişlerdir. Bu kahramanların tarihten, edebiyattan ve güncel olaylardan seçilmesini önermektedirler (Sanchez, 1998).

Gibbon, ‘Niçin kahramanlar?’ sorusuna cevap ararken kahramanları değerler eğitiminde ve kişilik gelişiminde kullanmanın önemini şöyle ifade etmektedir: Çocuklarımız ve torunlarımıza kişiliğin de zekâ kadar önemli olduğunu öğretebiliriz. İdeal sahibi olmanın hedefsiz olmaktan daha yüksek, akıllı davranmanın öğrenilen bilgidен daha önemli olduğunu öğretebiliriz. Onlara gerçekçi ve olumlu olmayı, hayatı olduğu gibi değil olması gerektiği gibi görmeyi öğretebiliriz. Kahramanlar içimizdeki derin ve güçlü dürtülerin, özentilerin ve idealize etme ihtiyacımızın karşılıklarıdır (Gibbon, 2002’den akt. Aslan, 2009). Bu bakımdan değerler eğitiminde etkili yöntemlerden birisi olan empati’nin uygulanmasına olanak tanıyacak en iyi materyal, kahraman hikâyeleridir. Kadın ve erkek kahramanlarla ilgili tarihten verilecek hikâyeler öğrencilerin dikkatini çekebilir, ilgilerini uyandırabilir. Aynı zamanda öğrencilerin değerler hakkındaki düşünce ve tartışmalarına öncülük edecek soruları artırabilir.

Kahraman hikâyeleri öğrencilerin tanıyıp takip edeceği değer örnekleri sağlayabilir (Sanchez, 1998).

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserleri arasında başlarından geçen macera dolu serüvenleri, karşılarına çıkan engeller karşısındaki üstün başarıları, bilgelikleri, cesaretleri ve sahip oldukları pek çok değer ile rol model oluşturan kahramanların hikâyeleri olan çatiklerde rol model olma yoluyla değer aktarımının örneklerini görmek mümkündür.

Örneğin İKPÖ adlı eserde, İyi Düşünceli Prens, tüm uyarılara rağmen saray dışındaki hayatı görüp tanıma ve bu dünyadaki tüm canlılara Buddha'nın sonsuz mutluluğunu getirecek ve zavallı canlılara yarar sağlayacak çintāmani mücevherini bulup onlara yardım etme amacıyla zorlu bir yolculuğa çıkmıştır. Prens, yolculuğu boyunca göstermiş olduğu cesaret, bilgelik, yardımseverlik gibi pek çok değer ile iyi bir rol model oluşturmaktadır:

... tegin alqunı taplamadı tāk

taluy ögüzkā kirmişig

içgärü

tapladı ötürü qaı elligkä

ötüg berdi talu ögüzkā

kiräyin tep ol ödün qaı

qan bu ötüg saß eşidip

nāñ kiginç berü umadı

ärtiñü

buşuşluy boltı

...

tegin inçä

tep ötünti lö qanlarinta

çintāmāni ārdini bulsar bar kim

ülüglüg qutluy kişi ol ārdini

bulsar qamay tı[n]lı-lärqa asıy

tuşu qılur anı üçün taluy

qa kirigsäyür men tep ötünti

bodisaßat

tegin inçä tep ötün-

ti bu yertinçüdä qamay tınlıy-

... prens bunların (bu yolların) hepsini onaylamadı. Sadece okyanus ırmağına gitmeyi onayladı. Sonra, sarayda kral babasına, “Okyanus Irmağı’na gideyim mi?” diye maruzatta bulundu.

Bunun üzerine, babası han, bu istekle ilgili sözleri işitince hiç cevap veremedi, son derece üzüldü.

...

Prens şöyle arz etti: “Ejderhaların Hanında çintāmāni mücevheri var; eğer talihli ve mutlu bir kişi bu mücevheri bulursa, bütün canlılara yarar ve çıkar sağlar. Onun için okyanusa gitmek istiyorum” dedi.

İKPÖ / XV-XVI-XXI

Prens *Boddhisatva* şöyle arz etti: “Bu dünyadaki bütün canlılara *Buddha*’nın sonsuz mutluluğunu

dileyerek; yoksul, mutsuz ve zavallı

lar üçün burxan qutın tiläyü yoq çrây irinç .. yarlıy tınlıy-lärqa asay tusu qılıyalı .. çintämäni ärdini qolu poşı-qa kältim tep ötünti ..	canlılara yarar sağlayacak çintämäni mücevherini, bağış olarak istemeye geldim.” dedi.

İKPÖ / XLVII-XLVIII

Altun Yaruk'ta yer alan bölümlerden Üç Prens ile Aç Pars Hikâyesi'nde, başta eserin baş kahramanı küçük prens Mahasatvi olmak üzere tüm kahramanların gerek eserin özünü oluşturan dinî değerlere gerekse dönem halklarının yaşantısıyla şekillenen sosyal değerlere sahip oldukları, bu yönleriyle rol model oluşturdıkları görülmektedir:

ol ödüñ üstünki t(e)ngriler bu saviğ körüp angsız uluğ mungağıp tanglap kadar bodis(a)t(v)ning antağ mungağınçığ çadiklig işinge iyin öğirip, öge alqayu inçe tip şlok sözletiler: uluğ tınl(ı) ğ udunguz umuğ inağ bolğalı. uluğ y(a)rlıqançuçı köngül öze tüp töz körürsiz tınl(ı)ğlarığ, özte toğmış oğulça kızça yiti kıñığ ögrünçlüğ esirgençsiz ıduğ köngülüngüz öze etüz-üngüzni ıdalap emgektin tartmaqlığ buyanıñız yitiñsiz titir. otğurak bolğaysız teggeli mengülüg kirtü yig orunğa birtem öngi ödrülgey-siz toğmaq ölmeklig b(e)k bağtın terkkeye ödüñ teggeysiz tengkeşsiz burhan qutına yanmaqsızın tanuqlap inçkü mengü tapqaysız. tip tidi.	O zaman üstteki Tanrılar bu işi görüp fevkalade (çok) hayret ederek, Boddhisatva'nın bu çadiklig (mukaddes) işi dolayısıyla sevinip -onu- methederek şöyle (deyip) (mısra) söylediler: “-Mahluklara- ümit ve sığınak olmak için büyük insan olabildiniz, büyük merhametli gönülle -bütün- mahlukları eşit görüyorsunuz, bir vücuttan doğmuş oğul ve kız gibi, fevkalade cesur, neşe ile -kendinizi- esirgemeyen mukaddes gönlünüz ile vücudunuzu feda ederek -mahlukları- ızdıraptan kurtarma (çekip çıkarma) liyakatiniz her şeyin üstündedir. Ebedî, hakiki, en iyi yere -cennetlik yere- muhakkak surette erişeceksiniz, tamamıyla- veya birden sıkı olan doğmak ölmek bağından ayrılacaksınız, kısır bir zamanda eşsiz Buddha şerefine erişeceksiniz; tereddütsüz şehadet vererek istirahatı - ve - sevinci bulacaksınız.” dedi.

AY 10.K / ÜPAPH / 6 // 10-15-21

4.2.6. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin öyküleme yoluyla bireylere kazandırılmasına yönelik bulgular

Her disiplinin kendine özgü öğretmeyi hedeflediği konu alanı olmakla birlikte karakter eğitiminde, değer aktarımı yöntemlerinden ahlaki muhakeme ve değer analizi yöntemlerinin kullanımı tercih edilmektedir. Bu yöntemleri uygulamak için örnek durum ve olaylara ihtiyaç vardır. Bunların en güzel örneklerinin edebî eserlerde bulunması son yıllarda edebiyat temelli karakter eğitimi anlayışını yaygınlaştırmıştır (Karatay, 2011, 1403).

Edebî eserlerde öyküleme yoluyla değer aktarımı gerçekleştirilmektedir. Öyküleme, anlatılan olayların niteliğine göre ikiye ayrılır. Bunlardan birincisi okuyucunun anlatılanları sanki yaşıyormuş hissine kapılmasının hedeflendiği *sanatsal öyküleme*dir. İkincisi ise bilgilendirmek ve okuyucuya bir şeyler öğretmek amacıyla olan *açıklayıcı öyküleme*dir (Bilgin, 2002, s. 551).

Bohlin'e göre (2005) edebî eserler, olumlu karakter özelliklerinin irdelenmesi, bireylerin kendi hayatlarında da böyle olaylarla karşılaşabilecekleri yönünde ahlaki hayal güçlerini harekete geçirir. Anlatılan hikâyelerdeki hayatlar, sağduyuyla, herhangi bir şekilde erdemi geliştirmek için öğrencileri mücadeleye davet eder. Kişilere, itibari bir hayat yolculuğu ve bu yolculukta kahramanların yaşadığı olay ve durumların irdelenmesi, yaptıkları tercihlerin yorumlanması fırsatı verildiği zaman onların hayat boyu, ahlaki düşünce alışkanlıkları geliştirmelerini sağlar (Bohlin, 2005'ten akt. Karatay, 2011).

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserleri arasında yer alan ve çeşitli dinî çevrelerin kural ve kaidelerini aktarırken aynı zamanda ait oldukları dönemin sosyal yaşantısını, toplumun yaşam biçimini etkileyen durumları, geleneklerini, kültürel özelliklerini ve değerlerini de yansıtan hikâye türündeki eserlerde öyküleme yoluyla değer aktarımının örneklerini görmek mümkündür. Örneğin, DPKAM'dan incelenen çatıklarından Dantıpalı Bey Hikâyesi'nde zalim ve acımasız Dantıpalı Bey'in davranışları ile toplumda kötü olarak nitelenen davranışlar sembolize edilirken halkını korumak için türlü fedakârlıklar yapan, kahramanlıklar gösteren Geyikler Beyi'nin yaşadıkları ile iyi olarak nitelenen ve sahip olunması arzulanan değerler aktarılmaktadır:

tınl(ı)g arıtı yo:k.. rakşaslar
 teg katıg ünin kıkıra tegirmileyü
 [tururl]ar ol katıglangıl sıgunlar be:gi-
 [-ye ne:çö]k erser bo: adadın o[z] gurup
 [biziñe] isig ö:z buşı bé:r[gi]l ötrü
 [ol] edgü:lüg sıgunlar be:gi bé:ş yüz sı-
 -gu:nlarıg ütleyü erigleyü inçe té:p té:-
 -di.. meniñ isig ö:zümke ançakıy-
 -a yme yilinmekim yapşınmakım yo:k
 antag
 ulug katıglanmakın katıglanayın amtı
 ok tıdıgsız köñülin d(a)ntıpalı éligke
 [bar]ıp sizlerke isig ö:z bé:reyin amrak
 bi:r y(é)girmi p(a)t(a)r
 meniñ isig ö:zümin satayın.. sizler-
 -niñ ö:züñüzlerni satgın alayın uz-
 [-un] turkaru menilig bolunlar..

(Avcılar, bizi) şeytanlar gibi korkunç seslerle, bağırışıp çığırarak çepeçevre çevirdiler. Ey geyikler beyi sağlam dur! Bir şekilde bu tehlikeden (bizi) kurtarıp bize (kendi) canını kurban et. Bunun üzerine o iyilik sahibi geyikler beyi, beş yüz geyiğe nasihat ederek, şöyle dedi: “Benim kendi öz canıma zerre kadar yapıştığım, bağlı olduğum yok; ancak böylesi zorluğa katlanabilirim. Şimdi engelsiz gönlümle Hükümdar Dantıpalı’ye gidip sizler için (canımı) vereyim, benim canlı bedenimi satayım. (Böylece) sizlerin canlarını satın alayım, daima mutlu olun.

DPKAM / DBH / Mainz 92
 TIII 84-18 Ön 637(13) 648(24)
 Mailiz 42 T IH B TV 51
 Arka 649-652(03)

Ayrıca bir fal kitabı olmasına rağmen İrk Bitig’de, nihayetinde iyi yahut kötü olarak yorumlanan fallarda yer verilen kahramanlar ile betimlenen durumlar üzerinden gelenek görenek, inanç, kültür, değer gibi manevi unsurların da sembolize edilmesi söz konusudur. Örneğin İrk Bitig’de yer alan fallarda, kötü talihten kurtulmak için kurban kesme (41. fal), eve bağlılığın önemi (42. fal), gördüğü zarardan ders almayanın daha kötü olacağı (49. fal) vb. inanma biçimleri ve değer yargıları gözlenebilmektedir (Aslan, 2004, s. 153):

Ürüng esri ingek buzagulaçı
 bolmış. Ölgey men,

timiş. Ürüng esri irkek buzagu
 kelürmiş. İdukluk yaragay. Ülügde ozmış
 tir.

Ança biling: Edgü ol.

Ak benekli bir inek doğurmak üzere imiş.
 “Öleceğim, (galiba)!”

demiş; (fakat ölmemiş) ak benekli bir erkek buzağı dünyaya getirmiş. (Bunu) Tanrı’ya kurban etmek uygun olur, (çünkü inek böylece) kötü talihten kurtulmuş, der.

Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.

IB / 41 / 4-2-3

Bars kiyik engleyü mengleyü
 barmış. Ortu yirde amgaka sokuşmış.
 Esri amga yalım kayaka ünüp barmış,
 ölümte ozmış.

Ölümte ozupan ögire sebinü
 yoriyur tir.

Ança biling: Edgü ol.

Bir kaplan avlanmaya gitmiş. Orta yerde bir yaban keçisine rastlamış. Benekli yaban keçisi gidip yalçın bir kayaya çıkmış, ölümden kurtulmuş.

Ölümden kurtulup sevinç ve neşe içinde yürüyüp gidiyor, der.

Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.

IB / 49 / 1-4-3

4.3. Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinde Yer Alan Değerlerle İlgili Görüşlere Yönelik Bulgular

4.3.1. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin önem düzeyine ilişkin görüşlerle ilgili bulgular

Köktürk ve Uygur Dönemi Dönemi eserlerindeki sosyal değerlerle ilgili Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının sosyal değerlerin önem düzeylerine ilişkin görüşlerinin frekans, yüzde, aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri Ek 3.1’de gösterilmiştir.

Ek 3.1 incelendiğinde, Köktürk ve Uygur Dönemi Dönemi eserlerindeki sosyal değerlerle ilgili Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının görüşlerinin, önem düzeyi bakımından;

“güç” ana değeri maddelerinden “Sosyal Güç Sahibi Olmak ($\bar{X}=4.22$)”, “Toplumdaki Görünümü Koruyabilmek ($\bar{X}=4.28$)”, “Sosyal Saygınlık ($\bar{X}=4.35$)”, “Başarılı Olmak ($\bar{X}=4.50$)” değerlerine,

“hazcılık” ana değeri maddelerinden “Hayattan Tat Almak ($\bar{X}=4.33$)” değerine,

“uyarılma” ana değeri maddelerinden “Cesur Olmak ($\bar{X}=4.24$)” değerine,

“özyönelim” ana değeri maddelerinden “Yaratıcı Olmak ($\bar{X}=4.26$)”, “Merak Duyabilmek ($\bar{X}=4.30$)”, “Özgürlük ($\bar{X}=4.48$)”, “Kendi Amaçlarını Seçmek ($\bar{X}=4.46$)”, “Bağımsız Olmak ($\bar{X}=4.48$)” ve “Kendine Saygısı Olmak ($\bar{X}=4.46$)” değerlerine,

“evrenselcilik” ana değeri maddelerinden “Açık Fikirli Olmak ($\bar{X}=4.50$)”, “Erdemli Olmak ($\bar{X}=4.64$)”, “Sosyal Adalet ($\bar{X}=4.63$)”, “Eşitlik ($\bar{X}=4.62$)”, “Dünyada Barışı İstemek ($\bar{X}=4.62$)”, “Güzel Bir Dünya ($\bar{X}=4.65$)”, “Doğayla Bütünlük İçinde Olmak ($\bar{X}=4.44$)”, “Çevreyi Korumak ($\bar{X}=4.52$)” ve “İç Huzur ($\bar{X}=4.58$)” değerlerine,

“iyilikseverlik” ana değeri maddelerinden “Yardımsever Olmak ($\bar{X}=4.59$)”, “Dürüst Olmak ($\bar{X}=4.60$)”, “Bağışlayıcı Olmak ($\bar{X}=4.46$)”, “Sadık Olmak ($\bar{X}=4.57$)”, “Sorumlu Olmak ($\bar{X}=4.52$)”, “Gerçek Dostluk ($\bar{X}=4.62$)”, “Olgun Sevgi ($\bar{X}=4.56$)”, “Manevi Bir Hayat ($\bar{X}=4.56$)” ve “Anlamlı Bir Hayat ($\bar{X}=4.53$)” değerlerine,

“gelenekselcilik” ana değeri maddelerinden “Alçakgönüllü Olmak ($\bar{X}=4.50$)”, “İlmli Olmak ($\bar{X}=4.23$)” ve “Mahremiyete - Özel Hayata Saygı ($\bar{X}=4.58$)” değerlerine,

“uyum” ana değeri maddelerinden “Kibar Olmak ($\bar{X}=4.33$)”, “Ana Babaya ve Yaşlılara Değer Vermek ($\bar{X}=4.57$)” ve “Kendini Denetleyebilmek ($\bar{X}=4.50$)” değerlerine,

“güvenlik” ana değeri maddelerinden “Ulusal Güvenlik ($\bar{X}=4.67$)”, “Toplumsal Düzen ($\bar{X}=4.66$)”, “Temiz Olmak ($\bar{X}=4.64$)”, “Aile Güvenliği ($\bar{X}=4.69$)”, “İyiliğe Karşılık Vermek ($\bar{X}=4.56$)”, “Bağlılık Duygusu ($\bar{X}=4.42$)” ve “Sağlıklı Olmak ($\bar{X}=4.66$)” değerlerine öğretmen adaylarının “Çok Önemli” düzeyinde katılım gösterdikleri görülmektedir.

Ayrıca, öğretmen adaylarının “Otorite Sahibi Olmak ($\bar{X}=4.01$)”, “Zengin Olmak ($\bar{X}=3.55$)”, “Yetkin/Muktedir Olmak ($\bar{X}=4.16$)”, “Hırslı Olmak ($\bar{X}=3.66$)”, “Sözü Geçen Biri Olmak ($\bar{X}=4.12$)”, “Zeki Olmak ($\bar{X}=4.19$)”, “Zevk ($\bar{X}=3.95$)”, “İsteklerine Düşkün Olmak ($\bar{X}=3.54$)”, “Heyecanlı Bir Yaşam ($\bar{X}=3.63$)”, “Değişken Bir Hayat ($\bar{X}=3.47$)”, “Dindar Olmak ($\bar{X}=4.11$)”, “Kendine Düşen Hayatı Kabullenmek ($\bar{X}=3.74$)”, “Geleneklere Saygılı Olmak ($\bar{X}=4.18$)” ve “İtaatkâr Olmak ($\bar{X}=3.82$)” değerlerine ise önemli düzeyinde katılım gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Cinsiyet değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi Dönemi eserlerindeki sosyal değerlerin önem düzeylerine ilişkin görüşleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemeye yönelik yapılan Mann-Whitney U Testi sonuçları Tablo 4.11’de yer almaktadır.

Tablo 4.11.

Cinsiyet Değişkeni Bakımından Değerlerin Önem Düzeyine İlişkin Mann-Whitney U Testi Sonuçları

Alt Boyutlar	Grup	n	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	Z	p
Güç	Kız	278	213,03	59222,00	20441	-.223	.824
	Erkek	149	215,81	32156,00			
Başarı	Kız	278	210,90	58630,00	19849	-.711	.477
	Erkek	149	219,79	32748,00			
Hazcılık	Kız	278	219,03	60891,00	19312	-1.157	.247
	Erkek	149	204,61	30487,00			
Uyarılma	Kız	278	207,46	57674,50	18893.5	-1.501	.133
	Erkek	149	226,20	33703,50			
Öz Yönelim	Kız	278	213,64	59391,50	20610.5	-.083	.934
	Erkek	149	214,67	31986,50			
Evrenselcilik	Kız	278	214,55	59645,50	20557.5	-.126	.899
	Erkek	149	212,97	31732,50			
İyilikseverlik	Kız	278	212,12	58968,00	20187	-.432	.666
	Erkek	149	217,52	32410,00			
Gelenekselcilik	Kız	278	212,75	59143.5	20362.5	-.287	.774
	Erkek	149	216,34	32234.5			
Uyum	Kız	278	211,34	58753,50	19972.5	-.610	.542
	Erkek	149	218,96	32624,50			
Güvenlik	Kız	278	210,21	58437,00	19656	-.870	.384
	Erkek	149	221,08	32941,00			

Tablo 4.11 incelendiğinde cinsiyet değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi Dönemi eserlerindeki sosyal değerlerin önem düzeylerine ilişkin görüşleri arasında anlamlı bir farklılık olmadığı anlaşılmaktadır ($p > .05$).

Sınıf düzeyi değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi Dönemi eserlerindeki sosyal değerlerin önem düzeylerine ilişkin görüşleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemeye yönelik yapılan Kruskal Wallis Testi sonuçları Tablo 4.12’de gösterilmiştir.

Tablo 4.12.

Sınıf Düzeyi Değişkeni Bakımından Değerlerin Önem Düzeyine İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Maddeler	Grup	n	Sıra Ortalaması	sd	Ki-Kare	p
Güç	1. sınıf	36	175,72	3	7.641	.054
	2. sınıf	65	191,72			
	3. sınıf	150	217,93			
	4. sınıf	176	226,70			
Başarı	1. sınıf	36	193,71	3	3.534	.316
	2. sınıf	65	215,90			
	3. sınıf	150	204,26			
	4. sınıf	176	225,75			
Hazcılık	1. sınıf	36	203,35	3	.576	.902
	2. sınıf	65	220,37			
	3. sınıf	150	211,25			
	4. sınıf	176	216,17			
Uyarılma	1. sınıf	36	199,57	3	.721	.868
	2. sınıf	65	220,04			
	3. sınıf	150	216,27			
	4. sınıf	176	212,78			
Özyönelim	1. sınıf	36	222,07	3	.436	.933
	2. sınıf	65	210,72			
	3. sınıf	150	217,34			
	4. sınıf	176	210,72			
Evrenselcilik	1. sınıf	36	205,90	3	.273	.965
	2. sınıf	65	219,11			
	3. sınıf	150	213,33			
	4. sınıf	176	214,34			
İyilikseverlik	1. sınıf	36	220,33	3	.347	.951
	2. sınıf	65	220,22			
	3. sınıf	150	211,51			
	4. sınıf	176	212,53			
Gelenekselcilik	1. sınıf	36	211,86	3	2.646	.450
	2. sınıf	65	236,62			
	3. sınıf	150	211,45			
	4. sınıf	176	208,26			
Uyum	1. sınıf	36	231,42	3	1.153	.764
	2. sınıf	65	220,63			
	3. sınıf	150	211,64			
	4. sınıf	176	210,00			
Güvenlik	1. sınıf	36	212,14	3	.786	.853
	2. sınıf	65	226,43			
	3. sınıf	150	212,22			
	4. sınıf	176	211,31			

Tablo 4.12 incelendiğinde sınıf düzeyi değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi Dönemi eserlerindeki

sosyal değerlerin önem düzeylerine ilişkin görüşleri arasında anlamlı bir farklılık olmadığı anlaşılmaktadır ($p > .05$).

Yaş değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı ğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi Dönemi eserlerindeki sosyal değerlerin önem düzeylerine ilişkin görüşleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemeye yönelik yapılan Kruskal Wallis Testi sonuçları Tablo 4.13'te gösterilmiştir.

Tablo 4.13.

Yaş Değişkeni Bakımından Değerlerin Önem Düzeyine İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Maddeler	Grup	n	Sıra Ortalaması	sd	Ki-Kare	p
1. Güç	17-19	47	204,52	3	1.146	.766
	20-22	304	212,39			
	23-25	62	227,88			
	26 ve üz.	14	219,36			
2. Başarı	17-19	47	216,53	3	.288	.962
	20-22	304	212,11			
	23-25	62	220,85			
	26 ve üz.	14	216,21			
3. Hazcılık	17-19	47	207,84	3	.382	.944
	20-22	304	216,27			
	23-25	62	209,69			
	26 ve üz.	14	204,50			
4. Uyarılma	17-19	47	198,11	3	2.008	.571
	20-22	304	219,30			
	23-25	62	201,99			
	26 ve üz.	14	205,50			
5. Öz Yönelim	17-19	47	198,17	3	.968	.809
	20-22	304	216,72			
	23-25	62	214,19			
	26 ve üz.	14	207,21			
6. Evrenselcilik	17-19	47	197,38	3	1.740	.628
	20-22	304	213,48			
	23-25	62	224,10			
	26 ve üz.	14	236,39			
7. İyilikseverlik	17-19	47	209,72	3	2.254	.521
	20-22	304	210,33			
	23-25	62	235,72			
	26 ve üz.	14	211,96			
8. Gelenekselcilik	17-19	47	223,95	3	4.675	.197
	20-22	304	207,05			
	23-25	62	242,56			
	26 ve üz.	14	205,00			
9. Uyum	17-19	47	202,18	3	.550	.908
	20-22	304	215,59			
	23-25	62	216,60			
	26 ve üz.	14	207,68			
10. Güvenlik	17-19	47	209,10	3	.394	.941
	20-22	304	213,08			
	23-25	62	218,89			
	26 ve üz.	14	228,89			

Tablo 4.13 incelendiğinde yaş değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi Dönemi eserlerindeki sosyal

değerlerin önem düzeylerine ilişkin görüşleri arasında anlamlı bir farklılık olmadığı anlaşılmaktadır ($p > .05$).

4.3.2. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin günümüzde algılanma düzeyine ilişkin görüşlerle ilgili bulgular

Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi Dönemi eserlerindeki sosyal değerleri algılama düzeylerine ilişkin frekans, yüzde, aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri Ek 3.2’de yer almaktadır.

Köktürk ve Uygur Dönemi Dönemi eserlerindeki sosyal değerlerin günümüzde algılanma düzeyleriyle ilgili Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının görüşlerinin yer aldığı Ek 3.2 incelendiğinde öğretmen adaylarının;

“güç” ana değeri maddelerinden “Sosyal Güç Sahibi Olmak ($\bar{X} = 4.31$)”, “Otorite Sahibi Olmak ($\bar{X} = 4.28$)”, “Zengin Olmak ($\bar{X} = 4.30$)”, “Toplumdaki Görünümü Koruyabilmek ($\bar{X} = 4.21$)” ve “Sosyal Saygınlık ($\bar{X} = 4.27$)” değerlerini,

“başarı” ana değeri maddelerinden “Başarılı Olmak ($\bar{X} = 4.31$)” ve “Sözü Geçen Biri Olmak ($\bar{X} = 4.22$)” değerlerini günümüzde “Kesinlikle Geçerli” olarak ifade ettikleri görülmektedir. “Özgenişletim” değerleri olan “güç” ve “başarı”, *bireyin başkalarının zararına bile olsa, kendi çıkarları doğrultusunda davranmasına olanak sağlar* (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000).

Tabloya göre, öğretmen adayları “Yetkin/Muktedir Olmak ($\bar{X} = 4.16$)”, “Hırslı Olmak ($\bar{X} = 4.05$)”, “Zeki Olmak ($\bar{X} = 3.97$)”, “Hayattan Tat Almak ($\bar{X} = 3.87$)”, “Zevk ($\bar{X} = 3.89$)”, “İsteklerine Düşkün Olmak ($\bar{X} = 3.84$)”, “Heyecanlı Bir Yaşam ($\bar{X} = 3.66$)”, “Değişken Bir Hayat ($\bar{X} = 3.61$)”, “Cesur Olmak ($\bar{X} = 3.77$)”, “Yaratıcı Olmak ($\bar{X} = 3.83$)”, “Merak Duyabilmek ($\bar{X} = 3.81$)”, “Özgürlük ($\bar{X} = 3.87$)”, “Kendi Amaçlarını Seçmek ($\bar{X} = 3.89$)”, “Bağımsız Olmak ($\bar{X} = 3.90$)”, “Kendine Saygısı Olmak ($\bar{X} = 3.87$)”, “Açık Fikirli Olmak ($\bar{X} = 3.69$)”, “Erdemli Olmak ($\bar{X} = 3.59$)”, “Sosyal Adalet ($\bar{X} = 3.41$)”, “Dünyada Barışı İstemek ($\bar{X} = 3.52$)”, “Güzel Bir Dünya ($\bar{X} = 3.47$)”, “İç Huzur ($\bar{X} = 3.48$)”, “Yardımsever Olmak ($\bar{X} = 3.47$)”, “Sorumlu Olmak ($\bar{X} = 3.51$)”

“Ulusal Güvenlik ($\bar{X}=3.54$)”, “Toplumsal Düzen ($\bar{X}=3.50$)”, “Temiz Olmak ($\bar{X}=3.65$)”, “Aile Güvenliği ($\bar{X}=3.65$)”, “Bağlılık Duygusu ($\bar{X}=3.43$)” ve “Sağlıklı Olmak ($\bar{X}=3.87$)” değerlerinin günümüzde “Geçerli” olarak ifade etmişlerdir.

Ek olarak, “Eşitlik ($\bar{X}=3.39$)”, “Doğayla Bütünlük İçinde Olmak ($\bar{X}=3.38$)”, “Çevreyi Korumak ($\bar{X}=3.38$)”, “Dürüst Olmak ($\bar{X}=3.37$)”, “Bağışlayıcı Olmak ($\bar{X}=3.37$)”, “Sadık Olmak ($\bar{X}=3.38$)”, “Gerçek Dostluk ($\bar{X}=3.18$)”, “Olgun Sevgi ($\bar{X}=3.27$)”, “Manevi Bir Hayat ($\bar{X}=3.28$)”, “Anlamlı Bir Hayat ($\bar{X}=3.37$)”, “Alçakgönüllü Olmak ($\bar{X}=3.23$)”, “Dindar Olmak ($\bar{X}=3.34$)”, “Kendine Düşen Hayatı Kabullemek ($\bar{X}=3.13$)”, “Geleneklere Saygılı Olmak ($\bar{X}=3.20$)”, “İlmimli Olmak ($\bar{X}=3.24$)”, “Mahremiyete - Özel Hayata Saygı ($\bar{X}=3.19$)”, “Kibar Olmak ($\bar{X}=3.27$)”, “İtaatkar Olmak ($\bar{X}=3.31$)”, “Ana Babaya ve Yaşlılara Değer Vermek ($\bar{X}=3.36$)” ve “Kendini Denetleyebilmek ($\bar{X}=3.35$)” değerlerinin “Orta Düzeyde Geçerli” olduğu ifade edilmiştir.

Cinsiyet değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi Dönemi eserlerindeki sosyal değerlerin günümüzde algılanma düzeylerine ilişkin görüşleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemeye yönelik yapılan Mann-Whitney U Testi sonuçları Tablo 4.14’te yer almaktadır.

Tablo 4.14.

Cinsiyet Değişkeni Bakımından Değerlerin Günüümüzde Algılanma Düzeyine İlişkin Mann-Whitney U Testi Sonuçları

Alt Boyutlar	Grup	n	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	Z	p
Güç	Kız	278	213,42	59330,00	20549	-.134	.894
	Erkek	149	215,09	32048,00			
Başarı	Kız	278	210.06	58395.5	19614.5	-.904	.366
	Erkek	149	221.36	32982.5			
Hazcılık	Kız	278	218.25	60673.5	19529.5	-.976	.329
	Erkek	149	206.07	30704.5			
Uyarılma	Kız	278	208.41	57938.5	19157.5	-1.283	.200
	Erkek	149	224.43	33439.5			
Özyönelim	Kız	278	213.39	59322.5	20541.5	-.140	.889
	Erkek	149	215.14	32055.5			
Evrenselcilik	Kız	278	213.37	59315.5	20534.5	-.145	.884
	Erkek	149	215.18	32062.5			
İyilikseverlik	Kız	278	211.3	58742	19961	-.618	.537
	Erkek	149	219.03	32636			
Gelenekselcilik	Kız	278	211,79	58877,50	20096.5	-.506	.613
	Erkek	149	218,12	32500,50			
Uyum	Kız	278	211.19	58710.5	19929.5	-.645	.519
	Erkek	149	219.24	32667.5			
Güvenlik	Kız	278	209.67	58289	19508	-.992	.321
	Erkek	149	222.07	33089			

Tablo 4.14 incelendiğinde cinsiyet değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi Dönemi eserlerindeki sosyal değerlerin algılama düzeylerine düzeylerine ilişkin görüşleri arasında anlamlı bir farklılık olmadığı anlaşılmaktadır ($p > .05$).

Sınıf düzeyi değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi Dönemi eserlerindeki sosyal değerlerin algılama düzeylerine düzeylerine ilişkin görüşleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemeye yönelik yapılan Kruskal Wallis Testi sonuçları Tablo 4.15'te gösterilmiştir.

Tablo 4.15.

Sınıf Düzeyi Değişkeni Bakımından Değerlerin Günümüzde Algılanma Düzeyine İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Maddeler	Grup	n	Sıra Ortalaması	sd	Ki-Kare	p
Güç	1. sınıf	36	172,11	3	8.185	.052
	2. sınıf	65	193,18			
	3. sınıf	150	217,56			
	4. sınıf	176	227,22			
Başarı	1. sınıf	36	199,19	3	2.382	.497
	2. sınıf	65	214,59			
	3. sınıf	150	205,57			
	4. sınıf	176	223,99			
Hazcılık	1. sınıf	36	199,24	3	.704	.872
	2. sınıf	65	210,22			
	3. sınıf	150	216,13			
	4. sınıf	176	216,60			
Uyarılma	1. sınıf	36	203,38	3	.342	.952
	2. sınıf	65	215,06			
	3. sınıf	150	216,59			
	4. sınıf	176	213,57			
Özyönelim	1. sınıf	36	224,17	3	.497	.920
	2. sınıf	65	209,55			
	3. sınıf	150	216,77			
	4. sınıf	176	211,20			
Evrenselcilik	1. sınıf	36	205,38	3	.247	.970
	2. sınıf	65	218,04			
	3. sınıf	150	214,14			
	4. sınıf	176	214,16			
İyilikseverlik	1. sınıf	36	218,71	3	.404	.939
	2. sınıf	65	221,02			
	3. sınıf	150	210,23			
	4. sınıf	176	213,66			
Gelenekselcilik	1. sınıf	36	209,76	3	1.892	.595
	2. sınıf	65	233,32			
	3. sınıf	150	209,95			
	4. sınıf	176	211,19			
Uyum	1. sınıf	36	220,69	3	.364	.948
	2. sınıf	65	220,11			
	3. sınıf	150	212,95			
	4. sınıf	176	211,27			
Güvenlik	1. sınıf	36	212,32	3	.576	.902
	2. sınıf	65	224,34			
	3. sınıf	150	210,73			
	4. sınıf	176	213,31			

Tablo 4.15 incelendiğinde sınıf düzeyi değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerindeki sosyal

değerlerin algılama düzeylerine düzeylerine ilişkin görüşleri arasında herhangi bir anlamlı farklılığa rastlanmamıştır ($p>.05$).

Yaş değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerindeki sosyal değerlerin geçerli olma düzeylerine ilişkin görüşleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemeye yönelik yapılan Kruskal Wallis Testi sonuçları Tablo 4.16'da gösterilmiştir.

Tablo 4.16.

Yaş Değişkeni Bakımından Değerlerin Günümüzde Algılanma Düzeyine İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Maddeler	Grup	n	Sıra Ortalaması	sd	Ki-Kare	p
1. Güç	17-19	47	198,51	3	1.632	.652
	20-22	304	213,14			
	23-25	62	228,02			
	26 ve üz.	14	222,61			
2. Başarı	17-19	47	209,71	3	.494	.920
	20-22	304	212,52			
	23-25	62	223,65			
	26 ve üz.	14	217,68			
3. Hazcılık	17-19	47	196,18	3	1.153	.764
	20-22	304	216,70			
	23-25	62	215,15			
	26 ve üz.	14	210,21			
4. Uyarılma	17-19	47	181,96	3	5.200	.158
	20-22	304	221,97			
	23-25	62	202,06			
	26 ve üz.	14	201,36			
5. Özyönelim	17-19	47	198,63	3	.925	.819
	20-22	304	215,73			
	23-25	62	218,70			
	26 ve üz.	14	207,21			
6. Evrenselcilik	17-19	47	197,81	3	2.016	.569
	20-22	304	213,05			
	23-25	62	224,58			
	26 ve üz.	14	242,11			
7. İyilikseverlik	17-19	47	208,69	3	2.579	.461
	20-22	304	210,02			
	23-25	62	237,07			
	26 ve üz.	14	216,11			
8. Gelenekselcilik	17-19	47	222,52	3	4.025	.259
	20-22	304	207,31			
	23-25	62	240,68			
	26 ve üz.	14	212,54			
9. Uyum	17-19	47	206,56	3	.255	.968
	20-22	304	214,32			
	23-25	62	218,41			
	26 ve üz.	14	212,54			
10. Güvenlik	17-19	47	208,14	3	.602	.896
	20-22	304	212,67			
	23-25	62	221,35			
	26 ve üz.	14	230,07			

Tablo 4.16 incelendiğinde yaş değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerindeki sosyal

değerlerin günümüzde algılanma düzeylerine ilişkin görüşleri arasında anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır ($p>.05$).

4.3.3. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değer tanımlarına ilişkin görüşlerle ilgili bulgular

Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değer tanımlarına yönelik Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmen adaylarının görüşlerine ilişkin frekans, yüzde, aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri Ek 3.3'te yer almaktadır.

Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değer tanımlarına yönelik Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmen adaylarının görüşlerine ilişkin aritmetik ortalama değerlerinin yer aldığı Ek 3.3 incelendiğinde öğretmen adaylarının,

“başarı” ana değeri maddelerini yansıtan “Başarıyı takdir etmek ve başarılı kişiyi / kişileri ödüllendirmek gerekir. ($\bar{X}=4.37$)” ile “Başarılı olmak için yılmadan adım adım ilerlemek gerekir. ($\bar{X}=4.50$)” değer tanımlarına,

“evrenselcilik” ana değeri maddelerini yansıtan “Doğayla iç içe yaşam mutluluk verir. ($\bar{X}=4.43$)”, “Doğada yaşamını sürdüren her türlü canlıya eziyet etmekten, onları öldürmekten kaçınmak erdemdir. ($\bar{X}=4.57$)”, “Devlet yöneticilerinin savaşta yenik düşen halka adaletli davranması, onların haklarını elinden almaması gerekir. ($\bar{X}=4.37$)”, “Kötü düşünceli olmak, söylenmeyecek sözler söylemek, günahlar işlemek yoluyla bireyler kendilerine kötülük ederler. ($\bar{X}=4.41$)” değer tanımlarına,

“gelenekselcilik” ana değeri maddelerini yansıtan “Bağımsızlığını kaybeden toplumlar ana dili koruma, ana dilde isim ve unvanlar kullanma geleneğini de yaşatamazlar. ($\bar{X}=4.25$)”, “Yürekten dilenen dilekler Tanrı tarafından kabul edilir. ($\bar{X}=4.22$)” değer tanımlarına,

“güç” ana değeri maddelerini yansıtan “Vatanı müdafaa söz konusu olduğunda kaçmak, toplumdaki olumlu görünümü bozacaktır. ($\bar{X}=4.31$)”, “Babanın yokluğunda anne, aileyi koruyup kollayandır. ($\bar{X}=4.54$)” değer tanımlarına,

“gelenekselcilik” ana değeri maddelerini yansıtan “Atalardan miras kalan vatan toprağına bağıllık, vatani koruyup kollamayı gerektirir. ($\bar{X}=4.64$)”, “Binlerce yıllık devlet mirası olan sembollere, armalara sahip çıkmak ve onları devam ettirmek gerekir. ($\bar{X}=4.51$)”, “Bu dünyada yaptığımız iyilikler, öldükten sonra(ki yaşamda) rahatlık sağlar. ($\bar{X}=4.46$)”, “Diriltirse Tanrı diriltir, öldürürse Tanrı öldürür; ölüm de yaşam da Tanrıdandır. ($\bar{X}=4.53$)” değer tanımlarına,

“güvenlik” ana değeri maddelerini yansıtan “Ulusal güvenlik için komşu ülkelerle ilişkileri iyi tutmak gerekir. ($\bar{X}=4.36$)”, “Devletin bekası için, en üst kademesinden en alt kademesine kadar tüm devlet teşkilatı çalışmalı, gerekli önlemleri almalıdır. ($\bar{X}=4.64$)”, “Dış güçlerin hilekâr davranışları neticesinde ortaya çıkan kışkırtmalar devlet düzenini sarsar, toplumsal düzeni bozar. ($\bar{X}=4.48$)”, “Halkın güvenliği ve toplumsal düzenin bozulmaması için organize olma-ekip ruhu gerekir. ($\bar{X}=4.64$)”, “Halkın ateş ve su gibi birbirine düşmesi, birbirine düşman olması, toplumsal düzeni bozar. ($\bar{X}=4.68$)”, “Kendi devlet yönetimine sadık olmayanlar başka milletlerin esiri olmaya mahkûmdur. ($\bar{X}=4.49$)”, “Yapılan iyilikler karşısında her ne olursa olsun değerbilir olmak gerekir. ($\bar{X}=4.49$)” değer tanımlarına,

“iyilikseverlik” ana değeri maddelerini yansıtan “Gerçek sevgi Tanrı katında da değer kazandırır. ($\bar{X}=4.56$)”, “Aileye karşı sorumluluk duyarak çalışmak, mutluluk getirir. ($\bar{X}=4.52$)”, “Devlet yöneticileri halkı doyurmakla, koruyup kollamakla, zenginlik ve refaha ulaştırmakla yükümlü oldukları için gece gündüz demeden çalışmalıdır. ($\bar{X}=4.33$)”, “İnsanları aldatmak, hile yapmak, tövbe etmeyi gerektirir. ($\bar{X}=4.27$)” değer tanımlarına,

“uyarılma” ana değeri maddelerini yansıtan “Devlet yöneticilerinin akıllı olmalarının yanı sıra yiğit, alp olmaları da beklenir. ($\bar{X}=4.51$)”, “Ülke düşman işgali altındayken korkmadan savaşmak, vatani müdafaa etmek gerekir. ($\bar{X}=4.60$)” değer tanımlarına,

“uyum” ana değeri maddelerini yansıtan “Kendini bilen insanın hata yaptığını, günah işlediğini fark ettiğinde pişmanlık duyarak tövbe etmesi beklenir. ($\bar{X}=4.45$)” ve

değer tanımlarına öğretmen adayları “Kesinlikle Katılıyorum” düzeyinde görüş belirtmişlerdir.

Tabloya göre öğretmen adaylarının “Katılıyorum” düzeyinde görüş belirtmiş olduğu değer maddeleri ve tanımları ise şu şekildedir:

“Başarı” ana değeri maddelerini yansıtan “Amaca ulaşmak için geceli gündüzlü çalışmak gerekir. ($\bar{X}=3.71$)”, “Herkes kendi kaderi üzerinde güç sahibidir. ($\bar{X}=3.85$)”, “Akılsızca, bilgisizce kötü niyetli kişilere, şeytana uymak, isyan ve hata doğurur. ($\bar{X}=3.96$)”, “Bilgelik vasfı olmayan devlet yöneticileri ve yardımcıları halkı felakete sürüklerken, bilge devlet yöneticileri ve yardımcıları halkı huzura kavuşturur. ($\bar{X}=4.12$)”,

“Evrenselcilik” ana değeri maddelerini yansıtan “Toprağı işlemek, avcılık yapmak canlıların ölümüne sebep olur, çevreye zarar verir. ($\bar{X}=3.41$)”, “Canlıları öldürmenin bedeli ne kadar ağır ise, öldürmemenin sevabı da o kadar fazladır. ($\bar{X}=4.17$)”,

“Gelenekselcilik” ana değeri maddelerini yansıtan “Geleneklere, emir ve yasaklara sözüyle, gönlüyle, vücuduyla ve tüm benliğiyle bağlı olmayanlar yanılacaklardır. ($\bar{X}=3.79$)”,

“Güç” ana değeri maddelerini yansıtan “Zayıf yöneticilerin aldığı kararlar ile yanlış devlet politikaları, bey olmaya layık evlatların kul, hanım olmaya layık evlatların cariye olmasına sebep olur. ($\bar{X}=3.95$)”, “Devletini ayakta tutabilen, güçlendiren yöneticiler, kendilerine yaraşır mevki ve makamları hak ederler. ($\bar{X}=4.03$)”, “Devlet yönetimine ve otoritesine tabi olmayan halklar cezalandırılmalıdır. ($\bar{X}=3.65$)”, “Devleti ve onun kurumlarını, varlık ve zenginlik ayakta tutar. ($\bar{X}=3.84$)”

“Güvenlik” ana değeri maddelerini yansıtan “Toplumda belli bir sürede oluşmuş düzeni bozmamak gerekir. ($\bar{X}=4.19$)”, “Devlete tabi olmayan, isyancı halk kitlelerine karşı bağışlayan olmak değil, cezalandırıcı olmak gerekir. ($\bar{X}=4.00$)”,

“İyilikseverlik” ana değeri maddelerini yansıtan “Hayatı sevinciyle, korkusuyla, tüm heyecanlarıyla yaşamak için bahtı açık olmak gerekir. ($\bar{X}=3.63$)”, “Hasislik edip

başkalarını düşünmekten, onlarla paylaşımda bulunmaktan, zekât vermekten kaçınmak, tövbe etmeyi gerektirir. ($\bar{X}=4.04$)”, “Bir baba evladının gönlünü kırmamak için tüm mal varlığını feda edebilmelidir. ($\bar{X}=3.68$)”,

“Uyum” ana değeri maddelerini yansıtan “Kim anne babasının gönlünü kırarsa, o kişi cehennemliktir (günahkârdır), evlattan sayılmaz. ($\bar{X}=4.13$)”, “Ucunda ölüm bile olsa devlet büyüklerinin buyruklarına itaat etmek gerekir. ($\bar{X}=3.67$)”.

Ayrıca öğretmen adayları, “Bir toplum arkadan vurularak hile ile yok edilmek istendiğinde bunu yapan kişi, güçlü veya güçsüz de olsa başarıya ulaşabilecektir. ($\bar{X}=2.44$)”, “Toplumdaki saygınlık, Tanrı’dan gelen baht ile elde edilebilir. ($\bar{X}=3.31$)”, “Tanrı’nın lütfettiği, baht verdiği kişiler, devlet yönetiminde saygın bir yere sahiptir. ($\bar{X}=3.20$)”, “Devlet yöneticileri gerektiği durumlarda dizlilere diz çöktürerek, başlılara baş eğdirerek sosyal güçlerini artırabilirler. ($\bar{X}=3.39$)” değer tanımları için de “Kısmen Katılıyorum” düzeyinde görüş belirtmişlerdir.

Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değer tanımlarına yönelik Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının görüşlerine ilişkin cinsiyet değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değer tanımlarına yönelik görüşleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemeye yönelik yapılan Mann-Whitney U Testi sonuçları Ek 3.4’te verilmiştir.

Ek 3.4 incelendiğinde cinsiyet değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değer tanımlarına yönelik görüşleri arasında “Bir toplum arkadan vurularak hile ile yok edilmek istendiğinde bunu yapan kişi, güçlü veya güçsüz de olsa başarıya ulaşabilecektir.” ve “Hayatı sevinciyle, korkusuyla, tüm heyecanlarıyla yaşamak için bahtı açık olmak gerekir.” değer tanımlarına erkek öğretmen adayları kız öğretmen adaylarından anlamlı derecede daha fazla katılım gösterirlerken; “Yürekten dilenen dilekler Tanrı tarafından kabul edilir.”, “Babanın yokluğunda anne, aileyi koruyup kollayandır.”, “Atalardan miras kalan vatan toprağına bağlılık, vatani koruyup kollamayı gerektirir.”, “Diriltirse Tanrı diriltir, öldürürse Tanrı öldürür; ölüm de yaşam da Tanrıdandır.” ve “Gerçek sevgi Tanrı

katında da değer kazandırır.” değer tanımlarında ise kız öğretmen adayları erkek öğretmen adaylarından anlamlı derecede daha fazla katılmaktadırlar ($p < 0.05$).

Sınıf düzeyi değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değer tanımlarına yönelik görüşleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemeye yönelik yapılan Kruskal Wallis Testi sonuçları Ek 3.5’te gösterilmiştir.

Ek 3.5 incelendiğinde sınıf düzeyi değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değer tanımlarına yönelik görüşleri arasında “Bu dünyada yaptığımız iyilikler, öldükten sonra(ki yaşamda) rahatlık sağlar.”, “Diriltirse Tanrı diriltir, öldürürse Tanrı öldürür; ölüm de yaşam da Tanrıdandır.”, “Gerçek sevgi Tanrı katında da değer kazandırır.”, “Ülke düşman işgali altındayken korkmadan savaşmak, vatani müdafaa etmek gerekir.” değer tanımlarında anlamlı farklılığa rastlanmıştır ($p < 0.05$). Bu farklılığın hangi gruplar arasında olduğunun belirlenmesine ilişkin yapılan post hoc testi sonuçlarına göre farklılığın, 2. sınıf öğretmen adayları ile 4. sınıf öğretmen adayları arasında 2. sınıf öğretmen adayları lehine olduğu tespit edilmiştir. “Gerçek sevgi Tanrı katında da değer kazandırır.” ve “İnsanları aldatmak, hile yapmak, tövbe etmeyi gerektirir.” Değer tanımlarında da anlamlı farklılık tespit edilmiştir ($p < 0.05$). Bu farklılığın hangi gruplar arasında olduğunun belirlenmesine ilişkin yapılan post hoc testi sonuçlarına göre farklılığın, 1. sınıf öğretmen adayları ile 4. sınıf öğretmen adayları arasında 1. sınıf öğretmen adayları lehine olduğu tespit edilmiştir. “Bir baba evladının gönlünü kırmamak için tüm mal varlığını feda edebilmelidir.” değer tanımında ise anlamlı farklılık tespit edilmiştir ($p < 0.05$). Bu farklılığın hangi gruplar arasında olduğunun belirlenmesine ilişkin yapılan post hoc testi sonuçlarına göre farklılığın, 1. sınıf öğretmen adayları ile 4. sınıf öğretmen adayları arasında 4. sınıf öğretmen adayları lehine olduğu tespit edilmiştir.

Yaş değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değer tanımlarına yönelik görüşleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemeye yönelik yapılan Kruskal Wallis Testi sonuçları Ek 3.6’da verilmiştir.

Ek 3.6 incelendiğinde yaş değişkeni bakımından Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değer tanımlarına

yönelik görüşleri arasında “Devlet yöneticilerinin savaşta yenik düşen halka adaletli davranması, onların haklarını elinden almaması gerekir.”, “Geleneklere, emir ve yasaklara sözüyle, gönlüyle, vücuduyla ve tüm benliğiyle bağlı olmayanlar yanılacaklardır.”, “Tanrı’nın lütfettiği, baht verdiği kişiler, devlet yönetiminde saygın bir yere sahiptir.”, “İnsanları aldatmak, hile yapmak, tövbe etmeyi gerektirir.” ve “Yapılan iyilikler karşısında her ne olursa olsun değerbilir olmak gerekir.” değer tanımlarında anlamlı farklılığa rastlanmıştır ($p < 0.05$). Bu farklılığın hangi gruplar arasında olduğunun belirlenmesine ilişkin yapılan post hoc testi sonuçlarına göre Devlet yöneticilerinin savaşta yenik düşen halka adaletli davranması, onların haklarını elinden almaması gerekir.” değer tanımında farklılığın 23-25 yaş aralığındaki öğretmen adayları ile 17-19 yaş aralığındaki öğretmen adayları arasında, 23-25 yaş aralığındaki öğretmen adayları lehine; “Geleneklere, emir ve yasaklara sözüyle, gönlüyle, vücuduyla ve tüm benliğiyle bağlı olmayanlar yanılacaklardır.” değer tanımında farklılığın 17-19 yaş aralığındaki öğretmen adayları ile 26 ve üzeri yaş aralığındaki öğretmen adayları arasında, 17-19 yaş aralığındaki öğretmen adayları lehine; “Tanrı’nın lütfettiği, baht verdiği kişiler, devlet yönetiminde saygın bir yere sahiptir.” değer tanımında farklılığın 17-19 yaş aralığındaki öğretmen adayları ile 26 ve üzeri yaş aralığındaki öğretmen adayları arasında, 17-19 yaş aralığındaki öğretmen adayları lehine, 20-22 yaş aralığındaki öğretmen adayları ile 26 ve üzeri yaş aralığındaki öğretmen adayları arasında, 20-22 yaş aralığındaki öğretmen adayları lehine; “İnsanları aldatmak, hile yapmak, tövbe etmeyi gerektirir.” değer tanımında farklılığın 17-19 yaş aralığındaki öğretmen adayları ile 26 ve üzeri yaş aralığındaki öğretmen adayları arasında, 17-19 yaş aralığındaki öğretmen adayları lehine, “Yapılan iyilikler karşısında her ne olursa olsun değerbilir olmak gerekir.” değer tanımında farklılığın 20-22 yaş aralığındaki öğretmen adayları ile 26 ve üzeri yaş aralığındaki öğretmen adayları arasında, 20-22 yaş aralığındaki öğretmen adayları lehine, 23-25 yaş aralığındaki öğretmen adayları ile 26 ve üzeri yaş aralığındaki öğretmen adayları arasında, 23-25 yaş aralığındaki öğretmen adayları lehine olduğu tespit edilmiştir.

4.3.4. Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik eğitim süreçlerine ilişkin görüşlerle ilgili bulgular

Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik süreçlere yönelik Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının görüşlerine ilişkin frekans, yüzde, aritmetik ortalama ve standart sapma değerleri Tablo 4.17’de yer almaktadır.

Tablo 4.17.

Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinde Yer Alan Değerlerin Bireylere Kazandırılmasındaki Süreçlere Yönelik Görüşlere İlişkin Frekans, Yüzde, Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Maddeler	Kesinlikle Katılmıyorum		Katılmıyorum		Kısmen Katılıyorum		Katılıyorum		Kesinlikle Katılıyorum		X	SS
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
1. Sosyal değerler, düz anlatım yolu ile bireylere kazandırılabilir.	9	2.1	16	3.7	70	16.4	178	41.7	154	36.1	4.06	.93
2. Sosyal değerler, tecrübe paylaşımı yolu ile bireylere kazandırılabilir.	3	0.7	12	2.8	46	10.8	169	39.6	197	46.1	4.26	.79
3. Sosyal değerler, örnek olay gösterme yolu ile bireylere kazandırılabilir.	23	5.4	24	5.6	88	20.6	143	33.5	149	34.9	4.28	.82
4. Sosyal değerler, toplumca kabul gören emir ve yasakları açıklama yolu ile bireylere kazandırılabilir.	23	5.4	24	5.6	88	20.6	143	33.5	149	34.9	3.87	1.12
5. Sosyal değerler, rol model olma yolu ile bireylere kazandırılabilir.	6	1.4	10	2.3	44	10.3	149	34.9	218	51.1	4.32	.86
6. Sosyal değerler, öyküleme yolu ile bireylere kazandırılabilir.	12	2.8	22	5.2	107	25.1	163	38.2	123	28.8	3.85	.99

Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik süreçlere yönelik Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının görüşlerine ilişkin aritmetik ortalama değerleri Tablo 4.17 incelendiğinde “Sosyal değerler, **tecrübe paylaşımı** yolu ile bireylere kazandırılabilir.”, “Sosyal değerler, **örnek olay gösterme** yolu ile bireylere kazandırılabilir.”, “Sosyal değerler, **rol model olma** yolu ile bireylere kazandırılabilir.” ifadelerine öğretmen adaylarının “Kesinlikle Katılıyorum” düzeyinde; “Sosyal değerler, **düz anlatım** yolu ile bireylere kazandırılabilir.”, “Sosyal değerler, **toplumca kabul gören emir ve yasakları açıklama** yolu ile bireylere kazandırılabilir.” ve “Sosyal değerler, **öyküleme** yolu ile bireylere

kazandırılabilir.” maddelerine ise “Katılıyorum” düzeyinde görüş belirttikleri anlaşılmaktadır.

Cinsiyet değişkeni bakımından Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik süreçlere ilişkin Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının görüşleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemeye yönelik yapılan Mann-Whitney U Testi sonuçları Tablo 4.18’de yer almaktadır.

Tablo 4.18.

Cinsiyet Değişkeni Bakımından Değerlerin Bireylere Kazandırılmasına Yönelik Süreçlere İlişkin İlişkin Mann-Whitney U Testi Sonuçları

Maddeler	Grup	n	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	Z	P
1. Sosyal değerler, düz anlatım yolu ile bireylere kazandırılabilir.	Kız	278	217.87	60568	19635	-.946	.344
	Erkek	149	206.78	30810			
2. Sosyal değerler, tecrübe paylaşımı yolu ile bireylere kazandırılabilir.	Kız	278	219.93	61140	19063	-1.487	.137
	Erkek	149	202.94	30238			
3. Sosyal değerler, örnek olay gösterme yolu ile bireylere kazandırılabilir.	Kız	278	222.34	61810.5	18392.5	-2.083	.037*
	Erkek	149	198.44	29567.5			
4. Sosyal değerler, toplumca kabul gören emir ve yasakları açıklama yolu ile bireylere kazandırılabilir.	Kız	278	218.18	60654	19549	-1.002	.316
	Erkek	149	206.20	30724			
5. Sosyal değerler, rol model olma yolu ile bireylere kazandırılabilir.	Kız	278	218.07	60622.5	19580.5	-1.025	.305
	Erkek	149	206.41	30755.5			
6. Sosyal değerler, öyküleme yolu ile bireylere kazandırılabilir.	Kız	278	214.76	59702.5	20500.5	-.182	.856
	Erkek	149	212.59	31675.5			

Tablo 4.18 incelendiğinde cinsiyet değişkeni bakımından Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik süreçlere ilişkin Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının görüşleri arasında “Sosyal değerler, **örnek olay gösterme** yolu ile bireylere kazandırılabilir.” maddesinde kız öğretmen adayları lehine anlamlı farklılığa ulaşılmıştır ($p<.05$).

Sınıf düzeyi değişkeni bakımından Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasındaki süreçlere ilişkin Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının görüşleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemeye yönelik yapılan Kruskal Wallis Testi sonuçları Tablo 4.19’da yer almaktadır.

Tablo 4.19.

Sınıf Düzeyi Değişkeni Bakımından Değerlerin Bireylere Kazandırılmasına Yönelik Süreçlere İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Maddeler	Grup	n	Sıra Ortalaması	sd	Ki-Kare	p	Anlamlı Fark
1. Sosyal değerler, düz anlatım yolu ile bireylere kazandırılabilir.	1. sınıf	36	246.75	3	5.403	.145	
	2. sınıf	65	214.73				
	3. sınıf	150	200.05				
	4. sınıf	176	218.92				
2. Sosyal değerler, tecrübe paylaşımı yolu ile bireylere kazandırılabilir.	1. sınıf	36	220.15	3	.187	.980	
	2. sınıf	65	210.38				
	3. sınıf	150	214.79				
	4. sınıf	176	213.40				
3. Sosyal değerler, örnek olay gösterme yolu ile bireylere kazandırılabilir.	1. sınıf	36	216.28	3	1.403	.705	
	2. sınıf	65	209.05				
	3. sınıf	150	222.31				
	4. sınıf	176	208.28				
4. Sosyal değerler, toplumca kabul gören emir ve yasakları açıklama yolu ile bireylere kazandırılabilir.	1. sınıf	36	245.38	3	8.250	.051	
	2. sınıf	65	235.24				
	3. sınıf	150	216.75				
	4. sınıf	176	197.39				
5. Sosyal değerler, rol model olma yolu ile bireylere kazandırılabilir.	1. sınıf	36	196.56	3	2.960	.398	
	2. sınıf	65	209.81				
	3. sınıf	150	225.77				
	4. sınıf	176	209.09				
6. Sosyal değerler, öyküleme yolu ile bireylere kazandırılabilir.	1. sınıf	36	201.97	3	.706	.872	
	2. sınıf	65	209.97				
	3. sınıf	150	213.47				
	4. sınıf	176	218.40				

Tablo 4.19 incelendiğinde sınıf düzeyi değişkeni bakımından Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasındaki süreçlere ilişkin Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının görüşleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı anlaşılmaktadır ($p < .05$).

Yaş değişkeni bakımından Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasındaki süreçlere ilişkin Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının görüşleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olup olmadığını belirlemeye yönelik yapılan Kruskal Wallis Testi sonuçları Tablo 4.20’de yer almaktadır.

Tablo 4.20.

Yaş Değişkeni Bakımından Değerlerin Bireylere Kazandırılmasına Yönelik Süreçlere İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Maddeler	Grup	n	Sıra Ortalaması	sd	Ki-Kare	p	Anlamlı Fark
1. Sosyal değerler, düz anlatım yolu ile bireylere kazandırılabilir.	17-19	47	235.65	3	2.004	.572	
	20-22	304	210.91				
	23-25	62	210.70				
	26 ve üz.	14	223.00				
2. Sosyal değerler, tecrübe paylaşımı yolu ile bireylere kazandırılabilir.	17-19	47	224.23	3	.456	.928	
	20-22	304	212.67				
	23-25	62	213.85				
	26 ve üz.	14	209.21				
3. Sosyal değerler, örnek olay gösterme yolu ile bireylere kazandırılabilir.	17-19	47	243.03	3	4.235	.237	
	20-22	304	212.01				
	23-25	62	199.90				
	26 ve üz.	14	222.14				
4. Sosyal değerler, toplumca kabul gören emir ve yasakları açıklama yolu ile bireylere kazandırılabilir.	17-19	47	233.54	3	6.817	.078	
	20-22	304	218.34				
	23-25	62	180.69				
	26 ve üz.	14	201.79				
5. Sosyal değerler, rol model olma yolu ile bireylere kazandırılabilir.	17-19	47	193.09	3	2.412	.491	
	20-22	304	217.30				
	23-25	62	209.37				
	26 ve üz.	14	232.96				
6. Sosyal değerler, öyküleme yolu ile bireylere kazandırılabilir.	17-19	47	204.62	3	1.823	.610	
	20-22	304	217.22				
	23-25	62	200.47				
	26 ve üz.	14	235.50				

Tablo 4.20 incelendiğinde yaş değişkeni bakımından Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasındaki süreçlere ilişkin Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının görüşleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığı anlaşılmaktadır ($p < .05$).

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

5.1. Sonuç ve Tartışma

Bu çalışma, Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerine yansıyan sosyal değerleri tespit edebilmek; ardından tespit edilen bu değerlerin günümüzde algılanma düzeyini ortaya koyabilmek amacıyla gerçekleştirilmiştir:

- I. Çalışmanın nitel boyutunda; Köktürk ve Uygur Dönemi eserleri, Schwartz'ın Değer Ölçeği'nde listenen on temel değer ve alt değerlere göre incelenmiştir. İnceleme sırasında dönem eserlerinde yer alan değer ifade eden bölümler tespit edilmiştir. Eserlerde değerlerin geçiş sıklıkları istatistiki olarak ortaya konmuştur.
- II. Çalışmanın nicel boyutunda; İslamiyet Öncesi Dönem Türk halklarının sahip olduğu değerler, -dönem eserlerine yansıtıldığı kadarıyla- tespit edildikten sonra bu değerlerin günümüze ne oranda taşındığını, günümüzde bu değerlerin algılanma düzeyini ve önemini ortaya koyabilmek için Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarına, yine eserlerden hareketle geliştirilen anket uygulanmıştır. Bu ankette hem Schwartz Değer Ölçeği'ndeki değerlerin önemine, günümüzde nasıl algılandığına hem de Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden hareketle oluşturulan değer tanımlarına ve eserlerde değerlerin aktarımı ile ilgili tespit edilen süreçlere yönelik maddelere yer verilmiştir. Uygulanan anket sonucunda elde edilen nicel veriler parametrik olmayan istatistik yöntemleriyle analiz edilmiştir.

Bu bölümde; araştırmanın problemi çerçevesinde elde edilen bulgulardan hareketle ulaşılan sonuçlar dikkatlere sunulmuş, çalışmanın sonuçları karşılaştırmalı olarak tartışılmış ve bu sonuçlar doğrultusunda önerilere yer verilmiştir.

5.1.1. Nitel verilerin analizi ile ulaşılan sonuçlar

Araştırma sonucunda elde edilen nitel verilerin analizi ile Schwartz Değer Ölçeği'nde listelenen değerlerin Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde geçiş sıklıkları belirlenmiştir. Schwartz Değer Ölçeği'nde 10 ana değer ve bunlarla ilgili 57 alt değer listelenmektedir. İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde 10 ana değerden 9 tanesinin en az bir alt değerini ifade eden bulgulara rastlanmıştır. Bunlar; *güç*, *başarı*, *uyarılma*, *özyönelim*, *evrenselcilik*, *iyilikseverlik*, *gelenekselcilik*, *uyum* ve *güvenlik*'tir. Eserlerde yalnızca *hazcılık* değerinin tüm alt değerlerini ifade eden bulgulara rastlanmamıştır. Organizma ile ilgili ihtiyaçlardan ve onları tatmin etmekle ilgili zevklerden türemiş olan bu değer tipinin motivasyonel hedefi, bireyin kendi kendini memnun etmesi ve duygusal olarak yüceltmesi olarak tanımlanmıştır (Schwartz, 1992 ve Schwartz, 2009'dan akt. Göldağ, 2015). Bu açıdan yaklaşıldığında; hayattan tat almak, zevk ve isteklerine düşkün olmak alt değerlerinin oluşturduğu hazcılık değerinin bireyselliği ön planda tutan özelliği, bireysellikten ziyade toplumsallığı vurgulayan, topluma hitap eden yahut yer alan karakterlerin bireysel özellikleri ile toplumsala ulaşmayı hedefleyen bahse konu eserlerde yer almaması sonucunu doğurmuştur.

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde, 9 ana değeri ve bunlarla ilgili toplamda 42 alt değer boyutunu yansıtan ifadeler yer aldığı tespit edilmiştir. 15 alt değer boyutu ile ilgili değer ifadesine rastlanmamıştır. Tespit edilen değerler ve değer boyutlarıyla ilgili maddeler aşağıdaki gibidir:

Güç değeri: İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde, güç değerinin tüm alt değer boyutları ile ilgili ifadeler tespit edilmiştir. Bunlar; sosyal güç sahibi olmak, otorite sahibi olmak, zengin olmak, toplumdaki görünümünü koruyabilmek, sosyal saygınlık değerlerinden oluşmaktadır.

Başarı değeri: İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde, başarı değerinin tüm alt değer boyutları ile ilgili ifadeler tespit edilmiştir. Bunlar; başarılı olmak, yetkin / muktedir olmak, hırslı olmak, sözü geçen biri olmak, zeki olmak değerlerinden oluşmaktadır.

Uyarılma değeri: İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde, uyarılma değerinin yalnızca cesur olmak alt değeri ile ilgili bulgular tespit edilmiştir.

Özyönelim değeri: İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde, özyönelim değerinin 6 alt değer boyutundan 4'üyle ilgili bulgular tespit edilmiştir. Bunlar; merak duyabilmek, özgürlük, kendi amaçlarını seçebilmek, bağımsız olmak değerlerinden oluşmaktadır.

Evrenselcilik değeri: İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde, evrenselcilik değerinin 9 alt değer boyutundan 7'siyle ilgili bulgular tespit edilmiştir. Bunlar; açık fikirli olmak, erdemli olmak, sosyal adalet, eşitlik, güzel bir dünya, doğayla bütünlük içinde olmak, çevreyi korumak değerlerinden oluşmaktadır.

İyilikseverlik değeri: İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde, iyilikseverlik değerinin tüm alt değer boyutları ile ilgili ifadeler tespit edilmiştir. Bunlar; yardımsever olmak, dürüst olmak, bağışlayıcı olmak, sadık olmak, sorumluluk sahibi olmak, gerçek dostluk, olgun sevgi, manevi bir hayat, anlamlı bir hayat değerlerinden oluşmaktadır.

Gelenekselcilik değeri: İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde, gelenekselcilik değerinin 6 alt değer boyutundan 3'üyle ilgili bulgular tespit edilmiştir. Bunlar; dindar olmak, kendine düşen hayatı kabullenmek ve geleneklere saygılı olmaktır.

Uyum değeri: İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde, uyum değerinin tüm alt değer boyutları ile ilgili ifadeler tespit edilmiştir. Bunlar; kibar olmak, itaatkâr olmak, ana babaya ve yaşlılara değer vermek, kendini denetleyebilmektir.

Güvenlik değeri: İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde, güvenlik değerinin 7 alt değer boyutundan 4'üyle ilgili bulgular tespit edilmiştir. Bunlar; ulusal güvenlik, toplumsal düzen, aile güvenliği ve iyiliğe karşılık vermektir.

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde Schwartz Değer Listesi'nde yer alan değerlerden tespit edilen toplam 42 değer boyutunun, geçiş sıklıklarına göre en yüksek olandan en aza doğru sıralaması aşağıdaki gibidir:

Dindar Olmak	196	Sözü Geçen Biri Olmak	32	Aile Güvenliği	9
Ulusal Güvenlik	165	Olgun Sevgi	26	Eşitlik	8
İtaatkar Olmak	137	Hırslı Olmak	26	Güzel Bir Dünya	7
Sorumluluk Sahibi Olmak	119	Yardımsever Olmak	23	Özgür Olmak	6
Kendini Denetleyebilmek	116	Sadık Olmak	21	Kendine Düşen Hayatı Kabullenmek	6
Otorite Sahibi Olmak	108	Çevreyi Korumak	19	Bağımsız Olmak	6
Cesur Olmak	100	Sosyal Adalet	18	Toplumdaki Görünümünü Koruyabilmek	4
Toplumsal Düzen	61	Doğayla Bütünlük İçinde Olmak	16	Kibar Olmak	4
Manevi Bir Hayat	60	Anlamlı Bir Hayat	16	Açık Fikirli Olmak	3
Zeki Olmak	51	Dürüst Olmak	15	Merak Duyabilmek	2
Geleneklere Saygılı Olmak	51	Başarılı Olmak	14	Kendi Amaçlarını Seçebilmek	2
Erdemli Olmak	51	Yetkin / Muktedir Olmak	12	Gerçek Dostluk	2
Sosyal Saygınlık	43	Zengin Olmak	11	İyiliğe Karşılık Vermek	1
Sosyal Güç Sahibi Olmak	42	Ana Babaya ve Yaşlılara Değer Vermek	9		
Bağışlayıcı Olmak	33				

Bu sıralamaya göre Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde geçiş sıklığı en yüksek olan değerler; **dindar olmak, ulusal güvenlik, itaatkar olmak, sorumluluk sahibi olmak, kendini denetleyebilmek, otorite sahibi olmak ve cesur olmaktır**. Bu değerler 100'ün üzerinde değer ifadesi ile Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer almışlardır. Bunlardan ilk sırada yer alanlardan dindar olmak, ulusal güvenlik, itaatkar olmak ve kendini denetleyebilmek değerleri, Schwartz Değer Ölçeği'ndeki değer tiplerini tanımlayan ana değerlerden, *bireysel isteklerin toplumsal normlara ve geleneklere göre sınırlanması, bireysel ve toplumsal istikrarın korunması* yönelimini içeren Uyma (itaatkar olmak, kendini denetleyebilmek), Gelenekselcilik (dindar olmak) ve Güvenlik (ulusal güvenlik) değerlerinden oluşan "Muhafazacılık (Conservation)" boyutunu tanımlamaktadır. Bundan hareketle denilebilir ki Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde karşımıza çıkan eski Türk toplumu, *ait olunan gruba yerleşikliği öne çıkaran* değerlere (Schwartz, 1992) sahiptir. Muhafazacılık değer boyutuna sahip toplumların genel

özelliği; *toplum bireylerinin yakın oldukları kişilerle, kurumlarla ve geleneklerle olan ilişkilerindeki süreklilik ve belirliliğin sürmesine olanak sağlayan değerlere* (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000) sahip olmalarıdır.

Listede ilk sıralarda yer alan diğer değerler olan **sorumluluk sahibi olmak** ve **otorite sahibi olmak** değerleri ise ana değer tiplerinden “Özaşkınlık (Self-Transcendence)” ve “Özgenişletim (Self-Enhancement)” boyutları içerisinde yer almaktadır. Özgenişletim değerleri olan “güç” (otorite sahibi olmak) ve “başarı”, *bireyin başkalarının zararına bile olsa, kendi çıkarları doğrultusunda davranmasına olanak sağlar*. Özaşkınlık değerleri olan “evrenselcilik” ve “iyilikseverlik (sorumluluk sahibi olmak)” ise *bireyin yakın ya da uzak tüm insanların ve doğanın yararı için bencil amaçlarından vazgeçmesine yöneliktir* (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000).

Listenin son sıraları ise incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde ilgili ifadelerin geçiş sıklığının en az olduğu değerleri yansıtmaktadır. Buna göre eserlerde **açık fikirli olmak**, **merak duyabilmek** ve **kendi amaçlarını seçebilmek** değerleri ile ilgili ifadeler yok denilecek kadar azdır. Bunlardan merak duyabilmek ve kendi amaçlarını seçebilmek değerleri, özyönelim değerinin alt değer boyutlarını oluşturmaktadır ve “Yeniliğe Açıklık (Openness to Change)” boyutu ile ilgilidir. Özyönelim ve uyarılma değerlerinden oluşan “Yeniliğe Açıklık (Openness to Change)” boyutu, bireylerin duygusal ve düşünsel ilgilerini önceden kestirilemeyecek biçimlerde izlemelerine olanak sağlamaktadır (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000). Aynı zamanda “Muhafazacılık (Conservation)” boyutunun da tam karşısında yer alan bu boyuttaki değerlerin geçiş sıklığının düşük olması, dönem eserlerinin toplumsal yönünü bir kez daha ortaya koymaktadır. Eserlerde toplumsala ulaşma çabası ve toplumun üzerinde uzlaştığı değerleri yansıtması bakımından bahse konu değerlerin geçiş sıklığının düşük olduğu söylenilebilir. Ayrıca eserlerde vurgulanan değerler; toplum bilincine ulaşmış, ulusal değerlere sahip, genel olarak ait oldukları grup ve geleneklere bağlı ve bunun devamı için çaba gösteren bireylerden oluşan topluma ait olduğunu ortaya koymaktadır.

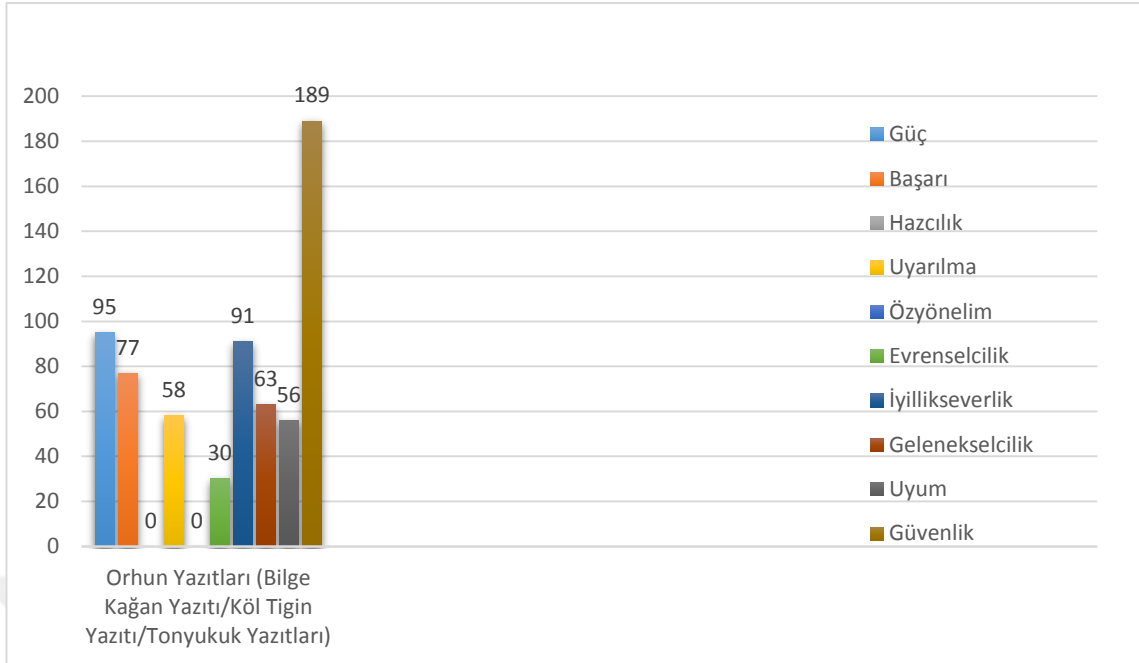
İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde Schwartz Değer Listesi’nde yer alan fakat bunlarla ilgili hiçbir bulguya rastlanmayan toplam 15 değer boyutu ise aşağıdaki gibidir:

Zevk	Yaratıcı Olmak	Mahremiyete-Özel
Hayattan Tat Almak	Kendine Saygısı Olmak	Hayata Saygı
İsteklerine Düşkün Olmak	Dünyada Barışı İstemek	Temiz Olmak
Heyecanlı Bir Yaşam	İç Huzur	Bağlılık Duygusu
Değişken Bir Hayat Yaşamak	Alçakgönüllü Olmak	Sağlıklı Olmak
	İlımlı Olmak	

Listeye göre, incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde ilgili herhangi bir ifade tespit edilmeyen değerlerden **hayattan tat almak**, **zevk** ve **isteklerine düşkün olmak** alt değerlerinin oluşturduğu “hazcılık”, hem “Yeniliğe Açıklık (Openness to Change)” hem de “Özgenişletim (Self-Enhancement)” değer boyutlarından unsurları içerisinde barındırır (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000). Ayrıca listenin devamında yer alan **heyecanlı bir yaşam** ve **değişken bir hayat** değerlerinin oluşturduğu “uyarılma” değeri ile **yaratıcı olmak** ve **kendine saygısı olmak** değerlerinin oluşturduğu “özyönelim” değerleri de “Yeniliğe Açıklık (Openness to Change)” boyutu içerisinde yer alır (Kuşdil ve Kağıtçıbaşı, 2000). Bahsi geçtiği üzere “Muhafazacılık (Conservation)” boyutunun da tam karşısında yer alan “Yeniliğe Açıklık (Openness to Change)” boyutunu oluşturan bu değerlerin eserlerde hiç yer almaması ve yine yukarıda bahsi geçtiği üzere yer alanların da yok denecek kadar az olması, Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerini vücuda getiren toplumlarda gelenekselciliğin ön planda olduğuna işaret etmektedir. Ek olarak bu durum, iç gruba bağlılığı ve ağırlıklı olarak hiyerarşik rollerin öne çıkarıldığını göstermektedir. Dönem eserlerini vücuda getiren toplumların, bireylerin şahsi özelliklerini ön plana çıkaran değerleri değil toplumcu ve bütünlükçü bir yaklaşımla grup bütünlüğünü önemsediğini yansıtmaktadır.

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde tespit edilen değerleri ayrı ayrı değerlendirdiğimizde karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

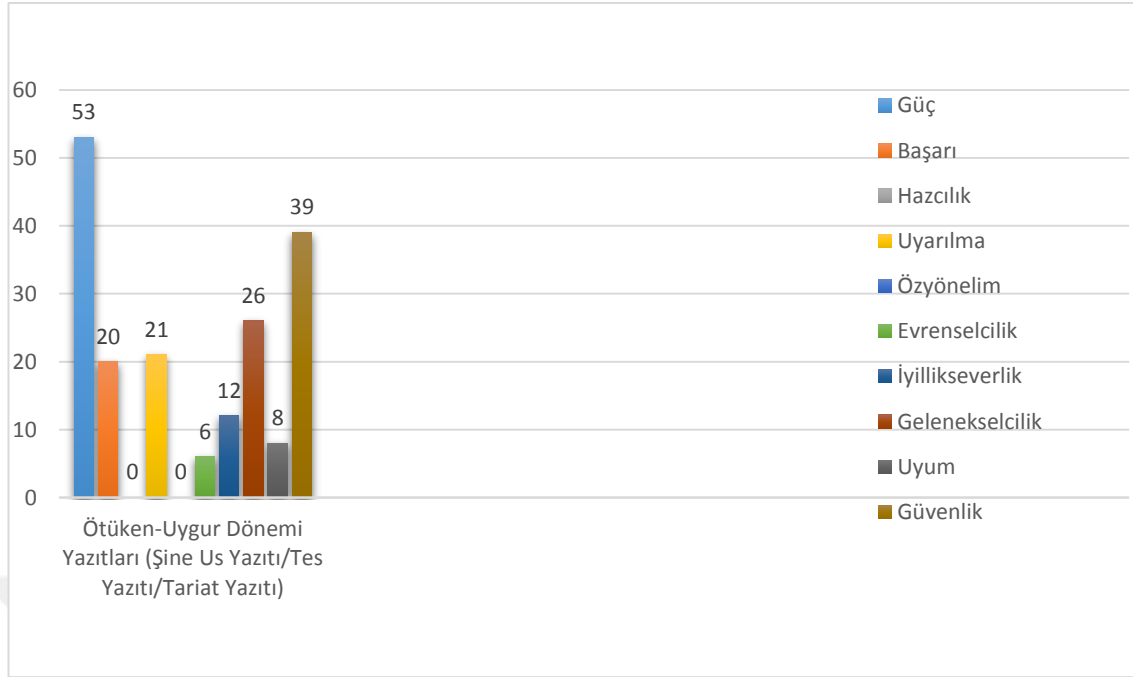
Elde edilen bulgulara göre Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden Orhun Yazıtlarında (aynı zamanda Köktürk Dönemi eserlerini oluşturan eserlerde) değerlerle ilgili ifadelerin geçiş sıklıkları aşağıdaki gibidir:

Grafik 5.1. Orhun Yazıtlarında (Bilge Kağan Yazıtı / Köl Tigin Yazıtı / Tonyukuk Yazıtları) - [Köktürk Dönemi Eserlerinde] Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden Orhun Yazıtları aynı zamanda çalışmanın Köktürk Dönemi eserlerini oluşturmaktadır. Grafiğe göre Orhun Yazıtlarında geçiş sıklığı en yüksek olan değer 189 değer ifadesi ile **güvenlik** değeri olmuştur. Bunu 95 değer ifadesi ile **güç** değeri izlerken üçüncü sırada 91 değer ifadesi ile **iyilikseverlik** değeri yer almaktadır. Buna karşın *hazcılık* ve *özyönelim* değerlerini yansıtan ifadeye rastlanmamıştır. Bu durum, Türk insanının yakın ve uzak toplumlarla ilişkilerinde grup çıkarlarına ağırlık verme eğiliminde olduğu yolundaki araştırma bulguları da göz önüne alındığında (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000), Köktürk Dönemi yazıtlarında muhafazakârcılık değerlerinin ön planda tutulduğu, bunun tam karşısında yer alan ve hazcılık ve özyönelim değerlerini de içeren Yeniliğe Açıklık değerlerinin ise geri planda olduğu söylenebilir.

Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında (aynı zamanda Ötüken Uygur Dönemi eserlerini oluşturan eserlerde) değerlerle ilgili ifadelerin geçiş sıklıkları aşağıdaki gibidir:

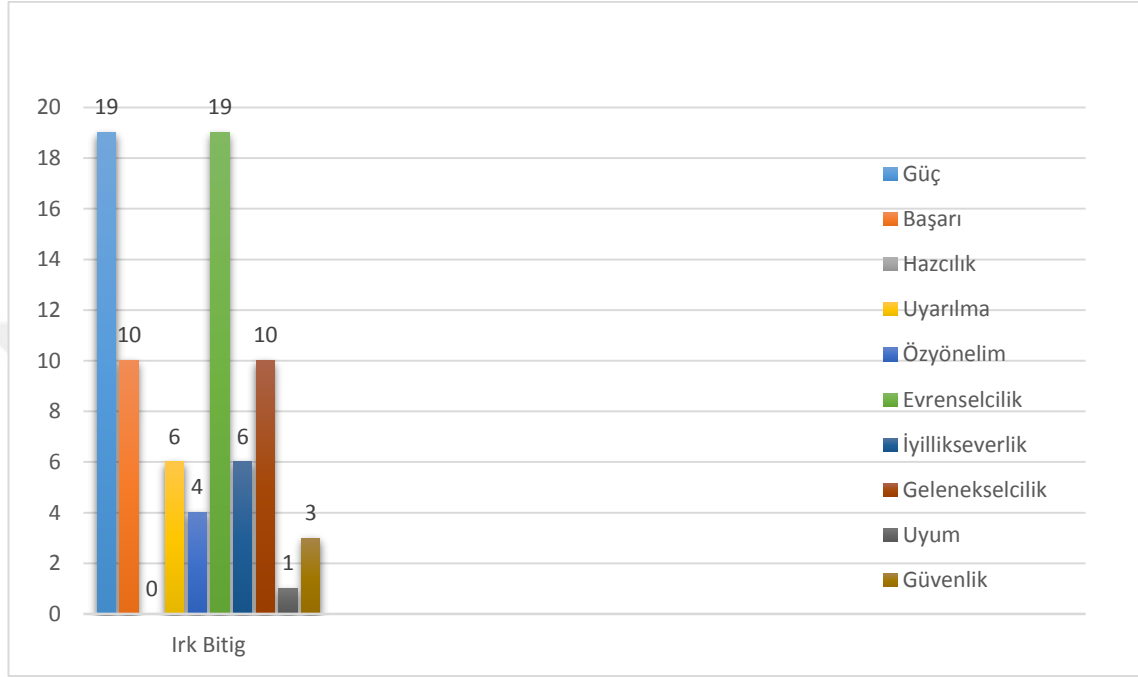
Grafik 5.2. Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında (Şine Us Yazıtı / Tes Yazıtı / Tariat Yazıtı) - [Ötüken Uygur Dönemi Eserlerinde] Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden Ötüken Uygur Dönemi Yazıtları aynı zamanda çalışmanın Ötüken Uygur Dönemi eserlerini oluşturmaktadır. Grafiğe göre Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında da Orhun Yazıtlarında olduğu gibi **güç**, **güvenlik** değerleri, ilgili ifadelerin geçiş sıklığı bakımından ilk sıralarda yer almaktadır. Bunu **gelenekselcilik** değeri izlemektedir.

Özgenişletim değerlerinden olan “güç” değerlerinin, genel anlamda bireyin başkalarının zararına bile olsa, kendi çıkarları doğrultusunda davranmasına olanak sağlasa da, yazıt metinlerinde bunun tersi olarak güç değerlerinin toplumsal amaçlı kullanıldığı, özellikle de ön planda olan sosyal güç ve otorite sahibi olmak değerlerinin yazıt metinlerini vücuda getiren devlet yöneticileri tarafından halkların iyiliği ve çıkarları doğrultusunda kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca geçiş sıklığı yüksek olan diğer iki değer ‘güç ve güvenlik’in ise “Muhafazacılık (Conservation)” boyutu içerisinde yer aldığını dikkate aldığımızda toplum yapısının bir önceki dönem eserleri olan Orhun Yazıtlarını vücuda getiren anlayışla benzerlik gösterdiği, her iki toplum yapısının da birbirinin devamı olan anlayışla benzerî değerlere sahip ve gelenekselci-muhafazakâr yapıda

olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine benzeri şekilde *hazcılık* ve *özyönelim* değerlerini yansıtan hiçbir ifadeye rastlanmamış olması da bu durumu desteklemektedir.

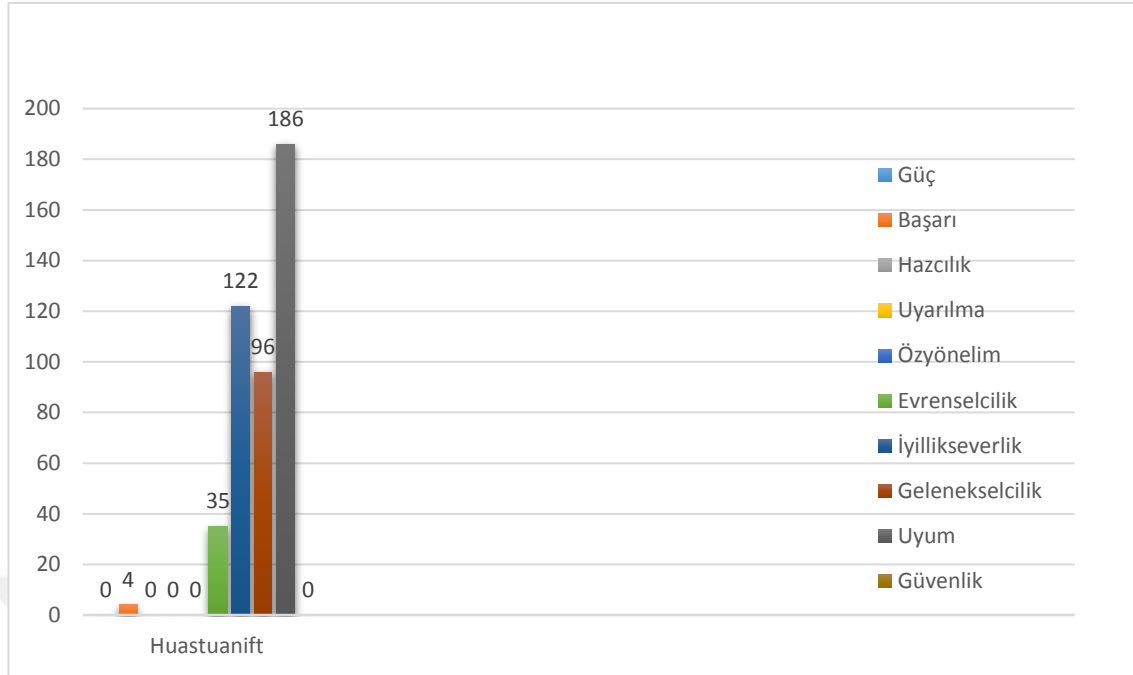
Elde edilen bulgulara göre Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden Irk Bitig’de değerle ilgili ifadelerin geçiş sıklıkları aşağıdaki gibidir:

Grafik 5.3. Irk Bitig’de Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları

Grafiğe göre Irk Bitig’de geçiş sıklığı en yüksek olan **güç** ve **evrenselcilik** değerlerini yansıtan 19’ar fal tespit edilmiştir. Toplumsal adalet, eşitlik, açık fikirli olmak gibi değerleri içeren ve geniş insan grupları içerisindeki hoşgörü ve karşılıklı anlayışı vurgulayan evrenselcilik değer tipi (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000) “Özaşkınlık” değerleri arasında yer alır. Bireyin kendi öznel amaçlarından vazgeçmesi ve tüm canlıların ve doğanın iyiliğini gözetmesi anlamını taşıyan bu değer karşısında yer alan “Özgenişletim” değerlerinden güç değerinin de aynı oranda ilk sırada yer alması açısından dikkate değerdir. Eserde hem bireysel özellikleri ön plana çıkaran değerleri hem de grup değerlerini ön plana alan değerler aynı oranda yer almıştır. *Hazcılık* değeri ile ilgili hiçbir ifadeye rastlanmazken, *uyum* ve *güvenlik* değerleri de sınırlı sayıdaki bulguyla son sıralarda yer almıştır.

Elde edilen bulgulara göre Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden Huastuanift’te değerlerle ilgili ifadelerin geçiş sıklıkları aşağıdaki gibidir:

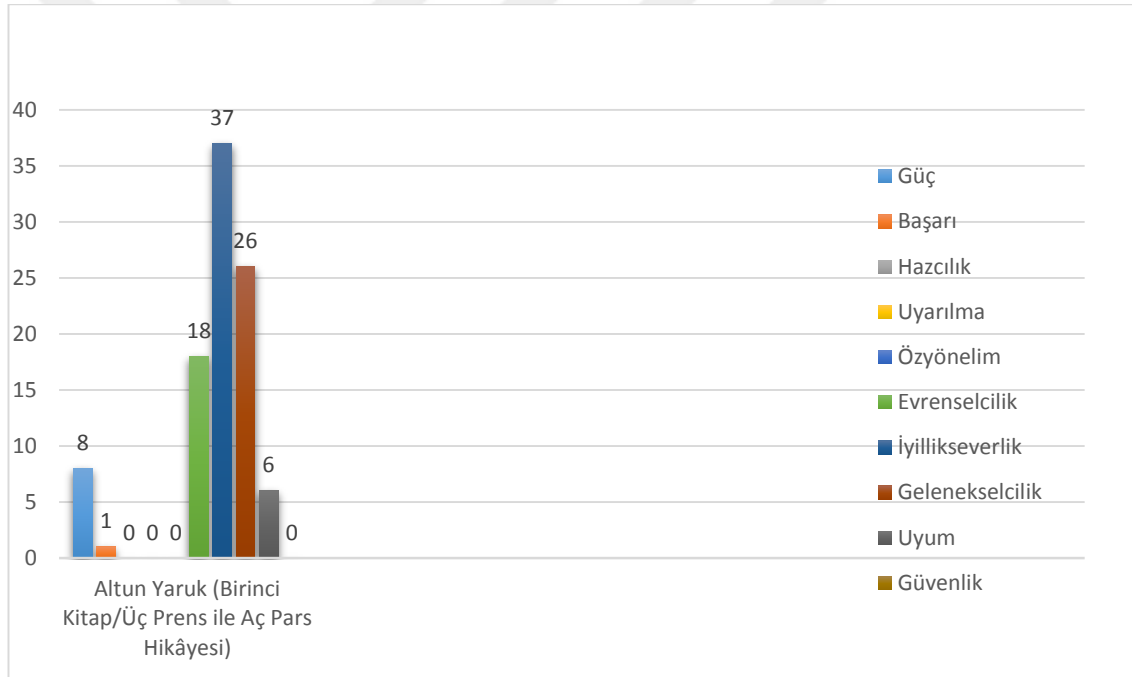
Grafik 5.4. Huastunift'te Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları

Grafiğe göre Huastunift'te 186 değer ifadesi ile **uyum**, 122 değer ifadesi ile **iyilikseverlik** ve 96 değer ifadesi ile **gelenekselcilik** değerleri eserlerde yer alan değer ifadeleri bakımından ilk üç sırayı oluşturmaktadır. Bunu 35 değer ifadesi ile **evrenselcilik** değeri izlemektedir. Bunlardan uyum ve gelenekselcilik değerleri “Muhafazacılık (Conservation)” boyutu içerisinde; iyilikseverlik ve evrenselcilik değerleri ise Özaşkinlik boyutu içerisinde yer alır. *Toplum bireylerinin yakın oldukları kişilerle, kurumlarla ve geleneklerle olan ilişkilerindeki süreklilik ve belirliliğin sürmesine olanak sağlayan değerleri oluşturan Muhafazacılık boyutu ile bireyin yakın ya da uzak tüm insanların ve doğanın yararı için bencil amaçlarından vazgeçmesine yönelik* (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000) olan Özaşkinlik boyutunu oluşturan bu değerlerin geçiş sıklığının oldukça yüksek düzeyde olması, eserin Budizm'in inanç esaslarına göre hazırlanması ve dinin esaslarını anlatmaya yönelik bir tövbe kitabı olması ile açıklanabilir.

Eserde 4 değer ifadesi ile oldukça sınırlı olan *başarı* değerinin geçiş sıklığının yok denecek kadar az olmasının yanında, *güç*, *hazcılık*, *uyarılma*, *özyönelim* ve *güvenlik* değerini yansıtan ifadeye rastlanmamıştır. Bu değerler, yukarıda bahsedildiği üzere eserde geçiş sıklığı oldukça yüksek olan Muhafazacı Yaklaşım ve Özaşkinlik boyutlarının tam ters kutbunda yer alan Yeniliğe Açıklık ve Özgenişletim boyutlarını oluşturmaktadır. Schwartz'ın değer kuramı kullanılarak yapılan araştırmaların bulgularına (Huismans,

1994; Schwartz & Huisman, 1995'ten akt. Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000) göre yerleşik dinlerin var olan toplumsal yapı ve norm sistemlerinin desteklenmesi ve bireyin yaşamındaki belirsizliklerin azaltılması yönünde işlevler sergiledikleri yolundaki görüşlere dayanarak, *dinsel yönelimin toplumsal ve kurumsal sürekliliği vurgulayan* Muhafazacı Yaklaşım değerleriyle pozitif; *değişikliği ve bireysel bağımsızlığı vurgulayan* Yeniliğe Açıklık değerleriyle de negatif korelasyonlar sergileyeceği öngörülmüştür. Dinî bir eser olan ve dinin kural ve kaidelerini sıkça vurgulayan bir eser olarak Huastunani'te de, bahse konu çalışmayı destekler nitelikte bir değer tablosu ile karşılaşılmıştır.

Elde edilen bulgulara göre Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden Altun Yaruk'ta (Birinci Kitap / Üç Prens ile Aç Pars Hikâyesi) değerlerle ilgili ifadelerin geçiş sıklıkları aşağıdaki gibidir:

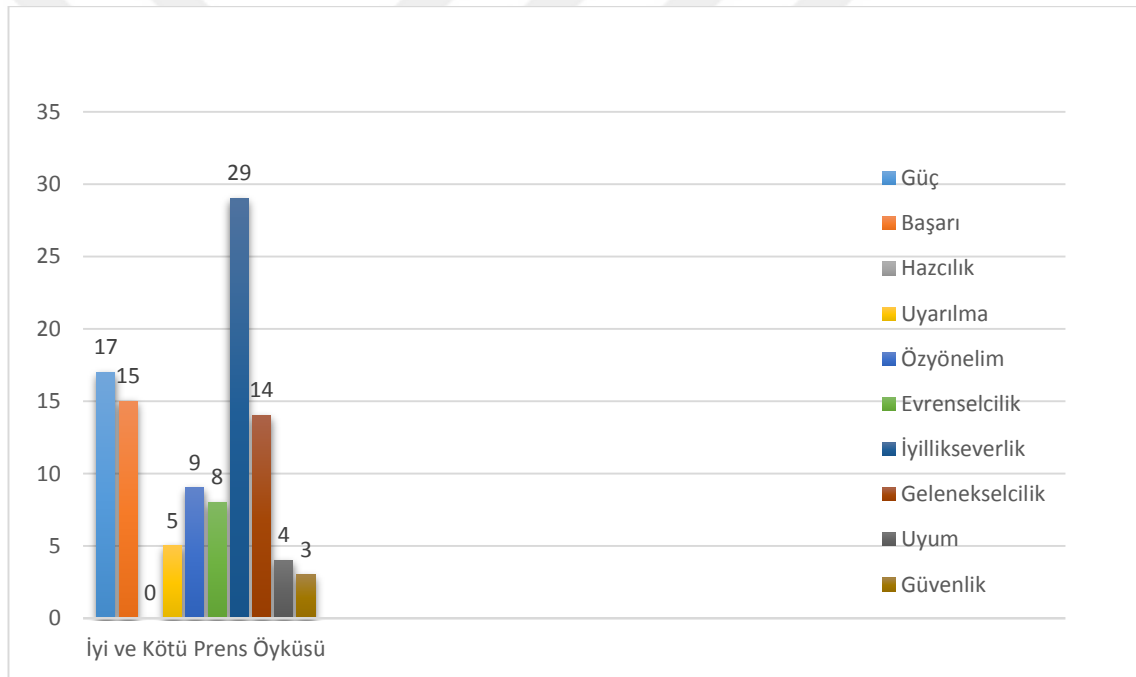

Grafik 5.5. Altun Yaruk'ta (Birinci kitap / Üç Prens ile Aç Pars Hikâyesi) Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları

Grafiğe göre Altun Yaruk adlı eserden incelenen iki bölümü oluşturan Birinci Kitap ile Üç Prens ile Aç Pars Hikâyesi'nde 37 değer ifadesi ile **iyilikseverlik** ilk sırada; 26 değer ifadesi ile **gelenekselcilik** ikinci sırada ve 18 değer ifadesi ile **evrenselcilik** üçüncü sırada yer almıştır. Huastunani'te olduğu gibi dinî bir çevrede ele alınan ve dinin inanç esasları üzerine kurulu bir eser olan Altun Yaruk'un bahse konu iki bölümünde bu değerlerin geçiş sıklığının yüksek olması olağan kabul edilebilir. Nitekim Muhafazacı

Yaklaşım ve Özaşkinlık boyutlarını oluşturan bahse konu değerler, bireyin toplumsal çevresiyle olan ilişkilerinde, kişisel çıkarlarını geri plana itmesiyle ilişkilidir ve kültürel ya da dinsel töre ve fikirlere bağlılığı ve anlayışlılık, hoşgörü ile tüm doğa ve canlıların iyiliğini gözetmeyi esas almaktadır. *Hazcılık, uyarılma, özyönelim ve güvenlik* değerleriyle ilgili ifadeler ise eserde hiç rastlanmamıştır. *Düşünsel ve duygusal özerkliği vurgulayan Yeniliğe Açıklık* (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000) değer boyutunu oluşturan bu değerlerin toplumca kabul gören, grup psikolojisinin eseri olan değerlerin zıt kutbunda yer alması kaçınılmazdır.

Elde edilen bulgulara göre Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nde değerlerle ilgili ifadelerin geçiş sıklıkları aşağıdaki gibidir:

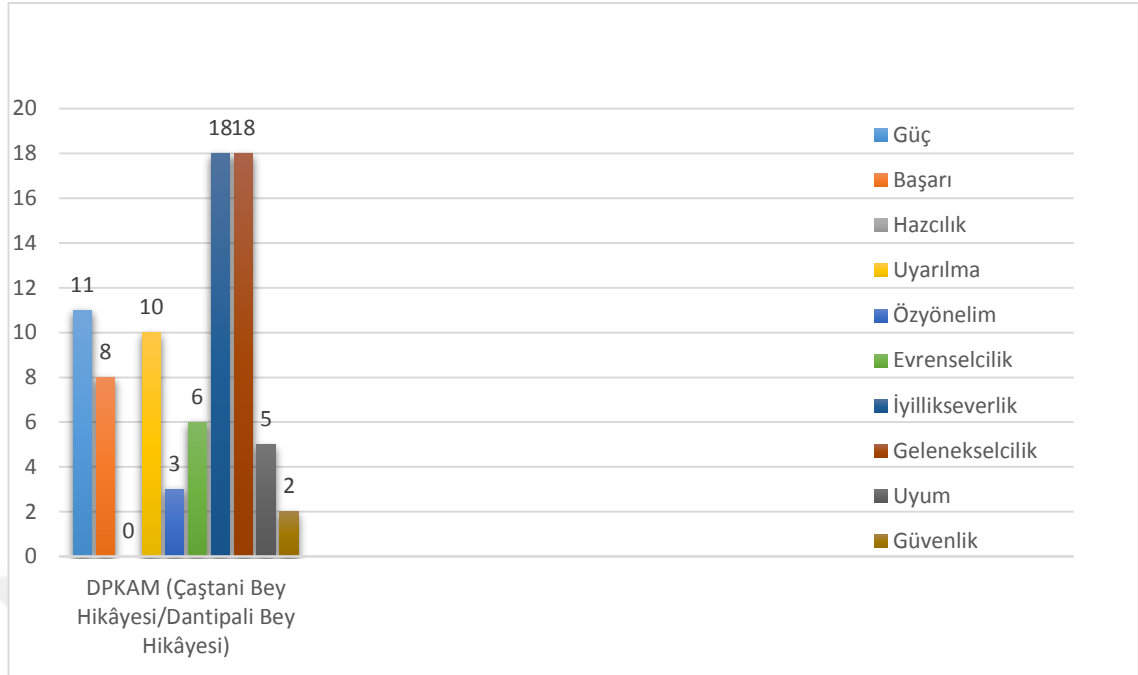
Grafik 5.6. İyi ve Kötü Prens Öyküsü'nde Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları

Grafiğe göre İKPÖ'de 29 değer ifadesi ile **iyilikseverlik** değeri eserde yer alan değer ifadeleri bakımından ilk sırada yer almıştır. Bunu 17 değer ifadesi ile **güç**, 15 değer ifadesi ile **başarı**, 14 değer ifadesi ile **gelenekselcilik** değerleri izlemektedir. Özaşkinlık değer boyutu içerisinde yer alan evrenselcilik değeri ile Muhafazacı Yaklaşım boyutunu oluşturan gelenekselcilik değerlerinin geçiş sıklığının yüksek olması, Budist çevrede vücuda getirilen eserin gelenekselci bir tavırla ve inanç esasları üzerine kurulu olduğunu;

aynı zamanda toplumun faydası için çabalayan kahramanlar üzerinden verilen mesajların olduğunu göstermektedir.

Eserde, özellikle başkahraman İyi Düşünceli Prens, tavırları, düşünceleri ve eylemleriyle her yönden topluma örnek olan, erdemli davranışları yerine getiren ve toplumun dinî ve kültürel yönlerini yansıtan değerlere sahip özellikleriyle dikkat çekmektedir. Eserde yer alan değer ifadelerinin dağılımı konusunda dikkat çeken diğer bir nokta eserin gelenekselci tavrıyla paralel düzeyde yer verilen bireyci değerlerin de kahramanlar üzerinden yansıtılmasıdır. Nitekim, oldukça yüksek düzeyde olan Muhafazacı Yaklaşım ve Özaşkınlık değer boyutlarının tam tersi şekilde geçiş sıklığının az olması beklenen Özgenişletim boyutunu oluşturan **güç** ve **başarı** değerlerinin de eserde belirli oranda yer aldığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte, 9 değer ifadesi ile **özyönelim** ve 5 değer ifadesi ile **uyarılma** değerlerinin oluşturduğu Yeniliğe Açıklık boyutunun da eserde mevcut ifadelerle temsil edilmesi, toplum genelinde hem grup değerlerinin hem de bireyci değerlerin var olduğunu ortaya koymaktadır. Bu noktada eserde yer alan kahramanların değer temsilinde kendi karakter özellikleriyle de ön plana çıkmasının rolü olduğu düşünülmektedir. Eserde *hazcılık* değerini yansıtan ifadelerle rastlanmamıştır.

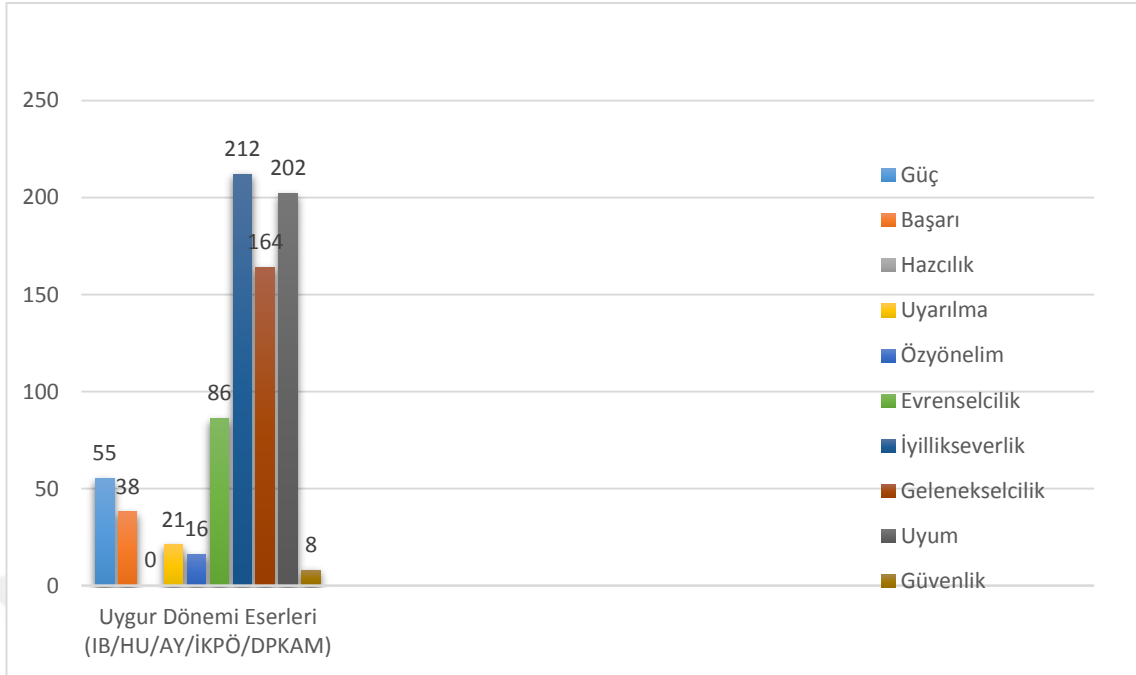
Elde edilen bulgulara göre Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden DPKAM'da (Çaştani Bey Hikâyesi / Dantipali Bey Hikâyesi) değerlerle ilgili ifadelerin geçiş sıklıkları aşağıdaki gibidir:

Grafik 5.7. DPKAM’da (Çaştani Bey Hikâyesi / Dantipali Bey Hikâyesi) Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları

Grafiğe göre incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinden DPKAM’dan incelenen çatıkların Çaştani Bey Hikâyesi ile Dantipali Bey Hikâyesi’nde 18’er değer ifadesi ile **iyilikseverlik** ve **gelenekselcilik** değerlerinin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Diğer dinî eserlerde olduğu gibi DPKAM’dan incelenen çatıklarda da Muhafazacı Yaklaşım ve Özaşkınlık boyutunda yer alan değerlerin ön planda olması söz konusudur. Bununla birlikte eserlerde kahramanların karakterleri ve davranışları üzerinden de mesaj verme amacının olması, bu amaçların dinî kural ve esaslara göre oluşturulması neticesinde eserde **güç**, **uyarılma** ve **başarı** değerlerinin de geçiş sıklığının ortalama düzeyde olmasına neden olmuştur. Eserde *hazcılık* değerini yansıtan ifadelerle rastlanmamıştır.

İncelenen eserler arasında Uygur Dönemi’ni temsil eden IB, HU, AY’dan iki parça, İKPÖ ve DPKAM’dan incelenen iki çatikte yer alan değer ifadelerinin geneline bakıldığında karşımıza şöyle bir değer grafiği çıkmaktadır:

Grafik 5.8. Uygur Dönemi Eserlerinde (IB / HU / AY / İKPÖ / DPKAM) Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları

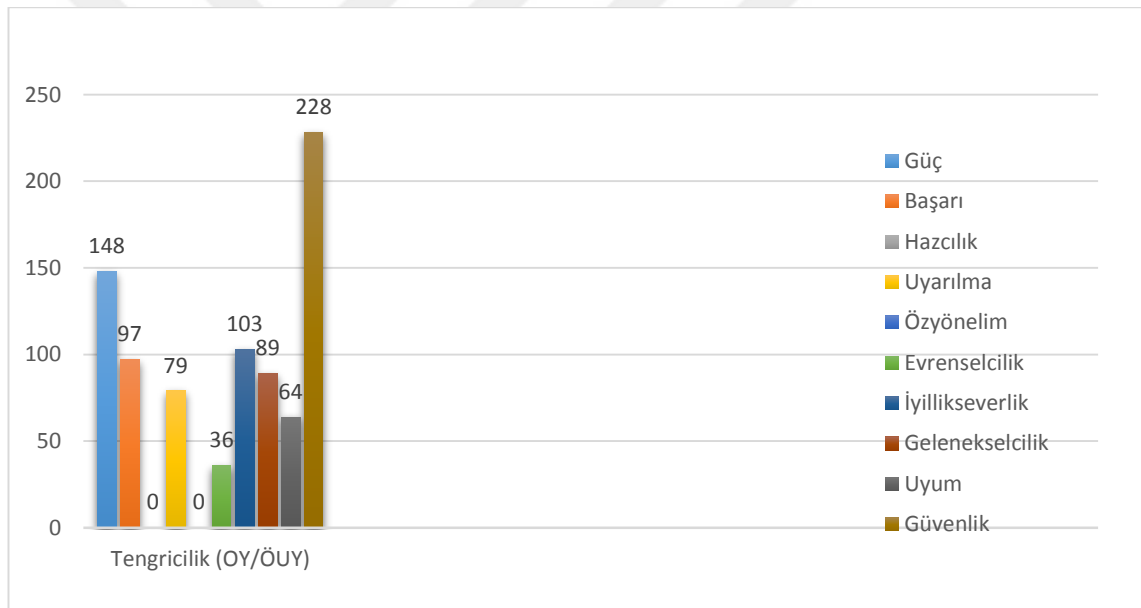
Grafiğe göre Uygur Dönemi eserlerinde, 212 değer ifadesi ile **iyilikseverlik** değeri ilk sırada, 202 değer ifadesi ile **uyum** değeri ikinci sırada ve 164 değer ifadesi ile **gelenekselcilik** değeri üçüncü sırada yer almaktadır. **Evrenselcilik** değeri de 86 değer ifadesi ile geçiş sıklığı yüksek değerler arasında yer almıştır. Eserlerde Muhafazacı Yaklaşım boyutunu oluşturan ve *toplum bireylerinin yakın oldukları kişilerle, kurumlarla ve geleneklerle olan ilişkilerindeki süreklilik ve belirliliğin sürmesine olanak sağlayan uyum* ve **gelenekselcilik** değerleri ile Özaşkınlık boyutunu oluşturan ve *bireyin yakın ya da uzak tüm insanların ve doğanın yararı için bencil amaçlarından vazgeçmesini* ifade eden **evrenselcilik** ve **iyilikseverlik** değerlerinin geçiş sıklığının yüksek olması, dönem halklarının yakın ve uzak insan gruplarıyla ilişkilerinde grup çıkarlarına ağırlık verme eğiliminde olduğunu bir kez daha ortaya koymaktadır. Elbette eserlerin dinî kaideler esasında oluşturulmuş olması da evrensele hitap etmeyi hedefleyen bu eserlerin toplumcu değerleri yüksek oranda yansıtması sonucunda etkili olmuştur.

Grafikte dikkate değer diğer bir özellik de dönem eserlerinde **güç**, **başarı**, **uyarılma** ve **özyönelim** değerlerinin de geçiş sıklığının düşük olmamasıdır. Özgenişletim değerleri olan “güç” ve “başarı”, *bireyin başkalarının zararına bile olsa, kendi çıkarları doğrultusunda davranmasına olanak sağlar*. “Özyönelim” ve “uyarılma” değerlerinden

oluşan “Yeniliğe Açıklık (Openness to Change)” boyutu, *bireylerin duygusal ve düşünsel ilgilerini önceden kestirilemeyecek biçimlerde izlemelerine olanak sağlamaktadır* (Kuşdil & Kağıtçıbaşı, 2000). Bu durumdan hareketle eserlerin öyküleme tekniğiyle kahramanların karakter ve davranışları üzerinden toplumun üzerinde uzlaştığı değerleri bireysel nitelikler üzerinden aktarma yolunun izlendiğini kanıtladığı söylenilebilir. Eserlerde *hazcılık* değerini yansıtan ifadeler rastlanmamıştır.

İncelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerini ait oldukları / oluşturuldukları inanç çevrelerine göre ayrı ayrı değerlendirdiğimizde aşağıdaki sonuçlara ulaşmaktayız:

İncelenen eserler arasında Tengricilik-(Kök)Tengri inanç çevresini temsil eden Orhun Yazıtları ile Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarında yer alan değer ifadelerinin geneline bakıldığında karşımıza şöyle bir değer grafiği çıkmaktadır:

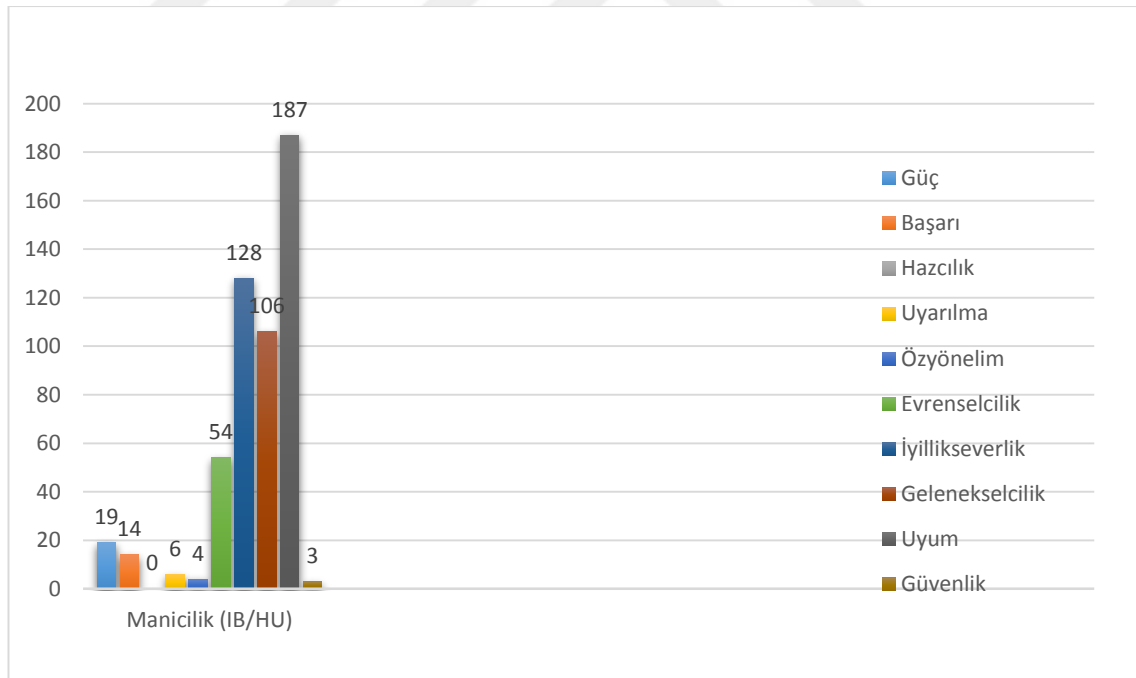
Grafik 5.9. Tengricilik-(Kök) Tengri İnanç Çevresinde Oluşturulan Eserlerde Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları

Grafiğe göre Tengricilik-(Kök)Tengri inanç çevresinde oluşturulan eserlerde 228 değer ifadesi ile **güvenlik** değeri, diğer değerlere göre büyük bir farkla ilk sırada yer almıştır. *Toplumda var olan ilişkilerin ve kişilerin kendi huzuru ve bunun sürekliliğini ifade eden*; “ulusal güvenlik”, “toplumsal düzen”, “aile güvenliği” gibi değerlerden oluşan güvenlik değeri aynı zamanda kişilerin ait oldukları toplumdaki ilişkilerin ve geleneklerin sürekliliğini ifade eden Muhafazacı Yaklaşım boyutunda yer almaktadır. Dolayısıyla, eserlerde karşımıza çıkan yönetici ve idareci kesimin toplumcu bir

yaklaşım, bireylerin grup olarak bütünlüğünü, güvenliğini ve huzurunu sağlama ve bunları ebedî kılma çabalarının ön planda olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca Tengricilik muhitinde hazırlanmış olan ve toplumun siyasi ve askerî tarihi niteliğinde olan bu eserlerde, dönem halklarının inançları çerçevesinde Tanrı'dan gelen kutla, Tanrı'nın lütfuyla ve zaman zaman da Tanrı'nın desteğiyle güvenliği sağlama çabalarının üst düzeyde olduğunu söylemek mümkündür.

Bunların dışında 148 değer ifadesi ile **güç**, 103 değer ifadesi ile iyilikseverlik, 97 değer ifadesi ile **başarı**, 89 değer ifadesi ile **gelenekselcilik**, 79 değer ifadesi ile **uyarılma** ve 64 değer ifadesi ile **uyum** değerleri de geçiş sıklığı yüksek değerlerdendir. Eserlerde ayrıca Yeniliğe Açıklık değer boyutu içerisinde yer alan *hazcılık* ve *özyönelim* değerlerini yansıtan ifadeler rastlanmamıştır.

İncelenen eserler arasında Manici inanç çevresini temsil eden İrk Bitig ve Huastuanift'te yer alan değer ifadelerinin geneline bakıldığında karşımıza şöyle bir değer grafiği çıkmaktadır:

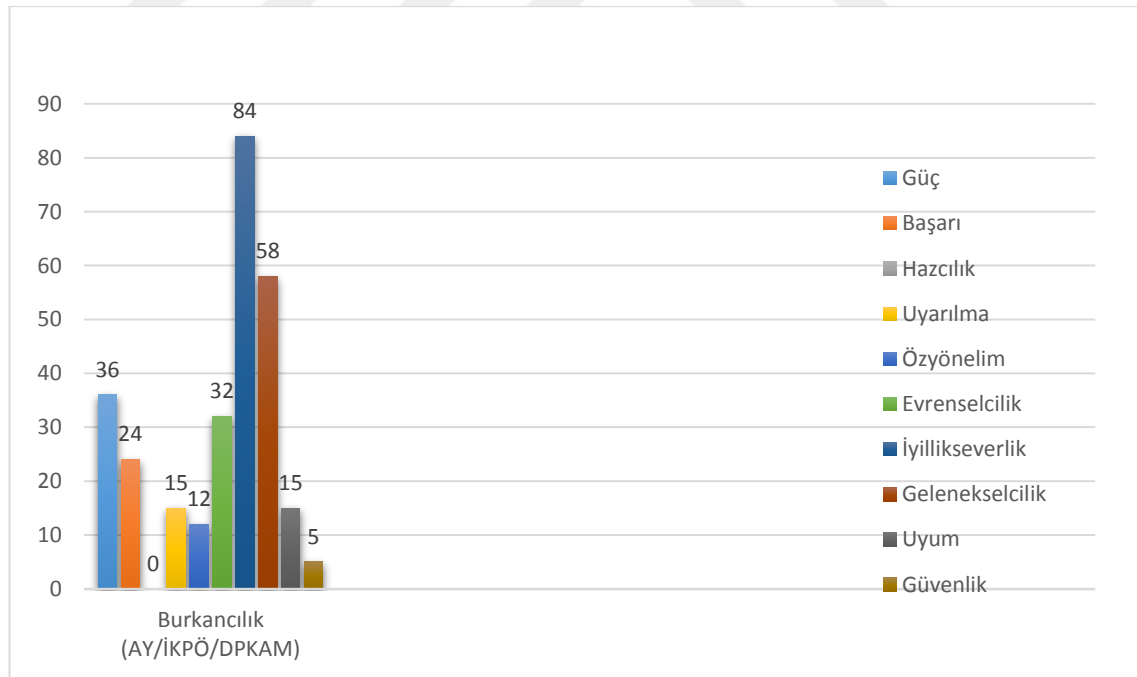

Grafik 5.10. Manici İnanç Çevresinde Oluşturulan Eserlerde Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları

Grafiğe göre Manici inanç çevresinde oluşturulan eserlerde 187 değer ifadesi ile **uyum** değerinin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. *Başkalarına zarar verebilecek ve*

toplumsal beklentilere aykırı olabilecek dürtü ve eylemlerin sınırlandırılması anlamına gelen uyum değeri, eserlerde özellikle itaatkâr olmak değeri ile ön plana çıkmaktadır. Manici inanç çevrelerinde oluşturulan eserlerden özellikle Huastuanift’te dine itaat ve kurallara aykırı davranmama mesajları ile uyum değerinin geçiş sıklığı yüksek olmuştur. Bunu, 128 değer ifadesi ile **iyilikseverlik** ve 106 değer ifadesi ile **gelenekselcilik** değerleri izlemektedir. Ayrıca 54 değer ifadesi ile **evrenselcilik** değeri de eserlerde üst sıralarda yer almıştır. Muhafazacı Yaklaşım boyutundaki uyum ve gelenekselcilik değerleri ile Özaşkınlık boyutundaki iyilikseverlik ve evrenselcilik değerlerinin de bu şekilde eserlerde geniş yer bulması, eserlerin ait oldukları inanç çevresini temsil etmedeki başarısını ortaya koymaktadır. Eserlerde *hazcılık* değerini yansıtan ifadeler rastlanmazken, *güvenlik*, *özyönelim* ve *uyarılma* değerlerini yansıtan ifadeler yok denilecek kadar azdır.

İncelenen eserler arasında Burkancı inanç çevresini temsil eden AY’dan iki parça, İKPÖ ile DPKAM’dan incelenen iki çatikte yer alan değer ifadelerinin geneline bakıldığında karşımıza şöyle bir değer grafiği çıkmaktadır:

Grafik 5.11. Burkancı İnanç Çevresinde Oluşturulan Eserlerde Yer Alan Değerlerle İlgili İfadelerin Geçiş Sıklıkları

Grafiğe göre Burkancı inanç çevresinde oluşturulan eserlerde 84 ifade ile **iyilikseverlik** değeri ilk sırada yer almıştır. *Kişinin yakın olduğu kişilerin iyiliğini gözetmesi ve geliştirmesi* anlamını taşıyan bu değer, eserlerde genellikle ‘iyi’ olarak nitelenen davranışlar sergileyen kahramanlar aracılığıyla sembolize edilmiştir. İnanç çevresinde ‘olması gerekenler’ olarak belirlenen ve din esasları çerçevesinde bireylerin gerek yaşanan dünyada gerekse öldükten sonraki yaşamda rahatlığını amaçlayan davranışları sergileyen karakterlerin yer aldığı eserlerde bu kahramanlar özellikle, “yardımseverlik”, “dürüstlük”, “sadakat”, “sorumluluk sahibi olmak”, “gerçek dostluk”, “olgun sevgi” gibi değerlere sahip olmalarıyla ön planda yer almışlardır.

Eserlerde 58 ifade ile gelenekselcilik değeri ikinci sırada yer alırken bunu 36 değer ifadesi ile **güç**, 32 değer ifadesi ile **evrenselcilik** ve 24 değer ifadesi ile **başarı** değerleri izlemiştir. Eserlerde ayrıca *hazcılık* değerini yansıtan ifadeler rastlanmamıştır.

İslamiyet Öncesi Dönem Türk halklarının doğrudan yahut dolaylı olarak etkisinde kaldığı, yenilediği, değiştirdiği, biriktirdiği pek çok kültürel öğeyi Eski Türkçe Dönemi eserlerinin hemen her satırında değer unsuruna rastlamanın mümkün olduğu görülmektedir. Bu çalışmada, uluslararası standardı yakalama amacıyla Shwartz Değer Listesine göre incelenen eserlerde tespit edilen değerler, genel itibarıyla taşıdıkları manalar ve Türk toplumunda bunlara yüklenen anlamlar ve tanımlamalarla dikkatlere sunulmuştur. Tespit edilen tüm değer maddeleri, bu maddelerin Türk kültüründeki karşılıkları, bunların adlandırılmaları ve tanımlanmalarıyla birlikte dikkatlere sunulacak olursa karşımıza toplamda 81 maddelik şöyle bir liste çıkmaktadır:

Güç değeri ve değer boyutunun içerdiği

maddeler:

- Sosyal güç sahibi olmak
- Otorite sahibi olmak
- Liderlik
- Yol göstericilik
- Zengin olmak
- Toplumdaki görünümünü koruyabilmek
- Devletini ve milletini üstün tutmak
- Sosyal saygınlık

Başarı değeri ve değer boyutunun

içerdiği maddeler:

- Başarılı olmaya önem vermek
- Başkasının başarısını takdir etmek
- Başarıyı ödüllendirmek
- Hedeflerine ulaşmak
- Becerikli ve yetkin olmak, erklilik
- Azimle çalışmak, kararlılık
- Sözü geçen biri olmak

- Bilgelik
- İleri görüşlülük

Uyarılma değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler:

- Cesur olmak, alplik, yiğitlik

Özyönelim değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler:

- Merak duyabilmek
- Kendi amaçlarını seçebilmek
- Özgür olmak
- Bağımsız olmak

Evrenselcilik değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler:

- Açık fikirli olmak
- Sanat, estetik
- Halkın görüşünü dikkate almak
- Sanata değer vermek
- Erdemli olmak
- Sanatçıları takdir etmek
- Kötü düşüncelerden uzak durmak, iyimserlik
- Doğayla bütünlük içinde olmak
- Merhametli olmak
- Çevreyi korumak
- Sosyal adalet
- Canlılara zarar vermemek, canlıları korumak
- Güçsüzleri koruyup kollamak
- Eşitlik

İyilikseverlik değeri ve değer boyutunun içerdiği maddeler:

- Özgecilik, başkalarını daha çok düşünmek
- Halkın menfaatini gözetmek
- Duyarlılık
- Aile için çalışmak
- Sadaka vermek, paylaşımcılık
- Dinî emir ve yasaklara uymak
- İyilikseverlik
- Gerçek dostluk
- Fedakârlık
- Kardeş sevgisi
- Dürüstlük, yalan söylememek
- Evlat sevgisi
- Hile yapmamak
- Gunahtan kaçınmak
- Bağışlayıcı olmak
- Maddiyata önem vermemek
- Suçlu ile masumları ayırabilmek
- Öldükten sonraki yaşamın rahatlığı için çalışmak
- Sadık olmak
- Hayatını bir amaç doğrultusunda yönlendirmek
- Vefakârlık
- Sorumluluk sahibi olmak

Gelenekselcilik değeri ve değer

boyutunun içerdığı maddeler:

- Dindar olmak
- Kendine düşen hayatı kabullenmek, kadercilik
- Sabırlı olmak
- Metanetli davranmak

- Geleneklere saygılı olmak
- Atalarına saygı göstermek
- Vatanperverlik, vatan toprağını kutsal saymak
- Ata mirasına sahip çıkmak
- Ana diline sahip çıkmak

Uyum değeri ve değer boyutunun

içerdığı maddeler:

- Kaba ve çirkin söz söylememek
- Kibar olmak
- İtaatkâr olmak
- Ana babaya ve yaşlılara değer vermek
- Kendini denetleyebilmek

Güvenlik değeri ve değer boyutunun

içerdığı maddeler:

- Millî birlik ve beraberlik
- Devletin bekası için çalışmak
- Devlet millet menfaati için çalışmak
- Toplumsal bağımsızlığa önem vermek
- Yasalara uymak, töreye bağlılık
- İç ve dış tehlikelere karşı halkı korumak
- Organize olma-ekip ruhu
- Aile güvenliği
- İyiliğe karşılık vermek

Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde değerlerin bireylere kazandırılması süreci ile ilgili bulgular dikkate alındığında eserlerde değer aktarım sürecinde tercih edilen yöntem ve teknikler şu şekilde sıralanabilir: **Düz anlatım, tecrübe paylaşımı, örnek olay gösterme, toplumca kabul gören emir ve yasakları açıklama, rol model olma, öyküleme.**

5.1.2. Nicel verilerin analizi ile ulaşılan sonuçlar

Araştırma sonucunda elde edilen nicel verilerin analizi ile Schwartz Değer Ölçeği'nde yer alan değerlerin önem düzeyi ve günümüzde algılanışı ile Köktürk ve

Uygur Dönemi dönemi eserlerinde yer alan değerlerden hareketle oluşturulan değer tanımları ve bu değerlerin aktarım süreciyle ilgili bulgulara yönelik Türkçe ve Türk

dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının düşünceleri incelendiğinde aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

- Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Schwartz Değer Ölçeği'nde yer alan değerlerin önem düzeyine ilişkin görüşleri arasında; cinsiyet değişkeni, sınıf düzeyi değişkeni ve yaş değişkeni bakımından anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir. Öğretmen adaylarının değer listesinde yer alan değerleri ağırlıklı olarak “çok önemli” düzeyde gördükleri, bunun dışında bazı değerleri de ‘önemli’ düzeyde gördükleri tespit edilmiştir.
- Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Schwartz Değer Ölçeği'nde yer alan değerleri nasıl algıladıklarını ve adayların değerlerin günümüzde geçerli olma düzeyine yönelik görüşleri incelendiğinde öğretmen adaylarının “sosyal güç sahibi olmak, otorite sahibi olmak, zengin olmak, toplumdaki görünümü koruyabilmek, sosyal saygınlık, başarılı olmak ve sözü geçen biri olmak” değerlerinin günümüzde “kesinlikle geçerli” olduğunu ifade etmişlerdir. Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Schwartz Değer Ölçeği'nde yer alan değerlerin günümüzde algılanma düzeyine ilişkin görüşleri arasında; cinsiyet değişkeni, sınıf düzeyi değişkeni, yaş değişkeni bakımından anlamlı bir farklılık olmadığı tespit edilmiştir.
- Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adayları, Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde tespit edilen değerlerden hareketle oluşturulan değer tanımlarının ifade ettiği görüşlere yüksek düzeyde katılmaktadırlar. Öğretmen adayları bunlar arasında en yüksek düzeyde “Doğada yaşamını sürdüren her türlü canlıya eziyet etmekten, onları öldürmekten kaçınmak erdemdir.”, “Başarılı olmak için yılmadan adım adım ilerlemek gerekir.”, “Devlet yöneticilerinin savaşta yenik düşen halka adaletli davranması, onların haklarını elinden almaması gerekir.”, “Doğayla iç içe yaşam mutluluk verir.”, “Babanın yokluğunda anne, aileyi koruyup kollayandır.”, “Atalardan miras kalan vatan toprağına bağlılık, vatani koruyup kollamayı gerektirir.”, “Devletin bekası için, en üst kademesinden en alt kademesine kadar tüm devlet teşkilatı çalışmalı, gerekli önlemleri almalıdır.”, “Halkın güvenliği ve toplumsal düzenin bozulmaması için organize olma-ekip ruhu gerekir.”, “Halkın ateş ve su gibi birbirine düşmesi, birbirine düşman olması, toplumsal düzeni bozar.”, “Gerçek

sevgi Tanrı katında da değer kazandırır.”, “Devlet yöneticilerinin akıllı olmalarının yanı sıra yiğit, alp olmaları da beklenir.” görüşlerine katılmaktadırlar. Öğretmen adaylarının yüksek düzeyde katıldıkları görüşlerin, çoğunlukla ulusal güvenlik ve gelenekselcilik değerlerini yansıtan bölümlerden hareketle oluşturulan görüşler olduğu dikkat çekmektedir. “Devlet yönetimine ve otoritesine tabi olmayan halklar cezalandırılmalıdır.”, “Devlet yöneticileri gerektiği durumlarda dizlilere diz çöktürerek, başlılara baş eğdirerek sosyal güçlerini artırabilirler.”, “Toplumdaki saygınlık, Tanrı’dan gelen baht ile elde edilebilir.”, “Akılsızca, bilgisizce kötü niyetli kişilere, şeytana uymak, isyan ve hata doğurur.”, “Toprağı işlemek, avcılık yapmak canlıların ölümüne sebep olur, çevreye zarar verir.” görüşleri ise en düşük ortalamaya sahip görüşlerdir. Bu görüşlerin geleneksel düşünce sistemini yansıtan, bireysel düşünme, inançlardan bağımsız yargıda bulunma ve demokrasiyi hemen hemen yok sayan görüşler olması dikkat çekicidir.

- Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde tespit edilen değerlerden hareketle oluşturulan değer tanımlarının ifade ettiği görüşlere yönelik fikirleri cinsiyetlerine göre farklılık göstermektedir: “Bir toplum arkadan vurularak hile ile yok edilmek istendiğinde bunu yapan kişi, güçlü veya güçsüz de olsa başarıya ulaşabilecektir.” ve “Hayatı sevinciyle, korkusuyla, tüm heyecanlarıyla yaşamak için bahtı açık olmak gerekir.” değer tanımlarına erkek öğretmen adayları kız öğretmen adaylarından anlamlı derecede daha fazla katılım gösterirlerken; “Yürekte dilenen dilekler Tanrı tarafından kabul edilir.”, “Babanın yokluğunda anne, aileyi koruyup kollayandır.”, “Atalardan miras kalan vatan toprağına bağlılık, vatani koruyup kollamayı gerektirir.”, “Diriltirse Tanrı diriltir, öldürürse Tanrı öldürür; ölüm de yaşam da Tanrıdandır.” ve “Gerçek sevgi Tanrı katında da değer kazandırır.” değer tanımlarına ise kız öğretmen adayları erkek öğretmen adaylarından anlamlı derecede daha fazla katılmaktadırlar.
- Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde tespit edilen değerlerden hareketle oluşturulan değer tanımlarının ifade ettiği görüşlere yönelik fikirleri, sınıf düzeylerine göre

farklılık göstermektedir: “Bu dünyada yaptığımız iyilikler, öldükten sonra(ki yaşamda) rahatlık sağlar.”, “Diriltirse Tanrı diriltir, öldürürse Tanrı öldürür; ölüm de yaşam da Tanrıdandır.”, “Gerçek sevgi Tanrı katında da değer kazandırır.”, “Ülke düşman işgali altındayken korkmadan savaşmak, vatani müdafaa etmek gerekir.” değer tanımlarında rastlanan anlamlı farklılığın, 2. sınıf öğretmen adayları ile 4. sınıf öğretmen adayları arasında 2. sınıf öğretmen adayları lehine olduğu; “Gerçek sevgi Tanrı katında da değer kazandırır.” ve “İnsanları aldatmak, hile yapmak, tövbe etmeyi gerektirir.” değer tanımlarında 1. sınıf öğretmen adayları ile 4. sınıf öğretmen adayları arasında 1. sınıf öğretmen adayları lehine olduğu; “Bir baba evladının gönlünü kırmamak için tüm mal varlığını feda edebilmelidir.” değer tanımında farklılığın, 1. sınıf öğretmen adayları ile 4. sınıf öğretmen adayları arasında 4. sınıf öğretmen adayları lehine olduğu tespit edilmiştir.

- Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde tespit edilen değerlerden hareketle oluşturulan değer tanımlarının ifade ettiği görüşlere yönelik fikirleri yaşlarına göre farklılık göstermektedir: Devlet yöneticilerinin savaşta yenik düşen halka adaletli davranması, onların haklarını elinden almaması gerekir.” değer tanımında farklılığın 23-25 yaş aralığındaki öğretmen adayları ile 17-19 yaş aralığındaki öğretmen adayları arasında, 23-25 yaş aralığındaki öğretmen adayları lehine; “Geleneklere, emir ve yasaklara sözüyle, gönlüyle, vücuduyla ve tüm benliğiyle bağlı olmayanlar yanılacaklardır.” değer tanımında farklılığın 17-19 yaş aralığındaki öğretmen adayları ile 26 ve üzeri yaş aralığındaki öğretmen adayları arasında, 17-19 yaş aralığındaki öğretmen adayları lehine; “Tanrı’nın lütfettiği, baht verdiği kişiler, devlet yönetiminde saygın bir yere sahiptir.” değer tanımında farklılığın 17-19 yaş aralığındaki öğretmen adayları ile 26 ve üzeri yaş aralığındaki öğretmen adayları arasında, 17-19 yaş aralığındaki öğretmen adayları lehine, 20-22 yaş aralığındaki öğretmen adayları ile 26 ve üzeri yaş aralığındaki öğretmen adayları arasında, 20-22 yaş aralığındaki öğretmen adayları lehine; “İnsanları aldatmak, hile yapmak, tövbe etmeyi gerektirir.” değer tanımında farklılığın 17-19 yaş aralığındaki öğretmen adayları ile 26 ve üzeri yaş aralığındaki öğretmen adayları arasında, 17-19 yaş

aralığındaki öğretmen adayları lehine, “Yapılan iyilikler karşısında her ne olursa olsun değerbilir olmak gerekir.” değer tanımında farklılığın 20-22 yaş aralığındaki öğretmen adayları ile 26 ve üzeri yaş aralığındaki öğretmen adayları arasında, 20-22 yaş aralığındaki öğretmen adayları lehine, 23-25 yaş aralığındaki öğretmen adayları ile 26 ve üzeri yaş aralığındaki öğretmen adayları arasında, 23-25 yaş aralığındaki öğretmen adayları lehine olduğu tespit edilmiştir.

- Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik eğitim süreçlerine ilişkin görüşleri incelendiğinde adayların “Sosyal değerler, **tecrübe paylaşımı** yolu ile bireylere kazandırılabilir.”, “Sosyal değerler, **örnek olay gösterme** yolu ile bireylere kazandırılabilir.”, “Sosyal değerler, **rol model olma** yolu ile bireylere kazandırılabilir.” ifadelerine “Kesinlikle Katılıyorum” şeklinde görüş belirttiği tespit edilmiştir. Öğretmen adaylarının olumsuz görüş belirttiği herhangi bir madde olmamıştır.
- Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik eğitim süreçlerine ilişkin görüşlerinin cinsiyet düzeyinde farklılık gösterdiği, “Sosyal değerler, **örnek olay gösterme** yolu ile bireylere kazandırılabilir.” maddesinde kız öğretmen adayları lehine anlamlı farklılık olduğu tespit edilmiştir.
- Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmeni adaylarının Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik eğitim süreçlerine ilişkin görüşlerinin sınıf düzeyi değişkeni ve yaş düzeyi değişkeni bakımından farklılık göstermediği tespit edilmiştir.

5.2. Öneriler

- Değerler, günümüz eğitim sisteminde öncelikli meselelerden biri hâlini almıştır. Bu bakımdan eğitim öğretimin planlanmasında, eğitim felsefesinin oluşturulmasında etkin rolü olan sosyal değerler, ait oldukları toplumun özellikleri çerçevesinde tespit edilmeli ve eğitimin amaçlarının belirlenmesinde ve süreç planlamasında bunlara yer verilmelidir. Geçmiş

gittikçe toplumların kendi öz değerlerine ulaşmasının mümkün olması ve bunların o toplumun üyeleri tarafından vücuda getirilen ve topluma kazandırılan kültür varlıklarında hayat bulması göz önünde bulundurularak, kültür eserleri yoluyla değer aktarımı gerçekleştirilmeli; toplum üzerinde kültürün şekillenmesinde katkısı olan eserlere yansımış olan değerler de tespit edilmelidir.

- Değerlerin toplumsal olduğu kadar evrensel nitelikte de olabileceği gerçeğinden hareketle değer aktarımında kullanılan kaynak eserlere yansıtılmış olan değerlerin her toplumun kendine özgü karakteristiğine göre yorumlanmış olduğu da dikkate alınarak rehber niteliğinde olan bu eserlerdeki değerlerin eğitim süreçlerine aktarılması sağlanabilir.
- Bu çalışmada, incelenen Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde tespit edilen sosyal değerlerin günümüze aktarılarak geldiği ve günümüzde büyük oranda varlığını sürdürdüğü görülmüştür. Bu eserler vasıtasıyla gerek yeni nesillere gerekse diğer toplumlara Türk kültürünün yazıyla takip edilebilen ilk dönemlerinde ulaştığı seviyeyi ve geliştirdiği sosyal değerleri göstermek mümkündür. Dolayısıyla tarihî bir varlık olan, geçmişi daima merak eden insana bu eserler aracılığıyla çağdaşı pek çok kültürün sahip olmadığı sosyal değerlere geçmişte de atalarının sahip olduğu gösterilmiş olacaktır. Bu da yeni neslin kimlik bilincini ve özgüvenini olumlu yönde etkileyecektir. Bundan hareketle bahse konu dönem eserlerinin değer eğitim sistemine kazandırılması faydalı olacaktır.
- Günümüz Türk eğitim sisteminde aktarılması hedeflenen değerlerle Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde tespit edilen değerlerin benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Bundan hareketle her biri ayrı ayrı kültürel zenginliğimizin parçalarını oluşturan bu eserler, değer aktarımı etkinliklerinde kullanılması gereken önemli kaynaklar arasındadır. Ancak bu hususta dikkat edilmesi gereken eserlerin ait oldukları dönem ve inanç çevreleri özelliklerinin günümüz şartlarında geçerli olanlarının ayırt edilmesi, bunların eğitim süreçlerine göre seviyelendirilmesidir.
- Çalışmada Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde sosyal değerlerin geçiş sıklıklarının oldukça yüksek olduğu görülmüştür. Bu bakımdan eserler, ders

öğretim malzemeleri içerisinde yer alan yazılı kaynaklar olarak, değer aktarımı açısından uygun hâle getirildikten sonra bireylerin istifadesine sunulabilir.

- Değer aktarımında rol model olma durumu, hem eğitim öğretim materyalleri olarak kaynak eserler hem de öğretmen adayları açısından önemsenmelidir. Gerek eserlerde yer alan ve sahip oldukları özellikleri, davranışları ve sözleriyle yansıttıkları değerler ile rol model olan kişi ve kahramanlar gerekse bu eserleri dikkate alan, kendi toplumunu ve değerlerini tanıyan ve sahip çıkan, öz değerleri içselleştirmiş rol model eğitimciler; değer eğitimi sürecinin başarıya ulaşmasını sağlayacaktır.
- İncelenen dönem eserlerinde değerlerin zaman zaman açık bir dil ile iletilmesi, zaman zaman atasözleri, deyimler ve yaşanmış olaylar üzerinden örneklemelerle açıklanmış olması; zaman zaman da özellikle kurmaca eserlerde kahramanların dikkat çeken özellikleri ile değer vurgusu yapılması, değer aktarımı bakımından eserlerin önemini bir kez daha ortaya koymaktadır. Ayrıca bahse konu değerlerin günümüz değerleriyle benzeşmesi ve ders öğretim programlarında da yer verilen değerlerle paralellik arz etmesi de bunların değer eğitiminde kullanılabilecek kaynaklar olduğuna işaret etmektedir.
- Sadece Köktürk ve Uygur Dönemi değil toplumun yazıyla takip edilebilen tüm dönemlerine ait kültür varlıklarının değer eğitimi açısından işlevsel zenginlikte içeriğe sahip olabileceği dikkate alınmalıdır. Bu bakımdan sahip olunan tüm eserler -eğitsel açıdan uygun görülmeyen ve günümüzde değer eğitimi açısından fayda sağlamayacak bölümlerinin çıkarılması yoluyla- bu sürece kazandırılmalıdır.
- Bu çalışmada uluslararası geçerliği olan bir ölçek yardımıyla, Türk milletinin bahse konu değerlere yaklaşımı ve değer tanımları da dikkate alınarak incelenen eserler, farklı araştırmacılarca farklı değer ölçekleri yahut değer sınıflandırmaları kullanılarak yeniden değerlendirilebilir.
- Bu araştırma ile Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde vurgulanan, tanımlanan ve çeşitli şekillerde yer bulan değerlerle ilgili görüşlerin günümüzde de karşılığının bulunduğu ve araştırmaya katılımcı olarak destek

veren Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmenleri adaylarının bu görüşlerin birçoğunu paylaştığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla, çalışma kapsamına alınan eserlerde olduğu gibi Türk dili ve tarihinin farklı dönemlerine ait eserlerde ifade edilen görüşlerden faydanılması, eğitim sürecinin önde gelen unsurlarından öğretmen adaylarının da bu yolla sürece dahil edilmesi de faydalı olacaktır.

- Bu araştırma Atatürk Üniversitesi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, Uludağ Üniversitesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Erzincan Üniversitesi, Ordu Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi ve Abant İzzet Baysal Üniversitesi olmak üzere 8 farklı üniversitede öğrenim gören Türkçe ve Türk dili ve edebiyatı öğretmenleri adaylarıyla yürütülmüştür. Farklı kurumlarda ve bölümlerde gerçekleştirilecek çalışmalarla Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde tespit edilen değerlerin önem düzeyini, günümüzde algılanma biçimini, bu eserlerde vurgulanan değerlerle ilgili görüşleri ve değerlerin bireylere kazandırılması sürecinde izlenecek yöntemlerle ilgili görüşlerin gerçek boyutlarını ortaya koyacaktır.

KAYNAKÇA

- Abudukelimu, B. (2006). *Uygur Türklerinin dini inanışları*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Adler N.J. (1991). *International dimensions of organizational behavior*, (2. baskı), Boston, MA: PWS-Kent.
- Ahmet, Z. (2009). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" öyküsü (metin-çeviri-açıklamalar sözlük)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akar, A. (2010). *Türk dili tarihi*. Ankara: Ötüken.
- Akarsu, B. (2006). *Değişen dünya değişen değerler*. İstanbul: İnkılâp.
- Akbaş, O. (2006). *Yeni ilköğretim programlarının değer eğitimi boyutunun incelenmesi*. Ulusal Sınıf Öğretmenliği Kongresi'nde sunulan bildiri, Ankara.
- Akkaya, S. (2013). *Mevlâna'nın mensur eserlerinde değerler eğitimi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Akot, B. (2013). Değerler eğitimi açısından insan-ı kâmil düşüncesi ve günümüzde karşılaşılan zorluklar. *Journal of Islamic Research*, 24(1), 56-70.
- Aksan, D. (2000). *Eski Türkçe'nin izlerinde Orhun ve Yenisey Yazıtları üzerinde sözcükbilim, anlambilim ve biçembilim incelemelerinin aydınlattığı gerçekler*. İstanbul: Simurg.
- Akyüz, H. (1991). *Eğitim sosyolojisinin temel kavram ve alanları üzerine bir araştırma*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Albayrak, F. (2016). Orhun ve Ötüken. *Moğolistan'da Türk ayak izleri içinde* (s. 13-17). Ulaanbaatar: Mönhiin Üseg.
- Almas, T. (2013). *Uygurlar*. (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge.
- Alptekin, D. (2011). *Toplumsal aidiyet ve gençlik: üniversite gençliğinin aidiyeti üzerine sosyolojik bir araştırma*. Yayınlanmamış doktora tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Alptekin, E. (1978). *Uygur Türkleri*. İstanbul: Boğaziçi.

- Altuner, İ. (2008). İlâhiyat, metafizik ve bilim açısından değerler felsefesi, *Değerler Eğitimi Merkezi Dergisi*, V, 112-124.
- Alyılmaz, C. (2000a). Bilge Tonyukuk yazıtları üzerine birkaç düzeltme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 11(18), 103-112.
- Alyılmaz, C. (2000b). Özbekistan Cumhuriyeti'nin devlet armasındaki hüma kuşu tasvirinin Köl Tigin'e ait heykel başı üzerindeki ongunla benzerliği üzerine. *Orkun Dergisi*, 23, 12-15.
- Alyılmaz, C. (2002). Eski Türk şehirleri ve Semerkant. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 20, 303-311.
- Alyılmaz, C. (2003a). Bugut Yazıtı ve anıt mezar külliyesi üzerine. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3, 11-21.
- Alyılmaz, C. (2003b). Türk Tengri dini edebî çevresi (Orhun Türkçesi dönemi). *Türk dünyası ortak edebiyatı-Türk dünyası edebiyat tarihi (Cilt 4)* içinde (s. 1-24). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Alyılmaz, C. (2004a). *Eski Türkçenin söz varlığının düz ve ters dizimi*. Ankara: Kurmay.
- Alyılmaz, C. (2004b). İpek yolu ve Orhun yazıtları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 24, 181-192.
- Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının bugünkü durumu*. Ankara: Kurmay.
- Alyılmaz, C. (2007). *(Kök)türk harfli yazıtların izinde*. Ankara: KaraM.
- Alyılmaz, C. (2010). Türk kültürünün oluşumunda damgaların rolü. *Türk Dünyası Mimarlık ve Şehircilik Kurultayı Bildirileri (Cilt 3)*. Ankara.
- Alyılmaz, C. (2011). Eski Türk mezar geleneği ve Bursa'daki türbeler. *Kaşgar'dan Endülüs'e Türk-İslam Şehirleri Sempozyumları 28-30 Nisan 2011 Bursa Şehrengizi Bir Cihan Devletinin Doğduğu Şehir*, Bursa, 1-41.
- Alyılmaz, C. (2013). Turfan'da bulunan Çince tapınak kitabesi üzerindeki (Kök)türk harfli Kutlug Kunçuy ve Şāriputri yazıtları. *Yalınkaya bitigi Osman Fikri Sertkaya armağanı* (Ed. H. Şirin-User, B. Gül) içinde (s. 115-136). Ankara.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu kavşağının ölümsüzlük eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi.

- Alyılmaz, K. (2001). Kırgız atasözlerinden seçmeler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 17.
- Alyılmaz, S. (1998). *Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikayesinin Uygurcasının söz dizimi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Alyılmaz, S. (2008). Öğretmen adaylarına göre görgü kurallarına aykırı davranışlar. *İzvestiya Vuzov (1-2)*, 136-142.
- Alyılmaz, S. ve Alyılmaz, C. (2014). Eski Türk kadın heykellerinin düşündürdükleri. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 3(4), 1-33.
- Amanoğlu, E. K. (2001). Uygur devletinin ilk kağanlarının (744-840) ad ve unvanları üzerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16, 151-155.
- Anar, S. (1983). Değerlerin sosyolojik açıdan incelenmesi. *Çağdaş Eğitim Dergisi*, 82, 8-44.
- Arat, R. R. (1936). *Türk dili üzerine araştırmalar, Uygur devrine ait dil örnekleri: Altun Yaruk*. İstanbul.
- Arat, R. R. (1987). Türk dili üzerine araştırmalar: Uygur Devrine ait dil örnekleri: “Altun Yaruk”. *Makaleler Cilt I* (Yay. haz. O. F. Sertkaya). Ankara.
- Arat, Reşid Rahmeti (1942), “Uygurlarda İstılahlara Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 7, s. 56-94
- Argyle, M. (2000). *Psychology and religion an introduction*. London: Routledge.
- Arık, R. O. (1975). *Türk sanatı*. İstanbul: Dergah.
- Armstrong, D. G. and Savage, T. V. (1990). *Secondary education*. (2nd ed.). New York: Macmillan Publishing Company.
- Aslan, M. (2009). *Değerler eğitiminde kahramanlardan yararlanma*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Aslan, R (2007). “Öğretmen Görüşlerine Göre İlköğretim Birinci Basamaktaki Öğrencilerin Temel Bilgi, Beceri ve Değerleri Kazanma Düzeyleri” Eskişehir Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi

- Aslan, S. (2004). Irk Bitig, eski Uygurca fal kitabı. (Ed. N. Demir, E. Yılmaz), *İlmî Araştırmalar*, 18, 151-161.
- Aslanapa, O. (1972). *Türk sanatı I: Başlangıcından Büyük Selçukluların sonuna kadar*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Assmann, J. (2015). *Kültürel bellek eski yüksek kültürlerde yazı, hatırlama ve politik kimlik*. (2. Basım). (Çev. A. Tekin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. kitap (karşılaştırmalı metin yayını)*. İstanbul: TDK.
- Aydemir, A. (2010). Ötüken ve Ötüken adı üzerine. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 187, 197-222.
- Aydemir, S. R. (2005). Görev ve yetkinin kötüye kullanılması. *Mevzuat Dergisi*, 8(90).
- Aydın, E. (2007). Ötüken adı ve yeri üzerine düşünceler. *Turkish Studies*, 2(4), 1262-1270.
- Aydın, E. (2007). *Şine usu yazıtı*. Çorum: Karam.
- Aydın, M. (2003). Gençliğin değer algısı: Konya örneği. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(3), 121-144.
- Aydın, M. (2011). Değerler, işlevleri ve ahlak. *Eğitime Bakış Dergisi*, 7(19), 39-45.
- Aydın, M. S. (2011). *Devlet, demokratik değerler ve eski Türkler*. Ankara: Berikan.
- Aydoğdu, H. (2011). *Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun eserlerinde eğitim değerleri*. Yayınlanmamış doktora tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aydoğdu, Y. (2016). *Murathan Mungan'ın kurmaca eserlerinin (öykü-roman) postmodern unsurlar ve eğitsel değerler açısından incelenmesi*. Yayınlanmamış doktora tezi. Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Azzaya, B. (2013). *Orhon biçgiin dursgal (Moyunçuriin gerelt hoşöö)*. Ulaanbaatar: Soyumbo.
- Azzaya, B. (2016). Yılan damga üzerine. *Moğolistan'da Türk ayak izleri içinde* (s. 139-144). Ulaanbaatar: Mönhiin Üseg.

- Bacanlı, H. (2002). *Psikolojik kavram analizleri*. Ankara: Nobel.
- Bacanlı, H. (2011). Değer, değer midir? *Eğitime Bakış Dergisi*, 7(19).
- Bacanlı, H. (2012). Dört katlı düşünme modeli. *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, 146, 29-36.
- Bacanlı, H., Dombaycı, M. A., Demir, M. and Tarhan, S. (2011). Quadruple thinking: creative thinking. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 12, 536-544.
- Bağcı, E. (2013). *Çocuk edebiyatı ürünleriyle çocuklar için yazılmış eserlerin değerler eğitimi bağlamında karşılaştırılması*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Bahçe, A. (2010). *Hayat bilgisi öğretiminde değerlerin kazandırılma düzeylerinin öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Selçuk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Balandier, G. (2010). *Siyasal antropoloji*. (Çev. D. Çetinkasap), İstanbul: İş Bankası Kültür.
- Balcı, A. (2011). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntem, teknik ve ilkeler*. (9. Basım). Ankara: Pegem Akademi.
- Balcı, A. ve Yanpar-Yelken, T. (2010). İlköğretim öğretmenlerinin “değer” kavramına yükledikleri anlamlar. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 39, 81-90.
- Banguoğlu, T. (1964). Eski Türkçe üzerine. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 77-84. http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/banguoglu_01.pdf adresinden edinilmiştir.
- Baran-Tekin, D. (2014). *Mani ve öğretileri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Baran-Tekin, D. (2014). *Mani ve öğretileri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Barutcu-Özönder, F. S. (2002). Eski Türklerde dil ve edebiyat. *Türkler ansiklopedisi (Cilt 3)* içinde (s. 481-501). Ankara: Yeni Türkiye.

- Barutçu-Özönder, F. S. (1995). Teñri teg Teñride bolmış Türuk Bilge Kagan ve Teñri teg Teñri yaratmış Türuk Bilge Kagan ibareleri üzerine. *Türk kültürü araştırmaları, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'a armağan içinde* (s. 89-100).
- Baş, G. ve Beyhan, Ö. (2012). Konusunda yapılmış lisansüstü tezlerin farklı değişkenler açısından değerlendirilmesi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 10(24), 55-77.
- Battulga, Ts. (2005). *Mongolin runi biçgiyn бага дурсгалууд тергүүн devter*. Ulaanbaatar.
- Battulga, Ts. (2016a). Altay Dağlarında bulunan eski müzik aleti. *Moğolistan'da Türk ayak izleri içinde* (s. 90-101). Ulaanbaatar: Mönhiin Üseg.
- Battulga, Ts. (2016b). Eski Türk kültürünün bir parçası olarak damgalar. *Moğolistan'da Türk ayak izleri içinde* (s. 132-138). Ulaanbaatar: Mönhiin Üseg.
- Bayat, F. (2007). *Türk mitolojik sistemi 1-2*. İstanbul: Ötüken.
- Baydar, P. (2009). *İlköğretim 5. sınıf sosyal bilgiler programında belirlenen değerlerin kazanım düzeyleri ve bu süreçte yaşanan sorunların değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Baykara, T. (2001). *Türk kültür tarihine bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Bayram, A. K. (2009). Modern zamanlarda etik ve siyasal değerler. *Değerler Eğitimi Merkezi Dergisi*, 2(5), 16-23.
- Berkli, Y. (2012). Azerbaycan Bakü'de bulunan insan heykel biçimli mezar taşları ve Orta Asya-Azerbaycan-Anadolu ilişkisi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 61, 27-42.
- Berta, A. (2010). *Sözlerimi iyi dinleyin... Türk ve Uygur runik yazıtlarının karşılaştırmalı yayını*. (Çev. E. Yılmaz). Ankara: TDK.
- Beşirli, H. (2011). Türk kültüründe güç, iktidar, itaat ve sadakatin yemek sembolizmi esasında değerlendirilmesi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 58, 139-152.

- Biçer, S. (2013). *Değerler eğitimi açısından Mehmet Akif Ersoy'a ait Safahat adlı eserin incelenmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.
- Bilgin, A. (2005). Gök Tanrısı terimi üzerine. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 189-197.
- Bilgin, M. (2002). *Anlamdan anlatıma Türkçemiz*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Bolat, H., Balcıoğulları, A. ve Dikbaş, Y. (2007). *Sosyal bilgiler derslerinde yer alan değerlerin içselleştirilmesine yönelik öğrenci ve öğretmen görüşlerinin değerlendirilmesi*. III. Sosyal Bilimler Eğitimi Kongresi'nde sunulan bildiri, Adana.
- Bold, L. (2006). *Orhon biçgiin dursgal II*. Ulaanbaatar.
- Bold, L.(1990). *Bnmau-ın nutag dah' hadnii biçees (Türeg biçgiin dursgal I)*. Ulaanbaatar.
- Bulut, S. (2011). *Atasözlerinin değerler eğitimindeki yeri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
- Büyükbingöl Yağcı, A. (2012). *Değerler eğitimi bağlamında Yusuf ile Züleyha kıssası*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Büyüköztük, Ş., Bökeoğlu, Ö. Ç. ve Köklü, N. (2008). *Sosyal bilimler için istatistik*. (3. Basım). Ankara: Pegem Akademi.
- Büyüköztürk, Ş. (2010). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. (11. Basım). Ankara: Pegem Akademi.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E., Kılıç, A., Özcan, E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. (17. Basım). Ankara: Pegem Akademi.
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç-Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. (17. Baskı), Ankara: Pegem Akademi.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk dili tarihi*. İstanbul: Enderun.
- Can, A. (2013). *SPSS ile bilimsel araştırma sürecinde nicel veri analizi*. Ankara: Pegem Akademi.

- Case, C. M. (1944 [1939]). The value concept in sociology and related fields. In E. S. Bogardus (Ed.), *Essays in social values* (pp. 33-54). Los Angeles: The University of Southern California.
- Cevizci, A. (2002). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma.
- Chandler, M. K. (2005). *The effects of character education program on elementary students' prosocial competence*. Yayınlanmamış doktora tezi. Lynn Üniversitesi, Florida. ProQuest Dissertation & Theses veri tabanından alınmıştır.
- Chavannes, E. (2006). *Batı Türkleri tarihi*. (Çev. M. Sirman). İstanbul: Töre.
- Cihan, N. (2014). Okullarda değerler eğitimi ve Türkiye'deki uygulamaya bir bakış. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(2), 429-436.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendonpress.
- Coombs Richardson, R. and Tolson H. (2005). A comparison of values rankings for selected American and Australian teachers. *Journal of Research in International Education*, 4, 263-277.
- Creswell, J. W. (2003). *Research design, qualitative, quantitative, and mixed methods approaches*. (2nd ed.). Sage.
- Creswell, J. W. (2013). *Araştırma deseni: nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları*. (Çev. Ed. S. B. Demir). Ankara: Eğiten Kitap.
- Creswell, J. W., Plano Clark, V. L., Gutmann, M. L. and Hanson, W. E. (2003). *Handbook of mixed methods in social ana behavioral research*. (Eds: Tashakkori, A. and Tedlie, C). Sage.
- Creswell, J.W. and Plano-Clark, V.L. (2011). *Designing and conducting mixed methods research* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Czeglédy, K. (1995). Çogay-kuzı, kara-kum, kök-öng. (Çev. E. B. Özbilen). *Türk Dünyası Araştırmaları*, 97, 51-64.
- Çağatay, S. Ş. (1945). *Altun Yaruk'tan iki parça*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Çakın, M. B. (2014). *Gülşehri'nin Mantıku't-Tayr'ında eğitim değerleri ve Türkçe*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Çandarlıoğlu, G. (1966). Türk toplumunda kadın. *Hayat Tarih Mecmuası*, 1(4).
- Çandarlıoğlu, G. (2002). Uygurlar. *Türkler ansiklopedisi (II. Cilt)*. Ankara: Yeni Türkiye.
- Çandarlıoğlu, G. (2003). *İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Çandarlıoğlu, G. (2004). *Uygur devletleri tarihi ve kültürü (Çin kaynakları ve Uygur kitabelerine göre)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Çetin, E. (2009). Orhon yazıtlarında 'itaat' kavramı. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(8), 825-837.
- Çetin, E. (2012). Altun Yaruk, Yedinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin, Karahan Kitabevi, Adana
- Çiftçi, N. (2003). Kohlberg'in bilişsel ahlâk gelişimi teorisi: ahlâk ve demokrasi eğitimi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(1), 43-77.
- Çinemre, S. (2011, Ekim). *Türk atasözlerindeki dinî ve ahlaki motiflerin eğitim-öğretim ortamında kullanılması*. Sosyal ve Kurumsal Yönleriyle Değerler Eğitimi Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Eskişehir.
- Çomaklı, K. (2015). *Mevlana'nın Mesnevi adlı eserinde yer alan hikâyelerin sosyal bilgiler dersi öğretim programındaki değerlerin öğretiminde kullanımının incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Çoruhlu, Y. (1991). Kül Tigin'in baş heykelinin ikonografik bakımdan tahlili. *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 118-138.
- Çoruhlu, Y. (1998). *Erken devir Türk sanatının ABC'si*. İstanbul: Kabalcı.
- Çoruhlu, Y. (2013a). *Erken devir Türk sanatı iç Asya'da Türk sanatının doğuşu ve gelişimi*. İstanbul: Kabalcı.

- Çoruhlu, Y. (2013b). *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul: Kabalıcı.
- Çubukçu, İ. A. (1982). Erdem üzerine. *Ankara Üniversitesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, 5, 69-72.
- Çukur, C. Ş. (2007). Kültürel süreçleri nitelemek, ölçmek ve ilişkilendirmek: Karşılaştırmalı kültürel yaklaşımlar. R. Erdem ve C.Ş. Çukur (Ed.). *Kültürel bağlamda yönetsel-örgütsel davranış* içinde (s. 33-87). Ankara: Türk Psikologlar Derneği.
- Danişmend, İ. H. (1964). *Eski Türk demokrasisi*. İstanbul: Sucuoğlu.
- Davletov, T. B. (2008). Eski Türklerde toplumsal siyaset anlayışı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 8, 81-102.
- Demirbulak, A. (2012). Erken devir Türk sanatının kaynakları. *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, 1-11.
- Demirci, Ü. Ö. (2014). *Eski Uygurca dört çatık*. İstanbul: Kesit.
- Demircioğlu, İ. ve Tokdemir, M. (2008). Değerlerin oluşturulma sürecinde tarih eğitimi: amaç, işlev ve içerik. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 6(15), 69-88.
- Demirtaş, T. (2012). *Değerler eğitiminde edebî ürünlerden yararlanma: Nasreddin Hoca fıkraları*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.
- Derin, S. (2014). Göktürk kitabelerinde Türk dini inancının izleri. *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(9), 465-474.
- Deveci, H., Belet, D. ve Türe, H. (2013). Dede Korkut hikâyelerinde yer alan değerler. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(46), 294-321.
- Dilmaç, B. (1999). *İlköğretim öğrencilerine insani değerler eğitimi verilmesi ve ahlaki olgunluk ölçeği ile sınanması*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Dilmaç, B. (2007). *Bir grup fen lisesi öğrencisine verilen insani değerler eğitiminin insani değerler ölçeğiyle sınanması*. Yayımlanmamış doktora tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

- Dilmaç, B. (2012). *İnsanca değerler eğitimi*. (2. Basım). Ankara: Pegem Akademi.
- Divitçioğlu, S. (1987). *Köktürkler kut-küç-ülüğ*. İstanbul: Ada.
- Diyarbakirli, N. (1991). Türklerde mezar yapısı ve defin merasimleri. *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan, XXVIII/1-2*, 53-62.
- Doğan, İ. ve Usta, Z. (2014). *Eski Uygur Türkçesi söz varlığı sözlük-gramatikal dizin*. Ankara: Altınpost.
- Doğan, Ş. (2011). *Eski Uygurca tövbe duaları*. Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Ankara.
- Donuk, A. (1982). Eski Türklerde hükümdarın vazifeleri ve vasıfları. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 17, 103-152.
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Dökmen, Ü. (2000). *İletişim çatışmaları ve empati*. İstanbul: Sistem.
- Durmuş, G. (2011). *Mevlânâ'da eğitici değerler ve dil*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Ekşi, H. (2003). Temel insani değerlerin kazanılmasında bir yaklaşım: karakter eğitimi programları. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1(1), 79-96.
- El Hassan, K. and Kahil, R. (2005). The effect of “living values: an educational program” on behaviors and attitudes of elementary students in a private school in Lebanon. *Early Childhood Education Journal*, 33, 81-90.
- Elbir, B. ve Bağcı, C. (2013). Değerler eğitimi üzerine yapılmış lisansüstü düzeyindeki çalışmaların değerlendirilmesi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8(1), 1321-1333.
- Eliade, M. (2009). *Dinler tarihine giriş*. (Çev. L. Arslan). İstanbul: Kabalcı.
- Elmalı, M. (2009). *Daśakarmapathaavadānamālā giriş-metin-çeviri-notlar-dizin-tıpkıbasım*. Yayımlanmış doktora tezi. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

- Emer, A. M. (2014). *Safahat'ta değerler eğitimi unsurları*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Emirhan, T. (2016). *Değerler eğitimi bağlamında Yavuz Bahadıroğlu'nun çocuk romanları*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Samsun.
- Ercilasun, A. B. (1994) Köl Tigin yazıtları bir nutuk metni midir? *TDAY Belleten*, 31-39.
- Ercilasun, A. B. (2008). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâtî't-Türk (giriş - metin - çeviri - notlar - dizin). Ankara: TDK.
- Ercilasun, K. (2010, Kasım). Bozkır halklarında hâkimiyet düşüncesinin dile yansıması: Tengri-Kut Çanyü. *I. Uluslararası Uzak Asya'dan Ön Asya'ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri*. Afyonkarahisar.
- Erdal, M. (1977(1978)). Irk Bitig üzerine yeni notlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 87-119.
- Erdentuğ, N. (1982). Kişiliğin oluşması ve Türk kimliği. *D.T.C.F. Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi*, 323. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Erdoğan, Z. (1976). Değerler, norm ve sosyal kontrol. N. Nirun ve Z. Erdoğan (Ed.) *Sosyoloji*. Ankara: MEB.
- Ergin, M. (2006). *Orhun abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Erkenekli, M. (2013). Toplumsal kültür araştırmaları için değer merkezli bütünsel bir kültür modeli önerisi. *Savunma Bilimleri Dergisi*, 12(1).
- Erkuş, A. (2012). *Psikolojide ölçme ve ölçek geliştirme-I temel kavramlar ve işlevleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Erol, E. E. (2014). *Tarık Buğra'nın hikâyelerinin değerler eğitimi açısından incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Van.
- Ersoy, F. (2013). *Sosyal bilgiler dersiyle bütünleştirilmiş aile katılımlı karakter eğitimi programının geliştirilmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

- Eryeşil, O. (2015). *Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın çocuk şiirlerinde evrensel değerler*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Esat, C. (1928). *Türk sanatı*. İstanbul: Akşam Matbaası.
- Esgin, A. (2013). “Otorite”nin sosyolojisi: otoriteye itaatin ya da otoriteye bağımlılığın sosyolojik anlamları. *Sosyologca Dergisi*, 5. <https://aliesgin.com/2013/04/22/sosyologca-dergisi-sayi-5/> adresinden edinilmiştir.
- Esin, E. (1986). *The culture of the Turks: the initial inner Asia phase*. Ankara.
- Esin, E. (2001). *Türk kozmolojisine giriş, Toplu eserler 1*. İstanbul: Kabalcı.
- Esin, E. (2006). *Türklerde maddi kültürün oluşumu*. İstanbul: Kabalcı.
- Fichter, J. (2006). *Sosyoloji nedir?* (Çev. N. Çelebi). Ankara: Anı.
- Fidan, N. K. (2009). Öğretmen adaylarının değer öğretimine ilişkin görüşleri. *Kuramsal Eğitim Bilim Dergisi*, 2(20), 1-18.
- Gabain, A. V. (1950). Steppe und stadt im leben der ältesten Türken. *Der Islam*, 29, 30-62.
- Germaine, R. W. (2001). *Values education influence on elementary students' self-esteem*. Yayınlanmamış doktora tezi. San Diego Üniversitesi, San Diego. ProQuest Dissertation & Theses veri tabanından alınmıştır.
- Giraud, R. (1999). *Gök Türk İmparatorluğu İleriş, Kapgan ve Bilge'nin hükümdarlıkları (680-734)*. (Çev. İ. Mangaltepe). İstanbul: Ötüken.
- Glück, H. (1935). Türk sanatının dünyadaki mevkii (Çev. Köprülüzade Ahmet Cemal). *Türkiyat Mecmuası*, 3
- Golden, P. B. (2002). *Türk halkları tarihine giriş*. (Çev. O. Karatay). Çorum: KaraM.
- Göçgün, Ö. (2012). *Kültürel değerler, sosyal ve psikolojik yansımalarla insanın dünyası*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Göher-Vural, F. (2011). *İslamiyetten önce Türklerde kültür ve müzik Hun Köktürk ve Uygur Devletleri*. Konya: Çizgi.

- Gökalp, N. (2014). Kişi olmanın değeri ve değerlerin kişi olmadaki yeri. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 12(27), 123-134.
- Göldağ, B. (2015). *Orta öğretim kurumlarında okul kültürü yoluyla değerler eğitimi (Malatya ili örneği)*. Yayımlanmamış doktora tezi. İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Gömeç, S. (1985). Umay meselesi. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 35, 38-44.
- Gömeç, S. (1989). Umay meselesi. *Türk Kültürü*, 138.
- Gömeç, S. (1996a). Köktürkçe kaynakların ışığı altında eski Türklerde hükümet. *Gök*, 2(14).
- Gömeç, S. (1996b). Terhin Yazıtı'nın tarihi açıdan değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17(28).
- Gömeç, S. (1997). Böğü Kağan yazıtı: Tez (Tes) II. *Türk Dünyası Araştırmaları Tarih Dergisi*, 124.
- Gömeç, S. (1998). Şamanizm ve eski Türk dini. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 4, 38-52.
- Gömeç, S. (2000). Şine-Uşu yazıtında geçen yer adları üzerine. *Belleten LXIV/240*, 427-433.
- Gömeç, S. (2003). Eski Türk inancı üzerine bir özet. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXI(33), 79-104.
- Gömeç, S. (2006). *Türk kültürünün ana hatları*. Ankara: Akçağ.
- Gömeç, S. Y. (1996). Köktürkçe kaynakların ışığı altında Eski Türklerde hükümet. *Gök*, 2(14).
- Gömeç, S. Y. (2011). *Kök Türk tarihi*. Ankara: Berikan.
- Gömeç, S. Y. (2015). *Uygur Türkleri tarihi*. Ankara: Berikan.
- Göz, K. (2014). Toplumsal değerler bağlamında yaşama hürriyeti. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 85-101.

- Gulcalı, Z. (2015). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan 'aç bars' hikâyesi*. (2. Basım). Ankara: TDK
- Güçlü, M. (2015). Türkiye’de değerler eğitimi konusunda yapılan araştırmalar. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(38), 720-732.
- Güden, Z. (2013). *Haz. Ali Cenknâmelerinin estetik değerler bakımından incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.
- Güler, M. İ. (2015). *Değerler eğitimi açısından Lutfiyye-i Vehbî*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Gültekin, M. (2014). Türk kültüründe “fal” ve “falcılık” bağlamında Manisa/Selendi yöresi “ırkçıları” ve “ırk ocakları. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 49(49), 119-137.
- Gültepe, N. (2013). *Türk kadın tarihine giriş Amazonlardan Bacıyan-ı Rum’a*. İstanbul: Ötüken.
- Günay, Ü. ve Güngör, H. (1997). *Başlangıçtan günümüze Türklerin dinî tarihi*. Ankara: Ocak.
- Günay, Ü. ve Güngör, H. (2015). *Başlangıçtan günümüze Türklerin dinî tarihi*. Kayseri: Berikan.
- Gündoğdu, K., Çelik, B., Hancı-Yanar, B., Turgut-Kahyalıoğlu, S. ve Gürel-Dönük, G. (2017). Trends in values and character education researches in Turkey. *International Online Journal of Educational Sciences*, X (X), X-X.
- Güngör, E. (1993). *Değerler Psikolojisi*. Hollanda Türk Akademisyenler Birliği Yayınları.
- Güngör, E. (1998). *Ahlak psikolojisi ve sosyal ahlak*. İstanbul: Ötüken.
- Güngör, E. (2000). *Değerler psikolojisi üzerine araştırmalar*. İstanbul: Ötüken.
- Güngör, H. (2002). Eski Türklerde din ve düşünce. *Türkler ansiklopedisi (1. Cilt)*. Ankara: Yeni Türkiye.
- Güngör, H. (2016). *Türk bodun bilimi araştırmaları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

- Gürsoy-Tavuş, Z. (2015). *Gülten Dayıoğlu'nun hikâyelerinin değerler eğitimi açısından incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Güven, A. Z. (2014). *Değerler eğitimi ve Türkçe derslerinde değerlerin kullanımı*. Konya: Palet.
- Güven, M. (2013). Öğretme öğrenme süreci. B. Duman (Ed.). *Öğretim ilke ve yöntemleri* içinde (s. 151-264). Ankara: Anı.
- Güven, S. (1999). *Toplumbilim*. Bursa: Ezgi.
- Güvenç, B. (1999). *İnsan ve kültür*. (8. Basım). İstanbul: Remzi.
- Halstead, J. M. and Taylor, J. M. (2000). Learning and teaching about values: A review of recent research. *Cambridge Journal of Education*, 30(2), 169-202.
- Halstead, M. and Taylor, M. J. (1996). *Values in education and education in values*. London: The Falmer.
- Hamilton, R. J. (2011). *Dunhuang Mağarası'nda bulunmuş Buddhacılığa ilişkin Uygurca el yazması iyi ve kötü prens öyküsü*. (Çev. V. Köken). Ankara: TDK.
- Hançerlioğlu, O. (1976). *Felsefe ansiklopedisi: kavramlar ve akımlar I*. İstanbul: Remzi.
- Harva, U. (2014). *Altay Panteonu mitler, ritüeller, inançlar ve Tanrılar*. (Çev. Ö. Suveren). İstanbul: Ofset Baskı Doğu Kütüphanesi.
- Haydon, G. (2007). *Values for educational leadership*. Los Angeles: Sage.
- Hechter, M. (1993). Values research in the social and behavioral sciences. In M. Hechter, L. Model and R. E. Michael (Eds.), *The origin of values* (pp. 1-28). New York: Aldine de Gruyter.
- Himran, S. (1941). *Huastuanift Von Le Coq'un İngilizce Tercümesinden*. Ankara: Ulusal.
- Himran, S. (1945). *Çaştani Bey Hikâyesi Prof. F. W. K. Müller tarafından başlanmışken ölümünden sonra Dr. A. Von Gabain tarafından tamamlanıp 1931'de bastırılan Uurica IV – A*. İstanbul: Bürhaneddin Erenler.

- Himran, S. (1946). *Uygurca üç hikâye, Prof. F. W. K. Müller tarafından başlanmışken ölümünden sonra Dr. A. Von Gabain tarafından tamamlanıp 1931'de bastırılan Uygurca IV – B, C, D.* İstanbul: İbrahim Horoz.
- Hirth, F. (1899). Nachworte zur Inschrift des Tonyukuk. *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei.* (Zweite Folge). St-Petersburg, 1-140.
- Hoecklin, L. A. (1995). *Managing cultural differences: strategies for competitive advantage.* Wokingham: Addison-Wesley.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: comparing values behaviors, institutions and organizations across nations,* 2'nd edition, London: Sage Publications.
- <http://ded.dem.org.tr/tr/tanitim> Son erişim tarihi 13 Ekim 2016.
- <http://edam.com.tr/danismanlik/> Son erişim tarihi 13 Ekim 2016.
- http://highered.mheducation.com/sites/0073381225/student_view0/chapter2/self-assessment_2_2.html Son erişim tarihi 5 Ağustos 2016.
- http://hotamisilkokulu.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/42/19/955137/dosyalar/2014_03/06125659_herkesngrevolarakdeerleretm.pdf Son erişim tarihi 1 Ocak 2015.
- <http://nevsehirasml.meb.k12.tr/tema/icerikdetay.php?KATEGORINO=49644> Son erişim tarihi 27 Haziran 2016.
- <http://sosyolojisi.com/22-manevi-yasam-nedir-din-ve-manevi-yasam/1584.html> Son erişim tarihi 15 Eylül 2016.
- <http://www.dem.org.tr/tr/hakkimizda/kurumsal> Son erişim tarihi 13 Ekim 2016.
- <http://www.guvenlikhaberlerimerkezi.com/tag/guvenlik-nedir-tanimi/> Son erişim tarihi 25 Kasım 2016.
- <http://www.insanbilimi.com/2012/03/antropolojinin-dort-temel-temas.html> Son erişim tarihi 1 Mart 2015.
- <https://www.edam.com.tr/urunler/yayinlar.aspx?id=327&t=perese%C2%AE-degerler-egitimi-ogretmen-kitabi-9-saygi> Son erişim tarihi 13 Ekim 2016.
- Hunter, J. D. (2000). *The death of character: moral education in an age without good or evil.* New York: Basic Books.

- İmamoğlu, A. V. (2003). Bağlılık ve itaat duygusuna dini ve psikolojik yaklaşım. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 6(18), 129-139.
- İmamoğlu, E. O. ve Aygün-Karakitapoğlu, Z. (1999). 1970'lerden 1990'lara değerler: üniversite düzeyinde gözlenen, zaman, kuşak ve cinsiyet farklılıkları. *Türk Psikoloji Dergisi*, 14(44), 1-22.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri.
- İzgi, Ö. (1986). *Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar*. Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı.
- İzgi, Ö. (1987). *Uygurların siyasi ve kültürel tarihi (hukuk vesikalarına göre)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- İzgi, Ö. (2014). *Orta Asya Türk tarihi araştırmaları*. Ankara: TTK.
- JISL, L. (1963). Kül-Tegin anıtında 1958'de yapılan arkeoloji araştırmalarının sonuçları. *Belleten*, XXVII(107), 387-410.
- Kafesoğlu, İ. (1980). *Eski Türk dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Kafesoğlu, İ. (1987). *Türk bozkır kültürü*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kafesoğlu, İ. (2015). *Türk millî kültürü*. İstanbul: Boğaziçi.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1970). Social norms and authoritarianism: A Turkish-American comparison. *Journal of Personality ve Social Psychology*, 16, 444-451.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1981). *Early childhood education and invention*. UNESCO: Child, Family, Community.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1982a). Old age security value of children: Cross national socio-economic evidence. *Journal of Cross Cultural Psychology*, 13, 29-42.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1982b). The changing value of children and fertility in Turkey. In Ç. Kağıtçıbaşı (Ed.), *Sex, roles family and community in Turkey* (pp. 151-180). Bloomington, Indiana: Indiana University.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1998). *Kültürel psikoloji, kültür bağlamında insan ve aile*. İstanbul: Evrim.

- Kağıtçıbaşı, Ç. (2000). *Kültürel psikoloji, kültür bağlamında insan ve aile*. (2. Basım). İstanbul: Evrim.
- Kalaça, H. (2013). *Türk atasözleriyle değerler eğitimi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kale, N. (2004, Kasım). *Nasıl bir değerler eğitimi?* Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu'nda sunulan bildiri, İstanbul.
- Kaplan, M (1987). *Türk milletinin kültürel değerleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Karagöz, B. (2009). *Yapılandırımcı yaklaşıma göre ilköğretim 6 ve 7. sınıf Türkçe ders kitaplarındaki değerlerin incelenmesi (Muğla ili örneği)*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.
- Karagöz, B. (2015). *Yalvaç Ural'ın eserlerinin tematik açıdan incelenmesi ve eserlerinde çocuk eğitimiyle ilgili temel değerler*. Yayınlanmamış doktora tezi. Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Karahan, A. (2013). “Altun Yaruk” ile ilgili Türkiye’deki çalışmalara bir bakış. *Dil Araştırmaları*, 12, 277-287.
- Karalar, R. ve Kiracı, H. (2010). Bireysel değerlerin sürdürülebilir tüketim davranışı üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik öğretmenler üzerinde bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 79-106.
- Karamürsel, A. (2002). Türklerde Mezar Geleneği. *Türkler ansiklopedisi (1. Cilt)*. Ankara: Yeni Türkiye.
- Karasar, N. (2006). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel.
- Karasu, T. (2014, Haziran). *Değerler eğitimi kapsamında uygulanan “Ayın Değeri” adlı projenin öğretmenlerde değerlendirilmesi -Muş il örneği-*. Uluslararası İnsani Değerlerin Yeniden İnşası Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Erzurum.
- Karatay, H. (2011). Karakter eğitiminde edebi eserlerin kullanımı. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6(1), 1398-1412.

- Kâşgarlı Mahmud (2014). *Dîvânu Lugâti't-Türk* (giriş - metin - çeviri - notlar - dizin) (Yay. Haz. Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z.) Ankara: TDK.
- Katı, Y. (2015). *Yavuz Bahadıroğlu'nun çocuk hikâyelerinde değerler eğitimi ve söz varlığı*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Katılmış, A. (2010). *Sosyal bilgiler derslerindeki bazı değerlerin kazandırılmasına yönelik bir karakter eğitimi programının geliştirilmesi*. Yayınlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Kavcar, C. (1999). *Edebiyat ve eğitim*. (3. Basım). Ankara: Engin.
- Kaya, C. (1994). *Uygur Altun Yaruk giriş, metin ve dizin*. Ankara: TDK.
- Kaya, C. (2008). Irk Bitigde falcılık. *Kültür tarihimizde gizli diller ve şifreler* (Ed. Emine Gürsoy-Naskali, E. Şahin) içinde (s. 359-368). İstanbul.
- Kaya, C. (2016). *Köktürkçe Teñri Teg Teñri Yaratmış ibaresi üzerine* http://www.cevalkaya.com/yazilar/ck_07_21.pdf adresinden edinilmiştir.
- Kaya, D. (2002). *Halkbilim araştırmaları*. İstanbul: Kitabevi.
- Kaya, M. (1996). Örnek olay inceleme yönteminin ahlak eğitiminde kullanılması. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 135-155.
- Kaymakcan, R ve Meydan, H. (2016). *Ahlak değerler ve eğitimi*. İstanbul: Dem.
- Keskin, F. (2010). Yetişkinlere yönelik yabancı dil olarak Türkçe derslerinde yazınsal metinlerle kültür aktarımı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Keskin, Y. (2008). *Türkiye’de Sosyal Bilgiler programlarında değerler eğitimi: tarihsel gelişim, 1998 ve 2004 programlarının etkililiğinin araştırılması*. Yayınlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Kılıç, A. (2012). *Budist Dönemi Türk şiiri üzerine incelemeler; An-tsang’a ait bir şiir metni: Metin, tercüme, notlar, dizin, tıpkıbasım*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kılıç, R. (2012). *Değerin mahiyeti/neliği üzerine*. Değerler ve Eğitimi II, Dem Sempozyumu’nda sunulan bildiri, İstanbul.

- Kılıçoğlu, İ. (1988). *Ahlak - hukuk ilişkisi*. İstanbul: MÜ İFAV.
- Kızılcıkelik, S. ve Erjem, Y. (1996). *Açıklamalı sosyoloji sözlüğü*. İzmir: Saray.
- Kirschenbaum, H. (1994). *100 ways to enhance values and morality in schools and youth settings*. New Jersey: Old Tappan, Allyn & Bacon.
- Kirschenbaum, H. (2000). From values clarification to character education: A personal journey. *Journal of Humanistic Counselling Education and Development*, 39(1), 4-21.
- Klyashorniy, S. G. (1986). Tes abidesi. *Türk Kültürü Araştırmaları*, (Çev. F. S. Bozkurt), 151-171.
- Koca, S. (2002). Eski Türklerde devlet geleneği ve teşkilâtı. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca. (Ed.). *Türkler ansiklopedisi, ilk çağ (2. Cilt)* içinde. Ankara: Yeni Türkiye.
- Kocasavaş, Y. (2002). Eski Türklerde yas ve ölü gömme âdetleri. *Türkler ansiklopedisi (III. Cilt)*. Ankara: Yeni Türkiye.
- Koçak, K. (2012). Bozkır kültüründe alp karakterinin ortaya çıkışında Türk geleneklerinin etkisi. *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1*, 125-135.
- Korkmaz, A. (2013). Değerler sosyolojisi. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7(14).
- Korkmaz, S. (2014). Din psikolojisinde değerler ve Erol Güngör'ün değerler hakkındaki görüşleri. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24, 177-200.
- Korkmaz, Z. (1995). *Türk dili üzerine araştırmalar I-II*. Ankara: TDK.
- Kova, Ö. (2014). *TRT repertuvarında bulunan değiş ve semahların müzikal analizi ve değerler eğitimi açısından incelenmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Koyuncu, A. (2004). *Eşitlik – adalet & özgürlük kavramına bakış*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Kök, E. (2014). *Türk Sanatında Asya Sanat Tarihi Araştırmalarında İslâm öncesi*. İstanbul: Kitabevi.
- Köksal, A. (2005). *Dil ile ekin*. İstanbul: Toroslu.

- Köksel, B. (2011). Orhon yazıtlarında kadın. *E-Journal of New World Sciences Academy*, 6(2).
- Köktürk, M. (2006a). *Kültür bilimi yazıları*. Ankara: Hece.
- Köktürk, M. (2006b). *Kültürün dünyası, kültür felsefesine giriş*. Ankara: Hece.
- Köktürk, M. (2014). *Kültür ve sembol bir Cassirer incelemesi*. Ankara: Aktif Düşünce.
- Köprülü F. (1939). *Eski Türk unvanlarına ait notlar*. Tiht Mec. II.
- Kumbasar, E. (2011). *Muzaffer İzgü'nün romanlarının değerler eğitimi açısından incelenmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.
- Kurudayıoğlu, M. ve Çakıcı, E. (2013). Türk Edebiyatı dersinin öğretiminde değerler. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 1(3), 41-57.
- Kuşdil, M. E. ve Kağıtçıbaşı, Ç. (2000). Türk öğretmenlerin değerler yönelimi ve Schwartz değer kuramı. *Türk Psikoloji Dergisi*, 15(45), 59-76.
- Lawshe, C. H. (1975). A quantitative approach to content validity. *Personnel Psychology*, 28, 563-575.
- Leicester, M., Modgil, C. and Modgil, S. (2005). *Education, culture and values spiritual and religious education*. London: Falmer, Taylor & Francis e-Library.
- Leming, S. J. (1997). *Teaching values in social studies education past practices and current trends*. http://www.usoe.k12.ut.us/curr/char_ed/fedproj/hist/teaching.htm adresinden edinilmiştir.
- Lickona, T. (1991). *Educating for character how our schools can teach respect and responsibility*. New York: Bantam Books.
- Lo Muzio, C. (2002). Erken Dönem Türklerinde Defin İşlemleri. *Türkler ansiklopedisi (1. Cilt)*. Ankara: Yeni Türkiye.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. (Çev. O. Akınhay, D. Kömürcü). Ankara: Bilim ve Sanat.
- McMillan, J. H. and Schumacher, S. (2010). *Research in education: Evidence-based inquiry (7th ed.)*. Boston, MA: Pearson.

- MEB (2010a). *2010/53 Sayılı İlk Ders Genelgesi*.
http://www3.turkegitimsen.org.tr/konsol/upload_doc/duyuru/ilkdersgenelgesi_2010_53.pdf adresinden edinilmiştir.
- MEB (2010b). *Değerler Eğitimi Uluslararası Konferansı*.
<http://www.meb.gov.tr/haberler/haberayrinti.asp?ID=7844> adresinden edinilmiştir.
- MEB (2013). *Değerler eğitimi yönergesi*.
http://mebk12.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/10/05/743046/dosyalar/2013_02/24015229_deerlereitimiynergesi.pdf adresinden edinilmiştir.
- MEB (2015a). *Ortaöğretim Türk Dili ve Edebiyatı Dersi (9, 10, 11 ve 12. sınıflar) öğretim programı*. Ankara: MEB.
- MEB (2015c). *Türkçe Dersi (1-8. sınıflar) öğretim programı*. Ankara: MEB.
- MEB (2016). *Düşünme Eğitimi Dersi (7 ve 8. sınıflar) öğretim programı*. Ankara: MEB.
- Mengüşoğlu, T. (1971). *Felsefi antropoloji*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Merriam, S. (1998). *Qualitative research and case study applications in education. Revised and expanded from case study research in education*. USA: JB Printing.
- Mert, O ve Bozkırlı, K. Ç. (2015). Orhun Yazıtları'nda boyları bir araya getirme çabaları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(1), 1-15.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur dönemi yazıtlarından Tes, Tariat, Şine Us*. Ankara: Belen.
- Mert, O. (2015). *Köli Çor yazıtı ve anıt mezar kompleksi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Mert, O., Alyılmaz, S., Bay, E. ve Akbaba, S. (2009). Orhun Yazıtlarındaki toplumsal değerlerin öğretmen adayları tarafından algılanma düzeyi üzerine bir inceleme. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(9), 279-287.
- Minavarkızı, A. P. ve Turan, F. A. (2016). Türk halklarının folklorunda müzik aletleri ve onlarla ilgili mitik anlatılar. *Bilig*, 78.
- Moğul, S. (2012). *Mehmet Akif Ersoy'un Safahat isimli eserinin Türkçe eğitimi ve değerler eğitimi açısından incelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Erciyes Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Kayseri.

- Morris, C. (1956). *Varieties of human value*. Chicago: The University of Chicago.
- Oğuzkan, F. (1985). *Orta dereceli okullarda öğretim (amaç – ilke – yöntem ve teknikler)*. Ankara: Emel.
- Okşar, M. (2009). Sosyal adaletin onuncu köye sürgünü. *Ankara Barosu Dergisi*, 67(2).
- Oktay, A. S. (2007). *İslam düşüncesinde ahlaki değerler ve bunların global ahlaka etkileri*. Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu'nda sunulan bildiri, İstanbul.
- Okutan, S. (2015). *Kabusname'nin değerler eğitimi açısından incelenmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Mevlana Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Orkun, H. N. (1940). *Prens kalyanamkara papamkara hikâyesinin Uygurcası*. İstanbul: TDK.
- Orkun, H. N. (2011). *Eski Türk yazıtları*. Ankara: TDK.
- Ögel, B. (1957). Doğu Göktürkleri hakkında vesikalar ve notlar. *Belleten*, XXI(81), 81-137.
- Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk kültürünün gelişme çağıları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ögel, B. (2002). *Türk mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)*, II. Cilt. (2. Basım). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ögel, B. (2014a). *Türk Mitolojisi*, c. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Ögel, B. (2014b). *Türk Mitolojisi*, c. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Ögel, B. (2014c). *İslamiyet'ten önce Türk kültür tarihi Orta Asya kaynak ve buluntularına göre*. İstanbul: TTK.
- Ögel, B. (2016). *Türklerde devlet anlayışı*. İstanbul: Ötüken
- Ölmez, M. (1991). *Altun Yaruk III. kitap (5. bölüm) (Suvarnaprabhasasutra)*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.

- Ölmez, M. (2004). Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheizt) Türk edebî çevreleri nesir. *Türk dünyası ortak edebiyatı-Türk dünyası edebiyat tarihi (IV. Cilt)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Ölmez, M. (2013). *Orhon-Uygur Hanlığı dönemi Moğolistan'daki eski Türk yazıtları metin-çeviri-sözlük*. Ankara: Bilgesu.
- Öncü, A. (2015). *Değerler eğitimi bağlamında Ahmet Hamdi Tanpınar ve Oğuz Atay'da değerler*. Yayımlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Öz, M. (2008). Tarih perspektifinden Türk kimliği üzerine bazı düşünceler. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 8, 219-226.
- Özbay, B. (2014). *Huastunaift Manihaist Uygurların tövbe duası*. Ankara: TDK.
- Özbay, M. ve Karakuş-Tayşi, E. (2011). Dede Korkut Hikâyeleri'nin Türkçe öğretimi ve değer aktarımı açısından önemi. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi*, 1(1), 21-31.
- Özensel, E. (2004). *Liseli kız ve erkek öğrencilerin değer yargıları ve Türk toplumunun temel toplumsal kurumlarına bakış açıları*. Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu'nda sunulan bildiri, İstanbul.
- Özkan, R. (2011). Toplumsal yapı, değerler ve eğitim ilişkisi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 19(1), 333-344.
- Özlem, D. (1993). *Felsefe yazıları*. İstanbul: Anahtar.
- Özlem, D. (2000). *Kültür bilimleri ve kültür felsefesi*. İstanbul: İnkılap.
- Özlem, D. (2001). *Max Weber'de bilim ve sosyoloji*. (3. Basım). İstanbul: İnkılap.
- Pamir, A. (2009). Orta – Asya Türk hukukunda “töre” kavramı. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 58(2), 359-375.
- Rasonry, L. (1988). *Tarihte Türklük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Reboul, O. (1995). Değerlerimiz evrensel midir? (Çev. H. Izgar). *Eğitim Yönetimi*, 1(3), 363-374.
- Revell, L. (2002). Children's responses to character education. *Educational Studies*, 28, 421-431.

- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. New York: The Free.
- Roux, J. P. (1999). *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde ölüm*. İstanbul: Kabalcı
- Roux, J. P. (2011a). *Eski Türk mitolojisi*. (Çev. M. Y. Sağlam). Ankara: Bilgesu.
- Roux, J. P. (2011b). *Türklerin ve Moğolların eski dini*. (Çev. A. Kazancıgil). İstanbul: Kabalcı.
- Salar, R. (2011). *Reşat Nuri Güntekin'in romanlarının eğitim değerleri açısından incelenmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- San, İ. (1992, Mayıs). *Eğitsel yaratıcı drama*. ASSITEJ Türkiye Merkezi Semineri.
- Sancak, Y. (2011). *Mevlana'nın Mesnevi adlı eserinin sosyal bilgilerde değer kazanımındaki rolü*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Sanchez, T. R. (1998). Using stories about heroes to teach values. *ERIC Clearinghouse for Social Studies*, Indiana.
- Sandra, K. W. (2008). *Daring to give our children a voice*. (ERIC: Document Reproduction Service No: ED 5031219).
- Sarı, M. (2007). *Demokratik değerlerin kazanımı sürecinde örtük program: düşük ve yüksek "okul yaşam kalitesi"ne sahip iki ilköğretim okulunda nitel bir çalışma*. Yayımlanmamış doktora tezi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Sarı, O. (2013). Sosyal değerler emek ve sosyal edebiyata dair bazı düşünceler. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi (FSM Scholarly Studies Journal of Humanities and Social Sciences)*, 2.
- Schubert, J. (1964). Zum begriff und zur lage des 'ÖTÜKÄN'. *Ural-Altaische Jahrbücher*, 35, 213-218.
- Schwartz, S. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in the countries. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in Experimental Social Psychology*. San Diego: Academic, 25, 1-65.

- Schwartz, S. H. (2006). A theory of cultural value orientations: Explication and applications, *Comparative Sociology*, 5(2-3), 137-182
- Schwartz, S. H. (2009). *Basic Human Values*. Paper presented Cross-National Comparison Seminar on the Quality and Comparability of Measures for Constructs in Comparative Research: Methods and Applications, Bolzano (Bozen), Italy.
- Schwartz, S. H. and Bilsky, W. (1987). Toward a universal psychological structure of human values. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 550-562.
- Schwartz, S. H. and Bilsky, W. (1990). Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 878-891.
- Schwartz, S., Melech, H., Lehmann G., Burgess, A., Haris M. & Owens V. (2001). Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 519-542.
- Seçkin, K. (2015). İrk Bitig: Toplumsal iyi ve toplumsal kötünün inşasında ideolojik bir fal kitabı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(4), 1433-1450.
- Sertkaya, O. F. (1995). *Göktürk tarihinin meseleleri*. Ankara: TKAE.
- Sertkaya, O. F. (2004). Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheizt) Türk edebî çevreleri 1 nazım. *Türk dünyası ortak edebiyatı-Türk dünyası edebiyat tarihi (IV. Cilt)* içinde (s. 25-128). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Sertkaya, O. F., Alyılmaz, C. ve Battulga, T. (2001). *Moğolistan'daki Türk anıtları projesi albümü*. Ankara.
- Seyyar, A. (2003). *Ahlak terimleri (ansiklopedik sözlük)*. İstanbul: Beta.
- Shimin, G. (2002). Budist Uygur edebiyatı. *Türkler ansiklopedisi (cilt 3)* içinde (s. 786-800). Ankara: Yeni Türkiye.
- Sıddıkoğlu, G. (2010). Terken unvanı hakkında. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 17(2), 107-114.

- Sırrı, V. ve Mehmedoğlu, A. U. (2015). Karakter eğitimi: Dün, bugün ve yarın. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 121-144.
- Sinor, D. (1995). Türkler tarafından şereflendirilen bir Moğol ruhu “umay”. (Çev. A. Taşağıl). *Mimar Sinan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 204-211.
- Smith, P. (2005). *Kültürel kuram*. (Çev. S. Güzelsarı ve İ. Gündoğdu). İstanbul: Babil.
- Soykan, Ö. N. (Kasım, 2004). *Genel geçer bir ahlak olanaklı mıdır?* Değerler ve Eğitimi Uluslararası Sempozyumu’nda sunulan bildiri, İstanbul.
- Stebleva, V. (2001). Eski Türkçe fal kitabı İrk Bitig ve sembollerin kavramsal temeli (Çev. H. İ. Usta). *Türkoloji Dergisi*, 14(1), 195-212.
- Strzygowski, J. (1935). Türkler ve Orta Asya sanatı meselesi. *Türkiyat Mecmuası*, III.
- Strzygowski, J. (1937). Türkler ve şimali Orta Asya sanatının Buz Devrindeki menşei. *Ülkü*, IX(49).
- Sunal, O. (2011). Sosyal politika: Sosyal adalet açısından kuramsal bir değerlendirme. *Başkent Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi Ankara Üniversitesi Sbf Dergisi*, 66(3), 283-305.
- Susar, S. (2015). *Dede Korkut Hikâyelerinde değerler eğitimi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Sümer, F. (1942). *Eski Türklerde şehircilik*. Ankara: TTK.
- Şen, S. (2010). *Orhon Yazıtlarında geçen Teñri teg Teñride bolmuş Türuk Bilge Kagan ve Teñri teg Teñri yaratmış Türuk Bilge Kagan ifadelerinin yeni bir yorumu*. I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni’nde sunulan bildiri, Afyonkarahisar.
- Şen, S. (2015). *Eski Uygur Türkçesi dersleri*. İstanbul: Kesit.
- Şen, Ü. (2007). *Millî Eğitim Bakanlığının 2005 yılında tavsiye ettiği 100 Temel Eser yoluyla Türkçe eğitiminde değerler öğretimi üzerine bir araştırma*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- Şentepe, A. ve Güven, M. (2015). Kişilik özellikleri ve dindarlık ilişkisi üzerine ampirik bir araştırma. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVII(31).
- Şinehüü, M. (1975). *Tariatın Orhon biçgiin şine dursgal*, Ulaanbaatar.
- Şinehüü, M. (1980). Orhon-Selengiın runi biçgiin şine dursgal, *Arheologiın Sudlal*, Tom. VIII, Fas. I, Ulaanbaatar.
- Şirin-User, H. (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı yazıtları söz varlığı incelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Şirin-User, H. (2011). *Runik Türk yazıtları çerçevesinde katun ve kunçuy*. Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) Sempozyumu'nda sunulan bildiri. İstanbul
- Taneri, A. (2015). *Türk devlet geleneği dün-bugün*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Tansuğ, S. (1986). Türklerin tarihinde heykel. *Hürriyet Gösteri Dergisi*, 66, İstanbul.
- Tanyu, H. (1968). *Türklerde taşlarla ilgili inançlar*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Basımevi.
- Tanyu, H. (1980). *İslamlıktan önce Türklerde tek Tanrı inancı*. Ankara: Burak.
- Taşagıl, A. (1992). Türklerde İnsani değerler ve insan hakları başlangıcından Osmanlı dönemine kadar I. Kitap (TKHV) *Göktürkler'de insani değerler ve insan hakları* içinde (s. 93-116). İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı.
- Taşagıl, A. (2002). Uygurlar. *Türkler ansiklopedisi (cilt 2)* içinde (s. 215-224). Ankara: Yeni Türkiye.
- Taşagıl, A. (2012). *Gök-Türkler I-II-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca metinler II. Maytrisimit Burkancıların mehdisi Maitreya ile buluşma Uygurca iptidai bir dram*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Tekin, T. (1983). Kuzey Moğolistan'da yeni bir Uygur anıtı: Taryat (Terhin) kitabesi. *Bellekten LXXIX*(184), 795-838.
- Tekin, T. (1989). Tes yazıtı hakkında dokuz not. *Erdem*, 5(14), 389-398, Ankara.
- Tekin, T. (2004). *İrk Bitig eski Uygurca fal kitabı*. Ankara: Öcü.
- Tekin, T. (2010). *Orhon yazıtları*. Ankara: TDK.

- Tepecik, A. (2011). Türk kültüründe görsel kimlik öğeleri. *Türk Yurdu Dergisi*, 100(290).
- Terzi, A. (2012). Türk siyaset kültüründe kadınların rolü. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 1(1), 21-22.
- Terzi, M. A. (2015). *Türk devlet geleneğinde bürokrasi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Tezcan, M. (2001). Göktürkler ve Budizm. *Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri*. Ankara: Yeni Avrasya, 121-134.
- Tezcan, M. (2012). Yabgu unvanı ve kullanımı (Kuşanlardan ilk Müslüman Türk devletlerine kadar). *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 48, 305-342.
- Thornberg, R. (2008). The lack of professional knowledge in values education. *Teaching and Teacher Education*, 24, 1791-1798.
- Tokdemir, M. A. (2007). *Tarih öğretmenlerinin değerler ve değer eğitimi hakkındaki görüşleri*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Tokyürek, H. (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm terimleri*. Yayımlanmamış doktora tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Tokyürek, H. (2012). Eski Uygurca metinlere göre Budizmin Manihaizme etkisi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7(4), 2889-2906.
- Tomalin, B. and Stempleski, S. (1993). *Cultural awareness*. Oxford: Oxford University.
- Triandis, H.C. (1972). *The analysis of subjective culture*. New York: Wiley.
- Trompenaars F. ve Hampden–Turner, C. (1999). *Riding the waves of culture (Second Corrected Edition)*, London: Nicholas Brealey.
- Tryjarski, E. (2012) *Türkler ve ölüm geçmişten bugüne Türklerde ölüm kültürü*. (Çev. H. Er). İstanbul: Pinhan Yayıncılık
- Tunçay, S. (2014). *Eğitimde mentorluk uygulamaları üzerine bir araştırma*. Yayımlanmamış yüksek lisans dönem projesi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

- Tural, S. (1992). *Kültürel kimlik üzerine düşünceler*. Ankara: Ecdad.
- Turhan, M. (1997). *Kültür değişimleri: sosyal psikoloji bakımından bir tetkik*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Turna, M. (2011). *1980 Türk romanında değerlerin çözülmesi*. Yayımlanmamış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Türk Dil Kurumu. (2011). *Büyük Türkçe sözlük*. Ankara: TDK.
- Türk Kültürüne Hizmet Vakfı. (1997). *Türk dünyası kültür atlası, İslam öncesi dönem*. (Yay. Haz. Y. Tiryaki). Cem Ofset.
- Tüzer, A. (2015). *Değerler meselesinin felsefi temelleri*. İnsani Değerlerin Yeniden İnşası Uluslararası Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Erzurum.
- Uçar, M. (2015). Yrd. Doç. Dr. Hacer Tokyürek'in Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç adlı eseri üzerine. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(2), 826-836.
- Uçar, S. (2009). *Sosyal Bilgiler programındaki değerlerle ilgili kazanımlara yönelik öğretmen görüşlerinin değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Ulusoy, K. (2005). Tarih dersinde ahlâkî değerlerin aktarımı bir okuma parçası örneği. *Millî Eğitim Üç Aylık Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 168. <http://yayim.meb.gov.tr/dergiler/168/index3-ulusoy.htm>. adresinden edinilmiştir.
- Ulusoy, K. (2007). *Lise tarih programında yer alan geleneksel ve demokratik değerlere yönelik öğrenci tutumlarının ve görüşlerinin çeşitli değişkenler açısından değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış doktora tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Ulusoy, K. ve Dilmaç, B. (2012). *Değerler eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Useev, N. (2012). Köktürk harfli Yenisey yazıtlarındaki kadını bildiren kelimelerin anlamına göre eski Türklerde kadın imajı. *Dil Araştırmaları*, 11, 57-66.
- Useev, N. (2015). Yenisey yazıtlarındaki erkek kişi adlarında geçen kelimelere göre eski Türk erkeği. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4(1), 25-38.
- Uygur, N. (1996). *Kültür kuramı*. İstanbul: Yapı Kredi.

- Ülken, H. Z. (1953). Medeniyetimizin değerler sistemi. *Türk Düşüncesi Mecmuası*.
- Ülken, H. Z. (2001). *Bilgi ve değer*. İstanbul: Ülken.
- Vásary, I. (2007). *Eski İç Asya'nın tarihi*. (Çev. İ. Doğan). İstanbul: Ötüken.
- Veugelaers, W. and Vedder, P. (2003). Values in teaching. *Teachers and Teaching: Theory and Practice*, 9(4), 377-389.
- Witherspoon, W. A. (2007). *Character education: determining barriers to implementation*. Yayınlanmamış doktora tezi. George Fox Üniversitesi. ProQuest Dissertation & Theses <http://proquest.umi.com> veri tabanından alınmıştır.
- www.ericfacility.net/ericdigests/ed424190.html Son erişim tarihi 18.11.2016.
- www.livingvalues.net Son erişim tarihi 15.09.2016.
- Yakut, E. (2002). Eski Türklerde hukuk. Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1(3).
- Yalar, T. ve Yanpar-Yelken, T. (2011). Değerler eğitiminin iyileştirilmesi ile ilgili öğretmen görüşlerinin belirlenmesi ve bir program modülü örneğinin geliştirilmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(38), 79-98.
- Yaman, E. (2014). *Değerler eğitimi, eğitimde yeni ufuklar*. (3. Basım). Ankara: Akçağ.
- Yapıcı, A., Kutlu, M. O. ve Bilican, F. I. (2012). Öğretmen adaylarının değer yönelimleri. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(42), 129-151.
- Yardimciel, F. (2015). *Bir çocuk edebiyatı yazarı olarak Aysel Gürmen'in eserleri üzerinde ilettiği değerler bakımından incelemeler*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Yazıcı, K. (2006). Değerler Eğitimi'ne genel bir bakış. *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, XIX, 499-522.
- Yazıcı, M. (2014). Değerler ve toplumsal yapıda sosyal değerlerin yeri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 209-223.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2005). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (5. Basım). Ankara: Seçkin.
- Yıldırım, C. (2000). *Çağdaş felsefe sözlüğü (terimler, öğretiler, filozoflar)*. Ankara: Bilgi.

- Yıldırım, D. (1998). Köktürk çağında Tanrı mı Tanrılar mı vardı?. *Türk Bitigi*. Ankara: Akçağ. 112-124.
- Yıldırım, F., Aydın, E. ve Alimov, R. (2013). *Yenisey-Kırgızistan yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara: BilgeSu.
- Yıldırım, K. (2009). Values education experiences of Turkish class teachers: A phenomenological approach. *Eğitim Araştırmaları-Eurasian Journal of Educational Research*, 35, 165-184.
- Yılmaz, A. (2005). Baba mı, balbal mı yoksa bediz mi? *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 206-214, Ankara.
- Yılmaz, K. (2008). *Eğitim yönetiminde değerler*. Ankara: Pegem Akademi.
- Yılmaz, S. (2014, Mayıs). Türk mitolojisinde bilgelik kavramı. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması, Bildiriler Cilt 3*, Ed. E. Okumuş.
- Yurdugül, H. (2005). Ölçek geliştirme çalışmalarında kapsam geçerliği için kapsam geçerlik indekslerinin kullanılması. XIV. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi.
- Yüksel, S. (2005). Kohlberg ve ahlak eğitiminde örtük program: Yeni ilköğretim programlarında yer alan ahlaki değerleri kazandırma için bir açılım. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri Dergisi*, 5(2), 329-338.
- Zieme, P. (2013). Zum Runentext auf dem Musikinstrument, -Sceppen-Krieger, Reiternomaden des 7.-14. Jahrhunderts aus der Mongolei, LVR-Landes Museum Bonn, 166-169.

EKLER

EK 1. ETD Eserlerindeki Sosyal Değerlerin Türkçe - Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni Adaylarının Görüşlerine Göre Değerlendirilmesine İlişkin Anket Formu

ESKİ TÜRKÇE DÖNEMİ ESERLERİNDEKİ SOSYAL DEĞERLERİN TÜRKÇE - TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ÖĞRETMENİ ADAYLARININ GÖRÜŞLERİNE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİNE İLİŞKİN ANKET FORMU

Değerli Öğretmen Adayları,

Bu çalışma Türkçe - Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni adaylarının Eski Türkçenin Köktürk, Ötüken-Uygur, Uygur Dönemlerine ait eserlerde yer alan sosyal değerlerin tanımlanmasına, bu değerlerin önem durumuna ve söz konusu değerlerin bireylere kazandırılması sürecinde uygulanan yöntemlere ilişkin düşüncelerini incelemek ve bu görüşlerin günümüzdeki geçerliliğini değerlendirmek amacıyla yapılmaktadır. Sizden istenen doğru veya ideal cevaplar vermeniz değil, kişisel görüşlerinizi belirtmenizdir. Anket sorularını dikkatle okuyarak cevap vermeniz araştırmanın sağlıklı bir şekilde yürütülmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Ankete verdiğiniz yanıtlarla ilgili bilgiler, çalışmanın amacı dışında kullanılmayacaktır. Size uygun olan seçeneklere (X) işareti koymanız gerekmektedir.

İlginiz için teşekkür ederim.

Arş. Gör. Fatma ALBAYRAK

I. KİŞİSEL BİLGİLER

1. Cinsiyet:	☐ Kız	☐ Erkek
2. Sınıf:	☐ 1	☐ 2 ☐ 3 ☐ 4
3. Yaş:	☐ 17 ☐ 18 ☐ 19 ☐ 20 ☐ 21 ☐	
4. Anne eğitim durumu:	☐ Okuryazar değil ☐ Üniversite	☐ İlkokul ☐ Ortaokul ☐ Lise ☐ Lisansüstü
5. Baba eğitim durumu:	☐ Okuryazar değil ☐ Üniversite	☐ İlkokul ☐ Ortaokul ☐ Lise ☐ Lisansüstü
6. Sosyoekonomik düzeyiniz nedir?(Aylık gelir)	☐ 0-1500 ₺ ☐ 4501-6000 ₺	☐ 1501-3000 ₺ ☐ 6001 ₺ ve üzeri ☐ 3001-4500 ₺
7. Eski Türkçe Dönemine ait eserlerden hangisini / hangilerini okudunuz?	☐ Orhun Yazıtları ☐ Ötüken-Uygur Dönemi Yazıtları ☐ Irk Bitig ☐ Çaçtani Bey Hikâyesi- ☐ Dantıpalı Bey Hikâyesi	☐ Huastuanift ☐ Altun Yaruk ☐ İyi ve Kötü Prens Öyküsü ☐ Diğer ☐ Hiçbiri
8. Sosyal yaşamınızda, davranış tercihlerinizde değerleri ne sıklıkla ölçüt alıyorsunuz?	☐ Her zaman ☐ Nadiren	☐ Sıklıkla ☐ Hiçbir zaman ☐ Bazen

II.III. ETD eserlerinde yer alan değer tanımlarına ilişkin görüşler

(Aşağıda ETD eserlerine göre oluşturulan değer tanımları liste hâlinde sıralanmıştır. Bu tanımlara ilişkin görüşlerinizi karşılayan kutucuğa X işareti koyunuz.)

DEĞER TANIMLARI	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kısmen Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kesinlikle Katılmıyorum
1. Başarıyı takdir etmek ve başarılı kişiyi / kişileri ödüllendirmek gerekir.					
2. Başarılı olmak için yılmadan adım adım ilerlemek gerekir.					
3. Amaca ulaşmak için geceli gündüzlü çalışmak gerekir.					
4. Herkes kendi kaderi üzerinde güç sahibidir.					
5. Akılsızca, bilgisizce kötü niyetli kişilere, şeytana uymak, isyan ve hata doğurur.					
6. Bir toplum arkadan vurularak hile ile yok edilmek istendiğinde bunu yapan kişi, güçlü veya güçsüz de olsa başarıya ulaşabilecektir.					
7. Bilgelik vasfı olmayan devlet yöneticileri ve yardımcıları halkı felakete sürüklerken, bilge devlet yöneticileri ve yardımcıları halkı huzura kavuşturur.					
8. Devlet yöneticilerinin savaşta yenik düşen halka adaletli davranması, onların haklarını elinden almaması gerekir.					
9. Doğayla iç içe yaşam mutluluk verir.					
10. Kötü düşünceli olmak, söylenmeyecek sözler söylemek, günahlar işlemek yoluyla bireyler kendilerine kötülük ederler.					
11. Doğada yaşamını sürdüren her türlü canlıya eziyet etmekten, onları öldürmekten kaçınmak erdemdir.					
12. Toprağı işlemek, avcılık yapmak canlıların ölümüne sebep olur, çevreye zarar verir.					
13. Bağımsızlığını kaybeden toplumlar ana dili koruma, ana dilde isim ve unvanlar kullanma geleneğini de yaşatamazlar.					
14. Geleneklere, emir ve yasaklara sözüyle, gönlüyle, vücuduyla ve tüm benliğiyle bağlı olmayanlar yanılacaklardır.					
15. Yürekte dilenen dilekler Tanrı tarafından kabul edilir.					
16. Toplumdaki saygınlık, Tanrı'dan gelen baht ile elde edilebilir.					
17. Zayıf yöneticilerin aldığı kararlar ile yanlış devlet politikaları, bey olmaya layık evlatların kul, hanım olmaya layık evlatların cariye olmasına sebep olur.					
18. Tanrı'nın lütfettiği, baht verdiği kişiler, devlet yönetiminde saygın bir yere sahiptir.					
19. Devlet yöneticileri gerektiği durumlarda dizlilere diz çöktürerek başlılara baş eğdirerek sosyal güçlerini artırabilirler.					
20. Devletini ayakta tutabilen, güçlendiren yöneticiler, kendilerine yaraşır mevki ve makamları hak ederler.					
21. Devlet yönetimine ve otoritesine tabi olmayan halklar cezalandırılmalıdır.					
22. Vatani müdafaa söz konusu olduğunda kaçmak, toplumdaki olumlu görünümü bozacaktır.					
23. Babanın yokluğunda anne, aileyi koruyup kollayandır.					
24. Atalardan miras kalan vatan toprağına bağlılık, vatani koruyup kollamayı gerektirir.					

DEĞER TANIMLARI	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kısmen Katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
25. Binlerce yıllık devlet mirası olan sembollere, armalara sahip çıkmak ve onları devam ettirmek gerekir.					
26. Ulusal güvenlik için komşu ülkelerle ilişkileri iyi tutmak gerekir.					
27. Devletin bekası için, en üst kademesinden en alt kademesine kadar tüm devlet teşkilatı çalışmalı, gerekli önlemleri almalıdır.					
28. Toplumda belli bir sürede oluşmuş düzeni bozmamak gerekir.					
29. Dış güçlerin hilekâr davranışları neticesinde ortaya çıkan kışkırtmalar devlet düzenini sarsar, toplumsal düzeni bozar.					
30. Halkın güvenliği ve toplumsal düzenin bozulmaması için organize olmak ekip ruhu gerekir.					
31. Halkın ateş ve su gibi birbirine düşmesi, birbirine düşman olması, toplumsal düzeni bozar.					
32. Bu dünyada yaptığımız iyilikler, öldükten sonra(ki yaşamda) rahatlık sağlar.					
33. Diriltirse Tanrı diriltir, öldürürse Tanrı öldürür; ölüm de yaşam da Tanrı'dandır.					
34. Gerçek sevgi Tanrı katında da değer kazandırır.					
35. Aileye karşı sorumluluk duyarak çalışmak, mutluluk getirir.					
36. Devlet yöneticileri halkı doyurmakla, koruyup kollamakla, zenginlik ve refaha ulaştırmakla yükümlü oldukları için gece gündüz demeden çalışmalıdır.					
37. Devlete tabi olmayan, isyancı halk kitlelerine karşı bağışlayan olmak değil, cezalandırıcı olmak gerekir.					
38. Hayatı sevinciyle, korkusuyla, tüm heyecanlarıyla yaşamak için bahtı açık olmak gerekir.					
39. Hasislik edip başkalarını düşünmekten, onlarla paylaşmada bulunmaktan, zekât vermekten kaçınmak, tövbe etmeyi gerektirir.					
40. İnsanları aldatmak, hile yapmak, tövbe etmeyi gerektirir.					
41. Kendi devlet yönetimine sadık olmayanlar başka milletlerin esiri olmaya mahkûmdur.					
42. Kim anne babasının gönlünü kırarsa, o kişi cehennemliktir (günahkârdır), evlattan sayılmaz.					
43. Devlet yöneticilerinin akıllı olmalarının yanı sıra yiğit, alp olmaları da beklenir.					
44. Ülke düşman işgali altındayken korkmadan savaşmak, vatani müdafaa etmek gerekir.					
45. Kendini bilen insanın hata yaptığını, günah işlediğini fark ettiğinde pişmanlık duyarak tövbe etmesi beklenir.					
46. Ucunda ölüm bile olsa devlet büyüklerinin buyruklarına itaat etmek gerekir.					
47. Canlıları öldürmenin bedeli ne kadar ağır ise, öldürmemenin sevabı da o kadar fazladır.					
48. Devleti ve onun kurumlarını, varlık ve zenginlik ayakta tutar.					
49. Bir baba evladının gönlünü kırmamak için tüm mal varlığını feda edebilmelidir.					
50. Yapılan iyilikler karşısında her ne olursa olsun değerbilir olmak gerekir.					

II.IV. ETD eserlerinde yer alan değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik süreçlere ilişkin görüşler

(Aşağıda ETD eserlerine göre değerlerin bireylere kazandırılmasına yönelik süreçlere göre oluşturulan görüşler liste hâlinde sıralanmıştır. Bu görüşlere ilişkin düşüncelerinizi karşılayan kutucuğa X işareti koyunuz.)

DEĞERLERİN BİREYLERE KAZANDIRILMASINA YÖNELİK SÜREÇLERE İLİŞKİN GÖRÜŞLER	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kısmen Katılıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
Sosyal değerler, düz anlatım yolu ile bireylere kazandırılabilir.					
Sosyal değerler, tecrübe paylaşımı yolu ile bireylere kazandırılabilir.					
Sosyal değerler, örnek olay gösterme yolu ile bireylere kazandırılabilir.					
Sosyal değerler, toplumca kabul gören emir ve yasakları açıklama yolu ile bireylere kazandırılabilir.					
Sosyal değerler, rol model olma yolu ile bireylere kazandırılabilir.					
Sosyal değerler, öyküleme yolu ile bireylere kazandırılabilir.					

EK 2. Uzman Değerlendirme Formu

Uzman Değerlendirme Formu

Sayın Hocam;

Köktürk ve Uygur Dönemi eserlerinde sosyal değerleri ifade ettiği düşünülen bölümlerin günümüz anlayışındaki karşılıklarının tespitine yönelik bir araştırma yürütmekteyim. Eserlerdeki ifadeler için belirlenen sosyal değer tanımlamalarının uygun ancak düzeltilmesi gerektiğini düşünüyorsanız ilgili beytin size göre karşılığını lütfen altındaki boş kısma yazınız.

İlgi ve yardımlarınız için teşekkür ederim.

ESER / BÖLÜM	ORİJİNAL İFADE	GÜNÜMÜZ KARŞILIĞI	İÇERDİĞİ SOSYAL DEĞER VE ALT DEĞERLER	DEĞER TANIMLAMASI	UYGUN DEĞİL (ÇIKARILMALI)	DÜZELTİLMELİ	UYGUN
KT B	İnançu Apa Yargan Tarkan atıg [bi]rtim, [an]ı öğtürt[üm].	(Ona) İnançu Apa Yargan Tarkan unvanını verdim, (onu) övdür(düm).	BAŞARI Başarılı Olmak Başkasının başarısını takdir etme	“Başarıyı takdir etmek ve başarılı kişi / kişileri ödüllendirmek gerekir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
ŞU D3-4	selenge kidin yılun kol berdın şınğar şıp başınğa tegi çerig itdim keregün şakışın şıp başın yöre kelti ..uçı selengeke tegi çerig#ledi bişinç ay tokuz otuzka süngüsdım anıta şançdım selengeke şıka şançdım yazı kıftım öküsi selenge koda bardı ben selenge keçe udu yordım süngüsde tutup on eri itdim	Selenge’nin batısından Yılun Kol (Irmak)’un güney yanındaki Şıp Başı bölgesine kadar asker yerleştirdim. Keregü’yü, Sakış’ı, Şıp Başı’nı yürüyerek geldi(ler). Selenge’ye kadar asker yerleştirdi(ler). Beşinci ayın yirmi dokuzunda savaştım. Orada	BAŞARI Başarılı Olmak / Başarılı olmaya önem vermek	“Başarılı olmak için yılmadan adım adım ilerlemek gerekir.”	1	2	3

		mızrakladım. Selenge'ye sıkıştırarak mızrakladım. (orayı) dümdüz ettim. Çoğu Selenge boyundan aşağı doğru gitti. Ben Selenge'yi geçerek takip ettim. Savaşta on eri tutarak gönderdim.					
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
BK GD	[..... Kök] Öngüg yoğuru sü yorıp tünli künli yiti ödüşke subsuz keçdim. Çorakka tegip yolagçı [er]ig [.....] Keçenke tegi ..	 Kök Öng (İrmağı'nı) geçerek ordu (ile) yürüyüp geceli gündüzlü yedi vakitte susuz (araziye) geçtim. Çorak (arazi)ye varıp öncü askerleri Keçen'e kadar ...	BAŞARI Hırslı Olmak Azimli olmak	"Amaca ulaşmak için geceli gündüzlü çalışmak gerekir."	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
IB / 66 Hatime (Kolofon)	Amı amrak oğlanım, ança bilingler: Bu ırk bitig edgü ol. Ançıp alku kentü ülügi erklig ol.	Şimdi, sevgili çocuğum, şöylece biliniz: Bu fal kitabı iyidir. Fakat (yine de) herkes kendi kaderi üzerinde güç sahibidir.	BAŞARI Yetkin / Muktedir Olmak	"Herkes kendi kaderi üzerinde güç sahibidir."	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
HU T.II,D. 178, I. T.II,D. 178,iv, 2	yme kamag yekler ul(ug)lar totunçsuz ovutsuz sok yek (birle?) yüz artukı kır(k t)ümen yek (yavlak?) bilginge-h katılıp ögsüz köngül- -süz kelti. kentü tuğmuş kılınmış mengigü tengri yirin unıtu-u 'ıtdı-ı. yaruk tengrilerdde atrılı-ı. Antadda_ -ta baru tengrim yek kılınçinga-anıg kılınçlıg şmnu ögümüzni-i sakınçımıznı-ı azgurdukın a...k(?) k(?)...uun, bilgisiz ögsüz boltukumuz (ü)çün	yine bütün şeytan uluları, doymaz utanmaz hasut şeytanla beraber, yüz (zait) kırk tümen şeytan, kötü niyetle, katışarak akılsızca duygusuzca geldiler. Kendi doğmuş yaratılmış (olan Beşiz-Tanrı) bengi Tanrı yerini unutup terk etti.	BAŞARI Zeki Olmak Bilgelik Akıllı-Mantıklı Olmak	"Akılsızca, bilgisizce kötü niyetli kişilere, şeytana uymak isyan ve hata doğurur."	1	2	3

	kamağ yaruk özütlerinin t(özün)ge (yıl) tizi (nge) arıg yaruk erzua tengriken (-ke?) yazıntımız yangıltımız erser (yaruklı-ı) karalı-ı ten(gr)ili-i yekli-i-h 	nurlu Tanrılardan ayrıldı. Ondan (sonra) gitti, Tanrım, şeytan amelime. kötü ameli Şmnu, aklımızı, fikrimizi azdırdığı bilgisiz akılsız olduğumuz için, bütün nurlu ruhların aslına köküne, pak nurlu Erzua Tanrıhan [?]- -a? isyan ettik, hata ettik ise (ve bu sebeple) nurlu zulmetli, Tanrılı şeytanlı 					
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
TI B4-5-6	Toruk bukalı semiz bukalı ırakda bilser, semiz buka, toruk buka teyin bilmez ermiş teyin ança sakıntım.	“(İnsan) zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa, hangilerinin semiz boğa, hangilerinin zayıf boğa olduğunu bilmez imiş.” diye öylece düşündüm.	BAŞARI Zeki Olmak İleri görüşlülük	“Bir toplum arkadan vurularak hile ile yok edilmek istendiğinde bunu yapan kişi, güçlü veya güçsüz de olsa başarıya ulaşabilecektir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
KT D3	Bil<g>e kagan ermiş, alp kagan ermiş buyrukı yeme bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç. ... Bilgisiz kagan olurmuş erinç, yablak kagan olurmuş erinç. Buyrukı yeme bilgisiz <ermiş> erinç, yablak ermiş erinç.	(Onlar) akıllı hükûmdarlar imiş, cesur hükûmdarlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz.... Akılsız hakanlar tahta oturmuş şüphesiz, kötü hakanlar tahta oturmuş şüphesiz. (Onların)	BAŞARI Zeki Olmak Bilgelik Akıllı-Mantıklı Olmak	“Bilgelik vasfı olmayan devlet yöneticileri ve yardımcıları halkı felakete sürüklerken, bilge devlet yöneticileri ve yardımcıları halkı huzura kavuşturur.”	1	2	3

		kumandanları da akılsız imişler şüphesiz, kötü imişler şüphesiz.					
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
ŞU D2-3	kaşa igil boğunuğ yoa kılmağım ebin barķın yılķışın uşmağım kıyın ayđım tuřęuru koştım kentü boğunım tidim uğu keliņg tidim şoğup barđım kelmedi yiçe irtim buręuđa yetdim törtünç ay toķuz yanęıķa süņęüsdim řançđım y#ılķışısın barımın kızın şoğuzın kelürtim bişinç ay uğu kelti sekiz oğuz toķuz şatar şalmaşı kelti	Sade halkı yok etmedim. (Onların) yurtlarına, at sürülerine dokunmadım. Cezalarını emrettim. (Sonra) (Onları) oldukları gibi bıraktım. (Onları) kendi halkım olarak kabul ettim. “(Ey halkım) gelin” dedim. (Onları) yalnız bırakıp gittim. (Ama) (onlar) gelmediler. Tekrar Burgu’da yetiştim. Dördüncü ayın dokuzuncu gününde savaştım; mızrakladım. At sürülerini, mallarını, kadınlarını kızlarını getirdim. Beşinci ay takip ederek geldiler. Sekiz Oğuzlar, Dokuz Tatarlar tümüyle (bana) geldi.	EVRENSELÇİLİK Sosyal Adalet	“Devlet yöneticilerinin savaşta yenik düşen halka adaletli davranması, onların haklarını elinden almaması gerekir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
TA G 4-5-6	üç lağzın yılķa toķuz şatar toķuz buyruğ# [b]iņg senęüt şara boğun tuşuyn řanęım řanķa ötünti eçu apa aşı bar tedi #ança yabęu aşadı ança kisre küsgü yılķa esenligde küç şara boğ#un temis sin sizde küç şara şub ermis şara boğun tuşuyn şağan aşadı tenęride boļmı∞ el	Üç (Karluklar) Domuz yılında (MS 747) Dokuz Tatarlar....dokuz buyruk, bin general ve halk(a karşı) ayağa kalkarak babam Kağan’a (şöyle) dilekte bulundular: “Atalarımızın adı var dedi..... orada yabgu atadı. Ondan sonra Sıçan yılında (MS 748) esenliğe kavuşan güç(lü) halk	EVRENSELÇİLİK Açık Fikirli Olmak	“Devlet yönetiminde yönetici ve idarecilerin halkın görüşünü dikkate alması, onların görüşlerine de yer verilmesi gerekir.”	1	2	3

	etmiş bilge kağan atadı el bilge kağan atadı kağan atanıp kağan atanıp ötüken orduşında as öngüz bağan kağan ıduq bağan kidinin örgin bunta ettim	(şöyle) demiş: “(Atalarımızın) mezarları sizde. Güç Kara Su” imiş. Halk, ayağa kalkarak (beni) kağan atadı, Tanrı’nın lütfuyla kağan olmuş, Devlet kurmuş Bilge Kağan atadı, (eşimi de) İl Bilge (Halkın bilgisi) Hatun atadı. Kağan atanıp, hatun atanıp Ötüken ortasında, As Öngüz başının, Kan İduk başının batısında, hükümdarlık otağını burada kurdurdum.					
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
IB 51 / 3-3-4	Talim kara kuş men. Yaşıl kaya yaylagım, kızıl kaya kışlagım ol. Ança bilengler: [edgü ol].	Yırtıcı kartalım. Yeşil kayalar yazlığım, kızıl kayalar kışlığım. Dağlarda kaldığım için mutluyum. Öylece biliniz: (Bu fal iyidir.)	EVRENSELÇİLİK Doğayla Bütünlük	“Doğayla iç içe yaşam mutluluk verir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
IB 52 / 2-1-3	Er buluşlug, tengri bulıtlıg boltı. [Bulıt] āra kūn tugmış, busanç āra menği kelmiş tir. Ança bilengler: Edgü ol.	Adam kaygılı, gök bulutlu oldu. Bulutlar arasından güneş doğmuş, kaygılar arasından (da) sevinç gelmiş, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.	EVRENSELÇİLİK Doğayla Bütünlük	“İnsanın üzüntüleri de sevinçleri de doğayla bütündür.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
HU T.II,D.178,iii, 2	biş yigirmine kūn sayu neçe yavlak sakınc sakınur bız ...neçe sözlemesig irinçülüğ söz söyleyür biz.. neçe	On beşinci olarak: Her gün nice yaman fikir(ler) düşünüyoruz; nice söylenmeyecek, yakışmaz, söz(ler) söylüyor; nice	EVRENSELÇİLİK Erdemli Olmak Küfür etmemek, kaba davranmamak	“Kötü düşünceli olmak, söylenmeyecek sözler söylemek,	1	2	3

	işlemesig iş işleyür biz anıg kılınçka irinçüke kentü özümüzni-i emgetür biz	işlenmeyecek iş(ler) işliyoruz; kötü ameller uğruna, (manevi) sefalet dolayısıyla, kendi özümüzü cefalandırıyoruz.		günahlar işlemek yoluyla bireyler kendilerine kötülük ederler.”			
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
HU T.II,D.178,iii, 2	bişinç biş türlüğ tınlıgka bir yme eki-i adaklıg kişiğe ekinti-i dört butlug tınlıgka üçünç uçugma tınlıgka törtünç suv ‘içreki-i tınlıgka bişinç yirdeki bagrı yorıgma tınlıgka suida baru-u tengrim bu-u biş t türlüğ tınlıg-g turalıg-g ulugka kiçigke tegi-i. neçe korkıtımız ürkitimiz erser neçe urtumuz yüntümüz erser.. neçe acıtımız ağrıtımız erser neçe öldürdümüz erser.. munça tınlıgka turalıg- -ka öz ötegçi-i boltumuz erser tengrim amtı-ı ökünür biz yazukda boşunu ötünür biz manastar hirza...	Beşinci olarak; beş türlü canlıya, (yani:) evvela iki ayaklı insana; ikincileyin dört bacaklı canlıya; üçüncüleyin uçan canlıya; dördüncüleyin su içindeki canlıya; beşincileyin yerdeki bağrı üstü yürüyen canlıya; günahtan giderek, Tanrım, bu beş t türlü canlıyı mahlûku, büyüğü(nden) küçüğü(ne) kadar nice korkuttuk ürküttük ise nice vurduk dövdük (?) ise; nice kızdırdık ağrıttık ise; nice öldürdük ise; bunca(-? bu suretle) canlıya hareketli- ye özümüz işkence edici olduk ise ... Tanrım, şimdi nedamet ederiz, günahtan fariğ olup dua ederiz, Manastar hirza!	EVRENSELÇİLİK Çevreyi Korumak	“Doğada yaşamını sürdüren her türlü canlıya eziyet etmekten, onları öldürmekten kaçınmak erdemdir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						

İKPÖ I / II	Taşyarı ilinçükä atlanturdi erti .. balıq taştın tarıyçı-läray körür erti quruı yerig suıayı öl yerig tarıy quş quıyın suqar yorıyur sansız tümän özlüg ölürür tarıy tanrıyü ämäri tınlıy-läriy quşçı keyikçi balıqçı aıçı tor-çı tuzaqçı bulup ayrı qılınç qılur ..tın-lıy-laray ölürür.	Dışarda eğlenmek için [prens] ata binmişti. O, şehrin dışında çiftçileri görüyordu. Onlar kuru toprağı sularken, yaş toprağı işlerken, kuzgun (gibi) kuşlar gagalayarak geliyor, binlerce ve on binlerce yarattığı öldürüyorlar. Toprak işlenirken, sayısız canlıları bulan kuşçular, geyik avcıları, balıkçılar, avcılar, ağ ile kuş tutanlar, tuzakla kuş tutanlar, onları bulup kötü işler yapıyor, canlıları öldürüyorlar.	EVRENSELÇİLİK Çevreyi Korumak	“Toprağı işlemek, avcılık yapmak canlıların ölümüne sebep olur, çevreye zarar verir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
KT D7-8	Türük begler Türük atın ıttı; Tabgaççı begler, Tabgaç atın tutupan Tabgaç kaganka körmış. Elig yıl işig küçüg birmış.	Türk beyleri Türk unvanlarını bıraktı; Çinlilerin hizmetindeki (Türk) beyleri, Çin unvanları olarak Çin hakanına tabi olmuşlar. Elli yıl hizmet etmişler.	GELENEKSELÇİLİK Geleneklere Saygılı Olmak Ana dili koruma (Türkçe adlar ve unvanlar kullanma)	“Bağımsızlığını kaybeden toplumlar ana dili koruma, ana dilde isim ve unvanlar kullanma geleneğini de yaşatamazlar.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
HU T.II,D.178,iii, 2	...tokuzunç on çahşapat tutdukumuzda baru üç ağzın üç köngülün üç elgin bir kamag özün töketi tutmak kergek erti-i.. tengrim bilip bilmetin et'öz seviginçe yorıp yavlak iş tuş adaş kudaş savın alıp köngülün körüp yılıkıa	Dokuzuncu olarak; on emri tuttuğumuz zaman, üçüncü ağızla, üçünü gönülle, üçünü elle, birini bütün öz(ümüz)le mükemmelen tutmak vacip idi. Tanrım! bilerek, bilmeyerek, nefsanîyet aşkına göre yürüyüp kötü eş	GELENEKSELÇİLİK Geleneklere Saygılı Olmak	“Geleneklere, emir ve yasaklara sözüyle, gönlüyle, vücuduyla ve tüm benliğiyle bağlı olmayanlar yanılacaklardır.”	1	2	3

	baramka bulup azo mungumuz(takımız tegip bu on cahşapatıg sıdımız erser.. tengrim amtı-ı ökünür biz yazukda boşunu ötünür biz manastar hirza...	dost akran hempa sözünü kabul edip gönüllerini görüp davara servete nail olup, yahut ihtiyaç(lar)ımız? iş(ler)imiz (bizi) meşgul etmekle bu on emir yerine getirmedik ise; ... Tanrım, şimdi nedamet ederiz, günahtan fariğ olup dua ederiz, Manastar hirza!					
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
IB 47 / 4-1-1	Er ümeleyü barmış. Tengrike sookuşmış. Kut bolmış. Kut birmiş. Ağılınğta yılking bolzun! Özüñg uzun bolzun! timiş. Ança bilingler: Edgü ol.	Adamın biri konukluğa gitmiş. (Yolda) Tanrı'ya rastlamış. (Ondan) şans dilemiş. (Tanrı da ona) şans vermiş: Ağılinda atların olsun, ömrün uzun olsun!' demiş. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.	GELENEKSELÇİLİK Dindar Olmak	“Yürekten dilenen dilekler Tanrı tarafından kabul edilir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
IB 2 / 4-4-4	Āla atlıg yol tengri men. Yarın kiçe eşür men. Utru eki yalığ kişi oğlın sokuşmış; kişi korkmuş. “Korkma!” timiş, “Kut birgey men!” timiş. Ança biling: Edgü ol.	Alaca atlı Yol Tanrısıyım. Sabah akşam (atımla) rahvan gidiyorum. (Bu yol Tanrısı) güler yüzlü iki insanoğluna rastlamış. İnsanoğulları korkmuş. (Yol Tanrısı) “Korkmayın” demiş, (size) kut vereceğim demiş. Öylece bilin: (Bu fal) iyidir.	GÜÇ Sosyal Saygınlık	“Toplumdaki saygınlık, Tanrıdan gelen baht ile elde edilebilir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						

BK D7	Tabgaç bodunka beglik urı oğlın kul kılı, eşilik kız oğlın küñg kılı.	(Bu yüzden, Türk halkı) Çin halkına bey olmaya layık erkek evladını kul yaptı, hanım olmaya layık kız evladını (da) carıye yaptı.	GÜÇ Sosyal Saygınlık Kadının toplumda saygın bir yeri olması	“Zayıf yöneticilerin aldığı kararlar ile yanlış devlet politikaları, bey olmaya layık evlatların kul, hanım olmaya layık evlatların carıye olmasına sebep olur.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
TA B1-2	tenğride : bölmiñ : el etmis bilge : kağan : el bilge : kaç#uñ қа #ğaң атығ : қатуң атығ : атанıp өтүкен : kidin : uçınта : tez бааınта : örgin #..... анта : ыарааıтдım : барş ылқа ылаң ылқа : eki ыл ыаылаđım	Tanrı'dan olmuş Tanrı'nın lütfuyla Kağan olmuş / devlet kurmuş Bilge Kağan, El Bilge Hatun, Kağan unvanını ve Hatun unvanını alarak Ötüken'in batı tarafında, Tes (Irmağı) başında, hükümdarlık otağını orada yaptırdım. Kaplan yılında (MS 750) ve Yılan yılında (MS 753) (orada) iki yıl yayladım.	GÜÇ Sosyal Saygınlık	“Tanrı'nın lütfettiği, baht verdiği kişiler devlet yönetiminde saygın bir yere sahiptir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
BK D3	Tört bulunğ kop yağı ermiş. Sü sülepen, tört bulunğdaki bodunug [kop almış, kop baz kılmış]. Başlıgıg [yü]küñtürmiş, tizlig[iğ] söküñmiş.	Dört bucak hep düşman imiş. Ordular sevk ederek, dört bucaktaki halkları (hep almış, hep kendilerine bağımlı kılmışlar). Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler.	GÜÇ Sosyal Güç Sahibi Olmak	“Devlet yöneticileri gerektiği durumlarda dizlilere diz çöktürerek başlılara baş eğdirerek sosyal güçlerini artırabilirler.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						

IB 28 / 1-2	Kan oluru(pan ordu yapmış. İli turmış. Tört bulungtaki edgüsi uyurı tirilipen mengileyür,bedizleyür tir. Ança bilingler: Edgü ol.	(Bir) han tahta oturup (kendine bir) saray yap(tır)mış. Devleti ayakta kalmış. (Ülkesinin) has ve muktedir adamları (etrafında) toplanmış, (sarayını) neşe içinde süslüyorlar, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.	GÜÇ Sosyal Güç Sahibi Olmak	“Devletini ayakta tutabilen, güçlendiren yöneticiler, kendilerine yaraşır mevki ve makamları hak ederler.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
ŞU D8	ançıp ol yıl küzin ilgerü yorıdım ta(arığ) ayıtdım	Bundan sonra aynı yılın güzünde doğruya doğru yürüdüm. (Daha önce bana tabi olmayan) Tatarları(n diğer kısmını) cezalandırdım.	GÜÇ Sosyal Güç Sahibi Olmak	“Devlet yönetimine ve otoritesine tabi olmayan halklar cezalandırılmalıdır.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
TH B2	“Yanalım; arıg ubutı yeg!” tedi.	“Dönelim; temiz (yani “savaşıp yenilmemiş”) utancı (savaşıp yenileninkinden) daha iyidir!” dediler.	GÜÇ Toplumdaki Görünümünü Koruyabilmek	“Vatanı müdafa söz konusu olduğunda kaçmak toplumdaki olumlu görünümü bozacaktır.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
KT D30	Kanğım kagan uçdukda inim Köl Tigin yit[i yaşda kaltı. kkk..] Umay teg ögüm katun kutınga, inim Köl Tigin er at bultı.	Babam hakan vefat ettiğinde kardeşim Köl Tigin yedi yaşında kaldı. Umay gibi annem hatunun kutu sayesinde, kardeşim Köl Tigin erkeklik adımı elde etti.	GÜVENLİK Aile Güvenliği	“Babanın yokluğunda anne aileyi koruyup kollayandır.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
TA D1-2-3-4	..[yoll]uğ : kağan #..... bumin : kağan : üç kağan olurmıs : eki yüz : yıl :	.. Yolluğ Kağan, ... ve Bumin Kağan -bu üç kağan- hükûmdar	GELENEKSELÇİLİK Geleneklere Saygılı Olmak	“Atalardan miras kalan vatan toprağına bağlılık,	1	2	3

	o�ur�m��.....#..... kıza �arm�s : u�#uz k���l]ke : atlı�ı�n : t��ke : �arm�s : �adı�r : �a��ar : ebd� bersil : yat�z o�uz.....#.....] : e��m : apam : sek#iz on yıl : o�ur�m�s : �t��ken eli : �gres eli : ekin ara : or�un : ���zde#..... yıl : o�ur�m#... ..m... yıl �arm�s	olmu�lar. İki y�z yıl h�k�m s�rm��ler K�zarak varm��. (onları) U�uz G�l’e atlısıyla d�km��, yok etmi�. Kad�r Kasar, Ebd� Bersil, Yat�z O�uz Atalar�m seksen yıl tahta kalm��lar. (Yurtları) �t��ken yurdu, �gres yurdu (imi�). (Bu) ikisinin arasında, Orhun Irma�ı’nda, ... yıl h�k�m s�rm��ler. yıl ge�mi�.	Vatan topra�ını kutsal sayma	vatanı koruyup kollamayı gerektirir.”			
D�zeltilmeli ise kar�ılı�ı:							
TA B2-3	u�u yıl��a �t��ken : or��s�n�ta : a� ����z : b#..... : �du� �a� kidinin�te : y�y�ad�m : �rgin : �un�ta : y�arat�d�m : �ıt : �un�ta :# �ok��t�d�m : ����g yıl��� : t��men k�nlik : bitigimin : bel��min : �un�ta y�a�ı ta���a : y�arat�d�m : t��lquu : �a��a : �o��t�d�m	Ejderha yılında (MS 752) �t��ken ortasında, As ����z Iduk zirvesinin batısında yaylad�m. H�k�mdarlık �ad�r�n� burada kurdurdum ve ordug�h �itlerini burada diktirdim. Bin yıllık, on bin g�nl�k yazıt�m� ve damgam� burada yass� ta�a yazdırd�m; m�stakil bir ta�a kazdırd�m.	GELENEKSEL�L�K Geleneklere Saygılı Olmak Ata mirasına sahip ��kma	“Binlerce yıllık devlet mirası olan sembollere, armalara sahip ��kmak ve onları devam ettirmek gerekir.”	1	2	3
D�zeltilmeli ise kar�ılı�ı:							
KT G4-5	Bu yerde olup Tabga� bodun birle t��z�lt�m. Altun k�m��, i�giti kutay bu��suz anca bir�r.	Bu yerde oturup ��n halk� ile (i��şkileri) d�zelttim. (��nliler) altın(�), g�m����), ipe�i (ve) ipekli kuma�ları g����k ��karmaks�z�n �ylece (bize) veriyorlar.	G�VENL�K Ulusal G�venlik	“Ulusal g�venlik i��n kom�� ��kelerle i��şkileri iyi tutmak gerekir.”	1	2	3
D�zeltilmeli ise kar�ılı�ı:							

TA K2	tenğri қағым : атлығы тоғуз : татар yeti yegirmi : az : бұйруқ.....#a : сенгүт бінг[a уйғур] бодуни : тигитимин : бу bitidükde : қағымға : тұрғақ бағи# [қағас] атауғу begzeker çigsi : била баға тарқан : üç yüz : тұрғақ : тұртұдй	Tanrı Han'ımın atlıları Dokuz Tatarlar ve On Yedi Azlar(dan oluşuyor). Buyruklar (kumandanlar) generaller ve bingalar (da) Uygur(lardan)dır. Prenslerimle birlikte bu (kitabeyi) yazdığımızda, Han'ım için, Karakollar Başy Kagas Ataçuk ve (?) Begzeker Çigşi Bila Baga Tarkan, üç yüz karakol inşa ettirdi.	GÜVENLİK Ulusal Güvenlik Devletin bekası için çalışmak	“Devletin bekası için, en üst kademesinden en alt kademesine kadar tüm devlet teşkilatı çalışmalı, gerekli önlemleri almalıdır.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
IB 59 / 3-2-3	Yılka tegmişig yıdıtmayın, ayka tegmişig artatmayın; edgüsü bolzun tir. Ança bilinğler: Edgü ol.	Bir yıla erişmişy kokutmayayım, bir aya erişmişy bozmayayım. Hayırlısı olsun, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.	GÜVENLİK Toplumsal Düzen Birlik beraberlik	“Toplumda belli bir sürede oluşmuş düzeni bozmamak gerekir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
KT D6-7	Begleri bodunı tüzsüz üçün, Tabgaç bodun tebligın kürlüg<in> üçün, armakçısıın üçün, inili eçili kışkırttükün üçün, begli bodunlıg yonğaşırttükün üçün, Türük bodun, illedük ilin ıçgını ıdmiş, kaganladuk kaganın yitürtü ıdmiş.	Beyleri (ve) halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr (ve) sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, erkek kardeşlerle ağabeyleri birbirlerine düşürdüğü için, beylerle halkı karşılıklı kışkırttığı için, Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş. Tahta oturttuğu hakanını kaybedivermiş.	GÜVENLİK Toplumsal Düzen	“Dış güçlerin hilekâr ve sahtekâr davranışları neticesinde ortaya çıkan kışkırtmalar devlet düzenini sarsar, toplumsal düzeni bozar.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						

ŞU K2-3-4	 er kelti kazluğ költe da körti yağı ...ir tip ayu kelti biş yegirmike ...# taýğan költe tiriltim bidgüçi er anıta ıt...lti qara yotalkaň keçip kelirti ben uşru yorıdım bołtı qarlu er ıdmıs b..... timis içre ben bulğayın temis taşdınıtaň# ýın temis başmıl yağıdıp ebimerü barđı anı ıçgermedim	 adam geldi. Kazluk Göl'de gördü. Gelip “düşman” diye söyledi. On beşinci gün..... Taygan Gölü yanında toplandık. Oradan keşifçi er gönderdim. Kara Yotalkan'ı geçip (onları) getirdiler. Ben (Onları) karşılamaq için dışarı yürüdüm oldular. Karluklar adam göndermiş. demiş. Ben içerde bir düzensizlik çıkarayım demiş. Dışarıdan demiş. Basmıllar düşmanlaşarak evime doğru geldi. Onları alt edemedim.	GÜVENLİK Toplumsal Düzen Organize olma - ekip ruhu	“Halkın güvenliği ve toplumsal düzenin bozulmaması için organize olma - ekip ruhu gerekir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
BK D22-23	Ança kazganıp birki bodunug ot sub kılmadım. [Men özüm kagan olurtukuma], yir sayu barmış bodun [yadağın yalañgın] ölü yitü [yana] kelti.	Öylece çalışıp çabalayıp birleşik halkı ateş (ile) su (gibi birbirlerine düşman) etmedim. Ben kendim hakan (olarak) tahta oturduğumda, her yere gitmiş olan halk (yayan yapıldak) ve öle yite dönüp geldi.	GÜVENLİK Toplumsal Düzen Birlik beraberlik	“Halkın ateş ve su gibi birbirine düşmesi, birbirine düşman olması toplumsal düzeni bozar.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
HU T.II.D. 178,iii,I.	tözi-i yiltizi-i... (tidimiz) eser tirgüdser tengr(i-i tirgüdür?). ölürser tengri-i ölürür ti(ddim i)z erser.	aslı kökü....(dür) dedik ise; diriltirse, tanrı diriltir (?). öldürürse Tanrı öldürür, dedik ise;	GELENEKSELÇİLİK Dindar Olmak	“Diriltirse Tanrı diriltir, öldürürse Tanrı öldürür; ölüm de yaşam da Tanrı'dandır.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						

KT GD	Bunça bitig bitigme: Köl Tigin atışı Yollug Tigin, bitidim. Yigirmi kün olurup bu taşka, tamka kop Yollug Tigin, bitidim. Igar oğlanıñızda, taygunuñızda yegdi igidür ertigiz. Uça bardıgız. Tenğr[ide] tirigdekiçe	Bunca yazıyı yazan: Köl Tigin'in yeğeni Yollug Tegin, (ben), yazdım. Yirmi gün oturup bu taş, bu duvara hep Yollug Tigin, (ben) yazdım. (Halkınızı) değerli evladınızdan, tay (gibi) oğullarınızdan daha iyi besliyor idiniz. Uçup gittiniz. Gök(ler)de (de) hayattaki gibi (olasınız).	GELENEKSELÇİLİK Dindar Olmak Öldükten sonra yaşamın rahatlığı için çalışma	"Bu dünyada yaptığımız iyilikler, öldükten sonra(ki yaşamda) rahatlık, ahiret selameti sağlar."	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
HU T.II,D.178,iii, 2	..tört yaruk tamga köngülümüz- -de tamgaladımız bir amranmak ezrua tengri-i tamgası-ı ekinti kirtkünnek kün ay tengri-i tamgası-ı üçünç korkmak biş tengri-i tamgası-ı törtünç bilge bilig burhanlar tamgası-ı	Dört nurlu Damga (y1) gönlümüz- de damgaladık (ki) biri sevmek (olup) Ezrua Tanrı damgası(dır); ikincisi İnanmak (olup) Güneş Ay Tanrı damgası(dır); üçüncüsü, (Allahtan) korkmak (olup) Beşiz Tanrı damgası(dır); dördüncüsü irfan (olup) Burhanlar damgası(dır).	İYİLİKSEVERLİK Olgun Sevgi	"Gerçek sevgi, Tanrı katında da değer kazandırır."	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
DPKAM DBH Mainz 92 TIU 84-18 Ön 626 (02)-637 (13)	[.. .yakın yagu]k barıp inçe [té:p ötüntiler] [...] yaratıg ö:z [...] ol seniñ sıgunl[arın...] ö:z ogulın kö:zedür [sen] tü:nle küntüz isig ö:züñ[üzde] [a]rtokrak açını küyü kö:zedü	Umutla (beylerinin) yanına varıp hürmetler sunup şöyle dediler: "...süs kendi. o senin... geyiklerini... öz oğlunu (korur gibi) korursun. Gece gündüz canlı bedeninden daha fazla koruyarak (sakınarak) köyü korursun. Hangi taraf güvenli ise bizi oraya	İYİLİKSEVERLİK Sorumluluk Sahibi Olmak Çalışkanlık	"Toplumda liderlerin merhametlilik, bilgililik, beceriklilik gibi vasıflara sahip olması sorumluluk sahibi olmasını da gerektirir."	1	2	3

	tutduñ kayu korkınçsız yınak erser ol [yınakda t]urkaru bizni uduzup éltđin agru[ş köñ]üllüg bilge biliglig serin[meklig] uzanmaklıg sen bo: mo:q- [-ta tarta sen]tede adın biziñe umug mag [bolta]çı tınl(ı)g arıtı yo:k..	götürdün. Merhametli, bilgili, bilge gönüllü, sabırlı (ve) beceriklisin. Bu zor (zamanlarda) senden başka bize umut olacak canlı yok.					
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
IB 30 / 3-2-4	Çıgan̂y er oğlu kazgan̂čka barmış. Yolu yaramış. Ögire sebinü kelir tir. An̂ça bilingler: Edgü ol.	Yoksul (bir) adamın oğlu (para) kazanmaya gitmiş. Yolculuğu yararlı olmuş. Neşe ve sevinç içinde (eve) geliyor, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.	İYİLİKSEVERLİK Sorumluluk Sahibi Olmak Çalışkanlık	“Aileye karşı sorumluluk duyarak çalışmak mutluluk getirir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
KT D26-27-28	Neñ yılsıg bodunka olurmadım. İçre aşsız, taşra tonsuz, yabız yablak bodunta üze olurtum. İnım Köl Tigin birle sözleşdimiz. Kañgımız, eçimiz kaz[ganmış bodun atı küsi yok bolmazun] tiyin, Türük bodun için tün udımadım, küntüz olurmad<ım>. İnım Köl Tigin birle, eki Şad birle ölü yitü kazgantım Bodunug igideyin tiyin yırgaru Oguz Bodun tapa, ilgerü Kıtay Tatañ bodun tapa, birgerü Tabgaç tapa ulug sü eki yegir[mi süledim. ı.. süngüşdüm..	(Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım. (Tam tersine) karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum. Kardeşim Köl Tigin ile konuşup anlaştık. Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı sanı yok olmasın diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Köl Tigin ile, iki Şad ile (birlikte) ölesiye yitesiyeye çalıştım, çabaladım. Halkı besleyip doyurayım diye kuzeyde Oğuz halkına doğru, doğuda Kıtay (ve) Tatañ halklarına doğru, güneyde (de)	İYİLİKSEVERLİK Sorumluluk Sahibi Olmak Çalışkanlık	“Devlet yöneticileri halkı doyurmakla, koruyup kollamakla, zenginlik ve refaha ulaştırmakla yükümlü oldukları için gece gündüz demedem çalışmalıdır.”	1	2	3

		Çin'e doğru on iki kez büyük ordu sevk ettim... savaştım.					
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
ŞU D2-3	kaşa igil boğunuğ yoo kılmağım ebin barķın yılqışın uşmağım kıyın ayđım tuşuğu koştım kentü boğunum tidim uđu keliňg tidim şoğup barđım kelmedi yiçe irtim burğuda yetdim törtünç ay toköz yanğıka süngüsdim řançđım y#ılķışısın barımın kızın şoğuzın kelürtim bişinç ay uđu kelti sekiz oğuz toköz şatar şalmaşı kelti	Sade halkı yok etmedim. (Onların) yurtlarına, at sürülerine dokunmadım. Cezalarını emrettim. (Sonra) (Onları) oldukları gibi bıraktım. (Onları) kendi halkım olarak kabul ettim. “(Ey halkım) gelin” dedim. (Onları) yalnız bırakıp gittim. (Ama) (onlar) gelmediler. Tekrar Burgu’da yetiştim. Dördüncü ayın dokuzuncu gününde savaştım; mızrakladım. At sürülerini, mallarını, kadınlarını kızlarını getirdim. Beşinci ay takip ederek geldiler. Sekiz Oğuzlar, Dokuz Tatarlar tümüyle (bana) geldi.	İYİLİKSEVERLİK Bağışlayan Olmak	“Devlete tabi olmayan, isyancı halk kitlelerine karşı bağışlayan değil, cezalandırıcı olmak gerekir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
IB 36 / 1-1-4	Üküş atlığ ögrünçünğ yook; kobi atlığ korkınçınğ yook, uçruğluğ kutunğ yook tir. Ança bilinğler: Anıyg yablak ol.	(Sende) çok atı olan (bir kişinin) sevinci yok; (öte yandan, sende) az atı olan bir kişinin korkusu (da) yok. (Uzun sözün kısası), uçuşan bayraklarla kutlanacak iyi bir talihin yok, der. Öylece biliniz: (Bu fal) kötüdür.	İYİLİKSEVERLİK Anamlı Bir Hayat	“Hayatı sevinciyle, korkusuyla, tüm heyecanlarıyla yaşamak için bahtı açık olmak gerekir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
HU	bir yigirminç yime yiti türlüğ puşi-i arıg nomka ançolasık	Onbirinci olarak; yine yedi türlü	İYİLİKSEVERLİK Yardımsaver Olmak	“Hasislik edip başkalarını	1	2	3

T.II,D.178,iii, 2	törü bar erti-i.. yme biş tengri-I yarukın kuvratıglı-I ferışteler hroştag padvahtag tengri-i ...biz adruk adruk biş tengri yarukın bizingerü kelürdi-i erser ...biz adruk adruk itip yaratıp nomka keygürsük törü bar erti.. ..azo mung üçün azo puşi-i birgeli kızganıp yiti-i türlü puşi-i nomka töketi-i birü umadımız erser tengrim amtı-ı ökünür biz yazukda boşunu ötünür biz manastar hirza...	sadaka pak şeriat uğruna böylece ibadet töresi var idi Yine Beşiz-Tanrı nurunu toplayıcı olan melekler ? ? Tanrı Tanrıya doğru varacak suçlarını atacak olan Beşiz-Tanrı nurunu bize doğru getirdi ise bizim ayrı ayrı süslenip donanıp şeriat mucibince (kendimizi) giydirmek töresi var idi. Ya akılsızlığımızdan yahut zekât vermek hususunda hasislik edip yedi türlü zekât(ı) şeriata tevfikân mükemmelen vermeye muktedir olmadık ise... Tanrım, şimdi nedamet ederiz, günahtan fariğ olup dua ederiz, Manastar hirza!	Özgecilik-Başkalarını daha çok düşünme	düşünmekten, onlarla paylaşımda bulunmaktan, zekât vermekten kaçınmak, tövbe etmek gerekir.”			
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
HU T.II,D.178,iii, 2	... neçe tevledimiz kürledimiz erser.. tengrim amtı-ı ökünür biz yazukda boşunu ötünür biz manastar hirza...	nice aldattık hile yaptık ise; Tanrım, şimdi nedamet ederiz, günahtan fariğ olup dua ederiz, Manastar hirza!	İYİLİKSEVERLİK Dürüst Olmak	“İnsanları aldatmak, hile yapmak tövbe etmeyi gerektirir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						

TI B1-2-3-4	Bilge Tonŷukuk, ben özüim, Tabgaç ilinŷe kılıntıim. Türk bodun Tabgaçka körür erti. Türk bodun, kanın bulmayın Tabgaçda adrıldı, kanlantı; kanın kodup Tabgaçka yana içikdi. Tenŷgri anca temiş erinç: “Kan bertim, kanınŷın kodup içikdiŷ.” İçikdük üçün Tenŷgri “Öl!” temiş erinç. Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk Sir bodun yerinte bod kalmadı.	Bilge Tonyukuk, ben kendim, Çin yönetimi sırasında doğdum. Türk halkı (o zaman) Çin’e bağımlı idi. Türk halkı, (kendi) hanını bulmayınca, Çin’den ayrıldı; han sahibi oldu; (fakat) hanını bırakıp Çin’e yeniden bağımlı oldu. Tanrı şöyle demiş olmalı: “(Sana) han verdim, hanını bırakıp (yine) bağımlı oldun.” Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir halkı(nın) ülkesinde boy kalmadı.	GÜVENLİK Ulusal Güvenlik	“Kendi devlet yönetimine sadık olmayanlar başka milletlerin esiri olmaya mahkûmdur.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
İKPÖ XI-XII	közünür ’ât burx-an öŷ qaŷ tetir qayu kiŷi öŷ qaŷ köŷlin bert-sâr ol tınlıŷ tamuluŷ bolur oŷul qızqa sanmaz men amtı öŷ qaŷ könlüŷ bertmäyin qaŷım ellig tilkâ kirmäzün öŷ qaz-yaŷım üzâ ädgü qılınç qılaym tep saqıntı	“(Zira) görünürdeki, ete kemiŷe bürünmüş Buddha’ya ana ve baba denir. Hangi kiŷi ana ve babasının gönlünü kırarsa, o kiŷi cehennemlik olur, oŷul ya da kız sayılmaz. Ben ŷimdi ana ve babamın gönlünü kırmayayım, Kral babam eleŷtirilmesin (dile girmesin). Kendi kazancımla iyi iŷler yapayım!” diye düŷündü.	UYUM Ana babaya ve yaŷlılara deŷer vermek	“Kim anne babasının gönlünü kırarsa, o kiŷi cehennemliktir (günahkârdır), evlattan sayılmaz.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
KT D3	Bil<g>e kagan ermiş, alp kagan ermiş buyrukı yeme bilge ermiş erinç, alp ermiş erinç.	(Onlar) akıllı hükümdarlar imiş, cesur hükümdarlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imişler ŷüphesiz, cesur imişler ŷüphesiz.	UYARILMA Cesur Olmak Yiŷitlik / Alplik	“Devlet yöneticilerinin akıllı olmalarının yanı sıra yiŷit, alp olmaları da beklenir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						

TII B5-6-7	Ekinti kün örtçe kızıp kelti. Sünğüşdimiz. Bizinte eki uçı sınğarca artuk erti. Tenğri yarlıkaduk üçün, üküş teyin korkmadımız. Sünğüşdimiz. Tarduş Şadra udı yañydımız. Kaganın tutdumuz. Yabgusın, Şadın anta ölürti.	İkinci gün ateş gibi kızıp (üzerimize) geldiler. Savaşık. (Onların) iki kanadı bizden yarı yarıya fazla idi. Tanrı buyurduğu için, (düşman) çok diye korkmadık. Savaşık. Tarduş Şad’a doğru kovalayarak bozguna uğrattık. Kağanlarını tuttuk. Yabgularını, şadlarını orada öldürdü(k).	UYARILMA Cesur Olmak Yiğitlik / Alplik	“Ülke düşman işgali altındayken korkmadan savaşmak, vatani müdafaa etmek gerekir.”	1	2	3
Düzeltilmeli ise karşılığı:							
HU T.II,D.178,iii, 2	yme baçak olurup edgüti nomça törüçe bağamadımız erser tengrim amtı-ı yazukda boşunu ötünür biz manastar hirza..	yahut(?) oruca oturup iyice, şariate tevfikan.. (=oturduğumuz hâlde) töreye tevfikan oruç tutmadık ise; Tanrım, şimdi gūnahtan fariğ olarak dua ederiz, Manastar hirza!	UYUM Kendini Denetleyebilmek	“Kendini bilen insanın hata yaptığını, günah işlediğini fark ettiğinde pişmanlık duyarak tövbe etmesi beklenir.”	1	2	3
Düzeltilmeli ise karşılığı:							
AY 21 / 5-10-15	yme (öz-lüg) -lerig ölmek erser ertingü (yavlağ) ayığ kılınç titir. anı üçün tükel bilge t(e)ngri t(e)ngrişi burhan biş çaxşapt on karmapt -lar içinte bu özlügerig ölmek-ke çaxşapt-ıg baş-ta uru y(a)rılıkadı. özlüg ölmek-ning ayığ kılınçı neteg ağır erser, ölmek-ning yme buyan edgü kılınç-ı yme an(ça ok) ülgüsüz	(Dahi) canlıları öldürmek ise, fevkalade fena amel sayılır. Onun için tam bilge Tanrı Tanrısı Burhan beş ç(a)hşapat on karmaput-lar içinde bu canlıları öldürme-(me ?) ye çahşapat akidelerine göre (bu akideler başta olmak üzere)	EVRENSELÇİLİK Çevreyi Korumak Canlılara zarar vermemek	“Canlıları öldürmenin bedeli ne kadar ağır ise, öldürmemenin sevabı da o kadar fazladır.”	1	2	3

	kol usuz titir.	hareketi emretti. Canlıları öldürmenin karşılığı ne kadar ağır ise, öldürmemenin dahi sevabı o kadar ölçsüz sayısız denir.					
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
İKPÖ VIII-IX	ol ödün inanç-ları buyruq-ları eşidip qanqa inçä tep ötünti-lär täñrim elig törüg ayı barım tutar ayı barım al-qınsar el törü näçük tutar biz täñrim . . .	O zaman, sadık dostları, bakanlar, bunu işitince, hana şöyle arz ettiler: “Haşmetlim, devleti ve onun kurumlarını, varlık ve zenginlik ayakta tutar. Varlık ve zenginlik tükenirse, devleti ve kurumlarını nasıl sürdürebiliriz, Haşmetlim?”	GÜÇ Zengin Olmak	“Devleti ve onun kurumlarını, varlık ve zenginlik ayakta tutar.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
İKPÖ A kalıntısı 8-9-10-11	Tegin-kä inçä tep tedi siz ärtinü Seßinçsiz är ermiş siz .. men el qan Qızı yermätin äkşimätin özü...	O zaman kız prense şöyle söyledi: “Siz çok nankör bir adam imişsiniz. Ben bir han kızı olarak surat asmadan, yüzümü ekşitmeden [sizi iyileştirmeye çalıştım]”	GÜVENLİK İyiliğe Karşılık Vermek	“Yapılan iyilikler karşısında her ne olursa olsun değerbilir olmak gerekir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
İKPÖ VIII	yemä qanı qan inçä tep yarlıyqadı qan qazyansar oyılı üçün temäz mü. köñlülüg berzün köñlin bertmänlär ...	Bunun üzerine (prens) babası han şöyle buyurdu: “Eğer baba kazanırsa oğlu içindir, denmez mi? (Oğlunun) arzusunu yerine getirsin (denmez mi?) Onun gönlünü kırmayın!”	İYİLİKSEVERLİK Olgun Sevgi Evlat sevgisi	“Bir baba evladının gönlünü kırmamak için tüm mal varlığını feda edebilmelidir.”	1	2	3

	Düzeltilmeli ise karşılığı:						
AY XXI-XXII- XXIII	tegin inçä tep ötünti lö qanlarında çintāmāni ārdini bulsar bar kim ülüglüg qutluğ kişi ol ārdini bulsar qamay tı[n]lır-lärqa asır tuşu qılur anı üçün taluy qa kirigsäyür men tep ötünti ol ödün qanı qan yarlır yarlırqa- dı kim taluy-qa barayın tesär kiriñlär oylum tegin- kə eş bolunlar nə kərgəkin barça bergäy biz kim yerçi suβçı kemiçi bar ersär yemä kälzün teginig esän tükäl kälürzün-lär .. ötrü .. bu yarlır eşidip beş yüz .. satırçı ärän-lär* terilip içgärü ötüg berdi-lär qamayın ädgü ögli teginkä qulluq ..* barır biz ölsär birlä ölür biz kalsär birlä kalır biz tep ötüg berdi-lär	Prens şöyle arz etti: “Ejderhaların Hanında Çintāmani Mücevheri var; eğer talihli ve mutlu bir kişi bu mücevheri bulursa, bütün canlılara yarar ve çıkar sağlar. Onun için, okyanusa gitmek istiyorum.” dedi. O zaman, babası han buyurdu: “Kimler ‘okyanusa gideyim’ derlerse gelsinler (saraya girsinler) ve oğlum prensin arkadaşı olsunlar. Ne gerekiyorsa vereceğiz. Eğer rehber (olabilecek) gemici varsa, o da gelsin ve (onların hepsi) prensi sağ salım geri getirsinler!” Daha sonra, bu buyruğu işiten beş yüz tüccar toplanıp, içeriye (sarayın içine) önerilerini) arz ettiler: “Hepimiz İyi Düşünceli Prens’in hizmetine gideceğiz. O ölürse birlikte öleceğiz. Geri dönerse, birlikte döneceğiz.” diye öneri verdiler.	UYUM İtaatli Olmak	“Ucunda ölüm bile olsa devlet büyüklerinin buyruklarına itaat etmek gerekir.”	1	2	3
	Düzeltilmeli ise karşılığı:						

EK 3. Araştırma Bulguları İçerisinde Yer Verilemeyen Tablolar

Ek 3.1.

Köktürk ve Uygur Dönemi Dönemi Eserlerindeki Sosyal Değerlerin Önem Düzeyine İlişkin Frekans, Yüzde, Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Maddeler	Hiç Önemli Değil		Önemli Değil		Orta Derecede Önemli		Önemli		Çok Önemli		$\bar{X}$	SS
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%		
Sosyal Güç Sahibi Olmak	4	0.9	10	2.3	57	13.3	175	41.0	181	42.4	4.22	.83
Otorite Sahibi Olmak	5	1.2	22	5.2	77	18.0	184	43.1	139	32.6	4.01	.91
Zengin Olmak	17	4.0	61	14.3	129	30.2	111	26.0	109	25.5	3.55	1.13
Toplumdaki Görünümü Koruyabilmek	7	1.6	5	1.2	46	10.8	179	40.5	196	45.9	4.28	.83
Sosyal Saygınlık	4	0.9	8	1.9	42	9.8	154	36.1	279	51.3	4.35	.81
Başarılı Olmak	0	0	1	0.2	31	7.3	149	34.9	246	57.6	4.50	.64
Yetkin/Muktedir Olmak	2	0.5	11	2.6	68	15.9	181	42.4	165	38.6	4.16	.82
Hırslı Olmak	15	3.5	33	7.7	142	33.3	131	30.7	106	24.8	3.66	1.04
Sözü Geçen Biri Olmak	6	1.4	16	3.7	65	15.2	175	41.0	165	38.6	4.12	.90
Zeki Olmak	5	1.2	17	4.0	55	12.9	164	38.4	186	43.6	4.19	.89
Hayattan Tat Almak	3	0.7	13	3.0	58	13.6	120	28.1	233	54.6	4.33	.87
Zevk	6	1.4	25	5.9	105	24.6	141	33.0	150	35.1	3.95	.99
İsteklerine Düşkün Olmak	18	4.2	53	12.4	135	31.6	124	29.0	97	22.7	3.54	1.09
Heyecanlı Bir Yaşam	17	4.0	47	11.0	128	30.0	120	28.1	115	26.9	3.63	1.11
Değişken Bir Hayat	26	6.1	66	15.5	124	29.0	104	24.4	107	25.1	3.47	1.20
Cesur Olmak	5	1.2	13	3.0	60	14.1	146	34.2	203	47.5	4.24	.89
Yaratıcı Olmak	6	1.4	11	2.6	62	14.5	136	31.9	212	49.6	4.26	.90
Merak Duyabilmek	3	0.7	12	2.8	55	12.9	139	32.6	218	51.1	4.30	.85
Özgürlük	5	1.2	12	2.8	35	8.2	98	23.0	277	64.9	4.48	.85
Kendi Amaçlarını Seçmek	3	0.7	10	2.3	43	10.1	102	23.9	269	63.0	4.46	.82
Bağımsız Olmak	5	1.2	12	2.8	35	8.2	98	23.0	277	64.9	4.48	.85
Kendine Saygısı Olmak	4	0.9	3	0.7	27	6.3	74	17.3	319	74.7	4.64	.72
Açık Fikirli Olmak	4	0.9	7	1.6	31	7.3	114	26.7	271	63.5	4.50	.78
Erdemli Olmak	2	0.5	6	1.4	22	5.2	81	19.0	316	74.0	4.64	.69
Sosyal Adalet	4	0.9	9	2.1	17	4.0	81	19.0	316	74.0	4.63	.74
Eşitlik	6	1.4	6	1.4	22	5.2	76	17.8	317	74.2	4.62	.74
Dünyada Barışı İstemek	8	1.9	7	1.6	23	5.4	63	14.8	326	76.3	4.62	.77
Güzel Bir Dünya	7	1.6	6	1.4	18	4.2	67	15.7	329	77.0	4.65	.77
Doğayla Bütünlük İçinde Olmak	9	2.1	7	1.6	43	10.1	96	22.5	272	63.7	4.44	.89
Çevreyi Korumak	9	2.1	6	1.4	30	7.0	89	20.8	293	68.6	4.52	.85
İç Huzur	9	2.1	5	1.2	21	4.9	85	19.9	307	71.9	4.58	.82
Yardımsever Olmak	5	1.2	2	0.5	25	5.9	100	23.4	295	69.1	4.59	.73
Dürüst Olmak	5	1.2	4	0.9	29	6.8	81	19.0	308	72.1	4.60	.76
Bağışlayıcı Olmak	6	1.4	7	1.6	39	9.1	106	24.8	269	63.0	4.46	.84
Sadık Olmak	6	1.4	4	0.9	29	6.8	88	20.6	300	70.3	4.57	.78
Sorumlu Olmak	7	1.6	5	1.2	21	4.9	121	28.3	273	63.9	4.52	.79
Gerçek Dostluk	8	1.9	9	2.1	10	2.3	84	19.7	316	74.0	4.62	.80
Olgun Sevgi	3	0.7	3	0.7	30	7.0	105	24.6	286	67.0	4.56	.72
Manevi Bir Hayat	4	0.9	8	1.9	27	6.3	92	21.5	296	69.3	4.56	.77
Anlamlı Bir Hayat	8	1.9	9	2.1	22	5.2	98	23.0	290	67.9	4.53	.84
Alçakgönüllü Olmak	7	1.6	9	2.1	27	6.3	105	24.6	279	65.3	4.50	.84
Dindar Olmak	21	4.9	24	5.6	57	13.3	111	26.0	214	50.1	4.11	1.14

Ek 3.1. (Devamı)

Kendine Düşen Hayatı Kabullenmek	27	6.3	52	12.2	86	20.1	102	23.9	160	37.5	3.74	1.25
Geleneklere Saygılı Olmak	13	3.0	17	4.0	62	14.5	125	29.3	210	49.2	4.18	1.02
İlimli Olmak	6	1.4	9	2.1	72	16.9	132	30.9	208	48.7	4.23	.90
Mahremiyete - Özel Hayata Saygı	7	1.6	2	0.5	31	7.3	84	19.7	303	71.0	4.58	.78
Kibar Olmak	7	1.6	16	3.7	45	10.5	122	28.6	237	55.5	4.33	.92
İtaatkâr Olmak	33	7.7	38	8.9	86	20.1	87	20.4	183	42.9	3.82	1.29
Ana Babaya ve Yaşlılara Değer Vermek	8	1.9	8	1.9	28	6.6	73	17.1	310	72.6	4.57	.85
Kendini Denetleyebilmek	3	0.7	9	2.1	37	8.7	102	23.9	276	64.6	4.50	.79
Ulusal Güvenlik	6	1.4	3	0.7	21	4.9	67	15.7	330	77.3	4.67	.73
Toplumsal Düzen	4	0.9	7	1.6	20	4.7	69	16.2	327	76.6	4.66	.73
Temiz Olmak	6	1.4	6	1.4	21	4.9	71	16.6	323	75.6	4.64	.76
Aile Güvenliği	3	0.7	8	1.9	21	4.9	54	12.6	341	79.9	4.69	.71
İyiliğe Karşılık Vermek	5	1.2	9	2.1	25	5.9	89	20.8	299	70.0	4.56	.79
Bağlılık Duygusu	6	1.4	10	2.3	43	10.1	108	25.3	260	60.9	4.42	.87
Sağlıklı Olmak	5	1.2	5	1.2	20	4.7	70	16.4	327	76.6	4.66	.73

Ek 3.2.

Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerindeki Sosyal Değerlerin Günümüzde Algılanma Düzeyine İlişkin Frekans, Yüzde, Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Maddeler	Kesinlikle Geçersiz		Geçersiz		Orta Derecede Geçerli		Geçerli		Kesinlikle Geçerli		$\bar{X}$	SS
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
1. Sosyal Güç Sahibi Olmak	5	1.2	7	1.6	67	15.7	118	27.6	230	53.9	4.31	.88
2. Otorite Sahibi Olmak	5	1.2	10	2.3	60	14.1	138	32.3	214	50.1	4.28	.88
3. Zengin Olmak	6	1.4	18	4.2	54	12.6	112	26.2	237	55.5	4.30	.94
4. Toplumdaki Görünümü Korumak	9	2.1	9	2.1	73	17.1	131	30.7	205	48.0	4.21	.94
5. Sosyal Saygınlık	2	0.5	13	3.0	73	17.1	118	27.6	221	51.8	4.27	.88
6. Başarılı Olmak	6	1.4	12	2.8	49	11.5	137	32.1	223	52.2	4.31	.88
7. Yetkin/Muktedir Olmak	9	2.1	14	3.3	71	16.6	136	31.9	197	46.1	4.16	.96
8. Hırslı Olmak	3	0.7	17	4.0	109	25.5	125	29.3	173	40.5	4.05	.94
9. Sözü Geçen Biri Olmak	6	1.4	12	2.8	74	17.3	127	29.7	208	48.7	4.22	.92
10. Zeki Olmak	17	4.0	26	6.1	83	19.4	126	29.5	175	41.0	3.97	1.09
11. Hayattan Tat Almak	19	4.4	26	6.1	111	26.0	105	24.6	166	38.9	3.87	1.13
12. Zevk	16	3.7	23	5.4	106	24.8	131	30.7	151	35.4	3.89	1.07
13. İsteklerine Düşkün Olmak	17	4.0	34	8.0	102	23.9	121	28.3	153	35.8	3.84	1.12
14. Heyecanlı Bir Yaşam	15	3.5	53	12.4	114	26.7	127	29.7	118	27.6	3.66	1.11
15. Değişken Bir Hayat	20	4.7	55	12.9	117	27.4	116	27.2	119	27.9	3.61	1.16
16. Cesur Olmak	19	4.4	41	9.6	99	23.2	127	29.7	141	33.0	3.77	1.14
17. Yaratıcı Olmak	13	3.0	45	10.5	95	22.2	120	28.1	154	36.1	3.83	1.12
18. Merak Duyabilmek	21	4.9	40	9.4	87	20.4	130	30.4	149	34.9	3.81	1.16
19. Özgürlük	24	5.6	38	8.9	88	20.6	97	22.7	180	42.2	3.87	1.21
20. Kendi Amaçlarını Seçmek	21	4.9	34	8.0	94	22.0	102	23.9	176	41.2	3.89	1.17
21. Bağımsız Olmak	23	5.4	30	7.0	89	20.8	109	25.5	176	41.2	3.90	1.17
22. Kendine Saygısı Olmak	19	4.4	40	9.4	95	22.2	97	22.7	176	41.2	3.87	1.18
23. Açık Fikirli Olmak	28	6.6	52	12.2	96	22.5	98	23.0	153	35.8	3.69	1.25
24. Erdemli Olmak	38	8.9	63	14.8	83	19.4	97	22.7	146	34.2	3.59	1.33
25. Sosyal Adalet	54	12.6	75	17.6	79	18.5	82	19.2	137	32.1	3.41	1.41
26. Eşitlik	66	15.5	59	13.8	87	20.4	71	16.6	144	33.7	3.39	1.46
27. Dünyada Barışı İstemek	60	14.1	45	10.5	87	20.4	83	19.4	152	35.6	3.52	1.42
28. Güzel Bir Dünya	56	13.1	56	13.1	95	22.2	71	16.6	149	34.9	3.47	1.41
29. Doğayla Bütünlük İçinde Olmak	59	13.8	64	15.0	87	20.4	86	20.1	131	30.7	3.38	1.41
30. Çevreyi Korumak	61	14.3	58	13.6	95	22.2	80	18.7	133	31.1	3.38	1.41
31. İç Huzur	43	10.1	56	13.1	112	26.2	87	20.4	129	30.2	3.48	1.31
32. Yardımsever Olmak	40	9.4	52	12.2	125	29.3	87	20.4	123	28.8	3.47	1.28
33. Dürüst Olmak	46	10.8	73	17.1	112	26.2	67	15.7	129	30.2	3.37	1.35
34. Bağışlayıcı Olmak	42	9.8	71	16.6	115	26.9	85	19.9	114	26.7	3.37	1.30
35. Sadık Olmak	49	11.5	69	16.2	109	25.5	70	16.4	130	30.4	3.38	1.36
36. Sorumlu Olmak	24	5.6	57	13.3	130	30.4	108	25.3	108	25.3	3.51	1.17
37. Gerçek Dostluk	56	13.1	74	17.3	129	30.2	74	17.3	94	22.0	3.18	1.31
38. Olgun Sevgi	41	9.6	79	18.5	135	31.6	68	15.9	104	24.4	3.27	1.28
39. Manevi Bir Hayat	42	9.8	77	18.0	129	30.2	76	17.8	103	24.1	3.28	1.28
40. Anlamlı Bir Hayat	38	8.9	69	16.2	134	31.4	71	16.6	115	26.9	3.37	1.28

Ek 3.2. (Devamı)

41. Alçakgönüllü Olmak	51	11.9	79	18.5	120	28.1	74	17.3	103	24.1	3.23	1.32
42. Dindar Olmak	40	9.4	60	14.1	144	33.7	80	18.7	103	24.1	3.34	1.25
43. Kendine Düşen Hayatı Kabullemek	52	12.2	83	19.4	127	29.7	87	20.4	78	18.3	3.13	1.27
44. Geleneklere Saygılı Olmak	47	11.0	71	16.6	141	33.0	85	19.9	83	19.4	3.20	1.24
45. İlimli Olmak	34	8.0	75	17.6	153	35.8	86	20.1	79	18.5	3.24	1.18
46. Mahremiyete - Özel Hayata Saygı	64	15.0	78	18.3	107	25.1	69	16.2	109	25.5	3.19	1.39
47. Kibar Olmak	46	10.8	70	16.4	132	30.9	81	19.0	98	23.0	3.27	1.28
48. İtaatkâr Olmak	39	9.1	70	16.4	142	33.3	73	17.1	103	24.1	3.31	1.25
49. Ana Babaya ve Yaşlılara Değer Vermek	40	9.4	62	14.5	141	33.0	71	16.6	113	26.5	3.36	1.27
50. Kendini Denetleyebilmek	36	8.4	76	17.8	122	28.6	88	20.6	105	24.6	3.35	1.26
51. Ulusal Güvenlik	34	8.0	61	14.3	110	25.8	83	19.4	139	32.6	3.54	1.29
52. Toplumsal Düzen	32	7.5	59	13.8	124	29.0	86	20.1	126	29.5	3.50	1.25
53. Temiz Olmak	20	4.7	45	10.5	128	30.0	105	24.6	129	30.2	3.65	1.15
54. Aile Güvenliği	23	5.4	48	11.2	117	27.4	105	24.6	134	31.4	3.65	1.19
55. İyiliğe Karşılık Vermek	36	8.4	72	16.9	128	30.0	77	18.0	114	26.7	3.38	1.27
56. Bağlılık Duygusu	32	7.5	54	12.6	143	33.5	95	22.2	103	24.1	3.43	1.19
57. Sağlıklı Olmak	22	5.2	27	6.3	109	25.5	94	22.0	175	41.0	3.87	1.17

Ek 3.3.

Köktürk ve Uygur Dönemi Eserlerinde Yer Alan Değer Tanımlamalarına İlişkin Frekans, Yüzde, Aritmetik Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Maddeler	Kesinlikle Katılmıyorum		Kısmen Katılmıyorum		Katılıyorum		Kesinlikle Katılıyorum		X	S		
	f	%	f	%	f	%	f	%				
1. Başarıyı takdir etmek ve başarılı kişiyi / kişileri ödüllendirmek gerekir.	14	3.3	7	1.6	22	5.2	148	34.7	236	55.3	4.37	.91
2. Başarılı olmak için yılmadan adım adım ilerlemek gerekir.	13	3.0	5	1.2	11	2.6	125	29.3	273	63.9	4.50	.86
3. Amaca ulaşmak için geceli gündüzlü çalışmak gerekir.	20	4.7	34	8.0	121	28.3	125	29.3	127	29.7	3.71	1.11
4. Herkes kendi kaderi üzerinde güç sahibidir.	24	5.6	22	5.2	91	21.3	149	34.9	141	33.0	3.85	1.12
5. Akılsızca, bilgisizce kötü niyetli kişilere, şeytana uymak, isyan ve hata doğurur.	57	13.3	13	3.0	30	7.0	119	27.9	208	48.7	3.96	1.37
6. Bir toplum arkadan vurularak hile ile yok edilmek istendiğinde bunu yapan kişi, güçlü veya güçsüz de olsa başarıya ulaşabilecektir.	172	40.3	76	17.8	65	15.2	48	11.2	66	15.5	2.44	1.49
7. Bilgelik vasfı olmayan devlet yöneticileri ve yardımcıları halkı felakete sürüklerken, bilge devlet yöneticileri ve yardımcıları halkı huzura kavuşturur.	33	7.7	21	4.9	46	10.8	90	21.1	237	55.5	4.12	1.24
8. Devlet yöneticilerinin savaşta yenik düşen halka adaletli davranması, onların haklarını elinden almaması gerekir.	19	4.4	8	1.9	30	7.0	109	25.5	261	61.1	4.37	1.01
9. Doğayla iç içe yaşam mutluluk verir.	12	2.8	9	2.1	31	7.3	108	25.3	267	62.5	4.43	.92
10. Kötü düşünceli olmak, söylenmeyecek sözler söylemek, günahlar işlemek yoluyla bireyler kendilerine kötülük ederler.	12	2.8	11	2.6	23	5.4	126	29.5	255	59.7	4.41	.92
11. Doğada yaşamını sürdüren her türlü canlıya eziyet etmekten, onları öldürmekten kaçınmak erdemdir.	16	3.7	6	1.4	13	3.0	76	17.8	316	74.0	4.57	.92
12. Toprağı işlemek, avcılık yapmak canlıların ölümüne sebep olur, çevreye zarar verir.	62	14.5	59	13.8	94	22.0	66	15.5	146	34.2	3.41	1.44

Ek 3.3. (Devamı)

13. Bağımsızlığını kaybeden toplumlar ana dili koruma, ana dilde isim ve unvanlar kullanma geleneğini de yaşatamazlar.	18	4.2	21	4.9	51	11.9	82	19.2	255	59. 7	4.25	1.11
14. Geleneklere, emir ve yasaklara sözüyle, gönlüyle, vücuduyla ve tüm benliğiyle bağlı olmayanlar yanılacaklardır.	31	7.3	30	7.0	100	23.4	100	23.4	162	37. 9	3.79	1.23
15. Yürekten dilenen dilekler Tanrı tarafından kabul edilir.	19	4.4	20	4.7	51	11.9	97	22.7	240	56. 2	4.22	1.11
16. Toplumdaki saygınlık, Tanrıdan gelen baht ile elde edilebilir.	67	15.7	58	13.6	97	22.7	86	20.1	119	27. 9	3.31	1.41
17. Zayıf yöneticilerin aldığı kararlar ile yanlış devlet politikaları, bey olmaya layık evlatların kul, hanım olmaya layık evlatların cariyeye olmasına sebep olur.	22	5.2	35	8.2	73	17.1	110	25.8	187	43. 8	3.95	1.18
18. Tanrı'nın lütfettiği, baht verdiği kişiler, devlet yönetiminde saygın bir yere sahiptir.	67	15.7	77	18.0	90	21.1	91	21.3	102	23. 9	3.20	1.39
19. Devlet yöneticileri gerektiği durumlarda dizlilere diz çöktürerek, başlılara baş eğdirerek sosyal güçlerini artırabilirler.	66	15.5	50	11.7	82	19.2	108	25.3	121	28. 3	3.39	1.40
20. Devletini ayakta tutabilen, güçlendiren yöneticiler, kendilerine yaraşır mevki ve makamları hak ederler.	23	5.4	22	5.2	69	16.2	120	28.1	193	45. 2	4.03	1.14
21. Devlet yönetimine ve otoritesine tabi olmayan halklar cezalandırılmalıdır.	48	11.2	38	8.9	81	19.0	108	25.3	152	35. 6	3.65	1.34
22. Vatani müdafaa söz konusu olduğunda kaçmak, toplumdaki olumlu görünümü bozacaktır.	23	5.4	7	1.6	44	10.3	94	22.0	259	60. 7	4.31	1.08
23. Babanın yokluğunda anne, aileyi koruyup kollayandır.	12	2.8	5	1.2	23	5.4	86	20.1	301	70. 5	4.54	.87
24. Atalardan miras kalan vatan toprağına bağlılık, vatani koruyup kollamayı gerektirir.	8	1.9	8	1.9	17	4.0	66	15.5	328	76. 8	4.64	.81
25. Binlerce yıllık devlet mirası olan sembollere, armalara sahip çıkmak ve onları devam ettirmek gerekir.	6	1.4	4	0.9	33	7.7	107	25.1	277	64. 9	4.51	.79
26. Ulusal güvenlik için komşu ülkelerle ilişkileri iyi tutmak gerekir.	2	0.5	5	1.2	43	10.1	166	38.9	211	49. 4	4.36	.75
27. Devletin bekası için, en üst kademesinden en alt kademesine kadar tüm devlet teşkilatı çalışmalı, gerekli önlemleri almalıdır.	2	0.5	5	1.2	18	4.2	96	22.5	306	71. 7	4.64	.67

Ek 3.3. (Devamı)

28.	Toplumda belli bir sürede oluşmuş düzeni bozmamak gerekir.	9	2.1	14	3.3	74	17.3	118	27.6	212	49. 6	4.19	.98
29.	Dış güçlerin hilekâr davranışları neticesinde ortaya çıkan kışkırtmalar devlet düzenini sarsar, toplumsal düzeni bozar.	6	1.4	8	1.9	32	7.5	110	25.8	271	63. 5	4.48	.83
30.	Halkın güvenliği ve toplumsal düzenin bozulmaması için organize olma-ekip ruhu gerekir.	2	0.5	5	1.2	17	4.0	97	22.7	306	71. 7	4.64	.66
31.	Halkın ateş ve su gibi birbirine düşmesi, birbirine düşman olması, toplumsal düzeni bozar.	4	0.9	7	1.6	21	4.9	60	14.1	335	78. 5	4.68	.73
32.	Bu dünyada yaptığımız iyilikler, öldükten sonra(ki yaşamda) rahatlık sağlar.	11	2.6	10	2.3	34	8.0	89	20.8	283	66. 3	4.46	.93
33.	Diriltirse Tanrı diriltir, öldürürse Tanrı öldürür; ölüm de yaşam da Tanrıdandır.	13	3.0	6	1.4	31	7.3	70	16.4	307	71. 9	4.53	.92
34.	Gerçek sevgi Tanrı katında da değer kazandırır.	10	2.3	8	1.9	25	5.9	76	17.8	308	72. 1	4.56	.87
35.	Aileye karşı sorumluluk duyarak çalışmak, mutluluk getirir.	6	1.4	8	1.9	30	7.0	98	23.0	285	66. 7	4.52	.82
36.	Devlet yöneticileri halkı doyurmakla, koruyup kollamakla, zenginlik ve refaha ulaştırmakla yükümlü oldukları için gece gündüz demeden çalışmalıdır.	3	0.7	9	2.1	59	13.8	128	30.0	228	53. 4	4.33	.84
37.	Devlete tabi olmayan, isyancı halk kitlelerine karşı bağışlayan olmak değil, cezalandırıcı olmak gerekir.	22	5.2	21	4.9	92	21.5	92	21.5	200	46. 8	4.00	1.16
38.	Hayatı sevinciyle, korkusuyla, tüm heyecanlarıyla yaşamak için bahtı açık olmak gerekir.	28	6.6	48	11.2	113	26.5	104	24.4	134	31. 4	3.63	1.22
39.	Hasislik edip başkalarını düşünmekten, onlarla paylaşımda bulunmaktan, zekât vermekten kaçınmak, tövbe etmeyi gerektirir.	15	3.5	27	6.3	64	15.0	143	33.5	178	41. 7	4.04	1.07
40.	İnsanları aldatmak, hile yapmak, tövbe etmeyi gerektirir.	14	3.3	14	3.3	43	10.1	127	29.7	229	53. 6	4.27	.99
41.	Kendi devlet yönetimine sadık olmayanlar başka milletlerin esiri olmaya mahkûmdur.	7	1.6	9	2.1	36	8.4	93	21.8	282	66. 0	4.49	.86
42.	Kim anne babasının gönlünü kırarsa, o kişi cehennemliktir (günahkârdır), evlattan sayılmaz.	12	2.8	17	4.0	85	19.9	104	24.4	209	48. 9	4.13	1.04
43.	Devlet yöneticilerinin akıllı olmalarının yanı sıra yiğit, alp olmaları da beklenir.	5	1.2	10	2.3	32	7.5	97	22.7	283	66. 3	4.51	.83

Ek 3.3. (Devamı)

44. Ülke düşman işgali altındayken korkmadan savaşmak, vatani müdafaa etmek gerekir.	8	1.9	6	1.4	25	5.9	72	16.9	316	74. 0	4.60	.82
45. Kendini bilen insanın hata yaptığını, günah işlediğini fark ettiğinde pişmanlık duyarak tövbe etmesi beklenir.	4	0.9	12	2.8	42	9.8	98	23.0	271	63. 5	4.45	.85
46. Ucunda ölüm bile olsa devlet büyüklerinin buyruklarına itaat etmek gerekir.	54	12. 6	34	8.0	77	18.0	98	23.0	164	38. 4	3.67	1.38
47. Canlıları öldürmenin bedeli ne kadar ağır ise, öldürmemenin sevabı da o kadar fazladır.	12	2.8	25	5.9	56	13.1	118	27.6	216	50. 6	4.17	1.05
48. Devleti ve onun kurumlarını, varlık ve zenginlik ayakta tutar.	20	4.7	31	7.3	103	24.1	118	27.6	155	36. 3	3.84	1.14
49. Bir baba evladının gönlünü kırmamak için tüm mal varlığını feda edebilmelidir.	25	5.9	60	14.1	100	23.4	85	19.9	157	36. 8	3.68	1.26
50. Yapılan iyilikler karşısında her ne olursa olsun değerbilir olmak gerekir.	5	1.2	7	1.6	28	6.6	122	28.6	265	62. 1	4.49	.79

Ek 3.4.

Cinsiyet Değişkeni Bakımından Değer Tanımlarına İlişkin Mann-Whitney U Testi Sonuçları

Maddeler	Grup	n	Sıra Ort.	Sıra Toplamı	U	Z	p
1. Başarıyı takdir etmek ve başarılı kişiyi / kişileri ödüllendirmek gerekir.	Kız	278	214.65	59671.5	20531.5	-.166	.868
	Erkek	149	212.80	31706.5			
2. Başarılı olmak için yılmadan adım adım ilerlemek gerekir.	Kız	278	216.05	60063	20140	-.556	.578
	Erkek	149	210.17	31315			
3. Amaca ulaşmak için geceli gündüzlü çalışmak gerekir.	Kız	278	213.89	59460.5	20679.5	-.027	.979
	Erkek	149	214.21	31917.5			
4. Herkes kendi kaderi üzerinde güç sahibidir.	Kız	278	213.58	59375	20594	-.101	.920
	Erkek	149	214.79	32003			
5. Akılsızca, bilgisizce kötü niyetli kişilere, şeytana uymak, isyan ve hata doğurur.	Kız	278	214.81	59718	20485	-.200	.841
	Erkek	149	212.48	31660			
6. Bir toplum arkadan vurularak hile ile yok edilmek istendiğinde bunu yapan kişi, güçlü veya güçsüz de olsa başarıya ulaşabilecektir.	Kız	278	202.80	56378.5	17597.5	-2.670	.008*
	Erkek	149	234.90	34999.5			
7. Bilgelik vasfı olmayan devlet yöneticileri ve yardımcıları halkı felakete sürüklerken, bilge devlet yöneticileri ve yardımcıları halkı huzura kavuşturur.	Kız	278	209.90	58351.5	19570.5	-1.038	.299
	Erkek	149	221.65	33026.5			
8. Devlet yöneticilerinin savaşta yenik düşen halka adaletli davranması, onların haklarını elinden almaması gerekir.	Kız	278	217.29	60406	19797	-.866	.387
	Erkek	149	207.87	30972			
9. Doğayla iç içe yaşam mutluluk verir.	Kız	278	211.15	58700	19919	-.758	.448
	Erkek	149	219.32	32678			
10. Kötü düşünceli olmak, söylenmeyecek sözler söylemek, günahlar işlemek yoluyla bireyler kendilerine kötülük ederler.	Kız	278	220.76	61370.5	18832.5	-1.771	.076
	Erkek	149	201.39	30007.5			
11. Doğada yaşamını sürdüren her türlü canlıya eziyet etmekten, onları öldürmekten kaçınmak erdemdir.	Kız	278	216.61	60218.5	19984.5	-.779	.436
	Erkek	149	209.12	31159.5			
12. Toprağı işlemek, avcılık yapmak canlıların ölümüne sebep olur, çevreye zarar verir.	Kız	278	214.11	59522.5	20680.5	-.026	.979
	Erkek	149	213.80	31855.5			
13. Bağımsızlığını kaybeden toplumlar ana dili koruma, ana dilde isim ve unvanlar kullanma geleneğini de yaşatamazlar.	Kız	278	208.90	58075.5	19294.5	-1.321	.186
	Erkek	149	223.51	33302.5			
14. Geleneklere, emir ve yasaklara sözüyle, gönüyle, vücuduyla ve tüm benliğiyle bağlı olmayanlar yanılacaklardır.	Kız	278	217.65	60508	19695	-.873	.383
	Erkek	149	207.18	30870			
15. Yürekten dilenen dilekler Tanrı tarafından kabul edilir.	Kız	278	222.98	61987.5	18215.5	-2.283	.022*
	Erkek	149	197.25	29390.5			
16. Toplumdaki saygınlık, Tanrıdan gelen baht ile elde edilebilir.	Kız	278	217.20	60381.5	19821.5	-.750	.453
	Erkek	149	208.03	30996.5			

Ek 3.4. (Devamı)

17. Zayıf yöneticilerin aldığı kararlar ile yanlış devlet politikaları, bey olmaya layık evlatların kul, hanım olmaya layık evlatların cariyeye olmasına sebep olur.	Kız	278	210.10	58407.5	19626.5	-.944	.345
	Erkek	149	221.28	32970.5			
18. Tanrı'nın lütfettiği, baht verdiği kişiler, devlet yönetiminde saygın bir yere sahiptir.	Kız	278	213.54	59365.5	20584.5	-.106	.915
	Erkek	149	214.85	32012.5			
19. Devlet yöneticileri gerektiği durumlarda dizlilere diz çöktürerek, başlılara baş eğdirerek sosyal güçlerini artırabilirler.	Kız	278	211.73	58860	20079	-.534	.593
	Erkek	149	218.24	32518			
20. Devletini ayakta tutabilen, güçlendiren yöneticiler, kendilerine yaraşır mevki ve makamları hak ederler.	Kız	278	215.89	60018	20185	-.461	.645
	Erkek	149	210.47	31360			
21. Devlet yönetimine ve otoritesine tabi olmayan halklar cezalandırılmalıdır.	Kız	278	210.08	58403	19622	-.929	.353
	Erkek	149	221.31	32975			
22. Vatani müdafaa söz konusu olduğunda kaçmak, toplumdaki olumlu görünümü bozacaktır.	Kız	278	211.56	58813	20032	-.639	.523
	Erkek	149	218.56	32565			
23. Babanın yokluğunda anne, aileyi koruyup kollayandır.	Kız	278	224.19	62325.5	17877.5	-2.911	.004*
	Erkek	149	194.98	29052.5			
24. Atalardan miras kalan vatan toprağına bağlılık, vatani koruyup kollamayı gerektirir.	Kız	278	221.91	61692	18511	-2.456	.014*
	Erkek	149	199.23	29686			
25. Binlerce yıllık devlet mirası olan sembollere, armalara sahip çıkmak ve onları devam ettirmek gerekir.	Kız	278	217.82	60553	19650	-1.035	.300
	Erkek	149	206.88	30825			
26. Ulusal güvenlik için komşu ülkelerle ilişkileri iyi tutmak gerekir.	Kız	278	216.45	60172.5	20030.5	-.618	.536
	Erkek	149	209.43	31205.5			
27. Devletin bekası için, en üst kademesinden en alt kademesine kadar tüm devlet teşkilatı çalışmalı, gerekli önlemleri almalıdır.	Kız	278	217.88	60571	19632	-1.127	.260
	Erkek	149	206.76	30807			
28. Toplumda belli bir sürede oluşmuş düzeni bozmamak gerekir.	Kız	278	216.04	60058.5	20144.5	-.505	.613
	Erkek	149	210.20	31319.5			
29. Dış güçlerin hilekâr davranışları neticesinde ortaya çıkan kışkırtmalar devlet düzenini sarsar, toplumsal düzeni bozar.	Kız	278	216.00	60049	20154	-.538	.591
	Erkek	149	210.26	31329			
30. Halkın güvenliği ve toplumsal düzenin bozulmaması için organize olma-ekip ruhu gerekir.	Kız	278	218.01	60606.5	19596.5	-1.164	.244
	Erkek	149	206.52	30771.5			
31. Halkın ateş ve su gibi birbirine düşmesi, birbirine düşman olması, toplumsal düzeni bozar.	Kız	278	216.03	60055.5	20147.5	-.647	.518
	Erkek	149	210.22	31322.5			

Ek 3.4. (Devamı)

32. Bu dünyada yaptığımız iyilikler, öldükten sonra(ki yaşamda) rahatlık sağlar.	Kız	278	214.03	59500	20703	-.008	.994
	Erkek	149	213.95	31878			
33. Diriltirse Tanrı diriltir, öldürürse Tanrı öldürür; ölüm de yaşam da Tanrıdandır.	Kız	278	223.55	62148	18055	-2.767	.006*
	Erkek	149	196.17	29230			
34. Gerçek sevgi Tanrı katında da değer kazandırır.	Kız	278	221.39	61547	18656	-2.149	.032*
	Erkek	149	200.21	29831			
35. Aileye karşı sorumluluk duyarak çalışmak, mutluluk getirir.	Kız	278	218.97	60875	19328	-1.370	.171
	Erkek	149	204.72	30503			
36. Devlet yöneticileri halkı doyurmakla, koruyup kollamakla, zenginlik ve refaha ulaştırmakla yükümlü oldukları için gece gündüz demeden çalışmalıdır.	Kız	278	207.78	57763.5	18982.5	-1.572	.116
	Erkek	149	225.60	33614.5			
37. Devlete tabi olmayan, isyancı halk kitlelerine karşı bağışlayan olmak değil, cezalandırıcı olmak gerekir.	Kız	278	207.49	57682	18901	-1.590	.112
	Erkek	149	226.15	33696			
38. Hayatı sevinciyle, korkusuyla, tüm heyecanlarıyla yaşamak için bahtı açık olmak gerekir.	Kız	278	204.61	56881.5	18100.5	-2.222	.026*
	Erkek	149	231.52	34496.5			
39. Hasislik edip başkalarını düşünmekten, onlarla paylaşımında bulunmaktan, zekât vermekten kaçınmak, tövbe etmeyi gerektirir.	Kız	278	214.60	59660	20543	-.147	.883
	Erkek	149	212.87	31718			
40. İnsanları aldatmak, hile yapmak, tövbe etmeyi gerektirir.	Kız	278	215.29	59851	20352	-.326	.744
	Erkek	149	211.59	31527			
41. Kendi devlet yönetimine sadık olmayanlar başka milletlerin esiri olmaya mahkûmdur.	Kız	278	212.10	58962.5	20181.5	-.520	.603
	Erkek	149	217.55	32415.5			
42. Kim anne babasının gönlünü kırarsa, o kişi cehennemliktir (günahkârdır), evlattan sayılmaz.	Kız	278	212.56	59092.5	20311.5	-.354	.723
	Erkek	149	216.68	32285.5			
43. Devlet yöneticilerinin akıllı olmalarının yanı sıra yiğit, alp olmaları da beklenir.	Kız	278	217.18	60377	19826	-.872	.383
	Erkek	149	208.06	31001			
44. Ülke düşman işgali altındayken korkmadan savaşmak, vatani müdafaa etmek gerekir.	Kız	278	218.31	60690	19513	-1.283	.199
	Erkek	149	205.96	30688			
45. Kendini bilen insanın hata yaptığını, günah işlediğini fark ettiğinde pişmanlık duyarak tövbe etmesi beklenir.	Kız	278	216.46	60174.5	20028.5	-.657	.511
	Erkek	149	209.42	31203.5			
46. Ucunda ölüm bile olsa devlet büyüklerinin buyruklarına itaat etmek gerekir.	Kız	278	215.00	59770.5	20432.5	-.239	.811
	Erkek	149	212.13	31607.5			
47. Canlıları öldürmenin bedeli ne kadar ağır ise, öldürmemenin sevabı da o kadar fazladır.	Kız	278	211.46	58786.5	20005.5	-.631	.528
	Erkek	149	218.73	32591.5			
48. Devleti ve onun kurumlarını, varlık ve zenginlik ayakta tutar.	Kız	278	213.05	59227	20446	-.228	.820
	Erkek	149	215.78	32151			

Ek 3.4. (Devamı)

49. Bir baba evladının gönlünü kırmamak için tüm mal varlığını feda edebilmelidir.	Kız	278	209.66	58286.5	19505.5	-1.030	.303
	Erkek	149	222.09	33091.5			
50. Yapılan iyilikler karşısında her ne olursa olsun değerbilir olmak gerekir.	Kız	278	219.64	61060.5	19142.5	-1.503	.133
	Erkek	149	203.47	30317.5			

Ek 3.5.

Sınıf Düzeyi Değişkeni Bakımından Değer Tanımlarına İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Maddeler	Grup	n	Sıra Ortalaması	sd	Ki-Kare	p	Anlamlı Fark
1. Başarıyı takdir etmek ve başarılı kişiyi / kişileri ödüllendirmek gerekir.	1. sınıf	36	197.51	3	5.778	.123	
	2. sınıf	65	201.54				
	3. sınıf	150	230.82				
	4. sınıf	176	207.64				
2. Başarıyı takdir etmek ve başarılı kişiyi / kişileri ödüllendirmek gerekir.	1. sınıf	36	235.72	3	2.349	.503	
	2. sınıf	65	212.69				
	3. sınıf	150	206.87				
	4. sınıf	176	216.12				
3. Amaca ulaşmak için geceli gündüzlü çalışmak gerekir.	1. sınıf	36	187.18	3	2.354	.502	
	2. sınıf	65	216.29				
	3. sınıf	150	212.31				
	4. sınıf	176	220.08				
4. Herkes kendi kaderi üzerinde güç sahibidir	1. sınıf	36	185.10	3	3.005	.391	
	2. sınıf	65	226.52				
	3. sınıf	150	212.53				
	4. sınıf	176	216.54				
5. Akılsızca, bilgisizce kötü niyetli kişilere, şeytana uymak, isyan ve hata doğurur.	1. sınıf	36	216.08	3	1.056	.788	
	2. sınıf	65	203.49				
	3. sınıf	150	220.26				
	4. sınıf	176	212.12				
6. Bir toplum arkadan vurularak hile ile yok edilmek istendiğinde bunu yapan kişi, güçlü veya güçsüz de olsa başarıya ulaşabilecektir.	1. sınıf	36	190.90	3	4.589	.204	
	2. sınıf	65	211.60				
	3. sınıf	150	204.77				
	4. sınıf	176	227.48				
7. Bilgelik vasfı olmayan devlet yöneticileri ve yardımcıları halkı felakete sürüklerken, bilge devlet yöneticileri ve yardımcıları halkı huzura kavuşturur.	1. sınıf	36	181.29	3	3.885	.274	
	2. sınıf	65	225.94				
	3. sınıf	150	215.87				
	4. sınıf	176	214.69				
8. Devlet yöneticilerinin savaşta yenik düşen halka adaletli davranması, onların haklarını elinden almaması gerekir.	1. sınıf	36	195.72	3	1.392	.707	
	2. sınıf	65	211.08				
	3. sınıf	150	218.69				
	4. sınıf	176	214.82				
9. Doğayla iç içe yaşam mutluluk verir.	1. sınıf	36	202.39	3	1.315	.726	
	2. sınıf	65	218.21				
	3. sınıf	150	208.84				
	4. sınıf	176	219.22				
10. Kötü düşünceli olmak, söylenmeyecek sözler söylemek, günahlar işlemek yoluyla bireyler kendilerine kötülük ederler.	1. sınıf	36	207.18	3	2.336	.506	
	2. sınıf	65	231.38				
	3. sınıf	150	214.76				
	4. sınıf	176	208.32				
11. Doğada yaşamını sürdüren her türlü canlıya eziyet etmekten, onları öldürmekten kaçınmak erdemdir.	1. sınıf	36	206.57	3	3.494	.322	
	2. sınıf	65	231.95				
	3. sınıf	150	206.62				
	4. sınıf	176	215.18				

Ek 3.5. (Devamı)

12. Toprağı işlemek, avcılık yapmak canlıların ölümüne sebep olur, çevreye zarar verir.	1. sınıf	36	222.75	3	4.490	.213
	2. sınıf	65	212.78			
	3. sınıf	150	198.43			
	4. sınıf	176	225.93			
13. Bağımsızlığını kaybeden toplumlar ana dili koruma, ana dilde isim ve unvanlar kullanma geleneğini de yaşatamazlar.	1. sınıf	36	178.90	3	4.271	.234
	2. sınıf	65	215.38			
	3. sınıf	150	220.22			
	4. sınıf	176	215.37			
14. Geleneklere, emir ve yasaklara sözüyle, gönlüyle, vücuduyla ve tüm benliğiyle bağlı olmayanlar yanılacaklardır.	1. sınıf	36	187.46	3	5.038	.169
	2. sınıf	65	238.71			
	3. sınıf	150	215.82			
	4. sınıf	176	208.75			
15. Yürekten dilenen dilekler Tanrı tarafından kabul edilir.	1. sınıf	36	201.10	3	6.537	.088
	2. sınıf	65	245.38			
	3. sınıf	150	212.39			
	4. sınıf	176	206.42			
16. Toplumdaki saygınlık, Tanrıdan gelen baht ile elde edilebilir.	1. sınıf	36	225.56	3	3.898	.273
	2. sınıf	65	238.57			
	3. sınıf	150	208.23			
	4. sınıf	176	207.48			
17. Zayıf yöneticilerin aldığı kararlar ile yanlış devlet politikaları, bey olmaya layık evlatların kul, hanım olmaya layık evlatların cariye olmasına sebep olur.	1. sınıf	36	196.67	3	2.310	.511
	2. sınıf	65	223.02			
	3. sınıf	150	221.54			
	4. sınıf	176	207.79			
18. Tanrı'nın lütfettiği, baht verdiği kişiler, devlet yönetiminde saygın bir yere sahiptir.	1. sınıf	36	205.50	3	2.525	.471
	2. sınıf	65	223.83			
	3. sınıf	150	222.95			
	4. sınıf	176	204.48			
19. Devlet yöneticileri gerektiği durumlarda dizlilere diz çöktürerek, başlılara baş eğdirerek sosyal güçlerini artırabilirler.	1. sınıf	36	222.58	3	2.235	.525
	2. sınıf	65	216.08			
	3. sınıf	150	222.81			
	4. sınıf	176	203.97			
20. Devletini ayakta tutabilen, güçlendiren yöneticiler, kendilerine yaraşır mevki ve makamları hak ederler.	1. sınıf	36	217.74	3	1.839	.606
	2. sınıf	65	220.75			
	3. sınıf	150	220.77			
	4. sınıf	176	204.97			
21. Devlet yönetimine ve otoritesine tabi olmayan halklar cezalandırılmalıdır.	1. sınıf	36	219.28	3	1.338	.720
	2. sınıf	65	222.13			
	3. sınıf	150	218.39			
	4. sınıf	176	206.18			
22. Vatani müdafaa söz konusu olduğunda kaçmak, toplumdaki olumlu görünümü bozacaktır.	1. sınıf	36	216.68	3	6.651	.084
	2. sınıf	65	242.13			
	3. sınıf	150	215.30			
	4. sınıf	176	201.95			
23. Babanın yokluğunda anne, aileyi koruyup kollayandır.	1. sınıf	36	242.85	3	6.491	.090
	2. sınıf	65	227.35			
	3. sınıf	150	214.37			
	4. sınıf	176	202.86			
24. Atalardan miras kalan vatan toprağına bağlılık, vatani koruyup kollamayı gerektirir.	1. sınıf	36	216.72	3	4.355	.226
	2. sınıf	65	232.36			
	3. sınıf	150	215.64			
	4. sınıf	176	205.26			

Ek 3.5. (Devamı)

25. Binlerce yıllık devlet mirası olan sembollere, armalara sahip çıkmak ve onları devam ettirmek gerekir.	1. sınıf	36	202.51	3	.976	.807
	2. sınıf	65	220.78			
	3. sınıf	150	210.73			
	4. sınıf	176	216.63			
26. Ulusal güvenlik için komşu ülkelerle ilişkileri iyi tutmak gerekir.	1. sınıf	36	200.43	3	.647	.886
	2. sınıf	65	212.46			
	3. sınıf	150	214.89			
	4. sınıf	176	216.59			
27. Devletin bekası için, en üst kademesinden en alt kademesine kadar tüm devlet teşkilatı çalışmalı, gerekli önlemleri almalıdır.	1. sınıf	36	215.18	3	1.726	.631
	2. sınıf	65	221.93			
	3. sınıf	150	218.64			
	4. sınıf	176	206.87			
28. Toplumda belli bir sürede oluşmuş düzeni bozmamak gerekir.	1. sınıf	36	228.28	3	1.864	.601
	2. sınıf	65	217.80			
	3. sınıf	150	204.54			
	4. sınıf	176	217.74			
29. Dış güçlerin hilekâr davranışları neticesinde ortaya çıkan kışkırtmalar devlet düzenini sarsar, toplumsal düzeni bozar.	1. sınıf	36	221.24	3	3.502	.321
	2. sınıf	65	223.94			
	3. sınıf	150	221.25			
	4. sınıf	176	202.67			
30. Halkın güvenliği ve toplumsal düzenin bozulmaması için organize olma-ekip ruhu gerekir.	1. sınıf	36	204.17	3	5.806	.121
	2. sınıf	65	231.10			
	3. sınıf	150	222.17			
	4. sınıf	176	202.73			
31. Halkın ateş ve su gibi birbirine düşmesi, birbirine düşman olması, toplumsal düzeni bozar.	1. sınıf	36	208.38	3	4.554	.208
	2. sınıf	65	224.71			
	3. sınıf	150	222.22			
	4. sınıf	176	204.19			
32. Bu dünyada yaptığımız iyilikler, öldükten sonra(ki yaşamda) rahatlık sağlar.	1. sınıf	36	237.22	3	10.616	.014 2>4 p=.021
	2. sınıf	65	244.99			
	3. sınıf	150	210.01			
	4. sınıf	176	201.20			
33. Diriltirse Tanrı diriltir, öldürürse Tanrı öldürür; ölüm de yaşam da Tanrıdandır.	1. sınıf	36	243.10	3	11.655	.009 2>4 p=.027
	2. sınıf	65	239.77			
	3. sınıf	150	212.82			
	4. sınıf	176	199.53			
34. Gerçek sevgi Tanrı katında da değer kazandırır.	1. sınıf	36	252.17	3	17.340	.001 1>4, p=.006 2>4 p=.012
	2. sınıf	65	237.28			
	3. sınıf	150	218.59			
	4. sınıf	176	193.69			
35. Aileye karşı sorumluluk duyarak çalışmak, mutluluk getirir.	1. sınıf	36	215.31	3	.149	.985
	2. sınıf	65	217.92			
	3. sınıf	150	212.16			
	4. sınıf	176	213.86			
36. Devlet yöneticileri halkı doyurmakla, koruyup kollamakla, zenginlik ve refaha ulaştırmakla yükümlü oldukları için gece gündüz demeden çalışmalıdır.	1. sınıf	36	185.64	3	3.353	.340
	2. sınıf	65	207.17			
	3. sınıf	150	221.89			
	4. sınıf	176	215.60			
37. Devlete tabi olmayan, isyancı halk kitlelerine karşı bağışlayan olmak değil, cezalandırıcı olmak gerekir.	1. sınıf	36	192.67	3	7.294	.063
	2. sınıf	65	230.69			
	3. sınıf	150	228.04			
	4. sınıf	176	200.23			

Ek 3.5. (Devamı)

38. Hayatı sevinciyle, korkusuyla, tüm heyecanlarıyla yaşamak için bahtı açık olmak gerekir.	1. sınıf	36	215.78	3	.924	.820	
	2. sınıf	65	213.57				
	3. sınıf	150	207.04				
	4. sınıf	176	219.72				
39. Hasislik edip başkalarını düşünmekten, onlarla paylaşımda bulunmaktan, zekât vermekten kaçınmak, tövbe etmeyi gerektirir.	1. sınıf	36	236.31	3	6.694	.082	
	2. sınıf	65	235.48				
	3. sınıf	150	217.22				
	4. sınıf	176	198.76				
40. İnsanları aldatmak, hile yapmak, tövbe etmeyi gerektirir.	1. sınıf	36	250.74	3	8.679	.034	1>4 p=.041
	2. sınıf	65	230.25				
	3. sınıf	150	216.20				
	4. sınıf	176	198.61				
41. Kendi devlet yönetimine sadık olmayanlar başka milletlerin esiri olmaya mahkûmdur.	1. sınıf	36	228.42	3	4.725	.193	
	2. sınıf	65	231.51				
	3. sınıf	150	216.17				
	4. sınıf	176	202.74				
42. Kim anne babasının gönlünü kırarsa, o kişi cehennemliktir (günahkârdır), evlattan sayılmaz.	1. sınıf	36	238.00	3	2.290	.514	
	2. sınıf	65	202.59				
	3. sınıf	150	215.28				
	4. sınıf	176	212.21				
43. Devlet yöneticilerinin akıllı olmalarının yanı sıra yiğit, alp olmaları da beklenir.	1. sınıf	36	227.38	3	4.994	.172	
	2. sınıf	65	234.27				
	3. sınıf	150	214.46				
	4. sınıf	176	203.39				
44. Ülke düşman işgali altındayken korkmadan savaşmak, vatani müdafaa etmek gerekir.	1. sınıf	36	223.26	3	11.647	.009	2>4 p=.009
	2. sınıf	65	241.15				
	3. sınıf	150	219.58				
	4. sınıf	176	197.32				
45. Kendini bilen insanın hata yaptığını, günah işlediğini fark ettiğinde pişmanlık duyarak tövbe etmesi beklenir.	1. sınıf	36	213.93	3	2.952	.399	
	2. sınıf	65	234.03				
	3. sınıf	150	212.43				
	4. sınıf	176	207.95				
46. Ucunda ölüm bile olsa devlet büyüklerinin buyruklarına itaat etmek gerekir.	1. sınıf	36	200.83	3	2.361	.501	
	2. sınıf	65	228.42				
	3. sınıf	150	205.80				
	4. sınıf	176	218.36				
47. Canlıları öldürmenin bedeli ne kadar ağır ise, öldürmemenin sevabı da o kadar fazladır.	1. sınıf	36	203.18	3	4.846	.183	
	2. sınıf	65	242.23				
	3. sınıf	150	209.01				
	4. sınıf	176	210.04				
48. Devleti ve onun kurumlarını, varlık ve zenginlik ayakta tutar.	1. sınıf	36	181.43	3	4.138	.247	
	2. sınıf	65	202.68				
	3. sınıf	150	220.42				
	4. sınıf	176	219.37				
49. Bir baba evladının gönlünü kırmamak için tüm mal varlığını feda edebilmelidir.	1. sınıf	36	163.21	3	11.897	.008	4>1 p=.009
	2. sınıf	65	218.62				
	3. sınıf	150	203.22				
	4. sınıf	176	231.87				
50. Yapılan iyilikler karşısında her ne olursa olsun değerbilir olmak gerekir.	1. sınıf	36	200.74	3	1.893	.595	
	2. sınıf	65	218.94				
	3. sınıf	150	221.39				
	4. sınıf	176	208.59				

Ek 3.6.

Yaş Değişkeni Bakımından Değer Tanımlarına İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Maddeler	Grup	n	Sıra Ortalaması	sd	Ki-Kare	p	Anlamlı Fark
1. Başarıyı takdir etmek ve başarılı kişiyi / kişileri ödüllendirmek gerekir.	17-19	47	217.67	3	1.881	.598	
	20-22	304	209.87				
	23-25	62	230.26				
	26 ve üz.	14	219.36				
2. Başarıyı takdir etmek ve başarılı kişiyi / kişileri ödüllendirmek gerekir.	17-19	47	213.17	3	1.009	.799	
	20-22	304	211.65				
	23-25	62	221.60				
	26 ve üz.	14	234.14				
3. Amaca ulaşmak için geceli gündüzlü çalışmak gerekir.	17-19	47	217.77	3	.869	.833	
	20-22	304	211.76				
	23-25	62	225.09				
	26 ve üz.	14	200.82				
4. Herkes kendi kaderi üzerinde güç sahibidir	17-19	47	194.09	3	2.203	.531	
	20-22	304	214.17				
	23-25	62	227.85				
	26 ve üz.	14	215.89				
5. Akılsızca, bilgisizce kötü niyetli kişilere, şeytana uymak, isyan ve hata doğurur.	17-19	47	194.60	3	2.059	.560	
	20-22	304	218.13				
	23-25	62	212.21				
	26 ve üz.	14	197.36				
6. Bir toplum arkadan vurularak hile ile yok edilmek istendiğinde bunu yapan kişi, güçlü veya güçsüz de olsa başarıya ulaşabilecektir.	17-19	47	218.18	3	.741	.864	
	20-22	304	212.76				
	23-25	62	221.44				
	26 ve üz.	14	193.89				
7. Bilgelik vasfı olmayan devlet yöneticileri ve yardımcılar halkı felakete sürüklerken, bilge devlet yöneticileri ve yardımcılar halkı huzura kavuşturur.	17-19	47	202.15	3	1.030	.794	
	20-22	304	214.28				
	23-25	62	223.32				
	26 ve üz.	14	206.39				
8. Devlet yöneticilerinin savaşta yenik düşen halka adaletli davranması, onların haklarını elinden almaması gerekir.	1.17-19	47	186.05	3	9.624	.022	3>1, P=.046
	2.20-22	304	216.13				
	3.23-25	62	236.85				
	4.26 ve üz.	14	160.46				
9. Doğayla iç içe yaşam mutluluk verir.	17-19	47	202.59	3	2.337	.505	
	20-22	304	212.11				
	23-25	62	231.53				
	26 ve üz.	14	215.68				
10. Kötü düşünceli olmak, söylenmeyecek sözler söylemek, günahlar işlemek yoluyla bireyler kendilerine kötülük ederler.	17-19	47	201.05	3	2.833	.418	
	20-22	304	215.86				
	23-25	62	222.98				
	26 ve üz.	14	177.25				
11. Doğada yaşamını sürdüren her türlü canlıya eziyet etmekten, onları öldürmekten kaçınmak erdemdir.	17-19	47	193.23	3	2.863	.413	
	20-22	304	215.80				
	23-25	62	222.10				
	26 ve üz.	14	208.86				
12. Toprağı işlemek, avcılık yapmak canlıların ölümüne sebep olur, çevreye zarar verir.	17-19	47	223.09	3	5.930	.115	
	20-22	304	211.57				
	23-25	62	233.32				
	26 ve üz.	14	150.71				

Ek 3.6. (Devamı)

13. Bağımsızlığını kaybeden toplumlar ana dili koruma, ana dilde isim ve unvanlar kullanma geleneğini de yaşatamazlar.	17-19	47	226.44	3	1.777	.620	
	20-22	304	213.91				
	23-25	62	212.03				
	26 ve üz.	14	182.89				
14. Geleneklere, emir ve yasaklara sözüyle, gönlüyle, vücuduyla ve tüm benliğiyle bağlı olmayanlar yanılacaklardır.	1.17-19	47	253.76	3	8.714	.033	1>4, p=.041
	2.20-22	304	208.76				
	3.23-25	62	221.02				
	4.26 ve üz.	14	163.25				
15. Yürekte dilenen dilekler Tanrı tarafından kabul edilir.	17-19	47	190.79	3	5.830	.120	
	20-22	304	221.21				
	23-25	62	206.15				
	26 ve üz.	14	170.18				
16. Toplumdaki saygınlık, Tanrıdan gelen baht ile elde edilebilir.	17-19	47	227.95	3	5.155	.161	
	20-22	304	213.92				
	23-25	62	219.10				
	26 ve üz.	14	146.39				
17. Zayıf yöneticilerin aldığı kararlar ile yanlış devlet politikaları, bey olmaya layık evlatların kul, hanım olmaya layık evlatların cariye olmasına sebep olur.	17-19	47	217.70	3	.752	.861	
	20-22	304	215.73				
	23-25	62	207.35				
	26 ve üz.	14	193.43				
18. Tanrı'nın lütfettiği, baht verdiği kişiler, devlet yönetiminde saygın bir yere sahiptir.	17-19	47	224.36	3	8.269	.041	1>4 P=.039 2>4, p=.030
	20-22	304	216.99				
	23-25	62	211.71				
	26 ve üz.	14	124.36				
19. Devlet yöneticileri gerektiği durumlarda dizlilere diz çöktürerek, başlılara baş eğdirerek sosyal güçlerini artırabilirler.	17-19	47	215.86	3	2.213	.529	
	20-22	304	218.22				
	23-25	62	193.75				
	26 ve üz.	14	205.71				
20. Devletini ayakta tutabilen, güçlendiren yöneticiler, kendilerine yaraşır mevki ve makamları hak ederler.	17-19	47	226.22	3	.983	.805	
	20-22	304	214.29				
	23-25	62	206.26				
	26 ve üz.	14	200.86				
21. Devlet yönetimine ve otoritesine tabi olmayan halklar cezalandırılmalıdır.	17-19	47	239.76	3	7.069	.070	
	20-22	304	209.83				
	23-25	62	228.51				
	26 ve üz.	14	153.89				
22. Vatani müdafaa söz konusu olduğunda kaçmak, toplumdaki olumlu görünümü bozacaktır.	17-19	47	243.01	3	4.334	.228	
	20-22	304	211.91				
	23-25	62	207.19				
	26 ve üz.	14	192.07				
23. Babanın yokluğunda anne, aileyi koruyup kollayandır.	17-19	47	213.47	3	2.516	.472	
	20-22	304	217.99				
	23-25	62	200.22				
	26 ve üz.	14	190.18				
24. Atalardan miras kalan vatan toprağına bağlılık, vatani koruyup kollamayı gerektirir.	17-19	47	205.56	3	1.057	.787	
	20-22	304	216.37				
	23-25	62	207.11				
	26 ve üz.	14	221.29				

Ek 3.6. (Devamı)

25. Binlerce yıllık devlet mirası olan sembollere, armalara sahip çıkmak ve onları devam ettirmek gerekir.	17-19	47	233.90	3	2.039	.564
	20-22	304	211.19			
	23-25	62	211.24			
	26 ve üz.	14	220.43			
26. Ulusal güvenlik için komşu ülkelerle ilişkileri iyi tutmak gerekir.	17-19	47	231.11	3	4.476	.214
	20-22	304	215.58			
	23-25	62	204.76			
	26 ve üz.	14	163.25			
27. Devletin bekası için, en üst kademesinden en alt kademesine kadar tüm devlet teşkilatı çalışmalı, gerekli önlemleri almalıdır.	17-19	47	203.72	3	2.077	.557
	20-22	304	216.68			
	23-25	62	215.34			
	26 ve üz.	14	184.29			
28. Toplumda belli bir sürede oluşmuş düzeni bozmamak gerekir.	17-19	47	215.93	3	1.569	.667
	20-22	304	215.78			
	23-25	62	212.13			
	26 ve üz.	14	177.18			
29. Dış güçlerin hilekâr davranışları neticesinde ortaya çıkan kışkırtmalar devlet düzenini sarsar, toplumsal düzeni bozar.	17-19	47	217.53	3	.493	.921
	20-22	304	213.59			
	23-25	62	217.23			
	26 ve üz.	14	196.75			
30. Halkın güvenliği ve toplumsal düzenin bozulmaması için organize olma-ekip ruhu gerekir.	17-19	47	212.05	3	2.782	.426
	20-22	304	217.79			
	23-25	62	204.55			
	26 ve üz.	14	180.00			
31. Halkın ateş ve su gibi birbirine düşmesi, birbirine düşman olması, toplumsal düzeni bozar.	17-19	47	200.65	3	1.382	.710
	20-22	304	214.80			
	23-25	62	220.02			
	26 ve üz.	14	214.79			
32. Bu dünyada yaptığımız iyilikler, öldükten sonra(ki yaşamda) rahatlık sağlar.	17-19	47	204.45	3	2.667	.446
	20-22	304	216.29			
	23-25	62	218.78			
	26 ve üz.	14	175.18			
33. Diriltirse Tanrı diriltir, öldürürse Tanrı öldürür; ölüm de yaşam da Tanrıdandır.	17-19	47	225.38	3	2.705	.439
	20-22	304	213.62			
	23-25	62	215.62			
	26 ve üz.	14	176.79			
34. Gerçek sevgi Tanrı katında da değer kazandırır.	17-19	47	221.98	3	2.087	.555
	20-22	304	215.13			
	23-25	62	209.89			
	26 ve üz.	14	181.00			
35. Aileye karşı sorumluluk duyarak çalışmak, mutluluk getirir.	17-19	47	226.60	3	.886	.829
	20-22	304	211.74			
	23-25	62	216.00			
	26 ve üz.	14	212.04			
36. Devlet yöneticileri halkı doyurmakla, koruyup kollamakla, zenginlik ve refaha ulaştırmakla yükümlü oldukları için gece gündüz demeden çalışmalıdır.	17-19	47	224.24	3	3.774	.287
	20-22	304	215.30			
	23-25	62	212.15			
	26 ve üz.	14	159.64			
37. Devlete tabi olmayan, isyancı halk kitlelerine karşı bağışlayan olmak değil, cezalandırıcı olmak gerekir.	17-19	47	239.07	3	3.792	.285
	20-22	304	211.12			
	23-25	62	217.21			
	26 ve üz.	14	178.21			

Ek 3.6. (Devamı)

38. Hayatı sevinciyle, korkusuyla, tüm heyecanlarıyla yaşamak için bahtı açık olmak gerekir.	17-19	47	222.91	3	4.332	.228	
	20-22	304	214.57				
	23-25	62	218.80				
	26 ve üz.	14	150.54				
39. Hasislik edip başkalarını düşünmekten, onlarla paylaşmada bulunmaktan, zekât vermekten kaçınmak, tövbe etmeyi gerektirir.	17-19	47	226.54	3	5.609	.132	
	20-22	304	215.54				
	23-25	62	212.61				
	26 ve üz.	14	144.57				
40. İnsanları aldatmak, hile yapmak, tövbe etmeyi gerektirir.	17-19	47	245.00	3	11.386	.010	1>4, p=.010
	20-22	304	215.81				
	23-25	62	198.83				
	26 ve üz.	14	137.71				
41. Kendi devlet yönetimine sadık olmayanlar başka milletlerin esiri olmaya mahkûmdur.	17-19	47	221.29	3	1.476	.688	
	20-22	304	213.02				
	23-25	62	219.63				
	26 ve üz.	14	185.96				
42. Kim anne babasının gönlünü kırarsa, o kişi cehennemliktir (günahkârdır), evlattan sayılmaz.	17-19	47	233.73	3	3.045	.385	
	20-22	304	208.92				
	23-25	62	227.22				
	26 ve üz.	14	199.57				
43. Devlet yöneticilerinin akıllı olmalarının yanı sıra yiğit, alp olmaları da beklenir.	17-19	47	231.64	3	2.796	.424	
	20-22	304	213.23				
	23-25	62	211.66				
	26 ve üz.	14	181.79				
44. Ülke düşman işgali altındayken korkmadan savaşmak, vatani müdafaa etmek gerekir.	17-19	47	228.93	3	3.520	.318	
	20-22	304	214.82				
	23-25	62	196.31				
	26 ve üz.	14	224.46				
45. Kendini bilen insanın hata yaptığını, günah işlediğini fark ettiğinde pişmanlık duyarak tövbe etmesi beklenir.	17-19	47	214.44	3	.486	.922	
	20-22	304	214.83				
	23-25	62	213.94				
	26 ve üz.	14	194.75				
46. Ucunda ölüm bile olsa devlet büyüklerinin buyruklarına itaat etmek gerekir.	17-19	47	221.53	3	.566	.904	
	20-22	304	212.03				
	23-25	62	220.36				
	26 ve üz.	14	203.32				
47. Canlıları öldürmenin bedeli ne kadar ağır ise, öldürmemenin sevabı da o kadar fazladır.	17-19	47	208.47	3	6.831	.077	
	20-22	304	216.72				
	23-25	62	221.98				
	26 ve üz.	14	138.18				
48. Devleti ve onun kurumlarını, varlık ve zenginlik ayakta tutar.	17-19	47	185.02	3	.077	.111	
	20-22	304	217.64				
	23-25	62	228.19				
	26 ve üz.	14	169.29				
49. Bir baba evladının gönlünü kırmamak için tüm mal varlığını feda edebilmelidir.	17-19	47	205.05	3	6.048	.109	
	20-22	304	212.29				
	23-25	62	240.71				
	26 ve üz.	14	162.96				
50. Yapılan iyilikler karşısında her ne olursa olsun değerbilir olmak gerekir.	1.17-19	47	199.69	3	9.993	.019	2>4 P=.017 3>4 P=.033
	2.20-22	304	218.89				
	3.23-25	62	219.31				
	4.26 ve üz	14	132.25				

EK 4. Verilere İlişkin Normallik Değerleri ve Normallik Testi Sonuçları

1. Cinsiyet Değişkeni Bakımından Değerlerin Önem Düzeyine İlişkin Normallik Değerleri

Boyutlar	Değişken	N	$\bar{X}$	Medyan	Ss.	Skewness	Kurtosis
Güç	Kız	278	37.49	38.00	4.54	-5.315	1.993
	Erkek	149	37.50	38.00	5.27	-4.889	3.556
Başarı	Kız	278	37.29	38.00	4.62	-2.506	-.872
	Erkek	149	37.50	37.00	5.20	-2.783	.559
Hazcılık	Kız	278	19.79	20.00	2.94	-2.041	-.996
	Erkek	149	19.15	19.00	3.91	-2.854	-.035
Uyarılma	Kız	278	18.41	19.00	3.54	-1.356	-1.309
	Erkek	149	18.96	19.00	3.84	-1.582	-.440
Özyönelim	Kız	278	46.11	46.00	5.87	-2.486	-1.061
	Erkek	149	45.56	46.00	7.77	-5.190	3.762
Evrenselcilik	Kız	278	69.42	69.00	10.13	-.335	-2.701
	Erkek	149	68.40	70.00	13.79	-3.929	1.556
İyilikseverlik	Kız	278	67.93	67.00	9.57	-.102	-.604
	Erkek	149	67.72	68.00	12.48	-4.703	4.944
Gelenekselcilik	Kız	278	41.44	41.00	6.43	.198	.274
	Erkek	149	41.56	41.00	7.84	-1.904	1.898
Uyum	Kız	278	27.14	27.00	3.93	1.904	-.769
	Erkek	149	27.15	27.00	4.93	-2.974	2.896
Güvenlik	Kız	278	53.42	53.00	7.04	-.390	-1.254
	Erkek	149	53.51	55.00	9.24	-5.271	5.427

2. Cinsiyet Değişkeni Bakımından Değerlerin Önem Düzeyine İlişkin Normallik Testi Değerleri

Boyutlar	Değişken	Kolmogorov- Smirnov			Shapiro-Wilk		
		İstatistik	Sd.	p	İstatistik	Sd.	p
Güç	Kız	.112	278	.000	.956	278	.000
	Erkek	.133	149	.000	.930	149	.000
Başarı	Kız	.070	278	.002	.975	278	.000
	Erkek	.091	149	.004	.956	149	.000
Hazcılık	Kız	.106	278	.000	.974	278	.000
	Erkek	.124	149	.000	.960	149	.000
Uyarılma	Kız	.088	278	.000	.982	278	.001
	Erkek	.068	149	.089	.969	149	.002
Özyönelim	Kız	.072	278	.001	.968	278	.000
	Erkek	.112	149	.000	.922	149	.000
Evrenselcilik	Kız	.072	278	.001	.968	278	.000
	Erkek	.112	149	.000	.922	149	.000
İyilikseverlik	Kız	.071	278	.002	.975	278	.000
	Erkek	.083	149	.014	.936	149	.000
Gelenekselcilik	Kız	.067	278	.005	.987	278	.011
	Erkek	.055	149	.200	.971	149	.003
Uyum	Kız	.101	278	.000	.967	278	.000
	Erkek	.076	149	.036	.961	149	.000
Güvenlik	Kız	.076	278	.001	.968	278	.000
	Erkek	.107	149	.000	.922	149	.000

3. Cinsiyet Değişkeni Bakımından Değerlerin Geçerli Olma Düzeyine İlişkin Normallik Değerleri

Boyutlar	Değişken	N	$\bar{X}$	Medyan	Ss.	Skewness	Kurtosis
Güç	Kız	278	37.55	38.00	4.68	-6.054	3.494
	Erkek	149	37.56	38.00	5.22	-4.859	3.311
Başarı	Kız	278	36.74	37.00	4.85	-2.863	-.292
	Erkek	149	37.03	38.00	5.54	-2.964	.162
Hazcılık	Kız	278	19.26	20.00	3.23	-2.445	-.969
	Erkek	149	18.76	19.00	4.00	-2.336	-.524
Uyarılma	Kız	278	18.57	19.00	3.58	-1.280	-1.958
	Erkek	149	19.07	19.00	3.71	-1.291	-.417
Özyönelim	Kız	278	45.68	46.00	6.36	-2.904	-1.092
	Erkek	149	45.25	46.00	8.09	-5.110	3.972
Evrenselcilik	Kız	278	68.22	67.50	10.95	-.308	-2.975
	Erkek	149	67.69	69.00	14.34	-3.336	.362
İyilikseverlik	Kız	278	66.60	66.00	10.23	.260	-1.106
	Erkek	149	66.70	67.00	13.02	-3.768	2.802
Gelenekselcilik	Kız	278	40.01	39.00	7.09	.801	-.602
	Erkek	149	40.46	40.00	8.21	-.909	.564
Uyum	Kız	278	26.11	26.00	4.53	1.904	-1.477
	Erkek	149	26.29	26.00	5.27	-1.326	.582
Güvenlik	Kız	278	52.55	52.00	7.52	-.157	-1.429
	Erkek	149	52.87	53.00	9.62	-4.592	3.855

4. Cinsiyet Değişkeni Bakımından Değerlerin Geçerli Olma Düzeyine İlişkin Normallik Testi Değerleri

Boyutlar	Değişken	Kolmogorov- Smirnov			Shapiro-Wilk		
		İstatistik	Sd.	p	İstatistik	Sd.	p
Güç	Kız	.114	278	.000	.949	278	.000
	Erkek	.135	149	.000	.929	149	.000
Başarı	Kız	.081	278	.000	.977	278	.000
	Erkek	.086	149	.008	.958	149	.000
Hazcılık	Kız	.098	278	.000	.974	278	.000
	Erkek	.088	149	.007	.968	149	.001
Uyarılma	Kız	.088	278	.000	.977	278	.000
	Erkek	.095	149	.002	.969	149	.002
Özyönelim	Kız	.071	278	.002	.966	278	.000
	Erkek	.114	149	.000	.922	149	.000
Evrenselcilik	Kız	.073	278	.001	.961	278	.000
	Erkek	.114	149	.000	.932	149	.000
İyilikseverlik	Kız	.064	278	.007	.977	278	.000
	Erkek	.080	149	.021	.948	149	.000
Gelenekselcilik	Kız	.072	278	.001	.987	278	.015
	Erkek	.079	149	.022	.972	149	.004
Uyum	Kız	.092	278	.000	.970	278	.000
	Erkek	.084	149	.012	.970	149	.002
Güvenlik	Kız	.081	278	.000	.968	278	.000
	Erkek	.104	149	.000	.930	149	.000

5. Sınıf Değişkeni Bakımından Değerlerin Önem Düzeyine İlişkin Normallik Değerleri

Boyutlar	Değişken	N	$\bar{X}$	Medyan	Ss.	Skewness	Kurtosis
Güç	1. Sınıf	36	36.25	36.50	4.29	-1.315	-.104
	2. Sınıf	65	36.82	38.00	4.42	-1.632	-.271
	3. Sınıf	150	37.51	38.00	5.14	-4.787	2.596
	4. Sınıf	176	37.99	39.00	4.69	-5.704	5.225
Başarı	1. Sınıf	36	36.92	36.00	4.14	1.015	-1.239
	2. Sınıf	65	37.48	38.00	4.47	-1.249	-.245
	3. Sınıf	150	36.94	37.00	5.08	-2.212	-.324
	4. Sınıf	176	37.78	38.00	4.86	-3.092	.642
Hazırlık	1. Sınıf	36	19.39	20.00	2.54	-1.796	.617
	2. Sınıf	65	19.85	20.00	2.98	-.434	-1.273
	3. Sınıf	150	19.47	20.00	3.40	-3.218	1.979
	4. Sınıf	176	19.59	20.00	3.53	-2.852	-.439
Uyarılma	1. Sınıf	36	18.28	17.00	3.44	.279	-.378
	2. Sınıf	65	18.82	19.00	3.32	-.282	-1.177
	3. Sınıf	150	18.65	19.00	3.79	-1.429	-.524
	4. Sınıf	176	18.54	19.00	3.72	-1.437	-.846
Özyönelim	1. Sınıf	36	46.39	47.00	6.11	-1.374	-.321
	2. Sınıf	65	46.19	45.00	5.35	.070	-1.228
	3. Sınıf	150	45.95	47.00	6.81	-3.964	.964
	4. Sınıf	176	45.96	46.00	6.95	-5.005	5.293
Evrenselcilik	1. Sınıf	36	68.81	68.00	9.87	.147	-.787
	2. Sınıf	65	69.80	69.00	10.84	-.350	-1.706
	3. Sınıf	150	69.01	68.00	11.50	-1.676	-.926
	4. Sınıf	176	68.89	69.50	12.18	-4.475	3.980
İyilikseverlik	1. Sınıf	36	68.61	69.00	7.93	.758	-.627
	2. Sınıf	65	68.68	69.00	9.27	.491	-1.215
	3. Sınıf	150	67.66	67.00	10.63	-3.277	5.918
	4. Sınıf	176	67.57	67.00	11.66	-3.158	2.458
Gelenekselcilik	1. Sınıf	36	41.58	41.50	5.31	1.106	-.726
	2. Sınıf	65	42.71	43.00	6.05	.555	-.465
	3. Sınıf	150	41.40	41.00	7.03	-1.101	3.662
	4. Sınıf	176	41.07	41.00	7.46	-.945	-.228
Uyum	1. Sınıf	36	27.64	27.00	3.38	.195	-.264
	2. Sınıf	65	27.42	27.00	4.28	-.053	.150
	3. Sınıf	150	27.07	27.00	4.45	-2.080	4.865
	4. Sınıf	176	27.01	26.00	4.37	.065	-.524
Güvenlik	1. Sınıf	36	53.39	53.50	6.36	-.801	.757
	2. Sınıf	65	54.15	55.00	6.99	-.680	-1.061
	3. Sınıf	150	53.34	53.00	7.90	-4.398	8.596
	4. Sınıf	176	53.31	53.00	8.43	-2.770	1.032

6. Sınıf Değişkeni Bakımından Değerlerin Önem Düzeyine İlişkin Normallik Testi Değerleri

Boyutlar	Değişken	Kolmogorov- Smirnov			Shapiro-Wilk		
		İstatistik	Sd.	p	İstatistik	Sd.	p
Güç	1. Sınıf	.116	36	.200	.966	36	.330
	2. Sınıf	.147	65	.001	.956	65	.021
	3. Sınıf	.111	150	.000	.939	150	.000
	4. Sınıf	.104	176	.000	.933	176	.000
Başarı	1. Sınıf	.176	36	.006	.934	36	.034
	2. Sınıf	.104	65	.080	.972	65	.143
	3. Sınıf	.069	150	.074	.971	150	.003
	4. Sınıf	.074	176	.021	.961	176	.000
Hazırlık	1. Sınıf	.161	36	.018	.930	36	.025
	2. Sınıf	.112	65	.040	.961	65	.037
	3. Sınıf	.121	150	.000	.960	150	.000
	4. Sınıf	.127	176	.000	.961	176	.000
Uyarılma	1. Sınıf	.172	36	.008	.960	36	.213
	2. Sınıf	.138	65	.004	.966	65	.072
	3. Sınıf	.078	150	.025	.975	150	.008
	4. Sınıf	.079	176	.009	.977	176	.006
Özyönelim	1. Sınıf	.126	36	.162	.954	36	.135
	2. Sınıf	.129	65	.009	.957	65	.024
	3. Sınıf	.093	150	.003	.941	150	.000
	4. Sınıf	.090	176	.001	.936	176	.000
Evrenselcilik	1. Sınıf	.119	36	.200	.949	36	.095
	2. Sınıf	.104	65	.079	.942	65	.004
	3. Sınıf	.082	150	.015	.955	150	.000
	4. Sınıf	.093	176	.001	.936	176	.000
İyilikseverlik	1. Sınıf	.123	36	.184	.962	36	.239
	2. Sınıf	.086	65	.200	.964	65	.059
	3. Sınıf	.068	150	.087	.950	150	.000
	4. Sınıf	.068	176	.049	.956	176	.000
Gelenekselcilik	1. Sınıf	.111	36	.200	.960	36	.211
	2. Sınıf	.106	65	.066	.973	65	.171
	3. Sınıf	.071	150	.063	.964	150	.001
	4. Sınıf	.055	176	.200	.985	176	.065
Uyum	1. Sınıf	.103	36	.200	.976	36	.599
	2. Sınıf	.094	65	.200	.964	65	.053
	3. Sınıf	.087	150	.007	.953	150	.000
	4. Sınıf	.103	176	.000	.973	176	.002
Güvenlik	1. Sınıf	.078	36	.200	.964	36	.289
	2. Sınıf	.127	65	.011	.941	65	.004
	3. Sınıf	.070	150	.069	.931	150	.000
	4. Sınıf	.083	176	.005	.949	176	.000

7. Sınıf Değişkeni Bakımından Değerlerin Geçerli Olma Düzeyine İlişkin Normallik Değerleri

Boyutlar	Değişken	N	$\bar{X}$	Medyan	Ss.	Skewness	Kurtosis
Güç	1. Sınıf	36	36.17	37.00	4.48	-.913	-.641
	2. Sınıf	65	36.94	37.00	4.46	-1.771	-.165
	3. Sınıf	150	37.52	39.00	5.27	-5.636	4.218
	4. Sınıf	176	38.09	38.00	4.68	-5.360	3.950
Başarı	1. Sınıf	36	36.56	36.50	4.46	.659	-1.246
	2. Sınıf	65	36.85	38.00	4.95	-1.572	-.645
	3. Sınıf	150	36.43	36.50	5.34	-2.595	.015
	4. Sınıf	176	37.25	38.00	5.06	-3.038	.684
Hazcılık	1. Sınıf	36	18.69	19.00	2.86	-2.536	1.006
	2. Sınıf	65	18.99	19.00	3.62	-.814	-1.291
	3. Sınıf	150	19.17	20.00	3.48	-2.515	.794
	4. Sınıf	176	19.13	19.50	3.65	-2.622	-.461
Uyarılma	1. Sınıf	36	18.58	18.00	3.24	.740	-.420
	2. Sınıf	65	18.79	19.00	3.36	-.646	-.735
	3. Sınıf	150	18.81	19.00	3.75	-.954	-.1527
	4. Sınıf	176	18.70	19.00	3.73	-1.579	-.818
Özyönelim	1. Sınıf	36	46.14	47.00	6.62	-1.468	-.466
	2. Sınıf	65	45.72	45.00	5.89	-.101	-.1344
	3. Sınıf	150	45.58	46.00	7.19	-3.606	.335
	4. Sınıf	176	45.29	46.00	7.33	-5.229	5.642
Evrenselcilik	1. Sınıf	36	67.64	66.00	10.76	.117	-.929
	2. Sınıf	65	68.69	67.00	11.54	-.343	-1.761
	3. Sınıf	150	68.07	67.50	12.16	-1.272	-1.558
	4. Sınıf	176	67.85	69.00	12.89	-3.355	1.692
İyilikseverlik	1. Sınıf	36	67.14	67.00	8.70	.501	-.513
	2. Sınıf	65	67.54	67.00	9.91	.552	-1.211
	3. Sınıf	150	66.33	65.00	11.15	-2.409	3.817
	4. Sınıf	176	66.46	66.50	12.31	-2.300	.623
Gelenekselcilik	1. Sınıf	36	39.89	39.00	5.75	.689	-.795
	2. Sınıf	65	41.34	42.00	6.79	.683	-.605
	3. Sınıf	150	40.05	39.50	7.53	.207	1.568
	4. Sınıf	176	39.89	39.00	8.03	-.393	-1.008
Uyum	1. Sınıf	36	26.31	26.00	3.99	.330	-.156
	2. Sınıf	65	26.48	26.00	4.84	.565	-.510
	3. Sınıf	150	26.12	26.00	4.84	-.520	1.639
	4. Sınıf	176	26.07	26.00	4.94	.595	-1.576
Güvenlik	1. Sınıf	36	52.50	52.00	7.21	-1.030	.394
	2. Sınıf	65	53.35	54.00	7.48	-.484	-1.063
	3. Sınıf	150	52.46	52.00	8.24	-3.247	5.949
	4. Sınıf	176	52.61	52.00	8.88	-2.469	.428

8. Sınıf Değişkeni Bakımından Değerlerin Geçerli Olma Düzeyine İlişkin Normallik Testi Değerleri

Boyutlar	Değişken	Kolmogorov- Smirnov			Shapiro-Wilk		
		İstatistik	Sd.	p	İstatistik	Sd.	p
Güç	1. Sınıf	.124	36	.177	.969	36	.401
	2. Sınıf	.140	65	.003	.958	65	.028
	3. Sınıf	.124	150	.000	.924	150	.000
	4. Sınıf	.106	176	.000	.935	176	.000
Başarı	1. Sınıf	.161	36	.019	.957	36	.173
	2. Sınıf	.131	65	.008	.960	65	.034
	3. Sınıf	.085	150	.010	.969	150	.002
	4. Sınıf	.084	176	.004	.966	176	.000
Hazırlık	1. Sınıf	.154	36	.031	.910	36	.006
	2. Sınıf	.087	65	.200	.963	65	.050
	3. Sınıf	.101	150	.001	.967	150	.001
	4. Sınıf	.095	176	.001	.967	176	.000
Uyarılma	1. Sınıf	.183	36	.004	.960	36	.221
	2. Sınıf	.095	65	.200	.980	65	.358
	3. Sınıf	.100	150	.001	.972	150	.003
	4. Sınıf	.074	176	.020	.977	176	.005
Özyönelim	1. Sınıf	.103	36	.200	.949	36	.097
	2. Sınıf	.103	65	.086	.956	65	.020
	3. Sınıf	.095	150	.002	.944	150	.000
	4. Sınıf	.093	176	.001	.934	176	.000
Evrenselcilik	1. Sınıf	.116	36	.200	.949	36	.096
	2. Sınıf	.091	65	.200	.944	65	.005
	3. Sınıf	.084	150	.012	.954	150	.000
	4. Sınıf	.092	176	.001	.946	176	.000
İyilikseverlik	1. Sınıf	.093	36	.200	.975	36	.586
	2. Sınıf	.091	65	.200	.965	65	.063
	3. Sınıf	.074	150	.044	.961	150	.000
	4. Sınıf	.066	176	.059	.964	176	.000
Gelenekselcilik	1. Sınıf	.108	36	.200	.962	36	.249
	2. Sınıf	.080	65	.200	.977	65	.273
	3. Sınıf	.087	150	.007	.965	150	.001
	4. Sınıf	.088	176	.002	.984	176	.036
Uyum	1. Sınıf	.125	36	.166	.978	36	.678
	2. Sınıf	.149	65	.001	.956	65	.020
	3. Sınıf	.088	150	.007	.964	150	.001
	4. Sınıf	.068	176	.043	.976	176	.003
Güvenlik	1. Sınıf	.103	36	.200	.970	36	.436
	2. Sınıf	.079	65	.200	.958	65	.027
	3. Sınıf	.076	150	.034	.941	150	.000
	4. Sınıf	.081	176	.006	.952	176	.000

9. Yaş Değişkeni Bakımından Değerlerin Önem Düzeyine İlişkin Normallik Değerleri

Boyutlar	Değişken	N	$\bar{X}$	Medyan	Ss.	Skewness	Kurtosis
Güç	17-19	47	37.38	38.00	3.91	-2.002	1.162
	20-22	304	37.34	38.00	5.06	-5.857	2.175
	23-25	62	38.23	38.00	4.09	-4.638	9.168
	26 ve üz.	14	38.14	37.50	4.57	.159	-.598
Başarı	17-19	47	37.51	38.00	4.26	-1.616	.744
	20-22	304	37.27	37.50	4.93	-3.285	-.003
	23-25	62	37.66	37.50	4.79	-1.046	-.434
	26 ve üz.	14	37.57	37.00	4.86	-.187	-.779
Hazırlık	17-19	47	19.53	20.00	2.75	-.331	-1.490
	20-22	304	19.61	20.00	3.41	-3.850	.630
	23-25	62	19.53	19.00	3.19	-1.444	.424
	26 ve üz.	14	19.07	19.00	3.95	-2.092	1.762
Uyarılma	17-19	47	18.15	18.00	3.45	-.723	.004
	20-22	304	18.73	19.00	3.73	-2.192	-.788
	23-25	62	18.31	18.50	3.56	.148	-1.225
	26 ve üz.	14	18.57	18.00	3.32	.932	-.929
Özyönelim	17-19	47	45.40	45.00	5.81	-.648	-.737
	20-22	304	45.98	46.00	6.81	-6.457	5.283
	23-25	62	46.05	45.50	6.21	-1.740	.711
	26 ve üz.	14	45.64	47.50	6.72	-.423	-1.251
Evrenselcilik	17-19	47	67.98	69.00	9.56	.074	-1.173
	20-22	304	68.88	69.00	11.87	-4.614	3.060
	23-25	62	70.36	69.50	10.58	-.171	-1.924
	26 ve üz.	14	71.00	77.00	14.52	-.842	-1.246
İyilikseverlik	17-19	47	67.85	67.00	9.56	.285	-1.533
	20-22	304	67.40	67.00	10.85	-5.100	7.132
	23-25	62	70.13	68.50	9.62	.756	-1.771
	26 ve üz.	14	67.93	68.50	13.94	-.249	-1.309
Gelenekselcilik	17-19	47	42.15	43.00	5.83	1.040	-.701
	20-22	304	41.10	41.00	7.15	-1.235	2.433
	23-25	62	42.95	44.00	6.98	-.970	-.140
	26 ve üz.	14	40.93	42.00	5.18	-.438	-.174
Uyum	17-19	47	26.77	27.00	3.96	.573	.073
	20-22	304	27.18	27.00	4.41	-1.878	3.415
	23-25	62	27.31	27.00	4.36	.161	-.686
	26 ve üz.	14	27.00	27.00	2.83	.678	-1.227
Güvenlik	17-19	47	53.11	53.00	7.32	-.682	-.672
	20-22	304	53.36	53.00	7.92	-4.914	6.702
	23-25	62	53.97	53.00	8.39	-1.654	.858
	26 ve üz.	14	54.43	54.00	6.31	-.366	-.035

10. Yaş Değişkeni Bakımından Değerlerin Önem Düzeyine İlişkin Normallik Testi Değerleri

Boyutlar	Değişken	Kolmogorov- Smirnov			Shapiro-Wilk		
		İstatistik	Sd.	p	İstatistik	Sd.	p
Güç	17-19	.163	47	.003	.942	47	.022
	20-22	.112	304	.000	.949	304	.000
	23-25	.148	62	.002	.895	62	.000
	26 ve üz.	.155	14	.200	.956	14	.652
Başarı	17-19	.099	47	.200	.971	47	.292
	20-22	.068	304	.002	.970	304	.000
	23-25	.091	62	.200	.967	62	.096
	26 ve üz.	.154	14	.200	.952	14	.593
Hazırlık	17-19	.141	47	.021	.951	47	.048
	20-22	.113	304	.000	.964	304	.000
	23-25	.143	62	.003	.961	62	.046
	26 ve üz.	.207	14	.106	.865	14	.036
Uyarılma	17-19	.120	47	.089	.977	47	.485
	20-22	.091	304	.000	.975	304	.000
	23-25	.082	62	.200	.974	62	.215
	26 ve üz.	.209	14	.098	.873	14	.046
Özyönelim	17-19	.073	47	.200	.974	47	.381
	20-22	.093	304	.000	.939	304	.000
	23-25	.096	62	.200	.949	62	.011
	26 ve üz.	.157	14	.200	.921	14	.227
Evrenselcilik	17-19	.096	47	.200	.972	47	.312
	20-22	.087	304	.000	.947	304	.000
	23-25	.126	62	.016	.933	62	.002
	26 ve üz.	.206	14	.110	.845	14	.019
İyilikseverlik	17-19	.115	47	.154	.955	47	.070
	20-22	.066	304	.003	.953	304	.000
	23-25	.106	62	.083	.931	62	.002
	26 ve üz.	.146	14	.200	.912	14	.170
Gelenekselcilik	17-19	.100	47	.200	.962	47	.124
	20-22	.062	304	.006	.978	304	.000
	23-25	.076	62	.200	.978	62	.342
	26 ve üz.	.155	14	.200	.984	14	.991
Uyum	17-19	.116	47	.133	.974	47	.369
	20-22	.080	304	.000	.965	304	.000
	23-25	.102	62	.179	.972	62	.173
	26 ve üz.	.210	14	.096	.875	14	.050
Güvenlik	17-19	.091	47	.200	.964	47	.160
	20-22	.071	304	.001	.948	304	.000
	23-25	.133	62	.008	.931	62	.002
	26 ve üz.	.136	14	.200	.985	14	.993

11. Yaş Değişkeni Bakımından Değerlerin Geçerli Olma Düzeyine İlişkin Normallik Değerleri

Boyutlar	Değişken	N	$\bar{X}$	Medyan	Ss.	Skewness	Kurtosis
Güç	17-19	47	37.19	38.00	4.13	-1.746	.346
	20-22	304	37.42	38.00	5.15	-6.557	3.304
	23-25	62	38.29	38.50	4.05	-3.750	5.707
	26 ve üz.	14	38.50	37.00	4.17	.718	-.874
Başarı	17-19	47	36.68	37.00	4.64	-1.951	.653
	20-22	304	36.76	37.00	5.19	-3.614	.254
	23-25	62	37.36	38.00	4.95	-.726	-.804
	26 ve üz.	14	36.79	38.00	5.55	-.994	-.807
Hazcılık	17-19	47	18.64	19.00	3.11	-.887	-1.042
	20-22	304	19.14	20.00	3.65	-3.357	-.329
	23-25	62	19.18	19.00	3.13	-1.417	.258
	26 ve üz.	14	18.86	19.00	3.68	-1.592	1.002
Uyarılma	17-19	47	17.92	17.00	3.34	.403	-.572
	20-22	304	18.94	19.00	3.70	-2.364	-1.021
	23-25	62	18.44	18.50	3.55	.125	-1.270
	26 ve üz.	14	18.57	18.00	3.35	.706	-.694
Özyönelim	17-19	47	44.92	45.00	6.55	-.853	-.886
	20-22	304	45.56	46.00	7.22	-6.307	5.107
	23-25	62	45.94	46.00	6.30	-1.493	-.078
	26 ve üz.	14	45.14	47.00	7.35	-.552	-.999
Evrenselcilik	17-19	47	66.77	67.00	10.46	-.170	-1.189
	20-22	304	67.84	68.00	12.53	-3.578	.824
	23-25	62	69.40	68.50	11.36	-.177	-1.998
	26 ve üz.	14	70.64	76.50	15.10	-.832	-1.203
İyilikseverlik	17-19	47	66.43	65.00	10.46	.175	-1.575
	20-22	304	66.14	66.00	11.36	-3.742	4.268
	23-25	62	69.10	67.50	10.53	.394	-1.677
	26 ve üz.	14	67.21	68.50	14.39	-.145	-1.423
Gelenekselcilik	17-19	47	40.72	41.00	6.62	.743	-.888
	20-22	304	39.78	39.00	7.65	.028	.698
	23-25	62	41.73	42.00	7.58	-.391	-.774
	26 ve üz.	14	39.86	40.00	6.13	-.407	-.726
Uyum	17-19	47	25.79	26.00	4.88	.239	-.737
	20-22	304	26.19	26.00	4.80	.135	.652
	23-25	62	26.39	26.00	5.06	.256	-1.405
	26 ve üz.	14	26.14	25.00	3.64	.358	-1.314
Güvenlik	17-19	47	52.11	53.00	8.21	-.925	-.706
	20-22	304	52.57	52.00	8.32	-3.807	4.236
	23-25	62	53.29	52.00	8.78	-1.457	.691
	26 ve üz.	14	53.79	53.00	6.35	.090	-.123

12. Yaş Değişkeni Bakımından Değerlerin Geçerli Olma Düzeyine İlişkin Normallik Testi Değerleri

Boyutlar	Değişken	Kolmogorov- Smirnov			Shapiro-Wilk		
		İstatistik	Sd.	P	İstatistik	Sd.	p
Güç	17-19	.152	47	.008	.947	47	.034
	20-22	.105	304	.000	.942	304	.000
	23-25	.141	62	.004	.914	62	.000
	26 ve üz.	.212	14	.088	.908	14	.149
Başarı	17-19	.165	47	.003	.956	47	.077
	20-22	.078	304	.000	.970	304	.000
	23-25	.091	62	.200	.965	62	.070
	26 ve üz.	.158	14	.200	.904	14	.130
Hazırlık	17-19	.138	47	.026	.958	47	.086
	20-22	.106	304	.000	.969	304	.000
	23-25	.107	62	.077	.968	62	.108
	26 ve üz.	.130	14	.200	.913	14	.176
Uyarılma	17-19	.140	47	.022	.969	47	.251
	20-22	.089	304	.000	.974	304	.000
	23-25	.092	62	.200	.975	62	.237
	26 ve üz.	.181	14	.200	.922	14	.232
Özyönelim	17-19	.079	47	.200	.968	47	.225
	20-22	.095	304	.000	.939	304	.000
	23-25	.095	62	.200	.959	62	.037
	26 ve üz.	.200	14	.133	.897	14	.102
Evrenselcilik	17-19	.096	47	.200	.969	47	.234
	20-22	.085	304	.000	.953	304	.000
	23-25	.124	62	.018	.932	62	.002
	26 ve üz.	.210	14	.095	.838	14	.015
İyilikseverlik	17-19	.102	47	.200	.956	47	.077
	20-22	.067	304	.002	.964	304	.000
	23-25	.108	62	.070	.940	62	.005
	26 ve üz.	.168	14	.200	.902	14	.119
Gelenekselcilik	17-19	.104	47	.200	.972	47	.316
	20-22	.085	304	.000	.980	304	.000
	23-25	.056	62	.200	.980	62	.427
	26 ve üz.	.137	14	.200	.963	14	.776
Uyum	17-19	.092	47	.200	.975	47	.389
	20-22	.101	304	.000	.969	304	.000
	23-25	.082	62	.200	.964	62	.066
	26 ve üz.	.195	14	.156	.891	14	.084
Güvenlik	17-19	.076	47	.200	.967	47	.195
	20-22	.074	304	.000	.955	304	.000
	23-25	.124	62	.020	.931	62	.002
	26 ve üz.	.129	14	.200	.981	14	.979

EK 4. İzin Mailleri

Outlook Posta

Posta ve Kişilerde ara

Klasörler

- Gelen Kutusu
- Gereksiz E-posta
- Taslaklar 104
- Gönderilmiş Öğeler
- Silinmiş Öğeler 74
- POP 134

Fwd: Schwartz Değerler Ölçeği

M. Ersin KUŞDİL
Dün, 18:47
Siz

Belgeler

- IMG_0001.rar 19 MB
- schwartz-56deger.doc 83 KB
- draftmanual_svs_14feb2... 270 KB

3 ekin (20 MB) Tümünü indir Tümünü OneDrive - Kişisel konumuna kaydet

Sayın Araştırmacı,

Makale, ölçek ve kullanımı için gerekli bilgiler ektedir.
İyi çalışmalar,

Prof. Dr. M. Ersin KUŞDİL

+++++

Prof. Dr. M. Ersin KUŞDİL
Uludağ Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Psikoloji Bölümü

Outlook Posta

Posta ve Kişilerde ara

Klasörler

- Gelen Kutusu
- Gereksiz E-posta
- Taslaklar 104
- Gönderilmiş Öğeler
- Silinmiş Öğeler 74
- POP 134

Schwartz Değer Ölçeği'nin Türkçe'ye Uyarlaması-Kullanım İzni Ricası

fatma albayrak
9.12 (Cum), 20:35
mekusdi@uludag.edu.tr

Merhaba Sayın Hocam,

Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak görev yapmaktayım, aynı zamanda doktora öğrencisiyim. Öğretmen adaylarının Eski Türkçe Dönemi eserlerinde yer alan değer tanımlarına yönelik görüşleri ve bunların günümüzde algılanma düzeyleri üzerine bir doktora tezi çalışması hazırlamaktayım. Çalışmamda, 2000 yılında Ç. Kağıtbaşı ile birlikte Türkçe'ye uyarlamış olduğunuz Schwartz Değer Listesi'ni esas almak istiyorum. Bunun için herhangi bir mahsuru yoksa müsaadelerinizi rica ediyorum. Çalışmalarınızda kolaylıklar ve iyi günler dilerim.

Arş. Gör. Fatma ALBAYRAK
Atatürk Üniversitesi
Eğitim Bilimleri Enstitüsü
Türkçe Eğitimi Bölümü
ERZURUM
Tel: 05534253163

EK 5. İncelenen eserlere ait görüntüler

Altun Yaruk-Üç Prens ile Aç Pars Hikâyesi

(Görüntüler: http://turfan.bbaw.de/dta/mainz/images/mainz0843_seite1.jpg

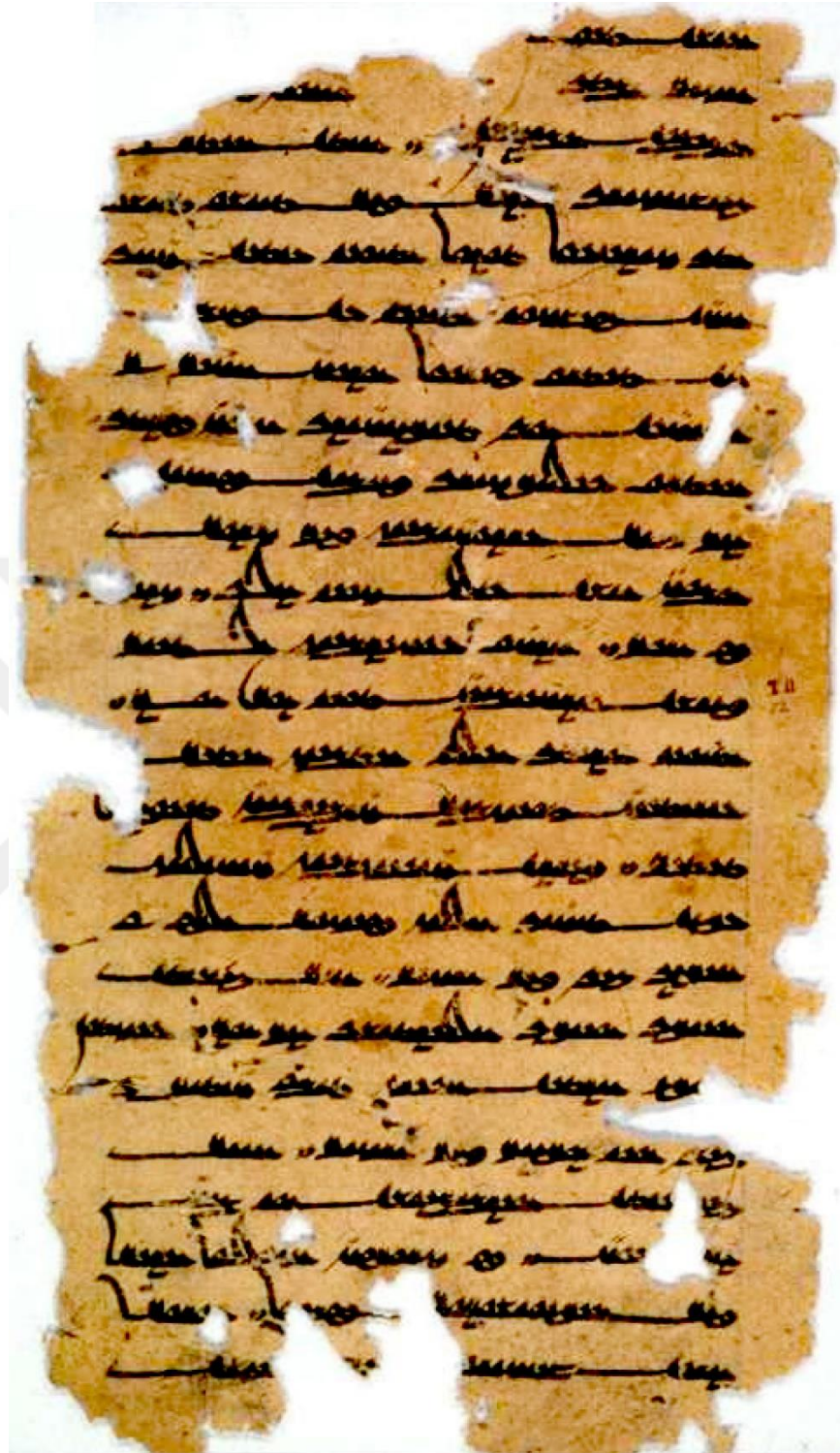
<http://www.bbaw.de/forchung/turfanforschung/dta/u/images/u0742seite2.jpg>

Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları

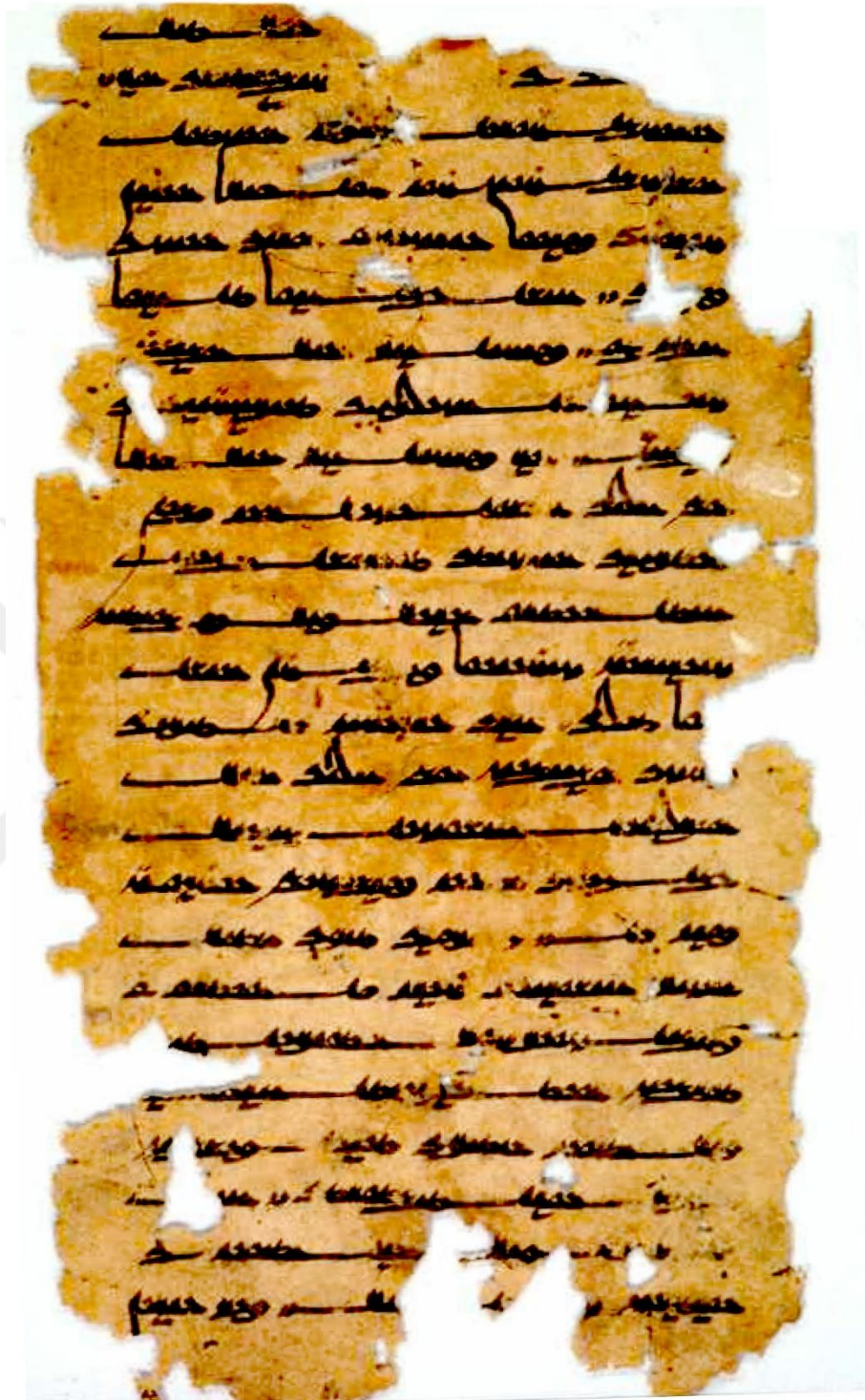

Bilge Tonyukuk Yazıtları

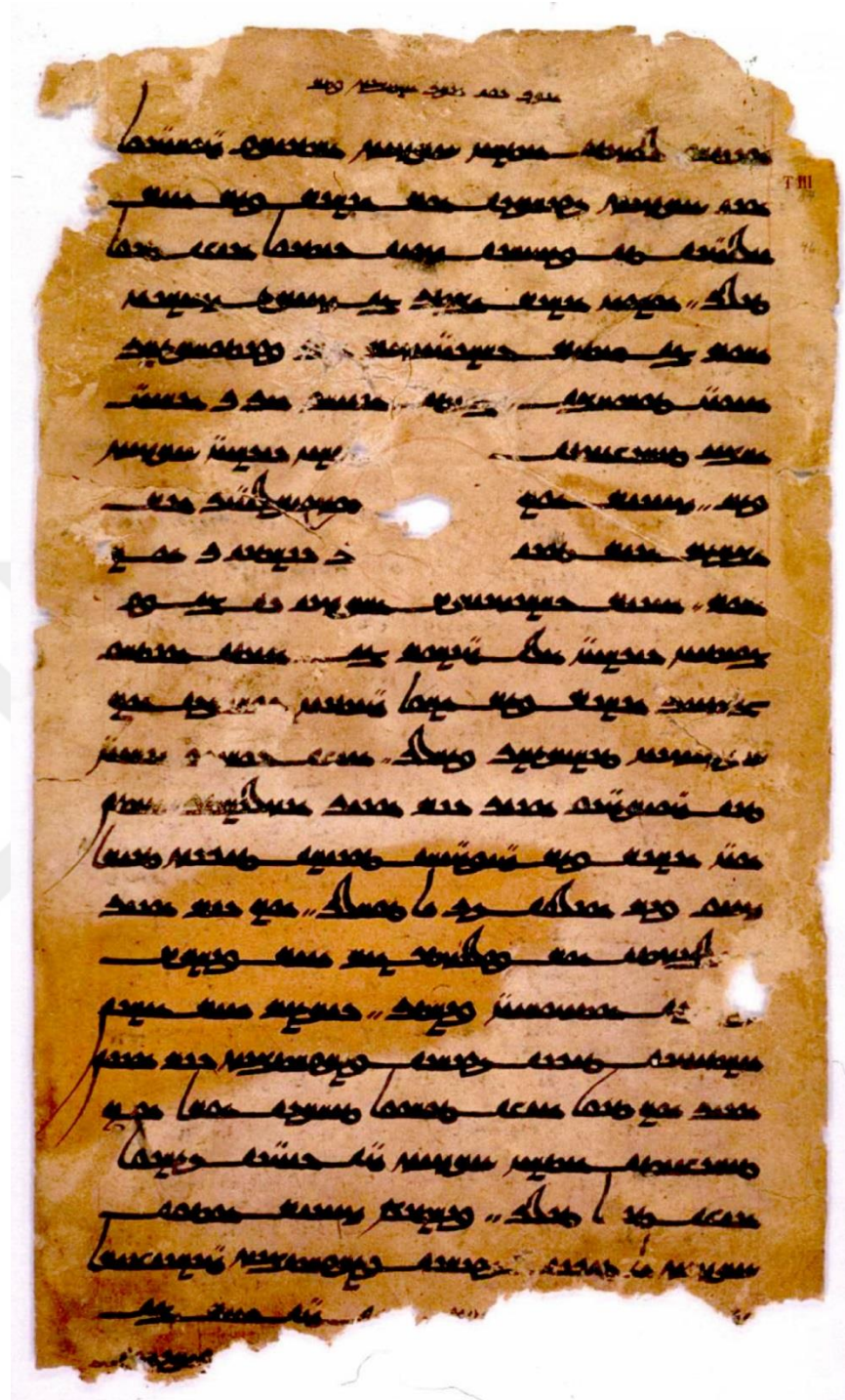
DPKAM

(Görüntü: M. Elmalı, 2009)

DPKAM

(Görüntü: M. Elmalı, 2009)

DPKAM

(Görüntü: M. Elmalı, 2009)

Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Şine Us Yazıtı'nın devrilmiş ve kırılmış olan iki parçası

Irk Bitig

(Görüntü: <http://idp.bl.uk/database/large.a4d?recnum=2941&imageRecnum=346436>)

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

LXIII

...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...
 ...

İyi Kötü Prens Öyküsü

(Görüntü: J. R. Hamilton, Çev. V. Köken, 2011)

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Fatma ALBAYRAK
Doğum Yeri ve Tarihi	Konya - Ereğli / 29.11.1987
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü-2008
Y. Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı-2010
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce (ÜDS: 66,250); Moğolca (Haz. Mez. Notu: 92)
Bilimsel Faaliyetleri	1. Moğolistan’da Türk Ayak İzleri (Turkic Footprints In Mongolia), Bölüm Adı: <i>Ötüken ve Orhun</i> (2016)., Tsend Battulga, Rinçinhorol Mönhtulga, Albayrak Fatma, Batçuluun Ariyajav, Badam Azzaya, Namsrai Gerelmaa, Mönhiin Üseg, Editör: Battulga Tsend, Mönhtulga Rinçinhorol, Fatma Albayrak, Basım sayısı:1, Sayfa Sayısı 244, ISBN:978-99973-3-736-8, İngilizce- Türkçe (Bilimsel Kitap). (Yayın No: 2811007) 2. Albayrak Fatma, Ariyajav Batchuluun (2014). Mongol Türk helnii zarim övörtmôts heltsig haritsuulah ni. Oyunii Helhee, Erdem Şincilgeenii Biçig, 2(12), 124-129. (Yayın No: 2177636) 3. Batchuluun Ariyajav, Badam Azzaya, Albayrak Fatma, Serin Nilüfer (2015). Moğolistan’da Türkçe Öğreten Kurumlar ve Moğolistan Kazakları. Uluslararası Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretimi Sempozyumu (Tam metin bildiri). (Yayın No:2182184) 4. Albayrak Fatma, Serin Nilüfer (2015). Kutadgu Bilig ve Mârifetnâme’de Kadın Algısı. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8(37), 16-37. (Yayın No: 2177787)
İş Deneyimi	
Projeler	1. Moğolistan Türkolojisi Prestij Eseri Projesi, Diğer Resmî Kurum Ve Kuruluşlar, Yürütücü, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, 20/04/2015 - 28/04/2016 (ULUSLARARASI) 2. Çin Halk Cumhuriyeti, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Rusya Federasyonu’ndaki Yazıtlarla Epigrafik ve Fotogrametrik Araştırmalar, Yükseköğretim Kurumları tarafından destekli bilimsel araştırma projesi, Araştırmacı, 12/07/2013 - 12/07/2016 (ULUSAL)
Çalıştığı Kurumlar	Erzurum Merkez Celal Akın İ.Ö.O (2009-Türkçe Öğretmeni) Erzurum Merkez Veysefendi İ.Ö.O (2009-Türkçe Öğretmeni) Ahi Evran Üniv. Eğit. Fak. Türkçe Eğitimi Bölümü (2010- Arş. Gör.) Atatürk Üniv. Eğit. Bil. Enst. Türkçe Eğitimi Bölümü (2011-Arş. Gör.) Moğolistan Millî Üniv. Bilimler Fak. Asya Araştırmaları Böl. Türkoloji (Türk Dili ve Kültürü Okutmanı - 2013-2015)
İletişim	
E-Posta Adresi	fatmalbay@hotmail.com
Tarih	Ocak, 2017